ISTORIA LUMII

ANDREW MARR

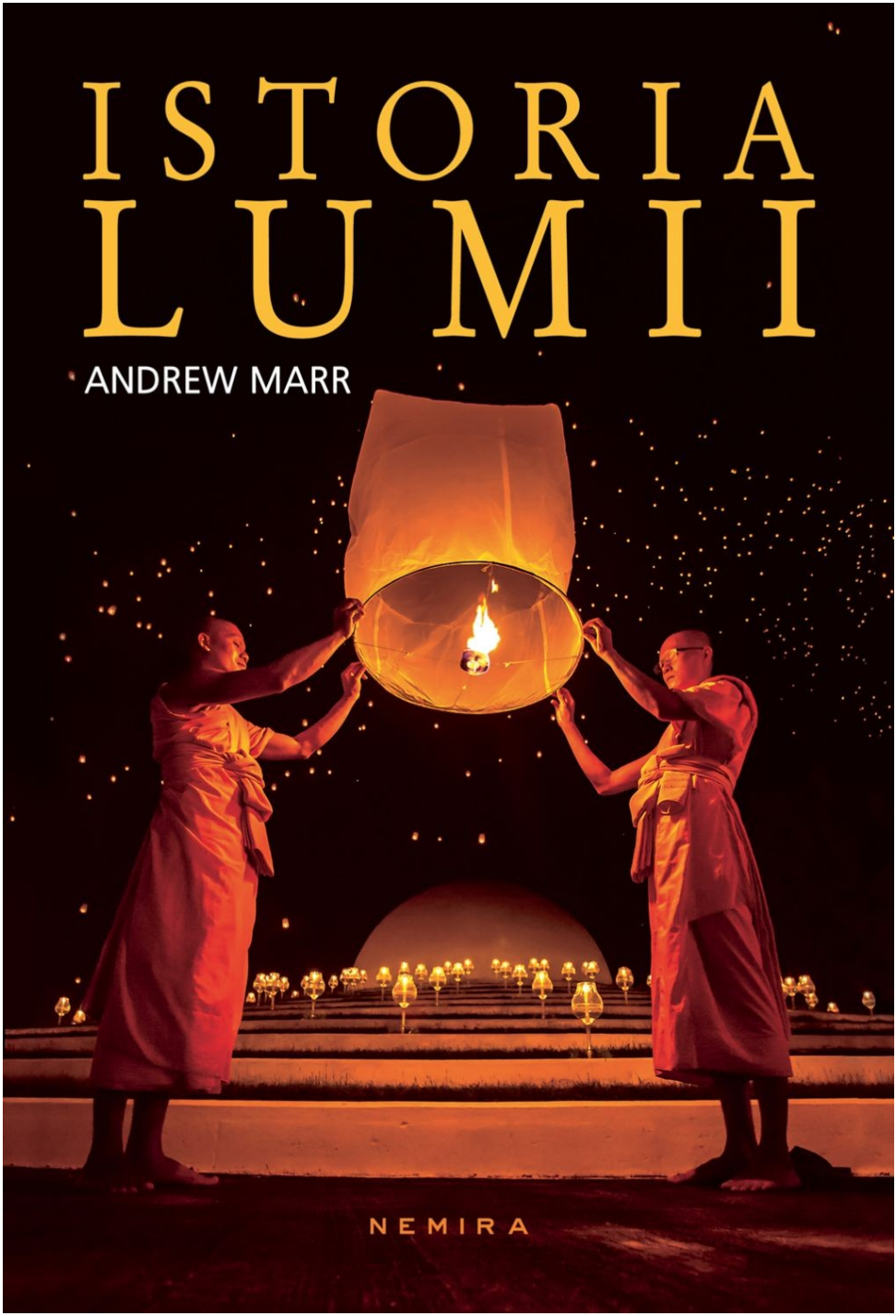

NEMIRA

ANDREW MARR

ISTORIA L U M I I

Traducere din limba engleză
DAN LAZĂR
CORA RADULIAN

EDITURA NEMIRA

2015

NEMIRA

Andrew Marr
A HISTORY OF THE WORLD
Copyright © 2012

© Nemira 2015
Coperta: Ana NICOLAU, Cristian FLORESCU
Redactor: Oana IONAŞCU
Lector: Ecaterina DERZSI
Tehnoredactor: Alexandru CSUKOR
Tehnoredactor ebooks: Mihai Eftimescu

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
MARR, ANDREW
Istoria lumii / Andrew Marr; trad.: Dan Lazăr, Cora Radulian.
- Bucureşti: Nemira Publishing House, 2015
Bibliogr.

ISBN print: 978-606-758-352-6
ISBN epub: 978-606-758-447-9
ISBN mobi: 978-606-758-448-6

I. Lazăr, Dan (trad.)
II. Radulian, Cora (trad.)

94(100)

Orice reproducere, totală sau parţială, a acestei lucrări, fără acordul scris al editorului, este strict interzisă şi se pedepseşte conform Legii dreptului de autor.

ANDREW MARR, jurnalist şi scriitor, s-a născut în 1959 şi la începutul carierei a fost analist politic, după care a devenit editor la *The Independent*, iar apoi s-a alăturat grupului BBC, în cadrul căruia a realizat numeroase emisiuni politice şi istorice atât la televiziune, cât şi la radio. În 2007 a conceput o serie dedicată istoriei politice a Marii Britanii după Al Doilea Război Mondial. După succesul de care s-a bucurat, a continuat să lucreze documentare apreciate, studiind personalităţi istorice, printre care Margaret Thatcher şi regina Elisabeta a II-a, şi să publice editoriale şi documentare în presa britanică. În 2012 a prezentat la BBC seria *Andrew Marr's History of the World*. În acelaşi an a publicat ambiţioasa lucrare Istoria lumii. Printre volumele care au precedat-o se numără *The Diamond Queen: Elizabeth II and Her People* (2011), *The Making of Modern Britain* (2009), *A History of Modern Britain* (2007).

Pentru Harry, Isabel şi Emily

Mulţumiri

Aş dori să mulţumesc mai multor persoane. Familia mea mult-încercată, de la soţia Jackie până la copiii Harry, Isabel şi Emily, a tolerat multă vreme o imitaţie abstractă, adesea absentă, de fiinţă umană. Proiectul acesta m-a transformat de asemenea într-un amic mai puţin bun pentru prietenii mei; ca atare le cer scuze şi lor. Acum mă voi reforma şi voi reîncepe să beau un păhărel la prânz.

Cartea de faţă n-ar fi existat fără excelentul Ed Victor, care s-a îngrijit de mine mulţi ani şi uneori m-a privit chiorâş, nici fără superba echipă de la Macmillan, Jon Butler, Georgina Morley, Tania Wilde şi Jacqueline Graham – altă relaţie veche. Mary Greenham, care-mi conduce în cea mai mare măsură viaţa, s-a străduit din răsputeri să mă oprească s-o iau razna. Rămâne neclar dacă a reuşit. Printre istoricii mulţi care mi-au oferit cu amabilitate sfaturile lor, care au citit părţi din manuscris sau m-au ajutat să găsesc informaţii, se numără Mary Beard şi echipa de la Open University asociată cu proiectul de filmare. Kate Sleight a făcut o treabă minunată în detectarea şi eliminarea unora dintre erorile mele deosebit de stânjenitoare, iar Sue Phillpott a fost un redactor superb; le mulţumesc ambelor şi, desigur, vreau să subliniez că erorile rămase îmi aparţin în exclusivitate.

Proiectul în sine, începând cu BBC-ul, a fost creaţia lui Chris Granlund, prieten şi camarad, alături de care am realizat până acum 22 de ore de documentare TV. Ca şi anterior, n-aş fi putut lucra eficient dacă n-aş fi beneficiat de minunata London Library. Deşi nu folosesc documentarişti pentru scrierile mele, mulţi din echipa BBC au contribuit cu idei foarte utile, obiecţii şi sfaturi şi sunt menţionaţi mai jos. Echipa BBC a fost condusă de Kathryn Taylor, care a trebuit să jongleze documentarul şi ficţiunea; cea din urmă a fost filmată în Africa de Sud. Producătorii-regizori care au făcut munca pe teren şi cu care am petrecut multe ore în dube

ce se hurducau, în aeroporturi, în hoteluri suspecte şi în locuri îmbâcsite de praf au fost Robin Dashwood, Guy Smith, Renny Bartlett, Neil Rawles şi Mark Radice, care a suferit în urma unei căzături oribile cu bicicleta, dar acum îşi revine. Cameramanul, care s-a distrat multe luni spunându-mi să mă mişc mai la stânga sau puţin înapoi, a fost Neil Harvey, cel mai bun director de imagine din domeniu, iar geniul sonorizării a fost Simon Parmenter. Chris O'Donnell a fost un membru al echipei deosebit de entuziast şi isteţ, şi doresc de asemenea să le mulţumesc lui Alison Mills, Julie Wilkinson, Katherine Wooton şi Michaela Goncalves pentru organizarea unuia dintre cele mai mari proiecte cu care au trebuit să se lupte documentarele BBC după mulţi ani.

În sfârşit, cartea aceasta s-a bazat şi pe ajutorul prietenos al istoricilor şi arheologilor locali, şi al intermediarilor noştri din Rusia, Ucraina, Germania, Franţa, Olanda, Elveţia, Spania, Italia, Grecia, Turcia, Israel, Egipt, India, China, Mongolia, Australia, Japonia, Mali, Africa de Sud, Peru, Brazilia, Statele Unite şi Shropshire.

Introducere

„Ceea ce oamenii au făcut alţi oameni pot înţelege."
ISAIAH BERLIN, citându-l pe Giovanni Battista Vico

„Istoria... este plictiseală întreruptă de războaie."
DEREK WALCOTT în *The Bounty*

Scrierea unei istorii a lumii este ridicolă prin definiţie. Cantitatea de informaţii este prea vastă pentru a putea fi absorbită de un singur individ, iar probabilitatea erorilor este imensă. Unicul motiv pentru a o scrie şi pentru a o citi este că inexistenţa unei înţelegeri a istoriei lumii ar fi încă şi mai ridicolă. Examinarea retrospectivă ne poate îmbunătăţi examinarea personală. Cu cât vom înţelege mai bine felul cum conducătorii pierd contactul cu realitatea sau motivul pentru care revoluţiile produc dictatori mai frecvent

decât produc fericire sau pentru care unele regiuni ale lumii sunt mai bogate decât altele, cu atât ne va fi mai uşor să ne înţelegem propriile vremuri. Dimensiunea subiectului aduce riscuri evidente: abstractizări plictisitoare pe de o parte şi un galimatias ameţitor de poveşti pline de viaţă pe de altă parte. Eu am ales subiecte şi momente care-mi par util de reprezentative şi am încercat să le asociez cu o naraţiune mai vastă. Dar aş fi putut scrie altă carte cu o selecţie aproape complet diferită; şi, neîndoios, încă o carte după aceea.

Tema mea generală este cât se poate de directă. Prin capacitatea noastră de a înţelege şi de a modela lumea care ne înconjoară, noi, oamenii, suntem o accelerare biologică energică şi acrobatică de abilităţi şi gândire, care a dus la o recentă accelerare a numărului nostru şi a puterilor noastre. Înţelegem acum destule despre începuturile vieţii pe această planetă, despre structura celor care ne înconjoară şi despre locul planetei în cosmos. Începem chiar să ne explorăm conştiinţa de sine, steaua aceea strălucitoare din „deşteptarea lumii", aşa cum a spus un filosof. Probabil că populaţia noastră este prea mare în prezent pentru ca planeta s-o poată susţine foarte mult timp – deşi asta depinde de felul cum alegem să trăim –, însă abilităţile noastre tehnice ne oferă cel puţin o şansă de a răzbate, tot aşa cum am supravieţuit şi altor încercări. Pe de altă parte, această excelenţă tehnică şi ştiinţifică nu şi-a găsit în politică un corespondent care să ne ofere o mândrie similară.

Imaginaţi-vă că aţi fi în stare să apelaţi şi să discutaţi cu o ţărancă din timpul lui Iisus sau cu un războinic aztec. Dacă le-aţi arăta telefonul vostru mobil şi aţi încerca să le explicaţi cum funcţionează (presupunând că aţi şti asta), n-aţi avea nicio şansă de a-i face să înţeleagă. Ar trebui mai întâi să le fie descrisă o mulţime de concepte nefamiliare – aproape un întreg manual de istorie. Însă dacă aţi vrea să le povestiţi despre Stalin, despre politicieni corupţi sau despre conflictele dintre dictatori şi populaţii în lumea arabă contemporană, ei ar înţelege imediat tabloul de

ansamblu. Noi am înregistrat progrese. Majoritatea locurilor sunt mult mai puţin violente decât în societăţile anterioare. O lume aflată sub egida Naţiunilor Unite supurează de sărăcie şi scapără de războaie, totuşi este mai bună decât o lume a imperiilor rivale. Cu toate acestea, când se ajunge la poftele noastre, la mâniile noastre, la relaţia noastră cu puterea, nu există nimic comparabil cu progresul pe care l-am văzut în societatea noastră ştiinţifică şi tehnică. Cu cât aflăm mai multe despre începuturile istoriei noastre ca vânători-culegători şi despre lunga noastră istorie de agricultori, iar apoi despre acceleraţia ameţitoare a comerţului şi industriei mondiale, care ne-a purtat în epoca modernă, cu atât ni se pare mai puţin misterioasă lumea contemporană. În sfârşit, sper că marea parte a paginilor următoare îi va face pe cititori să se gândească nu doar la imperii de mult apuse, ci şi la „aici” şi „acum”.

Între timp istoria continuă să se schimbe. Aceasta a fost o epocă de aur pentru pasionaţii de istorie, cu lucrări noi şi detaliate într-o mulţime de domenii, care s-au revărsat anual din tipografii; de toate, de la istorii ale banilor până la tărâmuri europene uitate, de la comparaţii între Imperiile Roman şi Chinez până la opinii inedite despre Stalin şi Al Doilea Război Mondial. Nimeni n-a putut spera să le citească pe toate, însă cartea aceasta a fost alimentată de mulţi ani de lecturi frenetice în multe domenii diferite. Am limitat notele finale la puncte de referinţă esenţiale, doar din cauza abundenţei nesfârşite de „lecturi suplimentare” ce ar fi rezultat; am calculat că pentru cartea de faţă au fost parcurse aproximativ două mii de cărţi, fără a pune la socoteală broşuri şi reviste.

Am beneficiat de asemenea de norocul deosebit de a fi realizat pentru BBC opt filme despre istoria mondială, un proiect care mi-a îngăduit să vizitez aproximativ şaizeci de situri, din deşerturile peruviene până în Ucraina. Vederea locurilor unde s-au petrecut evenimente istorice – moşia lui Tolstoi sau satul lucrătorilor pentru Valea Regilor din Egipt – afectează inevitabil felul cum înţelegi anumite fapte. Proiectul TV mi-a schimbat cu certitudine propria abordare.

Naraţiunea televizată insistă pe transfocarea asupra unei *anumite* persoane care spune sau face un *anumit* lucru, într-un *anumit* moment, cu un *anumit* rezultat. Televiziunea detestă abstractizările. Ea doreşte personaje, date şi acţiuni. De aceea mare parte din cele ce urmează este, fără regrete, un exemplu de un tip de scriere a istoriei care în prezent nu-i deloc la modă, şcoala de istorie a „individului măreţ”, e drept turnată în forme noi de istoriile socială, economică şi ecologică.

Asta pentru că în istorie nu există forţe abstracte. Tot ceea ce aduce schimbare este natural. Unii dintre factorii respectivi nu au fost umani: modificările de climă, vulcanii, molimele, curenţii, vânturile şi distribuţia plantelor şi animalelor ce au modelat omenirea. Însă majoritatea istoriei omenirii a fost realizată prin intermediul opţiunilor oamenilor şi a muşchilor lor. Altfel spus, a fost realizată de indivizi care au acţionat în interiorul societăţilor lor. Unii dintre ei au avut un impact mult mai mare decât alţii şi de aceea au fost etichetaţi ca „măreţi”. Întrucât trăim într-o societate democratică uşor isterică, ce trâmbiţează gălăgios despre egalitate pentru a evita să discute despre decalajele ei enorme în bogăţie şi putere, există o oarecare nervozitate în această privinţă. Oare istoria micilor schimbări din practicile domestice ale familiilor de agricultori sau rolul femeilor în reţelele mercantile timpuriu-moderne nu sunt mai „reale” decât faptele împăraţilor sau inventatorilor?

Ei bine, nu! Istoria se referă la schimbare şi este firesc să ne concentrăm asupra celor mai importanţi indivizi care au determinat schimbări. Da, toţi oamenii sunt egali ca demnitate şi valoare potenţială. Da, cei mai mulţi dintre noi trăim vieţi liniştite. Da, toţi ar trebui să avem statut egal înaintea legii. Este însă ridicol să sugerăm că, de aceea, istoriile sau realizările tuturor sunt egale şi la fel de interesante. Ţăranul din Burgundia care-şi urma boii pe brazdă, care-şi hrănea familia, trăia fără reproş şi murea, jelit de satul lui, la vârsta înaintată de patruzeci şi doi de ani, nu este la fel de important ca un personaj istoric

precum Carol Quintul sau Siddhartha – Buddha. Este interesant să citeşti despre navigatorii din preajma coastelor Europei, care au descoperit zone de pescuit şi au adus îmbunătăţiri mărunte, dar utile, ambarcaţiunilor lor în vreme ce mergeau tot mai departe în căutarea bancurilor de cod. Cristofor Columb s-a bazat pe cunoştinţele lor acumulate. Dar ca viaţă individuală, istoria lui contează mai mult.

Toţi oamenii „măreţi" au fost ferm înglobaţi în societăţile sau epocile lor, ceea ce le-a oferit un spectru limitat de acţiuni şi idei posibile. Cu excepţia liderilor religioşi, este aproape imposibil să găsim un personaj istoric despre care să putem afirma fără echivoc că în absenţa lui ceva nu s-ar fi întâmplat niciodată. James Watt n-ar fi putut inventa motorul cu abur cu o sută de ani mai devreme dacă ar fi trăit în Siberia; el s-a bazat pe realizările multor altor inventatori, mecanici, pedagogi şi negustori. El s-a găsit în locul cuvenit la momentul cuvenit. Dacă n-ar fi inventat el condensatorul separat, atunci ar fi făcut-o altcineva. Însă el *a inventat* noul model de motor cu abur şi de aceea contează detaliile şi motivaţiile acelui moment. Mânaţi de foame şi înţelegând ce armă importantă erau caii lor, locuitorii stepei mongole ar fi atacat oricum societăţile stabile din jurul lor... şi adesea au făcut-o. Dar dacă Genghis-Han n-ar fi unit clanurile aflate în conflict şi n-ar fi fost o mână de fier, însă în acelaşi timp inspiratoare, atunci istoria unei părţi mari din Asia ar fi fost diferită.

Ca atare, ceea ce urmează este inevitabil o istorie elitistă, fiindcă aceia care au avut puterea, banii sau răgazul de a schimba societăţi au provenit în mod disproporţionat din rândul celor deja privilegiaţi. Iar asta înseamnă uneori „regi şi regine". Numai un membru al privilegiatei dinastii conducătoare a Marilor Moguli ar fi putut deveni împărat atunci când a fost uns Aurangzeb. Însă faptul că a fost Aurangzeb, şi nu unul dintre fraţii săi, a avut consecinţe importante, deoarece el era un fanatic religios care a falimentat India Marilor Moguli şi a deschis, fără să vrea, porţile pentru britanici. Cleopatra a fost o reprezentantă

pură a dinastiei greceşti conducătoare a Egiptului (ceea ce nu înseamnă că ei ar fi fost puri), însă faptul că ea, şi nu fratele ei, a condus Egiptul în timpul lui Iuliu Cezar şi Marc Antoniu a avut consecinţe pentru lumea clasică. [1]

Ulterior, pe măsură ce frământările din societăţile mai educate au adus în prim-plan o distribuţie mai largă de personaje, originea de clasă a inovatorilor s-a lărgit, totuşi oamenii măreţi au fost şi rămân cei dotaţi cu mintea, curajul sau norocul de a înfăptui progrese semnificative pe care alţii nu le pot realiza. Robert Oppenheimer, părintele bombei atomice, contează mai mult decât fizicienii foarte inteligenţi ai epocii sale care n-au trecut niciodată pe la Los Alamos. Hitler a fost un pierde-vară din pătura inferioară a clasei de mijloc care a devenit un demagog strălucit. Germania fără Hitler ar fi fost cu totul diferită, iar povestea lui este cu mult mai importantă decât cea a multor oratori ultranaţionalişti din berării, ale căror partide s-au împuţinat şi au dispărut. De aceea este clar, sper, că atunci când spun că aceasta este o prezentare a „oamenilor măreţi" în istorie, nu sugerez că alţii contemporani lor ar fi excluşi de la coincidenţa timpului şi locului – acel moment social în care le-a fost acordă sau retrasă puterea. De asemenea, nu folosesc termenul „măreţ" într-un sens care implică admiraţie morală. Unii dintre cei mai măreţi oameni de seamă au fost în acelaşi timp cei mai mari ticăloşi care au trăit vreodată.

Pe măsură ce povestea aceasta va avansa, sper că toţi cititorii vor fi încântaţi să afle detaliile unor evenimente revelatorii, care au fost preluate, toate, de la istorici adevăraţi. Într-o carte recentă despre Italia aflăm că la începuturile unificării Italiei, în 1861, doar 2,5% dintre italieni vorbeau o limbă pe care azi am recunoaşte-o ca fiind italiană [2]. Din altă carte aflăm că, pentru a absolvi examenele, funcţionarii chinezi din secolele al XV-lea şi al XVI-lea trebuiau să memoreze 431 286 de caractere diferite [3]. Prima informaţie aruncă lumină asupra strădaniei Italiei de a fi o naţiune modernă. A doua ne reaminteşte motivul pentru care China a avut nevoie de atâta timp pentru a-şi

dezvolta o clasă de mijloc numeroasă şi educată. Dacă ar fi făcut-o mai devreme – dacă China ar fi avut numai douăzeci de litere fonetice –, atunci poate că istoria ei ar fi fost alta.

Forma istoriei omenirii poate fi prezentată prin cifre – numărul în permanentă creştere al oamenilor de pe planetă, de la, poate, câteva mii de perechi în ultimul moment când ne-am apropiat de extincţie până la saltul actual spre şapte miliarde în prezent şi nouă miliarde în scurt timp. Dacă am reprezenta cifrele acestea pe un grafic, a cărui axă orizontală ar reprezenta timpul, atunci povestea ar fi tot un simplu, dar spectaculos, salt de acceleraţie.

Graficul acela începe cu porţiunile lungi şi plate ale perioadelor când populaţia umană abia părea să se mişte. Şaptezeci de mii de ani în care grupuri de familii de vânători-culegători s-au răspândit lent din Africa. Au urmat zece mii de ani în timpul inventării agriculturii, dezvoltării societăţilor tribale şi a micilor aşezări, când curba populaţiei a început să se ridice foarte lent.

Au sosit apoi începuturile civilizaţiilor, acum 5 500 de ani, cu următoarea mare invenţie după agricultură: scrierea. Iar după aceea s-a desfăşurat restul istoriei omenirii, având la loc de cinste comerţul şi revoluţia industrială. În epoca noastră graficul populaţiei ţâşneşte aproape pe verticală, graţie în principal apei mai curate şi medicamentelor. De ce s-a petrecut acceleraţia aceasta? De ce creşterea populaţiei a început atât de lent, pentru ca apoi să se propulseze ca o rachetă? Motivul îl reprezintă capacitatea lui *Homo sapiens sapiens* (şi ce mai etichetă lăudăroasă am ales – de două ori „inteligent”, nu doar o singură dată!) de a modifica restul lumii naturale. Alte creaturi se adaptează mediului înconjurător, dezvoltându-şi caracteristici şi comportamente care le asigură o nişă, un ungher biologic în care pot supravieţui, ba chiar prospera. Prin simpla lor existenţă, ele pot schimba mediul acela, aşa cum poate confirma oricine că a văzut coloniile termitelor sau impactul

castorilor asupra unui râu. Toate formele de viaţă modifică lumea, care se află într-un flux constant.

Oamenii însă, cu competenţele lor mintale şi de comunicare superioare, au dus la un alt nivel această abilitate de modelare a lumii. Noi am vânat şi am condus la extincţia altor mamifere. Am domesticit şi am transformat animale, astfel încât nu mai pot fi recunoscute; ajunge să priviţi strămoşii vacii moderne sau terierul scoţian. Am procedat la fel şi în privinţa plantelor: am dus ştiuleţii de porumb, de exemplu, de la o bucată de amidon de mărimea unui deget, până la un butoi plin ochi cu hrană. În prezent, în fermele piscicole, modificăm până şi mărimea, forma şi musculatura peştilor. Toate acestea ne-au asigurat un surplus de energie la care nu poate spera un animal de pradă obişnuit. Utilizându-l, am crescut de la ginţi la triburi, sate, oraşe şi naţiuni, ceea ce ne-a permis să schimbăm mare parte din mediul nostru iniţial. Am modificat cursurile râurilor şi am săpat în învelişul de minerale al planetei, extrăgând cărbune, petrol şi gaze, pentru a căpăta şi mai multă putere, exploatând rezerve străvechi de vegetaţie crescută şi dispărută mult înainte de apariţia noastră. În vremurile foarte recente, nivelul de cunoştinţe ne-a îngăduit să producem medicamente şi tehnologii care ne-au prelungit spectaculos durata vieţii.

Repet: nimic din toate acestea nu s-a datorat unor forţe impersonale. Totul s-a realizat prin acţiunile cumulate ale milioanelor de oameni individuali, care au muncit în interesul lor imediat, aidoma creaturilor micuţe care formează recifele vaste de corali – atât doar că, bineînţeles, totul a fost făcut în mod conştient şi de aceea pot oferi şi comentariile acestea. O trecere în revistă a istoriei omenirii concluzionează simplu: „Istoria este impulsionată de ambiţia omului de a-şi schimba condiţia, pentru a corespunde speranţelor personale” [4]. O rădăcinoasă mai bună, o capră mai grasă, adăpostul oferit de ramurile arborilor înaintea atacatorilor, o melodie mai veselă, o poveste mai interesantă, o aromă nouă, mai mulţi copii care să te îngrijească la bătrâneţe, o cale de a evita

perceptorul, un ceas, un calandru, o bicicletă, o vacanţă la mare – acestea sunt zăhărelele modeste şi biciuştile care ne împing înainte până când următorul lider, de un fel sau altul, întreprinde următorul salt.

Nu există nicio dovadă că ne-am fi modificat din punct de vedere biologic sau a instinctelor în perioada prezentată în cartea de faţă. Au existat mici schimbări evolutive. Contactul dintre dinţii de sus şi cei de jos s-a transformat odată cu modificarea dietei; „supraocluzia” cauzată de măcinarea mai multor cereale a sosit destul de târziu. Grupurile de oameni care au crescut vaci pe lângă casă pentru a le consuma laptele şi-au adaptat sistemul digestiv, dar nu şi asiaticii, care n-au crescut niciodată vitele. Populaţiile umane care s-au risipit din Africa în direcţii divergente, şi s-au stabilit până la urmă în zone fertile, s-au separat între ele. Au dezvoltat diferenţe superficiale: culoarea pielii, forma ochilor şi variaţii subtile ale formei cutiei craniene, care au produs unele suspiciuni reciproce după ce distanţele acelea geografice au dispărut din nou. Totuşi am rămas la fel în privinţa mărimii şi forţei aproximative, a capacităţii de a ne imagina, raţiona, comunica, acţiona cu forţă delicată, planifica şi transpira. Ştim mai multe. N-am devenit mai inteligenţi.

Dar dacă n-am devenit mai isteţi, cum de am crescut de atâtea ori şi ne-am îmbunătăţit, adesea cu mult succes, viaţa materială individuală? Răspunsul este că suntem creaturi care colaborează şi învaţă, care cumulează activităţile şi succesele din trecut şi clădesc pe ele. Nu ne-am cocoţat pe umerii unor giganţi, ci pe umerii bunicilor noştri şi pe ai stră-stră-străbunicilor. Ideea a fost subliniată recent de un cercetător inteligent, care a încercat să construiască un simplu prăjitor de pâine, pornind complet de la zero. A fost aproape imposibil. Mai întâi ai nevoie de istoria exploatării ţiţeiului, a producerii maselor plastice şi aşa mai departe, ca şi de specializarea industrială care a urmat.

Lăsat în pace (netulburat de războaie, calamităţi naturale sau foamete), procesul acesta produce, aproape inevitabil, o accelerare a creşterii populaţiei. Scrierea a fost inventată în Mesopotamia… şi, independent, în China, America şi India. Însă odată ce s-a mişcat în bazinul mediteraneean, a fost rapid adoptată şi dezvoltată. N-a trebuit să fie reinventată de francezi, otomani sau danezi. Agricultura a fost inventată de vreo şapte ori în părţi diferite ale lumii într-un interval cuprins între 12 000 şi acum 5 000 de ani, dar, aşa cum s-a arătat, motorul cu abur n-a trebuit să fie inventat de şapte ori pentru a se răspândi în toată lumea. [5]

Procesul acesta are şi o altă consecinţă, care ne poate face să tresărim. Agricultura a fost creată de milioane de oameni care au învăţat în mod independent despre formele plantelor, cum să le îngrijească, unde să dirijeze apa şi aşa mai departe. A fost o schimbare încorporată în experienţa familiei umane şi de aceea a fost precaută, chiar dacă consecinţele i-au fost spectaculoase şi neaşteptate. Revoluţia industrială a fost diferită. Forţa aburului avea nevoie de mineri şi metalurgişti, de avocaţi şi bancheri, dar puţini dintre cei care călătoreau cu trenurile sau care purtau hainele produse de maşinile acţionate de aburi trebuiau să înţeleagă tehnologia respectivă. Specializarea înseamnă că, în linii mari, progresele nu mai sunt înglobate în vieţi individuale; cei mai mulţi dintre noi trebuie să luăm de bun ceea ce ni se spune despre ele. Pe măsură ce civilizaţia omenească devine mai complexă, indivizii înţeleg în mod inevitabil mai puţin despre felul cum funcţionează ea. De aceea capacitatea personală a majorităţii oamenilor de a afecta cursul societăţii noastre (niciodată puternică) poate părea că dispare. Din miliardele de oameni care depind actualmente de tehnologia digitală sau de medicina modernă, foarte puţini au cea mai vagă idee despre cum se întâmplă toate. Din punct de vedere individual, nu controlăm aproape nimic şi acesta este motivul pentru care politica, singura noastră pârghie nesigură, continuă să conteze atât de mult.

Iar istoria este de asemenea povestea zguduiturilor şi reculurilor care apar când mai mulţi oameni, utilizând mai multă energie, clădesc societăţi mai mari. Multe reculuri importante din istoria timpurie au fost cauzate de natură: de erupţii vulcanice, uneori îndeajuns de importante pentru a distruge recolte, veri şi chiar ecosisteme, de modificări în sistemele meteo îndeajuns de mari ca să distrugă întregi societăţi omeneşti, ca şi de evenimente mai mici, ca inundaţii, seisme şi schimbări ale cursurilor unor râuri. Mare parte din religia timpurie a fost dedicată tentativei îngrijorate şi descumpănite de a cere ploilor să continue şi vuietelor subterane să înceteze. Povestea a devenit mai interesantă de îndată ce oamenii au fost capabili să facă şi altceva decât să reacţioneze pur şi simplu: să construiască diguri, să irige sau să se strămute.

Perturbările ulterioare ale dezvoltării umane au putut fi cauzate tot de calamităţi naturale, totuşi vinovaţii cei mai probabili au fost oamenii înşişi. Odată ce ne stabilim pe un făgaş, putem deveni iute victimele propriei noastre lenevii şi ignoranţe, omorând specii de animale aflate în mod comod la îndemână sau defrişând terenuri pentru culturi agricole, ceea ce duce la dispariţia humusului. Greşeala aceasta a fost comisă de locuitorii Insulei Paştelui, dar şi de grecii antici şi de japonezi, care au găsit totuşi moduri de a face faţă dificultăţilor. Când facem comerţ pe suprafeţe întinse, răspândim boli faţă de care unele corpuri sunt mai puţin călite decât altele. Aceasta a dus la reculuri ale dezvoltării în fostul Imperiu Roman şi în China. A avut consecinţe chiar şi mai teribile când, după treisprezece mii de ani de separare, europenii au sosit în continentele americane.

Ajungem astfel la reflecţia tristă a poetului din Santa Lucia, Derek Walcott, care a considerat că istoria înseamnă plictiseală întreruptă de războaie. Cu certitudine au existat foarte multe războaie. Cercetări noi au arătat că societăţile timpurii de vânători-culegători au fost extrem de războinice: regatele şi imperiile au însemnat pur şi simplu

oameni mai mulţi şi arme mai bune, aşadar bătălii mai mari.

Adesea însă războiul are un efect ambiguu. În mod evident este oribil, totuşi conflictele impulsionează inventica, îi determină pe oameni să mediteze mai profund la societăţile lor şi, prin distrugerea unor tărâmuri, permit emergenţa altora noi. Adversităţile îi întăresc pe supravieţuitori. Dispariţia peştilor sau căprioarelor uşor de capturat i-a silit pe oameni să inventeze moduri noi de pescuit şi vânat. Inundaţiile i-au determinat să inventeze apărări împotriva lor şi sisteme noi de irigaţii, iar prin silirea asocierii unor cătune s-a pornit pe drumul spre crearea statelor. Molimele au depopulat regiuni, dar de asemenea, aşa cum s-a întâmplat în Europa secolului al XV-lea, le-au dat frâu liber supravieţuitorilor către o viaţă total diferită şi mai aventuroasă. Războaiele răspândesc teroare şi distrugere... dar şi tehnologii, limbaje şi idei.

În mijlocul atâtor aserţiuni îndrăzneţe, merită să ne reamintim că istoria se limitează la fragmentele ce au supravieţuit dintr-o poveste mai vastă, îngropată. Unele dintre cele mai minunate momente de progres s-au petrecut în popoare (şi locuri) despre care suntem aproape complet ignoranţi. Cine a fost primul om care a înţeles că semnele mâzgălite puteau fi utilizate pentru a reprezenta sunete ale unor părţi de cuvinte şi nu doar ca mini-imagini? Cine a înţeles primul că era posibil să citeşti fără să rosteşti cuvintele cu glas tare? Cine a fermentat cereale şi a băut produsul obţinut? Din sudul Chinei până în Arabia, soluri mănoase şi deşerturi mişcătoare au ascuns civilizaţii care au fost cândva puternice şi au colapsat din motive pe care este posibil să nu le înţelegem niciodată.

Există foarte multe pe care nu le ştim. Nu ştim de ce au fost părăsite măreţele palate greceşti din Epoca Bronzului şi cum au pierdut popoarele acelea arta scrierii. Din majoritatea istoriei nu ne-au rămas decât vestigiile accidentale, cele care n-au putut putrezi sau care au supravieţuit cumva eroziunii timpului. În cele mai multe

locuri, clădirile din lemn şi pământ, textilele multicolore, graiurile, picturile, cântecele, muzica şi poveştile au pierit pentru totdeauna; societăţile care s-au bazat în principal pe lemn şi lână, cântece şi poveşti sunt cel mai greu de restaurat.

Ceea ce urmează va fi foarte disproporţionat. Nu numai savanele nesfârşite din preistorie, ci şi perioadele prelungi de stabilitate socială, acalmiile, vor fi prezentate într-un paragraf sau două. Vor fi însă examinate frământări ce s-au petrecut în decursul câtorva decenii în locuri mici, ca în Grecia în jurul anilor 400–300 î.Hr. sau în Europa în jurul anului 1500. Pentru că schimbările se înmulţesc... dar sunt în acelaşi timp discontinue şi uneori bruşte. Condiţiile pentru o transformare revoluţionară pot fi căutate, întorcându-ne secole sau decenii în timp, totuşi momentul progresului semnificativ în sine continuă să fie miezul poveştii.

Înainte de a începe, să luăm totuşi un moment de respiro şi să-i admirăm pe cei 99%; eroii uitaţi ai anilor mai liniştiţi, ocupaţi cu truda simplei supravieţuiri, a continuării vieţii: plugarii care şi-au urmat boii pe brazdă, ţăranii care au muncit, au hrănit familii şi au plătit taxe fără să fie omorâţi de hoardele mongole sau recrutaţi de Napoleon, femeile care au săpat, au născut şi i-au învăţat pe alţii în zece mii de sate dispărute. Aceasta este o carte despre măreţi aducători de schimbări şi despre epoca lor, dar toate schimbările acelea au fost şi sunt înconjurate de noi, ceilalţi, care am ţinut drapelul sus.

Marele romancier rus din epoca sovietică, Vasili Grossman, care va apărea mai târziu în cartea aceasta, a scris în capodopera sa *Viaţă şi destin* [6]:

> „Omul nu înţelege niciodată că oraşele pe care le-a construit nu fac parte integrantă din natură. Dacă doreşte să-şi apere culturile de lupi şi de viscole,

dacă doreşte să le împiedice de a fi înăbuşite de buruieni, el trebuie să ţină mereu la îndemână mătura, hârleţul şi puşca. Dacă merge să se culce, dacă se gândeşte la altceva pentru un an sau doi, totul este pierdut. Lupii ies din codri, mărăcinii se întind şi totul este îngropat sub praf şi zăpadă. Gândiţi-vă doar câte capitale măreţe au pierit sub colb, zăpadă şi pir.”

Cuvinte înţelepte din partea unui istoric neprofesionist, care, pe durata scrierii prezentului volum, mi-au răsunat întruna în minte.

Partea I
AFARĂ DIN ARŞIŢĂ, SPRE GER

De acum 70000 de ani până la primele civilizaţii mediteraneene

De unde ar trebui, aşadar, să începem? Fizica şi biologia ne propun date atât de îndepărtate, încât mintea noastră trebuie să se lupte cu ele. Au existat Big Bang-ul, care s-a petrecut acum 13,7 miliarde de ani (poate doar unul dintre mai multe asemenea evenimente), şi consecinţele lui: apariţia atomilor, a galaxiilor şi planetelor. Acesta este timpul geologic şi părţi din el sunt încă vizibile zilnic pe cerul nopţii, prin care curg mistere neînţelese nici de oamenii cei mai inteligenţi din prezent, aşa cum sunt energia şi materia neagră.

Am putea începe însă mai local, cu istoria timpurie a Pământului, de acum 4,5 miliarde de ani, şi să urmăm creşterea vieţii într-o membrană subţire şi fragilă înfăşurată în jurul unei sfere de piatră şi roci care goneşte prin spaţiul

cosmic. Am putea începe de la captarea carbonului şi de la faptul că o cincime din atmosfera Pământului este compusă din oxigen, fără de care planeta noastră ar fi pur şi simplu altă piatră moartă şi fierbinte, cu scoarţa cutată. Aceasta este povestea Facerii omenirii moderne – fără şerpi cu pene, broaşte-ţestoase gigantice sau explozia creativă de şase zile a unui experimentator moral, ci ceva care inspiră la fel de multă evlavie prin mărime şi mister.

Am putea derula pe repede-înainte prin prima jumătate de miliard de ani a pietrei vii, când era învăluită de apă (peste 70% din planetă continuă să fie şi acum acoperită de apă), şi să vorbim despre evoluţia vieţii pe sol uscat [7]. L-am putea repeta pe Charles Darwin, relatând istoria primelor mamifere micuţe, strămoşii noştri, şi cum au profitat ele de dispariţia marilor reptile, dinozaurii. În mod mai convenţional, am putea trasa un grafic a cunoştinţelor noastre despre arborele genealogic complex şi delicat al primelor maimuţe şi hominizilor din care ne tragem.

Oricare dintre aceste puncte de pornire ar fi informativ şi util. Istoria omenirii, aşa cum este relatată în prezent, nu-i decât o pagină finală după o vastă prefaţă de evenimente astrofizice intense, reacţii chimice şi transformări evolutive. Ea nu începe cu un creator care modelează bărbaţi şi femei din lut sau sânge cu propriile lui mâini, şi nici în Grădina Edenului. Ceea ce urmează aici este o istorie a omenirii sociale şi globale, aşa că vom începe cu o femeie şi o naştere; ca să ne exprimăm poetic, o Evă africană.

MAMA

Ea a avut alt nume. Nimeni nu l-a cunoscut vreme de şaptezeci de mii de ani. A avut cu certitudine un nume, fiindcă a trăit printre oameni guralivi şi foarte sociali. Din motive ce vor deveni evidente, „Mama” este un nume foarte bun. Era probabil tânără, robustă, îndesată şi cu pielea întunecată. Era o nomadă, parte dintr-o populaţie aflată mereu în mişcare. Era de asemenea gravidă. Oamenii din tribul ei erau vânători şi în acelaşi timp experţi în

descoperirea fructelor de pădure, crustaceelor, rădăcinilor şi plantelor comestibile. Purtau cu ei unelte, piei şi câţiva prunci, legaţi cu tendoane şi piei de spinările adulţilor, totuşi în grup existau surprinzător de puţini copii. Cei care nu învăţau devreme să umble, să fie tăcuţi şi să ţină pasul îşi găseau de obicei sfârşitul sfârtecaţi de animalele de pradă care urmăreau grupul îndeaproape.

În felul lor aparte, nomazii erau totuşi formidabili, înarmaţi cu suliţe şi pietre cioplite ale căror muchii erau tăioase ca briciul, care fuseseră dezvoltate după o experienţă de o sută de mii de ani de vânătoare şi (dacă au semănat cu vânătorii-culegători ulteriori) lupte cu triburi rivale. Speranţa lor medie de viaţă era relativ redusă, o trăsătură care avea să rămână valabilă pentru toate societăţile umane până la istoria foarte recentă. Existau totuşi şi persoane de cincizeci sau şaizeci de ani. În prezent se consideră că menopauza femeilor poate să fi fost o adaptare evolutivă utilă pentru a asigura bunici, care puteau avea grijă de copii, în timp ce femeile tinere erau însărcinate şi năşteau; triburile cu bunici puteau creşte mai mulţi copii până la maturitate şi astfel deveneau mai numeroase faţă de triburile fără femei vârstnice.

Bărbaţii erau probabil însemnaţi cu cicatrice de vânătoare, însă erau tacticieni prevăzători, experimentaţi în urmărirea vânatului şi înţelegerea comportamentului animalelor. Cel mai vârstnic, tatăl acestui clan, putea să aibă peste şaizeci de ani. Vânătorii de treizeci-patruzeci de ani erau probabil cei mai eficienţi în procurarea hranei. Acest grup se deplasa de câţiva ani, înaintând încet către nord pe teritoriul actualelor state Kenya şi Somalia, spre o fâşie de apă care părea posibil de traversat. Nivelul apei era mai scăzut decât de obicei, lăsând petice de pământ uscat. Ar fi meritat să rişte să se aventureze, plescăind de la un petic la altul, deoarece vânatul şi vegetaţia comestibilă din jurul lor erau tot mai greu de găsit. Viaţa ar fi fost mai uşoară dincolo de apă.

Grupul n-ar fi avut habar că era pe punctul de a părăsi un continent din care se trăgeau toţi oamenii; de asemenea, nu ştia cât de departe aveau să meargă descendenţii membrilor săi, croindu-şi drum în lungul plajelor, câte doi-trei kilometri în fiecare an, terminând crustaceele şi crabii din ochiurile de apă dintre stânci, îndopându-se cu o balenă eşuată, străpungând cu suliţa capre ridicol de nepăsătoare. Viaţa însemna o călătorie. Mereu trebuia să fii pe drum. Prada uşoară avea să revină înaintea şi înapoia lor, odată ce trecuseră mai departe, dar ar fi fost nefiresc şi periculos să rămână definitiv locului. Aveai să mori de foame, dacă declarai un loc, oricare, ca fiind „cămin”. De aceea, deşi apa reprezenta o problemă reală şi toţi se priveau cu multă atenţie în timp ce o traversau – fiindcă acest grup avea un limbaj şi discuta despre planurile sale –, era o zi ca oricare alta.

Probabil că purtau un fel de veşminte: un studiu al ADN-ului păduchilor de corp sugerează că aceştia infestau haine acum o sută de mii de ani şi se crede că oamenii şi-au pierdut majoritatea blănii cu milioane de ani în urmă. Acest grup, mult mai mare decât o singură familie, ar fi obişnuit să partajeze sarcini, iar aspectul acesta era direct asociat cu problemele care reîncepuseră odată cu durerile facerii Mamei. Ca toate femeile, ea ştia că naşterea va fi dureroasă. Dintotdeauna, pruncii se născuseră cu capete surprinzător de mari, atât de mari încât ieşirea lor prin vagin era agonizantă. Mama năştea stând în picioare, înconjurată de surorile ei. Pruncul ei avea să fie neajutorat, o făptură vulnerabilă şi nesigură mai mult timp decât puii altor animale.

Era o enigmă, despre care multe aveau să fie spuse în serile lungi ale poveştilor. Pe de altă parte însă, vulnerabilitatea copilului uman modern a însemnat un atu pe termen lung, fiindcă a silit familii şi grupuri tribale să partajeze munca şi să coopereze. În prezent, societăţile de vânători-culegători au în general o diviziune clară a muncii între bărbaţii vânători şi femeile culegătoare şi este probabil că asta se întâmpla deja pe vremea Mamei. Aveau

să treacă multe zeci de mii de ani înainte ca oamenii să înţeleagă că acel craniu mare, neajutorarea relativă şi naşterea dureroasă s-au însumat într-un triumf evolutiv, producând animale în stare să povestească.

Istoricii evoluţiei omenirii suspectează de asemenea că agresivitatea, xenofobia şi ostilitatea reciprocă au evoluat în Africa şi din acelaşi motive. Triburile, care cuprindeau grupuri de familii, sunt în avantaj dacă toţi lucrează laolaltă, „pentru binele tribului”, chiar dacă ceea ce fac este periculos sau neplăcut pentru ei la momentul respectiv. Asta înseamnă că legătura tribală este foarte importantă; fără un sentiment al apartenenţei şi dependenţei reciproce, tribul se dezintegrează. Ca revers al medaliei, într-o lume în care triburile umane sunt în mişcare, căutând vânat, legătura tribală este probabil reconsolidată de ostilitatea faţă de alte triburi. Este o realitate evidentă şi în prezent.

Pe toată planeta, societăţile umane timpurii par să se fi străduit din răsputeri să se diferenţieze de vecinii lor, purtând acoperăminte de cap diferite, podoabe şi haine diferite şi, mai presus de orice, vorbind graiuri diferite. Zoologul britanic Mark Pagel atrage atenţia că, până şi azi, după atâta omogenizare culturală, există şapte mii de limbi diferite vorbite de oameni şi aproape toate sunt mutual neinteligibile. De ce? La alte animale nu se întâmplă aşa. El susţine că toate calităţile noastre – capacitatea de a fi blânzi, generoşi şi prietenoşi, care ne îngăduie să dezvoltăm grupuri mai mari şi cooperante, pentru „a ne înţelege unii cu ceilalţi” – trebuie contrapuse trăsăturilor noastre negative, „tendinţelor de a forma societăţi concurenţiale, care se apropie adesea de conflict”. În grupurile de vânători-culegători care concurează pentru cucerirea de teritorii, conflictul este uzual şi războiul tribal este frecvent un fapt de viaţă.

Oamenii au fost vânători-culegători mai multă vreme decât au fost agricultori; de minimum zece până la cincisprezece ori mai mult. Abia acum devenim o specie care trăieşte în principal în oraşe, însă dacă oraşele ne domină de un secol

sau două, trecutul de vânători-culegători este de o mie de ori mai lung. Prin urmare ar fi realmente nefiresc dacă mare parte din comportamentul nostru nu s-ar asocia cumva cu moştenirea aceea şi în primul rând cu combinaţia noastră de sociabilitate şi suspiciune reciprocă. În felul acesta, revenim la Mamă.

Pentru că ea a fost mama noastră, aproape a tuturor. (Există un alt personaj anterior, chiar mai obscur: „Eva mitocondrială" – care ar fi mama tuturor, inclusiv a africanilor, şi care ar fi apărut mult mai devreme în istoria oamenilor, poate acum vreo 200 000 de ani –, dar povestea ei este mai puţin înţeleasă.) Realizările materne ale personajului nostru trebuie înţelese literal, nu ca o parabolă. Există controverse în această privinţă, aşa cum există despre toate aspectele societăţii iniţiale, dar balanţa probabilităţilor arată că ea este super-Mama voastră. Dacă eşti un avocat din New York, din ea te tragi. Dacă eşti un aborigen din insulele Pacificului internat într-un spital oncologic, un fermier german, un om de serviciu japonez sau un londonez de origine pakistaneză care urmează universitatea – atunci te tragi din Eva noastră. Stephen Oppenheimer, specialist în studii ADN de la Universitatea Oxford, afirmă: „Orice non-african din Australia, America, Siberia, Islanda, Europa, China şi India îşi poate urmări prin trecut moştenirea genetică, până la o singură linie care provine din Africa" [8]. Asta înseamnă un singur grup. O singură călătorie.

Acesta pare să fie acum punctul de vedere majoritar acceptat. La prima vedere pare de asemenea imposibil. Cum se poate ca o femeie care naşte un singur copil să fie mama majorităţii rasei umane? Răspunsul se numeşte „abaterea liniei materne" şi iată cum funcţionează: În fiecare generaţie există familii care nu se reproduc. Cauzele pot fi bolile, accidentele de vânătoare sau incompatibilităţile, însă unele linii materne mor. Pe perioade foarte lungi asta se întâmplă cu aproape toate: ele dispar pentru totdeauna. Vă puteţi imagina procesul ca pe o coasă uriaşă, care retează mii de generaţii, adunând o

recoltă sumbră de oameni ce nu s-au născut niciodată. Aşa cum ne reaminteşte autorul darwinian Richard Dawkins, noi suntem copiii supravieţuitorilor.

Paradoxul aparent este că alături de coasa aceasta există o deltă tot mai mare de oameni care se nasc şi totuşi supravieţuiesc. De ce? Fiindcă pentru aceia care supravieţuiesc îndeajuns ca să procreeze, dacă pot avea copii-supravieţuitori la o rată doar puţin mai mare decât cea naturală de înlocuire de doi-la-doi (şi acelaşi lucru se aplică respectivilor copii-supravieţuitori), matematica decretează o creştere surprinzător de rapidă a populaţiei – care este aşadar formată din copiii primilor supravieţuitori. (Au existat, de asemenea, şi străbuni pe linie paternă, atât doar că nimeni n-a găsit deocamdată urme de ADN care să ne ajute să-i urmărim atât de departe în trecut.) Deşi conceptul este dificil de priceput şi lasă impresia unei iluzii optice în ereditate, termenul „abatere” devine mai clar când ne reamintim că este vorba despre o perioadă când populaţia umană totală abia creştea şi speranţa de viaţă era foarte scurtă. Eva este mama noastră universală, pentru că tigrii, şerpii, alunecările de teren şi microbii le-au răpus pe celelalte.

Grupul tribal al Evei reprezenta deja o realizare remarcabilă în supravieţuirea împotriva tuturor probabilităţilor, parte dintr-o populaţie de câteva sute de mii de oameni de pe continentul african, care apăruse în urma competiţiei cu alte varietăţi de maimuţe inteligente. Istoria omului, înţeles cu adevărat ca atare, a început când noi am încetat să fim pur şi simplu o altă formă de pradă în ciclul „mănânci şi eşti mâncat”, o creatură aflată la discreţia lumii naturale, într-o creatură care începe să modeleze lumea. Noi am trecut de la etapa pasivă la cea activă.

Însă *Homo sapiens* n-a fost decât o ramură dintr-un arbore de hominizi care învăţau cum să-şi modifice mediul, chiar dacă în moduri minore. Aproape că nu există alte controverse istorice la fel de complexe şi înfierbântate precum cele despre originile omului modern. Motivul este

limpede: progresele ştiinţifice înregistrate în studierea ADN-ului uman şi în datarea fragmentelor de oase şi a altor materiale pun mereu sub semnul întrebării teorii anterioare, iar uneori le răstoarnă. Poate că este partea cea mai îndepărtată a istoriei omenirii, dar se schimbă mai rapid decât istoria, să zicem, celui de-Al Doilea Război Mondial. Amatorii trebuie să păşească grijuliu peste un câmp minat foarte incitant.

Un aspect în privinţa căruia există însă acum consens aproape unanim este rolul central pe care l-a jucat clima în istoria aceasta, într-o măsură mult mai mare decât ne dăduserăm seama. Răcirea şi încălzirea Pământului, datorate activităţii solare, impacturilor meteoriţilor, erupţiilor vulcanice sau infimelor modificări ale înclinării axei planetare, au afectat înaintarea şi retragerea deşerturilor, deschiderea sau închiderea punţilor de pământ pentru migraţii şi astfel povestea maimuţei noastre povestitoare. În general, cu cât modificările de climă au fost mai complicate, chiar şi când au cauzat extincţia altor animale, cu atât avansarea hominizilor pare să fi fost mai rapidă.

Adversităţile îi favorizează pe cei adaptabili. Primele încercări ale hominizilor africani care trăiau în arbori de a merge pe două picioare au apărut după ce clima rece şi uscată le-a atacat pădurile cu două milioane de ani în urmă. Preriile deschise care au rezultat în urma procesului au făcut imperios necesare alergarea, vânătoarea şi vederea la depărtare, iar savanţii cred că aşa s-a ajuns în cele din urmă la apariţia lui *Homo erectus*, o importantă versiune timpurie a omului, cu un creier cam cât două treimi din creierul nostru.

Alte modificări ale creierului au avut loc pe măsură ce perioada caldă a pliocenului a lăsat loc erelor glaciare ale pleistocenului şi unor probleme noi. Se pare că în Africa s-au dezvoltat o mulţime de hominizi, însă *Homo erectus*, care a ieşit departe din Africa, a evoluat mai întâi în *Homo heidelbergensis*: oameni care au vânat şi au cioplit topoare

în Anglia acum o jumătate de milion de ani şi al căror creier nu era mult mai mic decât al nostru – în jur de 1 200 de grame, comparativ cu 1 500 de grame ale contemporanilor noştri. Creierul modern „cât creierul nostru” a apărut în Africa acum 150 000–100 000 de ani. În felul acesta, oamenii moderni au creierul cel mai mare raportat la corp dintre toate animalele cunoscute, cam de şapte ori mai mare decât ar fi de aşteptat pentru masa noastră corporală. [9]

Imaginea aceasta a dezvoltării umane constituie o simplificare brutală. Există liste cu denumiri intimidante de specii umane premoderne, care variază mult ca înălţime, forma craniului, oasele picioarelor şi greutate. Deşi savanţii le atribuie denumiri şi le introduc în diviziuni aparent perfect definite pe măsură ce sunt asamblaţi arborii evolutivi, adevărul trebuie să fi fost mai haotic. Chris Stringer de la Natural History Museum din Londra ne reaminteşte în mod util că speciile „sunt, la urma urmelor, aproximări create de om ale realităţii din lumea naturală” [10]. Cranii de vechimi similare, care sunt asemănătoare, dar nu identice, ascund variaţii mai subtile între oameni timpurii, care s-au pierdut pentru noi, aşa că n-ar trebui să ne sperie foarte tare hăţişul denumirilor ştiinţifice.

Ceea ce trebuie înţeles în primul rând este că omul modern n-a fost doar o unică maimuţă supraînteligentă şi cuceritoare a planetei, care a săltat ca prin farmec dintr-o lume anterioară ce aparţinea unor oameni-maimuţă nebuloşi. Speciile acelea timpurii, din care au făcut parte faimoşii oameni de Neanderthal şi, în Asia, „oamenii de Denisovan” (ambii ulteriori lui *Homo heidelbergensis*), au supravieţuit de asemenea unor schimbări dramatice ale climei şi au înaintat în teritorii noi, ca deschizători de drumuri, echipaţi cu unelte pentru tăiat şi ucis. Probabil că se împodobeau, este posibil să fi avut o formă de limbaj şi poate chiar că, pe alocuri, s-au împerecheat cu nou-sosiţii *Homo sapiens*. Mai interesant pentru noi însă este ceea ce le lipsea.

Să revenim de aceea la Mamă şi migraţia ei tribală. Oare lucrurile s-au petrecut într-adevăr aşa? Toţi sunt de acord că Africa păstrează o diversitate genetică de oameni care nu se mai întâlneşte nicăieri şi că toată omenirea şi-a început existenţa acolo la un moment dat. A existat însă o controversă majoră legată de teoria că toţi oamenii moderni non-africani îşi au originea într-o unică (sau aproape unică) ieşire din continent, după care s-au răspândit în toată lumea acum şaptezeci de mii de ani. Teoria care o contrazice afirmă că aceste alte specii, care părăsiseră Africa şi colonizaseră Europa şi Asia mult mai devreme, au supravieţuit de fapt. Este posibil ca ele să fi evoluat în *Homo sapiens* şi în unele locuri să se fi împerecheat cu *Homo sapiens*?

Între cele două extreme există nuanţe, dar acestea oferă două puncte de vedere radical diferite despre omenirea actuală. Una afirmă că, în esenţă, toţi non-africanii sunt rude apropiate, copiii „Mamei”. Cealaltă susţine că populaţii umane diferite au apărut mai lent şi separat în părţi diferite ale lumii, ceea ce poate explica motivul pentru care mulţi dintre noi arătăm, ba chiar ne comportăm atât de diferit. A doua teorie a fost mai populară printre savanţii din exteriorul tradiţiei occidentale, iar ipotezele noastre despre omenirea contemporană abia dacă mai trebuie amintite. Controversa nu este neproductivă. Suntem membri ai aceleiaşi familii sau rivali?

În prezent, opinia ştiinţifică înclină puternic spre modelul „ieşire din Africa” sau „origine africană recentă”, în primul rând din cauza progreselor înregistrate în urmărirea unei forme particulare de marker ADN, ADN-ul mitocondrial, care duce înapoi în Africa, unde omul modern, *Homo sapiens*, n-a apărut decât acum două sute de mii de ani. Însă tabloul vechi al maimuţelor care au devenit pur şi simplu tot mai inteligente, până când „ai noştri” au ieşit din Africa şi au început să populeze Europa şi Orientul Mijlociu pustii, pare să fie eronat. Ca şi alte animale, hominizii timpurii fuseseră de mult timp nomazi. Descoperiri arheologice recente din Africa de Sud sugerează că focul şi

prepararea hranei au fost cunoscute de *Homo erectus* cu două milioane de ani în urmă, deşi ipoteza este foarte controversată. Ea ar explica însă creşterea mărimii creierului, întrucât hrana preparată creşte în mod considerabil cantitatea de calorii ce pot fi ingerate, iar creierul este un mare consumator de energie.

Oricum lumea era deja populată cu alte tipuri de oameni înaintea migraţiei noastre. Ce s-a întâmplat cu ei? Probabil că au căzut victime înaintea schimbării condiţiilor climaterice, fiind distruşi de frig şi inaniţie la o nouă scădere a temperaturii sau poate de oamenii moderni, care erau mai bine organizaţi şi capabili de adaptare. De asemenea, se pare că oamenii moderni n-ar fi părăsit Africa prin Egipt, pentru a pătrunde mai întâi în lumea mediteraneeană şi europeană, aşa cum au crezut cândva europenii. Noi ne-am îndreptat mai întâi spre sud, urmând coasta Indiei şi Asiei de Sud-Est, hrănindu-ne cu crustacee, pentru ca în cele din urmă să traversăm cumva marea şi să ajungem în Australia. Este altă teorie în privinţa căreia savanţii au păreri contradictorii, totuşi pare posibil ca aborigenii australieni să fi sosit pe teritoriile lor cu multe mii de ani înainte ca băştinaşii francezi sau spanioli să fi ajuns pe ale lor. Iar urmărirea în trecut a pistei ADN sugerează că europenii Cro-Magnon au descins din oameni care, înainte de a porni spre nord, au trăit în India actuală. Istoria este povestea migraţiei, în aceeaşi măsură ca povestea colonizării, cu mult înainte ca irlandezii sau Columb să fi ajuns în America.

Ce i-a împins pe *Homo sapiens* să iasă din Africa? Şi în privinţa aceasta există teorii rivale.

Acum 73 500 de ani, un vulcan masiv a erupt pe teritoriul actualei Sumatra. A fost de departe cel mai mare dezastru de acest fel din ultimele două milioane de ani [11] şi unii savanţi sugerează că oamenii moderni s-au aflat pe pragul extincţiei când erupţia a acoperit cerul şi a răcit radical planeta. Unii afirmă că populaţia umană s-a redus la numai câteva mii de indivizi în sudul Africii, cauzând o gâtuire de

mii de ani a evoluţiei. Este posibil ca dezastrul acela să fi produs o scădere radicală şi un spor demografic ulterior al unei omeniri mai nemiloase şi mai organizate, mai capabile să migreze în jurul lumii când condiţiile se îmbunătăţeau – tribul bine organizat al Mamei. Alţii sunt de părere că efectele erupţiei au fost mult exagerate şi că, deşi condiţiile au fost aspre, multe specii le-au supravieţuit.

Oricum, după ieşirea oamenilor din Africa, este clar că episoade ulterioare de răcire şi încălzire a climei le-au modelat deplasările şi succesul final. A durat mult pentru deschiderea de rute prin actualul Orient Mijlociu şi în Europa. Însă după ce oamenii au ajuns acolo, o altă erupţie vulcanică, de data aceasta în Italia, cu treizeci şi nouă de mii de ani în urmă, şi sporadice „evenimente Heinrich" – desprinderea de aisberguri în Atlantic, care au produs perioade de răcire accentuată – au menţinut imprevizibilitatea climei. Calota glaciară nordică s-a retras, apoi a revenit de câteva ori. Şabloanele de migraţie a căprioarelor, bizonilor şi altor animale s-au modificat. Refugii confortabile au devenit neprimitoare, pentru ca după aceea sălbăticii neospitaliere să înflorească. În mod repetat, oamenii au trebuit să-şi schimbe obiceiurile şi comportamentul pentru a supravieţui. O dată în plus: adversităţile îi favorizează pe cei adaptabili.

Se pare că după migraţia africană, un număr mic de *Homo sapiens* a fost mai bine adaptat pentru gestionarea acestor mutaţii climaterice decât versiuni umane anterioare. Dacă aşa au stat lucrurile, asta nu s-a întâmplat ca urmare a unei evoluţii darwiniene clasice (n-a existat timpul necesar), ci datorită dezvoltării accelerate cauzate de cultură: limbaj, învăţare, imitare, reamintire. Am devenit mai iscusiţi în folosirea degetelor. În grupuri mai mari, am putut îngădui specializarea – cei mai buni căutători de urme s-au ocupat de vânătoare, împletitorii de funii s-au ocupat de împletit, creatorii de vârfuri de săgeţi s-au ocupat de cioplit. Acţionând împreună, am devenit vânători mai buni, mai letali. Grupurile de oameni care se străduiau să facă faţă unei lumi mai reci şi mai aride au trebuit să înveţe lucruri

noi, inclusiv abilitatea de a dezvolta un limbaj mai complex, de a avea empatie cu prada (despre asta voi vorbi mai pe larg în curând), de a lupta cu grupuri rivale şi a învăţa de la ele.

Chris Stringer afirmă că tocmai asta a permis acceleraţia care a înlocuit cele „două milioane de ani de plictiseală”: „Prin imitaţie şi feedback de la grupuri aflate pe poziţii de egalitate, populaţiile s-au putut adapta mult mai bine decât le-ar fi permis abilităţile unor genii izolate, ale căror idei puteau să nu depăşească niciodată hotarele peşterii lor ori să se piardă prin moarte bruscă” [12]. Poate că şi alte grupuri de *Homo* au putut de asemenea să vorbească, să-şi facă planuri de viitor şi aşa mai departe, dar nu la fel de bine, şi de aceea au fost distruse de rata schimbărilor din lumea înconjurătoare sau au fost extirpate (şi posibil mâncate) de noi. Alt istoric al oamenilor primitivi, Brian Fagan, a susţinut că această nouă cooperare a implicat inventarea nu doar a graiului, ci şi a gândirii abstracte, „un nou tărâm de înţelesuri simbolice, care a înflorit într-o lume de parteneriate între oameni şi mediul lor înconjurător”, şi care a inclus, pentru prima oară, arta şi poate religia.

Purtând toate acestea cu noi, ne-am răspândit mai întâi în Asia, apoi în Europa. Acum 40 000 de ani am ajuns în extremitatea estică a Asiei şi acum 20 000 de ani am trecut în Americi, peste puntea de uscat „Beringia” (care a dispărut de mult). Acum 12 000 de ani am ajuns în regiunile sudice ale Americii de Sud, iar ultimele regiuni populate de oameni au fost insulele din mijlocul Oceanului Pacific. Pe insulele Hawaii şi Noua Zeelandă s-a ajuns abia acum o mie de ani, unde au debarcat oameni a căror cultură continua să fie în esenţă cea din Epoca Pietrei, dar care dezvoltaseră tehnici impresionante de construcţie a ambarcaţiunilor şi navigaţie după stele. Răspândirea aceasta a lui *Homo sapiens* a fost foarte rapidă, comparativ cu evoluţia de 1,4 milioane de ani a strămoşului nostru anterior, *Homo erectus* [13]. În timp biologic, este echivalentul unei explozii. Peste tot unde am ajuns există dovezi ale extincţiei celorlalte mamifere mari.

Ar trebui să scăpăm de orice sentiment de confort sau automulţumire că oamenii contemporani, care stau în cafenele sau şofează automobile, sunt superiori ca intelect vânătorilor-culegători care au apărut din epocile acelea africane aspre. Vânătorii-culegători trebuiau să poată realiza mult mai multe lucruri diferite decât locuitorii metropolelor din prezent şi s-a estimat că bărbaţii au pierdut aproximativ o zecime din mărimea creierului, comparativ cu cei din timpul ultimei ere glaciare, iar femeile au pierdut 14%. Savantul australian Tim Flannery atrage atenţia că acelaşi lucru este valabil şi în privinţa animalelor domesticite, comparativ cu strămoşii lor sălbatici, din aceleaşi motive: „Per ansamblu, viaţa turmelor noastre domesticite, cu hrănire mixtă, s-a modificat în asemenea măsură, încât toţi membrii ei pot investi mai puţină energie proprie în creiere... Dacă vă îndoiţi de măsura în care civilizaţia ne-a transformat într-un şeptel autodomesticit şi neajutorat, ajunge să priviţi lumea din jur.” [14] Afirmaţia aceasta poate părea dură, însă este o corecţie utilă a superiorităţii noastre moderne. Primii oameni care au ieşit din Africa au fost creaturi extraordinare, chiar înfricoşătoare.

PEŞTERILE GENIILOR

Cunoaştem mai multe despre primii colonişti europeni, oamenii de Cro-Magnon, decât despre primii asiatici şi australieni, dar asta are mai multă legătură cu istoria arheologiei şi cu satisfacţia de sine a europenilor decât cu orice altceva. Predicţiile sunt periculoase în privinţa istoriei timpurii, totuşi pare sigur să afirmăm că probabilitatea de apariţie a marilor descoperiri este mai însemnată pentru China şi alte părţi din Asia de Est. Între timp europenii se bucură de măruntele frânturi de poezie acordate societăţilor timpurii prin accidentul locului unde le-au fost descoperite osemintele. Ei sunt „aurignacieni”, „magdalenieni” sau „gravettieni”, ceea ce declanşează o mulţime de confuzii, deşi denumirile acelea sunt preferabile

termenului academic modern predilect – „europeni moderni timpurii” sau EEMH („European Early Modern Humans”).

Aşadar, cine au fost ei?

Majoritatea oamenilor din vremurile acelea au trăit în grupuri locale mici. S-a estimat că în decursul acelei perioade îndelungate rareori s-au strâns laolaltă mai mult de trei sute de oameni. Au existat probabil împerecheri între grupuri diferite, fiindcă în caz contrar preţul genetic ar fi fost teribil, aşa că trebuie să fi existat de asemenea contact între triburi la periferia teritoriilor lor. Suntem siguri că aveau limbaj, dar ce formă avea el? Grupuri stabile din culturile celtică şi chineză au avut dialecte diferite în văi diferite, care variau la fiecare câteva zeci de kilometri depărtare. Acelaşi lucru este valabil şi în Papua Noua Guinee, Australia, America de Nord preeuropeană şi Bazinul Amazonului.

Graiurile ce au apărut în părţi diferite ale lumii diferă foarte mult între ele, deşi urme ale unor limbaje originale, „proto-limbaje” pot fi găsite în cuvinte cu fonetică comună. Însă pe distanţe mai mari există diferenţe însemnate în felul de formare a sunetelor – unde anume în gură şi gât, cum sunt utilizate buzele şi limba – şi în gramatică. Pare probabil că oamenii de Cro-Magnon, ca şi aborigenii din Australia, să fi avut un caleidoscop de dialecte şi limbaje locale, cu destule cuvinte şi sunete familiare pentru a permite comunicarea cu grupuri tribale rivale.

Mai ştim de asemenea că societăţi agricole ulterioare au venerat divinităţi asociate cu supravieţuirea: zei ai apei, ploii, soarelui sau porumbului. De aceea pare probabil ca societăţile de vânători-culegători să fi acordat un loc special aspectelor naturii pe care se bazau cel mai mult: animalele pe care le omorau şi le foloseau. Vânătorii-culegători din prezent tind să manifeste respect pentru păsările şi animalele de pe urma cărora trăiesc şi să le observe cu interes comportamentele. Se ştie că vânătorii africani imită animalele pe care intenţionează să le urmărească, pentru a încerca să pătrundă în modul lor de

gândire. Oare şi picturile rupestre de zimbri şi bizoni au avut o origine similară? Vânătorii-culegători moderni au de asemenea mituri ale creaţiei, poveşti despre provenienţa lor. Pare improbabil ca strămoşii noştri cu piele mai întunecată să nu le fi avut şi ei.

Într-adevăr, cele aproximativ trei sute de peşteri cu picturi din Spania şi Franţa descoperite până acum sugerează un sistem de credinţe bazat pe animale şi pe lumea naturală. Privirea, desenarea, copierea – folosirea mâinii, ochiului şi memoriei – par să fie caracteristici umane foarte timpurii, dar în acelaşi timp este perfect posibil ca picturile rupestre să fie „artă pentru artă” şi să nu aibă un scop spiritual. Totuşi folosirea artei rupestre de către populaţii din Africa şi Australia, ca şi imaginile intens repetate, sugerează un fel de sistem religios. În aceleaşi situri s-au găsit fluiere din os foarte vechi, iar picturile par să fi fost desenate în semiîntuneric.

De asemenea, trebuie să fi existat poveşti. Nu-i necesar un salt fantastic de imaginaţie pentru a ne închipui ritualuri subterane însoţite de muzică, oficiate pentru a asigura migraţia continuă a căprioarelor şi cailor, ori pentru a cinsti creaturile uriaşe doborâte de suliţele vânătorilor. Asocierea dintre întuneric, tauri şi mister este adânc înglobată în imaginaţia europeană. Este posibil ca opere de artă similare să fi fost realizate şi altundeva, dar să se fi pierdut. Poate că vor apărea în multe alte locuri; recent, într-o peşteră din Mongolia Interioară, în nordul Chinei, au fost găsite picturi vechi de 6 000 de ani. Însă ceea ce avem în sud-vestul Europei este un minunat semnal de goarnă care vesteşte sosirea oamenilor complet moderni; sunt lucrări de artă la fel de reuşite şi mişcătoare ca tablourile ulterioare ale unui Rubens sau Van Gogh.

Relaţia noastră cu o rudă contemporană mai apropiată, oamenii cu sprâncene groase cărora le spunem neanderthalieni, este o poveste mai sumbră. Oamenii aceştia pot fi definiţi ca o specie separată, sau subgrup al nostru, şi au prezentat deosebiri fizice: oase mai masive,

cranii cu forme diferite şi poate absenţa unui limbaj complet. Ei au apărut total dezvoltaţi acum 130 000 de ani şi au supravieţuit în Europa în urmă cu 30 000 – 24 000 de ani – deşi în Asia au dispărut mai devreme. Ca specie „perdantă” aşadar, un eşec absolut care reprezintă un subiect mult îndrăgit de caricaturişti, neanderthalienii au supravieţuit aproximativ 100 000 de ani – mai mult decât a supravieţuit *Homo sapiens* în exteriorul Africii deocamdată şi de cincizeci de ori mai mult decât perioada care îi separă de Hristos pe cititorii acestor rânduri.

Ce s-a întâmplat cu ei? N-a existat niciun cataclism natural. Oamenii moderni au trăit treizeci de mii de ani alături de rudele lor apropiate. Dovezi arheologice din diverse locuri sugerează că neanderthalienii i-ar fi putut copia pe noii super-vânători, modificându-şi propriile unelte. Biologii se contrazic cu îndârjire pe seama ipotezei de împerecheri între cele două grupuri, iar teoria cea mai recentă este că probabil asemenea împerecheri au existat totuşi, însă puţine: există dovezi ADN (tot puţine) din comunităţi risipite. În mod clar, „noii oameni” s-au bucurat de avantaje. Este posibil ca neanderthalienii să fi utilizat o formă de comunicare prin fredonare sau cântat, nu un limbaj la scară completă; s-a sugerat că deoarece au trăit în grupuri mici, nu trebuiau să transmită informaţii complexe, ci doar emoţii [15]. Din câte ştim, deşi îşi înhumau morţii şi este posibil chiar să fi utilizat fardurile, ei n-au creat lucrări de artă şi n-au inventat arcul, harponul, acul de cusut sau bijuteriile.

Neanderthalienii au supravieţuit în condiţii climaterice pe care abia le putem înţelege; „vechea Epocă a Pietrei” a fost o perioadă în care calotele de gheaţă au avansat şi s-au retras, testând la maximum adaptabilitatea oamenilor. Neanderthalienii trebuiau să se bizuie pe pieile animalelor pe care le omorau pentru a-i proteja de frig, dar oamenii moderni aveau o armă secretă, mai importantă chiar decât muchiile mai ascuţite ale armelor lor, suliţele sau arcurile care le permiteau să omoare de la distanţă: aveau acul pentru cusut. Arheologii au descoperit multe ace şi sule

pentru găurile necesare trecerii aţei. Ca şi eschimoşii contemporani, oamenii de Cro-Magnon se puteau îmbrăca în haine strânse pe corp, care erau purtate în straturi suprapuse, asigurând mai multă protecţie şi flexibilitate decât blănurile de urs. Brian Fagan afirmă: „Acul de cusut le-a îngăduit femeilor să croiască veşminte pe măsură din blănurile şi pieile diverselor animale, ca lupi, reni şi vulpi arctice, profitând din plin de abilităţile particulare ale fiecăreia de a reduce pericolul degerăturilor şi hipotermiei în medii cu extreme climaterice care se schimbau foarte rapid”.

Acul de cusut, armele mai bune şi planificarea în grup facilitată de limbajul complet i-au făcut imbatabili pe oamenii de Cro-Magnon. Este posibil ca neanderthalienii să fi dispărut pur şi simplu din cauza concurenţei. Sau mai rău: în localitatea franceză Les Rois au fost descoperite dovezi tulburătoare de urme de satâr pe un craniu neanderthalian, care sugerează că oameni moderni i-ar fi consumat conţinutul. Neanderthalienii au fost probabil canibali, cel puţin uneori, însă este posibil ca interacţiunile noastre cu ei de atunci să fi fost mult îndepărtate de simpla observare socială şi cu atât mai puţin de împerecherea regulată interspecii. „Neanderthalieni? Hm... Mult prea gustoşi ca să flirtezi cu ei.”

Desigur avem doar aşchiile de os şi piatră ale unor vieţi ce au fost trăite în lemn şi culori, şi care au fost îmbogăţite de muzică, poveşti şi idei despre cosmos de mult pierdute. Totuşi asemenea perioade vaste de timp şi-au pus amprenta asupra noastră. Unii antropologi cred că mărimea normală, preferată de noi, a familiei şi grupurilor de prieteni – persoanele pe care le cunoaştem realmente şi cu care interacţionăm, nu prietenii de pe Facebook – reflectă mărimea grupurilor preistorice de vânătoare. A existat apoi o nevoie încă şi mai mare pentru diviziunea muncii. Jupuitul şi tăbăcitul pieilor, tăiatul, cusutul şi gătitul mâncării trebuiau să existe alături de vânătoare şi cules. Diviziunea sexuală a muncii era deja o realitate. S-a afirmat că diferenţe aparent subtile dintre sexe în lumea

contemporană, cum ar fi entuziasmul sporit al bărbaţilor faţă de mâncărurile şi băuturile cu arome mai pronunţate (curry, murături, whisky), sunt reflecţii atenuate ale trecutului de vânători-culegători, când ei experimentau mai mult, fiind nevoiţi să testeze în mod constant gradul de comestibilitate al diverselor fructe şi animale omorâte.

Felul cum procesează creierul nostru informaţiile vizuale, focalizând asupra mişcării, este cu certitudine o adaptare timpurie la vânătoare (şi salvarea prin fugă). Oare entuziasmul nostru faţă de tragerea draperiilor şi cuibărirea în faţa televizorului la venirea iernii să fie o amintire a siguranţei pe care o simţeam în peşterile subterane? Întrucât ştim foarte puţine lucruri certe despre societatea noastră timpurie, putem fi ironic de precauţi când încercăm să ne imaginăm această porţiune vastă a istoriei omenirii care a fost pierdută. Probabil că am fi mai realişti dacă ne-am lăsa închipuirea să se dezlănţuie mai îndrăzneţ.

Care sunt însă concluziile sigure ce pot fi trase despre societăţile preistorice de vânători-culegători?

În primul rând că oamenii au fost de la bun început pionii climei. Civilizaţia umană a apărut în timpul unei etape calde şi umede a Pământului. Momentele în care ne-am apropiat de extincţie au apărut ca urmare a răcirii globale şi nu există niciun motiv pentru a presupune că ciclurile de încălzire şi răcire au dispărut pentru totdeauna. Poate că reîncălzim planeta periculos de repede şi drept urmare vom dispărea. Totuşi istoria noastră ne reaminteşte că suntem adaptabili. Ne aflăm aici pentru că suntem flexibili.

În al doilea rând că oamenii sunt extraordinar de creativi, dar şi extraordinar de violenţi. Cele două trăsături par chiar îngrijorător de inseparabile. Mulţi istorici şi arheologi moderni au demontat practic mitul sălbaticului nobil, care i-a molipsit pe filosofii europeni – ca reacţie împotriva războaielor propriilor lor conducători – de la Iluminismul secolului al XVIII-lea până la comunism şi apoi în epoca actuală. Din Europa Epocii Pietrei până în podişurile muntoase din Noua Guinee, din Alaska şi Americi până la

stepa asiatică, au fost descoperite raiduri letale şi masacre ocazionale care predatează clar statele războinice [16]. Aşa cum vom vedea, n-a fost în niciun caz o situaţie universală, totuşi spărturile cauzate evident de topoare în ţestele europenilor omorâţi sugerează că omul preistoric a făcut şi altceva decât opere de artă.

După ce au examinat dovezile de războaie şi masacre în rândul civilizaţiei Anasazi din New Mexico cu mult înainte de sosirea europenilor, arheologii Stephen LeBlanc şi Katherine Register au publicat un studiu lung al războaielor preistorice, despre care au concluzionat că au fost constante şi foarte brutale. Iată ce spun ei despre grotele faimoase:

> „Chiar şi mai multe dovezi de conflicte armate pot fi găsite în picturile din Lascaux şi alte peşteri din Franţa şi Spania. Aceste prime opere de artă umană cunoscute oferă reproduceri magnifice de bizoni, mamuţi şi căprioare, dar includ de asemenea siluete stilizate de oameni în care sunt înfipte suliţe. Descrieri ale acestei laturi mai puţin armonioase a minunilor lumii nu apar frecvent în ghidurile turistice. Căutarea sau zărirea dovezilor de conflicte armate eşuează din cauza existenţei unui mit şi a obsesiei că trecutul a fost paşnic.” [17]

Aşa cum am afirmat mai devreme, tendinţa aceasta a fost probabil influenţată de conexiunile noastre puternice de grup, care ne-au îngăduit în primul rând să populăm lumea, să ne glorificăm pe „noi” şi, prin extensie, să-i demonizăm pe „ceilalţi”. Probabil că am extirpat alte tipuri de oameni şi cu certitudine am extirpat alte mamifere; de-a lungul istoriei, ne-am străduit din răsputeri să ne nimicim reciproc,

în perioadele în care n-am făcut dragoste şi artă. Am început şi am rămas agenţi ai instabilităţii.

ENIGMA AGRICULTURII

În Introducere, am avertizat că aceasta va fi o versiune a „individului măreţ" din istoria omenirii şi că în general regii au fost mai importanţi decât ţăranii fermieri. Însă s-a întâmplat aşa *tocmai* datorită fermierilor acelora. Graţie agriculturii, populaţia lumii a crescut enorm. Deoarece au încetat să se mai deplaseze în grupuri de vânători-culegători şi s-au stabilit locului pentru a îngriji culturi şi animale, oamenii au dezvoltat sate, apoi oraşe, apoi civilizaţii. Versiunile mai robuste de porumb primitiv, seminţele grele de plante asiatice, orezul sălbatic cules şi replantat în China sunt elementele micuţe pe care s-au clădit civilizaţiile aztecă, sumeriană, egipteană şi primele dinastii. Şi noi, de asemenea. Fără agricultură, n-ar fi existat diviziunea de clase, n-ar fi existat surplusuri care să ducă la ascensiunea regilor şi preoţilor, n-ar fi existat armate, Revoluţia Franceză şi aselenizarea.

Care este atunci enigma? În primul rând, faptul în sine că oamenii au ales să cultive pământul, deoarece activitatea aceea nu era deloc uşoară. Există probabilitatea ca, dacă citiţi rândurile acestea, să vă număraţi printre cei un miliard (dintre cele şapte miliarde de locuitori ai Pământului) care trăiesc în lumea bogată, iar în cadrul acelui miliard să trăiţi într-un oraş. Noi am pierdut contactul cu importanţa agriculturii, cu pericolele ei, cu speranţele şi scara ei de timp. Agricultura a devenit ceva cu care majoritatea celor care citesc astfel de cărţi nu şi-au bătut niciodată capul. Perioadele de foamete din istoria europeană recentă au fost cauzate doar de războaie sau de incompetenţă politică. Abundenţa noastră este atât de mare, încât niciun producător de filme înfăţişând calamităţi nu s-a gândit vreodată că foametea ar putea fi subiectul unei pelicule occidentale.

Cu toate acestea, agricultura, care a fost în principal o activitate plictisitoare şi cauzatoare de dureri de spinare, revine pentru a ne obseda pe noi, victimele succesului ei. Agricultura a făcut posibilă creşterea populaţiei globului. De la primele tentative de cultivare a solului, au fost necesari aproape zece mii de ani pentru ca populaţia mondială să ajungă la un miliard de oameni. Acum adăugăm câte un miliard de oameni la fiecare duzină de ani. Stocurile mondiale de alimente, ţinute pentru urgenţe, sunt minuscule. Asta înseamnă că, pentru a evita foametea, fiecare individ trebuie hrănit de un petic de pământ mult mai mic decât până acum, ceea ce nu va fi simplu. Potrivit National Academy of Sciences din SUA, greutatea totală a oamenilor nu reprezintă decât 0,5% din greutatea tuturor animalelor de pe planetă, dar în acelaşi timp oamenii consumă un sfert din producţia mondială de plante. Este momentul să ne reamintim cât de interesantă şi importantă este de fapt simpla cultivare a solului.

Şi în acelaşi timp să-i omagiem pe cei care au început-o, deoarece dovezile arheologice sunt clare. În general, primii cultivatori au avut sănătatea mai proastă şi viaţa mai scurtă decât predecesorii şi rivalii lor vânători-culegători. Vertebrele tasate şi dislocate, afecţiunile de genunchi şi dinţii stricaţi fac parte dintr-o poveste repetată în societăţi din toată lumea. Într-un studiu publicat în 1984 de antropologul J. Lawrence Angel s-a arătat că durata vieţii omului s-a redus de fapt de la vânătorii-culegători din Paleolitic, de acum douăzeci şi cinci de mii de ani, când oamenii trăiau în medie treizeci şi cinci de ani şi jumătate, la apogeul revoluţiei agricole de acum cinci mii de ani, când durata medie a vieţii a fost de treizeci şi trei de ani. Devenind agricultori, bărbaţii au pierdut cincisprezece centimetri în înălţime; femeile s-au micşorat cu zece-doisprezece centimetri. Glumele ulterioare cu fermieri care bombăneau mereu despre vreme sau care erau morocănoşi prin natură sunt înrădăcinate într-un adevăr fundamental. Este o viaţă aspră şi plină de griji. Pentru primii agricultori, la truda de bază a tăierii arborilor, irigării ogoarelor, arării solului cu crengi şi recoltării cu seceri din ardezie şi piatră

se adăuga teama ca roadele să nu fie mâncate de animale sălbatice sau furată de vânători mai bine înarmaţi şi mai agresivi.

Aşa încât rămâne valabilă întrebarea: De ce – într-o lume a bancurilor de somoni şi turmelor de antilope, o lume relativ lipsită de oameni, dar plină cu roadele pământului şi vânat – au ales oamenii să zgârie solul cu beţele? Miturile străvechi ale Grădinii Edenului, a unei epoci de aur şi a unor oameni lipsiţi de griji, care trăiau în păduri, reamintesc că agricultura – modelarea naturii, nu simpla ei exploatare – nu păruse niciodată o îndeletnicire evident atrăgătoare. Nu este o întâmplare că ulterior, atunci când au apărut, conducătorii s-au reprezentat frecvent ca vânători şi că vânătoarea este un sport al regilor chiar şi în lumea modernă. Niciun monarh nu s-a reprezentat arând solul sau scoţând cartofi. Lumea vânătorului pare cumva mai nobilă, mai măreaţă şi mai surescitantă decât cea a agricultorului, cocârjat peste brazda lui sau patrulând neliniştit în jurul ţarcului oilor.

Un răspuns simplu la întrebarea legată de ascensiunea agriculturii este că ea permite subzistenţa mai multor oameni. S-a estimat că pentru a supravieţui un vânător-culegător are nevoie de douăzeci şi cinci de kilometri pătraţi de teren cu vânat şi plante comestibile, pe când agricultura poate produce pe o zecime din suprafaţa respectivă suficiente calorii pentru supravieţuirea a cincizeci de persoane. Un număr mai mare de oameni şi aşadar un teritoriu mai mic pentru vânătoare sugerează că agricultura a fost unicul răspuns. Asta ar însemna totuşi o formulare greşită a întrebării. Sporul de populaţie a apărut după începutul îndeletnicirii cu agricultura, nu înainte de aceasta. În perioada respectivă, vânătorii de pe toată planeta populau teritorii mult mai vaste decât cele locuite de agricultori: aceasta este povestea neconsemnată a pădurilor indiene, stepelor eurasiatice, insulelor acoperite de junglă din Asia de Est şi migraţiile în Americi. Majoritatea oamenilor au găsit căi prin care să trăiască *fără* agricultură,

totuşi agricultura a fost inventată în mod repetat în părţi ale lumii complet separate între ele.

S-a întâmplat mai întâi în Cornul Abundenţei, care se curbează din actualele state Iordania şi Israel, în sus spre Anatolia din Turcia contemporană, pentru ca apoi să se încovoaie ca o seceră înapoi spre est, în Irak. S-a întâmplat după aceea în nordul Chinei. Apoi în Mexic şi, independent, în Anzi, după care în estul Statelor Unite actuale. Este posibil să se fi dezvoltat independent şi în Africa şi Noua Guinee. Mii de ani despart aceste salturi de „începere a agriculturii", dar este limpede că ele nu sunt o coincidenţă. Iar odată ce este ferm instaurată, agricultura se răspândeşte adesea, aşa cum a făcut-o din Cornul Abundenţei în Europa, la patru mii de ani după ce a fost inventată, în Valea Indului din Pakistanul actual şi în Egipt. [18]

Deşi se contrazic în privinţa motivelor, istoricii sunt în general de acord că, o dată în plus, clima a jucat un rol foarte important. N-a existat o singură „eră glaciară", aşa cum am sugerat deja. Dar acum cincisprezece mii de ani, partea cea mai rece a ultimei ere glaciare se apropia de sfârşit şi clima din zonele continentale situate la nord de Ecuator a început să se îmbunătăţească. Fără rodnicia mai mare a plantelor, acolo nu s-ar fi putut practica agricultura. În climatul mai blând şi mai umed au existat de la bun început şi animale din abundenţă, ceea ce le-a oferit vânătorilor un trai uşor. Totuşi, din Americi până în Australia există suficiente dovezi ale faptului că sosirea oamenilor a fost urmată de extincţii ale mamiferelor mari, care sugerează că am devenit pur şi simplu prea buni la vânătoare pentru propriul nostru bine pe termen lung. Vânatul a început să fie tot mai greu de găsit. Migraţiile căprioarelor, cailor, antilopelor etc. s-au redus şi şi-au modificat rutele. Se poate observa de altfel că oasele de animale găsite în preajma aşezărilor umane devin mai mici de-a lungul timpului, pe măsură ce adulţii mari au fost omorâţi.

Acum unsprezece mii de ani, unele grupuri de oameni au înţeles că îşi puteau asigura carne şi piei, dacă ţineau în apropierea lor unele animale – pentru început, strămoşii actualelor oi, capre şi porci. Probabil că oamenii strânseseră de multe secole seminţe comestibile înainte de a începe să le planteze în loturi, după care să revină în locurile respective pentru a recolta anual cerealele sau leguminoasele bogate în substanţe nutritive. Bineînţeles, majoritatea plantelor şi animalelor sunt inutile pentru oameni – frunzele care nu pot fi digerate, rădăcinile otrăvitoare, insectele şi păsările cu carne puţină şi greu de prins –, aşa încât era crucială selectarea cu grijă a acelor specii care aveau să răsplătească atenţia şi precauţia. Trebuie să ne imaginăm o descoperire individuală, repetată din nou şi din nou – au fost culese şi s-a revenit la anumite plante ierboase, cu boabe ceva mai grele, care se legănau pe o anumită pantă unde râul cotea; în cele din urmă, ele au fost ajutate să se înmulţească. În societăţi în care din partea bărbaţilor se aştepta să vâneze departe de aşezările lor, probabil că acesta a fost un progres semnificativ realizat de femei.

Din acest punct de vedere au fost mai cu seamă norocoşi locuitorii din Orientul Apropiat. În lume există cincizeci şi şase de cereale care cresc în sălbăticie – de pildă, grâul, orzul, porumbul şi orezul. Dintre ele, nu mai puţin de treizeci şi două creşteau pe dealurile şi câmpiile din Cornul Abundenţei, care se întindea în sudul actualelor state Turcia, Siria, Iordania, Israel şi Irak, comparativ cu numai câte patru varietăţi de asemenea ierburi existente în Africa şi America şi o singură varietate nativă, ovăzul, în Europa de Vest. În plus, locuitorii Cornului Abundenţei aveau acces la varietăţile sălbatice originale de ghircă, orz, linte, mazăre, năut şi in, ca şi la mai multe animale care puteau fi domesticite. În decursul istoriei ulterioare, poate că regiunea aceasta a lumii, invadată de toţi, de la egipteni şi perşi la arabi şi cruciaţi, n-a fost tocmai binecuvântată, dar a început cu adevărat foarte norocos.

Americanii au avut lame, chinezii au avut porci, însă locuitorii Cornului Abundenţei au dispus de nu mai puţin de treisprezece rase de animale mari ce pot fi domesticite. Ei n-au avut numai porci şi cai sălbatici, ci şi vaci, capre şi oi, plus cele treizeci şi două de cereale. Jared Diamond a atras atenţia că, prin comparaţie, partea cea mai favorabilă din Chile avea doar două dintre cele cincizeci şi şase de plante mult preţuite: „California şi Africa de Sud aveau fiecare câte una, iar în sud-vestul Australiei nu exista nici una. Faptul acesta în sine este o explicaţie a cursului istoriei omenirii.” [19]

În felul acesta în Cornul Abundenţei, populaţia formată din natufieni recolta cereale acum treisprezece mii de ani; mai devreme – probabil pentru a fi în apropierea cerealelor preţioase –, ei se stabiliseră în sate, în loc să se deplaseze întruna ca vânători-culegători. N-au fost singuri în această privinţă; în prezent, se consideră că în aceeaşi perioadă grupuri de vânători de lângă fluviul chinezesc Yangtze culegeau şi mâncau de asemenea orez sălbatic.

Apoi însă clima s-a schimbat din nou. Răcirea n-a fost la fel de aspră ca în adevăratele ere glaciare, şi nici permanentă, dar a fost destul de însemnată. Perioada aceea scurtă a căpătat denumirea unei plante rozacee a cărei înaintare şi retragere este utilizată pentru măsurarea ei, „Dryas recent”. Natufienii au constatat că cerealele de care se bucuraseră începuseră să moară pe câmpiile devenite reci şi aride. Terenurile mai înalte atrag mai multă apă şi asigură supravieţuirea mai multor specii în perioadele dificile, aşa încât cerealele creşteau pe dealuri, însă ei trebuiau să ajungă mai departe pentru a le găsi şi a le recolta. În aceeaşi perioadă au dispărut elanii şi mamuţii. [20] Ceva similar trebuie să se fi petrecut şi în China. Nu subestimaţi niciodată puterea leneviei: se pare că oamenii au făcut următorul pas logic doar pentru că au fost supuşi acestei presiuni. În loc să recurgă la soluţia complicată a migrării şi clădirii de sate noi, urmărind tiparele schimbătoare ale cerealelor sălbatice, ei au început să colecteze surplusul de grăunţe, să-l ducă acasă şi să-l

planteze. Pare o mutaţie aproape lipsită de importanţă, o cale de economisire a efortului prin evitarea deplasărilor lungi. A însemnat însă un salt uriaş pentru omenire. În Cornul Abundenţei şi în China, unde s-a petrecut o mutaţie similară cu orezul şi meiul, începuse agricultura.

Aşa se poate explica de asemenea motivul pentru locurile unde au apărut primele sate. Pe dealuri şi munţi, biodiversitatea era mai mare, totuşi oamenii au preferat să populeze văile ferite. Aici ei au găsit zonele „perfecte”, nu prea expuse la vânt, totuşi îndeajuns de aproape de plantele sălbatice pe care le puteau culege şi încerca să crească – de la porumbul, fasolea, dovleceii, avocado şi roşiile din Munţii Mexicului, până la zecile de cereale şi leguminoase din Munţii Atlas. Neîndoios, plantele erau culese şi încercate cu regularitate şi au fost păstrate doar cele mai promiţătoare: cele mai hrănitoare, mai robuste şi cele care se împlineau mulţumitor de repede după ce fuseseră selectate. La început, şi destul de mult timp, plantarea culturilor şi domesticirea sau îngrijirea animalelor au fost însoţite de vânătoare. La antilope avea să se renunţe, pe măsură ce au migrat, dar căprioarele şi peştii aveau să fie aduse acasă.

Omenirea agricolă păşise însă într-o capcană. Nu pentru ultima dată, întreprinsese un pas decisiv, ale cărui consecinţe nu putuseră fi imaginate şi de la care nu mai exista cale de întors.

Comunităţile agricole stabile au dus la o creştere rapidă a populaţiei. Chiar şi cu uneltele de la sfârşitul Epocii Pietrei, un hectar de teren cultivat putea asigura subzistenţa pentru de zece ori mai mulţi oameni decât un hectar de teren de pe care se vâna. Şi nu era vorba numai despre hrană. Aşa cum am văzut, triburile de vânători aflate în permanentă mişcare erau silite să-şi transporte copiii, ceea ce limita numărul de prunci pe care-i putea naşte o femeie. După ce oamenii s-au stabilit în aşezări, rata natalităţii a putut creşte şi a crescut întruna. Familii mai mari însemnau mai multe guri de hrănit, astfel că agricultura şi creşterea

vitelor au devenit şi mai importante. Odată arate, ogoarele nu mai puteau fi abandonate. Turmele şi cirezile nu puteau fi eliberate în sălbăticie. Poate că agricultorii, bărbaţi şi femei, erau mai scunzi, mai predispuşi la boli – pentru că se instalau de asemenea paraziţii şi dăunătorii – şi cu viaţă mai scurtă. Ei trudeau mai mult, aveau griji mai numeroase şi este posibil să-şi fi pierdut libertatea de a hoinări prin locuri sălbatice şi fermecate. În acelaşi timp însă hrăneau mai mulţi copii: nepoţi, nepoate şi chiar strănepoţi.

Ei nu se mai puteau opri. Anterior modelaseră şi domesticiseră plantele şi animalele; acum plantele şi animalele îi modelau şi îi domesticeau pe ei.

Agricultorii au trebuit de asemenea să-şi dezvolte şi alte abilităţi. Au fost nevoiţi să macine şi să cearnă grăunţele, apoi să le depoziteze. Preţioasele lor animale domestice, care trebuiau protejate de animalele sălbatice şi lăsate totuşi să umble în căutarea hranei – însă nu prea departe –, trebuiau exploatate în toate felurile posibile. Lâna putea fi tunsă, dărăcită şi ţesută. Sângele putea fi extras şi utilizat pentru îmbogăţirea mâncărurilor. Unii agricultori au dezvoltat obiceiul straniu de a bea laptele vacilor şi caprelor aflate la lactaţie... şi majoritatea descendenţilor lor europeni au rămas toleranţi la lactoză în prezent. Trebuiau tăbăcite pieile, împletite frânghii pentru arat şi produse coşuri şi oale pentru depozitarea sau gătirea grânelor – aşa a apărut o gamă nouă de meserii şi abilităţi domestice.

Agricultura a fost cea mai importantă dintre toate revoluţiile omenirii. Ea a produs nu numai o imensă schimbare politică, deoarece ierarhiile au apărut din sudoarea şi succesul agricultorilor, ci şi schimbări, mai puţin lesne de urmărit, în conştiinţa umană. Este posibil ca aşezările stabile să fi pierdut contactul cu geografia mai întinsă pe care o cunoscuseră strămoşii lor vânători şi să fie înconjurate de „ceilalţi”, necunoscutul. Sătenii s-au întors mai mult către comunitatea lor, îndepărtându-se de teritoriile animalelor sălbatice şi ale grupurilor de vânători

migratori. Finalmente agricultura avea să îngăduie surplusuri de hrană pentru conducători şi preoţi permanenţi, care puteau trăi fără să are pământul ori să îngrijească vitele ei înşişi.

Totuşi sosirea agriculturii a însemnat de asemenea apariţia casei, căminului sau a locului natal. Şi, aşa cum arată arheologia, stabilirea în comunităţi a dus la apariţia de oameni care puteau plăti cu cereale sau piei pentru materiale „de lux", ca sarea, pietrele ascuţite pentru tăiat, cochiliile frumoase şi plantele. Ca atare, destul de devreme, negustorii trebuie să-şi fi purtat desagile pe poteci nou deschise. S-a dovedit a fi o afacere mai complexă decât sugerase primul pumn de grăunţe dolofane.

Ascensiunea agriculturii a modelat într-adevăr toată istoria noastră ulterioară. Numărul relativ mic al animalelor ce puteau fi domesticite şi începerea târzie a agriculturii de către cei sosiţi în Mesoamerica au determinat o întârziere de trei mii de ani a civilizaţiilor apărute aici faţă de cele din Europa şi Asia, care au fost de aceea foarte vulnerabile înaintea cuceritorilor. Degradarea solului în delta Mesopotamiei a dus la colapsul civilizaţiei sumeriene, iar utilizarea excesivă a terenurilor agricole în lumea clasică a dus până la urmă la deşertificarea Africii de Nord. Ambele eşecuri agricole au creat viduri de putere politică – regiuni întinse, dar relativ slab populate –, care la momentul potrivit aveau să accelereze răspândirea islamului.

Pătura de sol subţire, neprielnic agriculturii, i-a impulsionat atât pe vikingi, cât şi pe mongoli. Dar mai întâi au fost oraşele.

ANARHIŞTII BLÂNZI

Într-o bună zi, Tokyo şi Londra, Los Angeles şi Moscova vor dispărea şi vor fi uitate. Într-o zi din viitorul îndepărtat – să sperăm –, coline unduitoare de piatră, învelişuri verzi cu forme bizare şi ziduri îngropate, autostrăzi şi obiecte din metal vor fi discrete cicatrice planetare. Dacă vă este greu

să vă imaginaţi aşa ceva, este bine de ştiut că primele oraşe au dispărut deja de mult timp. Unele zac îngropate adânc sub oraşe contemporane. Cu mult înainte ca zidurile Ierihonului să se fi prăbuşit înaintea trâmbiţelor preoţilor lui Iosua, aceea fusese una dintre cele mai vechi aşezări din lume, cu izvor de apă proaspătă, locuinţe cu pereţi din cărămizi de argilă şi chiar ziduri şi un turn, deşi despre acestea se crede că ar fi existat pentru a-i proteja pe locuitori împotriva inundaţiilor, nu a atacatorilor.

La nord de Ierihon, pe şesurile anatoliene ale Turciei contemporane, se află zeci de movile cu aspect ciudat, aidoma unor coline aproximativ simetrice, care se ridică lin deasupra culturilor moderne de grâu, orz şi porumb. Foarte probabil cele mai multe sunt vestigiile unor aşezări din Neolitic, care au găzduit cândva mii de locuitori: o lume gălăgioasă – şi dispărută – de agricultori timpurii şi familiile lor, care se stabiliseră şi munciseră multe secole, adorând zei-leoparzi, economisind pentru bunuri sosite din depărtări, glumind, căsătorindu-se şi înhumându-şi morţii.

Toate acestea formează o ipoteză rezonabilă, întrucât una dintre movilele acestea a fost deschisă, iniţial de arheologi britanici. S-a dovedit a fi o revelaţie, un tezaur de cunoştinţe despre ce s-a întâmplat după trecerea la agricultură. În prezent, Catal-hüyük este o zonă mică de excavaţii cu acoperişuri din metal, având în apropiere o colecţie modestă de obiecte ce au fost descoperite acolo. Aduce cu decorul unui film a cărui acţiune se petrece în tranşee. Este un sit mult mai puţin cunoscut decât Roma sau Angkor Vat, dar pentru istoria omenirii este aproape la fel de important.

Casele sale au fost locuite în urmă cu aproximativ 9500 – 7700 de ani. Nu are ziduri de apărare. De asemenea, nu există clădiri mult mai mari decât celelalte sau care să ocupe poziţii aparte. Nu par să existe locuinţe speciale pentru conducători, preoţi sau războinici, cu atât mai puţin colibe de muncitori; practic, este un stup egalitarist. Din unele puncte de vedere, casele par remarcabil de moderne.

Locuinţa tipică avea un cuptor şi o cameră de zi, o cămară în imediata apropiere, dar şi alte odăi care par să fi fost dormitoare şi era menţinută scrupulos de curată prin văruirea regulată a pereţilor şi podelei. Când vă plimbaţi prin sit, senzaţia de stranietate dispare şi locuinţele acestea, care au aproximativ mărimea unui apartament dintr-un oraş modern, par familiare – modeste, totuşi suficient de spaţioase.

Senzaţia de familiaritate este însă superficială. Acesta nu este un oraş în sensul cunoscut de noi. Catal-hüyük nu are străzi, pieţe sau clădiri publice. Locuitorii săi intrau în casele ca nişte celule de faguri prin deschideri din acoperişuri, coborând pe scări, aproape ca în nişte grote construite de om. Putem presupune că socializau pe acoperişuri, care, conectate laolaltă, ar fi alcătuit un spaţiu plat mare şi sigur pentru practicarea meşteşugurilor sau întruniri şi discuţii, şi probabil că aveau umbrare care să-i apere de soare. (În regiunea aceasta a Turciei, cu veri toride, oamenii stau şi acum frecvent pe acoperişul casei sub un umbrar, ba chiar dorm nopţile acolo.)

Casele erau renovate sau reconstruite prin demolarea parţială a celor iniţiale, urmată de construirea pe ruinele lor, astfel încât creşteau aproape ca un coral uman, structură peste structură; au fost găsite până la optsprezece straturi separate de locuinţe. Camerele erau decorate cu capete de taur din ghips, picturi reprezentând leoparzi şi vânători şi cu statuete de femei şi animale din piatră şi argilă. Spre deosebire de Ierihon şi alte centre urbane timpurii, aici totul pare să se fi petrecut în case. Actualul arheolog-şef al sitului, Ian Hodder, de la Stanford University, spune: „Într-un oraş modern ne-am aştepta să identificăm zone şi clădiri cu funcţii diferite, de exemplu cartiere industriale şi rezidenţiale, biserica, moscheea sau templul şi cimitirul. La Catal-hüyük, toate aceste funcţii separate se regăsesc într-un singur loc: casa.” [21]

În casele acestea oamenii îşi depozitau hrana, suficient pentru o singură familie, în containere mari cioplite în lemn

şi împleteau coşuri şi covoraşe din nuiele, făceau cuţite şi catarame pentru centuri din silex şi os, lustruiau oglinzi din obsidian, lucrau brăţări şi alte obiecte de podoabă, creau ştampile-sigilii ciudate, poate pentru a-şi marca bunurile sau propria lor piele, găteau hrana şi făceau curăţenie. De jur împrejur existau terenuri excelente pentru agricultură, râuri şi lacuri cu peşti şi păsări, iar populaţia a crescut până la şapte mii sau poate zece mii – adică una dintre cele mai mari aşezări din lume din epoca respectivă. Judecând după gunoaiele din exteriorul oraşului, putem aprecia că trăiau bine, hrănindu-se cu porci sălbatici, raţe, gâşte, oi, peşti, orz şi ovăz.

Cel mai frapant în Catal-hüyük este locul unde se îngropau morţii. Aceştia erau ghemuiţi cu grijă – „iubitor” pare o descriere rezonabilă – şi înhumaţi sub podelele caselor, sub cuptoare sau sub platformele pentru dormit. Unii cred că erau mai întâi lăsaţi sub cerul liber, pentru ca toată carnea să le fie curăţată de pe oase de către vulturi, însă teoria curentă afirmă că oamenii se obişnuiseră pur şi simplu cu mirosul descompunerii. Unor decedaţi le-au fost retezate capetele după moarte, pentru ca după aceea să fie acoperite cu ghips, pictate şi păstrate. Probabil că erau capetele unor personaje importante, poate foştii şefi ai gospodăriilor. Ele par să fi fost deshumate, reacoperite cu ghips şi îngropate din nou, ca un memento de familie care avea să fie reciclat de-a lungul generaţiilor. Una dintre casele din Catal-hüyük avea înăuntru peste şaizeci de cadavre.

Misterele abundă în Catal-hüyük: în case, capetele de tauri şi picturile de leoparzi sugerează venerarea puterii naturale şi agresiunii din lumea exterioară. Locuitorii nu aveau nevoie de un David Attenborough, care să le semnaleze pericolul lumii scăldate de soare din exterior în uterul întunecos ca o peşteră al casei. Însă obiceiul de a ridica succesiv casele pe acelaşi loc, de a-i îngropa tot acolo pe membrii familiei şi de a le păstra capetele indică o venerare a strămoşilor comună în China şi Japonia, ba chiar şi în lumea mediteraneeană până în vremea romanilor.

Oamenii aceia au trăit în familii simple şi s-au identificat cu părinţii lor, cu bunicii şi cu strămoşii de-a lungul generaţiilor. Ei spuneau: „Noi *suntem* pământul acesta, locul acesta, urma aceasta de talpă pe sol” – o afirmare apăsată a stabilirii după mii de ani de peregrinări nomade. Vi se pare straniu? În caz afirmativ, asta se datorează doar faptului că cei mai mulţi dintre noi suntem acum orăşeni care au pierdut orice legătură directă cu un petic specific de pământ, cel care să fi aparţinut strămoşilor noştri. Însă în majoritatea istoriei omenirii, identificarea descendenţei şi a pământului era normală (chiar dacă îngroparea bunicii sub cuptor nu era chiar aşa).

Partea a doua a mesajului lăsat de Catal-hüyük se referă la egalitate. Odată cu trecerea timpului şi cu suprapunerea de straturi, unele case au devenit mai mari, mai împodobite şi cu mai multe înhumări decât altele, ceea ce sugerează emergenţa lentă a unor familii dominante sau mai puternice. Nu există însă nimic de felul unei clase conducătoare sau clerice. Catal-hüyük oferă imaginea unei societăţi alternative dinainte de apariţia diviziunilor de clasă, a războinicilor, căpeteniilor şi regilor din oraşele ulterioare. A fost o societate mai paşnică, situată undeva între primele sate dedicate agriculturii şi imperiile agresive de mai târziu. Entuziaştii lui Catal-hüyük îl văd ca pe un Eden egalitarist, în care femeile erau venerate şi nu existau războaie şi unde familiile care aveau doar puţine bunuri personale trăiau laolaltă în tihnă şi cooperare.

Ni se spune că anarhismul acesta simplu este instabil în mod inerent. Poate că aşa stau lucrurile, totuşi cei din Catal-hüyük par să se fi descurcat destul de bine vreme de cel puţin o mie patru sute de ani. A existat surplus de bogăţie suficient pentru picturi, olărit şi ţesut şi o dietă de calitate; totuşi nu îndeajuns pentru săbii sau taxe. Au fost nişte norocoşi.

OAMENII-COPII DE LA STONEHENGE

Prejudecăţile noastre despre oamenii din vechime sunt atât de mânjite de sânge şi scânteietoare de armuri războinice, încât trebuie să ne întrebăm dacă nu cumva povestea de pace – relativă – şi iubire de la Catal-hüyük a fost deosebită, ba chiar unică. Pentru a încerca să răspundem la întrebarea aceasta vom călători înainte în timp, însă într-o parte mai primitivă a lumii, care oferă comparaţii interesante.

Actuala Marea Britanie s-a dezvoltat mai lent decât Cornul Abundenţei şi a avut o climă mai aspră. În timp ce Catal-hüyük era în plină dezvoltare, acum nouă mii de ani, pătura de gheaţă abia părăsea în cele din urmă munţii britanici, iar şesurile erau slab populate de vânători şi culegători. După retragerea gheţii, Marea Britanie a devenit acoperită în majoritate de codri deşi de stejari, ulmi, anini şi tei, ca şi mesteceni şi sălcii în nord. O veveriţă ar fi putut traversa teritoriul dintr-o parte în cealaltă, fără să coboare vreodată pe pământ. Sau cel puţin aşa se spune...

După alte două mii de ani, după ce Catal-hüyük se ridicase şi acum începuse să coboare, Britannia continua să fie o regiune aspră pentru agricultori, însă aceştia schimbau deja peisajul. Începuseră pe fâşii înguste de pe coaste, iar acum tăiau pădurea şi plantau grâu în luminişuri. Această agricultură de tipul „defrişare şi ardere” este rentabilă doar pe termen scurt. Solul sărăceşte repede şi trebuie despădurite alte luminişuri, iar „ogoarele” anterioare sunt lăsate pentru a fi acoperite din nou de pădure. Peste o mie de ani – pentru că ne găsim încă în etapa în care schimbările se desfăşurau lent –, luminişurile erau mai mari. Mai ales în sudul actualei Anglii apărea ceva de felul terenurilor agricole regulate, arate şi, fără îndoială, fertilizate şi desţelenite.

Se cultivau varietăţi primitive de grâu şi orz, şi poate in. Nu pare să se fi cultivat legume, dar oamenii adăugau dietelor nuci şi fructe de pădure. Arau cu pluguri trase de boi, creşteau vite, porci şi oi şi de foarte mult timp aveau câini domesticiţi; au fost găsite oasele unor câini care seamănă

cu ale Labradorilor şi terierilor moderni. Câinii, care s-au numărat printre primele animale domesticite, au contribuit esenţial la pază şi vânătoare, totuşi istoricul Rodney Castleden a observat că, judecând după oasele lor, este clar că „unii câini au ajuns la vârste înaintate, dincolo de viaţa utilă pentru muncă, aşadar proprietarii lor i-au păstrat din afecţiune” [22].

Oamenii înşişi n-au ajuns însă la vârste înaintate. O analiză a osemintelor dintr-o comunitate găsită în Orkney, pe atunci o parte avansată a Insulelor Britanice, arată că 70% erau fie adolescenţi, fie până în treizeci de ani. Doar 1% trecuseră de cincizeci de ani. În mod evident, era o societate tânără. Craniile sugerează că erau oameni cu trăsături fine, delicate, care nu semănau deloc cu britanicii timpurii, greoi şi aspri, din legendele populare. Nu s-au păstrat desigur straiele lor: o societate existentă într-o Britannie caldă şi umedă, care în general construia şi cioplea lemnul şi purta mantii, căciuli şi tunici din lână ţesută, piele şi posibil pânză de in, lasă foarte puţine urme. Examinând totuşi vestigiile mărunte din culturi similare din Europa continentală şi studiind cataramele, acele şi uneltele păstrate, este posibil să postulăm plauzibil genul de veşminte bine cusute şi confortabile pe care le purtau britanicii.

Deşi denumim epoca aceasta Neolitic, sau „a pietrei lustruite”, i-am putea spune la fel de corect epoca lemnului şi a pielii. Oamenii au început să locuiască în case paralelipipedice din lemn, să poarte haine din piele (care era tăbăcită şi înmuiată prin folosirea unor tehnici dezgustătoare, care se pare că implicau cantităţi copioase de urină, balegă de vacă şi creier crud de animale). După aceea au purtat haine ţesute şi au locuit în case mai mari, comune, şi în sate care s-au dezvoltat în jurul unor case rotunde, construite inteligent, în care sute de persoane puteau dormi sub acelaşi acoperiş.

Vorbind despre locuitorii din Skara Brae, minunatul sat din piatră care a fost construit acum cinci mii de ani pe malul

unui golf din Orkney şi care a fost dezgropat de o furtună în 1850, Castleden spune că impresia de ansamblu este a unui nivel ridicat de confort domestic: „Aparent, condiţiile de trai pentru oamenii obişnuiţi erau cel puţin la fel de bune ca în Britannia medievală peste alţi patru mii de ani; la Skara Brae probabil că au fost mai bune.” [23] Vizitarea unor case şi pasaje din Skara Brae aminteşte intimitatea domestică din Catal-hüyük – aceleaşi încăperi de familie cu bufete, locuri pentru dormit şi coridoare, toate făcute însă în piatră, nu din argilă şi ghips. Nu ştim dacă au existat sau nu căpetenii şi preoţi, dar aceasta n-a fost o societate sfâşiată de războaie.

La mijlocul şi sfârşitul Epocii Pietrei, aşezările din Orkney şi Shetland erau locuri civilizate, nici pe departe arhipelaguri mărginaşe. Ceramica lor a circulat prin toată Britannia, iar cercurile lor de pietre, locurile de înhumare şi satele erau neobişnuit de mari şi de complexe. Se aflau cu mult înaintea, de pildă, a ţinutului mocirlos şi umed din sud, cunoscut actualmente ca Londra.

Vreme de secole, istoricilor li s-a părut imposibil să creadă că o cultură britanică timpurie s-ar fi putut dezvolta atât de impresionant, ajungând doar prin evoluţie lină la măreţul monument Stonehenge. Trebuie să fi existat, nu-i aşa?, o elită a războinicilor sau preoţilor care conduceau totul şi care, poate, sosiseră ca invadatori de pe continent. Nu există însă nicio dovadă a unei asemenea elite şi nici a unei migraţii culturale. Aparent nu există niciun motiv să nu credem că britanicii s-au dezvoltat mai degrabă similar celor din Catal-hüyük, în comunităţi în care exista o egalitate aproximativă, risipite cu sutele peste teritoriile agricole şi conectate prin legături comerciale. În ciuda ingenioaselor legende moderne care descriu sacrificii umane (este posibil să fi existat şi aşa ceva) şi morţi violente, Britannia neolitică a lăsat remarcabil de puţine dovezi de război sau violenţă organizată şi nimic în privinţa castelelor şi palatelor.

Dar dacă aşa au stat lucrurile, cum au fost mobilizaţi atât de mulţi oameni pentru a crea Stonehenge, „colina” uimitoare de la Silbury, care a implicat dislocarea unui volum de pământ egal cu al unei piramide egiptene de dimensiuni medii care se construia în aceeaşi epocă sau chiar satele din piatră şi monumentele de pe insulele Orkney şi Shetland?

Acelea au fost realizări uimitoare. Vorbim despre populaţii care nu aveau metale, nici oraşe şi nimic ce am putea recunoaşte ca scriere. Ei au trăit însă pe insule traversate de drumuri ce legau mii de aşezări de tipul satelor – „Sweet Track”, din ţinuturile mlăştinoase din Somerset, înseamnă cinci kilometri de scânduri de stejar, care au necesitat zece mii de cuie din lemn, şi a fost construit acum şase mii de ani, fiind cel mai vechi drum din Europa – şi trebuie să fi produs uneltele esenţiale, inclusiv cuţite şi topoare din silex, la o scară practic industrială. Depozitele din care se extrăgea silexul au fost îndeajuns de adânci pentru ca minerii să fie nevoiţi să utilizeze opaiţe mici. Ambarcaţiunile ce transportau produsele în lungul coastelor trebuie să fi fost comparativ mari – fie luntri scobite şi legate laolaltă, fie simple piei de animale întinse pe un schelet din lemn. Există dovezi de vinciuri pentru ancore, de îmbinări sofisticate şi de lucrări de pietrărie impecabil realizate. Aceasta a fost o societate sofisticată şi perseverentă.

Mai presus de orice, a existat timp din belşug şi a existat cooperare. Construcţia de la Stonehenge a durat o mie de ani, pornind de la un val de pământ, înainte de a deveni o structură vastă care include optzeci şi două de blocuri de piatră vânătă, târâte aproape 300 de kilometri din Wales, şi blocuri din gresie cântărind până la 53 de tone fiecare, care au fost aduse de la treizeci de kilometri distanţă. Acestea au fost cioplite, netezite, ridicate în picioare, apoi peste ele au fost aşezate altele, ca buiandrugi. Cum s-a realizat totul? Au fost propuse diverse rute pe sol şi pe apă. Roata era cunoscută pe atunci, dar se crede că blocurile erau prea grele şi terenul prea neregulat pentru ca osiile din lemn să poată rezista. Este posibil să fi fost rulate pe buşteni, dar ar

fi însemnat cu adevărat foarte mult timp. Probabil că au fost utilizate sănii, trase de boi sau de echipe de bărbaţi, după ce pietrele din Wales fuseseră descărcate din ambarcaţiuni.

În privinţa cioplirii şi ridicării lor în picioare, există câteva tehnici posibile şi plauzibile, printre care utilizarea de pene din lemn şi a acţiunii focului pentru a fisura pietrele, săparea de gropi căptuşite cu lemne pentru a le ridica şi construirea de platforme care se înălţau lent pentru a instala buiandrugii uriaşi la locul lor. Este o realizare impresionantă, dar n-a necesitat uriaşi... sau tirani. Lucrând împreună şi îngăduindu-şi oricât de mult timp ar fi fost necesar (similar felului cum constructorii ulteriori ai catedralelor au muncit de-a lungul generaţiilor), comunităţile tribale mari din regiune ar fi putut realiza monumentul de la Stonehenge şi celelalte situri neolitice măreţe, până şi extrem de impresionanta colină-zigurat de la Silbury.

În privinţa scopului construcţiei de la Stonehenge, aproape că nu există teorii divergente. Alinierile sale după razele răsăritului soarelui la solstiţiul de vară arată că a fost un gen de templu. N-a fost un calendar precis în piatră, aşa cum au susţinut unii, totuşi marcaje complexe pentru răsăriturile lunii denotă un interes faţă de ciclurile selenare. Unele datări recente pe bază de carbon ale gropilor blocurilor verticale, unde au fost întreprinse măsurătorile, sugerează că lucrarea a început incredibil de devreme, acum vreo zece mii de ani... deci înainte de Catal-hüyük. Nu putem şti amănuntele credinţelor britanice dintr-un trecut atât de îndepărtat, decât că erau asociate cu soarele, aducătorul de căldură şi fertilitate, şi cu luna, aşa că trebuie să fi implicat oficierile şi rugile sezoniere tipice pentru agricultorii din toată lumea. Uriaşele gorgane, cu oase rupte şi arse înainte de înhumare, sugerează un respect faţă de strămoşi şi faţă de continuitatea tribului sau a familiei, care se regăseşte cu certitudine în odăile din ghips alb din Anatolia. Întuneric şi moarte, un interes viu

faţă de anotimpuri şi puterea impresionantă a soarelui, familiei şi memoriei; restul sunt detalii.

De aceea trebuie să ne gândim la o societate ingenioasă, perseverentă, iscusită şi tânără, nu una a druizilor cu bărbi albe sau a căpeteniilor înfricoşătoare, scăldate în sânge. Aceia vor sosi mai târziu, în Epoca Bronzului. Cercurile de pietre şi uriaşele case rotunde au fost abandonate finalmente. Nu putem preciza motivele. Poate fi din cauza presiunilor cauzate de creşterea populaţiei, care au determinat conflicte privind posesia terenurilor agricole, puţine şi degradate. Oricum, avea să urmeze o epocă mai sângeroasă, aşa cum s-a întâmplat de altfel în Cornul Abundenţei şi în China neolitică. Ar trebui totdeauna să ne reamintim că epoca acelor comunităţi agricole paşnice, care au adorat soarele şi luna, şi-au îngrijit animalele şi culturile, au făcut comerţ cu altele şi, finalmente, au clădit monumente remarcabile, a dăinuit în Britannia mii de ani, mult mai mult decât imperii, dinastii sau state democratice. Aşa ceva nu s-a mai repetat – nici în Britannia, nici în Europa.

Să lăsăm în seama lui Rodney Castleden ultimul cuvânt:

> „Caracterizată prin ceva apropiat de echilibrul ecologic şi comunităţi care trăiau în mod obişnuit paşnic şi în limita posibilităţilor, putem vedea cultura neolitică drept o lecţie concretă pentru economiile şi societăţile industriale moderne din Vest. Ele dovedesc puţine semne că vor dăinui cu mai mult de două-trei secole Revoluţiei Industriale, pe când economia neolitică de subzistenţă a durat de zece ori mai mult.”

Avertismentul acesta este serios, dar în prezent suntem pur şi simplu prea mulţi oameni, care depindem de prea mult consum, pentru a putea ţine seama realmente de el. Şi oricum, chiar în timp ce constructorii britanici ai cercurilor de pietre se apropiau de misteriosul lor sfârşit, omenirea era pe punctul de a face următorul pas important spre istoria consemnată: oraşul.

ORAŞELE DE LA ŞES

La sud-est de Catal-hüyük, două fluvii măreţe curg spre sud, către mare. În Cornul Abundenţei au apărut primii agricultori şi primele aşezări mari, de aceea nu este surprinzător că tot aici au apărut primele oraşe şi primele imperii. „Mesopotamia” înseamnă pur şi simplu teritoriul dintre aceste două fluvii: Tigru şi Eufrat. Pe măsură ce se apropie de mare, fluviile îşi încetinesc curgerea şi se lăţesc, transformându-se în delte încâlcite. O zonă de sol negru şi umed, minunat de mănoasă pentru agricultură, devine disponibilă înainte de începerea zonelor mlăştinoase. Avantajele erau similare celor din jurul aşezării Catal-hüyük, dar la o scară mult mai mare, şi au atras oameni din toată regiunea. Ei s-au stabilit în locuinţe construite iniţial din stuf şi ulterior din cărămizi de argilă, care s-au reunit în sate. Eridu, probabil primul oraş, a apărut acum şapte mii de ani, la scurt timp ce abandonaseră Catal-hüyük. În câteva sute de ani, în regiune s-au ivit şi mai multe oraşe. Eridu a fost o aşezare din cărămidă, cu straturi suprapuse de temple şi este posibil să fi început ca loc comun în care mai multe sate îşi puteau venera zeii. Dimensiunile lor erau însă mult mai mari şi aici nu se poate vorbi despre anarhism blând.

Satele au fost nevoite să se reunească, pentru a crea şi ulterior pentru a întreţine sistemul complicat de canale şi diguri necesare agriculturii. În acest scop, lucrătorii trebuiau să fie organizaţi; recoltele excelente au produs surplusuri de grâne, ceea ce a favorizat apariţia conducătorilor şi preoţilor, care au ridicat temple şi au folosit slujitori care să le îngrijească. Deoarece lumea Mesopotamiei era un şes noroios şi pârjolit de soare, nu

este surprinzător că principalele sale clădiri caracteristice au fost ziguratele, piramide în trepte terminate prin temple unde puteau fi veneraţi zeii. În toată lumea oamenii îi asociaseră pe zei cu înălţimile, iar în această regiune lipsită de munţi nu puteai sui spre cer decât prin intermediul construcţiilor. Eridu însuşi a fost clădit pe o măgură joasă lângă o lagună de apă potabilă, având pe celelalte trei laturi deşertul, mlaştinile şi ogoarele.

A fost punctul de întâlnire perfect al unor geografii diferite, iar zeii săi îi aveau în frunte pe Apsu, care reprezenta apele dulci ale fluviilor, şi soţia lui Tiamat, care reprezenta apele sărate. Zeii apelor n-au fost însă prea atenţi: Eridu şi-a pierdut probabil rolul dominant acum patru mii de ani, când se pare că s-a petrecut o inundaţie catastrofală. Următorul oraş important, Uruk, fusese înfiinţat cam în aceeaşi perioadă, iar la apogeu număra optzeci de mii de locuitori, ceea ce însemna că era cea mai mare aşezare din lume, având o populaţie de zece ori mai mare decât Catal-hüyük. Regele său Ghilgameş este subiectul primei opere literare cu un erou ce poartă un nume – este primul nume din istorie. O fi fost Ghilgameş un rege real sau nu, însă povestea lui, care încorporează un Potop la scară biblică, este cât se poate de umană, cu dragoste şi trădare, prietenie şi eşec, călătorie şi moarte.

Ştim toate acestea pentru că ea a fost consemnată în scris. În Uruk şi alte oraşe de pe şesul Mesopotamiei, simbolurile zgâriate pe tăbliţe de argilă, care reprezentau cantităţi şi proprietari de porumb, bere şi alte produse comerciale, s-au dezvoltat în asemenea măsură, încât au devenit scriere. De-a lungul multor secole, sistemul de notare şi contabilizare a evoluat într-un sistem care putea înregistra şi poveşti, şi idei. Motivul a fost identic celui care a creat de fapt Uruk. Schimbările de climă, care au dus în cazul acesta la un mediu încă şi mai fierbinte şi arid, i-au silit pe agricultori să realizeze canale mai mari şi sofisticate pentru a menţine productivitatea ogoarelor. Familiile individuale sau satele erau prea mici şi dispuneau de prea puţin timp liber pentru a realiza lucrările necesare. Ele au putut

supravieţui doar prin asocierea multor indivizi, care erau organizaţi de conducători. Aceştia din urmă par să fi fost preoţi, sau cel puţin să fi avut sediile în temple, din care supravegheau vaste proiecte de irigaţii.

După implementarea sistemului de forţă de muncă şi abilităţi specializate, managerii au dispus de forţa necesară pentru a construi temple şi mai mari. Feedbackul de la irigaţiile de succes către puterea celor care le dirijaseră este evident: cu timpul, managerii au fost în stare să afirme că ei vorbeau cu zeii şi în numele acestora. Ei erau responsabili de însăşi supravieţuirea aşezării. Apăruse prima clasă conducătoare, instalată pe platformele înalte şi cu urechile aţintite spre cer. Dedesubtul ei, socotind cantităţile de grâne, bere, carne şi metale pe care le cereau truditorilor, se aflau scribii, echivalentul managementului mijlociu. O societate organizată ierarhic nu poate să existe fără funcţionari şi hârtii – în cazul acesta, tăbliţele de argilă.

Feedbackul este o idee esenţială, care explică de ce rata dezvoltării accelerează după ce oamenii sunt organizaţi şi înghesuiţi laolaltă între zidurile unui oraş. Sumerienii şi celelalte popoare care le-au succedat în Mesopotamia antică, akkadienii şi babilonienii, au avut parte de un ritm al schimbării mai rapid decât orice cunoscuseră oamenii până atunci. Preoţii au solicitat locurile lor speciale – intimidante şi mai aproape de zei – ceea ce a necesitat un număr uriaş de lucrători şi meşteşugari, dar şi măsurători şi planificări, care impuneau notiţe detaliate, practic scrierea. În sfârşit, trebuiau asigurate cantităţi mari de hrană, bere şi materii prime pentru constructori.

Silirea oamenilor de a plăti asemenea taxe era neplăcută şi a fost probabil necesară utilizarea forţei. În acelaşi timp, toate bogăţiile acumulate reprezentau tentaţii pentru hoţi şi, finalmente, pentru oraşe rivale. De aceea au fost ridicate ziduri şi unii bărbaţi au primit sarcina de a proteja permanent aşezarea. Aşa a apărut clasa războinicilor. Este trist de recunoscut, însă războiul a fost factorul care a avansat cel mai rapid progresul tehnic. Descoperirea

bronzului, care a înlocuit silexul sau osul ca material pentru obţinerea de muchii tăioase, le-a oferit sumerienilor un scurt avantaj. Apoi au apărut carele de luptă, la început lente şi cu patru roţi, iar ulterior cu două roţi. (Este posibil ca ele să fi apărut iniţial pentru cea mai recentă noutate: timpul liber – pe care clasele superioare îl foloseau pentru vânătoare.)

Preoţii religiilor. Proiectele de construcţii la scară mare. Scrierea. Taxele. Soldaţii. Regii. Capacitatea de a purta războaie. Toate acestea au sosit cumva laolaltă în istoria omenirii, bazându-se pe primele oraşe, care au fost de fapt primele concentrări de bogăţie depozitată, ele însele bazându-se pe terenuri agricole din lungul râurilor, ale căror proprietari trebuiau să acţioneze împreună pentru a îmblânzi natura. Aceasta a fost o mutaţie mai puternică decât vechile legături de clan, rudenie şi descendenţă şi a marcat următorul moment important al dezvoltării omenirii după agricultură. Rivalitatea dintre oraşe şi populaţii a început să accelereze schimbarea, până când războiul la scară largă a determinat catastrofa; aşa cum se întâmplă la răstimpuri. Ascendenţa birocraţilor instruiţi, cu instrumentele lor de scriere cuneiformă, a permis comunicarea între oameni diferiţi, cu limbaje diferite; sumeriana a devenit *lingua franca* pentru Mesopotamia, iar scribii au devenit bilingvi. S-a declanşat un impuls, care poate că s-a mai pierdut ici şi colo, dar nu s-a oprit niciodată de atunci.

Primele oraşe au încurajat de asemenea înflorirea gândirii abstracte. Clasa conducătoare a regilor şi preoţilor dispunea de timp pe care să-l dedice speculaţiilor, chiar şi în legătură cu lumea misterioasă a luminilor pâlpâitoare şi mişcătoare de deasupra capetelor, care îi obsedase şi pe constructorii de la Stonehenge. De aceea nu este surprinzător că Mesopotamia ne-a oferit matematica, atât operaţiunile simple necesare totalizării operaţiilor comerciale şi taxelor, cât şi cele mai complicate utilizate pentru încercarea urmăririi stelelor pe boltă. Privind în sus, sumerienii şi babilonienii s-au întrebat care putea fi mesajul

nocturn, cu formele şi tiparele lui regulate. Dacă zeii le puteau transmite mesaje, atunci acestea să fi fost scrierea divină? Exista oare un tipar, care putea fi după aceea impus ritmurilor mai nebuloase ale vieţii umane?

Citirea stelelor necesita măsurarea unghiurilor. Sumerienii au schiţat mişcările celor cinci planete pe care le puteau vedea – Mercur, Venus, Marte, Jupiter şi Saturn – şi au denumit câte o zi după fiecare dintre ele. După aceea, au denumit o zi după Lună şi alta după Soare şi astfel au obţinut o săptămână de şapte zile. Şapte era considerat un număr perfect şi săptămâna sumeriană este, desigur, săptămâna noastră, ale cărei zile continuă să fie denumite în stil sumerian, deşi cu cuvinte din latină sau din vechea engleză. Saturn a devenit sâmbătă (Saturday în engleză) şi Soarele a devenit duminică (Sunday în engleză) [24], Luna a devenit luni, Marte este marţi, iar Mercur este miercuri. Jupiter este joi şi Venus este vineri. Sumerienii au dezvoltat de asemenea un sistem de numărare sexagesimal, bazat pe numărul şaizeci, care este divizibil prin alte unsprezece numere şi de aceea era foarte potrivit pentru contabilitatea din Epoca Bronzului. De aici provine minutul de 60 de secunde, ora de 60 de minute, anul de 360 de zile şi cercurile de 360 de grade. Până în epoca babiloniană, scribii trebuiau să fie rapizi şi precişi: o tăbliţă de examinare din oraşul Nippur întreabă: „Cunoşti înmulţirea, valoarea inversă, coeficienţii, bilanţul de decont, contabilitatea administrativă, alocările de plăţi, împărţirea proprietăţii şi delimitarea cotelor de ogoare?” [25]

Toate acestea sunt bineînţeles remarcabile, însă primele oraşe au adus de asemenea o înflorire a artelor şi designului, cu sculpturi minunate în alabastru, mozaicuri şi sigilii elegante (şi în acelaşi timp utile) pentru baloturile cu bunuri din Uruk, plus tăblii incrustate pentru jocuri, instrumente muzicale şi bijuterii delicate de aur din Ur... chiar înainte să ajungem la uimitoarele basoreliefuri ale asirienilor şi babilonienilor. În prezent, mulţumită obiceiurilor arheologilor din secolul al XIX-lea, cele mai frumoase dintre aceste obiecte pot fi găsite în Berlin şi

(într-o măsură mai redusă) în Londra, nu în Irak. Fiecare oraş mesopotamian avea propriii săi zei, cultură şi reputaţie. Uruk a fost faimos nu numai pentru uriaşul lui zigurat şi pentru zeul cerului, ci şi pentru atrăgătoarea sa zeiţă Inanna, care era asociată fertilităţii şi ale cărei ritualuri au şocat un scriitor babilonian: „Uruk... oraşul prostituatelor, curtezanelor şi femeilor ieftine... al băieţilor pentru petreceri şi al participanţilor la festivaluri care schimbă bărbăţia în feminitate.” [26] (Şi nu era tocmai uşor să şochezi un babilonian!)

Aşadar aceste prime oraşe se numără printre cele mai importante situri din istoria omenirii. Inundaţii succesive le-au redus pe multe la nivelul unor cioturi acoperite de prundiş şi le-au nimicit complet pe altele. Neglijenţa, războaiele şi lipsa de interes a societăţilor ulterioare, urmate de arheologia victoriană agresivă, căutătoare de tezaure, au făcut ca siturile în sine să fie adesea dezamăgiri acoperite de praf, în vreme ce unele dintre cele mai de seamă sculpturi şi artefacte ale lor se află în muzee europene. Este tragic, deoarece realizările sumerienilor, akkadienilor şi babilonienilor timpurii au fost uriaşe şi, din unele puncte de vedere, mult mai impresionante decât cele ale mai bine-cunoscuţilor egipteni. Cultura lor citadină a fost birocratică şi clar opresivă în unele privinţe, împovărându-i serios pe agricultori şi cerând plăţi în schimbul canalelor şi puţurilor ce le păstrau fertilitatea ogoarelor. Ea a permis emergenţa unor regi îndeajuns de puternici pentru a se război între ei şi pentru a croi primele imperii, alături de suferinţele cauzate de ucigaşi în masă timpurii ca Sargon din Akkad. Totuşi aceste prime oraşe au fost în acelaşi timp locuri de mare frumuseţe, progres intelectual, minuni şi – cât se poate de clar – numeroase distracţii nu tocmai inocente.

DA, DA YU

Bănuiaţi poate că primul erou chinez al cărui nume s-a păstrat a fost vreun conducător războinic ca Ghilgameş sau poate un înţelept cu barbă? V-aţi înşelat! El a fost un

funcţionar public, inginer şi abia ulterior rege. Da Yu, sau „Yu cel Mare”, un personaj aflat la graniţa dintre mit şi istorie, a fost cel care a îmblânzit Fluviul Galben, miezul dătător de viaţă, însă capricios, al culturii chinezeşti timpurii. Potrivit poveştii, tatăl său Gun a primit din partea conducătorului local sarcina de a se ocupa de inundaţiile fluviale devastatoare. Majoritatea societăţilor timpurii, mai ales din Asia şi Europa, au legende despre potopuri, care sugerează că a existat o perioadă de inundaţii atât de copleşitoare, încât a rămas pentru milenii în conştiinţa oamenilor.

În cazul Chinei, Gun a încercat să rezolve problema prin construirea de diguri, utilizând probabil aceeaşi tehnică a pământului bătut cu maiul întâlnită în primele oraşe chinezeşti. Însă au sosit mai multe inundaţii, care au spălat valurile de pământ, şi regele care-l însărcinase pe Gun l-a pedepsit, tăindu-l în bucăţi. În locul lui, a fost numit fiul său, Da Yu, deja probabil destul de neliniştit.

Se spune că Da Yu a muncit cu intensitate feroce... însă el n-a construit diguri. Mai întâi a călătorit în sus şi în jos pe fluviu, discutând cu triburile locale şi convingându-i pe oameni că vor trebui să coopereze, să muncească laolaltă şi să accepte autoritatea centrală, dacă doreau ca problema să fie rezolvată. Paralela cu ridicarea oraşelor mesopotamiene este evidentă. După aceea, el a poruncit săparea de canale, care să dirijeze apa spre alte râuri, şi construirea de sisteme de irigaţii, care s-o răspândească pe toate ogoarele. În loc să-şi atace frontal inamicul, Da Yu a păcălit râul, divizându-l. În următorii treisprezece ani, el a lucrat neobosit, acoperindu-şi palmele şi tălpile cu bătături. Se spune că în tot acel timp a trecut pe acasă numai de trei ori. Prima dată când auzise că soţia lui era în durerile naşterii, dar nu s-a oprit şi nici n-a intrat în casă. Când a trecut a doua oară, fiul lui era îndeajuns de mare pentru a-i spune pe nume. Nu s-a oprit nici atunci, deoarece inundaţiile erau în toi. A treia oară, fiul lui împlinise deja zece ani. O dată în plus, Da Yu l-a ignorat şi şi-a continuat munca. În ziua de azi ar fi fost urmărit de Autoritatea

Naţională pentru Protecţia Drepturilor Copilului şi condamnat de editorialişti. Lucrurile erau diferite pe atunci.

Regele a fost atât de impresionat de hărnicia lui, încât l-a numit moştenitor la tron. Da Yu a domnit patruzeci şi cinci de ani, după care, lăsând tronul fiului său, a întemeiat dinastia Xia.

Poveştii acesteia i-au fost adăugate ulterior absurdităţi abundente, de la despicarea munţilor de către Da Yu cu un topor fermecat, până la angajarea unui dragon galben şi a unei broaşte-ţestoase negre care să-l ajute. Esenţial însă este că, potrivit celor dintâi istorici chinezi, prima dinastie chineză a început prin încercări de stăvilire a inundaţiilor. Iar asta este cel puţin o ipoteză credibilă din partea lor. Acum patru mii de ani pare să se fi petrecut un colaps al aşezărilor chinezeşti, exact când acelaşi lucru se întâmpla în Orientul Mijlociu şi Egipt. Referindu-se la legendele despre Potop, despre Noe şi alţii, istoricul Ian Morris a întrebat: „Este posibil ca modificarea climei să fi determinat o criză în Lumea Veche?” [27] Aceleaşi anale care îl descriu pe Da Yu vorbesc despre ploi care au căzut întruna timp de nouă ani, cauzând inundaţii catastrofale.

Aici însă nu există nici Noe, nici Arca; China începe cu un erou funcţionar public, un organizator care lucra pentru stat. Ceva din povestea aceasta are un gust foarte non-occidental.

Aproape de la început, cultura chineză a părut şi a fost percepută ca fiind distinctiv chineză. Luaţi o persoană rezonabil de educată de oriunde din lume şi puneţi-i în faţă ceramică din Neoliticul târziu sau vase timpurii de bronz sau arătaţi-i primele simboluri care au fost utilizate pentru scriere... şi chiar dacă n-a mai văzut niciodată aşa ceva, probabil că va declara instantaneu: „Este chinezească!” Originile chinezilor sunt învăluite în incertitudine arheologică şi contraziceri politice. Mulţi chinezi insistă că ei nu se trag, ca restul populaţiei Pământului, din Africa, ci au evoluat separat dintr-o migraţie anterioară a maimuţelor, cea a lui *Homo erectus*, în China. Ca atare,

sunt biologic diferiţi de străini, ceea ce este satisfăcător pentru imaginea despre lume a chinezilor, deşi lumea ştiinţifică din afara Chinei afirmă că ei se înşală.

Pe ansamblu, dezvoltarea omenirii în China a urmat linii similare celei din Cornul Abundenţei, dar cu vreo două mii de ani mai târziu, deşi în unele domenii, ca olăritul, a fost mai avansată. Progresele semnificative în domesticirea animalelor şi cultivarea plantelor, apariţia satelor, mormintele care sugerează venerarea strămoşilor sunt relativ similare, totuşi până când miturile încep să se infiltreze în istorie, obiectele chinezeşti arată deja diferit. În prezent, arheologii tind să sublinieze variaţia şi complexitatea Chinei Antice – multe culturi, multe tipuri diferite de ceramică şi arhitectură, risipite pe o suprafaţă întinsă. Descoperiri recente au pus sub semnul întrebării vechea teorie potrivit căreia a existat o singură civilizaţie chinezească centrală, în nord, care s-a răspândit peste tot şi a continuat mai mult sau mai puţin intactă. Foarte diferită însă de experienţa europeană este forţa emoţională a unei continuităţi cu epocile anterioare asupra imaginaţiei chinezeşti.

De exemplu, cultura cunoscută ca Longshan a durat aproximativ o mie de ani, cu 5 000 – 4 000 de ani în urmă, cam la fel ca diversele etape ale culturilor neolitice ale Britanniei. Dar în timp ce europenii au pierdut orice consemnări sau amintiri ale oamenilor de la Stonehenge, istoria chineză revendică o legătură cu primii regi şi culturi. Au existat cinci împăraţi legendari, în esenţă conducători divini, care au dăruit omenirii invenţiile esenţiale ale civilizaţiei: prepararea mâncării, agricultura, focul, medicina, căsătoria, domesticirea animalelor. Se spune că ultimul dintre aceşti împăraţi legendari a introdus scrierea, olăritul şi calendarul – aceleaşi invenţii care au diferenţiat într-adevăr cultura Longshan de aşezări anterioare. [28] (În afirmaţia că oamenii şi-au început existenţa ca paraziţi sau viermi pe corpul creatorului, Pan Gu, poate să existe de asemenea un element de autocritică umană primară.)

După cei cinci împăraţi au urmat dinastiile care sunt considerate începutul Chinei istorice: Xia, Shang şi Zhou. În cei aproape două mii de ani pe care-i acoperă ele, avem nume de regi, tot mai complicate, şi artefacte minunate, vestigii ale unor oraşe, temple şi fortăreţe şi o scriere care este în mod clar predecesoarea chinezei moderne. Pe scurt, avem China.

Chiar de la bun început însă continuăm să ne aflăm în locul ceţos în care legendele sunt mai numeroase decât dovezile. În jurul anului 300 î.Hr., *Shang-Shu* sau „Carte de istorie” este cel dintâi text scris despre Xia, considerată prima dinastie a Chinei. Aceeaşi relatare vorbeşte despre zece mii de state care coexistau simultan, aşa încât este limpede că Xia n-a dominat întreaga Chină. Arheologia sugerează numeroase regate rivale. Se spune despre Xia că ar fi fost întemeiată în anul 2205 î.Hr. de remarcabilul îmblânzitor de fluvii şi inundaţii Da Yu. Toată istoria chineză timpurie este istoria dinastiilor, care s-au succedat precum regii şi reginele pe care îi memorau cândva şcolarii britanici. Chiar dacă a fost preluat din legende orale pe jumătate amintite de autori ulteriori dornici să proclame o singură Chină, Da Yu există de la începuturi. Despre el se afirmă că ar fi împărţit China Centrală în zone regulate, ca nişte dreptunghiuri paralele. Centrul celor nouă provincii, sau *zhou*, era provincia regelui, ceea ce a condus până la urmă la o zonă pentru străini şi apoi la pustiul sălbatic din exterior – însă toate acestea sună ca o versiune chineză a Regatului Mijlociu şi de aceea are un aer suspicios de propagandă.

Aşadar au existat regii Xia, ca să nu mai pomenim de Da Yu însuşi? Până recent, opinia generală a fost că dinastia aceasta nu-i decât o legendă, pentru că, la urma urmelor, a existat un interval de aproape două mii de ani până ce faptele au fost consemnate în scris. Opinia aceea a fost însă schimbată de descoperirea la Erlitou a unei capitale ce pare să fi aparţinut culturii Longshan. Poate că Xia n-a fost o mare dinastie, dar probabil că a existat într-adevăr pe malurile Fluviului Galben şi a apărut chiar din cultura

Longshan. La Erlitou, descoperit în 1959 în provincia Henan, s-au găsit vase pentru vin din bronz minunat turnate, *jue*, care au delicateţea de păianjen a designului modernist. Oraşul avea în centru un complex de palate cu ziduri din pământ bătătorit, o tehnică de construcţie care necesita forţă de muncă foarte intensă, dar care a produs structuri cu duritatea pietrei, care dăinuie şi azi în China. [29]

Arheologia chineză este foarte incitantă în prezent, întrucât sunt încă foarte multe de descoperit; excavări recente de morminte au găsit vase frumoase, ornamente din jad, arme din bronz, scrieri foarte vechi, dovezi ale cultivării mătăsii şi venerării strămoşilor. Spre deosebire de Catal-hüyük, aceasta a fost o civilizaţie de tip ierarhic, condusă de regi sau preoţi-regi, capabilă să mobilizeze un număr uriaş de lucrători.

Ştim că agricultura chineză se baza intens pe şesurile aluvionare bogate ale Fluviului Galben şi ale afluenţilor săi. În această privinţă, creşterea timpurie a aşezării umane n-a diferit în niciun fel de cele din jurul fluviilor Tigru, Eufrat, Nil sau Ind, care au produs oraşe, regi şi religii complexe. Fluviile creează soluri bogate, dar aduc de asemenea pericole. După cum am văzut, ele cauzează inundaţii şi apele lor trebuie canalizate şi distribuite pentru un succes agricol maxim. La fel ca plantele şi animalele sălbatice, ele trebuie îmblânzite. Însă munca necesară cere leadership şi organizare, ceea ce înseamnă ierarhie şi conducători. Satele agricole nu trebuie să coopereze în număr mare pentru a creşte culturi sau a îngriji animale, totuşi o vor face dacă doresc să devieze râuri, să creeze reţele de canale de irigaţie şi sisteme de protecţie împotriva inundaţiilor. Adesea rolul inginerilor de construcţii civile în istoria omenirii este trecut cu vederea.

Povestea lui Da Yu este aşadar un fel de explicaţie pentru creşterea autorităţii politice. El a devenit rege Xia, fiindcă şi-a câştigat poziţia aceea prin organizarea oamenilor în vederea propriei lor bunăstări. Faptul că, în general, regii şi împăraţii exercită opresiune nu reprezintă deloc o teorie

radicală; poate că ei încep discret, cu echipe de lucrători care construiesc diguri, dar avansează la ziduri de fortăreţe, armate şi perceptori. Mesajul de la baza poveştii lui Da Yu este că această impunere a autorităţii este totuşi mai bună decât dezordinea – în cazul acesta, haosul dezlănţuit de râuri care îşi schimbă direcţia sau inundaţii ce răpesc mijloacele de trai pentru milioane de oameni. Cu alte cuvinte, conducătorii sunt mai buni decât alternativa. Este un mesaj înaintea căruia faraonii şi preoţii babilonieni ar fi încuviinţat mulţumiţi.

Este însă la fel de important că istoria lui Da Yu şi apoi a suişurilor şi coborâşurilor dinastiilor ce au urmat lui Xia a fost consemnată în scris şi a devenit parte dintr-o cronică naţională. Autoritatea, impusă devreme din cauza nevoii de a mobiliza masele pentru controlarea naturii, este după aceea transmisă mai departe, din generaţie în generaţie. Şi, ca în Occident, conducătorii chinezi îşi revendică autoritatea nu pur şi simplu pentru că sunt buni organizatori sau capabili să-şi sperie supuşii, ci fiindcă au o legătură specială cu zeii. Ei pot să poarte o discuţie discretă şi să ajute la încetarea foametei sau la oprirea ploilor. De aceea progresele majore înregistrate în arta şi tehnologia chineză sunt strâns asociate ritualurilor religioase. În situri arheologice chinezeşti sunt descoperite vase din bronz tot mai ingenios turnate şi elaborat sculptate, instrumente muzicale şi oseminte de animale, uscate, apoi rupte pentru a citi viitorul. Trepiedele mari şi scunde şi vasele din bronz pentru băut care prezintă la exterior labirinturi la fel de convolute ca ale recifelor de corali pot părea obiecte stranii în care nişte culturi timpurii să fi investit atâta energie. De fapt, ele constituie un mesaj nemilos de politic: se referă la putere.

COŞMARURI PE NIL

Egiptul Antic, a treia civilizaţie dezvoltată în jurul unui fluviu pe care o vom examina, pare adesea o cultură în faţa căreia să te minunezi, nu pe care s-o iubeşti. Abia dacă atinge lumea modernă. Sfincşii şi piramidele au devenit

kitschuri vizuale globalizate. Vizitatorii muzeelor stau la coadă în toată lumea pentru a privi relicve din aur sau pictate. Turişti culturali coboară din avioane ca să viziteze templele şi complexurile funerare din Valea Regilor. Însă pentru o cultură de asemenea durată şi succes, egiptenii au lăsat puţine urme asupra modurilor de gândire ulterioare. Religia lui Horus şi Osiris s-a bucurat de o scurtă reînviere a interesului în secolul al XX-lea printre diletanţii ocultişti şi escrocii din circurile ambulante. Misterele faraonilor i-au entuziasmat pentru scurt timp pe realizatorii de filme de aventuri, dar prin comparaţie cu influenţa profundă a iudaismului şi a variaţiunilor sale ulterioare, cu puterea filosofiei greceşti ori a politicii romane – sau chiar, de cealaltă parte a Asiei, cu influenţa continuă a filosofilor chinezi şi indieni timpurii –, de la Egiptul Antic nu ne-au rămas prea multe. Cărămizile sfărâmate ale mesopotamienilor sunt jalnice, comparativ cu vestigiile egiptenilor, dar ei au produs mai multe în domeniul ştiinţelor, matematicii şi tehnologiei pe care le-au transmis mai departe decât creatorii marelui cult al morţii de la marginea deşertului.

Egiptologii (ca să nu-i mai amintesc pe egipteni) ar spune că impresia aceasta denotă ignoranţă şi incorectitudine. Locuitorii Egiptului Antic au fost artişti şi constructori formidabili şi au dezvoltat o religie complexă, care i-a susţinut vreme de milenii. Multe morminte mai modeste decât ale conducătorilor arată dovezi ale unei culturi pitoreşti care a avut mai mult respect pentru femei decât rivalele ei şi arătând că acel popor iubea viaţa, având bucurii lumeşti, plăcându-i berea, mâncarea, sexul şi bârfele. Obsesia egiptenilor faţă de viaţa de apoi a apărut pentru că le plăcea atât de mult viaţa pe care o trăiau şi credeau că, dacă se pregăteau în mod cuvenit, puteau să se bucure în continuare de ceva similar.

Cu toate acestea, de pe urma lor nu ne-au rămas decât zeităţile ameninţătoare cu capete de pasăre sau câine şi privirile goale ale unor super-regi ale căror monumente vaste continuă să uluiască, şi nimic mai mult. De ce oare?

Lipsa de portabilitate prin timp şi spaţiu a culturii pare să fie legată de absenţa relativă a mişcării sale fizice în propria epocă; a fost pur şi simplu remarcabil de autonomă. Egiptul Antic a durat peste trei mii de ani, de la regatele predinastice până la dispariţia totală a faraonilor greci din vremurile romane. Arta foarte timpurie din zona Nilului are un caracter direct care o diferenţiază; unele statuete simple din argilă reprezentând agricultori şi animale sunt similare cu arta timpurie atrăgătoare a populaţiilor mesoamericane. Destul de repede însă, stilul egiptean a devenit fixat şi rigid şi, cu toate că un ochi exersat poate să distingă între dinastii şi chiar domnii, abia dacă a evoluat pentru două milenii.

Există o sculptură bine realizată a unui rege (Khasakhemwy) din anul 2675 î.Hr., care n-ar fi nelalocul ei printre cele ale succesorilor săi de peste o mie cinci sute de ani. [30] În templul măreţ de la Luxor există un templu interior mai mic, construit pentru a cinsti ungerea ca faraon a lui Alexandru Macedon în 332 î.Hr. Fresca de pe un perete pune faţă în faţă imagini din perioada timpurie a aşa-zisului Regat Nou, de acum mai bine de o mie de ani, şi cele două par foarte similare, deşi a existat o oarecare degradare a subtilităţii. Un motiv evident este faptul că pentru locuitorii Egiptului Antic n-a existat artă pentru artă. Arta a fost o expresie a religiei şi a puterii pe pământ. Ţelul ei a fost de a descrie lumea ascunsă a zeilor puternici, de a consemna relaţiile oamenilor cu ea şi de a-i intimida pe călători sau pe rebeli prin puterea regilor săi. Asta necesita o artă a repetitivităţii şi uneori a gigantismului, nu a umanismului sau realismului.

Vinovatul este în acelaşi timp eroul poveştii egiptene: Nilul. Cel mai lung fluviu din lume este neobişnuit prin faptul că curge de la sud spre nord. Întrucât vânturile suflă prevalent de la nord spre sud, deţinătorii de ambarcaţiuni cu vele simple l-au găsit drept o excelentă bandă rulantă cu două sensuri. În plus, Nilul nu numai că asigura locuitorilor de pe malurile sale o mulţime de peşti şi păsări sălbatice, ci şi (înainte ca Nasser să construiască barajul de la Assuan în

timpurile moderne) se revărsa anual din albie, aducând apă dulce şi mâl, care producea un sol remarcabil de bogat. Revărsările nu erau însă chiar regulate. Dacă soseau prea târziu sau prea devreme sau dacă erau prea puternice ori prea slabe, ele puteau afecta culturile şi astfel cauza foamete.

Istoria Egiptului Antic este marcată de tulburări periodice, răscoale şi reculuri, care par să fi avut legătură cu momentele când revărsările Nilului s-au abătut de la regularitate. În acelaşi timp însă, prin comparaţie cu civilizaţiile de pe malurile Tigrului, Eufratului, Fluviului Galben şi Indului, din Pakistanul actual, egiptenii au fost binecuvântaţi. Nu numai că se bucurau de o fâşie de teren lungă de şase mii cinci sute de kilometri de o fertilitate remarcabilă, care culmina printr-o uriaşă deltă pe ţărmul Mării Mediterane, dar în acelaşi timp erau bine protejaţi de deşerturi şi munţi spre est şi vest şi de un hinterland african relativ nepopulat în sud. Egiptul a fost invadat de libieni şi perşi, ca şi de misterioasele „popoare ale mării”, dar asta s-a întâmplat relativ rar. Şesurile mai întinse ale Mesopotamiei sau drumurile prin Palestina erau prăzi mult mai uşoare pentru armate din care de luptă şi călăreţi.

Egiptul a fost o zonă dificil de atacat şi aproape imposibil de ocupat mult timp; de aceea, în Antichitate, şi-a revenit întotdeauna.

Nilul a avut de asemenea şi un efect politic. Deşi vorbim despre „Egipt”, de fapt au existat două Egipturi. Sistemul de trafic în ambele sensuri a unit laolaltă populaţii de pe distanţe uriaşe, aducând împreună într-un singur stat nubieni africani negri şi locuitori mediteraneeni. Nu putem înţelege complet felul cum locuitorii Egiptului Antic îşi vedeau geografia fără să pricepem că în majoritatea timpului Egiptul de Sus, partea africană din sud, a dominat Egiptul de Jos, adică nordul mediteraneean. Diferenţa se observă şi azi la egipteni, mai ales în forma şi culoarea corpurilor. Egiptul a început mai târziu prin comparaţie cu Mesopotamia, pe de o parte din cauza că zona din jurul său

a rămas bogată în floră şi faună sălbatică atât de mult timp, încât oamenii n-au fost siliţi să se stabilească într-un singur loc. După aceea deşertul s-a apropiat şi primii regi unificatori au sosit din sud, purtând nume minunate ca Narmer, despre care se spune că ar fi însemnat „regele scorpion” [31].

Ca şi în cazul istoriilor lui Da Yu şi Xia, doar puterea regală centralizată ar fi putut uni într-o singură naţiune atâtea aşezări întinse pe o distanţă aşa mare. Pentru a utiliza eficient darurile fluviului şi cei de aici aveau nevoie de o reţea complexă de canale şi sisteme de irigaţie, care trebuiau curăţate, săpate şi restaurate anual. De aceea a fost instaurat de timpuriu obiceiul muncii în comun, disponibilitatea oamenilor de a săpa şi construi împreună departe de ogoarele lor.

Obiceiul respectiv avea să devină foarte util ulterior, când s-a ajuns la templele faraonice. Egiptenii credeau că Nilul îşi avea izvoarele în lumea subterană şi petreceau mult timp – în mod destul de firesc – făcându-şi griji despre revărsările anuale. Zeii Nilului au apărut devreme în sistemul egiptean de credinţe, aşa că, atunci când s-au asociat cu fluviul, regii Egiptului au dobândit o putere simbolică uriaşă. Geografia nu înseamnă totul. Adesea în istoria omenirii puterea unui individ sau a unei idei răstoarnă complet ceea ce ne-am fi putut aştepta din poziţia râurilor sau din forma liniei unei coaste. Însă dacă se poate spune că determinismul geografic a acţionat undeva, atunci a acţionat pentru acest ţinut creat de Nil, protejat de Nil, slujind conducătorii Nilului... şi finalmente limitat de Nil.

Dintre monumentele Egiptului Antic, puţine sunt la fel de mişcătoare ca Deir el-Medina, aflat imediat după colţul muntos din Valea Regilor şi de cealaltă parte a fluviului faţă de Luxor. De jur împrejur există monumente vaste: templul impresionant de la Karnak din Teba, apoi cel intimidant al lui Ramses al III-lea de la Medinet Habu, care omagiază victoriile militare ale acelui faraon la o scară excesivă, care ar fi lăsat cu gura căscată pe orice dictator din secolul al

XX-lea. Sunt apoi Coloşii lui Memnon, doi monştri fără chip care-l comemorează pe regele Amenhotep al III-lea, şi resturile decorului teatral al templului mortuar al reginei Hatshepsut. Ele întrupează tot ce am ajuns să aşteptăm din partea locuitorilor Egiptului Antic, toate sunt locuri intimidante, impresionante într-un mod stalinist sau nazist.

Deir el-Medina este foarte diferit: un labirint cenuşiu de pereţi din piatră şi cărămizi din argilă, înalţi acum de numai un metru, care seamănă mai degrabă cu un ţarc foarte mare pentru oi sau cu un sat abandonat din Scoţia celtică, pierdut în colinele toride ale deşertului. Deasupra sa, pe teren mai înalt şi tăiate în faţa unei stânci roşcate, se află numeroase deschideri, unele având alături piramide mici din cărămizi. Comparativ cu alte situri din apropiere, Deir el-Medina are foarte puţini vizitatori. Acesta a fost însă locul unde au trăit muncitorii care lucrau pentru faraoni şi preoţi, împreună cu familiile lor, şi care n-au fost sclavi. [32] Ei munceau din greu, adesea în subteran, străduindu-se să termine mormintele înainte de a muri viitorii lor ocupanţi, care le comandaseră lucrarea. Erau plătiţi în grâne, veşminte şi bere aromatizată cu miere. Aveau weekendurile libere (săptămâna dura zece zile la egipteni, aşa încât întreruperile erau mai puţin frecvente). Lucrau în două schimburi de câte patru ore şi puteau apela la munca agricultorilor mai săraci şi a sclavilor pentru a-şi uşura vieţile. Conduşi de doi supraveghetori care locuiau în sat, muncitorii se bucurau de moartea faraonilor, deoarece însemna mai multă muncă în anii următori. Apreciau zilele de sărbătoare, când aveau loc beţii şi orgii ocazionale, şi-şi transmiteau cunoştinţele de la o generaţie la alta. Tehnologia egipteană de mumificare a cadavrelor făcea parte de asemenea din domeniul de activitate al acestor meşteşugari şi artizani.

Cel mai interesant este că-şi găseau timp să-şi construiască propriile temple funerare, care să le asigure trecerea în viaţa de apoi. Munca de zi cu zi însemna clădirea de structuri uriaşe şi sfredelirea adânc în rocă pentru a pregăti locurile de odihnă veşnică pentru conducătorii din Noua

Dinastie. Între timp însă muncitorii construiau propriile lor versiuni complete de piramide mici şi încăperi minunat pictate, la şase-nouă metri sub pământ. Suprafeţele lor, încă uluitor de viu colorate, glorificau iubirea dintre soţ şi soţie, familiile de lucrători, mediul înconjurător: porumb unduitor, raţe şi maimuţe şi hrană îmbelşugată. Aici erau îngropaţi oamenii obişnuiţi şi, fiind departe de măreţele monumente care parcă semnalizau „veniţi şi prădaţi-mă” şi care i-au atras pe jefuitorii de morminte spre faraoni încă din timpuri străvechi, multe dintre ele au rămas neatinse până la începerea excavaţiilor în epoca modernă.

Toate acestea ar fi interesante în sine, dar oamenii aceia şi-au înregistrat de asemenea multe dintre gândurile lor pe bucăţi mici de calcar, adesea resturi provenite din săpături, pe cioburi de ceramică şi pe papirus. Consemnate în scriere populară simplificată, apoi azvârlite acum trei mii de ani, multe dintre ele au dăinuit. Pe aceste ostracon se află poveşti populare, plângeri legale, poezii de dragoste, cărţi de vise, bârfe, vrajbe, maxime înţelepte, dezmoştenirea furioasă a copiilor de către o femeie care aprecia că ei n-o îngrijeau suficient de bine la bătrâneţe, liste de spălătorie, probleme cu măgari bolnavi, ba chiar şi un tratament pentru hemoroizi (făină, grăsime de gâscă, sare, miere şi fasole verde: amestecate într-o pastă şi aplicată timp de patru zile).

Un personaj malefic, un şef de echipă pe nume Paneb, pare să-i fi ameninţat constant cu moartea pe alţi lucrători, să fi furat din morminte regale, să fi hărţuit femei pentru a-i ţese haine şi să fi avut relaţii sexuale ilegale cu Tuy, soţia altui bărbat, dar şi cu alte femei măritate. El a fost până la urmă judecat de vizirul faraonului şi îndepărtat din slujba sa, deşi nu ştim ce i s-a întâmplat finalmente. Poate să fi fost rezultatul unei duşmănii locale, dar dovedeşte că a existat şi a funcţionat un sistem de justiţie eficient şi demn de încredere.

Povestea acestui sat nu este doar un caz înviorător şi neobişnuit al vocilor lucrătorilor obişnuiţi – oameni talentaţi

şi preţuiţi, totuşi simpli muncitori – şi ale familiilor lor care se aud din istoria îndepărtată. Ea arată de asemenea că oamenii aceia împărtăşeau convingerile religioase ale conducătorilor lor şi că, de îndată ce era posibil, aspirau să împărtăşească şi lumea lor subterană. Într-adevăr, ideea unei lumi asuprite şi semiînrobite de truditori antici dispare când examinăm vieţile unor asemenea oameni, mândri de abilităţile lor ca pietrari, zugravi, tâmplari, croitori şi bucătari, care mâncau rezonabil de bine, combinând peştele şi carnea cu o dietă de bază din legume, pâine şi bere, care aveau o viaţă spirituală bogată ce dădea înţeles lumii lor şi care se încredeau într-un sistem de legi corecte. Oare vieţile acestor săteni nu erau superioare din multe puncte de vedere vieţilor milioanelor de oameni mai prost plătiţi sau şomeri din blocurile-turn ale prezentului?

ÎNAPOI LA TAURI

Minoicii au fost prima civilizaţie europeană (aproximativ între anii 3600–1160 î.Hr.), însă termenul „european” este folosit la limită, întrucât insula pe care s-a dezvoltat, Creta, se află în extremitatea sudică a zimţatei peninsule greceşti. Erau neguţători şi navigatori, a căror ceramică a fost găsită în Egipt şi a căror artă a fost influenţată de egipteni. Erau alfabetizaţi, deşi forma lor de scriere n-a fost niciodată descifrată şi, aparent, paşnici. Arta şi arhitectura lor sunt instantaneu atrăgătoare, oferind impresia iniţială a unei societăţi diafane şi senine, dominate de femei, în care pe pereţii palatelor unduiau delfini dansatori. Printre coloanele roşii groase şi excelentele sisteme de canalizare se întâlnesc imagini ale unui tăuraş care dansează sau ale strângerii recoltei de şofran. Însă utilitatea aparte a minoicilor este de avertisment, nu din partea istoriei, ci despre istorie şi felul cum o romanţăm.

De un secol, marele palat minoic al lui Cnossos este unul dintre siturile turistice cele mai populare din estul bazinului mediteraneean. Excursioniştii, deja îndrăgostiţi pe jumătate de acest paradis insular torid şi cu arome de rozmarin, află că civilizaţia minoică a fost distrusă în urma seismului

teribil de la Santorini. Sunt şoptite cuvintele „civilizaţia pierdută a Atlantidei”… Aşa le place multor europeni moderni să gândească despre semenii lor din trecut – ca fiind paşnici, artizani, liberi şi sortiţi unei pieiri romantice –, o poveste pe jumătate Eden şi pe jumătate filmul *Titanic*. Dar este aproape în întregime neadevărată.

Cnossos este o clădire veche, cel puţin potrivit standardelor noastre. Datează din perioada 1905–1930 d.Hr. şi a fost descrisă de un arheolog ca fiind una dintre primele structuri din beton armat ce au fost ridicate pe Creta, având similitudini tulburătoare cu mausoleul lui Lenin din Piaţa Roşie şi cu arhitectura modernistă a lui Le Corbusier. Cathy Gere l-a găsit potrivit cu aglomerarea urbană care înconjoară azi situl: „Toată Grecia actuală este presărată cu ruine moderniste scheletice, pe jumătate construite, cu puţine niveluri şi scări ce suie spre niciunde” [33].

Reconstrucţia dubioasă a unui palat din Epoca Bronzului, plin de picturi false, a fost realizarea de o viaţă a arheologului britanic sir Arthur Evans. Cnossos fusese descoperit de un anticar grec local, care începuse să sape în anii 1870. Deţinând o educaţie clasicistă excelentă şi averea provenită din fabrica de hârtie a familiei sale, Evans a cumpărat întregul sit când Creta şi-a obţinut independenţa faţă de Imperiul Otoman. Aidoma prietenului său arheologul german Heinrich Schliemann, care descoperise (şi, accidental, distrusese parţial) Troia în 1871, Evans s-a considerat pe sine ca un factor de reconectare a lumilor modernă şi antică şi de curăţare a mizeriei industriale a Europei moderne prin reînvierea amintirii vremurilor mai simple şi mai nobile. După cum spune Gere, Evans a fost inspirat şi animat de setea spirituală şi n-a dorit nimic mai puţin decât „reîncântarea păgână” a lumii moderne.

În acest scop, în setea lui, Evans a consolidat mai întâi cu lemn şi ghips clădirile ruinate pe care le excava, după care, treptat, a început să le „îmbunătăţească” cu invenţia recentă, flexibilă şi utilă, a betonului armat. Experţii

continuă să se contrazică dacă reimaginarea de către el a complexului Cnossos este precisă şi rezonabilă sau doar o fantezie modernistă. Evans căuta un paradis paşnic şi relaxat din punct de vedere sexual şi care să evite, în Creta, orice dovezi de fortificaţii militare; ulterior, el a comandat unor artişti moderni să „retuşeze" atât de amănunţit frescele străvechi, încât practic au fost realizate altele noi. Echipa franco-elveţiană, alcătuită din tată şi fiu, ambii cu numele Émile Gilliéron, a produs reconstrucţii ce depăşesc cu mult dovezile existente, totuşi sunt acum reproduse în toată lumea, şi a continuat probabil, realizând falsuri la scară naturală.

Reconstrucţiile au inclus imagini de războinici africani negri folosiţi de minoici, potrivit fanteziei lui Evans, pentru a-i invada pe grecii continentali pe care el îi asocia cu militarismul germanic. Observatorii atenţi au remarcat ceva anormal. Vizitând Muzeul Heraklion unde erau expuse picturile, romanciera engleză Evelyn Waugh a scris despre suspiciunea sa că „pictorii lor îşi temperaseră zelul pentru reconstrucţia precisă cu o predilecţie oarecum nepotrivită pentru copertele revistei *Vogue*" [34]. Până şi numele „minoic" provenea din convingerea lui Evans că descoperise locul faimosului labirint al regelui Minos, unde, în conformitate cu mitul clasic, eroul Tezeu îl omorâse pe Minotaurul jumătate om, jumătate taur. Mitul respectiv îl plasa pe regele Minos în Creta şi mai afirma că Minotaurului îi erau aduşi jertfă copii atenieni vii; povestea are aşadar accente sadice. Noi însă nu putem şti cum îşi spuneau de fapt minoicii între ei.

Din toate dărâmăturile acestea, ce putem şti cert despre populaţia pe care o numim minoică? Civilizaţia ei a durat în jur de o mie trei sute de ani şi a supravieţuit nu doar unui singur cataclism natural, ci unei serii de asemenea dezastre, printre care un seism teribil de distrugător, două erupţii vulcanice şi un tsunami care a devastat aşezări de pe coastă şi flota sa atât de importantă. Influenţate de uriaşa putere distructivă a tsunamiului din 2004 din Asia, teorii arheologice recente sugerează o devastare similară în

Creta. „Palatele” minoice care sunt presărate pe insulă, legate prin drumuri pavate cu pietre, au fost probabil centre urbane, religioase şi comerciale. Ele făceau negoţ cu cositor, vase din ceramică foarte bine realizate şi pictate (şi care nu sunt falsuri) şi o mulţime de alimente, uleiuri şi alte produse. Agricultura minoicilor a fost sofisticată şi se pare că religia lor era dominată de preotese şi de o formă de venerare a taurilor. Un joc sau ritual care implica salturi peste tauri şi prinderea lor de coarne – care trebuie să fi fost mult mai periculos decât coridele moderne – se poate vedea pe imagini autentice. Chiar dacă arta lor n-a avut aceeaşi exuberanţă pasională ca a autorilor reconstituirilor, era graţioasă şi cuceritoare.

Cultura aceea a avut însă şi o latură întunecată. În prezent se consideră că minoianii se războiau totuşi şi-şi apărau citadelele cu ziduri. În 1979, o echipă condusă de greci a găsit trei schelete la Anemospilia, un templu de lângă Cnossos, o excavaţie pe atât de austeră şi neîmpodobită, pe cât a fost cealaltă de reconstruită şi imaginată. Se pare că victimele ar fi murit imediat după cea mai recentă erupţie vulcanică. Se crede că unul dintre schelete ar aparţine unei preotese de douăzeci şi opt de ani, iar celălalt unui preot; al treilea schelet a aparţinut unui băiat de optsprezece ani, legat în poziţie fetală şi în care era înfipt un cuţit împodobit. Aranjamentul de oase înnegrite şi albe sugerează că el se găsea pe moarte, sângerând, când a lovit dezastrul final, iar concluzia evidentă este că a fost o jertfă umană destinată îmblânzirii vulcanului.

Se pare că minoicii n-au format nici pe departe o societate paşnică şi iubitoare, purtând straie diafane şi admirând delfinii, ci că au fost la fel de sângeroşi ca toţi ceilalţi. Tot aşa cum primii oameni de Cro-Magnon au fost capabili să combine arta minunată şi canibalismul, prima civilizaţie din Europa a combinat frumuseţea şi sacrificiile umane. Vânătorii-culegători se luptaseră cu provocările naturale produse de o climă schimbătoare şi dificilă; descendenţii lor minoici au continuat să se lupte cu ameninţări naturale îndeajuns de mari pentru a le copleşi modul de trai. Printre

picături, oamenii începuseră să înveţe cum să remodeleze natura, dar, cu excepţia câtorva văi fluviale favorizate, victoria aceea a rămas precară şi nesigură.

Sfârşitul poveştii minoice este haotic; actualmente, majoritatea erudiţilor consideră că civilizaţia aceea n-a fost nimicită în urma unui singur cataclism aşa cum afirmă ghidurile turistice, dar a fost suficient de slăbită de erupţii şi cutremure pentru ca să fie pradă relativ uşoară pentru grecii micenieni invadatori de pe continent. Cu certitudine, vorbitorii de greacă au înlocuit elitele minoice târzii nu cu mult înainte ca şi civilizaţia lor să dispară misterios. Aşa cum vom vedea mai târziu, sfârşitul unei societăţi mediteraneene sofisticate şi pline de viaţă din Epoca Bronzului este una dintre enigmele cele mai frustrante ale istoriei.

La momentul acela, copiii Evei puseseră deja temeliile lumii moderne. Majoritatea muncii preliminare fusese făcută pe o durată de cincizeci de mii de ani de către oameni ale căror nume nu le vom cunoaşte niciodată şi ale căror graiuri rămân în mare parte un mister. Ei au defrişat păduri, au inventat agricultura, au ridicat primele aşezări şi oraşe şi au avansat îndeajuns cu învăţătura pentru a utiliza matematica şi scrierea, păstrându-şi numele şi poveştile. Începuseră de asemenea să dezvolte un sistem de clasă şi elite de luptă. Inventaseră războiul.

Partea a II-a
PLEDOARIE PENTRU RĂZBOI

Prima mare epocă a imperiilor, de la asirieni la Alexandru Macedon, şi cum au produs conflictele civile progrese radicale în religie, scriere şi filosofie

Războaie şi alte războaie: o cronică dezolantă a unor regi măcelari fuduli, oraşe carbonizate şi muşte bâzâind peste cadavre? Este adevărat că societăţile timpurii din bazinul

mediteraneean, din India şi Asia au avut parte aproape neîncetat de războaie, încleştări de proporţii uriaşe între imperii şi armate care, aţi fi putut crede, ar fi împins civilizaţia înapoi într-un ev întunecat. Şi, într-adevăr, acum vreo trei mii de ani *a existat* o epocă întunecată, un colaps misterios în fostul leagăn de civilizaţie. Peste tot arheologii anunţă depopulare, palate abandonate şi pierderea generalizată a abilităţilor, inclusiv a scrierii.

Însă din dezastrul acela s-au ridicat imperii noi, acum cu arme din fier, pregătite să-şi scrie propria istorie şi cronicile războaielor. Şi oricât de teribil poate fi războiul, adevărul neplăcut este că el a însemnat un catalizator uriaş al schimbării în istoria omenirii. Când ne scotocim în portofel sau în buzunar după mărunţiş, când ne contrazicem despre extremismul periculos din democraţiile noastre sau despre amestecurile culturale, când ne scriem gândurile utilizând alfabetul sau citim titluri despre ameninţări la adresa familiei tradiţionale, folosim instrumente şi idei care ne-au fost aduse de această epocă aparent îndepărtată a imperiilor, filosofilor şi regilor-războinici.

Iată de aceea, din Grecia, în India şi China, pledoaria pentru război.

GLORIA GREACĂ ŞI PRIMELE IMPERII

„Patima crudă ce... mii de amaruri aduse;

suflete multe viteze trimise pe lumea cealaltă,

trupul făcându-le hrană la câni şi la feluri de pasări.” [35]

HOMER, *Iliada*

În istoria scrisă apare cu pas apăsat o poveste pe care o citim şi azi. Ea începe în toiul unui război, cu mânia războinicului Ahile, şi conţine doar două săptămâni de certuri, nisip, arşiţă şi moarte foarte sângeroasă în faţa zidurilor unei cetăţi. Acţiunea se petrece spre sfârşitul unui asediu lung de un deceniu, un impas lipsit de sens. Este vorba despre *Iliada* lui Homer. Cu ea şi cu cealaltă mare

epopee de călătorie şi suferinţe, *Odiseea*, Homer a început să clădească Grecia. Pentru grecii antici, cărţile acestea au fost Biblia şi Shakespeare combinate, un izvor de identitate culturală, un depozit vast de expresii şi un tezaur pentru oratori.

Grecii educaţi din secolul al V-lea î.Hr. se mândreau că ştiau pe dinafară epopeile acestea uriaşe. De atunci, poveştile lui Homer şi miturile adiacente – al răpirii Elenei şi al calului troian – s-au înrădăcinat în imaginaţia lumii, influenţa lor extinzându-se de la generali romani la poeţii din Anglia lui Shakespeare şi regizori de film moderni. Acesta este un loc în care începe o adevărată cultură mondială şi este cea mai veche operă cunoscută de literatură occidentală. *Iliada* este nu numai o poveste de război, ci şi una neobişnuit de convingătoare, despre o armată ai cărei conducători sunt meschini şi uneori rebeli, în care molima bântuie în tabără, rănile sunt teribile şi inamicul trebuie admirat, nu doar detestat. Şi în care eroii buni mor. Epopeea aceasta glorifică violenţa, totuşi a fost scrisă de cineva care a considerat patima umană drept prostească şi tristă. El a fost sfâşiat de conflicte în privinţa neînţelegerilor şi astfel un poet nemuritor al condiţiei umane.

Acestea sunt secolele în care civilizaţiile centrale ale omenirii au trecut de la armele din bronz la cele din fier şi de la poveştile orale la cele scrise. Rolul războiului de catalizator sumbru al schimbării este inevitabil. Progresele în prelucrarea metalelor, roata, creşterea cailor, navigaţie, matematică, arhitectură şi religie sunt impulsionate de confruntare – în China, India şi bazinul mediteraneean. Evident, povestea aceasta este ambiguă. Grecia este un loc bun pentru a începe, atât din cauza celor ce vor porni acolo, cât şi a celor petrecute imediat înainte de Epoca Fierului, când am întrevăzut o imagine atrăgătoare a unui viitor mai bun, care avea să fie distrus. În scurt timp peste lumea miceniană greacă a eroilor lui Homer avea să cadă o umbră întunecată, împrăştiind oamenii, distrugând palatele şi cetăţile, până s-a pierdut şi abilitatea de a scrie. Grecii

care au urmat, folosindu-l pe Homer pentru a-şi recâştiga identitatea, au învinuit războiul pentru situaţia lor grea.

Nu ştim cu exactitate ce s-a întâmplat. În jurul anului 1000 î.Hr., un dezastru sau o suită de dezastre au lovit estul bazinului mediteraneean, cauzând o depopulare dramatică. Dacă grecii ulteriori, de la începutul epocii clasice, au crezut că avea o legătură cu conflictul troian, atunci poate că războiul a făcut parte din poveste. Istoricii sunt de părere că responsabilitatea ar fi putut aparţine triburilor doriene din nord, care au atacat micile state greceşti slăbite de conflicte locale şi le-au nimicit. Ca alternativă, colapsul acesta poate să fi fost cauzat de dezastre naturale – schimbarea climei sau o serie de cutremure teribile, provocând războaie locale pur şi simplu pentru supravieţuire. O singură cauză pare improbabilă.

Ştim totuşi că înaintea acestui război mare şi misterios, lumea mediteraneeană a Epocii Bronzului înflorea. Excavaţiile şi inscripţiile scrise ne completează unele cunoştinţe. Puţine descoperiri au fost atât de remarcabile precum cea a unei corăbii negustoreşti, care a navigat lângă coasta Turciei cu un secol înaintea Războiului Troiei. A fost descoperită de un scafandru local şi apoi recuperată de arheologi subacvatici în anii 1984–1994. Cunoscută ca epava Uluburun, ambarcaţiunea a fost datată (prin analiza lemnelor de foc pe care le transporta) ca provenind din jurul anului 1310 î.Hr. Construită din cedru şi stejar din Liban, călătorea probabil din Cipru sau Palestina, poate spre Rodos sau Imperiul Hitit, când a naufragiat în apropiere de ţărm. Au fost recuperate oase de la ceea ce mâncau marinarii când a avut loc naufragiul [36].

Încă şi mai uimitoare a fost încărcătura navei: o cantitate uriaşă de lingouri îngrijite de cupru din minele din Cipru, astfel modelate încât să poată fi uşor transportate în desagii şeilor, şi lingouri din cositor, pentru manufacturarea bronzului utilizat în armuri, arme şi unelte. Existau de asemenea saci cu sticlă colorată în turcoaz, cobalt şi lavandă, multe instrumente muzicale, recipiente cu

mărgele, măsline şi vopseluri din Canaan, lemn negru de esenţă tare din Africa, bijuterii superbe din aur din Egipt, colţi de elefant şi dinţi de hipopotam, cochilii de ouă de struţ şi carapace de broaşte-ţestoase, săbii din Italia, Palestina şi Grecia şi alte arme despre care se crede că ar fi provenit din Bulgaria şi Alpi. Uneltele numeroase includeau topoare, sfredele, cleşti şi ferestraie. Existau de asemenea şi alimente, printre care seminţe de pin, smochine, coriandru, migdale şi rodii, dar şi chihlimbar de la Marea Baltică, sigiliul reginei egiptene Nefertiti şi chiar două cărţi pentru scris, făcute din lemn de buxus, fildeş şi ceară de albine, cu un stilus pentru scris – un soi de carnet de însemnări, descris de Homer.

Acestea au fost descoperiri dintr-o singură corabie, destul de mică şi conservată miraculos vreme de 3 300 de ani. Cala ei de mărfuri era ca un nod ale cărui fire se întindeau până în Italia şi Balcani, Africa Subsahariană, Marea Baltică, lumea asiriană, Micene şi Egipt. Sunt dovezi vii ale culturii relativ bogate, sofisticate şi cosmopolite care a dispărut. Descoperirea întâmplătoare a unei singure ambarcaţiuni a răsturnat multe idei vechi despre Epoca Bronzului şi ne face să ne întrebăm despre civilizaţiile care pot să fi apărut în urma secolelor de rivalităţi comerciale, nu de confruntări militare.

Însă n-a fost să fie aşa. În Epoca Fierului, nu comerţul, ci războiul avea să fie declanşatorul repetat al schimbării. Războaiele vag reamintite de ascultătorii lui Homer aveau să lase loc până la urmă unei perioade de conflicte care a adus civilizaţiilor umane actuale alfabetul occidental, scrierea sofisticată orientală, marile filosofii ale Greciei clasice şi Chinei confucianiste, stiluri arhitecturale pe care le folosim şi azi, şi idei religioase care inspiră miliarde de contemporani.

Democraţia a fost o idee impusă falangelor de luptători, aflaţi toţi la acelaşi nivel, care se protejau reciproc împotriva mai bogaţilor luptători călare. Monoteismul a rezultat din invazia brutală şi înrobirea unui popor tribal mic

prins între imperii. Ideile chinezeşti despre ordine şi datorie au sosit abia după experienţa hidoasă a interminabilei dezordini între state. Spre deosebire de ele, culturile cel mai puţin afectate de presiunile războaielor sau invaziilor, aşa cum a fost cea a Egiptului, s-au schimbat într-o măsură mai mică şi au avut astfel mai puţine de oferit poveştii umane comune. De aceea suntem nevoiţi să întrebăm: Oare un bazin mediteraneean paşnic, care făcea comerţ cu materii prime şi obiecte de lux, dar care se ocupa în principal de creşterea caprelor şi pescuit, ar fi produs un Sofocle sau un Pericle? Puţine experienţe umane colective sunt la fel de rele ca războiul, cu şirul său de violuri, înfometări, mutilări şi distrugeri. Cu toate acestea, războiul aduce schimbare, inclusiv, uneori, schimbarea în bine.

Nesiguranţa în privinţa războiului face parte integrantă din epopeile lui Homer. Eroii săi greci şi troieni sunt măreţi, animale tinere şi magnifice, care clocotesc de viaţă. Privind retrospectiv epoca eroilor, mulţi dintre ascultătorii lui Homer credeau că grecii care debarcaseră pe ţărmul nisipos al Troadei fuseseră literalmente giganţi. Oseminte de dihănii preistorice au fost decretate ca rămăşiţe de supereroi morţi, ale căror isprăvi întrerupseseră tihna eternă a zeilor de pe Olimp. Homer i-a prezentat totuşi pe bărbaţii aceia ca fiind perfect umani: îmbufnaţi şi lamentându-se, lăudându-se şi având dispute meschine legate de statutul personal. În cele din urmă, când mor, ei nu merg într-o glorioasă Valhalla sudică şi nici nu sunt răsfăţaţi de cete de virgine, ci dispar într-o semiexistenţă bicisnică pe un tărâm subteran sumbru. [37]

Pentru a înţelege combinaţia aceasta sclipitoare de incitare şi înţelepciune lovită de durere, trebuie să ne reamintim care era publicul lui Homer şi ce se întâmplase cu grecii din epoca sa, care au trăit între faptele eroice din Micene în Epoca Bronzului şi începuturile Greciei clasice caracterizate prin oraşe-state. Despre Homer însuşi nu ştim aproape nimic. Se spune că ar fi fost orb. Unii exegeţi cred că el nici măcar n-a existat – că „Homer” este o prescurtare utilă pentru un grup anonim sau tradiţie de povestitori –, deşi

alţii îi contrazic, indicând realizarea stilistică iscusită şi coerenţa epopeilor. Indiferent cine ar fi fost el sau ei (şi voi utiliza singularul pentru simplitate), Homer a folosit dialectul ionian al limbii greceşti, de pe actuala coastă vestică a Turciei, acolo unde se află şi Troia.

Clădind pe aluzii înglobate în epopei, istoricii consideră actualmente că el a trăit în jurul anului 750 î.Hr., adică la vreo cinci sute de ani după războiul pe care şi-a propus să-l descrie. În *Iliada* există totuşi părţi ce par mult mai vechi, în primul rând faimosul „Catalog al corăbiilor”, care enumeră oraşele-state şi populaţiile ce alcătuiau oastea grecilor şi care descrie o lume politică din Epoca Bronzului, nu pe cea din vremea lui. Homer ar fi putut scrie epopeile, nu să le compună în minte pentru a fi recitate, deoarece cu cincizeci de ani în urmă grecii începuseră să utilizeze un alfabet adaptat pentru a-şi nota propriile cuvinte.

Troia a fost reală. Succesiunea de aşezări şi fortăreţe străvechi dezgropate pentru prima dată de amintitul aventurier german Heinrich Schliemann în 1871–1873 corespunde caracteristicilor geografice şi decorului asediului pe care l-a descris Homer. Din păcate, fiind un arheolog lipsit de experienţă, Schliemann a săpat atât de adânc şi atât de repede, încât a distrus probabil mare parte din oraşul troian, care forma unul dintre nivelurile de excavaţii (există şi acum controverse care a fost acela). Ziduri construite din blocuri uriaşe de calcar au protejat însă „Troia VI” în jurul anului 1350 î.Hr. şi cetatea avea turnuri înalte de şapte metri, o citadelă interioară măreaţă şi un puţ adânc. Uluitoarele comori din aur ale sitului, inclusiv ceea ce Schliemann a crezut a fi coroana Elenei din Troia, au fost datate mult mai devreme. Acesta a fost totuşi cu certitudine un loc important şi puternic, perfect situat pentru comerţ şi pentru obţinerea de tribut de la corăbiile aflate în trecere.

Troia, sau Ilion, a fost un oraş al lumii hitite, aflat sub protecţia marelui imperiu care stăpânea întreaga Anatolie. Hitiţii înşişi, utilizatori timpurii ai fierului şi ai carelor de

luptă, au reapărut în istorie abia recent, după descoperiri arheologice majore. Pentru ei, Troia era un stat vasal aflat la extremitatea vestică a lumii lor. Erau alfabetizaţi; tăbliţe hitite, în principal diplomatice şi alte consemnări, dezgropate în capitala lor Hattuşaş au arătat că Troia făcea parte dintr-o reţea complicată şi bogată de legături militare şi comerciale – hitiţii o numeau Wilusa.

Cunoaştem amănunte despre grecii care au asediat Troia, deoarece au lăsat în urma lor oraşe; erau de asemenea alfabetizaţi şi utilizau o scriere primitivă numită Linear B. Sunt cunoscuţi frecvent ca „micenieni”, de la Micene, impresionanta cetate cu porţi împodobite cu lei despre care Homer ne-a spus că era capitala regelui Agamemnon. A fost una dintre primele baze fortificate greceşti, deşi recent exegeţii sugerează că Teba poate să fi fost cel puţin la fel de importantă. Dar grecii? Ei coborâseră în văile şi insulele ce au căpătat numele lor cu cinci sute de ani înaintea conflictului troian. Erau războinici, bazaţi pe un sistem de clanuri, care au construit fortăreţe pe culmile dealurilor în toată partea continentală. Au devenit repede corăbieri eficienţi şi invadatori şi aveau să participe la distrugerea minoicilor.

Grecii micenieni îi luau în sclavie pe învinşii lor şi au fost probabil unul dintre misterioasele „popoare ale mării” care i-au îngrozit în asemenea măsură pe egipteni. Ei au întemeiat colonii şi au făcut comerţ – ceramica lor apare în tot estul bazinului mediteraneean. Consemnările hitite îi tratează ca fiind un singur popor şi se lamentează în privinţa comportamentului lor necorespunzător, printre care aducerea a şapte mii de robi din Anatolia la Micene. [38] Şi consemnările greceşti de acolo se referă la liste de prăzi şi sclavi: „Douăzeci şi una de femei din Cnidus cu douăsprezece fete şi zece băieţi ai lor, captivi. Femei din Milet. To-ro-ja – femei din Troia.” [39]

Oare în epoca cetăţii Micene o alianţă mare de greci a pornit într-adevăr război împotriva troienilor? Este perfect probabil. Troia se găsea în apropiere şi era bogată. Istoricii

actuali sugerează că a fost un război legat de taxe comerciale, nu de răpirea unei frumoase regine spartane pe nume Elena. Femeile aveau totuşi un statut important şi erau adesea luate prizoniere în luptele din Epoca Bronzului, iar în Sparta a existat un cult al Elenei care a ajuns până în vremurile clasice, astfel încât este posibil ca o parte a poveştii să se bizuie pe realităţi îndepărtate. Din păcate, la numai două generaţii după războiul descris de Homer, cortina uriaşă şi întunecată a coborât peste lumea mediteraneeană. Palatele au fost abandonate. Au dispărut superbele abilităţi de aurari ale grecilor micenieni. Au pierit cuvintele scrise.

Primul public al lui Homer a fost migrator şi sărac, format din refugiaţi care-şi aminteau vremurile bune de altădată şi întrebau întruna: Unde s-a greşit? *Iliada* a făcut parte dintr-un ciclu mai lung alcătuit din minimum şase poeme epice, acum pierdute, care relatau originile şi sfârşitul războiului – inclusiv cucerirea şi distrugerea Troiei. [40] Epopeea de 15 700 de versuri a lui Homer nu putea fi recitată sau ascultată într-o singură repriză; poate că era menită pentru festivaluri ce se întindeau pe câteva zile sau poate că se difuza în episoade, ca serialele TV moderne.

Indiferent cum ar fi fost, ea dovedeşte marea ironie a sorţii: războaiele dau, însă în acelaşi timp iau. Dacă n-ar fi existat Războiul Troian, n-ar fi existat nici Homer. Dacă n-ar fi existat Homer, n-ar fi existat (sau ar fi existat într-o măsură mult mai redusă) cultura greacă clasică familiară. Pentru că atunci când va reapărea în istorie, recitându-şi poveştile despre Ahile şi Hector, Paris şi Elena, poporul acesta va fi cea mai impresionantă civilizaţie a Antichităţii.

ÎN PRIVINŢA CUNOAŞTERII... FII MODEST

Iar grecii o vor face cu ajutorul unei invenţii simple şi inteligente, care a modelat lumea occidentală. Nu ştim să fi existat un unic inventator, iar invenţia apare destul de misterios în rândurile unui popor care n-a mai lăsat omenirii alte lucruri de seamă.

„În privinţa cunoaşterii: aici şi acum, fii modest (tu însuţi!) în beciul acesta!” Aceasta este porunca scurtă şi aspră aflată la jumătatea unui tunel care ducea spre mormântul unui rege. Sarcofagul său a fost descoperit în 1925 în portul libanez Byblos. Regele Ahiram este reprezentat aşezat pe un tron, iar o preoteasă îi oferă o floare de lotus: o zi obişnuită din viaţa unui rege obişnuit. În jurul lui se află sfincşi. O inscripţie mai lungă pare să sugereze înhumarea unui tată şi a fiului său şi-i avertizează în termeni destul de neclari pe jefuitorii de morminte: „Renunţaţi la vasul de libaţie al sacrificiului memorial.” Poate că la momentul când a fost cioplită, ameninţarea aceasta era teribilă. Altă traducere sugerează mai direct că fiul îl înmormântase pe tată şi avertizează pe oricine l-ar deshuma: „Să-ţi fie smuls sceptrul domniei şi tronul regatului să-ţi fie răsturnat.”

Sarcofagul lui Ahiram nu este remarcabil însă pentru arta cuvintelor sale, ci pentru felul cum sunt redate ele; constituie exemplul cel mai vechi cunoscut de alfabet fenician, utilizat în Byblos acum trei mii de ani. Din acest alfabet de douăzeci şi două de litere simple şi memorabile, toate consoane, a rezultat scrierea grecilor antici şi aramaica, dar şi alfabetul etruscilor din Italia, şi astfel latina şi toate limbile europene. Mulţi specialişti sunt de părere că scrierile hindusă şi brahmi se trag tot din aramaică, ceea ce ar însemna că invenţia fenicienilor acoperise aproape toată lumea, cu excepţia Chinei şi a Orientului Îndepărtat. Nu este chiar o coincidenţă faptul că din „Byblos” a rezultat cuvântul „Biblie”: oraşul era un centru comercial al papirusului pe care se scria, iar cuvântul grecesc pentru papirus a devenit numele pentru carte – aşadar, Biblia.

Cine au fost fenicienii? Numele lor este tot grecesc şi-i denumeşte pe comercianţi de pe tărmul mării care proveneau din Canaan. Originari din Libia, Siria şi Israelul de azi, ei fuseseră alungaţi spre mare, probabil de nemiloasa maşinărie de război a asirienilor, marii agitatori de popoare ai epocii. Canaaniţii de pe coastă au fost excelenţi corăbieri şi constructori de ambarcaţiuni, iar porturile lor Tir şi Byblos, şi ulterior măreaţa colonie

Cartagina, au fost noduri comerciale din bazinul mediteraneean. Vechiul termen egiptean pentru o ambarcaţiune care se putea aventura în largul mării era „barcă Byblos” şi au existat poveşti că până în anul 600 î.Hr. fenicienii ocoliseră cu navele lor Africa – o laudă a cărei credibilitate a fost sporită de observaţia lor ciudată că soarele suia spre amiază din partea dreaptă a corăbiilor. Ştim câte ceva despre zeii lor şi cum arătau ei: purtau acoperăminte conice de cap, haine simple din bumbac, adorau bijuteriile din aur, iar bărbaţii purtau bărbi pe care le pieptănau şi le ungeau cu uleiuri. În conformitate cu sculpturile şi inscripţiile, femeile păreau să deţină mai multă putere şi libertate decât se obişnuia în lumea antică.

Fenicianul cel mai faimos, deşi probabil legendar, a fost o femeie – Didona din Tir, cunoscută şi ca Elisa –, care a întemeiat Cartagina în 813 î.Hr., după ce-i păcălise pe băştinaşii nord-africani. Aceştia îi spuseseră că putea să ocupe atât teritoriu cât încăpea într-o piele de bou, iar ea a tăiat pielea într-o cureluşă foarte îngustă, cu care a înconjurat o suprafaţă suficientă pentru o aşezare. Didona s-a îndrăgostit apoi de Enea, care fugise după căderea Troiei şi ajunsese în Italia, iar când a anunţat-o că o va părăsi, Didona s-a sinucis pe un rug funerar. Cel puţin aşa au susţinut romanii. Este posibil ca povestea cu pielea de bou să fi fost cauzată de faptul că în Epoca Bronzului fenicienii erau percepuţi ca mincinoşi vicleni, de altfel soarta negustorilor de-a lungul timpului. Ulterior ei aveau să fie folosiţi de perşi, şi chiar de macedoneni pentru a le construi corăbii din care oştile lor puteau lupta. Fenicienii au fost intermediari utili, care aveau nevoie, prin urmare, de căi simple pentru a ţine evidenţa vânzărilor şi trocurilor.

Alfabetul lor utiliza versiuni foarte simplificate de hieroglife, desenele ce reprezentau obiecte, transformate apoi în sunete, câte un semn pentru fiecare sunet. Denumirile literelor (de exemplu, *gimel*, *dalet*, *sin*) proveneau de la imaginile originale (cămilă, uşă, dinte). Ele sună vag familiar chiar şi în prezent; alfabetul fenicienilor începe: *aleph*, *beth*, *gimel*, *daleth*. Literele ne par mai ciudate, deşi

aduc cu cele greceşti sau ebraice. După ce a fost stabilită corespondenţa dintre semne şi sunetele produse de buze şi limbă, semnele au putut fi aranjate astfel încât să imite vorbirea reală. Poate că toate astea par evidente acum, dar la momentul respectiv a însemnat un salt logic uriaş.

După ce ştiai sunetele literelor, puteai să deduci sunetele cuvintelor şi astfel să citeşti mesaje fără a fi nevoit să cunoşti înţelesul a mii de desene minuscule. Mesajele puteau fi cioplite destul de repede, deoarece alfabetul era simplu, şi de asemenea puteau fi scrise pe tăbliţe de ceară, precum cele descoperite pe corabia naufragiată; în mod cert, erau destinate însemnărilor comerciale şi ţinerii evidenţelor de către negustorii ocupaţi, care nu aveau timp de irosit. Şi, desigur, sunetele puteau fi utilizate pentru limbi diferite, tot aşa cum germana şi portugheza, de exemplu, sunt scrise cu aceleaşi litere. În felul acesta experimentul fenician s-a putut răspândi prin lumea mediteraneeană şi a fost repede adoptat. Grecii l-au preluat probabil în jurul anului 800 î.Hr., imediat înainte ca Homer să-şi creeze epopeile, şi l-au îmbunătăţit, adăugând sunete pentru vocale.

Samaritenii au avut propria lor variantă de alfabet, rezultată dintr-o scriere comună chiar mai veche, iar scrierea ebraică a provenit din aceeaşi sursă. Prin urmare nu doar Homer, ci şi Biblia sunt datori poporului fenician atât de puţin cunoscut. Acesta este probabil cazul cel mai celebru din istoria lumii al unei invenţii concepute în scopuri banale: însemnările negustorilor pe o piaţă multilingvă, care şi-a depăşit originile şi a modificat viaţa oamenilor. În mod similar, transformarea unui sistem de comunicare al armatei americane în World Wide Web reprezintă o paralelă, totuşi constituie o realizare *mai mică* decât scrierea alfabetică. Fenicienii înşişi ne-au lăsat însă puţine scrieri interesante: câteva versuri religioase banale, liste şi hotărâri judecătoreşti ale unor regi dispăruţi de mult.

IDEEA EBRAICĂ

Evreii ar fi jucat un rol destul de marginal în istoria lumii, ar fi fost un alt popor de origine oarecum obscură din Orientul Mijlociu, dacă n-ar fi existat măreaţa lor idee: monoteismul. Ei au ajuns să creadă într-un singur zeu universal, care are o relaţie personală cu toţi cei care i se închină. Aspectul acesta s-a dezvoltat în texte scrise şi a fost transmis astfel, după care şi-a depăşit într-atât originea, detonând în jurul lumii ca o suită de explozii mintale, încât a ajuns să pară perfect normal. Monoteismul a schimbat lumea mai mult decât orice simplu împărat, tehnologie sau descoperire ştiinţifică.

Credinţa într-un zeu universal care nu locuieşte într-un templu anume, lângă un pârâu şopotitor sau pe vârful unui munte ceţos şi care-i ascultă pe credincioşi pare să răspundă unei nevoi umane acute, deşi ideea a părut foarte bizară atunci când a fost dezvoltată de evrei. Jonathan Sacks, rabinul-şef al Marii Britanii, susţine că mutaţia a fost de la religii înrădăcinate în lume, la o sursă de înţeles aflată în afara oricărei lumi care poate fi văzută sau atinsă: „În toată agitaţia lor zumzăitoare şi gălăgioasă, zeii politeismului se găseau în interiorul universului. Ei erau supuşi naturii, nu o creaseră.” Pe de altă parte, zeul ebraic conferea înţeles vieţii din exterior şi îngăduia o politică nouă a Făgăduinţei, „a unor oameni care se angajează reciproc, unul faţă de celălalt şi faţă de binele lor comun, o politică de tipul «noi, poporul».” [41] Modul acela nou de înţelegere avea să-i lege pe oameni laolaltă cu o intensitate nouă. Din păcate avea să-i şi despartă cu o ferocitate similară.

Istoricii se contrazic înfocat cu privire la felul cum poporul evreu a descoperit divinitatea unică. Nu ştim nici măcar locul precis de unde au sosit ei. În conformitate cu legendele ebraice, profetul lor iniţial, Avraam, care poate să fi existat cu adevărat, s-ar fi născut în Ur, oraşul imperial aflat în decădere, cu terase din cărămizi de argilă şi zei mesopotamieni. Religia mesopotamienilor are preecouri de

iudaism. Este posibil ca vechii evrei să fi petrecut cu adevărat patru sute de ani de captivitate în Egipt, înainte de a se elibera, conduşi de un lider cu nume egiptean, Moise, după care să fi călătorit spre Pământul Făgăduinţei, unde au alungat triburile locale şi s-au stabilit. Nu există însă consemnări egiptene care să ateste aşa ceva, nici dovezi arheologice, iar povestea Vechiului Testament pare să fi fost scrisă după şapte secole.

Ştim totuşi că un popor numit „Israel" a trăit pe dealurile şi în văile actualului stat Israel în jurul anului 1200 î.Hr., graţie unei inscripţii lăudăroase a faraonului Merneptah, care enumeră popoarele din regiune ce tocmai fuseseră înfrânte. Printre ele, „Israelul este pustiit, dar nu şi sămânţa sa!" [42] (Asta poate să însemne că fuseseră distruse ogoarele, nu bărbaţii.) Arheologii au descoperit că oamenii aceia aveau o cultură foarte similară cu cea a locuitorilor de pe coastă, din apropierea regiunii Canaan. Aveau acelaşi tip de ustensile, locuinţe şi scriere şi, apropiindu-ne mai mult de subiectul discutat, păreau să aibă şi zei similari. Grupul nordic de evrei nu-şi numeau zeul „Iahve", ci „El", care era divinitatea principală a canaaniţilor. În regiune trăiau numeroase asemenea triburi evreieşti. Unele poate că sosiseră recent, dar îşi aveau probabil originea în Arabia, fiind o populaţie a deşertului care înaintase către terenuri mai fertile. Cuvântul „ebraic" înseamnă „cineva de dincolo de" fluviul Eufrat, adică „imigrant" sau poate doar „rătăcitor", iar evreii s-au deosebit de la bun început de vecinii lor.

În primul rând, zeul ebraic nu era singur în universul său. Zeul El (ca în Isra-el) era tatăl unei familii divine, echivalentul lui Zeus. Soţia lui era Aşerah şi copiii lor erau zeul furtunilor Baal, care aducea de asemenea fertilitatea, şi sora lui Anat. Baal a continuat să fie adorat mult timp în vreme ce, treptat, triburile lui Israel au început să se diferenţieze de vecinii lor. Iahve l-a înlocuit pe El. Ideea grecească de „zeu" ca ins care păşeşte pe pământ, vorbeşte şi intervine personal în viaţa oamenilor – divinităţile certăreţe pe care le găsim în Homer urmărind

activităţile oamenilor ca spectatorii unui meci de fotbal – s-a destrămat în favoarea unei prezenţe transcendente, obscure şi alarmante. Aceasta a durat secole şi a fost urmărită în trecut de cercetătorii celor mai vechi scrieri ebraice până la ceea ce creştinii numesc în prezent Vechiul Testament.

Fâşia de teren din lungul coastelor pe care se află în prezent Israelul, Palestina şi Libanul a fost aprig disputată în Antichitate, de altfel ca şi astăzi. A avut de asemenea nenorocul de a se găsi între popoarele celor două mari fluvii, egiptenii şi mesopotamienii, incluzându-i pe asirienii de pe Tigru. Am văzut în cazul fenicienilor cum comerţul poate declanşa invenţii. Tema mai largă a acestei secţiuni, aşa cum aminteam anterior, este că războiul constituie un element declanşator similar, iar israeliţii sunt un prim exemplu în această privinţă. Conflictul i-a împins la pasul următor: monoteismul pe scară largă.

Acum trei mii de ani a fost întemeiat un regat condus de o dinastie din care au făcut parte personaje faimoase ca Saul, David şi Solomon. Regatul acela a luptat cu altă populaţie avansată de pe coastă, filistenii, şi este considerat apogeul vechiului Israel independent. O elită de predicatori-dascăli – profeţii – a dezvoltat acolo un mod nou de gândire despre religie şi morală. Isaia, Ieremia şi alţii au vorbit despre justiţie şi despre egalitatea oamenilor supuşi legilor imuabile ale unui zeu universal, care erau mai importante decât legile regilor sau ale imperiilor.

Cu toate acestea, până în anul 700 î.Hr., regatul se divizase în două: un stat nordic, Israel, cu capitala la Samaria, şi unul sudic, Iudeea, cu centrul la Ierusalim. La momentul respectiv, o consecinţă favorită a războaielor era deportarea elitelor înfrânte. În loc de a fi pur şi simplu măcelăriţi, regii, dascălii, meşteşugarii şi familiile lor erau duşi în cetatea învingătorilor pentru a munci. În felul acesta, teritoriul înfrânt rămânea fără conducători şi, într-un sens, era de-civilizat. În anul 722 î.Hr. asta s-a întâmplat cu regatul din nord, care a avut ca urmare nimicirea a zece

dintre cele douăsprezece triburi ale regatului Israel şi deportarea a douăzeci şi cinci de mii de oameni. Imperiul asirian, cu uriaşa sa capitală Ninive, a produs o succesiune de regi-războinici încununaţi de succes, care au transformat mare parte din Orientul Mijlociu în propriul lor fief, printr-o combinaţie de tactici de intimidare şi teroare pură. Armata lor a fost de departe cea mai profesionistă şi bine echipată din epocă, iar pedepsele aplicate împotriva tuturor celor care opuneau rezistenţă includeau decapitarea, jupuirea de viu, tragerea în ţeapă şi deportarea. Cunoaştem detaliile comportamentului lor brutal, deoarece s-au făcut cu el pe tăbliţe din argilă şi l-au consemnat în basoreliefuri pe lespezi din piatră, care izbutesc să fie simultan minunat realizate, dar şi terifiante, propagandă de război menită să-i intimideze pe vizitatorii lui Ninive.

La douăzeci de ani după căderea Israelului, Iudeea s-a răsculat împotriva asirienilor şi a înfruntat altă armată numeroasă. Oraşul Lachiş a fost ras de pe faţa pământului şi Ierusalimul a fost salvat numai în urma unor sume uriaşe date cuceritorilor şi, poate, a începutului unei epidemii printre asediatori. După aceea marele preot Hilchia a anunţat că descoperise într-un colţ al templului un sul de pergament cu legile primite de Moise de la Iahve. Sub regele Iosia a început o perioadă nouă de dezvoltare religioasă, bazată pe documente scrise, întrucât preoţilor le-a fost trasată sarcina de a spune povestea completă a evreilor. Tonul a fost mai agresiv, mai strident. [43] Idolii vechilor zei canaaniţi Baal şi Astarte au fost distruşi. Prostituaţii de sex masculin au fost alungaţi din templu. Iudeea continua să rămână totuşi o nucă mică şi moale între fălcile cleştilor imperiilor rivale şi Iosia a fost învins de egipteni, nu cu mult înainte de sosirea următorului imperiu.

Cuceritorii aceia au fost formidabilii babilonieni conduşi de regele Nabucodonosor. Atacul lor a cunoscut două etape. În cea dintâi, regele evreu şi zece mii de supuşi ai săi au fost luaţi în captivitate, dar Iudeea n-a abandonat lupta. A urmat o răscoală, condusă parţial de profetul Ieremia. Armata babiloniană a revenit în 586 î.Hr. pentru un asediu

înfricoşător al Ierusalimului. După multe luni, în care au fost împinşi la foamete şi poate chiar la canibalism, locuitorii au fost cuceriţi, iar oraşul a fost distrus aproape complet. Alte douăzeci de mii de oameni au fost duşi în captivitate, dar nu la Ninive, ci la Babilon. Templul în care sălăşluia Iahve a fost ca şi ras de pe faţa pământului. [44] Începuse faimoasa „robie în Babilon" lângă apa căruia captivii au şezut şi au plâns când îşi aminteau de Sion.

Pentru locuitorii Ierusalimului, care fuseseră duşi spre răsărit din micuţa lor aşezare prăfuită, Babilonul trebuie să fi fost un spectacol impresionant. Era unul dintre cele mai de seamă centre ale lumii, un creuzet în care popoare din Orientul Mijlociu se amestecau sub porţile uriaşe, pe lângă zigurate, în temple şi grădinile suspendate. Era un spectacol strălucitor de plăci ceramice smălţuite în galben şi albastru, statui de tauri, lei şi dragoni şi artere măreţe, dedicate procesiunilor. Aici, exilaţii raţionali se adaptau şi se conformau, dar evreii au refuzat s-o facă. Scribii şi preoţii lor au consultat pergamente scrise şi au decis că Iahve nu fusese totuşi distrus odată cu templul său, ci îşi urmase poporul precum o umbră gigantică şi-l însoţea în exil. El nu era însă permanent alături de evrei, ci doar când respectau legile curăţeniei, care iniţial fuseseră valabile doar pentru preoţi. Ei trebuiau să se ţină departe de păgâni.

Circumcizia, neconsumarea cărnii de porc, rugăciunile regulate şi o rafinare ulterioară a textelor sfinte au ajutat să le confere evreilor exilaţi un sentiment mai acut al identităţii de grup. Ei se aflau în creuzetul seminţiilor, dar nu s-au amestecat acolo, deşi au fost desigur influenţaţi de Babilon. Poveştile biblice, inclusiv Potopul, care este ecoul unui faimos mit mesopotamian, şi proiectul de construire multilingv al Turnului Babel sunt cu certitudine ecouri ale istoriilor pe care le-au auzit acolo. Între timp, oroarea celor petrecute cu Ierusalimul a întunecat religia, conferind un sentiment mai acut al mâniei divine şi al judecăţii de apoi.

Toate acestea sunt centrale pentru istoria religiei mondiale. Sub influenţa războiului şi exilului, evreii au creat o noţiune

de Dumnezeu bazată pe texte scrise, care-i tratau în mod egal pe toţi credincioşii – dar în acelaşi timp îi separau de restul omenirii necredincioase –, şi era mobilă. Religia implica un text, ideea de egalitate şi unitate în credinţă, şi revendica universalitatea. Existaseră şi alte culte, ba chiar religii întregi, de natură monoteistă, ca zoroastrismul persan, însă niciodată ceva măcar pe departe similar cu aceasta. Ulterior, iudaismul, creştinismul şi islamismul aveau să urmeze acelaşi şablon. Pentru evreii post-exil, Iahve îşi avea templul cu Sfânta Sfintelor, încăperea pustie unde avea să revină pentru a fi venerat din nou. Dar spre deosebire de alte divinităţi, Iahve nu era înrădăcinat într-un singur loc sau într-o singură ţară. Pentru el nu era necesar să comunice prin intermediul unui singur loc sfânt.

Sosise aşadar monoteismul modern. Captivitatea babiloniană n-a durat foarte mult. După numai patruzeci şi cinci de ani (comparativ cu cei patru sute de ani ai legendarei robii în Egipt), regele persan Cirus i-a trimis pe evrei acasă imediat după ce a cucerit Babilonul. Iar evreii au adus cu ei ceva nou.

CIRUS, TRAVESTITUL

Un om, şi numai unul, a fost responsabil pentru revenirea evreilor în Iudeea şi astfel pentru dezvoltarea credinţei lor şi a creştinismului şi islamismului care au evoluat din ea. El este unicul ne-evreu căruia i s-a acordat titlul onorific de „Mesia”. Pe un pilastru din rămăşiţele colbuite ale fostei sale capitale măreţe Pasargadae din actualul Iran se află sculptată o imagine despre care se crede că-l reprezintă. Un bărbat bărbos cu coroană bizară şi patru aripi, îmbrăcat într-o rochie lungă. Inscripţia aflată cândva deasupra era simplă: „Eu, Cirus regele, un ahemenid”.

În mod clar însă este un travestit cultural. Veşmântul lui este dintre cele purtate de elamiţi, poporul care locuia podişurile din sud-vestul Iranului. Coroana lui este egipteană, dar cu accente asiriene şi feniciene. Aripile sunt persane [45]. Ce mesaj încearcă el să transmită? Ne poate

ajuta un alt mesaj ceva mai bombastic al său de pe „cilindrul Cirus” din argilă, care a fost găsit la Babilon şi se află acum în British Museum din Londra. A fost scris după ce Cirus cucerise Babilonul (paşnic, insistă el) şi-i eliberase pe evrei din robie. Ca şi basorelieful în care e reprezentat cu aripi, este vorba despre propagandă, felul cum dorea Cirus al II-lea să fie perceput. Mesajul începe cu retorica tipică masculului alfa, de genul „priviţi-mă”: „Eu sunt Cirus, regele universului, marele puternic, regele măreţ, rege al Babilonului, rege al tărâmului Sumerului şi Akadului... rege peste cele patru colţuri ale pământului...”.

Până aici totul pare standard, însă după aceea Cirus doreşte ca noi să ştim că apărătorul zeului evreilor îl favorizează de asemenea pe zeul Marduk al babilonienilor – „şi am căutat zilnic să-l preaslăvesc”. Alături de eliberarea sclavilor şi reconstruirea caselor, el restaurase sanctuare şi nu numai pentru Marduk, ci şi pentru mulţi alţi zei mai mărunţi din noul său imperiu, „dincolo de fluviul Tigru, ale căror sanctuare fuseseră multă vreme în ruine; pe zeii al căror sălaş este în mijlocul lor i-am readus în locurile lor şi i-am adăpostit în sălaşurile ce au dăinuit”.

Grecii, care au fost fascinaţi de Cirus şi de descendenţii lui, credeau că perşii erau pur şi simplu mai deschişi decât alte popoare faţă de influenţele străine. Există sugestii că, întrucât iniţial fuseseră barbari nomazi, ei au condus la progresul civilizaţiei lor, preluând şi digerând arhitectura, vestimentaţia, tehnologiile de război şi zeii unor popoare stabilite de mai mult timp. Istoria oferă totuşi destule exemple de invadatori barbari care au incendiat, au asuprit şi au trecut mai departe. Grecii încercau să înţeleagă unul dintre misterele Epocii Fierului: cum era posibil ca un popor tribal obscur să erupă brusc peste Asia, să clădească şi să susţină cel mai mare imperiu cunoscut până atunci. Spre deosebire de evrei, ei l-au înţeles însă greşit pe Cirus.

Perfect conştient că perşii săi erau o minoritate mică ce-şi impunea autoritatea asupra multor civilizaţii străvechi şi cândva puternice, Cirus a găsit un mod nou de guvernare.

Sub conducerea lui te bucurai de libertatea religiei şi a tradiţiilor, atâta timp cât nu te răsculai. Acela a fost primul imperiu multicultural, ceea ce nu înseamnă însă că ar fi fost mai puţin războinic sau nemilos în reprimarea duşmanilor. Cirus al II-lea s-a războit aproape mereu cu cineva şi, deşi a construit o capitală faimoasă prin frumuseţe, cu grădini uriaşe întreţinute cu grijă, numite *paradeiza* (de unde derivă cuvântul „paradis”), majoritatea relatărilor afirmă că el a murit aşa cum trăise, luptând. Relatarea cea mai pitorească afirmă că lupta cu un trib aprig condus de o femeie pe nume Tomiris, în actualul Kazahstan; Cirus câştigase o singură bătălie, păcălindu-i pe inamici şi îmbătându-i cu alcoolul care le era nefamiliar, însă Tomiris s-a răzbunat, conducându-şi trupele într-un al doilea atac, în una dintre cele mai feroce bătălii ale Antichităţii, după care Cirus a fost decapitat. Corpul i-a fost trimis la Pasargadae, unde dăinuie şi acum impresionantul lui mausoleu din calcar.

Povestea aceasta provine de la Herodot, „părintele istoriei”, poreclit de asemenea şi „părintele minciunilor” de către viitori rivali invidioşi, care poate să fi vizitat Babilonul în căutare de informaţii pentru opera sa capitală, istoria conflictelor dintre greci şi perşi. Scriitor captivant şi mare povestitor, Herodot s-a străduit din răsputeri să obţină informaţii la prima mână şi a călătorit mult prin lumea antică, însă a avut în acelaşi timp entuziasmul fatal al jurnaliştilor faţă de o poveste fascinantă. El nici măcar n-a încercat vreodată să prezinte numai date seci. A trăit într-o lume obsedată de zei, superstiţioasă şi credulă – chiar într-o măsură mai mare decât lumea noastră –, într-o epocă a oracolelor şi divinităţilor răzbunătoare. Este posibil să nu ne fi spus ce s-a întâmplat în realitate şi este faimos de inutil pentru legăturile de cauzalitate, dar ne-a transmis ce credeau oamenii de pe stradă şi sate că se întâmpla şi de ce.

Herodot a scris că Cirus era nepotul lui Astiage, regele Mediei, ceea ce a fost probabil adevărat. El a mai scris de asemenea că bunicul Astiage avusese un vis în care fiica sa

„urinase atât de mult, încât îi umpluse oraşul şi inundase toată Asia”. [46] Comportamentul acela oarecum indecent a fost interpretat ca însemnând că vor urma necazuri, aşa încât Astiage a măritat-o cu Cambise, un bărbat banal şi tăcut. Femeia a rămas însărcinată şi bătrânul Astiage a avut alt vis; de data aceasta, din vaginul fiicei sale creştea o iederă uriaşă care se răspândea peste toată Asia. Sigmund Freud nefiind disponibil, magii au interpretat că asta însemna că nepotul lui Astiage va uzurpa tronul. De aceea s-a poruncit ca pruncul să fie luat din palat şi ucis.

Slujitorul care a primit misiunea aceea n-a putut însă comite crima, ci a dat copilul unui păstor sărac şi soţiei sale, care l-au crescut ca şi cum ar fi fost al lor. La vârsta de zece ani, Cirus juca un joc numit „regii” pe uliţa satului împreună cu alţi băieţi, iar comportamentul lui era atât de nobil, încât vicleşugul a fost bănuit. Slujitorul care nu-l omorâse a fost răsplătit prin sfârtecarea propriului său fiu, care i-a fost servit după aceea la prânz. La sfatul magilor, Astiage l-a cruţat pe Cirus, care a condus după aceea o revoltă a soldaţilor perşi împotriva regelui şi, deşi Astiage i-a tras în ţeapă pe magi pentru că greşiseră în asemenea măsură prezicerile (şi trebuie recunoscut că pe bună dreptate), el a fost inevitabil detronat.

Cirus şi-a tratat cu consideraţie bunicul ucigaş şi i-a îngăduit să rămână la Curte până la moarte. Deşi este în mod clar un amestec de bârfe libidinoase şi legende tradiţionale, relatarea lui Herodot indică un adevăr despre Cirus, sau cel puţin felul cum era acesta perceput în pieţele şi pe străduţele unde istoricul asculta şi-şi făcea însemnări. Cirus a fost o combinaţie stranie de cruzime şi toleranţă şi provenea dintr-o dinastie veche de conducători-războinici, pentru care atât descendenţa în sine, cât şi autoritatea erau problematice. Ca luptător, el a combinat trupe din popoare diferite, a introdus inovaţii tactice din toată Asia şi a repurtat victorii spectaculoase.

Una dintre cele mai faimoase a fost asupra regelui Cresus al Lidiei, în vestul Turciei actuale. Lidienii erau bine-

cunoscuţi grecilor; Herodot spune că ei ar fi inventat monedele din aur şi argint, iar afirmaţia lui pare demnă de crezare. Râul din Lidia care conţinea cantităţi însemnate de minereuri curge şi azi pe lângă vestigiile arheologice ale unei monetării foarte vechi, unde se rafinau metalele şi se ştanţau monede. Monedele lidiene, al căror merit principal era că greutatea, puritatea şi astfel valoarea lor erau acceptate mult dincolo de hotarele micuţului stat, au oferit un sistem monetar pe care Cirus l-a importat în imperiul său. Graţie războaielor sale, banii au început să circule în Asia.

Tot Herodot afirmă că Solon, care a întocmit primul sistem legislativ unificat al Atenei, a vizitat Lidia şi l-a avertizat pe Cresus că nu se putea declara fericit până nu murea, deoarece nu putea şti niciodată ce-i va aduce viitorul. Pe când aştepta să fie executat prin ardere pe rug, Cresus i-a spus regelui persan cuvintele lui Solon. Cirus s-a gândit la propria sa persoană şi a revocat condamnarea, păstrându-l pe Cresus ca prizonier şi sfetnic. Când l-a întrebat pe lidianul înfrânt dacă îşi dorise războiul, Cresus a replicat prin fraza considerată cea mai faimoasă pe care a scris-o Herodot vreodată: „Nimeni nu-i atât de nesăbuit încât să aleagă războiul în locul păcii; în timp de pace, fiii îşi îngroapă taţii, dar în timp de război, taţii îşi îngroapă fiii.”

Interesul lui Herodot faţă de cultura persană, împărtăşit şi de alţi autori greci, era pragmatic şi imediat. Oare Cirus şi regii măreţi care-i urmaseră soluţionaseră problema conducerii înţelepte? Ei creaseră un imperiu ale cărui colţuri erau legate laolaltă prin drumuri drepte pe care se putea circula rapid şi care era guvernat de administratori locali numiţi satrapi. Toleranţa lor faţă de obiceiurile religioase locale le îngăduia să conducă fără o forţă asupritor de mare şi păreau remarcabil de deschişi faţă de ideile altora. Armatele lor erau uriaşe şi formate din soldaţi proveniţi din multe popoare diferite; principalele lor oraşe erau impresionante.

Herodot a notat că oamenii se sărutau când se întâlneau pe stradă şi a admirat obiceiul prin care până şi regele se abţinea de la a condamna pe cineva la moarte pentru un singur delict. Ei detestau minciunile şi datoriile. Nu murdăreau niciodată râurile „cu urină sau scuipat” şi nici măcar nu-şi spălau mâinile în apa pe care o foloseau pentru băut. Aveau un mod interesant de luare a deciziilor:

> „Dacă trebuie luată vreo hotărâre importantă, perşii o discută când sunt beţi, iar în ziua următoare stăpânul casei... le prezintă decizia la care au ajuns pentru a o reconsidera la trezie. Dacă îşi menţin părerea, atunci hotărârea este adoptată; în caz contrar, este abandonată. Reciproc, orice decizie pe care o iau când sunt treji este reconsiderată când sunt beţi.”

Şi sistemul acesta s-a păstrat şi este practicat pe scară largă în democraţia britanică, în Parlament. Este clar că perşii au fost un popor impresionant, de la care se puteau învăţa multe şi care în acelaşi timp era temut.

MIRACOLUL GREC

Ultima dată când am vizitat lumea greacă, locuitorii ei erau împrăştiaţi şi emigranţi, colonişti stabiliţi printre ruinele primei lor civilizaţii, care ascultau istoriile homerice despre epoca eroilor. Între anii 800 şi 550 î.Hr., grecii au cunoscut o reînviere treptată, bazată pe comunităţile lor numite polisuri (ceea ce am traduce prin „oraşe-state”), care variau mult ca mărime. Atena a fost un exemplu rar de supravieţuire din Epoca Bronzului, care şi-a pierdut hegemonia asupra regiunii din jur, pentru ca după aceea s-o recâştige şi să devină cel mai mare oraş-stat. Majoritatea polisurilor aveau un punct înalt uşor de apărat, acropola,

înconjurat de oraşul în sine, în jurul căruia se aflau sate şi terenuri agricole. Alţi greci rurali au rămas în *etnosurile*, clanurile, proprii.

Primele oraşe aproape că nu erau apărate; ulterior au apărut ziduri din piatră şi porţi fortificate, care să le protejeze nu de perşi, ci împotriva altor greci. În Grecia Antică, 90% din locuitori erau agricultori, care cultivau un sol relativ sărac şi se străduiau să facă faţă efectelor timpurii ale defrişărilor. Ei se bazau pe lemne şi cărbune pentru foc şi pe cherestea pentru grinzile locuinţelor şi ambarcaţiuni, dar aproape de la bun început, deoarece tăiaseră pădurile relativ sărăcăcioase de pe munţii arhipelagului lor, au trebuit să importe lemn din regiunea Mării Negre şi din Asia. Mâncau puţină carne – creşteau capre şi oi în principal pentru lână şi lapte – şi consumau orz, grâu, măsline, struguri şi smochine; îi priveau nedumeriţi pe băutorii de bere, aşa cum erau egiptenii. Dieta mediteraneeană a fost stabilită devreme.

Geografia Greciei a fost esenţială pentru dezvoltarea acestei civilizaţii. Numeroasele lanţuri muntoase cu creste ascuţite care se îndreaptă spre mare au creat oraşe-state separate care s-au dezvoltat independent şi au experimentat moduri diferite de guvernare. Ele n-au fost egalitariste, ca primele aşezări din Anatolia, şi majoritatea au evoluat din grupări semitribale conduse de nobili-războinici, care deţineau majoritatea pământurilor şi bogăţiilor. Situaţia a continuat chiar şi după ce grecii au devenit mai urbani şi au avut o guvernare mai republicană; până şi în epoca de aur a Atenei, statul era sfâşiat de conflicte acute de clasă, nobilii bogaţi fiind detestaţi de restul.

Cu toate acestea – pentru a simplifica o poveste mult mai complicată –, aristocraţii au pierdut continuu teren politic, pe măsură ce viaţa urbană a devenit mai importantă. Ei au pierdut mai întâi în faţa „tiranilor”, un cuvânt asiatic care înseamnă de fapt „uzurpatori”, care au preluat controlul unic al unui stat. După aceea au început să piardă teren în

faţa deciziilor de grup luate de cetăţenii de rând, care se reuneau adesea ca familii sau triburi. Până în secolele VII–VI î.Hr., grecii aveau un panteon religios complicat, care cuprindea atât „familia” de zei de pe Olimp, care fuseseră probabil doborâţi de primii invadatori arieni, cât şi culte locale. Aveau o limbă comună, deşi înţelegeau cu greutate unele dialecte rivale, şi erau divizaţi de cultură: cei care trăiau pe coasta Asiei erau mai bogaţi şi poate mai molatici decât grecii apuseni din Peloponez.

Cel mai important progres timpuriu a sosit prin intermediul metodei lor de luptă. În secolul al VII-lea î.Hr., grecii stăpâneau arta luptelor cu infanteria grupată în falange perfect organizate de soldaţi, fiecare având un scut mare cu care îşi proteja camaradul din stânga, care atacau cu suliţe şi treceau la săbii pentru lupta de aproape. De aici au rezultat două aspecte. În primul rând, falanga necesita disciplină generală şi încredere reciprocă, virtuţi ce erau dezvoltate în polisuri. În al doilea rând, însemna că oricine îşi putea permite echipamentul de bază – coif din bronz, apărătoare pentru picioare, scut şi suliţă – era un luptător util şi dintre luptătorii aceia au făcut parte agricultorii mărunţi, dar şi meşteşugarii şi negustorii. Vechea superioritate a unei mici cavalerii aristocratice, care avea rolul de a-şi proteja peticul, a fost înfrântă de oamenii de rând care luptau laolaltă. Implicaţiile politice nu mai trebuie subliniate: un istoric spune că, fără progresul acela, „nimeni n-ar fi cutezat să ucidă principala forţă luptătoare a comunităţii sale, nobilimea” [47].

De ce s-a întâmplat aşa? Relieful Greciei, cu văi înguste şi defileuri muntoase, nu era tocmai potrivit războaielor între cavalerii şi în niciun caz formaţiunilor de care de luptă utilizate în Asia. Nici măcar nu puteai începe să lansezi o şarjă peste Attica, pentru că te răsturnai imediat sau îţi rupeai roţile. Nu era un peisaj făcut pentru împăraţi, tot aşa cum nu sunt Elveţia sau Afganistanul. Ulterior o expansiune similară a puterii poporului avea să apară pe mare, când statele greceşti au construit flotile de galere de război, propulsate de vâslaşi disciplinaţi şi experimentaţi, care

acţionau perfect la unison. Recruţii proveneau de data aceasta din rândul celor prea săraci pentru a se echipa ca războinici hopliţi pe uscat. Prin urmare, sentimentul comun care rezulta dintr-un sediu obştesc şi o geografie familiară a fost consolidat prin actul luptei laolaltă şi, în scurt timp, împotriva unui inamic comun. Solidaritatea a început în timpul războaielor.

Pe lângă ideile religioase şi limbaje, ca să nu mai amintesc de poveştile homerice, grecii au împărtăşit entuziasmul faţă de sport, pentru care se pregăteau, goi-puşcă, în gimnazii. Jocurile la care participau sportivi din toată Grecia erau concursuri de muzică, lupte şi de alergări, care au reprezentat un mod timpuriu de a-i lega pe greci laolaltă. Întrucât fiecare oraş-stat avea propriul său calendar, în care anul începea în zile diferite, jocurile au devenit un mod esenţial de măsurare a datelor şi duratelor: numele câştigătorilor fiecărei ediţii a Jocurilor Olimpice, începând cu (se presupune) 776 î.Hr., au devenit versiunea lor a referinţelor noastre temporale de felul „2012” sau „1945”. Gimnaziile, în care bărbaţii se antrenau goi şi unşi cu uleiuri, au produs o cultură intensă de admiraţie homosexuală şi poveşti de dragoste între băieţi şi bărbaţi mai vârstnici.

Acestea sunt semnele timpurii distinctive ale culturii greceşti, dar ele nu au dus în niciun caz la dezvoltarea de către oraşe-state a vreunui răspuns la problema puterii. Concurenţa politică i-a transformat pe greci în istorici şi filosofi. Unul dintre sistemele politice extreme, şi în acelaşi timp o provocare pentru alte state, a fost cel spartan. Deşi se presupune că Phaidon din Argos ar fi introdus tactica falangei în jurul anului 670 î.Hr., ea n-a devenit o obsesie pentru spartani decât după ce au fost învinşi în bătălie de luptătorii din Argos. Spartanii erau deja un popor de războinici, care subjugaseră o regiune semiînrobită de agricultori şi iloţi (sclavi), şi sate adiţionale ce produceau hrana care le permitea să se concentreze asupra hobby-ului şi interesului lor suprem: războiul.

Spartanii au dezvoltat un stat, cu pre-ecouri ale Japoniei samurailor, sau fascismului, care respingea deliberat cultivarea artelor aflate la loc de cinste în alte state greceşti. Pruncii despre care se considera că arătau bicisnici erau abandonaţi în natură pentru a muri. Băieţii şi fetele erau separaţi la vârsta de şapte ani. Băieţii erau crescuţi în tabere militare, apoi trimişi să fure ori să vâneze pentru ei înşişi. Fetele erau silite să alerge şi să se lupte în pielea goală; ulterior, oricare dintre ele putea fi o soţie care să fie împărţită de cetăţeni spartani fraţi. Spartanii învinşi în luptă obişnuiau adesea să se sinucidă. Sparta a avut permanent doi regi şi un sfat al bătrânilor de peste şaizeci de ani, care-şi prezentau propunerile în faţa unor întruniri cetăţeneşti cu participanţi exclusiv bărbaţi.

Pe lângă această Constituţie a „balanţei de puteri”, care îngăduia oraşului-stat să evite tirania şi în acelaşi timp le acorda luptătorilor săi drepturi egale de exprimare, spartanii au evitat modernizări de forma banilor sau a înconjurării satelor cu ziduri şi s-au bazat pe armata lor semiregulată extraordinar de bine organizată. A rezultat un stat militar dominant, care a îngrijorat alte state greceşti, dar care putea fi angajat de acestea pentru a răsturna tirani sau înfrunta inamici.

Sparta şi-a atins apogeul faimei când a condus confederaţia greacă împotriva perşilor. Când Cirus l-a învins pe Cresus în 546 î.Hr., spartanii i-au trimis un mesaj poruncindu-i să se retragă, iar după patruzeci şi şapte de ani i-au raliat pe grecii din vest împotriva Persiei în revolta ioniană. În cei douăzeci şi cinci de ani care au urmat, spartanii au fost principalii participanţi la luptele epopeice. Alţi greci însă, mai ales atenienii, au râs de ei pentru purtările grosolane, considerându-i nişte ucigaşi cu plete lungi, nespălaţi şi necultivaţi.

Atena, marea rivală a Spartei, a fost de asemenea un stat sclavagist, care a acordat dreptul la vot pe scară largă, ca şi alte drepturi, cetăţenilor săi de sex masculin. Tirania ei iniţială fusese răsturnată în 510 î.Hr. cu ajutorul spartanilor.

După doi ani, Clistene, conducătorul Atenei, a propus un sistem nou şi radical de votare şi reprezentare, bazat pe alegeri locale, la nivelul satelor, şi pe „demele” mai largi. Dema era o diviziune teritorială, care putea fi de mărimea unui orăşel şi care a înlocuit acum numele de familie ca principal însemn al apartenenţei. A fost o mutaţie importantă. Clistene, el însuşi nepotul unui tiran atenian, considera că rivalitatea şi luptele pentru putere dintre familii duseseră inexorabil la destrămare şi tiranie. Ordinea putea fi restaurată doar prin dispariţia obsesiei legate de familie sau „genă”.

În mod crucial, planul lui complex a dus la o singură adunare mare de cetăţeni, bărbaţi de peste treizeci de ani, care avea să ia deciziile importante. Era însă evident prea mare pentru a fi practică, deoarece existau douăzeci şi cinci de mii de asemenea bărbaţi, dar ei au ales un consiliu de cinci sute, care conducea Atena zi de zi. Adunarea completă se reunea de asemenea şi la ea participau în general în jur de şase mii de atenieni care soseau în oraş pentru a asculta discuţiile şi a vota. Aceasta era „democraţia” în acţiune, unicul lucru pe care aproape toată lumea îl ştie despre Atena antică. Din cauza moderaţiei sale relative, s-a dovedit surprinzător de robustă. Cei care ameninţau sistemul nu mai erau executaţi, ci puteau fi „ostracizaţi”, sau exilaţi pentru zece ani după votarea adunării, care se desfăşura cu cioburi de ceramică. După încheierea exilului, mulţi ostracizaţi erau primiţi înapoi.

Democraţia ca sistem a supravieţuit în Atena aproape două sute de ani, cu întreruperi, dar n-a avut niciodată succes pe scară largă în lumea antică. Funcţionarea ei necesita cetăţeni educaţi, deşi poate că doar o zecime din ei puteau citi, şi oameni care învăţaseră cum să vorbească în public, să raţioneze şi să urmeze argumente complicate. Această dezvoltare a ceea ce am putea numi „societatea civilă” a fost la fel de importantă ca şi rezultatele votării.

„Democraţia” atenian ă n-a inclus însă femeile, tinerii sau sclavii. În timp ce şi-a dezvoltat arhitectura şi sculptura

extraordinare, teatrul, muzica şi filosofia, Atena s-a bazat pe sclavi în aceeaşi măsură ca Sparta cea lipsită de zâmbet. Şi întrucât Atena a ajuns să depindă tot mai mult de minele ei de argint pentru a cumpăra cerealele pe care nu le putea creşte, a fost importat un număr uriaş de sclavi mineri: o relatare sugerează 150 000 la un moment dat. [48] Sclavii erau folosiţi de asemenea intens şi pe ogoare – istoricul Xenofon se referă la douăzeci de mii care au fugit din fermele ateniene în timpul unei invazii spartane – şi ca meşteşugari plătiţi, inclusiv pentru marile clădiri publice. S-a estimat că pentru fiecare bărbat atenian liber existau doi sclavi. Fără sclavii capturaţi în războaie, agricultorii greci n-ar fi putut dispune de timpul necesar pentru a lua cuvântul şi a vota sau de a sluji drept cetăţeni activi; de asemenea, aristocraţii greci nu s-ar fi putut bucura de bogăţie şi timp liber pentru a studia filosofia. O dată în plus, războiul a fost cel care a sprijinit „miracolul grec” şi încă mult mai substanţial decât vor să recunoască mulţi dintre admiratorii săi.

Luptele împotriva armatelor persane au continuat pe uscat şi pe mare. Începuseră prin răscoala ioniană din 499 î.Hr., o rebeliune a grecilor din Asia împotriva stăpânilor lor, care se sfârşise prin victoria perşilor. Apoi însă Darius, succesorul lui Cirus, care a urmat după un interludiu dominat de Regi ai Regilor mai puţin măreţi, a decis să pedepsească Atena pentru că-i susţinuse pe rebeli. Campania a început bine pentru perşi, care au învins micile state insulare greceşti, au distrus polisul rebel Eretria şi au debarcat în Attica pentru a porni spre Atena. Acolo, la Marathon, în anul 490 î.Hr., atenienii au obţinut o victorie surprinzătoare şi remarcabilă. Erau copleşiţi numeric – până şi istoricii moderni acceptă că armata persană era de două până la zece ori mai numeroasă şi avea atât cavalerie, cât şi arcaşi, care le lipseau atenienilor. Însă cetăţenii aceia soldaţi au procedat într-un mod foarte surprinzător: s-au năpustit în viteză asupra inamicilor perşi, slăbindu-şi deliberat centrul, dar păstrând flancuri puternice, şi i-au înconjurat, după care i-au măcelărit.

Vigurosul partizan Herodot a spus că grecii

> „au intrat în contact cu inamicul pe tot frontul şi s-au luptat într-un chip ce nu va putea fi uitat. Ei au fost primii greci, din câte ştiu, care au atacat alergând şi primii care au cutezat să privească fără să se înfioreze veşmintele perşilor şi pe bărbaţii care le purtau; pentru că până atunci niciun grec nu putea măcar să audă cuvântul «pers» fără să se îngrozească.”

Perşii au revenit la corăbiile lor şi au încercat să navigheze până la Atena pentru alt atac, dar armata ateniană a ajuns acolo înaintea lor. Se crede că povestea acelei alergări extraordinare în armuri până la oraş ar fi produs cursa de maraton de 42 de kilometri din epoca modernă. Altă legendă afirmă că mesagerul atenian Fidipide ar fi alergat cei patruzeci şi doi de kilometri înapoi până la oraşul său pentru a-i anunţa pe cetăţeni asupra victoriei şi pentru a le întări determinarea să reziste, dar că a murit imediat după aceea. Din păcate se pare că în această privinţă nu există dovezi istorice.

După decesul lui Darius şi un hiat de zece ani, fiul său Xerxes a plănuit o invazie şi mai mare, cu intenţia de a-i nimici pe greci. De acum federaţia condusă de Atena şi Sparta cuprindea peste şaptezeci de state greceşti, deşi încă mai multe stăteau pe margine sau susţineau inamicul. Herodot a calculat că armata persană ar fi avut 5,2 milioane de soldaţi, o cifră absurdă; totuşi a fost cu certitudine o forţă uriaşă, adusă peste Dardanele pe poduri de frânghii şi barje, dintre care unele speciale pentru cai. Herodot oferă o relatare plină de viaţă a faimoasei lupte de la trecătoarea Termopile, unde regele Leonida şi cei trei sute de spartani pe care-i alesese personal – „toţi bărbaţi de vârstă mijlocie

şi taţi de fii aflaţi în viaţă” – au ţinut în loc perşii pentru câteva zile, până au fost trădaţi şi au murit.

Armata lui Xerxes s-a revărsat după aceea spre Attica şi atenienii au fost siliţi să evacueze oraşul, care a fost incendiat. În cele din urmă, în strâmtoarea îngustă Salamina, flota combinată a grecilor a repurtat o victorie crucială asupra perşilor. Alte două bătălii majore, la Plateea pe uscat şi Micale pe mare, s-au încheiat tot prin victoria grecilor şi au pus capăt invaziei. De atunci istoricii au afirmat că luptele acelea au fost cruciale pentru civilizaţia occidentală, întrucât aceasta s-a bazat masiv pentru dezvoltarea sa pe gândirea, arta şi politica grecilor, care altfel ar fi fost înăbuşite de despotismul persan. Ca şi în cazul altor puncte de răscruce militare din istorie, probabil că dezechilibrul de forţe a fost exagerat, dar victoriile acelea greceşti au fost prototipul „războiului pentru salvarea civilizaţiei”, o formulare utilizată de ruşi înainte de Borodino, de britanici în 1940 şi de mulţi alţii.

Victoria grecilor a dus la o epocă de aur pentru Atena, întrucât, în mod ciudat, Sparta n-a preluat conducerea Greciei pe care victoriile ei în bătălii sugerau că ar fi meritat-o. În cei optzeci de ani trecuţi de la 450 î.Hr. au avut loc ridicarea marelui om de stat Pericle, scrierile primilor istorici – incluzându-l, bineînţeles, pe Herodot – şi reconstruirea Partenonului atenian de către sculptorul Fidias. Teatrul atenian apăruse exuberant din începuturile sale prin interpretări de cântece sacre. Şi alături de tragediile scrise de Sofocle, Eschil şi Euripide a înflorit o tradiţie anarhică şi foarte vulgară de comedii, pierdute în majoritate, care jucau rolul de critici constante şi ironii la adresa vieţii atenienilor.

Spectacolele acestea au devenit tot mai impresionante şi mai scumpe, întrucât atenienii bogaţi se întreceau în a le finanţa (similar cu împăraţii romani care s-au străduit să ofere poporului jocurile cele mai bune). Iniţial au fost puse în scenă cu acompaniament muzical complet pentru cor, iar actorii principali aveau măşti exotice şi intonau ritmat

replicile; erau celebrări spectaculoase, sub cerul liber, ale vieţii urbane în festivaluri la care participau zeci de mii de spectatori, care se bucurau de tarabele cu mâncare, de vin şi de bârfe. Cunoaşterea doar a replicilor din unele astfel de piese de teatru este cumva echivalent cu încercarea de a înţelege operele lui Händel sau Verdi exclusiv pe baza libretelor lor; similar, vederea statuilor superb sculptate ale eroilor şi zeilor atenieni în galerii, în piatră albă şi rece, nu reflectă nici pe departe aspectul real pe care l-au avut, vopsite în culori vii. Şi deasupra tuturor, desigur, se ridicau filosofii, care se contraziceau despre natura realităţii, despre definiţia vieţii bune şi despre cea mai bună organizare a societăţii umane.

Bogăţia şi încrederea aceasta au provenit din marele război, din victoria militară decisivă asupra supraputerii asiatice a epocii. Abundenţa de critici şi ironii sosea din partea învingătorilor democraţi, care erau îndeajuns de siguri pe sine pentru a putea râde de ei înşişi. Strădania intensă de *a înţelege* – de a înţelege constituţiile celor 158 de state greceşti studiate de Aristotel şi a diferenţelor dintre societăţile greceşti şi cele asiatice, aşa cum a încercat să facă Herodot, de a înţelege cauzele războiului civil, aşa cum a încercat Tucidide, sau natura bunei societăţi, cum au încercat Socrate şi Platon –, curiozitatea aceasta n-a fost leneşă şi în tot cazul n-a fost simplă: a constituit rodul bogat al războiului.

ABORIGENI ŞI ARIENI

Herodot ne spune că în armata persană care mărşăluia condusă de Xerxes spre spartani exista un grup de soldaţi îmbrăcaţi în straie de bumbac şi înarmaţi cu arcuri şi săgeţi din bambus cu vârfuri din fier, care se deplasau în care de luptă trase de cai sau asini sălbatici. Aceştia erau din India. Istoria timpurie a acelei vaste proeminenţe triunghiulare a Eurasiei este unul dintre cele mai animate şi actuale subiecte de studiu. Aşa cum am spus mai devreme, în prezent se consideră că ieşirea din Africa, fapt care a schimbat cursul lumii, i-a adus pe oameni în India mult mai

devreme decât în bazinul mediteraneean, Europa sau China. Locuitorii indigeni ai pădurilor din sudul Indiei continuă să semene mai degrabă cu aborigenii australieni şi cu insularii din estul Asiei care au făcut parte din prima migraţie spre sud a omenirii, decât cu indienii arieni din nord, care au sosit mult mai târziu.

Aproape imediat după ce istoria timpurie a Indiei a fost deschisă de exploratorii-cărturari britanici din secolul al XIX-lea, s-a presupus că marile civilizaţii ale subcontinentului acesta au sosit din exterior, nu au fost coapte şi modelate acasă. Într-adevăr, valuri de emigranţi şi cuceritori, de la păstorii tribali asiatici până la greci, perşi şi mongoli, au pătruns în India prin trecerea din nord-vest dintre Himalaya şi mare şi fiecare dintre ele a schimbat-o radical. Britanicii au diferit doar prin faptul că, la fel ca portughezii şi francezii, au sosit pe mare. S-ar putea totuşi ca prima civilizaţie cunoscută a Indiei, misteriosul centru urban al Văii Indului, sau Mohenjo-Daro, să fi fost într-adevăr proprie subcontinentului. La începutul noii republici indiene în 1947, politicianul Jaipal Singh, un reprezentant al locuitorilor tribali (sau ai pădurilor), a susţinut că vorbeşte în numele străvechii tradiţii din Valea Indului, etichetându-i pe alţi nou-sosiţi indieni: „Întreaga istorie a poporului meu este una de exploatare continuă de către non-băştinaşi din India.” [49]

Ce a fost atunci această civilizaţie, poate băştinaşă? Oraşele construite din cărămizi de argilă arse la soare de pe Valea Indului aveau sisteme de alimentare cu apă şi canalizare excelente, o scriere ce n-a fost descifrată şi unele opere de artă interesante. Printre acestea se numără statueta mică a unui practicant de yoga, dar şi alta care poate fi o versiune timpurie a zeităţii hinduse ulterioare Shiva. Există de asemenea multe sigilii frumoase, care prezintă taurii, elefanţii şi tigrii atât de importanţi în religia şi arta indiană ulterioară. Mai este apoi o dansatoare nudă foarte sexy, ale cărei postură provocatoare şi brăţări prefigurează sculptura templelor hinduse mult mai recente, însă care are chip de băştinaşă. De aceea este posibil – însă

doar posibil – ca primii emigranţi din Cornul Africii care s-au stabilit în India să fi creat elementele esenţiale ale religiei şi artei indiene cu mult înainte ca invadatorii să fi sosit din nord.

La momentul când au fost înrolaţi sub steagurile persane împotriva grecilor, indienii aceştia erau însă rude etnice ale celor împotriva cărora luptau. Conectaţi prin extremităţile imperiilor lor, indienii din secolele V–IV î.Hr. ştiau cu certitudine despre existenţa grecilor, pe care-i numeau „Yona”, un termen pentru „ionieni”, derivat prin intermediul perşilor. Ca şi perşii, aceşti indieni nordici vorbeau o limbă care avea aceleaşi origini ca greaca, latina şi toate limbile europene majore din prezent. Ştirea aceasta este destul de veche, graţie unei descoperiri făcute în 1785 de un iubitor englez al Indiei sclipitor de inteligent, care fusese trimis la Calcutta ca judecător al Tribunalului Suprem: sir William Jones. [50]

Jones, un lingvist desăvârşit, a devenit unul dintre primii europeni care au învăţat sanscrita, limbajul academic al cărturarilor hinduşi. Sesizând indicii în cuvinte-cheie şi în structura gramaticală, el a înţeles că sanscrita era parte din ceea ce avea să fie numită familia de limbi „indo-europene”. Fusese iniţial limba arienilor, strămoşii multor triburi ulterioare gălăgioase, un popor pastoral, dependent de vite şi cai, care migrase în valuri de pe teritoriile natale aflate probabil în jurul Mării Caspice sau Ucrainei. După Europa naziştilor, „arian” este un cuvânt a cărui implicaţie de superioritate rasială îi poate face pe contemporanii noştri să tresară, dar nu este altceva decât o etichetă utilă. La fel de bine am putea spune că indienii, popoarele mediteraneene şi europenii sunt „toţi caspici” sau „toţi ucraineni” (deşi n-o facem).

Întrucât popoarele antice pot fi urmărite atât prin cuvinte, cât şi prin pietrele lăsate în urmă, în general s-a acceptat că arienii au înaintat spre vest, pătrunzând în Turcia, Grecia şi Balcani, ca şi în actualele state Iran şi India. Probabil că au traversat şi Pakistanul actual cam în perioada Războiului

Troian şi după alte două sute de ani au ajuns pe marea câmpie a Gangelui. Este posibil ca dorienii să fi fost altă ramură a migraţiei arienilor, care i-a alungat pe grecii micenieni cam în aceeaşi epocă – caz în care, în bătălia de la Marathon, rude îndepărtate s-au confruntat pe câmpul de luptă fără s-o fi ştiut.

Imnurile antice, sau „vede", ale arienilor indieni, transmise oral cu multă grijă, arată că au fost războinici şi obsedaţi de cai. Pe de altă parte, nu aveau cuvinte pentru „plug", „scris" sau „elefant" [51], aşa că este posibil ca, într-adevăr, să fi fost nevoiţi să înveţe de la popoarele indigene cu care s-au contopit, pe care le-au înfrânt sau alungat. Nu ştim ce s-a întâmplat, deşi aceşti arieni nou-sosiţi aveau cultura sacrificiilor de animale şi furtului de vite, care se potriveşte cu transformarea păstorilor în cotropitori. În mod clar, ei făcuseră parte din mai vasta familie a Orientului Apropiat. Istorii, precum cele incluse în Purana, prezintă similitudini cu cele din Mesopotamia şi Biblie, printre care un potop catastrofal în care zeul Vishnu îl previne pe legiuitorul Manu să construiască o corabie, după care îl duce pe un vârf de munte pentru a-l salva.

Arienii urmaseră un făgaş istoric familiar. Ei trecuseră de la cutreieratul cu animale, la instalarea definitivă în aşezări. Vedele, cele mai vechi texte sanscrite, zugrăvesc tabloul unei culturi tribale cu căpetenii, preoţi, sacrificii orgiastice şi utilizarea vitelor ca monedă comună. Istoricul John Keay i-a comparat în chip memorabil cu sistemul de clanuri din zonele muntoase ale Scoţiei înainte ca sosirea oilor să fi curăţat vâlcelele: „Toţi... indiferent dacă erau indieni sau scoţieni, au împărtăşit un limbaj (galic/sanscrit), un sistem social în care întâietatea era dictată de naştere şi un mod de viaţă în care atât bogăţia, cât şi prestigiul erau socotite în vite. În Scoţia, ca şi în India, furatul cirezilor sau turmelor altor clanuri reprezenta atât un amuzament, cât şi un ritual." [52]

Dar în India, ca şi în Scoţia, agricultorii au învins în cele din urmă. Până la vremea clanurilor scoţiene, codrii iniţiali ai

Scoţiei dispăruseră de mult, tăiaţi pentru lemne de foc şi defrişaţi în vederea obţinerii de terenuri agricole, ceea ce lăsase în urmă o ecologie firavă care putea susţine puţini oameni. Arienii indieni au fost mai norocoşi. În epoca respectivă nordul Indiei diferea foarte mult de câmpiile suprapopulate şi intens cultivate din prezent. Aşa cum subliniază clar textele antice, după ce invadatorii au părăsit Punjab şi au migrat spre est, au găsit un teritoriu acoperit de vegetaţie abundentă, bogat în vânat, care se întindea spre delta Gangelui. Zona era populată de pădureni, vânători-culegători al căror mod de viaţă era comparabil cu al indienilor de pe Amazon sau de pe podişurile muntoase din Noua Guinee. Până şi în India secolului al XX-lea au existat pădureni excluşi de cultura urbană şi agricolă din jurul lor, pe care o priveau cu suspiciune.

Epoca Fierului a însemnat epoca plugului de fier în aceeaşi măsură ca şi a sabiei de fier. Kilometru după kilometru, pădurile au fost arse, revendicate de agricultură, solul a fost răscolit de arături şi au fost semănate culturi de orz. Vânatul s-a retras şi satele au devenit orăşele. Arienii s-au stabilit definitiv. Finalmente, orezării aveau să fie create pe terenurile inundabile, acolo unde se sfârşiseră pădurile. Aceasta a fost o schimbare stabilă, care a durat mult. În regiuni din India actuală, de exemplu din Bihar, spre graniţa cu Nepalul, există sate cu case din lemn şi stuf împletit, ai căror locuitori ară cu boii şi lucrează pe loturi plantate cu orez şi legume, ard baligile vitelor drept combustibil şi au procedat aşa încă din Epoca Fierului. Cu toate acestea, în scurt timp marile fluvii indiene au fost folosite pentru comerţ şi transport şi o reţea de drumuri a început să facă legătura cu nordul. În felul acesta, sub uriaşele culmi albe şi braţele albastre ale Himalayei, în văi şi pe câmpii, a evoluat o civilizaţie nord-indiană.

Ca şi în cazul culturilor greacă antică, semitică, nordică şi mesopotamiană, indienii din epoca Vedelor aveau un panteon de zei şi zeiţe care necesita sacrificii nesfârşite şi complicate. Zeii aceia erau responsabilitatea preoţilor

brahmani, care ocupau treapta de vârf a unui sistem de caste aflat în dezvoltare.

Castele reprezintă un subiect complex şi mult discutat. Iniţial, ele n-au fost decât o clasificare aproximativă a populaţiei în funcţie de rolurile jucate în societate, aşa cum s-a întâmplat de asemenea în Europa şi Rusia. În cazul Indiei, după preoţii-dascăli, brahmanii, urmau războinicii şi administratorii (*kşatriya*), apoi agricultorii şi negustorii (*vaisya*) şi în cele din urmă lucrătorii şi slujitorii (*sudra*). Nimic surprinzător. Societăţile agricole şi primele societăţi urbane au păstrat abilităţile şi cunoştinţele, prin transmiterea lor de la o generaţie la alta. Înainte de apariţia educaţiei în masă, *know-how*-ul era prea valoros ca să fie irosit prin îngăduinţa acordată tuturor de a alege. Era tezaurizat. Olarii creşteau olari, iar vizitiii dădeau frâiele fiilor lor.

Dovezile din primele texte sacre sugerează totuşi că unii indivizi puteau migra între aceste grupuri. Pe de altă parte, unele dovezi ADN (mult contestate) sugerează că indienii contemporani din castele superioare au legături genetice mai strânse cu europenii decât cei din castele inferioare. În cazul acesta, brahmanii, *kşatriya* şi *vaisya* pot fi copiii invadatorilor indo-europeni, pe când castele inferioare, care efectuează muncile mai grele, mai murdare şi mai rutiniere, pot să fi descins din primii locuitorii ai Indiei. Dacă este adevărat, ar fi un exemplu remarcabil de persistenţă culturală. Trebuie totuşi să ne reamintim că, în termeni biologici, „istorie antică” nu înseamnă nici măcar ziua de ieri; dacă presupunem că durata actuală a vieţii este de, să zicem, şaptezeci de ani, atunci grecii de la Marathon şi arienii antici din India se află la numai patruzeci de generaţii depărtare.

Este însă indiscutabil că sistemul vedic al castelor a devenit treptat tot mai încătuşat în reguli şi mai greu de evadat. Odată cu dezvoltarea oraşelor şi a comerţului, a apărut specializarea, astfel că funcţiile au fost definite şi poziţionate într-o structură mai complexă, precum nişte

sertare adăugate unui dulap gigantic. Ca şi în alte societăţi, dezvoltarea oraşelor şi statelor a dus la ierarhii mai complicate şi oprimante de putere şi bogăţie şi a îngreunat „mobilitatea socială”, cum se numeşte azi. Pe treapta cea mai de jos a scării, familiile lucrătorilor cu sarcinile cele mai grele au fost transformate într-o subclasă de iloţi exploataţi, paria – „cei pe care nu trebuie să-i atingi”. Dar, la urma urmelor, şi grecii au avut sclavi.

REBELUL DE LA POALELE COPACULUI

Au existat şi alte paralele între nordul Indiei şi lumea elenă. După ce clanurile s-au stabilit şi s-au instalat, multe dintre ele au ajuns sub conducerea regilor, unii ereditari, iar alţii aleşi. Altele au dezvoltat un sistem care a fost tradus ca „organizare de clan” sau „guvernare prin discuţii”, mai simplu spus, o formă de republică în care majoritatea oamenilor îşi puteau exprima opiniile la întâlniri regulate. Termenul *rajah* putea să însemne ceva apropiat de „cetăţean-elector”, dar şi „conducător”. În felul acesta, o hartă politică a nordului Indiei în perioada naşterii Greciei clasice prezintă un mozaic de state rivale, nu foarte diferite de cele din lumea greacă, ele având de asemenea guvernare prin discuţii şi rivalizând cu tiraniile.

În jurul anului 600 î.Hr. în nordul Indiei existau şaisprezece *mahajanapada*, sau „marile state”, de la Ind în vest, până la Gange şi afluenţii săi. Magadha, Licchavi, Kura şi Panchala au fost nume care au răsunat cândva precum Atena, Sparta, Corint şi Teba din sud-estul Europei. Regatele se înfruntau cu republicile. Cum era cel mai bine să conduci şi cum era cel mai bine să trăieşti au fost subiecte la fel de actuale în India ca şi în Atena. Şi aici au existat ligi şi alianţe, războaie şi dispute, ca şi interes faţă de balanţa optimă a puterilor şi îndatoririle cetăţenilor. Au existat de asemenea şi conflicte mai crude. Un război foarte lung s-a purtat între regele Bimbisara al puternicului stat Magadha şi „cavalerii” republicani din Licchavi. Motivul său a fost curtezana Amrapali din Vaishali, capitala lui Licchavi, care a fost sedusă de Bimbisara şi i-a născut acestuia un copil – o

Elena de pe Gange. Acestea sunt poveştile vechi, relatate şi azi în India modernă. Aceeaşi Amrapali a devenit ulterior discipola unui personaj care cu certitudine a fost mai mult decât o legendă.

Primele biografii ale lui Siddhartha Gautama, Buddha, apar la şase sute de ani după perioada în care a trăit el şi oferă nume de locuri, date şi o istorie a vieţii plauzibilă. Intervalul acela este totuşi lung şi face din Buddha cel mai puţin vizibil istoric dintre principalii revoluţionari etici ai epocii marilor imperii. Prima biografie a lui Confucius a apărut abia la patru sute de ani după moartea filosofului, fiind opera istoricului chinez Sima Qian, dar Mengzi, sau Mencius, care a trăit la un secol după Confucius a scris despre el şi lacunele sunt completate de propriile sale conversaţii consemnate. (Comparativ cu Buddha şi Confucius, Hristos este un personaj istoric mult mai clar. Se apreciază că apostolul Marcu şi-ar fi scris relatarea la numai patruzeci de ani după moartea lui Iisus, în anul 70, când a căzut Ierusalimul. Există motive întemeiate să credem că el a putut afla evenimentele direct de la apostolul Petru, tovarăşul istoric al lui Hristos. În plus, există dovezi din izvoare non-creştine, ca istoricul evreu Iosefus Flavius şi scriitori romani mainstream, despre numeroşi adepţi ai lui „Crestus” la mai puţin de un secol după moartea sa.)

Arheologia şi textele antice explică totuşi multe despre societatea din care a apărut Buddha, ca şi despre învăţăturile lui. În epoca sa, sistemul brahman cu ierarhia clericală şi sacrificii era puternic înrădăcinat, dar în acelaşi timp contestat de dascăli rătăcitori dizidenţi şi secte. Aceasta reflecta probabil tulburările sociale grave din perioada respectivă în nordul Indiei, unde se consemna o creştere majoră a populaţiei şi schimbări rapide în viaţa multor locuitori. Satelor şi târgurilor locale li se adăugaseră aşezări mai mari, şi chiar oraşe care aveau până la treizeci şi cinci de mii de locuitori, însoţite de o cultură a banilor, prăvăliilor, drumurilor pentru cotigi, şanţurilor cu apă şi zidurilor fortificate.

Spre deosebire de Grecia sau Persia, care fuseseră construite din piatră, nu avem aproape deloc vestigii arhitecturale ale unui popor care a construit din pământ bătătorit, cărămizi din lut şi lemn. Cuvintele lor, repetate în scripturi şi poeme îndeajuns de lungi pentru ca Homer să pară laconic prin comparaţie, s-au păstrat mai bine decât clădirile sau decât orice au creat şi a fost mai mare decât vasele din lut şi obiectele din fier. Autoritatea brahmană pare să fi fost pusă într-o măsură mai mare sub semnul întrebării în aşa-zisele republici, sau *gana-sangha* [53], decât în regate. Siddhartha Gautama a provenit din mica republică-clan Sakya, aflată în Nepalul actual, care-şi alegea propria căpetenie. Disputele academice persistă cu privire la data naşterii sale; recent, exegeţii au înaintat cu optzeci de ani data aceea, de la 566 î.Hr., la mijlocul secolului următor. Totuşi descrierea frecvent citată a lui Siddhartha, ca fiind un prinţ ce a dus o viaţă de lux regesc, nu se potriveşte cu cele ştiute despre clanul Sakya şi pare mai degrabă o înfrumuseţare a realităţii. [54] Este mult mai probabil ca el să fi fost un membru conducător al clanului, cu o situaţie rezonabil de bună.

Siddhartha s-a însurat cu verişoara sa, a avut un fiu şi a dus o viaţă confortabilă până când, la vârsta de douăzeci şi nouă de ani, a pornit să caute iluminarea, abandonând totul şi părăsindu-şi familia cu doar un scurt rămas-bun şi aparent fără remuşcări. Unele legende spun că asta s-a întâmplat după refuzul lui de a participa la altă rundă sângeroasă de lupte inter-clanuri. Plecarea de acasă nu reprezenta ceva neobişnuit în India din epoca sa, ba chiar exista o tradiţie ca bărbaţii să-şi părăsească satele şi familiile în căutarea adevărului spiritual în păduri sau cerşind pe marginea drumurilor. „Căutătorii” raşi în cap şi purtând veşminte zdrenţuite par să fi fost respectaţi unanim, chiar dacă părerile lor se deosebeau major. Tradiţia poate fi asemănată cu călătoriile în pustie ale profeţilor israeliţi sau cele ulterioare ale sfinţilor creştini şi călugărilor cerşetori care umblau din sat în sat.

Într-o epocă de schimbări sociale şi războaie civile, apetitul pentru filosofii noi creşte spectaculos. În 1949, filosoful german Karl Jaspers a numit perioada dintre anii 800 şi 200 î.Hr. „epoca axială”, deoarece revoluţia în gândirea spirituală a fost atât de puternică, încât restul istoriei umane se roteşte în jurul ei. Pare un produs esenţial al abundenţei de timp liber şi bogăţie create prin ridicarea civilizaţiilor bazate pe aşezări şi oraşe şi al efectului perturbator al războaielor dintre ele. Sintagma „epoca axială” nu mai este la modă, dar este clar că o regândire a vechilor credinţe a existat din Grecia şi până în China. Conflictul dintre micile state indiene din vremea lui Buddha este un exemplu perfect în această privinţă.

Ni se spune că Siddhartha a încercat unele dintre tehnicile folosite de alţi căutători, începând cu renunţarea ascetă şi cerşitul într-o aşezare din apropiere. Le-a abandonat însă în schimbul cutreierării, studierii cu călugări sihaştri şi meditării. El a respins mortificarea extremă, practicarea înfometării până când căutătorul ajungea un schelet ambulant, în favoarea unei „căi de mijloc” între aceasta şi satisfacţiile lumeşti (în mod interesant, se pare că budinca de orez a fost de ajutor în această privinţă). După ce a meditat sub un smochin sacru (sau *bodhi*) timp de patruzeci şi nouă de zile şi nopţi într-un sătuc din nordul Indiei, el a atins iluminarea la vârsta de treizeci şi cinci de ani, înţelegând finalmente sursa suferinţelor omeneşti. Care sunt concluziile la care a ajuns? Că durerile naşterii, bolii, îmbătrânirii şi morţii erau cauzate de dorinţa pasională pentru plăceri senzuale şi reînnoirea vieţii, care se repetă în ciclul morţii şi reîncarnării, până este învinsă de puterea voinţei mintale şi morale. În momentul acela, căutătorul sfărâmă ciclul tragic. El atinge o stare aflată dincolo de lumea fizică, a minţii pure şi seninătăţii, sau nirvana.

Buddha sau „iluminatul”, aşa cum era cunoscut de acum Siddhartha, a început să strângă adepţi, care au devenit călugări. Împreună cu ei, a călătorit pe câmpia Gangelui, predicând oricui dorea să asculte. Fosta curtezană Amrapali, care (aşa cum se amintea anterior) provocase un

război, a devenit o discipolă devotată; fiul ei a ajuns călugăr budist. Buddha a întemeiat mănăstiri, dintre care unele pentru călugăriţe. El a respins atât sacrificiile animalelor, cât şi sistemul castelor şi a supravieţuit tentativelor de asasinat ale susţinătorilor brahmanismului, trăind până la vârsta de optzeci de ani. Cel puţin aşa se spune şi, o dată în plus, cum putem şti adevărul? Istoriile despre viaţa şi cuvintele lui Buddha au fost răspândite prin incantaţii publice metodice, nu prin repetare mecanică în săli de clasă tradiţionale, şi astfel au putut fi transmise de-a lungul generaţiilor cu minimum de erori, deşi denaturări vor apărea mereu. Însă şi istoria mult mai veche a început ca istorie orală şi este confirmată surprinzător de frecvent de arheologie, astfel că n-o putem respinge cu indiferenţă.

În povestea aceasta există similitudini evidente cu Hristos şi Mahomed: părăsirea vieţii de familie banale pentru a căuta iluminarea în solitudine naturală (sub un copac, într-o peşteră sau în pustiu), apoi strângerea discipolilor, predicarea prin intermediul parabolelor către toţi oamenii, nu doar pentru o elită, şi respingerea sistemelor religioase anterioare. Spre deosebire de întemeietorii marilor religii monoteiste, Buddha n-a susţinut însă niciodată divinitatea pentru sine sau pentru sistemul său. Mulţi ar argumenta că budismul nu este strict vorbind o religie, cât un sistem de autocontrol, care le permite practicanţilor săi să evadeze din limitările şi suferinţele vieţii zilnice.

Budismul a implicat totuşi o atitudine pacifistă şi tolerantă, care l-a făcut o chestiune publică, nu doar o practică privată, şi a fost deschis tuturor, indiferent de vechea credinţă, poziţia socială sau rasă. În secolele de după moartea lui Buddha, adepţii săi au apelat la atitudini deja prezente în gândirea indiană – renunţarea la bogăţie şi putere, vegetarianism, pacifism – şi le-au extins într-o credinţă de tipul „precum voiţi să vă facă vouă oamenii, faceţi-le şi voi asemenea”. Prin contrast, creştinismul avea să se împletească cu puterea foarte materială şi agresivă a Imperiului Roman târziu, iar islamul avea să se înarmeze chiar şi mai tulburător.

Budismul a fost într-adevăr diferit. În esenţă a însemnat o respingere radicală a tot ce formează ceea ce noi numim „istorie”: imperii seculare, dezvoltarea abilităţilor tehnologice, schimbarea sistemelor politice şi ideilor. Buddha spune: „Îndepărtează-te de toate şi priveşte înlăuntrul tău.” De aceea nu-i deloc surprinzător că budismul apare rareori ca un sistem de credinţe modelator al istoriei, cu o excepţie la care vom ajunge mai târziu, ceea ce nu înseamnă însă că n-a avut o influenţă uriaşă. S-a răspândit în ţările Asiei de Sud-Est, unde aveau să apară temple şi palate budiste superbe, sub patronajul unor regi budişti. Influenţa călugărilor budişti şi a artei budiste a fost imensă în China, iar de acolo s-a răspândit în Coreea şi Japonia, unde povestea artei sale plastice timpurii pare uneori aproape complet budistă. Budismul avea să fie persecutat în majoritatea acestor locuri, însă n-a produs un sistem politic sau imperial propriu; Buddha ar fi fost îngrozit dacă s-ar fi întâmplat aşa ceva.

În India însăşi, budismul avea să fie aproape exterminat până în timpurile moderne, iar existenţa lui Buddha ca personaj istoric real avea să fie recunoscută doar în timpul Indiei Britanice („British Raj”). În acelaşi timp a rămas un sistem de credinţă foarte important. Bodhgaya, locul unde fostul aristocrat palid a meditat spre iluminare sub smochin, este actualmente poate cel mai atrăgător dintre locurile de pelerinaj ale marilor religii ale lumii. Călugări şi călugăriţe calmi şi zâmbitori, în veşminte de culoarea şofranului şi prunelor, din Thailanda, Burma şi Sri Lanka, psalmodiază în umbra unui templu străvechi. Atmosfera voioasă este înviorătoare, iar suvenirele religioase sunt mai puţine, mai ieftine şi nu atât de plictisitoare ca la Roma, Ierusalim sau (suspectez) Mecca.

Ce se întâmpla, între timp, cu civilizaţia contemporană încă şi mai mare aflată la răsărit de India?

CRIZA DE MATURITATE A LUI KONG FU ZI

La vârsta de cincizeci şi patru de ani, un birocrat cu rang mediu dintr-un stat aflat în descompunere a ajuns la limita toleranţei. A demisionat din funcţia de ministru al legii şi ordinii, şi-a luat rămas-bun de la majoritatea prietenilor şi a plecat să hoinărească timp de treisprezece ani. Aceea n-a fost o căutare budistă a solitudinii şi iluminării, ci o călătorie politică. După ce a vizitat multe state rivale, în căutarea unui loc de muncă, el a revenit acasă, amuzat şi întristat de eşecul lui relativ. Până la moarte, a atras în jurul său un grup mic de prieteni şi discipoli. Cariera lui Kong Fu Zi, sau Kong Qiu, sau „Confucius” (în versiunea latinizată a numelui său făcută accesibilă pentru buzele occidentale de către misionari iezuiţi după două mii de ani), n-a fost nici pe departe stelară.

Influenţa lui a fost însă uriaşă. Confucius a fost tratat ca un fel de divinitate de zeci de împăraţi chinezi şi a avut un efect uriaş asupra vieţii din China. După ce a fost defăimat de Mao Zedong şi de primii comunişti, influenţa lui a crescut iarăşi din 2012, pe măsură ce generaţii noi de chinezi au căutat valori dincolo de comunism sau materialism. Un film finanţat de stat, şi destul de jalnic, a fost realizat despre viaţa lui. În templul confucianist central din Beijing – unul dintre cele vreo trei mii de temple similare –, unde împăraţii l-au slăvit cândva pe filosof, copiii trimişi de părinţi doritori să împărtăşească ceva mai mult decât faptele seci primesc din nou învăţăturile lui.

În funcţie de opinia personală despre neînţelegerile cu privire la datele lui Buddha, cei doi au trăit aproximativ cam în aceeaşi epocă. Chinezii au fost mai grijulii cu arhivele lor şi credem că Kong Fu Zi a trăit între anii 551 şi 479 î.Hr. Ca şi Siddhartha, el s-a născut într-un stat periferic şi într-o perioadă de tulburări civile şi războaie, în care ordinea veche era pusă sub semnul întrebării. Dacă India avea o pădure de „căutători” în robe galbene, China îi avea pe filosofii peregrini, care, potrivit legendei, au fost de ordinul sutelor. Ca şi Buddha, Kong Fu Zi a comunicat cu

conducătorii fără să fie sub influenţa vreunuia; ca şi Buddha, el a predicat despre importanţa de a face altora aşa cum ai dori să-ţi facă ei ţie; ca şi Buddha, nu şi-a afirmat niciodată propria divinitate. Şi el avea să ajungă însă ulterior punctul focal al unei religii care l-a ridicat la statut mitic.

Precum India lui Buddha şi Grecia epocii de aur, China lui Kong Fu Zi era divizată în state rivale. După moartea lui, China avea de asemenea să se prăbuşească în războaie locale crâncene. În loc de Atena, Corint, Sparta, Panchala, Magadha, Sakla şi celelalte, China a avut statele Wei, Zhou, Song, Han şi Chu, dar a fost probabil şi mai haotică din punct de vedere politic. Cronicile epocii menţionează peste 140 de state, ale căror conducători şi preoţi se purtau în chipuri pe care grecii, perşii sau indienii contemporani le-ar fi înţeles. Ei încercau să ghicească viitorul, citind în crăpăturile de pe oasele arse ale vacilor sau de pe carapacele broaştelor-ţestoase, ceea ce nu era cu nimic mai prostesc decât obiceiul grecilor de a asculta delirul unor femei care inhalaseră vapori toxici sau decât preferinţa romanilor pentru examinarea măruntaielor de găini.

China diferea totuşi prin faptul că fusese unită. Aceea era sursa profundului romantism conservator al lui Kong Fu Zi despre un trecut pierdut. Statele din epoca lui Kong Fu Zi erau ele însele fragmentele unei Chine mult mai mari, cea a dinastiei Zhou care durase peste şapte secole, urmând căderii lui Shang. Istoria Chinei imperiale poate părea de neînţeles pentru cineva din exterior, dar în această etapă povestea este destul de simplă şi directă. Shang a fost prima dinastie certificată istoric, urmând povestea nebuloasă a dinastiilor Xia şi Da Yu.

China lui Shang a fost, ca India timpurie, un loc mai sălbatic decât a devenit ulterior, cu păduri întinse şi mlaştini de netrecut, care încă nu fuseseră asanate pentru cultivarea orezului. În lungul Fluviului Galben, acolo unde a prins probabil pentru prima dată rădăcini civilizaţia chineză,

rătăceau animale ca tigri, urşi, elefanţi, rinoceri şi pantere, clima era extremă, cu ierni reci şi veri toride, şi inundaţii regulate. De asemenea, din unele puncte de vedere, societatea Shang a fost similară Indiei ariene timpurii, cu o ierarhie de aristocraţi şi războinici care credeau în importanţa cuceririlor şi vânătorilor, trăind pe spinarea unei ţărănimi sărăcite.

Precum asirienii şi perşii, dinastia Shang purta bătălii cu care de luptă şi folosea arcuri puternice. O mulţime de guvernatori, duci, conducători locali şi luptători îşi datorau poziţiile împăratului. Oraşele şi fortăreţele lor erau construite cu ziduri care, când au fost dezgropate în zilele noastre, continuau să fie dure şi cu muchii ascuţite. Aveau case din lemn dreptunghiulare şi cu streşini lungi, la fel ca arhitectura chineză târzie. (Treptat, lemnul a fost înlocuit de cărămidă, iar acoperişurile din stuf au fost imitate prin olane smălţuite în galben şi verde, dar elementele esenţiale s-au păstrat remarcabil de mult, China rămânând neatinsă de stilurile importate şi hibrizii care au conferit atâta diversitate arhitecturii europene.) După viaţa petrecută în reşedinţele rurale pătrate şi cu pilaştri, nobilii Shang erau înmormântaţi în opulenţă, alături de vase superbe din bronz, mătăsuri şi coşciuge lăcuite. Aveau patima sacrificiilor umane şi se pare că un număr uriaş de servitori şi prizonieri au fost omorâţi şi parţial dezmembraţi, pentru a le ţine tovărăşie în drumul spre viaţa de apoi.

Nu totul era însă întunecat. În timpul dinastiei Shang, terase întinse au fost netezite pentru agricultură, solul a fost curăţat şi au fost săpate canale. În mod remarcabil, un text de minimum patru mii de caractere, care a fost găsit scris pe oase de animale folosite de proroci, este suficient de apropiat de chineza modernă pentru ca arheologii să poată citi direct o parte din el. Din multe puncte de vedere, cultura Shang seamănă cu lumea aztecilor, cu sacrificii umane şi cu artă complexă şi noduroasă. La fel ca în America Centrală, „arta populară” atrăgătoare la scară umană lăsase loc unor tipare rituale tot mai complexe şi severe, care par să oglindească societatea mai

ameninţătoare care se dezvolta în oraşe şi palate. [55] Bronzurile Shang sunt faimoase, realizări cu adevărat extraordinare de turnare, totuşi inspiră doar admiraţie; nu sunt atrăgătoare.

Dinastia Shang a fost detronată de dinastia Zhou care a durat şi mai mult şi pe care Kong Fu Zi a privit-o retrospectiv cu admiraţie uimită. Un istoric a afirmat că Shang merita să dispară: „Beţii, incesturi, canibalism, cântece pornografice şi pedepse sadice populează catalogul de necuviinţe liturgice.” [56] Liderul dinastiei, ducele de Zhou, a fost cel care, într-o măsură mai importantă decât toţi ceilalţi, a pus capăt comportamentului aceluia deşănţat. Fratele lui mai mare obţinuse o victorie răsunătoare asupra dinastiei Shang la 150 de ani după asediul Troiei, în locul numit Muye, dar după aceea se retrăsese la reşedinţa lui, unde murise. Deoarece fiul său era prea tânăr ca să conducă ţara, ducele a preluat conducerea unui consiliu de regenţă, care a copleşit până la urmă dinastia anterioară şi a desemnat dinastia Zhou ca înlocuitoare în „Mandatul Cerului”.

Acesta este un concept important în istoria Chinei. Ca nouă familie conducătoare de la periferia Chinei guvernată de Shang, dinastia Zhou a trebuit să se comporte cu precauţie, deoarece avea nevoie de continuitate pentru a păstra loialitatea susţinătorilor dinastiei detronate. Şi dinastiile ulterioare aveau să se confrunte cu aceeaşi problemă. De aceea, ducele de Zhou a declarat că familia Zhou nu era decât unealta prin intermediul căreia Cerul drept şi echitabil o pedepsea pe Shang. După ce primise sarcina respectivă din partea Cerului, ducele i-a cerut noului rege să fie ascultător şi bun. El a spus: „În funcţia sa de rege, să nu considere că oamenii obişnuiţi trebuie conduşi prin pedepse aspre, deoarece ei se abat şi comit greşeli... În funcţia sa de rege, să fie preocupat de primatul virtuţii şi atunci oamenii mărunţi îi vor urma exemplul în toată lumea.” [57]

Aceasta a fost o doctrină esenţială pentru Kong Fu Zi. Un rege virtuos produce supuşi virtuoşi şi astfel începe un lanţ de obligaţii şi servicii reciproce. Dacă toţi acţionează potrivit rolurilor lor, încercând să fie cât mai bine ceea ce sunt – mamă, brutar, învăţător, soldat –, atunci rezultă viaţa bună şi societatea bună. „Cunoaşterea locului tău" este o virtute socială pozitivă, nu doar simplă supunere. Acesta este un mod de gândire bazat pe familie şi profund antiindividualist; dar dacă noi, exponenţii unei culturi extrem (şi excesiv) de individualiste, nu încercăm să-l înţelegem, nu avem nicio şansă să-i înţelegem pe Kong Fu Zi, istoria Chinei, ba nici chiar China actuală.

După ce a explicat poporului Mandatul Cerului, ducele de Zhou s-a retras şi a restituit conducerea regelui legitim, nepotul său – un gest de modestie rar în istoria Chinei. Kong Fu Zi a vorbit mult despre duce. Pentru el şi pentru generaţia lui, apogeul dinastiei Zhou a fost cumva similar cu epoca eroilor Olimpului pentru grecii din aceeaşi perioadă. Cu toate acestea, până în vremea lui Kong Fu Zi, sistemul conceput de Zhou, care divizase partea centrală a ţării în principate subsidiare, se năruise complet. Principatele, cu propriile lor oraşe, au devenit efectiv ereditare, apoi au început să se întărească şi au devenit state independente rivale. Un istoric a rezumat excelent situaţia: Dinastia Zhou „ardea acum doar ca izvor spectral de autoritate finală într-o lume în care toate statele şi principatele intraseră de bunăvoie în lupta pentru supravieţuire... legăturile de descendenţă şi loialitate îşi pierdeau tăria" [58]. Pe scurt, timpul se dezarticulase şi Kong Fu Zi a ajuns să considere că el fusese născut pentru a-l repara.

Se pare că a văzut lumina zilei în satul Chanping din regatul Lu, ale cărui legături cu dinastia aflată în decădere erau foarte puternice; ducele de Zhou revenise la conducerea sa după ce restituise stăpânirea asupra Chinei. Prin urmare, Lu era un vasal deosebit, loial, al lui Zhou, sau aşa trebuia să fie. Se spune că tatăl lui Kong Fu Zi a fost un războinic faimos şi puternic pe nume Zou He, care s-a însurat cu „o

femeie din clanul Yan” şi a făcut dragoste cu ea „în sălbăticie” sau, potrivit altor relatări, pe o movilă sacră din pădure. Băiatul s-a născut cu capul deformat, având fie o proeminenţă, fie o adâncitură în craniu, şi chip supt. [59] El a crescut remarcabil de înalt. În China din epoca respectivă ar fi putut să fie abandonat pentru a muri şi faptul că nu s-a petrecut aşa poate explica devotamentul pe care l-a avut toată viaţa pentru mama sa. Tatăl lui a murit timpuriu şi, deşi ar fi putut revendica un statut similar celui de gentilom, se pare că începuturile vieţii lui Kong Fu Zi au fost grele.

În *Analecte*, sau „cugetări”, care oferă însemnările ce par cele mai autentice, Kong Fu Zi spune: „Am fost sărac şi cu stare socială umilă; de aceea sunt iscusit în multe lucruri gospodăreşti.” Era totuşi educat şi a izbutit să aibă o carieră în statul Lu divizat şi sărac. S-a ocupat de şeptelul şi grânele familiei marelui sfetnic din Lu, apoi a devenit ministru pentru lucrări publice, după care ministru al delictelor (sau legii şi ordinii). Kong Fu Zi s-a însurat, dar se cunosc puţine despre soţia lui şi este posibil să fi divorţat de ea. Întrucât i-a ironizat caustic pe scriitorii care inventau faptele pe care nu le ştiau, ar trebui să procedăm în continuare cu grijă. Istoricul chinez Sima Qian afirmă că Kong Fu Zi ar fi fost de fapt un funcţionar civil care s-a bucurat de succes în carieră. În timpul său „vânzătorii de porc şi miel au încetat să mai ceară preţuri exagerate, bărbaţii şi femeile mergeau pe părţi opuse ale străzii şi nimeni nu ridica lucruri lăsate pe drum” [60].

Ajunşi în acest punct, va trebui să abordăm obstacolul cel mai mare în calea unei examinări moderne a lui Kong Fu Zi: obsesia lui legată de ritualuri şi de efectuarea lor corectă. Ritualurile guvernau funeraliile, serbările, mesele zilnice şi întâlnirile dintre persoane de statuturi diferite; s-a estimat că un bărbat care primise o educaţie corespunzătoare trebuia să respecte 3 300 de reguli. Cunoştinţele pe care le avem despre perioada respectivă provin dintr-o istorie modestă a lui Lu, în principal de natură diplomatică,

intitulată *Analele primăverii şi toamnei*, scrisă probabil chiar de Kong Fu Zi, şi din *Comentariile lui Zuo* despre ele.

„Primăvara şi toamna” nu era decât o modalitate poetică contemporană de a spune „un an” sau „anual”, dar a devenit acum denumirea pentru acea perioadă din istoria Chinei. Cronica se preocupă îndeosebi de autoritatea cuvenită, statut, proceduri şi ritualuri, iar pentru Kong Fu Zi efectuarea corectă a ritualurilor era de cea mai mare importanţă, aşa cum am menţionat deja. Probabil că tocmai o eroare de împărţire corectă a cărnii, în conformitate cu ritualul, după o jertfă l-a făcut să-şi părăsească furios slujba şi să ia calea peregrinărilor; iar când mama lui a murit, el a insistat pentru setul complet de ritualuri, deşi erau de modă veche şi scumpe. Kong Fu Zi a purtat doliu după mama sa timp de trei ani.

De ce erau ritualurile atât de importante?

Formulat într-un singur cuvânt, răspunsul este „familia”. Kong Fu Zi a menţionat foarte rar divinitatea şi este posibil ca el însuşi să fi fost agnostic. Efectuarea cu sinceritate şi corectitudine a ritualurilor tradiţionale reprezenta un mod de atingere a controlului de sine şi de păstrare a ordinii sociale într-o reţea de conexiuni de familie şi clan. În China tradiţională, unitatea fundamentală era familia bine ordonată (spre deosebire de *polisul* grec), care era ţinută laolaltă şi-şi păstra sensul identităţii prin ritualuri pentru plângerea morţilor, sărbătorirea festivalurilor, cinstirea memoriei strămoşilor, desfăşurarea meselor, cinstirea zeilor locali şi aşa mai departe. Când un stat sau un clan îl distrugea pe altul, învingătorii încercau să eradicheze ritualurile învinşilor; procedând astfel, le ştergeau amintirile comune, tradiţiile şi identitatea. Ritualurile te făceau omul care erai; fără ritualuri, conduse cu seriozitate, nu însemnai nimic.

Legăturile dintre familii extinse s-au răspândit în mini-statele chineze timpurii, care funcţionau aproape ca nişte triburi oficiale, bine ordonate. Dar într-o societate bună, legăturile (marcate şi supravegheate de ritualuri) treceau

de asemenea mai departe de relaţiile de rudenie. Interdependenţele dintre moşier şi ţăran, cumpărător şi vânzător, conducător şi condus, stat subsidiar şi regat, se întindeau dincolo de familie, însă erau acoperite prin ritualuri tradiţionale similare. În epoca lui Kong Fu Zi, acest mod străvechi de existenţă (de a şti cine erai şi cum ar trebui să-ţi fie viaţa) a fost pus însă sub semnul întrebării şi răsturnat de o alternativă: statul. Este prea devreme ca să vorbim despre un stat absolutist sau totalitarist, dar aceste state chineze aflate în ascensiune cereau obedienţă şi conduceau prin impunerea fricii, prin intermediul unei birocraţii care nu avea nicio legătură cu familia. Nu este ridicol să detectăm ecouri vagi ale impactului ostilităţii statelor comuniste sau fasciste asupra legăturilor de familie.

În lumea ideală a lui Kong Fu Zi, conducătorul bun trebuia să fie milos, tot aşa cum tatăl bun îşi exercita autoritatea cu blândeţe. În *Analecte*, citim: „Maestrul spune: «Dacă poporul va fi cârmuit doar prin porunci şi doar prin pedepse va fi oprit, atunci el doar se va feri de greşeli, dar nu va fi în adâncul său de vină pătruns şi mâhnit. Dacă însă prin puterea Virtuţii lui va fi cârmuit şi cu regula Riturilor va fi învăţat, va fi adânc pătruns de mustrare şi se va purta întotdeauna cu Regula acordat.»„ [61] *Ren* – „virtute”, în traducere aproximativă – duce la „cale” sau *dao*, care poate fi comparată cu „cărarea neprihăniţilor” din Biblie. Ritualul înseamnă tratarea tuturor cu respect, iar varianta „regulii de aur” a lui Kong Fu Zi sună foarte mult cu cea a lui Hristos: „Când ai de-a face cu oamenii din popor, poartă-te ca şi cum ai oficia o importantă ceremonie. Nu face altuia ce ţie însuţi să ţi se facă nu ţi-ar plăcea!”

Dacă mesajul acesta este conservator sau chiar reacţionar, aşa cum se spune adesea, atunci conservatorismul lui Kong Fu Zi este o alternativă blândă la puterea violentă şi abuzivă; este conservatorismul unui Shakespeare care consideră că lumea este mai bună când regii se comportă ca regi, taţii sunt drepţi şi aşa mai departe. În China, ritualul îngăduie de asemenea individului să se

autocontroleze, ba chiar să se autostăpânească. Într-un pasaj din *Analecte*, un discipol căruia îi fusese reamintită importanţa ritualului îi citează lui Kong Fu Zi un poem:

„Ca lucrul cioplit, ca lucrul lustruit,

Ca lucrul cizelat, pe toate părţile terminat.”

Autoarea Karen Armstrong dezvoltă ideea: un gentilom „nu se năştea, ci se făcea. El trebuia să lucreze asupra sieşi în acelaşi fel cum un sculptor modela o piatră grosolană şi realiza din ea un obiect minunat.” [62] Asta arată că „ritualul corect”, care poate părea un ecou bizar şi lipsit de sens al unei civilizaţii străvechi, nu diferă mult de meditaţie, rugăciune sau orice program de autoîmbunătăţire riguroasă. Este vorba despre autocontrol şi despre ordinea sinelui şi a societăţii.

Acestea păreau o problemă foarte importantă în China lui Kong Fu Zi cu state aflate în război, unde luxul şi dezordinea creşteau întruna, unde până şi Lu fusese subminat de uzurpatori, falimentându-l şi lipsindu-l de putere pe ducele legitim. La hotare, barbarii aşteptau. În China însăşi mocnea un război civil mult mai rău, care avea să aducă orori negândite pe atunci. Filosofi chinezi ulteriori aveau să dezvolte interpretări alternative. De exemplu, Monzi a considerat că gândirea confucianistă era elitistă şi a susţinut un sistem de justiţie socială mai puţin elaborat, simplificat. Dar tot aşa cum Siddhartha a fost provocat de tulburările din nordul Indiei, iar profeţii evrei au fost puşi în mişcare de experienţa războiului şi exilului, Kong Fu Zi n-ar fi fost niciodată împins să devină învăţător în absenţa violenţelor şi feudelor.

Statul rival Qi era îngrijorat că, educat de Kong Fu Zi, stăpânul său ducele de Lu avea prea mult succes şi putea lansa o invazie. De aceea conducătorul lui Qi i-a trimis ducelui daruri şi concubine pentru a-l corupe şi, potrivit legendei, a izbutit s-o facă. Ducele s-a desfătat în lux şi n-a mai desfăşurat ritualurile cuvenite. Furios, Kong Fu Zi a decis să găsească un stăpân mai bun pe care să-l slujească.

La o primă vedere poate părea un individ destul de respingător. Pe când Buddha a fost transformat într-o figură de zeu aurit, cu chipul ca luna plină, incrustat în scrieri sacre, Kong Fu Zi avea să devină un vrăjitor bătrân cu barbă sinistră, privire intimidantă şi veşminte de curtean.

El însă nu poate fi acuzat pentru asta. Şi nici adevăratul Kong Fu Zi nu poate fi tras la răspundere pentru doctrina impusă cu rigiditate şi lipsită de umor a confucianismului imperial care s-a dezvoltat ulterior şi care conducea prin interzicerea oricărei abateri, oricât de mică, de la tradiţie. Kong Fu Zi a fost mai întâi ridicat la rangul unei figuri de cult, apoi la al unei religii de stat, ajungând să fie adulat ca zeu. Totuşi marii filosofi au frecvent soarta de a fi cunoscuţi doar prin traduceri. Îl cunoaştem pe Hristos numai prin intermediul ucenicilor săi. Nu este neobişnuit să folosim din nou paralela cu creştinismul: în templele lui Kong Fu Zi, alţi filosofi care i-au preluat gândirea şi au testat-o sunt clasificaţi precum cei patru evanghelişti, pe când următorul nivel de filosofi confucianişti sunt similari celor doisprezece apostoli. Deşi Occidentul n-a avut pe nimeni precum Kong Fu Zi – un moralist conservator considerat demn de venerare, totuşi nu tocmai întemeietorul unei religii –, ajunge un efort mărunt pentru a-l face să pară familiar.

Este demn de remarcat că cele mai teribile excese din istoria Chinei, marile represiuni şi masacre, au sosit din tabăra anticonfucianistă. Ele au provenit din partea împăraţilor chinezi distrugători de descendenţi şi clanuri, care au folosit teroarea şi pedepsele sălbatice pentru a-şi clădi statele, ajungând până la Mao Zedong, a cărui revoluţie comunistă de la mijlocul secolului al XX-lea a încercat să destrame şi să distrugă tradiţia chineză a familiei, puternică şi încă dăinuitoare. Maximele confucianiste au fost coborâte de pe zidurile satelor unde îi călăuziseră şi îi consolaseră pe ţărani de multe secole. Mao a înţeles că dacă oamenii nu-şi mai ştiau strămunii, şi cu atât mai mult dacă nu-i onorau, dacă identitatea le era îndepărtată, atunci ar fi devenit ca lutul moale în mâinile

statului. În zilele sale, Kong Fu Zi a înţeles ticăloşia, ca şi inutilitatea unei asemenea acţiuni.

În timpul vieţii, Kong Fu Zi nu şi-a găsit niciodată statul ideal. A cutreierat drumurile şi potecile din China Antică, strângând discipoli care-i repetau pildele şi argumentele şi muncind ocazional pe alocuri, dar fără să mai ocupe vreun post la curtea unui rege. Înaintea morţii, el s-a considerat, plin de umor, un ratat vrednic de luat peste picior. *Analectele* şi alte dovezi care s-au păstrat zugrăvesc tabloul clar lui ca bărbat dispus să se autoironizeze, iubitor al mâncării (dar care se putea mulţumi şi cu merinde simple) şi mândru de capacitatea lui de a ţine la băutură. Spre deosebire de marele învăţător grec Socrate, conversaţiile cu discipolii săi aveau rolul de a ajunge la adevăruri utile, nu de a-i prinde pe aceştia în mrejele propriei lor logici sau de a-şi dovedi propria lui strălucire în discuţiile contradictorii. Ca şi Socrate, Kong Fu Zi a fost bine slujit de acei adepţi care i-au răspândit ideile în toată China cu ştiinţă de carte, aplecată spre gândire şi dezbateri, tocmai în momentul când războiul civil îi silea pe oameni să delibereze ce anume însemna o societate bună şi cum putea fi ea atinsă.

O MOARTE BUNĂ

Socrate a ţinut de asemenea la băutură, mai ales la ultimul său pahar.

Cea mai măreaţă scenă tragică din istoria democraţiei n-a fost scrisă de un dramaturg, ci de un filosof, deşi Platon, elevul lui Socrate (un ins urât, cu nas borcănat, iritant şi totuşi cumva simpatic), avusese ambiţia de a scrie pentru scenă. Relatarea morţii maestrului său rămâne zguduitoare. Socrate fusese găsit vinovat, la limită, de coruperea tinerilor Atenei şi de nerespectarea zeilor cetăţii. Majoritatea istoricilor au privit acuzaţiile acelea ca fiind născocite, iar procesul în sine ca fiind incorect, ba chiar isteric. Nu este foarte clar ce însemna „coruperea”, atât doar că Socrate era un inamic ironic al democraţiei şi nu-şi

ţinea niciodată gura. A fost un personaj faimos, care a fost batjocorit mulţi ani de poeţii comici ai Atenei şi din al cărui cerc au făcut parte unii dintre cei mai ticăloşi aristocraţi ai epocii.

Când a fost găsit vinovat, Socrate i-a luat în râs cu blândeţe pe judecători în privinţa pedepsei sale, ceea ce poate să-i fi îndârjit să-l condamne la moarte, nu la exil. Însă după condamnare, el a refuzat să se furişeze afară din cetate şi să scape, aşa cum ar fi putut face cu uşurinţă. Poate că atenienii se aşteptaseră din partea lui să uşureze soarta tuturor, procedând exact aşa, însă Socrate a apreciat că o asemenea acţiune l-ar fi acoperit de ridicol. El a acceptat verdictul şi le-a spus judecătorilor că era timpul să plece: „Eu ca să mor, voi ca să trăiţi. Care dintre noi păşeşte spre un lucru mai bun, nimeni n-o ştie fără de numai Zeul. [63]„

Discipolii au fost împreună cu el în temniţă în ziua desemnată pentru execuţie, care a constat în ingurgitarea unei băuturi care conţinea cucută. Potrivit biologilor moderni, cucuta paralizează sistemul muscular şi cauzează finalmente moartea prin asfixie, care nu poate fi plăcută. Socrate a făcut baie, şi-a luat rămas-bun de la soţie şi cei trei fii, apoi le-a cerut să plece (deoarece nu dorea jeluiri isterice). L-a tachinat pe un discipol, Criton, pentru că era tulburat la gândul că-l va îngropa – ceea ce va fi îngropat, i-a explicat el, nu va fi Socrate, ci doar un trup. Socrate a fost un soi de agnostic. El nu ştia dacă moartea însemna sfârşitul, aneantizarea, sau dacă era o tranziţie în altă lume, Hades din imaginaţia grecilor, populată cu spiritele morţilor. Dar dacă era aneantizarea, atunci nu avea de ce să fie speriat, fiindcă n-ar fi ştiut nimic. Dacă era Hades, a adăugat el, atunci, va întâlni pe unii dintre eroii Antichităţii şi va sta de vorbă cu ei.

În ziua execuţiei, când s-a apropiat apusul, temnicerul a venit şi l-a anunţat că sosise ora. Socrate l-a considerat ca având „frumoase purtări” pe omul acela, care plângea de asemenea, şi a cerut să fie adusă otrava. Criton a zis că soarele încă era vizibil deasupra munţilor, aşa că Socrate

putea să mai aştepte, aşa cum făcuseră mulţi alţii, şi să se mai bucure de clipe de viaţă alături de prietenii săi. Socrate a refuzat. O dată în plus, a considerat că ar arăta ridicol în propriii lui ochi. Temnicerul a revenit cu otrava şi Socrate l-a întrebat dacă putea să verse câteva picături pe pământ, ca jertfă adusă zeilor pentru a-l ajuta în călătoria aceea. Temnicerul i-a interzis s-o facă, întrucât cantitatea de otravă ajungea numai pentru el.

În *Phaidon*, Platon spune că după aceea Socrate a ridicat cupa la buze şi „fără şovăială, fără stângăcie, fără tulburare, goli cupa. Până în această clipă, cea mai mare parte dintre noi izbutiserăm să ne ţinem, de bine, de rău, plânsul. Acuma, însă, văzându-l că bea, că a băut, n-a mai fost chip. N-am fost în stare să mă stăpânesc nici eu, au prins să-mi curgă lacrimile valuri pe obraz”. [64] Socrate îl întrebase pe temnicer şi i se spusese să se plimbe până va simţi o greutate în picioare şi atunci să se întindă pe pat. Socrate a făcut astfel şi

> „s-a întins pe spate, cum îl sfătuise omul. Iar acesta îi atingea din când în când picioarele, să vadă ce-i cu ele. Apoi i-a strâns cu putere degetele de la un picior, întrebându-l dacă simte. Socrate a răspuns că nu. După aceea l-a strâns ceva mai sus, de pulpe, şi după-aceea tot mai sus, arătându-ne astfel cum se răcea mereu mai mult şi cum înţepenea. Continuând să îl atingă, ne-a explicat că, atunci când o să fie şi inima cuprinsă, va muri.” [65]

Ultimele lui cuvinte către Criton au fost de a sacrifica un cocoş zeului medicinei – întrucât el vedea moartea ca fiind un soi de tămăduire –, după care şi-a acoperit faţa, a tăcut şi a murit.

Cum ar trebui să citim această istorie? Fundalul este, din nou, cel al războiului. După victoriile eroice ale alianţei dintre Atena şi Sparta asupra armatelor persane, puterea Atenei crescuse enorm. A fost nevoie însă de mai mult timp, vreo douăzeci de ani, pentru a lichida forţele persane care ocupau oraşe greceşti în Asia. Atenienii au format Liga de la Delos, pentru a le ajuta flota să termine totul. State greceşti mai mici au contribuit cu corăbii şi apoi, deoarece era mai simplu, doar cu bani şi s-au transformat din aliaţi ai Atenei în supuşi ai Atenei. Din oraş-stat, Atena a ajuns un mini-imperiu. Instituţiile ei democratice s-au păstrat, dar vechiul spirit al cetăţii s-a schimbat. Bogăţia mai mare şi numărul crescut al nou-veniţilor au determinat diferenţe mai mari între clase, ca şi mai mulţi cetăţeni tot mai îndepărtaţi de soldaţii-agricultori din trecut. Sentimentul apartenenţei la o singură comunitate a dispărut.

Vechea ei rivală Sparta a început să se agite neliniştită şi în cele din urmă, când puterea şi ambiţia Atenei au devenit prea mult pentru rivali comerciali precum Corintul, lumea greacă a început războaiele interne. Sparta şi aliaţii ei dominau luptele pe uscat, iar Atena stăpânea marea. An după an, spartanii invadau, iar atenienii se retrăgeau pur şi simplu înapoia zidurilor lor enorm de lungi, care legau oraşul de port într-o structură defensivă în formă de os, care le îngăduia să aducă suficiente alimente pe mare, sfidându-i pe asediatori. Tratate de pace au fost încheiate şi încălcate în decursul unei îndelungate şi brutale perioade de impas. Apoi însă atenienii au comis o greşeală uriaşă. Îndemnaţi de un militar fermecător, Alcibiade, ei au decis să atace Siracuza din actuala Sicilie, o aliată bogată a Corintului, aliatul Spartei. Lăcomia a fost unul dintre factorii deciziei, întrucât capturarea Siciliei şi eventual a Italiei ar fi făcut Atena atât de puternică, încât ar fi putut spera să domine toată Grecia.

Însă atacurile s-au dovedit dezastruoase. Ajutaţi de spartani, cei din Siracuza au respins două flote ateniene şi

i-au înfrânt pe atenieni pe uscat, până când statul cândva dominant a ajuns practic falit. Războiul a continuat însă mult timp şi după aceea. Spartanii au căzut la înţelegere cu vechiul inamic comun Persia, în urma căreia multe state greceşti ioniene, eliberate în războaiele anterioare, au revenit acum perşilor. Iar după o bătălie navală în care Atena şi-a pierdut sursa principală de alimente şi putea fi uşor supusă prin înfometare, Sparta a învins finalmente. Zidurile Atenei au fost demolate şi cetatea a trecut sub stăpânirea Spartei. Epoca de aur se scufundase, însângerată, în mare.

Toate acestea au fost destul de rele, însă povestea dezastrului de la Siracuza şi a evenimentelor ulterioare este strâns legată de a unuia dintre personajele cele mai atrăgătoare şi în acelaşi timp cele mai ticăloase din istoria clasică a Greciei: Alcibiade. Aristocrat înrudit cu Pericle şi îndeajuns de arătos pentru a câştiga mulţi amanţi de ambele sexe, Alcibiade a fost unul dintre elevii favoriţi ai lui Socrate. Platon afirmă că Socrate îi salvase viaţa în bătălie şi cei doi erau inextricabil legaţi în minţile atenienilor – deşi se pare că Socrate ar fi rezistat înaintea farmecului sexual al lui Alcibiade şi ar fi petrecut în chip faimos o noapte castă sub aceeaşi pătură cu el.

Aşa cum am văzut, Alcibiade fusese un factor determinant în atacarea catastrofică a Siracuzei. El convinsese Atena să-şi crească flota, sporind dezastruos miza, dar înainte ca navele să fi pornit, a fost acuzat de implicare, poate ca glumă a unui aristocrat beat, în mutilarea unor statui sacre – *Hermai*, care afişau falusuri şi erau dispuse la intervale regulate prin cetate. Deşi plecase cu flota, sub comandă comună, Alcibiade a fost rechemat ca să fie judecat pentru blasfemie. El s-a refugiat în Sparta şi a luptat cu succes împotriva Atenei înainte de a cădea şi în dizgraţia spartanilor, ceea ce l-a făcut să-şi vândă serviciile perşilor.

Ulterior, aliaţi ai lui din Atena (unde fusese condamnat la moarte în contumacie) au izbutit în mod remarcabil să-l

recheme; acuzaţiile împotriva sa au fost anulate şi a fost readus la conducerea trupelor ateniene. Norocul s-a părut însă că l-a părăsit de data aceasta şi, după o serie de înfrângeri în faţa spartanilor, a fost destituit iarăşi de atenieni. A murit în exil, aparent surprins de asasini spartani în casa amantei sale; Alcibiade s-a repezit spre ei, gol-puşcă, cu câte un pumnal în fiecare mână, dar a căzut sub o salvă de săgeţi. Plutarh susţine că asasinarea fusese pusă la cale de un alt vechi elev al lui Socrate şi cândva prieten al lui Alcibiade – Critias. Jurnalistul american I.F. Stone a comentat pe bună dreptate că povestea a părut făcută la comandă pentru William Shakespeare, cititor de Plutarh şi mare iubitor al intrigilor de calitate. [66] Este piesa pe care Shakespeare ar fi trebuit s-o scrie, dar n-a reuşit niciodată, şi ne reaminteşte cât de mică era de fapt lumea Greciei Antice.

Cu certitudine, Alcibiade şi Critias au fost bărbaţi periculoşi. După înfrângerea de la Siracuza, democraţia ateniană fusese înlăturată pentru scurt timp de aşa-numitul Conciliu al celor Patru Sute, un grup de aristocraţi care în anul 411 î.Hr. a răsturnat guvernul şi a preluat puterea, o acţiune care a dus la crime şi un climat de frică. S-a crezut că Alcibiade ar fi fost implicat, iar lovitura de stat s-a împotmolit când complotiştii s-au certat între ei. Atenienii din clasele mijlocie şi săracă au făcut cauză comună şi au restabilit democraţia. Apoi în anul 404 î.Hr., când Atena a fost învinsă până la urmă de Sparta, democraţia s-a prăbuşit iarăşi, de data aceasta sub conducerea Celor Treizeci de Tirani, o oligarhie de dreapta condusă de Critias, care a suspendat dreptul la vot sau de a fi judecaţi de un tribunal pentru toţi cetăţenii, cu excepţia unei minorităţi minuscule de aristocraţi. Acesta a fost alt episod sângeros. Tiranii au condus cu ajutorul unei armate de spartani, în stilul colaboraţioniştilor de la Vichy, folosind bande de bătăuşi înarmaţi cu bice care să menţină ordinea [67], exilându-i şi executându-i pe liderii populari.

Socrate a rămas în Atena sub conducerea tiranilor, deşi mulţi cetăţeni de vază au părăsit oraşul în favoarea unui

exil relativ mai confortabil. Ulterior, el s-a scuzat, spunând că Cei Treizeci îi porunciseră să aresteze un bărbat pentru a fi executat, dar că se sustrăsese, lăsând sarcina în seama altora – nici pe departe acţiunea unui eroic partizan al rezistenţei. O dată în plus, ostilitatea clasei de mijloc a triumfat, Cei Treizeci au fost alungaţi şi democraţia a revenit. Însă la momentul procesului lui Socrate, după numai patru ani, regimul atenian trebuie să fi părut încă nesigur, iar Socrate nu-i era prieten.

Moartea lui Socrate a fost o tragedie, nu pentru că el ar fi avut răspunsurile la întrebări filosofice esenţiale ale lumii antice, ci pentru că a dovedit că până şi în societatea aceea relativ deschisă, minţile cele mai luminate nu se puteau exprima întotdeauna liber sau nu-şi puteau urma gândurile oriunde ar fi dus ele. Problemele cele mai presante pentru potenţialele democraţii şi societăţi deschise – iar Atena era mai degrabă una dintre cele din urmă – nu fuseseră niciodată detaliile sistemelor de vot, şi nici măcar balanţa corectă a puterilor, deşi acestea sunt de asemenea greu de atins. Problemele cele mai presante au fost abordarea criticilor ce păreau realmente ameninţătoare, aşa cum părea Socrate, deşi era bătrân, în anul 399 î.Hr. Acelaşi lucru avea să se întâmple cu revoluţionarii francezi ai Iluminismului, cu SUA în epoca McCarthy, dar şi cu democraţiile occidentale actuale care sunt puse la grea încercare de predicatorii islamişti ai urii.

Asta pentru că nu-ţi poţi menţine principiile libertăţii de exprimare şi gândire, fără să cedezi finalmente înaintea fricii.

Ca filosof, Socrate a desfiinţat certitudinile, a fost un sceptic şi un persiflator. El a prestat minimumul posibil de servicii în *polisul* Atenei şi a fost un cetăţean cât mai inactiv. A luptat ca soldat, însă a optat să nu-şi folosească abilităţile excepţionale în controverse politice deschise în marile adunări, preferând să dea lecţii private. Criticii lui l-au etichetat dispreţuitor ca „sofist”, termen prin care defineau un dascăl cinic al artelor controversei – un individ

care foloseşte logica pentru a obţine câştig de cauză în toate situaţiile. Etichetarea respectivă n-a fost corectă. Îndoiala radicală a lui Socrate şi interogarea sinelui n-ar fi putut produce niciodată un manual pentru un trai bun, şi cu atât mai puţin o Constituţie, totuşi el a contribuit esenţial la maturizarea minţii umane.

A învăţa să pui întrebări este chiar mai important decât a învăţa să crezi. Flexibilitatea lui Socrate este dovedită de căile foarte diverse urmate de discipolii săi şi de discipolii lor – republica sumbru autoritaristă a lui Platon se află la mare depărtare de apărarea sofisticată a oraşului-stat oferită de Aristotel. Ca şi în China, unde susţinătorii şi inamicii lui Kong Fu Zi aveau să se înfrunte multe secole, moartea lui Socrate a început o dispută care nu s-a încheiat niciodată.

ALEXANDRU CEL... DESTUL DE BUN

Am petrecut mult timp cu grecii, chinezii, indienii, evreii şi perşii, observând felul cum, de-a lungul a sute de ani, războaiele au cauzat şi au adus în prim-plan schimbări sociale şi idei ce au durat până în epoca noastră. S-au petrecut de asemenea şi schimbări de natură tehnologică, prin răspândirea prelucrării sofisticate a metalelor, carelor de luptă şi scrierii, apărând corăbii capabile de voiaje maritime lungi, deşi ritmul schimbării a fost mai lent aici.

Au existat multe alte populaţii pentru care secolele acestea au fost importante. Avangarda omenirii a continuat să înainteze prin cele două continente americane, defrişând şi asanând terenuri şi începând practicarea agriculturii; primele civilizaţii americane de coastă datează din această perioadă. În Oceanul Pacific, navigatorii descopereau şi colonizau ultimele insule majore nepopulate, o odisee de curaj şi măiestrie de navigare pe care nimeni n-a consemnat-o în scris. În Europa, celţii – care vor apărea în secţiunea următoare – îi alungau pe colonişti anteriori. În Japonia, Burma, Thailanda şi Coreea se instaurau primele dinastii. Pe restul planetei, incluzând aici Rusia şi Africa,

cunoaştem foarte puţine dincolo de probabilele mişcări şi stabiliri de triburi nomade.

Toate acestea sunt istorii interesante şi foarte studiate, însă mai puţin importante decât dezvoltarea celor patru nuclee esenţiale de omenire care avansa: de pe câmpiile Chinei, din nordul Indiei, din Persia şi Orientul Apropiat, şi din bazinul mediteraneean. Misterul lor consta în faptul că în această etapă războaiele, într-o măsură mai mare decât comerţul, au impulsionat clar schimbarea; totuşi războaiele acelea locale fuseseră distrugătoare (aşa cum sunt mereu) şi cauzaseră colapsul unor culturi şi oraşe care poate că ar fi înflorit.

Trebuie să revenim pentru ultima dată în lumea greacă, deoarece dacă există un singur ins care să întrupeze ambiguitatea tragică a acestor mesaje, atunci el nu poate fi decât Alexandru al III-lea al Macedoniei, mai bine cunoscut ca Alexandru cel Mare sau Alexandru Macedon.

Sub conducerea sa, grecii au depăşit graniţele arhipelagului lor şi au pornit spre est şi sud peste Asia Centrală, mânaţi de furie războinică. Deşi provenea din mai grosolanul stat nordic Macedonia, Alexandru a fost un produs al epocii de aur al Greciei. Instruit în lupte cu hopliţii, el purta asupra sa un exemplar din operele lui Homer, despre care se afirmă că l-ar fi folosit ca pernă. A fost educat de marele Aristotel, un adept al tradiţiei socratice, el însuşi macedonean prin născare. Filip, tatăl lui Alexandru, îl angajase pe filosof să le predea prinţului şi tovarăşilor săi, cu vârste între treisprezece şi şaisprezece ani. În şcoala lor, o văgăună ascunsă în vegetaţie pe dealuri, Alexandru a fost învăţat despre perşi, inclusiv Cirus – informaţii preluate de la Herodot –, dar şi despre multe alte subiecte, printre care istoria naturală, botanica, geografia şi matematica. Scrierile ulterioare ale lui Aristotel despre educaţie sugerează că este posibil ca Alexandru să nu fi fost cel mai bun elev; sau poate că el afirmă doar că adolescenţii sunt încăpăţânaţi şi nu ascultă. Încă de la început Alexandru a visat să unească Occidentul şi Orientul, aducând laolaltă războinicii filosofi ai

Greciei şi relaxarea, bogăţia şi tradiţiile Asiei. Alexandru avea să fie însă un mesager fatal pentru adevăraţii admiratori ai epocii de aur eleniste.

Grecii trimiseseră către lume mesajul că oraşul era locul unde omenirea se exprima cel mai bine. În oraşe, o egalitate politică aproximativă între cetăţeni care se exprimau liber şi ascultau atenţi, trăind în conformitate cu legi clare şi acceptate, putea produce o viaţă mai bună – mai artistică, mai filosofică, poate chiar proto-ştiinţifică. Legislaţia, un sistem fixat şi codificat de imparţialitate, le îngăduia oamenilor să trăiască cu succes în grupuri mai mari decât familiile sau triburile. De aceea oraşele-state greceşti erau mândre de legile lor şi-i onorau pe strămunii care le creaseră. Filosofia greacă dedica multă atenţie problemei legilor. Oraşele greceşti erau locuri unde, lăsându-i deoparte pe sclavi, diferenţele dintre bogaţi şi săraci nu erau atât de mari încât să distrugă orice spirit al cooperării şi solidarităţii dintre membrii comunităţii.

Aceste oraşe-state au demonstrat de asemenea puterea concurenţei. Legile, constituţiile, sistemele politice, abilităţile meşteşugăreşti, tehnicile de luptă – toate s-au îmbunătăţit pe măsură ce au fost testate constant unele împotriva altora. Concurenţa greacă a născut întrebări şi răspunsuri care continuă să reverbereze în jurul lumii. Este posibil să fii o republică adevărată şi în acelaşi timp un imperiu? Nu! Poate democraţia să supravieţuiască diferenţelor uriaşe de bogăţie? Nu! Succesul produce decadenţă? Da!

Apoi însă, după ororile Războiului Peloponeziac, această lume viguros de concurenţială a colapsat. Democraţiile au devenit într-adevăr imperii. Atena, apoi Sparta, apoi Teba au devenit dominante peste oraşele-state mai mici şi una peste cealaltă.

Subminate de neîncredere şi înfrângeri, armatele formate din cetăţeni hopliţi au început să lase loc soldaţilor angajaţi: mercenarii. Aşa cum s-a exprimat un istoric: „Cetăţenii săraci, lipsiţi de drepturi, oamenii fără pământ, refugiaţii,

străinii şi sclavii s-au înmulţit... Oraşele autonome şi izolate, în care poate că glasurile cetăţenilor mai puteau fi încă auzite, pierduseră controlul propriului lor destin.” [68] Şi când, finalmente, cele mai mari oraşe-state au fost cucerite de macedoneni în 338 î.Hr., a luat sfârşit epoca oraşului-stat. Asta pentru că macedonenii au adus cultul conducătorului, domnia regilor asupra supuşilor, în majoritatea lumii elene, iar Alexandru, cu toată iubirea lui pentru Homer, n-a fost altceva decât un tiran încântător.

Istoria oferă multe exemple de popoare aparent marginale care irup brusc peste propriile lor frontiere pentru a copleşi sau domina civilizaţii mai bogate din apropiere. Perşii par să fi apărut practic din senin, pentru a răsturna măreaţa cultură războinică a Asiriei. În China, statul de la graniţă Qin avea în curând să ţâşnească şi să-şi doboare rivalii mai bogaţi, dar mai molatici. În lumea greacă, Macedonia era de asemenea un teritoriu de la graniţă, dincolo de care se găseau doar barbari. Macedonenii vorbeau greaca, deşi suna mai ciudat. Ei trebuiau să se confrunte cu păduri şi mlaştini, şi cu o climă aspră – în regiunea aceea ninge abundent şi frigul poate fi muşcător chiar şi primăvara –, astfel că nu erau defel decadenţi.

Erau un popor tribal, nu locuitori de oraşe. Dificil de condus şi loiali nobililor lor, ajunseseră doar relativ recent sub controlul complet al regilor lor, care se stabiliseră în apropierea coastei. Regii aceia, vânători pasionaţi de urşi şi lei, importaseră o parte din cultura epocii de aur din Grecia, printre care palatele flamboaiante. Noua lor capitală, Pella, avea o zonă centrală deschisă uriaşă, sau Agora, unde se produceau ceramică, obiecte din metal, sticlărie şi statui, unde se vindea un vin excelent şi erau aduse bunuri din tot bazinul mediteraneean. Palatele erau bogat împodobite cu fresce multicolore şi mozaicuri complexe; bijuteriile lor din aur erau delicate şi frumoase. Există sugestii ale unui uşor complex de inferioritate – se importau foarte multe din statele mai evoluate din sud. Firi pragmatice, macedonenii dezvoltaseră lupta în falangă ca un ajutor pentru cavaleria regală, totuşi grecii din sud nu-i priviseră cu foarte multă

seriozitate. Macedonia era locul unde i se sugerase lui Socrate să se refugieze pentru a scăpa de pedeapsa cu moartea. În mod grăitor, el râsese de propunerea respectivă, considerând-o absurdă.

Primul mare rege al Macedoniei a fost Filip al II-lea, tatăl lui Alexandru, care exploatase războaiele dintre oraşele-state greceşti pentru a-şi clădi o poziţie militară puternică. Într-o succesiune de campanii, el cucerise rivalele apropiate Iliria şi Tracia, conducând personal armata şi pierzând atât un ochi, cât şi mult sânge în decursul procesului. Călăreţii lui, care nu aveau scări, adoptau în luptă o formaţie de tipul literei „V”, iar infanteriştii foloseau lănci extraordinar de lungi, unele de aproape şase metri, astfel că prezentau aspectul şi efectul unui gigantic arici furios care gonea cu viteză neaşteptată. Mituind, ameninţând, luptând şi păcălind, Filip şi-a impus stăpânirea asupra oraşelor-state (inclusiv Atena), deja dezorganizate. A fost o realizare măreaţă. Doar Sparta i-a rezistat. Filip îi avertizase pe spartani că dacă îşi va aduce armata cu succes în teritoriile lor, le va distruge aşezările şi-i va ucide pe toţi locuitorii. Spartanii au replicat, de altfel magnific, printr-un singur cuvânt: „dacă”. După aceea Filip intenţiona să invadeze Asia. Dar pe când se pregătea pentru invazie, situaţia lui pe plan intern s-a înrăutăţit.

Filip avusese mai multe neveste şi în anul 336 î.Hr. a făcut ceva care a iritat-o pe cea mai vârstnică dintre ele. Nu ştim cu exactitate despre ce a fost vorba, deşi el se însurase cu o femeie mult mai tânără, dar soţia vârstnică nu era dintre cele cu care să te joci. Se numea Olimpia, era prinţesă lidiană şi mama lui Alexandru. Îl venera pe zeul Dionysos şi se spunea despre ea că obişnuia să doarmă cu şerpi în pat, deşi poate fi vorba despre o referire la ritualurile dionisiace care implicau manipularea de şerpi. Ulterior s-a sugerat că de fapt îl concepuse pe Alexandru cu regele persan, care după aceea o trimisese înapoi acasă din cauza respiraţiei neplăcut mirositoare.

Indiferent care ar fi fost motivul, Filip o privea cu ostilitate pe Olimpia şi, pentru a o izola, a decis să-şi mărite fiica (de la altă nevastă) cu regele Lidiei, care era fratele mai mare al Olimpiei. Din punct de vedere dinastic, căsătoria respectivă îl elimina pe Alexandru din succesiunea la tron. Rareori este inteligent să înfurii soţia sau fosta soţie a unui grec. Pe când se pregătea pentru nunta fiicei sale, Filip a fost ucis de un membru al propriei lui gărzi. Mulţi au considerat că înapoia asasinatului s-a aflat Olimpia, care se răzbunase pe soţul ei şi ajutase la asigurarea succesiunii la tron a fiului ei. [69] După conflicte sângeroase în interiorul familiei, Alexandru a ajuns pe tron, moştenind o armată superbă şi o duşmănie cu imperiul persan, care era deja zdruncinat de propriile sale probleme dinastice.

Alexandru a fost întronat la numai douăzeci de ani; nu purta barbă sau mustaţă, avea părul lung şi o privire fascinantă, dar se pare că era destul de scund. Încă de la şaisprezece ani, îşi ajutase tatăl să domnească şi să lupte în bătălii. La treisprezece ani căpătase faimosul cal negru Bucefal, după ce-l stăpânise pe acest armăsar aparent de nestrunit. În adolescenţă se îndrăgostise de amantul său Hefestion, care, ca şi Bucefal, avea să-i rămână alături pe toată durata scurtei lui vieţi. Anturajul tatălui său a fost util într-un mod heteroclit. Întrucât Grecia era la picioarele lui Filip, Curtea macedoneană atrăgea scriitori şi artişti plastici, printre care dramaturgul Euripide şi pictorul Apelles, dar şi muzicieni şi filosofi. Alexandru a crescut de asemenea alături de fiii nobililor macedoneni mai grosolani, care trăiau la Curtea tatălui său ca paji şi ostatici.

Obsesia lui faţă de Orient s-a declanşat atunci, printre perşii exilaţi şi poveştile de călătorii. Herodot l-a învăţat, printre altele, despre obiceiurile interesante ale mezilor, perşilor şi egiptenilor. De la Homer a deprins cultul duelului individual şi al căutării gloriei; Alexandru a împărtăşit credinţa aedului grec că troienii, asiaticii aceia bătrâni şi şireţi, erau admirabili în felul lor aparte. Aşa cum am amintit deja, el a fost educat de Aristotel, care a fost bine plătit pentru a-l instrui în filosofia naturii, politică şi guvernare. Toate

acestea s-au cumulat, formând cea mai impresionantă educaţie primită de oricare prinţ cunoscut nouă din Antichitate – avea în faţa lui inspiraţia războinică a lui Homer, lumea aspră a Macedoniei, esenţa gândirii şi curiozităţii greceşti şi o deschidere către Asia. Toate acestea l-au pregătit pe Alexandru să treacă dintr-o lume în alta, preluând controlul teritoriilor acelora într-un efort măreţ de a le unifica.

Armata tatălui său se hrănea cu ceea ce găsea în drum, putea să parcurgă aproape cincizeci de kilometri într-o singură zi şi era susţinută de maşini de asediu, arcaşi şi suliţaşi. Aceştia erau soldaţii care aveau să traverseze Asia şi să intre în India, unii dintre ei, duri ca uliii bătrâni, luptând şi după vârsta de şaizeci de ani. Cuceririle lui Alexandru ne oferă una dintre epopeile cele mai uluitoare ale Antichităţii. După ce a înăbuşit rebeliunile locale din Grecia – atenienii, cândva atotputernici, nici măcar n-au încercat să lupte, ci au cerut imediat pacea –, regele şi-a condus trupele împotriva ultimului Rege al Regilor imperiului persan, Darius al III-lea, care iniţial a ignorat invazia flăcăului aceluia neruşinat.

După ce Alexandru a obţinut primele victorii în actuala Turcie, lângă Troia, multe oraşe i-au trimis reprezentanţi şi, copiind vechiul obicei persan, el le-a îngăduit să se conducă practic singure, atâta timp cât plăteau tribut. La Issos în 333 î.Hr., Alexandru a învins o oaste persană condusă chiar de Darius, care a fugit, abandonându-şi coroana şi soţia pe câmpul de luptă. A urmat asedierea marilor centre comerciale Tir şi Accra, înainte ca Alexandru să fie salutat ca eliberator de către egipteni, care l-au numit faraon şi încarnarea zeilor lor Ra şi Osiris. El a pătruns după aceea în Mesopotamia, pentru victoria sa cea mai de seamă, în bătălia de la Gaugamela, unde a distrus armata mult mai mare a lui Darius, apoi a pornit în urmărirea împăratului persan, care a fost finalmente asasinat de propriii lui soldaţi.

Alexandru s-a declarat Rege al Regilor şi conducătorul Persiei. A mers mai departe pentru a cuceri Babilonul şi, după o rară, pentru el, retragere dinaintea unei ambuscade persane, a cucerit măreţul oraş Persepolis, care a fost distrus în mare parte din cauza incendiilor.

În anul 328, Cleitus, un general care-i salvase viaţa într-o bătălie anterioară, retezând braţul unui persan aflat pe punctul de a-l ucide pe rege, s-a luat la ceartă cu el, amândoi fiind ameţiţi de băutură, în timpul unei întâlniri a generalilor de la Samarkand. (Macedonenii îşi beau vinul simplu, nediluat cu apă, şi toţi participanţii la întâlnire erau beţi şi probabil frustraţi de lentoarea campaniei.) Cleitus i-a spus lui Alexandru că tatăl său Filip fusese un rege mai însemnat şi, în încăierarea ce a urmat, Alexandru l-a ucis furios cu o lance. Se spune că după aceea regele ar fi fost copleşit de durere. Autori ulteriori l-au descris pe Cleitus ca pe un om care rostise adevărul în faţa autorităţii, un războinic bătrân şi onest, care-şi dăduse seama că regele său devenise imposibil de trufaş. Bineînţeles de acum existau indicii clare că Alexandru, care nu fusese niciodată modest, se ameţise nu numai de vinul nediluat, ci şi de succesiunea uluitoare de victorii. Declarat stăpân al lumii de către egipteni, el ajunsese să susţină că adevăratul lui tată fusese o combinaţie divină între zeul grec Zeus şi egipteanul Amon.

Alexandru avea însă o problemă: avusese *prea* mult succes. Macedonenii lui reprezentau doar o mică minoritate în armatele combinate pe care le comanda acum şi o mică minoritate în popoarele pe care le cucerise. El avea nevoie de respectul noilor săi supuşi asiatici, chiar cu riscul ofensării sensibilităţilor elene. De aceea adoptase veşmintele persane şi îngăduise obiceiul de a fi întâmpinat cu o sărutare de supunere, care era considerată un gest de respect de către perşi şi mezi, dar pe care grecii o considerau o culme a decadenţei. Ei murmurau că acum Alexandru susţinea că este el însuşi un zeu. Regele şi-a ales o soţie, Roxana, din rândul populaţiei sogdiane, est-iranieni dintr-o regiune din actualele state Afganistan şi Uzbekistan,

şi s-a însurat cu ea în cadrul unei ceremonii impresionante. Poate să fi fost o manevră politică şireată, pasiune carnală sau pur şi simplu iubire, totuşi Alexandru a încercat să-i amestece pe grecii macedoneni cu asiaticii, în stilul unui împărat cu adevărat universal. El a poruncit ca treizeci de mii de băieţi asiatici să fie instruiţi ca luptători în stilul grecesc şi i-a acordat un titlu şi rang persan iubitului său Hefestion.

Potrivit istoricului greco-roman Arrian, autorul celei mai complete biografii a lui Alexandru care ni s-a păstrat, regele a organizat de asemenea o extraordinară căsătorie în masă între greci şi perşi în vechea capitală Susa. El însuşi s-a însurat cu cea mai mare dintre fiicele lui Darius, iar pe sora acesteia a măritat-o cu Hefestion, astfel încât copiii lor să fie veri; pe optzeci dintre „tovarăşii" lui macedoneni cei mai buni i-a însurat cu neveste provenite din rândul nobililor perşi şi mezi într-o ceremonie de grup care seamănă cu nunţile multiple ce aveau să fie practicate mult mai târziu de secta Moonie Unification Church. Arian a scris:

> „Căsătoriile au fost oficiate după obiceiul persan, cu scaunele plasate într-un şir pentru miri, iar după banchet, miresele au intrat şi s-au aşezat, fiecare lângă soţul ei. Mirii le-au luat de mâna dreaptă şi le-au sărutat... Acesta pare să fie lucrul cel mai popular pe care l-a făcut Alexandru vreodată... Fiecare bărbat şi-a luat mireasa şi a ieşit şi tuturor, fără excepţie, Alexandru le-a dăruit zestre."
> [70]

Alexandru a poruncit de asemenea să fie consemnate numele altor zece mii de macedoneni care se însuraseră cu asiatice. A fost un experiment uimitor de amestec cultural – ca şi cum regina Victoria ar fi poruncit soldaţilor ei englezi,

irlandezi şi scoţieni să se însoare cu hinduse sau musulmane ori ca şi cum generalul Custer în loc să lupte la Big Horn ar fi încercat să-i căsătorească pe cavalerişti americani cu indience sioux. Din păcate, se pare că puţine căsnicii au durat mult, deşi succesorii lui Alexandru după destrămarea imperiului său au prins rădăcini în regiuni din Asia, îngăduind ca o formă nouă de elenism să se răspândească mult dincolo de bazinul mediteraneean.

Au urmat alte bătălii, când Alexandru şi-a condus armatele în actualele state Pakistan şi India, unde au luptat pentru prima dată împotriva elefanţilor. Calul său Bucefal a fost omorât la est de Ind, iar Hefestion a murit la scurt timp după aceea; supărările, rănile şi abuzul de alcool au început să-l uzeze pe Alexandru. Aflaţi în capătul cel mai îndepărtat al lumii cunoscute pe atunci, soldaţii lui se săturaseră şi, în cele din urmă, s-au răsculat faţă de ideea de a mai înainta împotriva conducătorilor indieni. Ei au cerut să revină acasă. Nici chiar Alexandru n-a mai rezistat. S-a retras şi a revenit în Babilon, unde a ridicat un rug funerar pentru Hefestion. Aflat la conducerea unei porţiuni vaste din suprafaţa lumii, care se întindea de la Himalaya până la Balcani, el a plănuit campanii noi în Arabia, apoi în lungul coastei Africii şi în Italia. Dacă ar mai fi trăit, poate că ar fi cucerit şi un oraş obscur, dar belicos şi ambiţios, numit Roma. Unii spun că ar fi fost otrăvit. Cel mai probabil este că s-a îmbolnăvit, poate de febră tifoidă, şi în iunie 323 î.Hr., la vârsta de treizeci şi trei de ani, Alexandru a murit în palatul lui Nabucodonosor.

Viaţa lui uluitoare susţine pledoaria pro-război şi anti-război. Inspirat de cultura elenă şi extrem de curios în privinţa lumii perşilor şi indienilor, Alexandru a acţionat ca un gigantic şi sângeros mixer cultural. Lumea greacă avea acum influenţe importante în Asia Mică, Egipt şi în Mesopotamia. Au fost întemeiate multe oraşe în stil grecesc, deşi imperiul lui Alexandru n-a durat decât bătaia de aripă a unui colibri. Generalii lui şi-au împărţit mare parte din lumea antică şi a înflorit o nouă perioadă de cultură elenistică. Filosofii au deschis şcoli noi, sculptorii şi

pictorii au găsit de lucru în locuri noi şi a început să se răspândească ceva de felul unei limbi comune.

Cu toate acestea, masacrele, deportările în masă şi incendiile de care Alexandru a fost de asemenea responsabil nu au produs un sistem politic stabil sau atrăgător. El răspândise imaginea Greciei clasice, dar nu şi esenţa ei. N-ar fi putut face asta niciodată, deoarece esenţa aceea se baza pe independenţă mintală şi simţ civic; era o societate care funcţiona de jos în sus, nu de sus în jos. Democraţia nu poate fi impusă cu suliţe (sau cu arme de foc). Viziunea lui Alexandru a fost una imperială, care îngloba multe culturi, dar uriaşele lui succese militare n-au făcut decât să readucă bazinul mediteraneean la o lume de regi şi împăraţi, tirani locali şi dinastii de cartier. Este posibil ca un cititor să găsească şi alte paralele ulterioare. Alexandru a netezit terenul pentru invadatorii romani – cel puţin, aşa au crezut împăraţii romani. Inspirat de eroii lui Homer şi irezistibil de eroic el însuşi, Alexandru a dovedit care sunt limitele reuşitelor eroilor. El a fost groparul marelui experiment grec şi nici pe departe susţinătorul său.

Partea a III-a
SABIA ŞI CUVÂNTUL

De la 300 î.Hr. până 600 d.Hr.: imperii clasice în China, India şi Europa şi confruntarea lor cu religii noi

La momentul naşterii lui Iisus, aproximativ jumătate din toţi locuitorii planetei trăiau în unul dintre cele două mari imperii. Chiar dacă mulţi abia conştientizau asta – fiindcă ţăranii şi fermierii aflaţi departe de marile oraşe auzeau rareori despre lumea din exterior şi numai în formă distorsionată –, era ceva nou în istoria lumii şi nu avea să se mai întâmple niciodată. Roma şi China dinastiei Han au apărut aproximativ în acelaşi timp şi au domnit peste

aproximativ acelaşi număr de oameni – 45 de milioane în cazul Romei la apogeul imperiului, respectiv 57,6 de milioane, potrivit unui recensământ Han pentru taxe. Ambele imperii au acoperit aproximativ aceeaşi suprafaţă de teritoriu, în jur de patru milioane de kilometri pătraţi, deşi unul dintre ele se găsea pe laturile unei mări interioare, iar celălalt pe câmpii vaste străbătute de fluvii. Armatele lor, mărşăluind în formaţii disciplinate cu platoşe şi arme asemănătoare, care de luptă şi cavalerie, arătau şi ele similar.

Romanii îi venerau pe zeii casei şi pe propriii lor străbuni şi acelaşi lucru era valabil pentru chinezi. Însă ambele culturi era pragmatice şi se priveau pe sine ca fiind mai serioase, mai disciplinate şi mai civilizate decât orice rival posibil. Împăraţii romani afirmau că ei conduceau *orbis terrarum*, „întreaga lume”. Rivalii lor chinezi conduceau imperiul „a tot ce se găseşte sub cer”. Împăraţii romani susţineau originea divină, pozând ca zei ce răspundeau doar în faţa lui Jupiter. Împăraţii chinezi pretindeau un statut semidivin similar. Romanii au construit ziduri care inspirau respect pentru a-i ţine la depărtare pe barbari, iar chinezii au procedat la fel. Romanii aveau drumuri perfect rectilinii, chinezii aveau canale lungi şi drepte. Imperiile lor au fost chiar împărţite cam în acelaşi număr de unităţi administrative. Soldaţii le erau stimulaţi prin beneficii foarte practice: chinezii câştigau bani şi statut suplimentar pentru fiecare cap de inamic pe care-l prezentau după bătălie, iar romanii valoroşi puteau căpăta loturi de pământ.

Imperiul Roman a fost făcut posibil de către o putere aflată în ascensiune la marginea lumii mediteraneene, care şi-a înfrânt rivalii ce se ciorovăiau între ei; ascendenţa dinastiei Han s-a bazat pe rezultatul final al războiului purtat între şapte state, impus de un stat periferic. Atât romanii, cât şi chinezii nu se cunoşteau reciproc. Ei erau despărţiţi de peste 7 000 de kilometri, de pustiuri arzătoare şi lanţuri muntoase; ruta maritimă era cu peste trei mii de kilometri mai lungă. [71] Cu toate acestea, imperiile lor au fost aproape să se atingă. Pare să fi existat o noţiune chinezească

confuză despre o Chină alternativă, posibil legendară, undeva în apusul îndepărtat, pe când cuvântul roman *Seres* poate să se refere la China.

În anul 97 d.Hr., generalul chinez Ban Chao a încercat să trimită un mesager la Roma pentru a propune o acţiune comună de cleşte împotriva parţilor, care, cu cavaleria lor excepţională, cauzau neplăceri la fel de mari ambelor imperii. Mesagerul, Gan Ying, n-a izbutit să ajungă la împăratul Traian, fiindcă era pur şi simplu prea departe. A abandonat drumul şi a revenit acasă, iar în felul acesta una dintre marile dileme „ce-ar fi fost dacă?" a dispărut într-o haltă prăfuită la est de Egipt. [72] El a cules totuşi zvonuri despre romani şi a raportat la întoarcere că aceştia aveau peste patru sute de oraşe înconjurate de ziduri şi o capitală lângă vărsarea unui râu, că erau „înalţi şi cinstiţi" şi că-şi alegeau regii dintre bărbaţii cei mai merituoşi, care, dacă se întâmplau dezastre, acceptau destituirea fără supărare. [73] Gan Ying a mai spus că „regele" roman avea treizeci şi şase de căpetenii cu care discuta evenimentele zilei şi că accepta petiţii din partea oamenilor de rând. Era adevărat; informaţia aceea transmite o imagine vagă despre Senat şi în acelaşi timp este clar că ideea politicii care să implice învinşi şi învingători era nefamiliară şi interesantă pentru chinezi.

Iar acela nu era unicul amănunt fascinant despre romani. Gan Ying a raportat surescitat că ei erau vrăjitori incredibili, care puteau să scoată flăcări pe gură şi să jongleze cu douăsprezece mingi simultan.

Potrivit arhivelor chineze, după şaptezeci de ani o delegaţie romană a sosit pe mare în Vietnam, care pe atunci făcea parte din Imperiul Chinez, posibil trimisă de marele împărat-filosof Marcus Aurelius. Reprezentanţii Romei n-au fost primiţi şi singurele legături au rămas cele de natură comercială. În timpul lui Hristos, femeile romane purtau veşminte din mătase scandalos de semitransparente, care au cauzat multe dojeni din partea moraliştilor. Mătasea aceea provenea din China, prin intermediul unor lungi

voiajuri maritime din Vietnam până la actualul Sri Lanka, de unde porneau spre Egipt. Sticlărie şi monede romane au fost găsite în China. Există chiar o vagă posibilitate ca legionari romani şi soldaţi Han să se fi înfruntat în Kîrgîzstan, romanii în „formaţiune în solz de peşte”, după ce teritoriul fusese capturat de parţi în anul 54 î.Hr.

Ambele imperii au durat cam la fel de mult. Romanii, care începuseră ca orăşeni lipsiţi de importanţă în Italia Centrală, au crescut parţial prin atragerea emigranţilor şi parţial prin campaniile militare extrem de încununate de succes şi foarte violente. Ajungerea lor la hegemonie a început prin prăbuşirea regatelor greceşti înfiinţate după moartea lui Alexandru Macedon şi prin distrugerea rivalului lor nord-african, Cartagina, în anii 149-146 î.Hr. Cu şaptezeci de ani mai devreme, primul împărat al Chinei unise fostele state care se războiau acolo. Lumea romană avea să se dezagrege în două imperii: Imperiul de Apus, care a dispărut după anul 400 d.Hr., şi Imperiul de Răsărit (sau Bizantin), care a durat până la căderea Constantinopolului în 1453, cucerit de otomani. Imperiul Han a dispărut în anul 220 d.Hr., deşi China unificată s-a dezintegrat cu adevărat abia în anul 317. (Chiar şi atunci, jumătatea sudică, mai puţin afectată de invazii şi mai conservatoare din punct de vedere cultural, poate fi comparată cu supravieţuirea îndelungată a Imperiului Roman de Răsărit.)

Prin urmare, ambele mari imperii au durat aproximativ o jumătate de mileniu, ceea ce nu înseamnă foarte mult prin comparaţie cu civilizaţiile anterioare ale Mesopotamiei şi Egiptului, totuşi este impresionant potrivit standardelor democratice moderne. În lumina ascensiunii contemporane a Chinei, istoricii se întreabă tot mai frecvent dacă lumea noastră, cu o singură Chină unită, dar cu o Europă fragmentată, a rezultat în vreun fel din experienţele iniţiale ale romanilor şi dinastiei Han? La urma urmelor, China a rămas în general unită din punct de vedere politic cam jumătate de timp după ascensiunea primului ei împărat, pe

când bazinul mediteraneean şi vestul european nu s-au mai unit niciodată după căderea Romei. De ce?

Unii consideră că motivul are o natură geografică. China este divizată de fluvii şi lanţuri muntoase, dar în acelaşi timp este înconjurată şi izolată de restul lumii prin deşerturi şi mări. Dobândirea unităţii politice n-a fost deloc simplă. S-a calculat că între anii 656 şi 221 î.Hr., în China s-au purtat nu mai puţin de 256 de războaie separate. Dar după trecerea fazei respective, a existat o logică topografică pentru această regiune aparte, cu coasta ei prelungă în formă de pântec. De îndată ce şoselele, canalele şi zidurile schiţaseră liniile de comunicaţii şi apărare, ele au rămas în general neschimbate. Invazii din exterior au continuat să ameninţe ţara, totuşi n-au izbutit să distrugă harta culturală a Chinei Unite.

Lumea mediteraneeană şi europeană este foarte diferită. „Marea dintre pământuri" a uşurat într-adevăr deplasările prin Imperiul Roman clasic, totuşi existau mai puţine bariere naturale care să-i oprească pe invadatori, în timp ce Europa era divizată de o mulţime de râuri care curgeau în toate direcţiile şi de lanţuri muntoase. Din punct de vedere geografic, era o peninsulă lipsită de eleganţă, neregulată şi despicată, şi ca atare mai puţin probabil să reziste ca entitate politică.

Deşi satisfăcătoare pe moment, explicaţia pare superficială. China a fost divizată timp de secole. Populaţiile ei din nord şi din sud duceau existenţe foarte diferite, vorbeau graiuri diferite şi uneori au fost conduse de imperii diferite. China a fost pe punctul de a explora o lume cu flote oceanice măreţe, dar n-a mai făcut-o în urma unei decizii politice. Între timp, în Occident s-a părut pentru o vreme că Imperiul Roman de Răsărit ar putea reuni finalmente bazinul mediteraneean. Mult mai târziu, conducători precum Carol Quintul şi aventurierul corsican Napoleon Bonaparte s-au apropiat mult de unirea Europei, în ciuda fluviilor şi lanţurilor muntoase.

Ce alte forţe sunt relevante? Rolul jucat de cei sosiţi din exterior a fost cu certitudine important. Popoarele nomade şi crescătoare de vite din Asia Centrală, înarmate şi războinice, au produs valuri de migraţii care s-au revărsat peste Europa. Multe s-au stabilit, înainte ca alt val să le silească să se deplaseze din nou. În China, populaţiile stepelor au fost ţinute la depărtare mai eficient, până când au copleşit complet imperiul prin mongoli. Au făcut-o însă atât de rapid şi atât de total, încât şi-au putut impune propria conducere imperială şi astfel i-au păstrat unitatea.

Deşi lumea chineză şi cea europeană aveau să fie zguduite de sosirea unor religii concurente, efectul monoteismului – atât creştinismul, cât şi islamismul – a fost mai spectaculos în Occident decât impactul budismului asupra Chinei, unde împăraţii l-au putut reprima. Asta a însemnat existenţa unei virulenţe, a unei disperări în războaiele religioase din Europa, de care China n-a avut parte. În mod repetat, deşi urmând tipare diferite, monoteismul avea să-i dividă pe occidentali în credincioşi şi „ceilalţi”. Nimic similar nu s-a petrecut în China, unde, aşa cum vom vedea, legile şi gândirea socială conservatoare au avut un impact mai mare decât religia. Există apoi deosebiri culturale, de exemplu greutatea învăţării scrierii chinezeşti, care au menţinut o elită birocrată izolată şi puternică în chipuri inexistente în Occident. Toate acestea sunt subiecte asupra cărora vom reveni.

Istoria în ambele lumi, romană şi chineză, a fost însă la fel de sângeroasă şi brutală, abundând în conducători cinici, teroare exercitată de stat şi persecutarea disidenţilor. În ambele imperii apar filosofi interesanţi şi clădiri minunat de frumoase (deşi China dinastiei Han a fost construită în majoritate din lemn şi pământ bătătorit, materiale care, aşa cum menţionam anterior, n-au supravieţuit). Totuşi ambele au fost în acelaşi timp structuri de putere ridicate prin forţă şi frică, capabile să-şi exprime frumuseţea şi filosofia doar pe spinările asudate ale vastei majorităţi, care lucra ogoarele. Realizările imperiale romane s-au bazat pe încorporarea elitelor locale şi reputaţia legiunilor; cele ale

chinezilor s-au bazat mai mult pe forţa pură. Indiferent însă dacă elitele educate au studiat maximele lui Confucius sau Hristos, indiferent dacă s-au ploconit înaintea unui împărat sau au citit proclamaţiile unui Senat, armatele care mărşăluiau sub control central i-au măcelărit pe rebeli şi şi-au proclamat autoritatea prin intermediul unor pedepse publice deliberat repulsive. Dacă puterea avea dreptate, atunci puterea central organizată şi mobilizată avea încă şi mai multă dreptate.

AŠOKA

Înainte ca Roma sau China dinastiei Han să se ridice spre zenit, a existat un alt imperiu măreţ, cu o poveste complet diferită. Al treilea imperiu, care a cuprins poate un sfert din populaţia mondială, a fost India dinastiei Maurya, care a acoperit aproape toată India modernă, cu excepţia sudului îndepărtat, plus actualul stat Pakistan şi mare parte din Afganistan. În secolul al II-lea î.Hr. populaţia sa a fost apreciată la cincizeci de milioane şi el îşi începuse existenţa în anul 322 î.Hr., când romanii încă se luptau în Italia Centrală, iar chinezii aveau parte de un război violent şi aparent nesfârşit între state rivale. Totuşi acest al treilea imperiu s-a prăbuşit din nou în anul 185 î.Hr., în ciuda strălucirii celui mai mare conducător al său, Ašoka. După dinastia Maurya, care a înfrânt lumea clasică, India n-a mai putut niciodată să se extindă şi să mai domine altundeva. Mare parte din forma politică şi religioasă a lumii moderne a fost stabilită acum două mii de ani de către personaje istorice ale căror nume le cunoaştem.

Conducătorii Maurya se află însă la marginea istoriei vizibile. Ašoka a fost identificat drept personaj istoric, nu legendar, abia în secolul al XVIII-lea de către filologul amator James Prinsep, şeful monetăriei britanice din Calcutta. Imperiul lui Ašoka este mai puţin cunoscut şi mai puţin documentat decât al romanilor şi al chinezilor, şi va rămâne mereu aşa. Există trei surse principale. Una dintre ele a fost istoricul grec Megastene, însoţitorul lui Seleucus Nicator, generalul lui Alexandru Macedon care şi-a creat

propriul mini-imperiu cu centrul în Persia şi actualul Pakistan. Probabil că Megastene a vizitat Pataliputra, măreaţa capitală Maurya, care se află îngropată sub Patna modernă, fără îndoială una dintre metropolele cele mai haotice şi mai poluate din lume. Din păcate, cartea lui a dispărut de mult şi este cunoscută doar din ce au preluat din ea istorici ulteriori. A doua sursă este un manual indian despre guvernare, care poate să fi fost scris, cel puţin parţial, de unul dintre sfetnicii de la curtea Maurya. Iar a treia sursă o reprezintă chiar cuvintele lui Ašoka, săpate în piatră şi pe pilaştri în mare parte din India.

Se crede că bunicul lui Ašoka, Chandragupta, a fost acelaşi conducător indian identificat de Megastene ca „Sandrokottos", care l-a întâlnit pe Alexandru Macedon. Chandragupta s-a ridicat împotriva dinastiei anterioare din nordul Indiei, Nanda. A înfrânt-o, ajutat de un sfetnic aparent şiret şi nemilos, şi şi-a întemeiat propria dinastie în anul 321 î.Hr. Strategia lui a fost de a-l slăbi pe inamic, pornind de la periferie şi înaintând spre centru, într-un îndelungat război de uzură, pe măsură ce fostul imperiu se diminua treptat. Potrivit legendei, Chandragupta a procedat aşa după ce auzise o femeie care-i spusese copilului ei să nu mănânce din mijlocul farfuriei, întrucât centrul era întotdeauna mai fierbinte decât marginile.

Chandragupta s-a întors apoi împotriva grecilor, care până recent fuseseră invincibili, şi în jurul anului 303 î.Hr. l-a învins pe Seleucus. Este clar că n-a fost o victorie categorică, deoarece Chandragupta i-a dat lui Seleucus cinci sute de elefanţi de război în schimbul noilor teritorii pe care le cucerise. [74] Soldaţii lui Alexandru Macedon fuseseră primii occidentali care se confruntaseră cu imaginea copleşitoare a elefanţilor de război indieni şi regele adusese câţiva la Bagdad, înglobându-i în garda sa personală. Pentru greci, un asemenea cadou oferit lui Seleucus era similar cu primirea câtorva regimente de tancuri Tiger sau de elicoptere de atac. Elefanţii au fost vânduţi, împrumutaţi sau făcuţi cadou de regi greci; de exemplu, regii egipteni au folosit elefanţii de război indieni împotriva evreilor în

timpul răscoalei acestora, iar ulterior aveau să fie folosiţi împotriva puterii Romei aflate în ascensiune.

Dacă putem da crezare textelor antice despre guvernare, imperiul lui Chandragupta n-a fost doar războinic, ci şi intervenţionist, birocratic şi paranoic, pe măsură ce s-a extins în majoritatea subcontinentului indian. Cunoaştem totuşi puţine despre conducătorul descris ca un Iuliu Cezar indian şi mai puţine despre fiul său, care i-a urmat după ce Chandragupta a abdicat în anul 297 î.Hr. şi se spune că s-ar fi înfometat până la moarte, ca act de ascetism pios. Pe noi ne interesează mai mult nepotul său, Ašoka. Acesta a domnit între anii 268 şi 233 î.Hr. şi a fost cunoscut din scrierile budiste cu mult înainte ca o traducere revoluţionară a misterioaselor „edicte” săpate în stâncă şi pe coloane prin toată India să-i fi conferit un glas în lumea modernă. Nu era clar cine fusese el de fapt, dar edictele acestea, descifrate în anul 1837 de şeful monetăriei britanice, au dezvăluit o poveste surprinzătoare.

Ašoka, nume ce s-ar traduce prin „fără milă”, a început să-şi transforme numele în renume în lupta sângeroasă pentru succesiune. Poate că n-a ucis chiar nouăzeci şi nouă de fraţi rivali, aşa cum afirmă textele clasice, totuşi intervalul dintre decesul tatălui său şi întronarea lui sugerează lupte crâncene. După aceea el şi-a îndreptat atenţia către una dintre puţinele părţi ale Indiei care nu se găseau sub controlul său direct, Kalinga, pe care a recucerit-o după o bătălie teribilă. În conformitate cu propriile lui inscripţii, 100 000 de soldaţi au fost ucişi în luptă şi mulţi au murit, fie din cauza rănilor, fie după masacru; alţi 15 000 au fost deportaţi.

Cezar s-ar fi făli cu numărul morţilor; la fel ar fi procedat conducătorii militari chinezi, ba chiar şi Chandragupta. Ašoka însă se pare că a suferit o schimbare de atitudine radicală, incluzând convertirea la budism, poate la îndemnurile soţiei lui. În una dintre inscripţiile sale, el a spus că a simţit remuşcări pentru război, „pentru că atunci când este cucerită o ţară independentă, măcelul, morţile şi

surghiunul oamenilor sunt foarte dureroase... Dacă azi ar suferi similar o sutime sau o miime din cei care au fost uciși sau surghiuniți... suferința lor ar împovăra mintea Celui Iubit de zei [adică el însuși].” În edictul treisprezece săpat în piatră, Ašoka și-a avertizat urmașii împotriva unor noi cuceriri și le-a cerut să aplice doar „pedepse ușoare”.

Dacă el n-ar fi mers mai departe, acela ar fi fost un moment remarcabil din istoria omenirii: primul și ultimul caz consemnat al unui cuceritor pocăit, care cerea iertare pentru victoriile sale. Ar fi fost ca și cum Napoleon, după bătălia de la Austerlitz, ar fi anunțat că era dezgustat de comportamentul lui politic necontrolat și intenționa să devină quaker. Însă Ašoka a continuat și a încercat să creeze un imperiu bazat pe noțiunea budistă de *dhamma*, care înseamnă ceva similar virtuții, bunei purtări și decenței. Ea implica un comportament blând față de inferiori și rude, evitarea omorurilor – nu numai a oamenilor, dar și a oricăror animale – și toleranță religioasă. În edictele săpate în piatră, care se găseau din munții înghețați din nord până în junglele fierbinți din sud, Ašoka a îndemnat la vegetarianism, interzicerea sacrificiilor, respectul pentru secte religioase diferite și a descris toate popoarele omenirii ca fiind copiii săi.

Cuvintele lui au fost săpate în mai multe limbi, inclusiv forme de aramaică în nord-vest, la periferia lumii elene, și în versiuni de sanscrită și dialecte locale, într-o scriere cunoscută ca brahmi. Primele edicte au fost dăltuite pe fețele stâncilor și bolovanilor unde călătorii se puteau aduna, așeza și asculta pe cei care le citeau cu glas tare. Ulterior, în Pataliputra, Ašoka a înființat un fel de fabrică pentru a produce coloane uriașe, încununate cu lei, care erau trimise pe Gange și alte râuri pentru a fi ridicate în toată India Centrală. A fost pe cât de mult se putea apropia un rege de emiterea în eter, difuzoarele lui fiind din gresie lustruită. În edictele acestea Ašoka, nefiind mai modest decât majoritatea împăraților, se lăuda că a plantat arbori pentru umbră pe marginile drumurilor, că a construit hanuri la intervale regulate și a săpat fântâni. El mai afirma că a

detestat războiul şi violenţa. Ulterior şi-a răspândit ideile şi mai departe, trimiţând călugări budişti să-i poarte mesajul de pace în Burma, Sri Lanka, Egipt şi chiar Grecia.

Dacă toate acestea par prea frumoase ca să fie adevărate, aşa poate să fi fost: în India existau atât de multe religii rivale şi subcontinentul era atât de divizat de deosebiri între caste şi limbi, încât orice dinastie care spera să dăinuie mult timp avea nevoie de o idee unificatoare. Este aproape cert că Ašoka a creat premeditat ceea ce conducătorii moderni ar numi o „ideologie”. Chiar dacă a fost o ideologie remarcabil de blândă, administrarea reală a imperiului său poate să fi fost mai puţin liberală. El a păstrat pedeapsa capitală într-un grad limitat, iar în edictele sale s-a încruntat la răstimpuri către locuitorii junglelor, care par să fi fost atât neîmblânziţi, cât şi neimpresionaţi de acest liberal budist. Până şi vegetarianismul lui nu era absolut; se pare că Ašoka nu se împotrivea consumului de carne de căprioară şi păun, pe care o considera delicioasă. Din păcate nu dispunem de altă sursă de informare în afara propriilor lui afirmaţii. Dacă tot ce am şti despre Stalin ar fi discursurile lui umanitare blânde, ni l-am putea reaminti ca pe un unchiaş binevoitor. Însă deoarece Ašoka se dojeneşte cu atâta asprime pentru anterioarele lui războaie sângeroase, este probabil ca el să fi fost un autentic convertit la budism, care s-a străduit din răsputeri să înfiinţeze un „imperiu al binelui”.

Aceasta pare cu atât mai plauzibil cu cât el a dat greş foarte repede. Se presupune că înaintea morţii ar fi renunţat la toate bunurile sale, încheindu-şi viaţa ca mândru posesor al unei jumătăţi de mango. Domeniul uriaş al comunităţilor indiene n-a rămas loial sau unit mult timp după decesul lui. Puţine se cunosc despre succesorii săi din dinastia Maurya, cu excepţia faptului că ultimul dintre ei a fost asasinat, iar imperiul s-a dezintegrat şi a urmat o jumătate de secol de haos. A venit apoi o epocă de argint, sau chiar de aur, sub dinastia Gupta, care a început să conducă în anul 320 d.Hr. şi sub care au înflorit scrierea sanscrită, matematica zecimală şi altele. Când au început

să se reverse în nordul Indiei, musulmanii i-au alungat pe budişti şi, confruntându-se de asemenea cu ostilitate hindusă, crezul lui Ašoka a dispărut practic din India.

El a rămas totuşi mai mult decât o simplă notă de subsol a istoriei. India modernă, cu fisurile ei periculoase între diversele religii şi grupări etnice, redescoperind an după an cât de grea este toleranţa, l-a adoptat pe Ašoka asemenea unui erou intelectual. Leul lui tricefal este unul dintre simbolurile cele mai familiare ale republicii şi apare de pildă pe bancnote. Iar în anul 1956 s-a desfăşurat un protest elocvent faţă de intoleranţa religioasă, dovedind că budismul politic al lui Ašoka nu murise complet.

B.R. Ambedkar a fost una dintre marile figuri ale democraţiei indiene timpurii, un avocat strălucitor din casta paria. El a suit în carieră şi a ajuns preşedintele comitetului care a redactat Constituţia noii Republici [75], care a abolit statutul de paria şi a acordat drepturi speciale de vot acestei caste formate din muncitori, cizmari, măturători şi prestatori în munci murdare. Ambedkar a continuat totuşi să fie frustrat şi furios că India nu făcea mai multe pentru poporul său. Pentru el, indiferent care ar fi fost litera legii, prejudecăţile de castă hinduse – prejudecăţi de natură religioasă – continuau să rămână o realitate a vieţii indiene. De aceea în 1956, cu puţin înainte de moarte, la o ceremonie la care au asistat mulţimi vaste, s-a convertit public la budism. Un milion de oameni au participat la funeraliile lui şi mulţi adepţi din casta lui au devenit de asemenea budişti, contribuind la renaşterea sistemului de credinţe în India contemporană. În mod clar, mesajul moral al coloanelor lui Ašoka continua să răzbată prin eter.

PRIMUL ÎMPĂRAT

Primul împărat al Chinei a fost o schimbare de 180 de grade faţă de figura benignă, poate chiar naivă, a lui Ašoka. Qin Wang (sau Qinshi Huangdi), care a domnit aproximativ în aceeaşi perioadă, a ridicat de asemenea coloane de piatră pe vârfurile dealurilor pentru a-şi proclama realizările, dar

nu avea să fie reamintit pentru propriile lui cuvinte. Reputaţia sa pentru paranoia, cruzime şi lipsă de milă a provenit dintr-o istorie ulterioară scandaloasă, susţinută în timpurile recente de descoperirea unei părţi dintr-un uimitor oraş mort pe care-l construise pentru sine, în care există „armata de teracotă" faimoasă în toată lumea. Dacă Ašoka încerca să anuleze toate poftele şi egoismul, Qin Wang dorea să fie protejat de-a pururi de maşina birocraţiei şi armatei realizată din lut şi bronz, pictată şi pregătită să-i respingă pe demoni.

Viziunea lui a fost una materială, născută din cuceriri şi temeri, care ar fi fost mai logică pentru romani, şi chiar pentru egipteni, decât retragerea budistă a lui Ašoka. Atât în China contemporană, cât şi în lumea contemporană, Qin Wang este mai convingător decât Ašoka. Deşi dinastia lui a dispărut repede, ca şi cea a conducătorului indian, a fost înlocuită la fel de iute de dinastia Han, care i-a preluat realizările politice, mai puţin o parte din paranoia sălbatică. Poate că a fost un personaj neplăcut, însă a unificat sistemele chineze de scriere, a realizat construcţii publice măreţe, a pus capăt secolelor de războaie civile şi a extins ideea Chinei în sine. Poate că mesajul lui pentru omenire a provenit de pe un chip încruntat, dar a dăinuit.

Una dintre cele mai mari probleme asociate lui Qin Wang o reprezintă consemnarea scrisă care ni s-a păstrat şi care îi aparţine lui Sima Qian, pe care l-am întâlnit mai devreme ca prim biograf al lui Confucius. El a fost una dintre marile figuri literare ale istoriei scrise a Chinei, un Plutarh asiatic a cărui viaţă a fost marcată de tragedie. Precum contemporanii săi istorici latini, el a ştiut foarte bine că depăşirea unor limite în criticarea conducătorilor putea duce la exil sau moarte – sau, în cazul său, la castrare. Tot ca alţi istorici, Sima Qian pare să fi înţeles că-şi putea critica voalat propriii conducători, atacându-le predecesorii, mai ales dacă aceia fuseseră înfrânţi. În felul acesta el a transmis bârfa cea mai răutăcioasă despre Qin Wang. Cronica sa *Shi Ji*, o istorie a dinastiilor chineze, ne spune că Qin Wang a fost probabil fiul unui vânzător ambulant Lu

Buwei, imigrant în statul Qin. Lu Buwei avea o amantă frumoasă, care a atras privirea prinţului moştenitor şi vânzătorul i-a dăruit-o. Amanta era însă deja însărcinată şi a declarat copilul ca fiind al prinţului. Prinţul a devenit rege şi curtezana – regina lui, apoi s-a născut fiul.

Copilul a fost Qin Wang, aşadar bastard şi impostor, care la vârsta de treisprezece ani a suit pe tronul statului Qin după moartea „tatălui" său. Destul de neplăcut, dar povestea devine indecentă abia de acum. Lu Buwei a revenit în braţele amantei sale, rămasă văduvă, dar s-a plictisit de ea, de aceea... În momentul acesta este probabil mai bine să-l citătm direct pe Sima Qian: „De aceea el a căutat în secret, până a găsit un bărbat pe nume Lao Ai, care avea un penis neobişnuit de mare. Când s-a ivit o ocazie prielnică, Lu Buwei a cerut să se cânte o muzică sugestivă şi, instruindu-l pe Lao Ai să-şi introducă penisul prin centrul unei roţi din lemn de paulownia, l-a pus să umble aşa şi s-a asigurat că episodul respectiv va ajunge la urechile văduvei, pentru a-i incita interesul." [76]

Într-adevăr, ea a fost incitată. Încercând să domolească bârfele, Lu Buwei l-a arestat mai întâi pe dotatul Lao Ai pentru o acuzaţie măruntă şi l-a condamnat la castrare. Operaţia a fost însă doar simulată şi, după ce a fost foarte bine bărbierit, pentru a sugera că devenise eunuc, Lao Ai a fost lăsat să se bucure de o viaţă fericită cu văduva, ajunsă acum împărătească, care i-a oferit daruri şi doi copii. Din păcate pentru amândoi însă, Qin Wang, înconjurat de o mamă cu comportament bizar, de un „sfetnic" suspect – despre care se vorbea că ar fi fost adevăratul lui tată –, un fals eunuc şi doi fraţi vitregi care erau potenţiali succesori, a decis că sosise timpul să se afirme. El şi-a exilat mama (deşi ea a revenit până la urmă) şi pe Lu Buwei, care ulterior a decis să se sinucidă înghiţind otravă decât să aibă parte de alt surghiun. I-a ucis pe fraţii vitregi, iar pe Lao Ai, eroticul învârtitor de roţi, l-a condamnat prin sfârtecare în patru, după ce membrele îi fuseseră prinse de care de luptă. Susţinătorii lor au fost decapitaţi sau exilaţi... dar în principal decapitaţi. Efectele ar fi putut cu greu să fie mai

sângeroase chiar dacă Quentin Tarantino ar fi ecranizat *Hamlet* de Shakespeare.

Dar, bineînţeles, este perfect posibil ca nimic din toate acestea să nu fie adevărat. Noi trebuie să credem pe cuvânt relatarea lui Sima Qian, sau poate pe ale unor ulteriori istorici anonimi defăimători. Toţi aceia au fost în slujba dinastiei Han, care înlocuise dinastia Qin, şi nu aveau niciun motiv pentru a-i spori reputaţia lui Qin Wang. Sima Qian pare totuşi să fi avut măcar o seriozitate migăloasă, dar a ieşit din graţiile următorului împărat, când a apărat un prieten, un general care-şi pierduse armata. Pentru fapta aceea, Sima Qian a ales drept pedeapsă umilinţa castrării, astfel încât, trăind doar ca jumătate bărbat, să-şi poată cel puţin termina cartea.

Între timp, cu preţul multor rude şi chicoteli de cronicari, Qin Wang ajunsese la comanda totală a celui mai mare şi mai agresiv dintre regatele chineze, tocmai când acesta încheia o suită de cuceriri care aveau să-l facă nucleul unui imperiu unificat. Predecesorii Qin ai lui Wang făcuseră deja majoritatea treburilor, păcălindu-i printre alţii pe cei din Shu, care ocupau actualul Sichuan dincolo de munţii Qinling, aproape inexpugnabili. Se spune că Hui, primul rege Qin, i-a arătat regelui Shu nişte vaci minunat sculptate în piatră, ale căror picioare din spate erau încrustate cu stropi de aur care simulau baligi. Credulul rege vecin ceruse să-i dăruiască minunile acelea care excretau aur şi-i îngăduise lui Hui să construiască un drum cu poduri din lemn şi tuneluri prin munţi, pentru a le aduce în Shu. Pe drumul acela a sosit desigur armata Qin, care şi-a surprins şi şi-a copleşit rivalii, ocupând un teritoriu nou şi vast.

Celelalte state rivale din vechea Chină au fost învinse şi cotropite succesiv de soldaţii Qin, până când, spre sfârşitul domniei sale, Primul Împărat a pătruns adânc în sud şi a încheiat unificarea tuturor regiunilor principale. Războaiele acelea au fost destul de sângeroase, purtate în principal cu pedestrime şi arbalete, dar probabil nu atât de distructive pentru agricultură şi oraşe pe cât fuseseră pustiirile

anterioare cauzate de războaiele interstatale. Nu vom şti niciodată ce au gândit cu adevărat despre Primul lor Împărat „oamenii cu părul negru” de pe câmpiile chineze, care se străduiau să-şi strângă recoltele şi să evite să fie recrutaţi de armatele ce treceau prin ţinutul lor.

La momentul respectiv, alte regiuni ale lumii erau modelate de religie, ca şi de ascensiunea şi prăbuşirea regilor, însă China a fost diferită. Aşa cum aminteam anterior, în China exista o tradiţie îndelungată de venerare a spiritelor străbune şi zeilor locali. În momente diferite, setul complicat de credinţe cunoscut ca daoism putea fi folosit fie pentru a susţine, fie pentru a contesta puterea imperială. Din India lui Ašoka, budismul avea să se răspândească peste China cu mănăstiri şi călugări care, din nou, au fost uneori toleraţi sau susţinuţi, iar alteori au fost persecutaţi. N-au existat totuşi religii noi care să-i înfioare pe oameni sau să cutremure dinastii, de felul celor care aveau să răstoarne lumea mediteraneeană. Chinezii educaţi aveau filosofia ca factor unificator. În vremea Primului Împărat însă, viziunea socială conservatoare şi umanistă a lui Kong Fu Zi – Confucius – a fost contestată de o şcoală nouă de gândire politică: „legalismul”.

Legaliştii puneau mai presus de orice nevoia de ordine şi supunere. A fost o credinţă bazată pe frica de anarhie socială şi concepută pentru a fi în primul rând pe placul conducătorilor. Legea, severă, dar imparţială şi certă, era bunul social principal. Legaliştii propovăduiau că statul trebuia să-i organizeze pe oameni, să irige terenurile, să standardizeze greutăţile şi măsurile, şi să îngăduie promovarea slujitorilor şi soldaţilor săi pe baze concrete; de exemplu, câţi inamici uciseseră. În schimb, statul organiza familii şi sate în grupări, care să se spioneze reciproc. Arsenalul respectabil al pedepselor statului includea sfâşierea condamnaţilor în bucăţi, fierberea lor de vii, decapitarea şi retezarea în două. Cei norocoşi puteau avea parte doar de tăierea degetelor de la mâini sau scoaterea

rotulelor. Dovezi recente sugerează că legea era cel puţin aplicată imparţial şi cu atenţie şi este posibil ca, în practică, să nu fi fost pe atât de crudă pe cât sună. [77]

Mulţumită demagogiei sinistrului înţelept legalist Lord Shang, statul Qin a adoptat această doctrină. Situat la extremitatea de nord-vest a şesurilor chineze, Qin era deja privit de rivalele sale ca fiind semibarbar, deoarece se găsea prea aproape de periferia lumii cunoscute pentru a fi cu adevărat civilizat. Legalismul l-a făcut încă şi mai nemilos, mai aspru şi mai represiv. Filosofia lui războinică implica acum măcelărirea în masă a inamicului atunci când era posibil şi tactici de teroare. Qin a fost comparat în mod convingător cu celălalt stat militarizat şi nemilos, Sparta, şi cu dictaturile moderne. În epoca Primului Împărat, Lord Shang nu mai trăia de mult (mă bucur să spun că fusese el însuşi executat, după ce fusese prins de propriul lui sistem de spioni), dar influenţa lui rămăsese la fel de profundă.

El ar fi aprobat cu entuziasm una dintre acţiunile cele mai notorii ale lui Qin Wang, care, la sugestia marelui sfetnic legalist Li Si, a poruncit strângerea şi arderea majorităţii cărţilor chinezeşti de poezie, istorie şi filosofie. Potrivit lui Sima Qian, scopul său era de a răspândi ignoranţa: distrugând consemnările despre trecut, s-ar fi anulat capacitatea oamenilor de a contesta legile noi prin apelarea la tradiţie şi istorie. Aceasta face ca acţiunea lui Qin Wang să sune ca o tentativă de tip maoist „Anul Zero” de ştergere a memoriei. De fapt, aşa cum au arătat recent unii istorici, multe lucrări de istorie şi majoritatea cărţilor de instruire practică au fost cruţate; era relativ uşor să ascunzi cărţile din bambus, chiar dacă pedepsele pentru delictul respectiv includeau tatuarea şi îngroparea de viu. Legendele chineze insistă că Qin Wang a îngropat de vii mulţi cărturari confucianişti. Mao l-a lăudat pentru asta, dar a adăugat că ar fi trebuit să fi omorât mai mulţi. Este posibil ca Sima Qian să fi exagerat, pentru ca profesiunea lui să pară chiar mai eroică şi mai martirică. În mod cert pasiunea chinezilor pentru cronicile istorice şi poezie aproape că nici n-a fost întreruptă.

Războaiele purtate de Qin Wang împotriva ultimelor state rivale n-au însemnat moştenirea lui pentru China. El a supravieţuit unui atentat de asasinare extraordinar: atentatorul izbutise să ajungă în prezenţa lui, aducându-i hărţi ale teritoriului inamic şi capul retezat al unui general rebel (generalul făcuse parte din conspiraţie şi, plin de nobleţe, îşi retezase singur beregata, pentru a contribui la planul atentatului). Dar în harta făcută sul se afla un pumnal şi, potrivit lui Sima Qian, asasinul şi împăratul s-au luptat corp la corp înainte ca Qin Wang să învingă, în vreme ce curtenii priveau înmărmuriţi de oroare. Deloc surprinzător, împăratul a devenit şi mai paranoic, construind pasarele acoperite între palatele sale, astfel încât nimeni să nu poată şti cu certitudine unde se afla.

Treptat, proiectele grandioase, printre care canale uriaşe, au devenit tot mai importante pentru el. Printre acţiunile lui faimoase se numără extinderea şi repararea zidurilor din pământ şi piatră ce aveau rolul de a-i opri pe barbari – parte din viitorul Mare Zid Chinezesc –, ca şi construirea unor drumuri din pământ bătătorit care să lege laolaltă numeroasele părţi ale imperiului său. S-a pus capăt în cele din urmă rivalităţii anarhice dintre state în privinţa unor probleme ca valoarea monedelor şi standardele privind măsurile, lungimile osiilor şi sistemele de scriere. S-a afirmat că fără Qin Wang, China nu ar fi avut un sistem de scriere unic şi astfel n-ar fi avut nicio identitate culturală coerentă.

Împăratul a călătorit prin noile teritorii, prezentându-se pe sine şi armata sa supuşilor noului imperiu, şi a ridicat coloane triumfale. Importanţa de sine l-a condus la „pedepsirea” unui deal care fusese lovit de fulger, căruia i-a tăiat copacii şi l-a vopsit în roşu, şi la o căutare lipsită de succes a nemuririi care implica vânarea cu arbaleta de creaturi maritime mari şi probabil mitice. Este posibil să fi contribuit la propria sa moarte, înghiţind pilule cu mercur pe care un medic le sugerase ca drum mai rapid spre nemurire.

Se poate spune că într-un fel aşa a fost, deoarece Qin Wang este cunoscut actualmente în exteriorul Chinei în primul rând pentru uriaşul său monument funerar cu cei opt mii de războinici – „armata de teracotă” –, caii, carele de luptă şi magistraţii, îngropaţi sub un gorgan uriaş de lângă Xian. Vom reveni, pentru ultima dată, la istoricul nostru, care ne spune că în centru se află împăratul însuşi, înconjurat de un model al lumii chineze, cu râuri din mercur şi având deasupra o constelaţie de stele. Este posibil ca toate astea să fie adevărate. Există într-adevăr dovezi de cantităţi anormale de mercur sub un deal din apropiere, cu o formă suspicios de regulată şi cu dimensiuni adecvate pentru palatul funerar în sine. Poate că în următoarele decenii, cea mai mare excavare arheologică din istorie îl va scoate la lumina zilei pe Qin Wang însuşi.

Ca şi ceilalţi chinezi, Qin Wang credea într-o lume a umbrelor de după moarte, similară cu lumea aceasta şi pentru care trebuia să te pregăteşti cu atenţie. În timpul dinastiilor locale anterioare, mulţi regi şi nobili chinezi fuseseră îngropaţi alături de servitori care fuseseră omorâţi în scopul respectiv şi de cópii special realizate ale unor obiecte cotidiene. Credinţele lui Qin Wang n-ar fi părut stranii egiptenilor, grecilor, vikingilor şi altor popoare antice, care credeau în trimiterea corpurilor muritoare bine pregătite pentru viaţa de apoi. Ideile religioase despre egalitatea oamenilor înaintea unei divinităţi sau despre judecata morală care-i aşteaptă pe cei vii i s-ar fi părut ridicole – tot aşa cum nouă ni se pare ridicolă o armată de lut care să ne apere de demoni.

Qin Wang avea însă şi o a doua idee, mai subtilă, despre nemurire. El s-a intitulat „Primul Împărat”, fiindcă intenţiona să fie urmat de un al doilea împărat, de un al treilea şi aşa mai departe pentru mii de generaţii. El nu se aştepta ca dinastia sa să se prăbuşească atât de repede, iar numărătoarea aceea s-a oprit aproape imediat. Însă ideea unei succesiuni neîntrerupte de împăraţi a continuat să fascineze imaginaţia chinezilor până la insurecţiile naţionaliste şi comuniste din secolul al XX-lea şi a păstrat

de-a pururi vie memoria lui Qin Wang ca iniţiator al ei, ceea ce poate fi considerată un soi de viaţă după moarte. Având o scriere comună şi un limbaj comun, comunicaţii sigure şi sentimentul că reprezentau un singur popor sub un singur conducător, chinezii aveau să producă cea mai îndelungată şi mai unificată dintre civilizaţiile lumii antice. Preţul pe care l-au plătit a fost neexpunerea la ideea eliberatoare, tulburătoare şi destabilizatoare a monoteismului – religiile personale, universale ce aveau să dezagrege unicul rival adevărat pe care imperiile dinastiilor Qin şi Han l-au avut, departe în Vest.

ÎNŢEPĂTURA MACABEILOR

Dintre toate popoarele aflate la vest de chinezi, niciunul nu i-ar fi derutat mai mult decât cel din Iudeea. I-am întâlnit pentru ultima dată pe israeliţi după exilul lor în Babilon, pe când îşi rafinau religia neobişnuită. Iudeea, o ţărişoară care are în centru Ierusalimul şi Ierihonul, era înghesuită între două state greceşti create de Alexandru Macedon, cel al dinastiei Ptolemaice în Egipt şi cel al dinastiei Seleucizilor în Siria. În jurul anului 200 î.Hr., Iudeea intrase sub stăpânirea Seleucizilor şi începuse un război cultural între greci, cu tradiţiile lor filosofice, sofisticate şi iubitoare de plăceri, şi israeliţii pasionali şi orientaţi spre sine conduşi de înalţii lor preoţi.

Cultura greacă, sau elenistă, era de acum proprietatea comună a unei părţi însemnate din lumea occidentală, oferind acces la un set unic de istorii, eroi, moduri de gândire, hrănire şi comportare. În oraşe din tot bazinul estic al Mediteranei, statui, picturi şi clădiri – inclusiv teatre şi gimnazii – confereau culturii greceşti o atracţie uriaşă, care poate fi comparată în mod corect cu magnetismul filmelor, muzicii şi mâncării americane din secolul al XX-lea. Respingerea ei necesita o determinare deosebită. Inevitabil, mulţi evrei, mai ales cei bogaţi, s-au „elenizat”, concurând în jocuri sportive, îmbrăcându-se ca grecii şi chiar – se pare – izbutind să nu mai fie circumcişi. Regii seleucizi greci doreau ca marele preot al Ierusalimului să le

slujească în calitate de guvernator colonial. O serie dizgraţioasă de eschivări, mituiri şi chiar o crimă au degradat funcţia aceea sfântă, când grecii au încercat să transforme Iudeea într-o societate grecească obişnuită. Începând cu anul 167 î.Hr., regele seleucid Antioh al IV-lea a interzis multe rituri evreieşti, scoţând în afara legii circumcizia, petrecerile şi sacrificiile evreieşti. Ba chiar mai rău, Zeus a fost adus, sub formă de statuie, în Templu.

Una dintre cărţile Vechiului Testament cu care creştinii protestanţi sunt mai puţin familiarizaţi, cea a Macabeilor, continuă istoria eroică a rezistenţei israeliţilor faţă de potenţialii modernizatori. Relatările încep cu Alexandru Macedon, pe care israeliţii l-au văzut pe bună dreptate drept cauza iniţială a necazurilor: „Şi a stăpânit ţări şi neamuri şi tirani şi i-au fost lui birnici. Şi după aceasta a căzut la pat şi a înţeles că i se apropie moartea.” Este enumerat apoi un lung şir de orori comise de Antioh, printre care uciderea mamelor ce-şi circumcideau copiii (copiii au fost de asemenea spânzuraţi). Apoi însă a apărut preotul Matatia care a refuzat să se plece înaintea grecilor. Când un „bărbat evreu” care devenise pe jumătate grec, a sosit în Templu ca să aducă jertfă unui idol păgân, aşa cum poruncise Antioh, Matatia l-a ucis – ca şi pe solul regelui – după care a fugit în munţi.

Acolo s-a format o armată de rezistenţă. Iniţial religia a învins judecata militară sănătoasă şi o mie de evrei au murit pentru că au refuzat să lupte în ziua de sabat. Regula care interzicea să lupţi de sabat a fost iute anulată. Când bătrânul Matatia a murit la frumoasa vârstă de 146 de ani (aşa se afirmă), fiul său Iuda Macabeul i-a preluat rolul de comandant. Mare parte din restul naraţiunii, scrisă la scurt timp după eveniment, relatează războiul de gherilă dus de evrei împotriva armatelor greceşti, care, dotate cu elefanţi, păreau terifiant de puternice. Militanţi evrei au prins şi au circumcis cu forţa copii, altare păgâne au fost răsturnate şi până la urmă Ierusalimul în sine a fost recucerit de insurgenţii evrei. Comparativ cu multe părţi ale Bibliei convenţionale, acesta este un episod surescitant de război.

Ceilalţi fii ai lui Matatia, Ionatan şi Simon, au devenit regi în noul lor regat, Hasmonean. Ei au extins teritoriul Iudeeii, distrugându-i pe vecinii ghinionişti şi mai slabi, şi şi-au făcut un prieten puternic, dar periculos, prin alianţa cu un oraş aflat în ascensiune despre care nu ştiau prea multe, Roma. Războiul de independenţă al Macabeilor fusese o noutate pentru evrei, un triumf politic măreţ, dar în acelaşi timp implicase o pierdere teribilă de vieţi omeneşti. Se pare că acesta a fost momentul când teologia evreiască a început să abordeze în chip cuvenit conceptul „vieţii de apoi”, despre care iudaismul anterior spusese prea puţine. Este posibil să fi existat sentimentul că martirii aceia trebuie să fi murit pentru ceva. [78] Cartea lui Daniel, scrisă cam în aceeaşi vreme, spune: „Şi mulţi dintre cei ce dorm în ţărâna pământului se vor trezi: unii la viaţă veşnică, iar alţii la ocară şi ruşine veşnică”. Aceea era o idee nouă, care avea să lase o pecete adâncă pe două mii de ani de învăţături creştine... şi se pare că a apărut dintr-un război de gherilă.

În mod surprinzător, succesul revoltei n-a alungat influenţa greacă. Sub regii din dinastia Hasmoneană, limba greacă a fost utilizată pe scară largă, alături de ebraică şi aramaică. Comunităţi evreieşti au început să facă negoţ şi s-au răspândit prin toată lumea elenă, până când s-a spus că numai în Alexandria locuiau în jur de un milion de evrei. Cifra este probabil exagerată, totuşi arată cât de mari erau comunităţile respective. Damascul a devenit alt centru evreiesc major. Majoritatea porturilor mari aveau comunităţi evreieşti, ale căror locuri de întâlnire erau cunoscute prin cuvântul grecesc „sinagogă”, unde cărţile lor sfinte au fost editate, codificate şi predate. Cărţile au fost traduse în greacă şi se pare că mulţi credincioşi vorbeau şi alte limbi decât ebraica şi aramaica. Non-evreii care au susţinut sinagogile şi au adoptat religia aveau propriul lor nume special: „cu frica lui Dumnezeu”.

Existenţa scurtă a regatului evreu independent s-a sfârşit în anul 63 î.Hr., graţie lui Gnaeus Pompeius Magnus („Magnus” ca omagiu adus lui Alexandru Macedon), un

general superstar cu chip de taur, a cărui strălucire a orbit perioada de sfârşit a republicii romane. Pompei, după numele sub care ne este cunoscut, a fost un militar de carieră charismatic, cu predispoziţie spre brutalitate. El putea fi sentimental, nu în ultimul rând faţă de Iulia, fiica lui Iuliu Cezar, dar a bifat cinci soţii şi o amantă, care se lăuda că-i plăcea s-o muşte, lăsându-i urme, când făceau dragoste. Îşi obţinuse primele victorii importante în Africa de Nord, în tinereţe, şi înăbuşise o rebeliune în Spania, apoi ucisese piraţi în Mediterană. În cea mai recentă campanie, străbătuse Pontul şi Asia Mică, fusese aproape să ajungă la Marea Caspică, apoi se abătuse asupra Siriei, unde nimicise regatul lui Antioh al XIII-lea, descendentul celui care provocase răscoala Macabeilor.

Din păcate pentru evrei, aceştia erau angajaţi într-un război civil purtat între doi fraţi, fiii reginei Salomeea, fiecare fiind susţinut de altă sectă majoră: saducheii şi fariseii. Un frate, Aristobul, i-a mituit pe romani pentru a-l ajuta în timp ce era asediat în Templul din Ierusalim, care devenise de acum o structură masiv fortificată. Generalul lui Pompei a sosit şi a primit cantităţi mari de aur şi argint. Pompei a devenit însă suspicios în privinţa noului său aliat, a sosit în Ierusalim, s-a aliat cu celălalt frate, Hircan, şi a asediat el însuşi Templul. Soldaţii lui au utilizat catapulte, turnuri de asediu şi berbeci, apoi au pătruns în „sfânta sfintelor”, sanctuarul din centrul Templului în care nu avea voie să intre decât marele preot, şi l-au jefuit. Unii dintre apărătorii evrei au fost atât de îngroziţi de actul acela, încât s-au sinucis. Ca parte din vastul lui convoi de pradă, Pompei a adus mulţi prizonieri evrei la Roma, unde au fost eliberaţi şi s-au instalat lângă actuala bazilică Sfântul Petru.

Iudeea era acum o simplă posesiune romană şi în scurt timp avea să i se impună un rege-marionetă, Irod. În mod straniu, însă influenţa evreilor asupra altora a continuat să crească. Lipsiţi de regi, alungaţi din lumea lor micuţă, ei au continuat să prospere altundeva prin bazinul mediteraneean. Între istoricii evrei există o controversă intensă cu privire la măsura în care evreii şi-au părăsit ţara

pentru a-i converti pe alţii. Părerea generală este că ei nu fac, şi n-au făcut niciodată, prozeliţi, dar atunci cum se poate explica extinderea uriaşă a iudaismului în această perioadă? Marele istoric evreu Salo Baron atrage atenţia că, după ce fuseseră un popor de numai 150 000 de oameni în secolul al V-lea î.Hr., ei au reprezentat aproximativ 10% din Imperiul Roman în secolul I d.Hr. Norman Cantor, alt istoric evreu stabilit în SUA, presupune: „La momentul când a trăit şi a murit Iisus din Nazaret şi când a fost distrus Templul lui Irod, în Imperiul Roman trăiau cam şase milioane de evrei... Dintre aceştia, două treimi se aflau în diasporă.” [79] Pare totuşi un procentaj prea mare care să fi rezultat din rata natalităţii sau din călătoriile întreprinse de evrei.

Deoarece evreii înşişi au fost ulterior ţinte principale ale misiunilor creştine şi musulmane, există o şovăială în recunoaşterea că iudaismul a fost de asemenea o religie cu caracter misionar. Cu toate acestea, încă din anul 139 î.Hr., evreii au fost expulzaţi din Roma pentru încercarea de convertire a unor cetăţeni romani. Ceva mai târziu, faimosul avocat şi politician Cicero s-a plâns despre evreii care încercau să-i convertească pe romani. Doi împăraţi, Tiberiu şi Claudiu, au exilat evreii din Roma pentru delictul respectiv. [80] Autori romani ca Horaţiu, Seneca, Iuvenal şi Tacit au discutat de asemenea subiectul. Ulterior, în era creştină, împăratul Teodosiu a publicat decrete feroce împotriva tuturor celor care ar fi încercat să convertească la iudaism.

Iudaismul şi apoi creştinismul (văzut iniţial de romani ca o variantă a celui dintâi) au fost credinţe subminatoare, din cauza accentului pus pe egalitate în faţa lui Dumnezeu şi a negării divinităţii împăraţilor. Ele susţineau existenţa unei realităţi aflate dincolo de realitatea vieţii cotidiene în imperiu şi au devenit populare în rândul claselor mijlocii cu ştiinţă de carte din lumea romană, negustorii şi micii proprietari de pământ situaţi departe de puterea reală; evreii (deşi iniţial nu erau creştini) au servit de asemenea în armată, ca soldaţi. Ei au reprezentat o forţă fără odihnă, în perpetuă mişcare. Istoricul evreu Shlomo Sand subliniază

că „toate religiile monoteiste conţin un element potenţial al misionarismului. Spre deosebire de religiile politeiste tolerante, care acceptă existenţa altor zeităţi, însăşi credinţa în existenţa unui singur zeu... îi împinge pe credincioşi să răspândească ideea singularităţii divine... Acceptarea de către alţii a adorării zeului unic dovedeşte forţa lui şi puterea lui asupra lumii.” [81]

Istoria aceasta este atât de importantă pentru Occident şi în acelaşi timp atât de complicată, încât merită să încercăm s-o rezumăm.

Evreii s-au separat mai întâi de locul comun din bazinul mediteraneean: adorarea mai multor zei. Foarte lent şi după multe controverse disputate, ei şi-au îngustat focalizarea asupra unui singur zeu: Iahve. Mulţi evrei n-au fost de acord în această privinţă, dar cu timpul profeţii zeului unic au câştigat disputele. Când primele regate le-au fost distruse şi conducătorii le-au fost exilaţi la Babilon, preoţii au dus gândirea aceasta cu un pas mai departe. Dumnezeu era atât unicul zeu, cât şi zeul potenţial universal, nerestricţionat la o singură regiune. În loc să umble doar pe tărâmurile sale, el era peste tot şi nicăieri. Zeul acesta avea o relaţie cu fiecare credincios în parte, iar legile lui erau scrise; ele puteau fi purtate dintr-un loc în altul şi diseminate.

Regatul ulterior al Iudeii a dus un război brutal de eliberare aşa cum am văzut, iar din contemplarea mulţilor săi martiri a dezvoltat altă idee puternică: existenţa după moarte a unei vieţi individuale, personale. Din cauza politicii militare a Antichităţii – cuceririle greceşti, apoi Imperiul Roman –, deţinătorii acestor credinţe s-au risipit în jurul bazinului mediteraneean, ca negustori şi comercianţi cu propriile lor comunităţi şi clădiri. Considerând că se găseau în posesia unui adevăr esenţial, ei au răspândit cuvântul şi au încercat să-i convertească pe alţii. Evreii convenţionali au fost mai târziu îndepărtaţi din rolul de influenţă monoteistă principală, de către separatiştii radicali care considerau că

toţi trebuiau să se convertească la credinţa lor – discipolii lui Iisus din Nazaret, despre care vom vorbi mai târziu.

Aceasta este o istorie a nesfârşitei căutări umane a înţelesului, apartenenţei şi consolării, care a fost cauzată de geografia Orientului Mijlociu, de războaiele şi rutele comerciale sale antice şi, în cele din urmă, de puterea teribilă a Romei. Creştinismul, şi apoi islamul, avea să distrugă orice şansă pe care ar fi putut-o avea lumea clasică de a dezvolta o civilizaţie unică şi unificată după modelul chinez. Dar fără cuceritorii săi imperiali, fără generalii aceştia pragmatici, monoteismul n-ar fi avut succes şi nici nu s-ar fi răspândit până nu l-ar fi cucerit pe cuceritor.

CREŞTEREA ŞI DECĂDEREA ROMANILOR

Cuceritorii evreilor fuseseră politeişti. Ca şi primele regate evreieşti, Roma era o cetate obscură de la periferia lumii elene. Fusese de asemenea comparată cu regatul Qin, alt stat auster şi nemilos de la periferii, care trebuise să devină mai aspru pentru a supravieţui. Cam în acelaşi timp când Iudeea era înfrântă de babilonieni, micul regat al Romei era înfrânt de puterea cu care se învecina, etruscii. Ca şi evreii, romanii relatau istorii despre începuturile lor. În locul exilului în Egipt, ei aveau povestea lui Enea, care-i condusese din Troia spre pământul făgăduinţei lor: un grup de coline lângă o mlaştină. În altă poveste, cetatea fusese întemeiată de Romulus, care fusese alăptat de o lupoaică şi care apoi îşi ucisese fratele geamăn.

Din capul locului, poveştile romane au implicat lăudăroşenia (Troia era una dintre cele mai bune origini pe care şi le putea imagina lumea antică), migraţia şi violenţa. Roma s-a dovedit a fi bine amplasată, îndeajuns de departe de centrul lumii elene pentru a fi lăsată în general în pace. Se afla pe un râu, Tibru, pe care corăbii maritime puteau naviga cel puţin pe o porţiune, dar în acelaşi timp colinele sale fortificate ofereau protecţie împotriva corsarilor. În sfârşit, se găsea în partea de sud a Italiei, dominată pe

atunci de etrusci. Etruscii erau comercianţi şi războinici şi aveau un alfabet derivat din cel fenician şi legături strânse cu statele greceşti. Ei au transmis romanilor multe dintre obiceiurile lor, printre care gruparea cetăţenilor în sute („centurii”) şi s-au asigurat că aşezarea aceasta micuţă a fost conectată de la început cu mai vasta cultură mediteraneeană. Pentru o perioadă, romanii au fost conduşi direct de regii etrusci, pe care i-au răsturnat în cele din urmă.

Esenţa istoriei romanilor este politica şi războiul, nu religia. Religia romană tradiţională implica o mulţime de zei, pe care aveau să încerce ulterior să-i alinieze cu faimosul panteon grec; romanii au fost întotdeauna încorporatori sau, aşa cum s-a exprimat istorica Mary Beard, „bureţi intelectuali”. Preoţii lor încercau să citească viitorul, privind zborul păsărilor sau felul cum se hrăneau găinile sacre. [82] Jertfele de animale, augurii, libaţiile turnate pe pământ, bărbaţii goi care ţopăiau şi-i biciuiau pe trecători – toate acestea reprezintă manifestări de venerare primitivă, caracterizată prin credulitatea practicanţilor săi şi deloc atrăgătoare în sine. Ofrandele aduse zeilor locali şi adorarea sau simpla venerare a strămunilor erau uzuale în China sau Japonia, dar societăţile care permit imigrarea ideilor se schimbă mai repede. Şi nici chiar vestalele virgine nu erau pe atât de interesante pe cât sună. De aceea nu-i de mirare că ulterior romanii au devenit într-adevăr încorporatorii absoluţi a tot ce se putea, de la filosofia greacă la culturile africane, riturile egiptene şi iudaism. Religia în stil roman devine cu adevărat interesantă doar când împăraţii romani se declară zei, iar atunci a fost vorba de fapt despre politică, câtuşi de puţin despre religie.

Iar politica a fost mereu interesantă. Unul dintre ultimii regi romani, un războinic etrusc despre care se spunea că ar fi fost fiu de sclav, a introdus un cod de legi şi a organizat reuniri regulate ale tuturor cetăţenilor. După ce regii au fost îndepărtaţi, Roma a avut conducători aristocraţi, ca majoritatea comunităţilor greceşti, dar plebeii romani, săracii, au reuşit să-şi impună propriile lor drepturi de bază,

apăraţi de tribuni. De foarte devreme, a existat o balanţă aproximativă de putere într-un oraş care – spre deosebire de majoritatea celorlalte – îi saluta pozitiv pe toţi nou-sosiţii. Istoria lui Romulus sugera că cetatea fusese întemeiată de refugiaţi: emigranţii şi sclavii eliberaţi puteau să devină cetăţeni romani şi finalmente să muncească şi să lupte pentru republică. Aceasta era totuşi o societate ierarhică şi macho, în care taţii deţineau o putere aproape nelimitată asupra familiei, iar femeile erau excluse din viaţa publică. Şi pentru că era înconjurată de rivali ostili, care concurau pentru teritoriu într-o regiune fertilă din Italia, Roma a fost o societate militară.

În vârful societăţii republicane romane se găseau familiile aristocrate a căror influenţă provenea din vremurile regilor şi care formau Senatul. Această societate de imigranţi a dezvoltat de asemenea relativ devreme alegeri pentru posturile-cheie. În anul 367 î.Hr. s-a petrecut o schimbare majoră, când s-a acceptat că în calitate de consuli puteau fi aleşi membri ai tuturor claselor, nu doar patricienii, cu condiţia să fie suficient de bogaţi. Un sistem electoral complicat şi de durată, la care se adăuga experienţa acumulată în funcţie, a dus la evoluţia Senatului într-un corp conducător dur şi eficient. Cadrele sale executive erau cei doi consuli şi anual se alegea un fel de super-magistrat. Urmau după aceea cetăţenii obişnuiţi organizaţi în triburi şi capabili, în propriile lor adunări, să voteze pentru legile noi prin simpla majoritate.

Poate că sună remarcabil de democratic, dar n-a fost aşa. O formă romană de manipulare electorală, care implica votarea în bloc şi intimidarea alegătorilor, îi ţinea pe aceştia în general sub control. O republică însemna un sistem conducător fără regi, nu un sistem reprezentativ. Senatul putea totuşi să atragă permanent talente noi şi să echilibreze facţiunile printre cetăţenii mai bogaţi. Sistemul de vot şi tensiunile dintre diversele corpuri ţineau în şah puterea absolută, amintirea poporului despre regii tirani. În mod impresionant, Senatul reuşea să-şi echilibreze propria autoritate tradiţională cu drepturile pentru imigranţi şi

cetăţenii mai săraci, atât pentru cei care locuiau între zidurile Romei, cât şi pentru cei care trudeau pe ogoarele din afara lor.

Tensiunile erau permanente şi, ulterior, în momente de foamete sau eşecuri militare, a răbufnit un spirit aproape revoluţionar. Când se ajungea la discuţii contradictorii despre pământ şi justiţie, cetăţenii romani aveau glasuri mai puternice decât omologii lor din majoritatea celorlalte regiuni din bazinul mediteraneean. Este posibil ca romanii să fi fost mai filistini şi mai provinciali decât atenienii, dar dezvoltaseră un echilibru politic inteligent, care prevenea în general posibilitatea haosului pe plan intern. Sistemul lor forma cu regularitate administratori şi legislatori de calitate şi au reuşit să absoarbă un număr însemnat de „cetăţeni" noi, proveniţi de la mare depărtare de oraş în sine. Nu ştim ca romanii din perioada de început a Republicii, care se mândreau cu austeritatea şi simplitatea lor, să fi creat o literatură sau sisteme filosofice proprii. Construcţiile lor erau simple imitaţii. În acelaşi timp însă se războiau ca nimeni alţii.

Mulţi conducători militari ştiuseră că jumătate din drumul spre victorie era sădirea terorii în inimile duşmanilor. Pe măsură ce regatul şi-a extins influenţa în Italia Centrală, acţiunile romanilor au fost directe: erau teroriste sau cel puţin bazate pe teroare. Dacă o aşezare se preda, devenea vasală. Dacă opunea cea mai mică rezistenţă, era complet nimicită şi toate fiinţele vii care o populau erau măcelărite – inclusiv copiii, animalele domestice, ba chiar şi şobolanii. Serviciul militar era obligatoriu pentru cetăţenii romani şi, ca în cazul hopliţilor greci liberi, cetăţenia şi războiul, solidaritatea şi atacul au devenit idei întrepătrunse. Luptând în falange strânse, cu suliţe lungi şi săbii scurte, străbunii legiunilor imperiale au reprezentat o forţă de temut de la începutul anilor 200 î.Hr.

Succesul naşte succes. Cetăţile care se predau intimidate puteau asigura cetăţeni noi şi astfel soldaţi noi; sclavii soseau în valuri pentru a întreprinde alte lucrări. Romanii n-

au avut din capul locului uriaşa putere militară necesară pentru a distruge şi a ocupa rapid restul Italiei. Asta s-a reuşit prin propaganda terorismului lor – predaţi-vă imediat, altfel veţi regreta! –, combinată cu abilitatea de a pune braţul în jurul umerilor elitelor locale, liniştindu-le şi conducând prin intermediul lor. În felul acesta aproape fiecare victorie a produs mai multe braţe de luptă care s-o alimenteze pe următoarea. După ce i-au învins pe galii invadatori, care reuşiseră cândva să devasteze chiar Roma, romanii i-au putut supune pe vechii lor duşmani din nord, apoi coloniile greceşti din sud.

În cele din urmă lumea elenă n-a mai putut ignora regatul parvenit şi belicos din vest. Ea însă deţinea o armă care-i îngrozea până şi pe romani. Aşa cum am văzut, elefanţii de război sosiseră în lumea greacă din India şi pentru o vreme păruseră o forţă militară transformatoare. Unul dintre grecii care i-au folosit a fost Pirus, regele Epirului, care i-a împrumutat de la conducătorii greci ai Egiptului. Războinic elegant, în armură argintie, Pirus a fost solicitat pentru ajutor împotriva romanilor de către un stat grec din Italia, care era supus atacurilor. El şi-a adus elefanţii în peninsulă, prima dată când fuseseră văzuţi acolo, şi a obţinut două victorii împotriva Romei.

Extraordinar însă este faptul că romanii, deşi uluiţi de vederea creaturilor – despre care crezuseră că erau nemuritoare, până când uneia i-a fost retezată trompa –, nu au cedat. Ei au purtat lupte atât de sângeroase cu aceşti moştenitori ai puterii lui Alexandru Macedon, încât Pirus a declarat faimos: „Încă o victorie ca asta şi vom fi pierduţi.” Ulterior romanii au încercat să sperie elefanţii, ungând porci cu seu, dându-le foc şi mânându-i spre elefanţi. Manevra dezgustătoare se pare că a funcţionat, pentru că Pirus s-a retras finalmente în Grecia, unde a continuat să folosească elefanţii în lupte, până a fost ucis de o femeie furioasă care a aruncat în el cu o ţiglă de pe acoperiş. [83]

Pentru romani, luptele acelea s-au dovedit un preambul benefic. Ei se pregăteau să pornească război cu Cartagina

şi aveau în scurt timp să se confrunte cu aceleaşi animale, conduse de cel care a devenit sinonim cu războiul elefanţilor, Hannibal.

CARTAGINA, UN VIITOR PIERDUT?

Printre marile speculaţii ale istoriei clasice s-a numărat ideea că Războaiele Punice ar fi putut fi câştigate de Cartagina, nu de Roma. Cel mai de seamă general cartaginez, Hannibal, s-a apropiat foarte mult de succes. După teribila bătălie de la Cannae în 216 î.Hr., care a dus la moartea a 50 000–70 000 de romani, calea spre Roma rămăsese aproape fără apărare. Aliaţii Romei au dat bir cu fugiţii şi romanii au intrat în panică. Hannibal a fost îndemnat de comandantul cavaleriei sale să înainteze spre sud şi să nimicească oraşul. El n-a făcut-o însă, totuşi pentru scurt timp a deţinut un avantaj imens. Dacă ar fi cucerit Roma, lumea noastră ar fi fost foarte diferită.

Cartagina, care supravieţuise de şase secole pe coasta Africii de Nord, protejată de zidurile uriaşe ale portului, era în esenţă o putere maritimă, a cărei flotă la momentul respectiv avea un tonaj echivalent cu cel al flotelor Marii Britanii, Spaniei sau Franţei în anii 1700. Corăbiile ei făceau comerţ cu Insulele Canare, navigau în jos pe lângă coasta atlantică a Africii, luau cositor din Britannia şi traversau Mediterana înainte şi înapoi. Poate că Occidentul cartaginez ar fi navigat spre Americi cu secole înainte s-o fi făcut Europa. Cartagina era de asemenea o uriaşă putere manufacturieră, producând vopseaua purpurie fabulos de scumpă care colora distinctiv togile senatorilor romani, la care se adăugau vinuri intense, ceramică şi obiecte din metal, ca şi multe soiuri de ţesături. Corăbiile ei erau produse în masă şi apoi asamblate rapid, ca mobilierul modern, o metodă care avea să fie dată uitării până la ascensiunea Veneţiei şi care le-a permis romanilor să aplice ingineria inversă navelor cartagineze şi să ajungă ei înşişi navigatori.

Cartagina avea teatre, oratori faimoşi şi o Constituţie, care, deşi statul fusese condus iniţial de regi şi apoi de oligarhi, lăsa un cuvânt important de spus cetăţenilor obişnuiţi. Mulţi dintre aceştia au emigrat şi au înfiinţat ei înşişi colonii. În *Politica*, scrisă cu aproape două sute de ani înainte de înfrângerea finală a Cartaginei în faţa Romei, Aristotel a lăudat cu căldură instituţiile cartagineze: „Mai cu seamă cartaginezii au instituţii foarte bune, iar ceea ce probează toată înţelepciunea Constituţiei lor este faptul că, cu toată puterea pe care o acordă poporului, nu s-a văzut niciodată în Cartagina o schimbare de Constituţie şi n-a avut, lucru remarcabil, nici răscoale, nici tirani” [84]. La momentul distrugerii sale, Cartagina era cu siguranţă unul dintre cele mai măreţe oraşe de pe planetă; populaţia ei era mult mai mare decât a Romei la acelaşi moment. Şi, desigur, se găsea în Africa. O lume clasică mediteraneeană a cărei putere dominantă s-ar fi aflat în Africa de Nord, nu pe Peninsula Italică, ar fi diferit în chipuri pe care cu greu ni le putem imagina.

Viaţa cartagineză avea însă şi umbre. Criticii romani susţineau că în Cartagina se obişnuia sacrificarea copiilor, aşa cum fusese practicată de străbunii fenicieni ai cartaginezilor, totuşi istoricii moderni sunt sceptici, iar după Cannae, romanii înşişi au recurs la acest tip de sacrificii. Spre deosebire de Roma, armata cartagineză era formată în principal din mercenari din Spania, Numidia, Libia şi Insulele Baleare [85]. Doar trei mii de cartaginezi luptau ca pedeştri, în aşa-numita Legiunea Sacră. Pare să fi fost o societate suspicioasă, ajungând până la paranoia în privinţa potenţialilor tirani. Spre deosebire de generalii romani care se bucurau de triumfurile lor, generalii cartaginezi trebuiau să-şi asume riscul de a se complota împotriva lor, ba chiar de a fi executaţi când reveneau victorioşi. Cu toate acestea, distrugerea absolută a Cartaginei, după ce romanii au învins în Al Treilea Război Punic, lasă o lacună teribilă în consemnările istorice din bazinul mediteraneean. Nu ştim în detaliu cum arătau clădirile lor – nu s-au păstrat decât unele fundaţii şi coloane pe baza cărora să se speculeze.

Nu avem nimic din scrierile lor, din poezii, piese de teatru, cronici istorice, poveşti de familie sau speranţe. Este ca şi cum după Al Doilea Război Mondial n-ar fi supravieţuit nimic din ceea ce fusese scris în germană – n-ar mai fi existat poezia germană –, dar nici muzica sau clădirile germane. Desigur, dacă sorţii războiului ar fi fost doar puţin diferiţi, n-ar fi existat nici Roma imperială. Oare elevii din şcoli ar fi conjugat acum verbe punice, ar fi studiat epopeile voiajurilor maritime ale eroilor cartaginezi spre Caraibe şi ar fi ascultat glume făcute despre Hamilcar de oratori cartaginezi? Uneori, căutând cauze profunde, creăm iluzia inevitabilităţii. Este posibil ca prăbuşirea finală a Cartaginei să se fi datorat lipsei unei atitudini flexibile şi deschise faţă de cetăţeni şi sistemului politic puternic al Republicii romane. Este la fel de posibil să se fi datorat câtorva decizii greşite pe câmpul de luptă. Cauze aparent insignifiante pot declanşa schimbări importante.

Oricum, după mulţi ani de vărsări de sânge şi lupte în Italia, Sicilia şi Africa de Nord, Cartagina a fost până la urmă învinsă. După traversarea epopeică a Alpilor, când cavaleria cartagineză într-o măsură mai mare decât elefanţii a jucat rolul decisiv, şi după victoriile sângeroase asupra legiunilor, nimicirea Italiei de către Hannibal a luat sfârşit când a fost învins de Scipio „Africanul” şi exilat de propriul lui popor. Cartagina avea să fie anihilată finalmente în anul 146 î.Hr. şi rasă de pe faţa pământului într-o orgie de măceluri, violuri şi distrugeri romane.

După dispariţia Cartaginei, Roma s-a putut întoarce către statele greceşti care moşteniseră lumea lui Alexandru cel Mare, adică Macedonia şi imperiul Seleucizilor, care se întindea din Turcia zilelor noastre până la stepe. Ca sistem de imperii militare puternice, lumea elenă începea să colapseze. Prin ideile ei despre frumuseţe, filosofie, arte şi matematică, avea să aibă o foarte lungă perioadă de înjumătăţire, aproape egală cu conştientizarea lumii romane. Unii dintre cei mai mari gânditori nici nu se născuseră şi unele invenţii nu apăruseră încă, însă de la căderea Cartaginei şi a regatelor greceşti înaintea legiunilor

romane putem data adevăratul început al lumii romane imperiale.

BANI ŞI POLITICĂ

De ce? Fiindcă Republica romană, cu austeritatea şi virtutea autoproclamată, cu patriotismul său de tipul „toţi împreună”, n-a putut supravieţui propriului ei succes. Prăzile care au început să curgă şi să sosească în cantităţi tot mai mari i-au corupt sistemul politic. O sursă nouă şi masivă de bogăţie tinde să corupă toate acordurile politice. Sistemul roman de taxare şi cheltuieli era instabil... ca să folosesc un eufemism. Războaiele îngăduiseră acumularea de bogăţii personale uriaşe, asupra cărora statul nu avea practic control. S-a estimat astfel că romanii bogaţi erau cam de două ori mai avuţi decât cei mai bogaţi nobili chinezi din timpul dinastiei Han. Săracii erau mituiţi prin subvenţionarea hranei şi divertismente publice. În anul 167 î.Hr., taxarea directă a cetăţenilor romani a dispărut complet, înlocuită de „tributul pe care-l plăteau” din Sicilia, Grecia, Spania şi Africa.

Magistraţilor romani trimişi să guverneze echivalentul în suprafaţă al statului New South Wales [86] li se permitea să se îmbogăţească şi reveneau suficient de avuţi pentru a mitui şi a-şi organiza drumul spre putere mai mare acasă. Corupţia a devenit endemică în politica cetăţii, totuşi săracii, care continuau să plătească taxe indirecte, aveau dificultăţi. În vreme ce super-bogaţii cumpărau domenii agricole şi le lucrau cu sclavi, ţăranii care fuseseră consideraţi cândva coloana vertebrală a virtuţii romane erau strămutaţi şi trimişi fără slujbe în oraş. În perioada aceasta aflăm despre o boală nouă, *luxuria*, sau decadenţa, sau mai simplu boala lui „prea mult”. Deceniile de lupte constante şi sosirea de tot mai mulţi captivi, aliaţi supuşi şi sclavi, au făcut ca armatele romane să înceteze să mai fie miliţii de cetăţeni care-şi satisfăceau serviciul militar şi au devenit corpuri semiindependente şi periculoase.

A început să clocotească războiul de clasă. Pe de o parte, noua decadenţă îi îngrozea pe moraliştii romani. Homosexualitatea greacă părea să fi devenit mai acceptabilă şi preţul băieţilor amanţi a crescut enorm. Luptele între gladiatori fuseseră dintotdeauna populare în Roma – îşi aveau originea în modelul etrusc –, dar acum „jocurile” au devenit şi mai opulente, prezentând animale exotice şi războinici, pe măsură ce bogătaşii aflaţi în căutare de funcţii importante încercau să-şi cumpere popularitatea. În acelaşi timp, străzile erau ticsite de hoarde de ţărani strămutaţi şi lucrători din oraşe care se străduiau să-şi ducă existenţa, gloate uşor de mobilizat de către politicienii romani. Oratori radicali, dintre care cei mai faimoşi au fost fraţii Tiberius şi Gaius Gracchus, cereau reforma proprietăţii pământului şi purificarea scenei politice. Ambii fraţi au fost ucişi într-o frenezie de violenţă, care a început să mănture Roma. Membrii Senatului aristocratic fierbeau la gândul înfăptuirii reformei, deşi părerile le erau împărţite în această privinţă; în cele din urmă, un militar dur, Sulla, a dus Roma în pragul războiului civil înainte de a se instaura pe sine ca dictator şi a spori puterile senatorilor şi armatei.

Este o succesiune familiară în capitalele altor imperii măreţe: inegalitatea extremă creată pe măsură ce curg prăzile din străinătate, corupţia sistemelor de vot şi a instituţiilor reprezentative, strigătele răguşite pentru schimbare de pe străzi, contracurentul de violenţă, pumnul de fier al armatei care soseşte pentru „a face ordine”. Dezechilibrul puterii creat de imperiu dezechilibrează imperiul în sine. Viaţa romanilor a devenit dezordonată, fiind scăpată de sub orice control. Senatorii au continuat să se comporte ca şi cum ar fi trăit în vechea Republică, perorând şi complotând. Însă în armată nu se mai putea avea încredere şi tulburările sociale s-au înteţit. Uriaşa răscoală a sclavilor începută de gladiatorul Spartacus în umbra muntelui Vezuviu a scuturat din temelii această societate a sclavilor. Armata lui de 70 000 de foşti gladiatori şi ţărani a învins două armate în anul 71 î.Hr. (În cele din urmă avea să fie zdrobită de forţele combinate ale

majorităţii puterii militare disponibile a Romei.) Exista un consul rebel în Spania şi alte tulburări în Asia. Mai rele decât toate acestea însă au fost măsurile ce au trebuit luate pentru a restaura ordinea.

Revenit din Orient, Pompei s-a întors în Roma – mai exact, la porţile ei, unde a aşteptat cu legiunile sale. Potrivit vechiului obicei roman, generalilor victorioşi li se organiza o „paradă triumfală", adică o procesiune prin oraş. Învingătorul mergea în carul său de luptă, urmat de un sclav pentru a-i reaminti permanent că era muritor. În faţă erau duşi captivii lui în lanţuri şi o parte din prăzile câştigate în război. Pe măsură ce întinderea şi apetitul Romei au crescut, parăzile acestea au devenit tot mai opulente, transformându-se practic în zile de petreceri civile nestăvilite. Pompei a fost onorat cu trei parăzi triumfale, ceva nemaiauzit până atunci, iar la ultima dintre ele a participat o caravană uimitoare de animale stranii, prăzi sclipitoare, regi înfrânţi şi preoţi, soldaţi şi bani.

După cum s-a dovedit, Pompei n-a fost un politician destul de iscusit pentru a pune mâna pe putere în felul cum se temuseră criticii lui. În joc mai apăruseră acum doi rivali aristocraţi, militari şi super-bogaţi. Crassus, un soldat brutal, era un plutocrat, care, într-o hidoasă manifestare de răzbunare după răscoala lui Spartacus, crucificase şase mii de rebeli capturaţi pe drumul principal care pleca din Roma spre nord. Celălalt era Iuliu Cezar.

Cezar este romanul cel mai faimos care ne-a lăsat calendarul – modul nostru modern de măsurare a timpului – şi a cărui asasinare este scena de vârf a vieţii politice romane. Deşi orice înţelegere retrospectivă orbeşte şi trebuie să ne bazăm pe istorici fascinaţi de Cezar, se pare că el a fost un individ extraordinar de la o vârstă fragedă. Tânăr aristocrat aliat taberei greşite, Cezar supravieţuise dictaturii ucigaşe a lui Sulla, când listele celor care trebuiau executaţi legal fuseseră afişate în Forum. A îmbrăţişat cariera militară din adolescenţă şi a devenit faimos, nu în

ultimul rând pentru răzbunarea asupra piraţilor care-l răpiseră şi apoi îl eliberaseră prosteşte. A suit în ierarhia lumii periculoase a politicii romane prin zigzaguri, înşelătorii şi mituiri, ocupând succesiv diverse poziţii şi plătind pentru jocuri opulente, până a ajuns finalmente în vârf, în funcţia de consul, în anul 59 î.Hr. Cezar a plănuit după aceea să ocolească Senatul, folosindu-se de banii şi relaţiile lui Crassus şi Pompei, pentru a-şi aranja o numire militară profitabilă. Cel mai mare orator roman, Cicero, care crezuse că-l manipula, a fost complet tras pe sfoară. Cezar a obţinut ceea ce voia, a scăpat de numeroşii săi duşmani şi a început ani de lupte dincolo de Alpi, măcelărind triburi galice şi germane şi ajungând în Britannia, unde n-a stat însă mult timp.

Cezar ştia că drumul spre putere în Roma însemna o combinaţie de faimă, din genul celei care putea fi obţinută doar pe câmpul de luptă, şi bogăţie uriaşă, de asemenea obţinută cel mai bine în urma cuceririlor. Campaniile lui peste hotarele imperiului au fost în acelaşi timp campanii pentru ajungerea la putere pe plan intern. Pe măsură ce a luptat – şi a fost un general sclipitor –, el a scris relatări rigid propagandiste ale campaniilor sale, pentru a-şi lustrui imaginea, dezvăluind gândire militară limpede, abilitatea de a-şi reveni din dificultăţi, o atenţie amănunţită, chiar dacă lipsită de empatie, faţă de obiceiurile şi slăbiciunile triburilor inamice, şi simţul acut al propriei sale mitologii. *Războaiele galice* ale lui Cezar nu explică însă de ce el s-a angajat în distrugerea altei civilizaţii pentru a-şi îmbunătăţi propria poziţie. Nu a fost un genocid, întrucât Cezar era pregătit să negocieze cu triburile care se supuseseră şi era interesat să adune şi sclavi, nu doar mormane de leşuri, dar *a fost* culturocid.

Celţii aveau construcţii în principal din lemn şi o cultură orală, nu scrisă. Cercetările arheologice de la sfârşitul secolului XX sugerează că ei au avut mult mai mult succes decât se crezuse. Au construit drumuri, ba chiar poate înaintea romanilor; drumurile acelea străbăteau adesea terenuri mlăştinoase şi păduri şi erau alcătuite din

trunchiuri de stejari prinşi laolaltă, aşa că au dispărut în majoritate, cu excepţia unor fragmente descoperite în Irlanda, Ţara Galilor şi Germania. Cezar avea să se dedice reformei calendarului său, dar există voci care susţin că celţii ar fi avut un calendar mult mai precis; în tot cazul, obiectul din bronz cunoscut drept Calendarul Coligny este foarte sofisticat. Unii istorici ai celţilor afirmă că ei ar fi avut centre urbane considerabile, pe care tindem să le numim „forturi tribale", nu „oraşe", deoarece ne-am însuşit propaganda romană. Istoricii romanilor nu sunt de acord, considerând că este o exagerare. Unele aşezări celtice erau rotunde, pe când altele din sud aveau ziduri lungi din piatră. În tot cazul, locuinţele lor nu au fost simple colibe, ci ar fi putut avea etaj, ba chiar şi curţi interioare. Se pare de asemenea că foloseau un sistem de numărare a populaţiilor. [87]

Galii extrăgeau aur şi argint şi produceau propriile lor ornamente din aur, pe atât de complexe şi de minunate pe cât erau cele lucrate de romani. Luptau adoptând tactici sofisticate – carele de luptă şi scuturile lor mari i-au impresionat în chip aparte pe romani – şi foloseau pluguri din fier şi treierătoare mai bune decât cele ale majorităţii ţăranilor romani. Este adevărat, erau organizaţi în grupări tribale arhaice, dar aşa fuseseră şi latinii până destul de recent. Romanii au insistat mult asupra obiceiului oribil al druizilor de a arde oameni de vii în cuşti din răchită pentru a-i împăca pe zei, ca şi despre vânătoarea de capete, iar practicile acestea au fost regretabile, dar romanii care crucificau rebelii şi aveau patima arenelor scăldate în sânge nu se găseau nici pe departe într-o poziţie de autoritate morală.

Unii gali călătoriseră mult, luptaseră în armate greceşti şi egiptene şi se stabiliseră apoi în regiunile respective. Femeile lor se bucurau de o libertate mai mare decât cele romane, incluzând drepturi complexe de divorţ dacă erau maltratate. Spre deosebire de femeile romane, unele pot să fi ajuns chiar conducătoare, iar răscoala reginei Boudica o sugerează în mod clar; în Franţa şi Germania au fost găsite

de asemenea morminte bogat împodobite ale unor femei. Oarecum similar cu nativii americani, ei au dovedit un apetit impresionant pentru băutura care le era vândută de greci şi romani, deşi era vorba despre vin, nu whisky: pare să fi fost o noutate apreciată de băutorii de bere fermentată din cereale. Despre poeziile şi muzica lor nu ştim aproape nimic. Totuşi spre deosebire de cartaginezi, înfrângerea lor a fost mereu foarte probabilă. Le-a lipsit sistemul civic şi dimensiunea organizatorică a lumii romane. Într-o luptă purtată între un stat şi triburi, statul va învinge.

Distrugerea culturii galice de către Cezar a implicat nu numai moartea în bătălii a peste un milion de oameni – 1,2 milioane, potrivit propriei sale contabilităţi seci –, ci şi înfometarea sau luarea în sclavie a unui număr aproximativ egal. Asta sugerează dispariţia unei treimi din numărul total al galilor, adică o rată a masacrelor pe măsura celor mai teribili măcelari din secolul al XX-lea. Pentru a mă exprima altfel, Cezar a avut, proporţional vorbind, un efect similar cu cel al Morţii Negre, pandemia care a omorât 30% din locuitorii Orientului Mijlociu şi între 30 şi 60% din europeni. Dar spre deosebire de bacteria *Yersinia pestis*, care a cauzat Moartea Neagră, sau de puricii de şobolani care o purtau, Cezar a fost preocupat în primul rând de propria lui carieră politică. Victoriile şi relatările sale despre ele, urmate de alaiurile de sclavi şi prăzi, i-au adus o reputaţie tot mai mare în Roma, în timp ce averea personală i-a sporit constant. Practic el a devenit conducătorul militar al unei porţiuni însemnate din Europa. [88] La momentul reconfirmării postului său, Cezar a încheiat un pact cinic cu Pompei şi Crassus, împărţind prăzile în schimbul unei prelungiri a funcţiei lui ucigaşe, dar foarte profitabile. Răspunsul său faţă de moartea a şaptezeci de romani în urma unui atac al triburilor germane, care a însemnat omorârea a 430 000 de bărbaţi, femei şi copii, i-a dezgustat până şi pe unii romani, precum Cato.

Când a fost pregătit să revină la Roma, Cezar dispunea de banii, armata şi reputaţia populară necesare pentru a-i

permite să întreprindă aproape orice. Rivalii lui înfricoşaţi l-au văzut ca pe inamicul Senatului, al vechii ordini, ba chiar şi al Constituţiei republicane. Împotriva acelei Constituţii, Cezar a format o alianţă de indivizi dispuşi să fie mituiţi şi întreţinuţi, care-l vedeau ca pe un conducător nou şi de succes, şi a început să-şi pregătească legiunile. Unica lui problemă acum era că dacă revenea la Roma după ce mandatul de comandant al legiunilor se încheia oficial, putea fi condamnat pentru comportamentul său în calitate de consul cu mulţi ani în urmă. Cezar nu putea fi sigur că nu va fi găsit vinovat şi executat.

De aceea, a trecut Rubiconul, râul mic care despărţea teritoriul comandat de el de teritoriul roman, şi a pornit asupra Romei. Constituţia îl ameninţa? Atunci avea să distrugă Constituţia. Bănuind cât de primejdios devenise Cezar, Pompei s-a autodeclarat apărător al Senatului, apoi, alături de alţi senatori, a părăsit oraşul pentru a continua lupta în alte părţi. Cezar a intrat în Roma ca să-şi revendice moştenirea furată; oamenii erau pregătiţi pentru mituirile în masă ce au urmat, iar rudele lui i-au susţinut cazul. Situaţia era totuşi nesigură – plata legiunilor a fost mai dificilă decât se aşteptase –, însă destui dintre inamicii lui fugiseră în exil cu Pompei, îngăduindu-i astfel să se impună în Roma. Pe cadavrele celţilor şi pe tăcerea satelor pustii, Cezar şi-a ridicat acum ca monument politic propriu moartea tradiţiei republicane, cândva mândre, a Romei.

„Cezarismul” devenise un termen injurios în politică, şi din motive perfect întemeiate.

CLEOPATRA ŞI CEZAR: POVESTEA UNUI EŞEC

Pentru a încerca s-o vedem pe Cleopatra clar, trebuie să mijim ochii şi să-i ferim cu palma – să vedem dincolo de afectul poeziilor şi de efectul filmelor, dincolo de Shakespeare şi de Hollywood, dincolo de zvonurile licenţioase ale romanilor şi de picturile victoriene erotice. Ea n-a fost o vampă şi nici o prostituată cochetă. A fost o politiciană sclipitoare, o conducătoare greacă dură şi

vicleană, care a încercat să manipuleze puterea în timp ce republica romană colapsa, nu o căutătoare a plăcerilor cu rimel seducător. Viaţa ei a însemnat o luptă constantă pentru a stopa şi inversa prăbuşirea uneia dintre marile puteri ale bazinului mediteraneean: Egiptul dinastiei Ptolemeu. În acelaşi timp a fost una dintre marile înfrânte ale istoriei clasice. Odată cu moartea ei, un imperiu care data de pe vremea lui Alexandru Macedon a dispărut, ca şi conducerea faraonilor.

Aceasta este o poveste de război civil în aceeaşi măsură în care este o poveste de dragoste. După moartea lui Alexandru în Babilon în 323 î.Hr., la numai treizeci şi trei de ani, generalii săi s-au luptat între ei pentru numeroasele resturi rămase din cuceririle lui. Speranţa unui mare imperiu grec – mai măreţ decât cel roman, care i-a succedat – a murit finalmente odată cu Antigon Monoftalmul („Chiorul”), care slujise sub tatăl lui Alexandru în micul lor stat balcanic Macedonia şi a cărui străduanie de a păstra moştenirea fiului acestuia s-a sfârşit când a fost ucis el însuşi în luptă la vârsta de optzeci de ani. Printre regatele ce au apărut s-a numărat Egiptul, condus de strămoşul Cleopatrei, Ptolemeu Soter.

Acesta fusese un tovarăş apropiat şi general de frunte al lui Alexandru şi-l văzuse pe marele rege întemeind în Egipt un oraş nou, Alexandria. El acţionase prompt pentru a-i prelua controlul şi, ca parte a acelei revendicări, izbutise să ia şi trupul lui Alexandru, care era dus în Grecia pentru a fi înmormântat. În Alexandria, defunctul rege a fost depus într-un mausoleu măreţ. Ptolemeu a trebuit să lupte cu rivalii pentru a-l păstra acolo, unde avea o putere totemică, aşa cum ar fi avut moaştele sfinţilor ulteriori pentru europeni. (De altfel, osemintele Sfântului Apostol Marcu au fost furate din Egipt de către veneţieni, pentru a conferi o legitimitate similară tinerei lor republici.) Ptolemeu I, aşa cum se intitula acum, a consolidat Egiptul, ocupând teritoriile actualelor state Israel şi Liban, ca şi insula Cipru.

Dinastia Ptolemeu avea să conducă trei sute de ani Egiptul, adică mai mult decât dinastia Bourbon în Franţa sau Plantagenet în Anglia. Ei n-au fost niciodată o familie convenţională. Ptolemeu al II-lea s-a însurat cu propria lui soră Arsinoë; incesturile şi reciclarea ameţitoare a numelor aveau să fie trăsături specifice ale dinastiei. În prima sa perioadă, mare parte din energia sa a fost ocupată cu respingerea unor succesori rivali greci, mai ales Seleucizii, a căror capitală era Antiohia din Siria, dar al căror imperiu se întindea mult în Asia. Dinastia Ptolemeu a invadat de asemenea sudul, pătrunzând în actualul Sudan, de unde a luat elefanţi pe potriva elefanţilor de război indieni pe care dinastia Maurya îi predase Seleucizilor. Trimiterea unui ambasador în India îl determinase pe Ašoka să trimită la rândul său misionari budişti la Alexandria.

Victoriile au avut loc sub Ptolemeu al III-lea, dar aceşti conducători greci ai Egiptului erau o elită minusculă, instalată nesigur în vârful unui popor mult mai mare, cu tradiţii complet străine. Aidoma normanzilor după cucerirea Angliei, membrii dinastiei Ptolemeu nu s-au obosit să înveţe limba locală. Acesta a fost un cadou minunat pentru istoricii ulteriori, deoarece a cauzat proclamaţii bilingve şi trilingve – cea mai faimoasă dintre ele fiind piatra din Rosetta –, ce au îngăduit descifrarea hieroglifelor egiptene. N-a fost un cadou la fel de minunat pentru Ptolemeici, care s-au confruntat cu revolte locale conduse de pretinşi faraoni, care erau de fapt egipteni.

Regatul era aşadar o combinaţie stranie de tradiţii egiptene străvechi şi greceşti moderne. Majoritatea populaţiei respecta credinţele şi culturile Egiptului Antic, cu preoţi şi temple, animale sacre şi rituri complicate. Mulţi sperau la un adevărat rege egiptean mântuitor care să revendice tronul, similar speranţei evreilor într-un Mesia. De-a lungul timpului au fost inventaţi zei noi, parţial greci şi parţial egipteni, după cum erau necesari. Zeităţi egiptene ca Isis au devenit semielenizate, iar grecii i-au încorporat în panteonul lor pe zeii egipteni Osiris şi Horus. Înainte de apariţia monoteismului, amestecuri mărunte de felul acesta

nu reprezentau o problemă, totuşi conducătorii Ptolemeici trebuiau să păşească cu precauţie; Cleopatra şi-a câştigat o parte din foarte necesara susţinere populară, însoţind pe drumul său spre templu un taur sacru în culori de bun augur. De asemenea, a fost prima din dinastia ei care a vorbit atât greaca, cât şi egipteana.

Teritoriul pe care-l stăpânea continua să fie fabulos de bogat în resurse. Unul dintre primele planuri romane pentru anexarea Egiptului propusese colonizarea ţării cu ţărani romani şi folosirea sa ca sursă nouă de hrană ieftină. Ca şi pe timpul faraonilor antici, majoritatea pământului era proprietatea statului şi templele aveau domenii uriaşe de pe urma cărora se întreţineau. Precum britanicii în India, administrarea ţării sub Ptolemeici utiliza străvechiul sistem de scribi şi mai-marii satelor pentru a colecta informaţii şi taxe. Unele titulaturi au fost schimbate din egipteană în greacă, dar în esenţă totul rămăsese aşa cum fusese dintotdeauna. Ptolemeicii au încercat totuşi să introducă în Egipt ceva din rigoarea greacă: au adus o economie bazată pe monede şi registre care-i consemnau pe toţi supuşii lor, au fixat preţurile mărfurilor şi i-au transformat pe preoţii templelor în oficialităţi ale statului, care ajutau dinastia să strângă bani pentru finanţarea armatei şi flotei.

Totuşi unele recolte proaste şi înfrângeri, urmate de ghinionul ajungerii pe tron a unui copil-rege, i-au făcut să înceapă să piardă teren înaintea rivalilor. Pierderile s-au succedat. La fel ca regatul mai mic al Iudeii, care a avut nevoie de asemenea de aliaţi, Ptolemeicii au căutat un aliat care să-i protejeze şi au ales Roma îndepărtată, dar faimoasă pentru războinicii săi. În felul acesta dinastia cu probleme a mai câştigat timp... însă cu preţul inevitabil. Pe măsură ce Roma şi-a sporit puterea, dând la o parte cartaginezi şi greci, ea a devenit tot mai mult o ameninţare şi tot mai puţin o pavăză. Senatul roman a intervenit mai des în viaţa egiptenilor, începând să considere ca vasal, nu aliat, teritoriul acesta uriaş şi bogat, cu populaţie numeroasă şi conducători slabi. Alexandria dinastiei Ptolemeu era stoarsă, cu blândeţe, până la moarte.

Poate că finalul acela era inevitabil. Regatul Ptolemeicilor nu avea niciun mod efectiv de dezbatere a politicii sau de promovare a administratorilor capabili. Exegeţii actuali cred că statul ptolemeic era mult mai puţin eficient decât sugerează sistemul său grec ordonat. De exemplu, ţăranii îşi abandonau cu regularitate ogoarele ca mod de ameninţare a perceptorilor, corupţia era în floare şi mulţi oficiali nu erau instruiţi. Până în epoca domniei Cleopatrei, se crede că între o şesime şi o şeptime din populaţie erau greci sau evrei, o migraţie uriaşă cauzată de faptul că statul se bizuia pe non-egiptenii „de nădejde" pentru a lupta în războaie, administra şi organiza. Similar sentimentelor avute de anglo-indieni pentru Hampshire sau Wales, grecii din Egipt păstrau un simţ accentuat al originii lor din Macedonia sau Atena. Spre deosebire de Roma, în Egiptul grecesc nu exista nimic ce am putea recunoaşte ca fiind participare politică. Statul rămăsese o autocraţie regală. Şi spre deosebire de Roma sau chiar de India britanică, principalul lui oraş nici nu făcea parte oficial din teritoriul său.

Povestea Cleopatrei este incomprehensibilă fără o înţelegere a locului aceluia unic şi captivant: Alexandria. Oraşul în sine era cea mai de seamă realizare a dinastiei. Întemeiat, bineînţeles, de Alexandru Macedon, era un oraş-stat în toată puterea cuvântului – în interiorul Egiptului, sau „lângă" Egipt, dar nu tocmai parte din Egipt. O dată în plus vin în minte paralele britanice ulterioare ca Hong Kong sau Singapore din prezent. La fel ca ele, Alexandria era un creuzet de imigranţi şi negustori, care înghiţise în scurt timp o jumătate de milion de oameni, având astfel aceeaşi mărime precum capitala Imperiului Chinez de atunci, iar în Apus putea fi rivalizată doar de Roma. Până şi chinezii auziseră de farul său extraordinar de pe insuliţa Pharos, una dintre cele şapte minuni ale Lumii Antice, care se ridica la o sută de metri înălţime, cu o statuie a lui Zeus şi o lumină strălucitoare care să călăuzească ambarcaţiunile în port. Alexandria se fălea cu sistematizarea urbană, cu

clădiri măreţe în stil grecesc şi, mai presus de orice, cu muzeele şi biblioteca ei.

Cuvântul „muzeu” provine din adorarea Muzelor şi a fost preluat în toate limbile. Muzeul original din Alexandria a fost însă mai puţin o colecţie de obiecte, cât un centru de studii academice, cu dormitoare, restaurante şi cercetători cu normă întreagă. Biblioteca, fondată de primul Ptolemeu şi adunată poate de unul dintre elevii lui Aristotel, nu era deschisă pentru public. A fost o expresie a mândriei culturale a statului şi-şi propusese să conţină câte un exemplar din toate cărţile ce fuseseră scrise în greacă, ceea ce în vremurile clasice însemna aproape toate cărţile din exteriorul Chinei. Se presupune că ar fi conţinut între o jumătate de milion şi şapte sute de mii de suluri de papirus, organizate într-un catalog de 120 de volume. Obsesia bibliotecarilor faţă de colecţia lor i-a determinat să plătească o taxă uriaşă Atenei, pentru a le împrumuta operele complete ale lui Eschil, Euripide şi Sofocle în vederea copierii (se zvonea că originalele fuseseră păstrate şi fuseseră returnate copiile), iar corăbiile care soseau în Alexandria trebuiau să predea orice fel de cărţi pentru a fi copiate.

Astfel, în Alexandria s-a acumulat un volum uriaş de literatură, matematică, filosofie şi istorie a lumii antice, din care mare parte s-a pierdut definitiv pentru noi. Acolo Vechiul Testament a fost tradus în greacă, ceea ce avea să se dovedească foarte important când a început să se răspândească creştinismul. S-au depus eforturi importante pentru editarea celor două epopei pe care le cunoaştem ca aparţinând lui „Homer”.

Nu este surprinzător că, ţinând seama de patronajul acesta şi de concentrarea de cunoştinţe, Alexandria a devenit de asemenea un centru de progres literar şi ştiinţific în sine. Poemele sale au fost mai puţin faimoase decât invenţiile şi descoperirile practice. Este posibil ca Euclid, care a inventat geometria modernă, realizând descoperiri esenţiale în domeniul numerelor prime, secţiunilor conice şi

perspectivei, să fi studiat la Academia lui Platon, înainte de a se muta în Alexandria. Se spune că printre elevii lui de acolo s-ar fi numărat Arhimede, matematicianul şi inginerul care, potrivit legendei, a fost omorât de un legionar roman după asediul Siracuzei, deoarece nu voia să abandoneze o problemă pe care o studia – „Noli tangere circulos meos”/ „Nu-mi atinge cercurile”, ar fi strigat el. Acestea sunt nume faimoase astăzi în toată lumea.

Tot acolo a activat Eratostene, primul om despre care ştim că a măsurat cu exactitate circumferinţa Pământului şi care a realizat cea dintâi hartă rezonabil de precisă a lumii antice. La fel şi Heron, care se pare că ar fi construit un model al motorului cu abur? (Din păcate, alexandrinii nu deţineau tehnicile şi tehnologiile de prelucrare a metalelor care ar fi putut duce la automobile greceşti sau romane.) De utilitate mai imediată au fost roata de apă acţionată de asini, care se mai foloseşte şi în prezent, şi descoperirile lui Herofil despre anatomia umană, inclusiv despre sistemele digestiv şi circulator, care nu aveau să mai fie egalate până la Iluminismul european; se pare că Herofil putea măsura pulsul cu ajutorul unui ceas de apă. Alţii au lucrat la perfecţionarea arbaletelor, la cercetări asupra sistemului solar şi la utilizarea aerului comprimat pentru acţionarea de maşinării. Portretele mumiilor Fayyu–m, care ne oferă cele mai realiste şi mai mişcătoare „feţe reale” din perioada clasică, au fost executate imediat după domnia Cleopatrei, dar rezultă probabil dintr-o tradiţie de pictură care, după cum sugerează şi sculpturile păstrate, reflectă nişte artişti fabulos de talentaţi. Dacă aceasta este decadenţă, atunci lumea are nevoie de mai multă.

Pe scurt, Alexandria dinastiei Ptolemeu a fost un creuzet de creativitate şi inventivitate, similar Scoţiei din Iluminism şi comitatelor din centrul Angliei la începutul revoluţiei industriale, Chinei în timpul dinastiei Song sau Spaniei musulmane timpurii. Doar în primul dintre cazurile acestea, inventivitatea şi cercetarea ştiinţifică au dus la o revoluţie economică transformatoare. Motivul nu are legătură cu inteligenţa umană, dar este strâns legat de asocierea rară

şi „la momentul potrivit” a curiozităţii, tehnologiilor, legislaţiei, materialelor şi motivaţiei. Pe vremea Cleopatrei, Egiptul ptolemeic se găsea în declin militar şi economic. Poate să fi fost şi în declin intelectual, întrucât majoritatea invenţiilor descrise mai sus au apărut la începutul istoriei dinastiei. Pe de altă parte, poate să nu fi fost aşa. Nu putem şti unde ar fi putut duce viitorul său.

Pentru Cleopatra trebuie să fi fost totuşi clar că trofeul pe care încerca să-l apere împotriva romanilor şi altor rivali era de natură intelectuală şi culturală, nelimitându-se la teritoriu şi putere. De ce am crede aşa? Nu există consemnări istorice din primii ei ani de domnie, totuşi Ptolemeii au angajat cărturari din muzeu ca dascăli ai copiilor lor, iar despre Cleopatra se spunea că ar fi vorbit opt limbi şi că ar fi scris ea însăşi cărţi, inclusiv despre măsuri şi greutăţi; propriii ei fii au avut ca profesor un filosof.

Dependenţa tatălui ei, Ptolemeu al XII-lea, de Roma şi tentativa lui naivă de a-i manipula pe liderii rivali ai Republicii implicaseră mite uriaşe, plătite în majoritate lui Pompei, ceea ce-l silise să se împrumute masiv. Taxele crescute pentru a achita împrumuturile şi pierderea Ciprului, care a devenit colonie romană, au cauzat o răscoală şi Ptolemeu a fugit la Roma. Soţia lui şi fetele cele mai mari au fost numite conducătoare, dar el s-a răzbunat teribil când a fost readus la tron cu ajutorul romanilor. Deoarece soţia lui murise deja, Ptolemeu al XII-lea a decapitat-o pe fiica sa Berenice, i-a numit pe romani la conducerea strângerii veniturilor Egiptului şi a îngăduit un regim de teroare în ţară. După aceea i-a desemnat pe romani ca protectori ai copiilor săi supravieţuitori, Cleopatra şi fratele ei de zece ani, pe care-l chema tot Ptolemeu.

Potrivit obiceiului familiei, fraţii s-au căsătorit. De asemenea potrivit obiceiului familiei, ei s-au luptat ca nişte pisici sacre închise într-un sac. Când Ptolemeu al XII-lea a murit, Cleopatra, în vârstă de optsprezece ani, nu avea de

gând să împartă puterea cu fratele ei, deşi Egiptul nu avea o tradiţie a reginelor care să domnească pe cont propriu. Ea a acţionat rapid, a câştigat aliaţi de partea ei, s-a declarat „o zeiţă care-şi iubeşte tatăl” – alt obicei de familie era adoptarea de titulaturi notabil de făţarnice – şi a bătut monede care-i purtau chipul. Pentru o vreme s-a părut că învinsese, dar o combinaţie de conservatorism politic şi foamete i-a permis fratelui ei şi susţinătorilor lui s-o răstoarne. Cleopatra a fugit în exil, sperând să strângă o armată: era curajoasă şi hotărâtă din tinereţe.

În acest moment, din fericire pentru ea, fratele Ptolemeu al XIII-lea a făcut o greşeală teribilă. Pompei, pe care l-am întâlnit ultima dată despărţindu-se de Cezar în lupta permanentă pentru putere a acestor doi magnaţi militari, se dovedise până la urmă atât comandantul mai slab, cât şi politicianul mai puţin iscusit. Deşi avea de partea lui mare parte din Senatul roman şi dispunea de asemenea de o armată considerabil mai numeroasă, Pompei a fost în cele din urmă învins de Cezar (şi de generalul lui Marc Antoniu) la Pharsalos în Grecia Centrală, o bătălie pe care Cezar a considerat-o victoria lui cea mai măreaţă. Pompei avea puţine locuri în care să se refugieze, dar Egiptul era unul dintre acelea. La urma urmelor, el acceptase mituirile lui Ptolemeu al XII-lea şi fusese protectorul copiilor săi.

Dar Pompei nu-şi dăduse seama că vestea umilitoarei lui înfrângeri călătorise chiar mai repede decât flota sa. Pentru a-i câştiga încrederea lui Cezar, tânărul rege şi sfetnicii lui au decis să-l ucidă pe Pompei de cum păşea pe ţărm. El a fost înjunghiat de un fost ofiţer al său, apoi decapitat – totul sub privirile soţiei şi copiilor lui. Capul i-a fost îmbălsămat, pus într-o ladă şi trimis în dar lui Cezar.

Dacă Pompei judecase greşit situaţia, acelaşi lucru se poate spune şi despre Ptolemeu al XIII-lea şi sfetnicii lui. Ei nu înţelegeau pur şi simplu regulile războiului civil din Roma, lupta dintre bărbaţi care se respectau reciproc şi erau conectaţi prin legături de familie. Pompei fusese însurat cu unica fiică a lui Cezar, Iulia (deşi ea decedase de mult). Din

punctul de vedere al lui Cezar, era un inamic onorabil şi puternic şi în acelaşi timp un ginere, care merita un tratament mai bun decât să fie decapitat pe o plajă din ordinul unui copil-rege străin. Cezar a pornit spre Alexandria şi tronul lui Ptolemeu a început să se clatine din nou, pe neaşteptate.

Mare parte din povestea Cleopatrei este semilegendă, repovestită ulterior de istorici romani şi greci, însă Plutarh, în biografia lui Cezar, este detaliat şi direct. El spune că după ce a sosit în Alexandria (însoţit de periculos de puţini legionari), Cezar nu a apreciat prea mult primirea lui Ptolemeu, ci a trimis după Cleopatra. Ea ar fi fost oprită, sau poate chiar asasinată, dacă oamenii fratelui ei ar fi văzut-o. Să-i dăm cuvântul lui Plutarh:

> „Aşa încât Cleopatra, luându-l dintre prietenii ei doar pe Apolodor Sicilianul, s-a îmbarcat într-o luntre mică şi a debarcat la palat când se întunecase deja; şi, deoarece era imposibil să scape neobservată, s-a întins cât era de lungă într-un covor, iar Apolodor l-a legat cu o frânghie la capete şi l-a dus înăuntru lui Cezar. Se spune că această viclenie a Cleopatrei l-a cucerit pe Cezar, deoarece se dovedise o cochetă îndrăzneaţă.”

Cezar „a cedat după aceea farmecului împreunării cu ea”, iar când Ptolemeu a sosit în dimineaţa următoare, a descoperit spre nemulţumirea sa că sora lui de douăzeci şi unu de ani îi dăruise lui Cezar ceva ce el n-ar fi putut obţine.

Potrivit legendei romantice, soldatul s-a îndrăgostit până peste cap de seducătoarea egipteană, totuşi nu ştim dacă Cleopatra a avut şi alte aventuri anterioare, sau ulterioare,

până la cea din urmă şi faimoasă cu Marc Antoniu. Regatul ei se găsea în pragul colapsului. Conţinea unele dintre cele mai mari comori ale culturii umane, dar era practic falit şi la mila eficientei maşinării de ucis a Romei. Pentru Egiptul Ptolemeilor mai exista oare alt viitor decât sub protecţia superputerii din epocă? Ţinând seama de proza lui propagandistă, de victimele care depăşeau un milion şi de cinismul absolut faţă de religia propriului său popor, Iuliu Cezar cu greu putea fi numit un „salvator”. Aceasta era o ţară care se alăturase inamicului său, care era ispititor de valoroasă şi a cărei elită (grecii parfumaţi, hedonişti şi adoratori ai lui Dionysos) fusese privită de romani dintotdeauna ca decadentă şi lipsită de valoare.

Trebuia făcut ceva... şi Cleopatra a făcut. Acum, după ce-şi pregătise patul, s-a întins pe el. Un război local brutal a izbucnit în Alexandria, unde Cezar avea prea puţini soldaţi ca să poată controla revolta şi luptele de stradă. A fost cât pe ce să moară. O parte din faimoasa bibliotecă a fost distrusă. Cleopatra a stat alături de el, până la sosirea legiunilor romane care i-au eliberat. În schimbul loialităţii, ea a devenit conducătoarea efectivă a Egiptului şi s-a bucurat de un voiaj cu corabia pe Nil, înainte de a-i naşte lui Cezar unicul său fiu. Departe de a fi distras de dragoste nebună, el era foarte ocupat cu studierea de mult plănuitei reforme a calendarului. Un locuitor al Alexandriei a fost cel care i-a sugerat soluţia anului de 365 de zile, cu câte o zi suplimentară la fiecare patru ani. Între timp, Cleopatra şi-a asigurat singură protecţia: pentru ca nimeni să nu înţeleagă greşit situaţia, ea l-a numit pe băiat Cezarion.

Cât de orbit de iubire a fost cuceritorul? Probabil că nu se poate vorbi despre „orbire”. Când a plecat, pentru a continua războiul civil împotriva inamicilor săi, dintre care făceau acum parte fiul răzbunător al lui Pompei şi duşmani politici vechi precum Cato, Cezar a lăsat trupe în Alexandria, care să aibă grijă de regină.

Cleopatra a construit un templu dedicat venerării lui. În felurile lor diferite, ambii aspirau la statutul de oameni-zei.

Cleopatra s-a asociat cu cultul străvechi al zeiţei Isis, iar pe Cezarion l-a asociat cu Horus. Cezar a obţinut victorie după victorie, iar Roma a capitulat şi a votat să-i fie acordate onoruri încă şi mai mari. Cetatea, de acum strălucitoare în literatură şi arhitectură, l-a tratat ca pe un ins ce trebuia proslăvit şi l-a declarat dictator pentru următorul deceniu. A fost anunţată o paradă triumfală încă şi mai măreaţă decât fusese a lui Pompei, şi a fost inaugurat alt program grandios de reconstruire, pe măsură ce au început să sosească prăzile din ucigaşele războaie civile ale lui Cezar. Înjosirea romanilor înaintea sa n-a cunoscut limite. Cezar a introdus unele reforme, dar n-a făcut nicio încercare de a opri adorarea lui. Locuinţa îi era împodobită ca un templu. Careta i-a fost construită precum a lui Jupiter. Cleopatra a fost acolo atât pentru a urmări jocurile sângeroase organizate în cinstea lui Cezar şi creşterea cultului personalităţii sale, cât şi pentru a se asigura că el nu repudia copilul lor.

Pentru ea apăruse şansa unei politici radical refăcute, în care ea şi Cezar, doi oameni-zei, să conducă împreună lumea cunoscută. Poate că şi Cezar a avut acelaşi vis, deşi nu era un individ visător. El a instalat statuia Cleopatrei în templul zeiţei pe care o considera străbuna lui, Venus Genetrix, iar gloata a început să murmure că intenţiona să se însoare cu Cleopatra şi să mute capitala în Alexandria decadentă. Desigur Cezar trebuia să continue să manipuleze şi să manevreze prin bulevardele largi şi fundăturile strâmte ale politicii Romei, totuşi atitudinea lui faţă de religie pare să fi fost mereu cinică. Era un instrument spre putere, o pârghie utilă, care îmbrăca diverse forme.

În feluri diferite, atât Cezar, cât şi Cleopatra reveneau la o lume elenistă veche şi familiară în care conducătorii de succes, ca Alexandru Macedon, îşi revendicau divinitatea. Religia şi puterea laică fuseseră mereu asociate, preoţii şi regii stătuseră alături, încă de la facerea lumii. Ajuns în culmea triumfului, Cezar şi-a vopsit faţa în roşu divin, ca statuia lui Jupiter, şi a fost declarat din nou dictator, de data

aceasta pe viaţă. În realitate s-a dovedit că trezise ostilitatea unei coaliţii letale de aristocraţi ofensaţi şi conservatori pro-republicani, care aveau să-l asasineze în 44 î.Hr., poate pentru a se asigura că un alt război plănuit împotriva parţilor nu-l va face invulnerabil.

A sosit momentul ales. După ce a venit la o întrunire a Senatului, Cezar a fost înconjurat de o jumătate de duzină de complotişti care l-au înjunghiat, omorându-l; pe corpul său au fost găsite douăzeci şi trei de răni. Ultimul lui gest a fost de a-şi acoperi faţa, pentru a nu-i fi văzută agonia morţii. Parcă beneficiind de o regie perfectă, a fost lăsat să zacă în sânge lângă statuia marelui său aliat şi apoi inamic, Pompei.

Cezar ajutase la încheierea existenţei unei republici, care, cu toate lacunele ei, durase peste patru sute de ani. Noţiunile ei despre cetăţenie şi respingerea monarhiei oferiseră lumii ceva important. Cezar nu găsise o cale de a conduce societatea aceasta eterogenă şi sofisticată, însă asasinii lui republicani subestimaseră popularitatea unui conducător puternic şi bogat, care juca rolul de zeu. În scurtă vreme au murit şi ei, iar asocierea dintre divinitate şi conducerea laică a devenit tot mai strânsă în lumea romană. Primul ei împărat adevărat, Octavian Augustus, a fost zeificat la moarte de către Senat. Într-o republică dură, ţăranii-soldaţi curajoşi se transformaseră în politicieni imperiali bogaţi, iar acum în slujitori ai împăraţilor.

Nu peste mult timp avea să moară şi Cleopatra, ultima din şirul faraonilor. Moartea lui Cezar declanşase altă rundă de războaie civile, care, deja, trebuie să fi părut interminabile pentru cetăţenii Romei, dar care erau de fapt pe punctul de a înceta. Octavian, care fusese declarat fiul adoptiv al lui Cezar, s-a luptat cu Marc Antoniu, generalul iubit de dictator, pentru trofeul suprem. Cei doi nu se deosebeau prea mult nici în părerile pe care le aveau despre moartea visului republican şi nici în setea lor absolută de putere. Dacă Octavian, ulterior Augustus, avea să fie declarat zeu, se pare că Marc Antoniu se considera descendentul lui

Hercule. Cleopatra s-a străduit să evite să ia partea vreunuia până era sigură în privinţa învingătorului, dar în cele din urmă a fost chemată de Marc Antoniu la Tars, pentru a-şi lămuri poziţia. Adusă odată în plus cu spatele la zid, regina a reinterpretat un rol mai vechi, apărând de data aceasta nu înfăşurată într-un covor, ci pe o corabie aurită.

Descrierea extrem de frumoasă a lui Shakespeare – cea mai cunoscută – o urmează, destul de îndeaproape, pe a lui Plutarh, care, altundeva, a subliniat că el cunoscuse oameni care cunoscuseră oameni din lumea Cleopatrei. Regina, spune el, a navigat

> „în sus pe râul Cydnus într-o corabie cu pupa aurită, cu pânzele purpurii întinse, ai cărei luntraşi lopătau cu vâsle din argint, în sunet de flaute, fluiere şi lăute. Regina însăşi era întinsă sub un baldachin care scânteia aurit, împodobită ca Venus într-un tablou, în vreme ce băieţi ca Amoraşii din picturi îi stăteau de o parte şi cealaltă, cu evantaie... Arome parfumate de la nenumărate ofrande de tămâie se răspândeau în lungul malurilor râului.”

Cine ar fi putut s-o refuze? În niciun caz Marc Antoniu, care avea el însuşi sânge divin şi care la momentul acela părea învingător în lupta pentru supremaţie din lumea romană.

Cei doi au revenit să ierneze în Egipt, se pare pentru a se deda iubirii şi exceselor de tot felul, timp în care Cleopatra a rămas, în mod util, din nou însărcinată, de data aceasta cu gemeni. Ea avea să-i numească după soare şi lună, Alexandru-Helios („Alexandru-soare”) şi Cleopatra-Selene („Cleopatra-lună”), copii-zei care puteau de asemenea conduce lumea. Marc Antoniu a început apoi o reorganizare

politică a Orientului Mijlociu, restituindu-i iubitei sale teritorii vechi, dar nu şi Iudeea, care a rămas condusă de Irod. După aceea el şi-a îndreptat atenţia către distrugerea unui alt element enervant pentru romani, parţii – intruşii călăreţi rapizi şi arcaşi de elită de pe şesurile Asiei, pe care Cezar intenţionase de asemenea să-i atace. Parţii erau un popor iranian tribal care-şi dezvoltase propriul imperiu şi făcea comerţ atât cu bazinul mediteraneean, cât şi cu China dinastiei Han; aveau arcuri mai puternice şi trupe de manevră foarte mobile împotriva cărora legiunile romane păreau neputincioase.

Marc Antoniu n-a fost primul mare general care a pornit la luptă şi apoi a fost silit să se retragă, lăsând în urmă zeci de mii de pierderi. Însă înfrângerea lui în faţa parţilor l-a slăbit într-un moment în care rivalul său Octavian creştea în Apus. S-a pus astfel capăt visului unui nou şi încă mai mare „Imperiu Roman asiatic” şi de fapt oricărei posibilităţi de împărţire clară a bazinului mediteraneean între conducătorii militari rivali. Puţine lucruri în istorie se petrec clar. Ulterior Antoniu avea să obţină o victorie importantă împotriva armenilor, pe care a sărbătorit-o cu Cleopatra în Alexandria. Antoniu a fost declarat întruparea zeului Dionysos, iar Cleopatra „Regina Regilor” şi „cea mai tânără zeiţă”.

Octavian n-a întârziat să mobilizeze ostilitatea romanilor faţă de fanfaronada aceea ameninţătoare; el a citit înaintea Senatului testamentul lui Antoniu, care confirma preferinţa acestuia pentru Alexandria în locul Romei. A fost declarat război. Senatorii şi-au împărţit loialităţile. Legiunile s-au pregătit de marş.

Totul s-a încheiat în anul 31 î.Hr. prin una dintre cele mai puţin spectaculoase bătălii ale Antichităţii, deşi în acelaşi timp una dintre cele mai importante: bătălia navală de la Actium, în largul coastei vestice a Greciei. Cleopatra şi-a comandat personal flota, dar când ea şi Marc Antoniu au încercat să străpungă blocada lui Octavian, regina s-a panicat, şi-a întors corăbiile de război în marea deschisă şi

a pornit spre Egipt. Poate că Antoniu era oricum sortit înfrângerii. Soldaţii îi fuseseră slăbiţi de malarie, corăbiile sale uriaşe cu cinci rânduri de vâsle nu puteau câştiga suficientă viteză pentru abordaje eficiente, iar unul dintre generalii săi trecuse de partea lui Octavian cu planurile secrete pentru bătălie. Oricum, această ultimă bătălie navală majoră a epocii clasice s-a terminat aproape înainte să fi început, când Marc Antoniu, văzând-o pe Cleopatra că fuge, a urmat-o cu numai câteva din propriile lui corăbii.

După aceea soarta le-a fost pecetluită. Octavian a pornit împotriva Alexandriei, în timp ce iubiţii se bucurau de o ultimă orgie. Marc Antoniu s-a sinucis cu sabia, murind la picioarele Cleopatrei. Regina a încercat să negocieze cu Octavian în numele fiului ei Cezarion, dar când a devenit clar că acesta intenţiona s-o poarte ca prizonieră în parada sa triumfală prin Roma, a decis să se sinucidă de asemenea pentru a scăpa de umilinţă. (Sora ei fusese purtată de Cezar în parada sa triumfală, dar gloatei i se făcuse milă şi Cezar o cruţase. Ulterior Cleopatra o asasinase oricum; nu fusese moartea unei martire romantice.) Graţie unui tablou care a fost afişat la serbările în cinstea lui Octavian, în care Cleopatra era arătată muşcată de o cobră, a circulat legenda potrivit căreia ea s-ar fi sinucis, aşezându-şi pe sân o viperă – un şarpe mai mic şi mai credibil –, care-i fusese adusă pe furiş într-un coş cu smochine. Sau poate că a utilizat pur şi simplu o otravă de încredere. Încă nu împlinise patruzeci de ani. Moartea ei nu l-a salvat pe Cezarion, care a fost prins şi executat.

PAX ROMANA

Aşa a luat sfârşit nu doar strategia Cleopatrei vizavi de Marc Antoniu, ci şi visul ei iniţial de unire a lumilor Egiptului, Greciei şi Romei sub un rege-zeu suprem. Octavian s-a declarat Cezar Augustus şi, întrucât Roma era epuizată după războiul civil, el a putut începe o lungă pace imperială. Marele istoric englez Edward Gibbon a descris-o faimos ca fiind o perioadă fericită în istoria omenirii, când Imperiul Roman:

„cuprindea cea mai mare parte a lumii şi porţiunea cea mai civilizată a omenirii... Influenţa blândă, dar puternică, a legilor şi obiceiurilor cimentase treptat unitatea provinciilor. Paşnicii lor locuitori se bucurau şi abuzau de avantajele bogăţiei şi ale luxului. Imaginea unei constituţii libere era păstrată cu respectul cuvenit. Senatul roman lăsa impresia că deţine autoritatea suverană.” [89]

Cartea sa (publicată între 1776 şi 1788), care se deschide cu această analiză, a fost preocupată de motivele pentru care s-ar fi putut sfârşi o asemenea epocă de fericire omenească; el a intitulat-o *Istoria declinului şi a prăbuşirii Imperiului Roman*.

Gibbon a propus ca răspuns ascensiunea creştinismului, la care vom ajunge. Majoritatea istoricilor moderni vor ezita să-i acuze pe adepţii lui Iisus pentru colapsul lumii romane. Altă parte a răspunsului a fost oferită în cuvintele de deschidere ale lui Gibbon, când a vorbit despre „*Imaginea* unei constituţii libere” şi despre Senatul care *lăsa impresia* că deţine autoritate. După victoria sa finală în anul 27 î.Hr., Octavian a restabilit forma exterioară de guvernare republicană şi a păstrat pentru sine puterile revendicate de Iuliu Cezar, devenind comandant militar, dictator şi şef al religiei oficiale. El a fost însă un conducător şiret, nu doar norocos. După o serie de campanii timpurii, spre nord prin Europa Centrală şi spre sud către Arabia, el a stopat mai mult sau mai puţin patima romană pentru expansiune, pentru a se concentra asupra unui program de renaştere civică. Mare parte din ceea ce considerăm azi ca fiind gloriile Romei – clădirile măreţe, drumurile păstrate perfect, pacea învingătorilor şi materialismul îmbelşugat al vieţii în oraş – rezultă din pacea impusă de Octavian Augustus. Conducerea lui a fost de fapt o monarhie cu podoabele

republicanismului şi avea în scurt timp să se înăsprească într-un imperialism total.

Slăbiciunea unui astfel de sistem o constituie posibilitatea existenţei regilor nebuni sau incompetenţi. Roma avea să sufere de mulţi dintre aceştia, mai ales în familia lui Octavian Augustus, după ce el a transmis puterea unuia dintre soţii fiicei sale, Tiberiu. Dintre ei au făcut parte personaje îngrozitoare precum Caligula, care a fost nebun, şi Nero, care a fost cu certitudine incompetent. A urmat apoi „anul celor patru împăraţi", după care a ajuns la putere fiul unui perceptor, Vespasian. Fiul său a fost ucis şi senatorul Nerva a revenit la vechea practică a adoptării ca împărat a candidatului aparent cel mai bun – un eficient compromis roman între politică şi domnie, care a produs o serie de împăraţi puternici: mai întâi Traian, faimos prin Arcul şi Columna sa, ale cărui cuceriri au ajuns până la Golful Persic, apoi Hadrian, care a construit celebrul Zid.

Viaţa părea atât de sigură, încât următorul împărat, Antoninus Pius, a putut domni aproape un sfert de secol fără să părăsească Italia sau să se apropie la câteva sute de kilometri de legiuni. El a avut totuşi parte de problemele cauzate de excese în această societate timpurie de consum, când unul dintre festivalurile de circ în care apăreau girafe, elefanţi, rinoceri, crocodili şi tigri a costat atât de mult, încât a trebuit să devalorizeze moneda pentru a-l finanţa. A urmat apoi Marc Aureliu, alt împărat războinic cunoscut azi mai degrabă pentru meditaţiile sale remarcabile asupra vieţii şi îndatoririlor din punctul de vedere al stoicilor. Fiul lui a fost un personaj slab şi nepopular, care a fost ucis de tânăr, deschizând altă perioadă de conflicte şi nesiguranţă.

Acest experiment de imperiu fusese totuşi o realizare politică demnă de luat în seamă. Aşa cum s-a întâmplat cu multe regimuri ulterioare, puterea finală aparţinea armatei şi din acest motiv foarte multe legiuni romane erau staţionate permanent departe de Roma, la noile hotare în Germania, Britannia şi Africa de Nord. Administratorii

romani răspândeau primatul legii prin intermediul elitelor, care poate că fuseseră iniţial britane, galice, dace sau evreieşti, dar ajunseseră să se considere cel puţin parţial romane.

Între zidurile lungi de putere imperială romană au înflorit moduri noi de trai. În tot bazinul mediteraneean a apărut ceva similar unei clase mijlocii, locuitori ai oraşelor care, ca meşteşugari, negustori, proprietari de prăvălii, experţi legali, dascăli şi constructori, au acumulat destulă bogăţie pentru a se bucura de mâncăruri exotice, divertismente publice şi locuinţe private bine mobilate. Dedesubtul lor, totuşi deasupra uriaşei clase a sclavilor, se aflau lucrătorii ale căror vieţi, deşi precare, erau de asemenea însufleţite de tarabele cu fast-food din oraşele romane, de vinul ieftin şi distracţii, printre care loterii, jocuri de noroc şi circuri – stiluri de viaţă nu chiar atât de diferite de cele a milioane de orăşeni contemporani. Chiar dacă majoritatea populaţiei, care îngrijea turme sau ara pământul în sate îndepărtate, ştia prea puţin despre toate astea, imperialismul roman a adus beneficii materiale evidente.

N-a adus însă un sistem coerent de credinţe care să-i lege pe oameni laolaltă sau care să le ofere moduri satisfăcătoare de a-şi explica soarta. Dacă ar fi făcut-o, atunci sperietoarea lui Gibbon, creştinismul, n-ar fi putut decola cu asemenea vigoare. Iuliu Cezar şi Cleopatra consideraseră că politica şi religia însemnau cam acelaşi lucru, moduri de a-şi camufla puterea pentru a obţine loialitatea maselor. Ca şi împăraţii care i-au succedat, Cezar putea oferi prăzi şi favoruri câtorva, ca şi cadouri pentru a mulţumi plebea, însă nu putea inspira credinţă. Lumea în care se născuse Cezar era o republică deja în destrămare, cinică şi lacomă, care cunoscuse de acum experienţa unui dictator militar, Sulla, totuşi se considera ca având un viitor republican virtuos şi stabil. De aceea fuseseră posibile raţiunea, ordinea şi compromisul politic. După Cezar, aşa ceva n-a mai fost posibil.

PARALELA CHINEZĂ

Primul împărat al Chinei şi statul lui războinic Qin cuceriseră regiunea centrală a acelei părţi a lumii într-o succesiune de războaie teribile. Precum Cezar, Qin Wang avusese o viziune megalomană asupra puterii personale. Şi similar cu prăbuşirea lui Iuliu Cezar, decesul lui Qin Wang îi catapultase imperiul în război civil, deoarece potenţialii succesori se luptaseră pentru preluarea stăpânirii. Războiul civil al Chinei a fost mai teribil chiar decât al Romei, totuşi în ambele cazuri din ororile sale a ieşit un imperiu centralizat cu o şansă mai bună de pace. Poate că o parte din explicaţie ar fi pur şi simplu epuizarea, tratamentul luării de sânge de la pacient. Deşi niciunul dintre conducătorii dinastiei Han nu a avut faima mondială a lui Octavian Augustus, realizările lor s-au situat la un nivel similar.

Ei au redus serviciul militar, desfiinţându-şi parţial armatele uriaşe şi au eliminat cele mai inumane legi Qin. Au creat prima birocraţie cu adevărat meritocratică şi eficientă pe care o cunoaştem, bazată pe examene concurenţiale – una dintre marile lor invenţii, cu mult înaintea oricărei alteia din lumea romană. Acelaşi lucru se poate spune şi despre arbaletele semimecanizate ale trupelor Han, utilizate de şiruri disciplinate de soldaţi, care înaintau şi apoi încărcau, aidoma armatelor europene ulterioare bazate pe muschete. Dacă s-ar fi ajuns vreodată la o bătălie între legiunile romane şi armatele Han, chinezii ar fi învins cu certitudine. Precum romanii, dinastia Han a recrutat soldaţi din triburi de la graniţele imperiului lor în propriile lor armate – aşadar, „folosind barbari ca să lupte împotriva barbarilor” –, ceea ce, finalmente, a ridicat probleme.

Deoarece clădirile din China dinastiei Han au fost în majoritate din lemn sculptat şi vopsit, iar tablourile erau pictate pe mătase, a supravieţuit foarte puţin din gloria ei materială – mult mai puţin decât cea a Romei. În general scrierile chinezilor sunt mai degrabă funcţionăreşti, nu abundente în bârfe şi scandaluri ca ale autorilor romani de

la apogeul epocii imperiale, totuşi societatea lor a fost extrem de sofisticată.

Istoricul Ian Morris a conceput scări ingenioase ale consumului energetic uman pentru a trasa creşterea şi decăderea societăţilor, iar pe această bază Imperiile Roman şi Han au avut rezultate similare, populaţia lor utilizând de şapte-opt ori mai multă energie decât strămoşii lor din era glaciară. China dinastiei Han a suferit de epidemii ce au fost transmise prin rutele comerciale cu Mediterana (aşa că se poate presupune că lumea romană a fost afectată de microbi chinezeşti în aceeaşi perioadă). China a suferit de asemenea de pe urma secetelor şi a invaziilor barbarilor, dar a progresat, graţie centralizării lui Qin Wang. A beneficiat de pacea şi spaţiul necesar pentru a construi canale şi drumuri noi, a răspândi idei noi despre irigare, a dezvolta măsuri şi greutăţi, legi şi bani, care au fost, toate, înţelese pe plan larg. Cu Imperiul Han, chinezii au ieşit într-o lume care ar fi fost inimaginabilă în timpul măcelurilor prelungite din perioada „statelor războinice”.

În mod similar, grandoarea şi prosperitatea relativă a Imperiului Roman la apogeul său rămân impresionante şi poate că se sperase în instaurarea unei noi şi perpetue ordini occidentale. Din sudul Scoţiei până în Africa de Nord şi din Portugalia în Siria, o reţea de şosele superb construite şi întreţinute le îngăduia cetăţenilor romani să circule pe uscat mai repede decât orice popor anterior şi la fel de rapid ca orice popor ulterior, până la apariţia căilor ferate. Apeducte, sisteme de canalizare, terme şi hipocauste au susţinut realmente Pax Romana. În administratori se putea avea încredere, chiar dacă n-au fost niciodată la fel de eficienţi ca rivalii chinezi. Legiunile au devenit legiuni străine, după aducerea şi îmblânzirea triburilor barbare.

Mulţi aveau să-l urmeze pe Edward Gibbon, considerând că aceea a fost cea mai măreaţă perioadă de pace civilizată pe care o cunoscuse lumea până atunci, în ciuda dispariţiei democraţiei, a răscoalelor sclavilor şi a îndepărtatelor conflicte războinice cu triburile de la hotare. Totuşi, aşa

cum a încercat să explice lucrarea lui Gibbon, lumea aceea disciplinată avea să se fragmenteze şi să colapseze. Multe teorii au fost oferite ca explicaţie. Se poate adăuga una care *n-a fost* discutată în secolul al XVIII-lea: schimbarea climei. Argumentul în favoarea ei este mult mai convingător actualmente printr-o cunoaştere mai bună a istoriei Chinei din perioada respectivă. Între anii 200 d.Hr. şi 500, lumea a devenit considerabil mai rece, după aşa-numita perioadă caldă romană, care răspândise agricultura spre nord şi est prin Europa şi crescuse producţia de hrană.

Mutaţia aceasta climatică nu i-a afectat doar pe agricultori şi a cauzat periodic foamete, ci a silit triburile din Asia Centrală să se deplaseze, pentru a nu muri. Ele erau extrem de mobile, aşa că au pornit, împingându-i pe emigranţii anteriori spre vest, până au intrat în imperiu. Aşa cum aminteam, migraţia şi comerţul au răspândit virusuri nefamiliare, iar epidemii teribile au izbucnit în lumea romană, atacând toate generaţiile după anii 180. La apogeul lor, în anii 250, mii de oameni mureau zilnic în Roma. [90] Foamea, bolile şi problemele reprezentate de migratorii înarmaţi şi disperaţi au fost factori cărora Imperiul Roman s-a străduit să le facă faţă. China dinastiei Han a suferit de aceleaşi pericole: recolte insuficiente, epidemii şi presiuni exercitate de triburile nomade, în cazul lor de Xiongnu. Şi cu toate că imperiul Han nu s-a confruntat cu nimic de felul impactului habotnicilor creştini, a fost tulburat de uriaşe răscoale ţărăneşti şi a început să piardă teren mai repede decât pierduseră împăraţii romani.

Imperiul avea să se dezintegreze şi avea să urmeze o perioadă de semianarhie şi dispute feroce între pretendenţi rivali la Mandatul Cerului. Atât imperiul occidental, cât şi cel chinezesc au suferit o inflaţie severă şi o diminuare a agriculturii şi ambele au pătimit de pe urma invaziilor şi răscoalelor. În China, statul Han s-a fărâmiţat în trei regate: Wei, Wu şi Shu Han. Însă acela n-a fost decât începutul; nordul a colapsat şi conducerea chineză a fost înlocuită de state invadatoare mici şi instabile. Dinastia Jin, care continua să revendice Mandatul Cerului, s-a retras în sud şi

a continuat, cam tot aşa cum bizantinii continuaseră tradiţia romană. Promisiunea iniţială a Primului Împărat Qin Wang, a unui stat central imuabil, care fusese urmată cu abilitate de dinastia Han, a rămas doar un vis, o aspiraţie, aşa cum s-a întâmplat şi cu Sfântul Imperiu Roman. Dar, spre deosebire de Occident, a fost un vis pe care conducătorii chinezi aveau să-l restabilească.

Clima, standardul de viaţă, dezvoltarea economică şi politică nu pot fi finalmente separate între ele. Măsurătorile nivelurilor de poluare istorice (şi aşadar a activităţii umane) în carote de gheaţă şi sedimente din lacuri arată un declin pronunţat după anul 200 d.Hr., deoarece atât civilizaţia mediteraneeană, cât şi cea chineză s-au diminuat. Ian Morris scrie că în lumea romană „oasele vitelor, porcilor şi oilor devin tot mai mici şi mai puţine după anul 200, sugerând un declin al standardelor de trai, iar până în anul 220 orăşenii bogaţi ridicau mai puţine clădiri importante şi lăsau mai puţine inscripţii”. [91]

În Apus, declinul vechilor zei ai epocii clasice i-a făcut pe cetăţenii romani să se întoarcă spre cultele egiptene, credinţele ajungând până la Zarathustra din Persia şi versiuni extreme ale filosofiilor greceşti, amestecate cu credinţe noi care soseau din Orientul Mijlociu. Stabilitatea din vremea lui Octavian Augustus, drumurile şi porturile, au răspândit mai repede aceste sisteme de credinţe. Unele par să fi combinat credinţe străvechi cu gândire budistă şi hinduistă – credinţele „New Age” de acum două milenii. Cultura publică devenise rece şi neprietenoasă, lipsită de înţeles uman. În China avuseseră loc răscoale ale grupărilor religioase daoiste, ca mişcarea „Cinci măsuri de orez”, care declara coruperea profundă a Curţii. Ea cerea împărţirea egală a pământurilor şi proclama nevoia pentru reformare morală personală.

Şi acestea pot părea familiare. Imboldul găsirii unui înţeles personal a produs un imbold către confruntare şi martiriu în China, ca şi în Vest. Totuşi ideile din Occident şi din Orient erau îndeajuns de diferite pentru a le purta în direcţii

diferite. O idee mai presus de toate celelalte avea să zguduie lumea romană, fără să atingă lumea chineză.

Revenim la monoteism. În drumul ei spre casă, după ce-l vizitase pe Antoniu, Cleopatra se oprise pentru a se întâlni cu un rege local. Ulterior acesta s-a lăudat că regina încercase să-l seducă. Regele era Irod, a cărui domnie avea să devină notorie în toată lumea, graţie poveştii unui gânditor care urma să se nască în Iudeea.

AGITATORUL TRIUMFĂTOR

Nici chiar marii cuceritori nu pot prevedea întotdeauna rezultatele acţiunilor lor. Unul dintre oraşele greceşti aduse de Pompei sub conducerea romană a fost animata aşezare asiatică Tars, aflată în Turcia actuală. Acolo o chemase Antoniu pe Cleopatra şi fusese uluit de corabia ei aurită. Locuitorii Tarsului căpătaseră cetăţenie romană şi aveau o industrie înfloritoare de producători de corturi, care includea evrei vorbitori de greacă. În una dintre familiile acelea, care făcea parte din tribul lui Veniamin, s-a născut un băiat pe nume Saul. El avea să devină Sfântul Pavel, declarat de mulţi teologi drept adevăratul întemeietor al creştinismului ca religie mondială şi transmiţătorul acelei religii către popoarele din vestul bazinului mediteraneean, atât evrei, cât şi ne-evrei.

Puţini indivizi au avut atâta influenţă asupra omenirii ca meşterul de corturi din Tars, care a trăit cam în aceeaşi perioadă cu Hristos, dar pe care nu l-a întâlnit niciodată. Pavel fusese, aşa cum recunoaşte deschis în una dintre faimoasele lui epistole, un evreu renumit prin cucernicie, care venea frecvent în Ierusalim pentru a studia Legea lui Moise. El le-a spus galatenilor, care tocmai construiseră o biserică, câte necazuri le pricinuise primilor creştini şi „spoream în iudaism mai mult decât mulţi dintre cei care erau de vârsta mea în neamul meu, fiind mult râvnitor al datinilor mele părinteşti”. Este posibil ca el să fi asistat la primul martiriu creştin, al lui Ştefan, care a fost lapidat

deoarece la câţiva ani după Răstignire declarase că Iisus fusese Mesia.

Membru al sectei populiste a fariseilor, Pavel era habotnic şi se străduise din răsputeri să stârpească erezia aceea locală, mică însă iritantă. Pe de o parte fiindcă era cetăţean roman, liber să se deplaseze prin lumea imperială, şi vorbitor de greacă, putând astfel conversa uşor cu persoanele educate, el avea să facă mai mult decât oricare altul pentru a transforma mărunta problemă locală într-o credinţă globală, o mişcare globală care avea să contribuie la sfârşirea vechii lumi romane şi la transformarea Vestului.

Scrisorile lui către diverse comunităţi creştine la întemeierea cărora contribuise personal sunt cele mai vechi scrieri creştine care s-au păstrat; cele şapte epistole considerate cu certitudine scrise de el datează de la numai douăzeci de ani după moartea lui Hristos. Ele ne dezvăluie puţine detalii despre Pavel însuşi; mare parte din cunoştinţele noastre biografice despre el provin de la prietenul său Luca în Faptele Sfinţilor Apostoli, care a fost compilată după cincizeci de ani. Pavel şi Luca erau admiratori ai Romei şi au scris în perioada de după răscoala tragică a evreilor împotriva conducerii romane. Deşi erau evrei, ei au luat mesajul lui Iisus către compatrioţii evrei şi l-au transmis restului lumii – grecilor, romanilor, egiptenilor şi tuturor celor dispuşi să asculte, o lumină care să uşureze sufletele ne-evreilor. Un cercetător biblic afirmă că fără Pavel, nazarinenii – aşa cum au fost numiţi primii creştini – ar fi rămas „o sectă evreiască ce căuta doar să se păstreze în interiorul iudaismului şi care nu intenţiona să întemeieze o nouă religie” [92].

În episodul cel mai faimos, Pavel călătorea de la Ierusalim spre Damasc pentru a-i eradica pe nazarineni, când „o lumină din cer, ca de fulger, l-a învăluit deodată. Şi, căzând la pământ, a auzit un glas, zicându-i: Saule, Saule, de ce Mă prigoneşti? Iar el a zis: Cine eşti, Doamne? Şi Domnul a zis: Eu sunt Iisus...” [93] Orbit, el a fost condus în oraş, pentru a aştepta instrucţiuni ulterioare. Mai degrabă fără tragere de

inimă, un membru al bisericii nazarinene din Damasc, Anania, i-a redat vederea şi l-a botezat în noua credinţă. Pavel a spus că atunci, după ce fusese ales de Dumnezeu, a fugit în Arabia pentru a reflecta asupra noii lui vieţi. Pe de altă parte, Luca afirmă că a rămas în Damasc şi a învăţat despre creştinism de la credincioşii de acolo.

S-a spus frecvent că Saul a suferit o criză de epilepsie sau halucinaţie şi că extremismul lui moral a schimbat pur şi simplu macazul, trecând de la iudaism la Hristos. Desigur credincioşii vor susţine că Hristos i-a apărut într-adevăr. Rămâne faptul că fostul meşter de corturi şi opresor a fost îndeajuns de zguduit pentru a-şi schimba viaţa şi numele – în numele roman Pavel – şi pentru a petrece doisprezece-cincisprezece ani străbătând Orientul Mijlociu în toate direcţiile, într-o erupţie năvalnică de energie care avea să se sfârşească doar prin executarea sa în Roma, în una dintre represiunile lui Nero asupra zurbagiilor religioşi. Potrivit propriilor sale spuse, Pavel a fost, în diverse ocazii, biciuit până aproape de moarte, lapidat, naufragiat cu corabia, înfometat, însetat, îngheţat până la oase, ameninţat de păgâni şi de evrei, de briganzi şi animale sălbatice, „aşa-zişi fraţi” şi pericole naturale. Suferea de o boală misterioasă, dar aparent dezgustătoare, şi a fost frecvent întemniţat.

Pavel a încercat întruna să păstreze legături prieteneşti cu vechea lui credinţă evreiască şi s-a angajat în dispute cu evreii când a încercat să explice de ce mesajul lui Hristos le înlocuia credinţele. A botezat greci şi romani necircumcişi, inclusiv un centurion. Dumnezeul evreilor, unic, mobil şi orb la deosebirile de clasă, a cărui venerare fusese deja răspândită, deşi încă rarefiat, prin lumea clasică, deţinea acum alt atribut: avea să devină Dumnezeul tuturor.

Momentul a fost aproape perfect. La doi ani după incendiile din Roma şi moartea lui Pavel, se pare prin decapitare (deoarece era cetăţean roman, fusese cruţat de răstignire), a început revolta evreilor împotriva Romei, prin răscoale în Cezareea. Ea fusese declanşată de conflicte religioase şi

proteste legate de taxe, dar, când legiunile s-au îndreptat spre aşezările răsculate, a devenit o rebeliune la scară generală, care avea să fie înăbuşită cu sălbăticie romană exemplară. După un asediu îndelungat şi eroic, Ierusalimul a căzut înaintea legiunilor în anul 70 şi locuitorii săi au fost fie ucişi, fie vânduţi ca sclavi. Faimosul Al Doilea Templu al lui Irod a fost distrus şi evreii aveau să rămână împrăştiaţi până în timpurile moderne. Dacă la momentul acela nazarinenii ar fi fost doar o sectă evreiască cu centrul în Ierusalim, religia le-ar fi fost probabil desfiinţată şi cu excepţia cercetătorilor religiilor nimeni n-ar mai fi ştiut niciodată despre ea. Facţiunea de închinători la Hristos care era exclusiv evreiască, condusă iniţial de fratele lui Iisus, Iacov, a fost într-adevăr împrăştiată printre ruinele revoltei şi a dispărut în scurtă vreme din istorie.

„Creştinismul” (termenul a apărut prima dată la Antioh şi era folosit de vorbitorii de latină ca o insultă) ne-evreu a fost dus la timp în bazinul mediteraneean mai larg. Pruncia sa a fost cea a unui copil rebel al iudaismului, dar, aşa cum arată repetat scrierile lui Pavel, a fost silit să se autodefinească împotriva gândirii evreieşti tradiţionale. Deşi a sfârşit pe un eşafod roman, Pavel admira statul roman. El a ales în chip deliberat centre romane importante, precum Corint, Antiohia şi Filipi pentru a-şi răspândi mesajul şi este posibil să fi sperat că va câştiga sprijin substanţial chiar în Roma, când a fost trimis acolo după arestare. Creştinii aveau să fie persecutaţi şi exilaţi multă vreme după aceea, dar posibilitatea unei eventuale înţelegeri între puterea romană seculară şi noua religie s-a întrezărit de foarte devreme. Spre deosebire de liderii rebeliunii evreieşti care se autointitulau zeloţi, sau de liderii revoltei din 66-71, Iisus ocolise politica şi recomandase să i se dea Cezarului ce este al Cezarului. Ca bun cetăţean roman, Pavel era de acord.

Întrucât remodelarea mesajului nazarinean de către Pavel a fost atât de influentă, el a fost acuzat pentru multe dintre cele ce au urmat: servilismul creştinismului faţă de puterea seculară, misoginism, teamă de sex, intoleranţă. El era

capabil de poezie umană măreaţă: „Dragostea îndelung rabdă; dragostea este binevoitoare, dragostea nu pizmuieşte, nu se laudă, nu se trufeşte. Dragostea nu se poartă cu necuviinţă, nu caută ale sale, nu se aprinde de mânie, nu gândeşte răul.” El încerca să-şi transmită mesajul către comunităţile tradiţionale într-o epocă de tulburări mari, aproape isterice. Ca şi tovarăşii lui de credinţă, Pavel considera că Mesia se va întoarce în glorie foarte curând, aproape cu certitudine în timpul propriei lui vieţi, pentru a-i mântui pe credincioşi şi a-i condamna pe restul. Să crezi şi să te concentrezi asupra credinţei, ignorând aproape orice altceva, era o necesitate urgentă, care nu putea fi amânată.

În aceeaşi scrisoare adresată corintenilor care conţine şi imnul la adresa dragostei discrete, Pavel îi avertizează de asemenea pe creştini că „vremea s-a scurtat de acum, aşa încât şi cei ce au femei să fie ca şi cum n-ar avea... şi cei ce se bucură, ca şi cum nu s-ar bucura; şi cei ce cumpără, ca şi cum n-ar stăpâni... Căci chipul acestei lumi trece”. Cuvintele lui arată un om obsedat de control, temperamental şi cu porniri autoritare, convins că timpul nu trebuie irosit; el poate fi totuşi blând, autocritic şi contemplativ. Poate să sune ca un revoluţionar din secolul XX, care alternează între celule şi facţiuni, străduindu-se să le păstreze pe linia ideologică „corectă” şi care foloseşte o combinaţie de ameninţări şi măguliri – foc şi pucioasă, cu un strop de charismă. Rareori un convertit devine un dogmatic zelos sau un lider revoluţionar dovedeşte o slăbiciune pentru exagerarea propriilor sale calităţi.

După moartea lui Pavel în Roma, şi probabil după execuţia Sfântului Petru tot acolo – despre care se spune că a cerut să fie răstignit cu capul în jos, pentru ca moartea lui să nu poată fi comparată cu a lui Iisus –, în capitala imperială a început să se creeze o comunitate creştină. A fost o epocă de mare confuzie religioasă. Iudaismul se reorganiza şi diverse versiuni de creştinism se aflau în competiţie în lumea clasică. Exegetul Diarmaid MacCulloch a subliniat cât de straniu este că Roma, centrul persecuţiilor anticreştine,

a devenit marele oraş creştin şi nu, de pildă, Bagdadul. Într-adevăr, creştinismul ar fi putut deveni cu uşurinţă o religie orientală, nu occidentală. În secolele următoare, comunităţi creştine au crescut în Egipt, în oraşe ca Antiohia, Gaza şi Cezareea din Siria şi Iudeea, în Anatolia din actuala Turcie şi în Roma însăşi, unde creştinii erau în mare parte imigranţi. Totuşi creştinismul nu a prins rădăcini uşor în Africa de Nord sau Grecia; în ciuda ajutorului dat de către Pavel efesenilor, corintenilor şi tesalonicenilor, este posibil ca aceste trei comunităţi creştine să nu fi supravieţuit. [94] Comunităţile evreieşti bine înrădăcinate şi limba greacă comună au jucat un rol important în răspândirea noii religii şi acelaşi lucru se poate spune despre efectul unificator al persecuţiilor. Acesta pare un paradox, însă multe mişcări au fost consolidate de către represiuni în etapele lor timpurii. De la evreii europeni la protestanţi şi islamişti, experienţa represaliilor, aşa cum sugerează etimologia cuvântului, a însemnat o presiune spre înapoi, dar şi o presiune spre laolaltă; a intensificat sentimentul de apartenenţă şi dedicaţie.

LINII ŞI SPIRALE: CELĂLALT SFERT

Poveştile acestea s-au referit, în mod foarte aproximativ, la trei sferturi din populaţia Pământului: sfertul lumii romane, sfertul condus de dinastia chineză Han şi sfertul care trăia în India sub dinastia Gupta şi succesorii ei. Ce se întâmpla cu restul?

În cele două Americi apăreau civilizaţii aflate cu câteva mii de ani înapoia Eurasiei în privinţa dezvoltării, dar care erau impresionante în sine. Oraşul Teotihuacán din Mexic avea numeroase piramide şi temple pe care egiptenii le-ar fi admirat, iar măreaţa civilizaţie maya din Yucatán şi Guatemala a produs o scriere sofisticată şi un superb sistem calendaristic bazat pe stele, care împărţea lumea în perioade foarte lungi de timp. Echivalentele lui cele mai apropiate fuseseră produse în Mesopotamia, cu peste două milenii în urmă.

Dar în lipsa roţii şi a multor animale din Eurasia, mesoamericanii aveau să contribuie în general cu puţine idei noi la cultura mondială. Ei au avut constructori şi sculptori talentaţi, însă religiile le-au fost mai sumbre, mai îmbibate de sânge şi mai pesimiste decât ale culturilor de pe celălalt ţărm al Atlanticului. Când spaniolii au ajuns aici, au fost oripilaţi de cultul aztec al sacrificiilor umane în masă, atât de extins, încât dusese la un nou stil de purtare a războaielor, bazat pe capturarea de inamici cărora să le fie smulse inimile pe altarele aztece. N-a existat echivalentul moral sau spiritual al unui Kong Fu Zi sau Iisus nativ culturilor americane... o absenţă la care merită reflectat.

O ipoteză a fost deja discutată: distribuirea diferită a animalelor şi plantelor, care a încetinit agricultura şi a lăsat culturile mesoamericane mult în urma rivalelor europene. Altă deosebire, frecvent citată, se regăseşte în forma geografică a celor două zone de uscat. Eurasia, care se curbează în jurul globului de la est spre vest, are mai puţine deosebiri climatice decât Americile, care se întind de la nord la sud, ceea ce a permis o transmitere mai uşoară a culturilor. Este totuşi clar că aceste motive nu sunt suficiente în sine. Cu siguranţă locuitorii Mesopotamiei şi Egiptului au avut o latură întunecată a imaginaţiei, dar n-au ajuns nici pe departe la religiile pesimiste şi scăldate în sânge din vestul Atlanticului. Şi chiar dacă culturile americane au fost cu unul sau două milenii „în urma” europenilor şi chinezilor, până în jurul anilor 1400 ar fi fost de aşteptat să apară ceva corespondent epocii de aur greceşti sau revoluţiei religioase evreieşti. N-a existat însă nimic nici pe departe similar.

Recent s-a manifestat un val de interes faţă de alte două deosebiri, care se străduiesc să explice ecartul. Una este de natură geologică, nu doar geografică: plăcile tectonice terestre sunt responsabile pentru o instabilitate mai mare în cele două Americi, inclusiv seisme şi vulcani. Este posibil ca acestea să fi declanşat o imaginaţie umană mai întunecată, întrucât oamenii se străduiau să facă faţă unui

număr mai mare de dezastre naturale (inclusiv ciclurile climaterice ale Pacificului). Este posibil ca acestea să fi părut inexplicabile şi echivalate cu lovituri pedepsitoare în masă a unor zei furioşi, care trebuiau îmbunaţi. De-a lungul istoriei omenirii, sacrificiile umane au reprezentat ofranda supremă adusă zeităţilor cu adevărat înspăimântătoare. Aşa cum a argumentat recent şi tranşant istoricul Peter Watson de la Cambridge, aceasta poate să se fi adăugat la proporţia mai mare de substanţe psihoactive sau halucinogene din Americi, ducând la naşterea unui sumbru şi extatic teatru de durere şi moarte, în locul religiilor aşa acum sunt cele create de europeni sau hinduşi. [95]

Principala contribuţie pe care culturile americane aveau s-o aducă lumii urma să fie mai cu seamă prin intermediul noilor plante – porumbul, roşiile, boabele de cacao, cartofii şi dovleceii –, care aveau să fie adoptate cu atâta entuziasm, schimbând radical populaţii şi gusturi din Europa şi Africa. Cultura majoritar pierdută a celţilor preromani este din unele puncte de vedere tipică pentru popoarele de la marginile imperiilor avansate. Indiferent dacă asta s-a întâmplat în pădurile din sudul Indiei, în Africa, în stepa rusă sau în preriile din America de Nord, puţinele dovezi de care dispunem indică grupări tribale ce au păstrat străvechi credinţe dezvoltate în jurul şamanilor şi naturii, care s-au combinat cu tehnologii agricole sofisticate şi au creat, în unele zone, mici centre urbane.

Unele dintre regatele pierdute pot să fi fost mult mai interesante şi surprinzătoare decât civilizaţiile care au avut norocul să construiască în piatră, să scrie şi astfel să fie reamintite. Sute de graiuri, idei, sisteme de artă şi credinţă au pierit pentru totdeauna. Pe alocuri, arheologii continuă să descopere dovezi remarcabile de popoare uitate. Am putea opta să privim mai îndeaproape oricare dintre multele exemple de populaţii de la periferia istoriei în epoca romanilor şi a dinastiei Han, dar una dintre cele mai uimitoare a fost civilizaţia Nazca, ce s-a dezvoltat pe coasta pacifică a Americii de Sud.

În timp ce chinezii se chinuiau cu ziduri împotriva barbarilor, iar romanii suportau un potop de împăraţi incompetenţi, Nazca ridica un oraş sacru din piramide şi pieţe numit Cahuachi. În prezent cea mai mare parte a sa apare ca o serie de coline în deşert, o sălbăticie de pietriş şi bolovani, cu o piramidă centrală excavată, care a fost „restaurată” dezagreabil cu benzi de ciment şi ghips. Dar pe măsură ce veţi cutreiera zona, veţi observa peste tot găuri mici, apoi oseminte umane, crâmpeie de ţesături minunat realizate şi cioburi de ceramică roşie precum cărămida. Acestea sunt resturile lăsate de jefuitorii de morminte. Expuse atmosferei, ele datează aproximativ din perioada în care romanii au părăsit Britannia. Nu departe se găsesc morminte în care nazcani ghemuiţi par ca şi cum ar fi murit cu numai o săptămână sau două în urmă.

Deşerturile de pe coasta peruviană se numără printre cele mai aride din lume şi aproape nimic nu putrezeşte aici. Dar printre cadavre şi ţeste au fost găsite unele care abia dacă par umane. În general preoţii din toată lumea au favorizat acoperămintele de cap cu aspect bizar, care să-i diferenţieze de restul, însă cei nazcani au mers cu un pas mai departe. Din copilărie, capetele le erau strâns înfăşurate între scândurele pentru a împinge oasele în sus, producând cranii alungite ca nişte ouă. Craniile acestea sunt cu adevărat stranii, părând mai degrabă ale unor extratereştri sau originalele *Ţipătului* lui Munch [96]. În timpul vieţii inspirau probabil respect, dacă nu chiar teroare. [97]

Ca şi alte culturi timpurii, civilizaţia Nazca a fost creată de avantajele speciale asigurate de un mediu neobişnuit. Chiar dacă deşertul este foarte arid, există văi de râuri, iar pânza freatică este surprinzător de aproape de suprafaţă. Chiar şi în prezent, tranziţia de la deşertul cu aspect selenar, perfect uscat, la verdele luxuriant este una dintre cele mai spectaculoase de pe planetă, amintind de Valea Nilului şi de părţi din sudul Irakului. Într-adevăr, la fel ca Egiptul Antic şi Mesopotamia, Nazca a fost o civilizaţie care s-a dezvoltat în jurul râurilor, al căror debit a învăţat să-l controleze şi să-l utilizeze cu maximă eficienţă pentru

irigaţii. În cazul său, factorul-cheie n-au fost canalele, ca în Egipt, sau ogoarele cu porţi de ecluze şi margini ridicate, ca în Mesopotamia, ci canalele subterane de apă şi galeriile de filtrare, conectate cu suprafaţa prin găuri spirale superb realizate, cunoscute azi ca *ojo* sau „ochi”. Ele permiteau drenarea canalelor subterane şi curgerea apei, pentru băut, îmbăiat, spălat şi irigat.

Precum în culturile riverane din alte locuri, sistemul acesta depindea de mulţi oameni care să lucreze laolaltă sub o conducere comună, ca şi de dezvoltarea unor abilităţi speciale de prelucrare a pietrei. Ca în Egipt, el a determinat mutaţia unei culturi de tip agricol spre una mai centralizată şi ierarhică. Tot ca în Egipt, a dus la apariţia oraşelor şi conducerea unei caste de preoţi, care practica mumificarea şi construia piramide. De aceea este greu să nu-i vedem pe nazcani ca pe nişte egipteni ulteriori, şi la scară mai mică, din America. Pentru mult timp viaţa lor a fost bună. În încreţiturile acestea luxuriante ale deşertului, agricultorii moderni cultivă bumbac, avocado, sparanghel şi multe altele pentru piaţa mondială. Nazcanii trăiau din cultura porumbului, cartofilor dulci, arahidelor, fasolei, maniocului şi dovleceilor şi creşteau lama şi porcuşori de Guineea pentru carne.

De asemenea, pescuiau în ocean cu năvoade şi bărci din piele şi foloseau lama ca animale de povară. Nazcanii au produs ţesături minunate din bumbac şi lână şi-şi menţineau ritmul ridicat al muncii mestecând frunze de coca, un stimulent popular şi azi în America de Sud. Pentru ocazii mai orgiastice, foloseau halucinogene extrase din cactuşi. Din lut, confecţionau flaute şi trompete sofisticate, bazate pe o frecvenţă comună şi o înălţime standard a sunetului, iar pentru împodobire personală sau comerţ preţuiau în chip aparte cochiliile unei stridii spinoase, colorată în roşu strălucitor. Se îmbrăcau în tunici, mantii, turbane şi sandale. Potrivit dovezilor oferite de ceramică, poporul acesta a supravieţuit şi a prosperat şapte sute de ani – cam tot atât cât trecuse între ridicarea republicii romane, în primele ei confruntări cu Cartagina, şi dispariţia

Imperiului de Apus sub invazia vandalilor. Poate că ei n-au dezvoltat sau n-au avut nevoie de marile abilităţi inginereşti ale romanilor, dar sistemul de apeducte şi *ojo* a fost o realizare remarcabilă; unele sunt funcţionale şi azi.

Din unele puncte de vedere Nazca a fost o cultură atrăgătoare. Ceramica era senzaţională, superb colorată şi a sporit în complexitate odată cu dezvoltarea societăţii. O idee asupra zeilor şi creaturilor fantastice din panteonul lor poate reieşi din numele cu care le-au botezat cercetătorii moderni: Pisica Pătată, Secerătorul Mitic, Pasărea Oribilă şi Balena-ucigaşă Legendară cu Cap-evantai. (Statuetele din lut sugerează că femeile aveau tatuate balene-ucigaşe în jurul organelor genitale – probabil, un formidabil semn de avertisment.) Faimoasele lor desene din deşert arată un nivel ridicat de măiestrie artistică. Unele dintre corpurile mumificate, care pot fi văzute în muzee locale, sunt foarte expresive, aproape strigându-i pe privitori.

În alte moduri însă nazcanii par să inspire spaimă. Aidoma celţilor şi multor popoare antice, ei au practicat sacrificiile umane. În mod clar priveau capetele umane retezate ca pe o sursă de putere. Victimele erau decapitate, apoi craniile le erau perforate şi înşiruite pe o frânghie, iar prin buze le erau înfipţi spini de cactus. Capetele acestea continuă să abunde în regiune, cu părul împletit şi trăsăturile abia atinse de timp. Cercetări recente ale unor echipe universitare americane sugerează că au fost chiar ale nazcanilor, nu trofee de război. Obiceiul retezării capetelor este dezbătut cu ardoare de exegeţi, care în general orbecăie în beznă. Se pare că spre sfârşitul existenţei culturii Nazca devenise chiar un fel de manie, ducând la decapitarea a aproape o zecime din numărul locuitorilor, potrivit unor estimări recente. Care ar fi fost motivul?

Cam în aceeaşi perioadă alte schimbări au apărut în desenele misterioase şi liniile care erau create prin îndepărtarea pietrelor roşii din deşert, pentru a dezveli solul de dedesubt, mai alb şi strălucitor. Anterior, desenele Nazca fuseseră modele geometrice, iar uneori reprezentări

de păsări, maimuţe şi peşti, colibri şi chiar a unui umanoid misterios cu ochi bulbucaţi. Ulterior, liniile au devenit benzi rectilinii, lungi de kilometri în direcţii diferite, atât de asemănătoare pistelor de pe aeroporturile moderne, încât unii au sugerat că fuseseră create de extratereştri pentru a ghida OZN-uri. Când sunt privite de pe vârfurile dealurilor din apropiere, par ca şi cum ar fi fost trasate cu rigla şi acoperă o suprafaţă de aproape 500 de kilometri pătraţi. Care a fost rolul lor? Cum au fost trasate? Pot fi observate cel mai bine din văzduh şi de aceea n-au fost băgate în seamă până în anii 1930. Cu ceva timp în urmă se sugerase că nazcanii ar fi deţinut un fel de aerostate umplute cu fum cald, dar teoria aceea a fost dezumflată.

S-a demonstrat că liniile şi imaginile ar fi putut fi create prin transpunerea la scară a unor desene, utilizând sfori colorate şi beţe, ceea ce pare mult mai probabil. [98] Consensul ştiinţific contemporan este că liniile au probabil o legătură cu prezenţa apei în subteran, cu acviferele foarte importante şi cu ritualurile religioase practicate pentru păstrarea lor. Este însă un consens bazat pe nişte ipoteze curajoase. Cert este doar că spre sfârşitul existenţei lor, nazcanii au crescut numărul sacrificiilor prin retezarea capetelor şi au trasat linii tot mai lungi.

Ceva le schimba lumea.

Totul coincide cu modificări masive ale climei. Anul 535–536 d.Hr. a fost cunoscut în toată lumea ca „anul fără soare”, când culturile n-au rodit şi cerul a rămas întunecat. Probabil că motivul a fost un vulcan sau un impact meteoritic, însă efectul a fost devastator şi a fost urmat de decenii de ploi abundente. În anul 500 existase un eveniment meteorologic El Niño, care înrăutăţise dramatic climatul de pe coasta Pacificului şi cauzase inundaţii şi distrugerea culturilor. Periodic au loc catastrofe naturale – plăcile tectonice se freacă reciproc şi cauzează seisme şi tsunami, erupţii de super-vulcani sau impacturi de meteoriţi – împotriva cărora nicio societate n-a găsit

remedii. Istoria oferă prea puţine sfaturi pentru abordarea lor.

Cu toate acestea, El Niño, evenimentele din anul 535 şi ploile îndelungate, chiar dacă nefaste, n-ar fi trebuit să distrugă civilizaţia Nazca. Deşi după aceea a urmat o secetă, ploile ar fi trebuit să fi ajutat la reumplerea foarte importantelor rezerve subterane de apă. Cercetările unei echipe de la Universitatea Cambridge sugerează actualmente că motivul dispariţiei civilizaţiei Nazca a fost, cel puţin parţial, defrişarea unor păduri întregi de arbori huarango. [99] Aceştia ofereau nu doar umbră, combustibil şi materiale de construcţie, ci şi fixau solul inundabil prin uriaşele lor sisteme de rădăcini – de departe, cele mai mari din ambele Americi. Arborii aceştia care fixau azotul şi ajutau la fertilizarea solului au fost descrişi ca „specia ecologică fundamentală” pentru regiune. După ce au fost tăiaţi, poate pentru a elibera mai mult teren pentru cultura bumbacului şi porumbului, văile acestea neobişnuit de luxuriante au fost lăsate la mila inundaţiilor aduse de Pacific; inundaţii atât de teribile, încât n-au măturat doar sate şi ogoare, ci şi secole de dezvoltare culturală umană asiduă.

Religia Nazca, cu capetele omeneşti mumificate, preoţii cu ţeste alungite, păsări colibri, maimuţe şi linii perfect drepte trasate în deşert, nu spusese poporului său nimic util despre greşeala sa fatală. Oamenii aceia au fost martiri ai înţelegerii lor limitate – foarte departe de noţiunea confortabilă că „indigenii” înţeleg întotdeauna cel mai bine natura. Au avut informaţii greşite şi au făcut alegeri greşite; în loc să se ocupe cu tăierea de mai multe capete, ar fi trebuit să se îngrijoreze de tăierea copacilor. Ei pot simboliza multe alte civilizaţii, care, departe de a trăi în armonie cu natura, şi-au distrus propriul mediu şi n-au mai supravieţuit.

TRIUMFUL CREŞTINILOR

Creştinii preluaseră ideea martiriului din gândirea evreiască, dar o duseseră mult mai departe. Există numeroase relatări despre creştini timpurii care au căutat activ moartea, îndemnând guvernatori romani nesiguri să insiste asupra pedepsei, ceea ce în Imperiul Roman însemna un sfârşit dureros şi umilitor. Imagini de creştini rupţi în bucăţi de către animalele sălbatice pentru divertismentul mulţimilor nu sunt simple produse ale imaginaţiei supraîncinse a pictorilor ulteriori sau a regizorilor de filme; vieţile primilor sfinţi conţin relatări detaliate ale unor asemenea morţi oribile, ca şi ale arderilor de vii, jupuirilor şi eviscerărilor. Legislaţia romană a fost mai corectă decât multe altele, dar numeroasele ei pedepse fuseseră concepute să fie publice şi să intimideze; nu există niciun motiv pentru a ne îndoi că martirii creştini au cunoscut asemenea sfârşituri teribile, alături de criminali şi renegaţi militari.

O consemnare rară a vorbelor efective rostite de un martir timpuriu apare într-o „pasiune” găsită în greacă şi latină, despre care se presupune că ar fi relatarea unei femei de douăzeci şi doi de ani dintr-o familie înstărită din Cartagina, Perpetua,care a fost omorâtă în anul 203 împreună cu sclava ei gravidă, Felicitas. Ele fuseseră arestate pentru că se instruiseră în noua religie şi refuzaseră să se dezică, deşi Perpetua îşi alăpta pruncul când au fost întemniţate, alături de câţiva bărbaţi convertiţi. Textul antic degajă un ton de autenticitate, poate pentru că fie a fost scris de Perpetua însăşi, fie a fost dictat de ea unuia dintre creştinii liberi care au primit permisiunea s-o viziteze. A fost păstrat în mănăstiri greceşti în lumea clasică şi este aşadar cea mai veche relatare directă a unei creştine.

Târâtă spre temniţă, Perpetua a spus: „M-au cuprins fiori de groază, deoarece niciodată nu mai stătusem într-un întuneric atât de mare. Ce zi teribilă! Îngrămădiţi unii peste alţii, simţeam că ne sufocăm de căldură, pentru că soldaţilor nu le păsa de noi! Eram extrem de neliniştită din

cauza grijii pentru pruncul meu.” Tatăl ei a încercat în mod repetat s-o convingă să se lepede de credinţa aceea, dar n-a izbutit. Soţul ei pare s-o fi părăsit cu mult mai devreme. În temniţă, Perpetua a avut viziuni ale unui paradis, în care apăreau o scară din aur şi fratele ei, care murise de cancer de piele, dar care acum, în viziunea aceea, era vindecat. [100] A visat că se lupta cu un şarpe şi cu un egiptean furios, pe care l-a asociat cu diavolul. Slujnica ei, Felicitas, dorea atât de mult să fie martiră, încât s-a rugat să nască înainte de data execuţiei, deoarece femeile însărcinate nu erau omorâte.

Martiriul lor a fost amânat până la ziua de naştere a împăratului şi rugăciunea i-a fost auzită. Felicitas a născut prematur şi copilul a fost luat pentru adopţie. Slujnica, cu laptele prelingându-se din sâni, şi stăpâna au fost dezbrăcate, biciuite, acoperite cu năvoade şi duse în arenă. Martirii bărbaţi au fost atacaţi de pantere, urşi şi mistreţi, iar femeile de o vacă sălbatică, apoi au fost ucişi de gladiatori. Un observator anonim care a asistat la măcel a spus că Perpetua a insistat să simtă durerea loviturii de sabie, după care, ajutându-l pe tânărul agitat care primise misiunea s-o execute, „ea însăşi a pus mâna dreaptă tremurătoare a gladiatorului pe gâtul ei” şi astfel a murit. Presupunem că printre cei care au privit din tribune trebuie să fi fost îndureratul ei tată păgân şi alte rude, dar şi susţinători creştini.

Martirii par să se fi oferit voluntari pentru moarte şi s-au îngrijit singuri pe măsură ce au trecut prin sistemul legal roman, câştigând faimă în comunităţile creştine şi asigurându-se că istoriile lor inspiratoare aveau să fie transmise mai departe de lideri, care ulterior aveau să fie cunoscuţi ca episcopi. Persecuţiile romane s-au petrecut în reprize despărţite de intervale lungi şi cu variaţii de severitate în părţi diferite ale imperiului. În unele regiuni populaţia i-a detestat într-atât pe creştini, încât a cerut executarea lor. Există astfel dovezi, de exemplu de la gali, că adepţii creştinismului erau în principal imigranţi, meşteşugari care veniseră să caute de muncă şi fuseseră

respinşi, ceea ce contribuise la moartea lor. În alte locuri, ei erau lăsaţi în general în pace. Când s-a ordonat persecutarea lor în tot imperiul, îşi puteau pierde slujbele sau li se puteau arde textele sacre, însă nimic mai grav.

Persecuţiile n-au avut efectul scontat. Comunităţile creştine au continuat să crească, deşi s-a estimat că până în anul 300 doar zece la sută din populaţie se convertise. Majoritatea continua să păstreze vechile religii, ceea ce n-a uşurat soarta creştinilor, care nu se încadrau cu uşurinţă în lumea romană, deoarece erau decişi să n-o facă. Refuzul lor de a recunoaşte, fie şi numai formal, cultul împăraţilor şi vechile credinţe romane a făcut aproape imposibil ca ei să servească în armată ori să ocupe vreo funcţie de stat. Au refuzat să frecventeze băile publice, o decizie deloc atractivă pentru cei din jurul lor, şi ţineau secrete practicile lor, mai ales împărtăşania, ceea ce a răspândit zvonuri sinistre despre ce se petrecea de fapt. Îi provocau pe evrei cu mesajul lor, uneori în sinagogi, provocând încăierări şi răzmeriţe. De aceea nu este deloc surprinzător că au devenit ocazional ţapi ispăşitori pentru incendii teribile sau proteste.

Creştinismul oferea o lege morală, dar în acelaşi timp şi mântuire personală, o relaţie de tip unu-la-unu cu un zeu universal disponibil pentru toţi cei care-l doreau, lipsit de bariere etnice, rasiale, tribale sau de clasă. Întrucât lumea antică era familiarizată cu noţiunea sacrificiului, atât al oamenilor, cât şi al animalelor, sacrificiul de sine al lui Hristos pe teribilul instrument de execuţie al Crucii nu fusese ceva ieşit din comun. Într-o lume năpăstuită de împăraţi nebuni şi belicoşi, de perioade de foamete, şi cu o diviziune de clasă între plutocraţi şi mase, ideea unui cataclism iminent şi a sfârşitului vieţii pe Pământ poate să fi fost atrăgătoare. Epoca în care, în ciuda persecuţiilor, creştinii au început să atragă de partea lor mulţi convertiţi a fost exact cea de conflicte şi foamete amintită deja, când ziduri noi se ridicau în grabă în oraşe romane, adesea pentru a-i proteja pe bogaţi, iar agricultura era abandonată.

Împăraţii dispuşi să-i persecute pe creştini nu au fost doar sadici, ci doreau să reînvie vechile glorii ale epocii lui Octavian Augustus. Ei încercau să dea timpul înapoi. Pentru unii ca Diocleţian, care poate să fi fost el însuşi fiu de sclav, abundenţa de culte şi religii disidente, nepatriotice, era un exemplu de vârf al dezordinii care trebuia stopată. Diocleţian a fost un persecutor notoriu, al cărui nume a fost damnat în mod aparte de autori creştini ulteriori, dar a fost în acelaşi timp un mare reformator politic: în anul 285 a împărţit conducerea Romei între doi împăraţi principali numiţi „augusti” şi doi împăraţi subordonaţi lor, „cezari”, şi a îmbunătăţit considerabil sistemul de colectare a taxelor. A respins invazii şi a restabilit într-adevăr legea şi ordinea. Însă din persecuţiile lui şi din divizarea regimului lui imperial a apărut cel mai straniu personaj din istoria timpurie a creştinismului: împăratul care a fost proclamat nu la Roma, ci la York.

Constantin cel Mare este reamintit ca împăratul convertit la creştinism pe care, protejându-l şi avansându-l, l-a transformat în religia de stat a Imperiului Roman. Din acel punct de răscruce apare Biserica Creştină ca instituţie de putere materialistă, cu sediul în vechea capitală imperială, cu papii săi dându-şi mâna cu viitorii „sfinţi împăraţi”. Creştinii au schimbat Roma, iar Roma a schimbat creştinismul şi în centrul acelei prefaceri s-a aflat Constantin. Timp de secole, Biserica i-a preamărit numele, ca fiind cel mai de seamă conducător, un simbol al virtuţii şi, cel puţin în Biserica Ortodoxă, un sfânt. În prezent însă unii creştini îl detractează ca fiind individul care a făcut din credinţa lor un contrafort al puterii imperiale, a politizat-o şi a secătuit-o de mesajul ei revoluţionar şi mântuitor.

Ce ar fi crezut Perpetua?

Neîndoios, Constantin a fost un specimen foarte straniu de sfânt, ba chiar un specimen straniu de creştin. El a preluat puterea bizuindu-se pe armata sa, cantonată la York, după decesul neaşteptat în anul 306 al tatălui său, împăratul-

soldat Constanţiu. Declarându-se împărat în acea parte din tetrarhia lui Diocleţian care acoperea Britannia, Galia şi Spania, el şi-a stabilit curtea la Trier, pe râul Moselle din actuala Germanie, după care a invadat Italia şi a cucerit Roma învingându-l pe rivalul său Maxenţiu după o bătălie sângeroasă. Ulterior el i-a declarat lui Eusebiu, autor apologet al Bisericii, că-l învinsese pe Maxenţiu după ce văzuse Crucea creştinilor pe cer, însoţită de cuvintele „Cu acest semn vei birui" şi poruncise soldaţilor săi să-şi pună pe scuturi şi steaguri un semn al lui Hristos – o monogramă greacă. A fost prima dată când Hristos al păcii şi al unui regat ceresc se asociase cu rezultatul unei bătălii. Şi există motive întemeiate pentru a privi povestea cu suspiciune. Constantin se asociase anterior cu Apollo, „zeul neînvins al soarelui" (Sol Invictus), pe care-l urmaseră trupele lui; arcul său de triumf din Roma se referă la zeul soarelui, nu la Hristos.

Constantin şi co-împăratul lui din Răsărit, Liciniu, au declarat la Milano în anul 313 un Edict al Toleranţei, care punea capăt persecuţiilor, dar nici acela nu se referea explicit la creştinism, ci doar la „culte" în general. El pare să fi crezut în noţiunea generală a unui singur zeu, dar păstrându-şi în acelaşi timp opţiunile deschise. În 324-325, după ce s-a întors până la urmă împotriva lui Liciniu şi l-a învins în bătălie – când Constantin a folosit din nou simboluri creştine –, a urmat o orgie de omoruri politice. Constantin i-a ucis pe Liciniu şi pe fiul lui, care avea doar zece ani şi era de asemenea propriul său nepot. După zvonuri sumbre ale unei relaţii între propriul lui fiu nelegitim Crispus – care ajunsese la rangul de consul – şi soţia sa Fausta, ambii au murit. Există controverse privind cele petrecute cu exactitate, dar toate sursele originale sunt de acord că Crispus a murit otrăvit, iar Fausta fie sufocată, fie opărită până la moarte în baie.

Un istoric afirmă că de fapt Crispus s-a sinucis şi că Fausta, care-i purta pruncul în pântec, a încercat să avorteze în apă fierbinte [101]; alţii insistă că au fost execuţii politice – rece pentru Crispus, fierbinte pentru Fausta –, ordonate de

Constantin. Indiferent cum s-ar fi petrecut lucrurile, evenimentele evocă mai degrabă viaţa la curtea Qin, decât comportamentul unui conducător creştin model. Iar în anul 330, când a stabilit o capitală nouă pentru imperiul reunit, departe de Roma, Constantin a ales mica aşezare păgână Bizanţ din Grecia... şi a împodobit-o cu statui de zei păgâni.

Constantin a preţuit totuşi clar Biserica şi în special pe episcopi, care deveniseră personaje cu autoritate în estul bazinului mediteraneean. Ei puteau fi folosiţi pentru a impune ordinea în aşezări unde birocraţia imperială era aproape absentă. Iar în cadrul Bisericii în sine exista o dispută feroce şi violentă despre natura lui Hristos, care-i asmuţise pe episcopi unii împotriva celorlalţi – aşa-numita erezie arianistă – şi-l adusese pe Constantin în centrul afacerilor creştine. Pentru a rezolva disputa şi a pune capăt tulburărilor, el a convocat în anul 325 taberele rivale la o întrunire, Conciliul de la Niceea, şi a impus un compromis care a dus la faimosul crez niceean („Cred într-unul Dumnezeu... Şi într-unul Domn Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu... Şi în Duhul Sfânt...").

Ca împărat, Constantin s-a considerat un aducător al ordinii, dacă era necesară, şi în Biserica Creştină, care trebuia să fie la fel de unită şi solidară ca imperiul. El a început un program uriaş de construcţii, care includea ridicarea unor biserici pe locul unde se presupunea că fusese înmormântat Sfântul Petru în Roma şi deasupra peşterii în care se credea că fusese înmormântat Iisus în Ierusalim. Drept răsplată, biograful său Eusebiu i-a spus în anul 336 că avea o „suveranitate cerească" şi că guvernarea lui era conformă cu „originalul Divin" şi cu „monarhia lui Dumnezeu". Mesajul primit de Constantin de la Iisus nu era de modestie şi dragoste, ci de putere; el era „unicul Cuceritor dintre toţi Împăraţii din toate timpurile, care a rămas Irezistibil şi Necucerit" [102].

Seamănă foarte bine cu genul de tribut pe care păgânii Iuliu Cezar sau Octavian Augustus l-ar fi acceptat cu amabilitate. Oare pentru asta muriseră Perpetua şi alte

sute de creştini? Poate că asta ţintise Constantin dintotdeauna. „Zeul neînvins al soarelui” sau Iisus Hristos? Nu prea conta, atâta timp cât se obţinuseră autoritatea imperială şi unitatea imperiului. Constantin trebuie să fi simţit că el rezolvase problema prezentată Vestului de împăraţi şi martiri, de Hristos, Pavel, Cezar şi Pompei; că găsise soluţia finală a luptei dintre dorinţa spirituală şi puterea laică.

Bineînţeles, n-o găsise. Pe măsură ce numărul creştinilor a crescut impresionant, acum când era sigur, ba chiar avantajos să te converteşti, iar biserici erau construite în tot bazinul Mediteranei, Biserica în sine a început să se comporte ca o putere laică. Ea avea să se scindeze, să poarte lupte intestine, să le ceară regilor şi împăraţilor să pornească la război şi să-şi persecute duşmanii cu ferocitate romană. După care avea să se confrunte cu un pericol încă şi mai mare – o religie nouă, construită tot pe istoriile evreilor, care a ieşit ca un tunet din deşert în vârful unei săbii.

BLITZKRIEG RELIGIOS

Imaginea este reamintită în toată lumea şi este de neuitat: zeci de mii de războinici beduini sălbatici pe cămile ieşeau din pustiurile nelocuite ale deşertului arab, cu iataganele sclipind, şi se abăteau asupra aşezărilor prospere şi nebănuitoare de la sfârşitul epocilor romane şi persane. Victoriile răsunau ca strigăte de trâmbiţe în vreme ce oraşe mândre se prăbuşeau: Cairo, Alexandria, Ierusalim, Ctesifon, Acra. Dacă armatele islamului n-ar fi eşuat în anul 717 în cucerirea Constantinopolului, cu extraordinarele sale ziduri fortificate, poate că toată Europa ar fi fost presărată de moschei şi minarete, nu de catedrale şi clopotniţe. Aşa însă, influenţa musulmană avea să-i cucerească pe perşi, să transforme China şi, prin izolarea creştinismului apusean de tradiţiile creştine mai mistice ale Asiei, să schimbe spectaculos şi Occidentul. Şi pare într-adevăr aproape miraculos că toate astea pot fi atribuite unui negustor de

vârstă mijlocie de la marginea deşertului, care auzise cuvinte divine într-o peşteră.

Mare parte din poveste este totuşi inexactă. În primul rând, Arabia din Antichitate, locul unde s-a născut islamul, n-a fost în niciun caz un deşert nelocuit. În vremurile preistorice, între anii 8000 şi 4000 î.Hr., fusese o zonă luxuriantă şi fertilă, dacă osemintele găsite acolo reprezintă vreo indicaţie – rinoceri, girafe, mistreţi şi crocodili –, şi un teren de vânătoare minunat pentru triburile africane care au lăsat în urmă picturi rupestre. Perioada de ariditate a creat deşerturile vaste din nord, „Pătrimea goală" care ajungea până în Siria, totuşi în regiunile de coastă, mai ales în sud, existau zone fertile unde civilizaţii complexe evoluaseră cu mult înaintea epocii islamice. În est, în regiunea pe care în prezent o cunoaştem ca statele Golfului şi Oman, pe atunci ţinutul Dilmun, porturi bune legau Mesopotamia şi civilizaţia din Valea Indului de Marea Mediterană, făcând comerţ cu lână, aramă şi cereale.

Felix („fericita" sau „norocoasa") Arabia era cunoscută în Antichitate ca o regiune remarcabil de prosperă, care ulterior a fost cucerită de imperiile asirian, babilonian şi persan. Alexandru Macedon a fost ademenit să cucerească ţinuturile acestea arabe, atras de poveştile despre bogăţia lor şi mai ales despre foarte preţioasele mir, tămâie şi scorţişoară pe care le ofereau; el a murit prea devreme pentru a beneficia de pe urma lor. În sudul peninsulei uriaşe existaseră mai multe regate puternice, dintre care unele se trăgeau de pe timpul lui Set, fiul lui Noe. Dintre ele, cel mai cunoscut (graţie Bibliei) a fost Saba („regina din Saba"), cucerit la rândul său de regatul Himiar. Este posibil ca tărâmurile acestea să fi fost marginale din punctul de vedere al unei istorii centrate pe Marea Mediterană, însă au fost bogate şi au avut existenţă îndelungată. Saba a durat în jur de o mie de ani; o forţă militară romană trimisă de Octavian Augustus n-a putut-o înfrânge. Cei din Saba fuseseră nevoiţi să conceapă sisteme sofisticate de management al apei, incluzând apeducte subterane mari, dintre care unele funcţionează şi azi. În plus, au construit

uriaşul baraj Marib, care să oprească apele musonilor şi să permită irigarea ogoarelor.

Timp de secole a funcţionat bine, până când, sub regatul Himiar, în jurul anului 570, a colapsat şi a cauzat o migraţie în masă din sudul Peninsulei Arabice spre nord. Anterior, comerţul Saba cu mirodenii şi uleiuri fusese faimos, iar agricultura îi fusese descrisă ca un „paradis al grădinilor”. Povestea biblică a reginei din Saba (înainte de islam, zona aceasta avea tradiţie în privinţa femeilor conducătoare) care călătorise la regele Solomon cu o caravană măreaţă încărcată cu aur, mirodenii şi pietre preţioase poate fi o amintire populară a uriaşei bogăţii a locurilor acelora. Se spune că regina biblică din Saba ar fi domnit în jurul anului 950 î.Hr., însă datele concrete sunt neglijabile. Există totuşi un vast „templu al zeului Lunii”. În Yemenul contemporan, templul Mahram Bilqis este „Incinta sacră a lui Bilqis”, un nume alternativ al reginei din Saba şi are suprafaţa de 10 000 de metri pătraţi. Deşi a fost doar parţial excavat, a dezvăluit un fragment foarte interesant dintr-o frescă, capul din alabastru al unei femei şi sculpturi minunate în calcar, dar şi coloane monumentale şi ziduri îngrijite din pietre. A continuat să fie vizitat de pelerini până în jurul anului 600 d.Hr.

Civilizaţiile acestea puternice, dar dispărute, au fost cruciale pentru Arabia în care a crescut Mahomed. Migraţiile cauzate de lipsa apei produseseră oraşe-oaze foarte dens populate şi aşezări comerciale şi pescăreşti pe coastă, unde el avea să trăiască şi să înceapă să predice. Arabii urbani, negustori şi agricultori de pe coaste şi din sud difereau mult de triburile din deşert, care izbuteau să supravieţuiască prin ducerea la păscut mai în nord a cămilelor, caprelor şi oilor. Folosirea cămilelor (evoluate din micuţele camelide ce migraseră din America preistorică în Asia) le-a îngăduit să se deplaseze între oaze în feluri imposibile pentru alte popoare. Atât romanii, în perioada Imperiului de Răsărit, cât şi perşii fuseseră siliţi să încerce să blocheze raidurile arabilor prin state-tampon, locuite de arabi creştini, care ajutau la păstrarea păcii. Beduinii din

deşertul adevărat erau faimoşi pentru legăturile lor strânse de familie, esenţiale pentru supravieţuire. Unele dintre poeziile lor războinice prezintă o asemănare superficială cu pasaje din Homer.

Puţine informaţii directe despre viaţa lui Mahomed provin din epoca lui. Se pare că n-au fost consemnate în scris, iar exegetul Tom Holland a susţinut recent că probabil mare parte din cele scrise au fost cenzurate. După vreo două secole au circulat volume de povestiri despre el şi cugetări atribuite lui – *hadith* –, dar practic nimic nu s-a păstrat de la începutul anilor 600 când au avut loc marile evenimente. Holland afirmă:

> „În privinţa dovezilor scrise înaintea anului 800, singurele pe care le deţinem sunt resturi infime de resturi, fie tremurul amăgitor al mirajelor... Glasurile războinicilor arabi care au sfârtecat imperiile antice ale Persiei şi Romei, ale fiilor lor şi ale fiilor fiilor lor – ca să nu mai pomenesc de cele ale fiicelor şi nepoatelor lor – au fost toate reduse la tăcere, complet şi pentru totdeauna. Nu au rămas nici scrisori, nici cuvântări, nici jurnale...” [103]

În scrieri creştine din epoca Profetului există referinţe fragmentare la acest conducător arab şi puţini se îndoiesc că el ar fi existat cu adevărat, totuşi trebuie să păşim grijulii.

Din câte se ştie, aşadar, în anul 622, după ce se certase cu bătrânii propriului său trib din Mecca, Quraish, care obiectau faţă de afirmaţiile sale că primise mesaje noi din partea unui zeu *unic*, Mahomed şi-a condus adepţii spre nord, în mai prietenoasa oază Yathrib, redenumită ulterior Medina. Acolo el a continuat să recite cuvinte despre care

spunea că i le dictase Dumnezeu, iniţial pe când stătea singur într-o peşteră; după ce a fost transcris, discursul acela provenit direct de la Allah avea să devină Coranul. Se pare că în Medina, Mahomed a început de asemenea să decreteze reguli după care trebuiau să trăiască şi să se comporte adepţii săi. Acestea se refereau la rolul femeilor, la onestitatea în comerţ (Mahomed fusese negustor), atitudinea corectă faţă de purtarea războaielor şi multe altele. Se pare că el a păstrat mare parte din obiceiurile tribale arabe tradiţionale, poate pentru a câştiga de partea lui cât mai mulţi adepţi; dacă aşa au stat lucrurile, tocmai această flexibilitate a produs abundenţa de reguli musulmane privind îmbrăcămintea şi comportamentul care sunt atât de controversate în prezent. Din Medina, în etapa aceasta un loc prietenos pentru evrei şi creştini (celelalte popoare din Cartea Sfântă), Mahomed a început să-şi extindă influenţa pe rutele de caravane din lumea arabă.

Unul dintre secretele răspândirii explozive a islamului este că, pentru prima dată, Mahomed şi cercul lui au putut aduce laolaltă pe arabii mai bogaţi din zonele de coastă şi pe beduini. În epoca aceea pare să fi existat o explozie a natalităţii şi odată ce triburile arabe din deşert, care întreprindeau raiduri şi erau implicate în conflicte, acceptaseră autoritatea Profetului, n-a mai existat alternativă decât să fie trimise spre exterior, către necredincioşi. În mare parte din Asia Centrală, unde viteza de înaintare a islamului părea aproape miraculoasă, armatele arabe pătrundeau – spre norocul lor – în teritorii slab populate. Orice alt curs decât expansiunea ar fi dus probabil la dezintegrare şi război civil în Arabia în sine. [104] Însă acesta n-a fost cazul unui popor nomad pur mărginaş, care s-a transformat brusc, pentru ca după aceea să-şi întoarcă atenţia asupra lumii civilizate; arabii se consideraseră culţi şi importanţi cu mult înaintea islamului.

A doua concepţie greşită este că arabii s-ar fi năpustit asupra unei lumi creştine paşnice şi unite. Primele valuri de lupte abia au răspândit islamul peste lumea arabă, iar cea mai dramatică victimă timpurie a fost regatul sasanid din

Persia. Sasanizii, care coexistaseră cu romanii vreme de patru sute de ani şi al căror imperiu adăpostea atât zoroastrieni, cât şi diverse secte de creştini şi evrei şi care fusese în legătură strânsă cu China şi India, reprezentaseră o epocă de aur în cultura persană. Războaiele lor nesfârşite cu bizantinii îi vlăguiseră însă, iar la momentul atacului arabilor, anul 632, erau conduşi de un băiat-rege incompetent şi se găseau în declin economic sever. Siria şi „Ţara Sfântă" abia îşi reveneau după molime şi războaie; suferiseră o epidemie catastrofală care depopulase sate şi oraşe şi lăsase ogoarele necultivate. Împăratul roman bizantin Heraclius tocmai obţinuse o victorie zdrobitoare asupra sasanizilor, alungându-i din Palestina şi Siria după douăzeci de ani şi readucând „crucea adevărată" la Ierusalim. Încercase după aceea să impună ortodoxia creştină bizantină pe un teritoriu unde existaseră puternice tradiţii rivale.

De aceea armatele islamului au atacat teritorii care se străduiau încă să-şi revină de pe urma epidemiilor şi războiului şi care nu dovedeau nimic din încrederea în sine a lumii creştine sau a celei persane din urmă cu câteva decenii. Şi cu toate că armatele Profetului foloseau cămile, caii lor erau mai importanţi în bătălii; ei luptau cu săbii drepte standard, adesea importate din India, nu cu iatagane.

Să explice toate acestea succesul militar uluitor al islamului timpuriu? Nu, dar sunt corecţii utile ale celei mai simpliste versiuni despre cele petrecute. Chiar şi aşa, povestea rămâne uimitoare. Pe parcursul unei singure generaţii după moartea lui Mahomed, arabii au distrus imperiul sasanizilor, au cucerit toată coasta Africii de Nord, inclusiv străvechea civilizaţie a Egiptului, au ocupat Palestina, Siria şi actuala Turcie şi au ajuns aproape de porţile Constantinopolului. Datele prezintă istoria mai bine decât o pot face cuvintele: în anul 637, Siria nu mai există; în 638, cade Ierusalimul; în 639, Mesopotamia, iar în 642, Egiptul; în acelaşi timp, incursiuni, apoi invazii, se îndreaptă asupra Ciprului şi Cartaginei. În est, arabii au cucerit Kabul în 664 şi nordul

Indiei în jurul anului 710. La momentul acela ei intraseră deja în Spania şi puseseră capăt regatului vizigot creştin de acolo. În anul 732 au atins limita posibilului, pătrunzând în Franţa Centrală, după care s-au întors. Regiunile mediteraneene, Orientul Mijlociu şi Europa n-au mai putut fi niciodată unite după aceea, aşa cum speraseră romanii. N-au putut deveni niciodată o versiune apuseană a Chinei, deoarece aveau să fie de-a pururi dezbinate de religie.

Neîndoios, aceasta l-ar fi dezamăgit pe Profet, care considera că mesajul lui se adresa tuturor popoarelor, de toate rasele şi credinţele anterioare. Puţine idei avuseseră un impact fizic similar. Impulsul dinapoia acestor cuceriri uimitoare a fost credinţa simplă şi austeră a supunerii tuturor faţă de Unicul Dumnezeu şi faţă de învăţăturile Profetului său. N-a fost o chestiune de tehnologie militară superioară sau de tactici noi şi nici de acces la bogăţii speciale sau armate copleşitoare numeric. Mărimea „hoardelor" de cuceritori musulmani era modestă, comparativ cu armatele regulate de la sfârşitul epocii clasice. Acela a fost monoteism despuiat de particularităţile sale evreieşti şi de smerenia creştină, înarmat de la bun început împotriva necredincioşilor, care conferea un înţeles religios invaziilor şi expansiunii. A fost, de data aceasta, un imperiu format din credincioşi individuali, nu impunerea credinţelor unui împărat – o mişcare de masă direcţionată de conducători religioşi şi generali, dar animată de un sens nou al apartenenţei.

Deşi poate părea nebulos pentru istorici, Mahomed trebuie să fi fost un mare conducător. Ca în cazul majorităţii deschizătorilor de drumuri religioşi, este greu să ne închipuim în prezent cum a fost el perceput în epoca sa, totuşi constituie unul dintre cele mai bune exemple ale rolului hotărâtor pe care-l poate avea un singur om. Schimbarea impusă de el lumii depăşeşte cu uşurinţă impactul lui Alexandru Macedon sau Iuliu Cezar – este rivalizată deocamdată doar de Qin Wang, Primul Împărat, şi de Apostolul Pavel. Ca personaj religios, Iisus are mai mulţi adepţi – în prezent, aproximativ o treime din credincioşii

lumii sunt creştini, pe când musulmanii sunt undeva între o cincime şi un sfert. Pe vremea când popoarele din Asia şi din Africa de Nord erau convertite la islam, misionari creştini avansau spre nord în Germania, Franţa şi Marea Britanie de azi. Dar, aşa cum am văzut, creştinismul a fost opera multor conducători. Iar Iisus le-a predicat evreilor, nu Romei sau Apusului.

Ca şi creştinismul, islamul avea să sufere dezbinări şi avea să fie compromis prin asocierea cu chestiunile laice ale puterii şi politicii. Avea să adopte nuanţe diferite în regiuni diferite; ca şi creştinismul, avea să aibă epocile sale de progres intelectual şi de decădere somnoroasă. A început, declarându-se cu mândrie deschis în mod egal tuturor oamenilor şi într-adevăr primul glas care i-a chemat pe musulmani la rugăciune a aparţinut fostului sclav negru Bilal. Cu toate acestea, islamul avea să devină în scurt timp o societate care deţinea sclavi şi care făcea comerţ cu sclavi. Deşi se proclamase simplă şi unită, avea să se scindeze în facţiuni războinice, concentrându-se iniţial pe indivizii cu revendicările cele mai îndrituite la moştenirea conducerii. Majoritatea musulmanilor sunniţi l-au susţinut pe Abu Bakr, unul dintre tovarăşii apropiaţi ai lui Mahomed şi tatăl soţiei sale, pe când şiiţii l-au susţinut pe Ali, vărul şi ginerele său. Nici azi cele două tradiţii ale islamului nu se iubesc mult, aşa cum ştim.

Schimbarea adusă lumii de islam oferă o concluzie potrivită acestei secţiuni a cărţii. De la ascensiunea Romei şi unificarea statelor chineze, marea problemă a fost cum vor putea coexista puterea laică şi religiile de masă? Puterile imperiale, mai bine organizate ca niciodată şi întinse pe teritorii vaste, nu puteau oferi decât forţă şi securitate. Toate au suferit erodările banale cauzate de crize de conducere, modificările climei, recesiuni economice şi bătălii pierdute. Niciun conducător, nici chiar Cezar sau Octavian Augustus, n-a fost în stare să se transforme în focarul unei mişcări religioase de succes. Pentru majoritatea maselor, loialitatea şi aderarea erau chestiuni pragmatice, nu emoţionale.

Pe de altă parte, toate ideile morale şi spirituale noi care oferiseră oamenilor ceva ce simţeau că le lipsea proveniseră de la periferie: de la evrei provinciali certăreţi, de la idealiştii din nordul Indiei care-l urmaseră pe Buddha, de la creştini aflaţi la marginile Imperiului Roman, de la arabii din deşertul din sud. Unii conducători au încercat pur şi simplu să reprime orice mişcări religioase neconvenabile; aşa cum am văzut, acesta a devenit chiar un obicei în China. Alţii, precum Constantin, au încercat să le preia la scară completă.

Însă numai în concepţia islamului puterea laică şi credinţa religioasă trebuiau să devină practic totuna. Sabia era puternică – o idee veche. Cuvântul era puternic – o idee nouă. Însă pentru un secol de colapsuri şi schimbări dramatice, cuvântul, înarmat cu sabia, s-a dovedit de neoprit.

Partea a IV-a
DINCOLO DE CREUZETUL TULBURE

De la anul 700 d.Hr., la anul 1480: Marea epocă a islamului, nomazii care au clădit imperii şi trezirea Europei

În anul 800, lumea era condusă de două mari culturi: chinezii şi musulmanii. De atunci şi până la Renaştere, timp de şase secole, Europa a fost comparativ stagnantă. În Europa grupări tribale care migraseră din Asia şi populaţii împrăştiate, conduse cândva de romani, s-au contopit treptat, mai întâi în regate feudale conduse de familii, apoi în state naţionale cu teritorii şi (de obicei) limbi fixate. Ele credeau că existase un Paradis, o epocă a abundenţei naturale, dar că păcatul primilor oameni aruncase lumea într-o stare mizerabilă, de „decădere”, care urma să se sfârşească doar când va reveni Hristos şi va fi judecată purtarea oamenilor. După aceea, timpul n-avea să mai

existe. Până atunci, deşi erau excelenţi constructori în piatră şi filosofi tot mai interesanţi, civilizaţia lor a rămas în urma celorlalte.

Ideea aceasta poate să pară grotescă actualilor europeni educaţi. La urma urmelor, secolele acelea au însemnat ascendenţa papalităţii, crearea imperiului lui Carol cel Mare a cărei măreţie ne este înceţoşată, Cruciadele şi apariţia multor naţiuni care continuă să fie vizibile în lumea contemporană. A fost perioada unificării şi ascendenţei Angliei, Franţei şi Spaniei, ca să nu mai amintim de apariţia unor state mai mici, ca Scoţia şi Portugalia. Ea a marcat începuturile Rusiei şi Poloniei moderne. Au fost de asemenea secolele primelor catedrale gotice măreţe şi a apogeului ascetismului creştin, a înfloririi tradiţiei galante şi a dominaţiei cavalerilor în armuri. Ţinând seama de cunoştinţele noastre despre explozia de influenţă europeană care avea să se petreacă în curând în toată lumea, „Evul Mediu” în Europa şi chiar „Epoca tenebrelor”, cum a fost denumit, a fost o temelie esenţială.

Totuşi în majoritatea acestei perioade, Europa ar fi părut înapoiată pentru cărturarii islamişti sau pentru administratorii chinezi. Comparativ cu ştiinţa şi arhitectura sofisticate ale lumii musulmane, care cuprindea Spania contemporană şi părţi din sudul Franţei, pătrunzând în acelaşi timp mult în Asia Centrală, triburile europene erau practic analfabete şi profund scindate. Ele nu aveau un oraş care să poată rivaliza cu Bagdad sau Cairo, cu atât mai puţin cu încă şi mai măreţele metropole chineze Chang’an şi Kaifeng. Europenii nu aveau un sistem de drumuri sau canale care să fie întreţinut corespunzător, asigurau prea puţină protecţie în oraşe sau călătorilor prin regiunile rurale, bibliotecile erau puţine, ca şi locurile în care legea să fie corectă şi sigură, iar graniţele erau mai degrabă contestate prin luptă, decât acceptate.

Calendarul şi capacitatea de măsurare a timpului erau rudimentare şi europenii produceau puţine obiecte de lux. Cele mai mari oraşe ale lumii mediteraneene nu erau cu

adevărat europene, în sensul ulterior al termenului. Constantinopolul se găsea doar la periferia conştiinţei europene latine şi devenea tot mai mult „răsăritean” în această perioadă, pe când Córdoba, rivalul său cel mai apropiat ca mărime vreme de secole, a fost centrul culturii islamice până la „Reconquista creştină”; Parisul, Londra şi Roma nu intrau în competiţie. Cultura europeană a început să rivalizeze serios cu cea din marile oraşe musulmane, sau din China dinastiilor Tang şi Song abia spre sfârşitul perioadei, când oraşele-state italieneşti Florenţa, Veneţia, Milano şi Siena şi-au atins apogeul dezvoltării.

O parte din explicaţie este firească: probleme de epidemii şi climă. Se crede că populaţia de aproximativ cincizeci şi cinci de milioane din perioada de sfârşit a Imperiului Roman (în jurul anului 400 d.Hr.) a fost înjumătăţită de „molima lui Iustinian”, care a sosit în anul 541 şi a fost urmată de valuri de ciumă bubonică până la începutul anilor 700. Adăugate la reducerea agriculturii, ele ar fi îngreunat oricum revenirea rapidă a Europei după epoca romană clasică.

Iustinian a fost un împărat vizionar, care a domnit în Constantinopol, capitala Imperiului Roman de Răsărit, şi ai cărui generali Belizarie şi Narses au recâştigat Africa de Nord şi Italia, restabilind pentru scurt timp un singur imperiu. Soţia lui, Teodora, a fost sclipitor de scandaloasă, ex-artistă de circ şi prostituată, care avea pentru bărbaţi un apetit la fel de insaţiabil ca şi cel al lui Iustinian pentru teritorii; se spune că ea s-ar fi lamentat cu tristeţe că Dumnezeu o înzestrase numai cu trei orificii. În bazilica San Vitale din Ravenna, faimosul lor portret realizat în mozaic îi plasează printre oficiali de vârf, privind superior, cunoscător şi aspru. Realizările lui Iustinian au fost uimitoare, totuşi el nu deţinea nici forţele militare necesare, nici resursele taxabile pentru a reconstrui cu adevărat fosta glorie a Romei. Europa era pur şi simplu prea firavă ca să recreeze legiunile, drumurile şi apeductele pe care se bazase cândva. Iustinian putea să lupte cu regi barbari, dar nu şi cu molimele şi foametea.

În bazinul mediteraneean, estul romanilor şi vestul grecilor erau divergente. Iustinian s-a străduit din răsputeri să refacă legăturile rupte dintre papii romani şi patriarhii Bisericii Ortodoxe, însă conflictele dintre aceştia erau prea acute. Conducătorii catolici romani – iniţial, lideri locali ai sectei – au avut nevoie de secole, în care au continuat să rămână în fosta capitală imperială aflată în decădere, pentru a apărea ca „papi" care revendicau autoritatea asupra tuturor creştinilor. Ei au putut proceda aşa deoarece se bucurau de prestigiul conferit de faptul că la Roma se aflau presupusele morminte ale apostolilor Petru, pe care Hristos îl numise „piatra" pe care urma să se clădească Biserica universală, şi Pavel. În ciuda năruirii triste a palatelor imperiale, dar şi a oilor şi vitelor ce rătăceau prin Forum, Roma avea o istorie unică, iar comunitatea creştină timpurie din oraş era destul de numeroasă. Deşi printre primii papi s-au numărat unii indivizi slabi şi chiar ticăloşi, au existat de asemenea şi figuri măreţe, care au intrat cu uşurinţă în dispute cu rivalii bizantini şi s-au angajat în politicile de putere violente necesare pentru supravieţuire în Italia sfâşiată de războaie.

În secolele ce au urmat oamenii şi-au închipuit ocazional că un papă roman aliat cu un conducător laic puternic ar putea reuni Apusul. Dacă uriaşul rege-războinic ostrogot Teodoric, care a condus Italia între anii 493 şi 526, n-ar fi fost eretic, asta s-ar fi putut întâmpla chiar înainte de războaiele lui Iustinian. Din cauza acordurilor complexe cu popoarele migratoare ce rescriau treptat harta politică a Europei, papii au trebuit în majoritate să se alieze cu conducători militari franci sau germani. Exemplul cel mai evident este al lui Carol cel Mare, regele franc care a creat pentru scurt timp un imperiu care se întindea din nordul Spaniei şi coasta atlantică a Franţei, până în vestul Germaniei, Elveţia şi Bavaria. Tatăl lui, Pepin, protejase deja papalitatea şi-i dăruise Papei teritorii ce aveau să dăinuie – anacronic şi astfel înfuriindu-i pe naţionaliştii italieni – până mult în secolului al XIX-lea sub denumirea de Statele Papale [105].

Carol cel Mare a ajuns la Roma în anul 800, când, printr-o întâmplare, în Bizanţ domnea împărăteasa Irina. Romanii şi francii aveau un infinit dispreţ masculin faţă de conducerea femeilor şi, prin urmare, au considerat tronul de împărat roman ca fiind vacant. De aceea papa Leon al III-lea l-a încoronat ca Sfânt Împărat Roman pe Carol cel Mare, ceea ce l-a luat probabil prin surprindere. Însă după moartea lui Carol cel Mare, imperiul franc s-a dezintegrat destul de repede, iar papalităţii i s-a reamintit propria sa slăbiciune când arabi musulmani au invadat Italia din Africa de Nord, ajungând la Roma, pe care au prădat-o în anul 846. În toată Europa, din centrul Scoţiei până în nordul Spaniei, zidurile romane s-au năruit şi drumurile romane au fost abandonate în favoarea străvechilor drumeaguri pedestre şi potecilor pentru turme de animale.

În Orient însă aceasta n-a fost o „Epocă a tenebrelor” şi în niciun caz în China. Aproximativ în aceeaşi perioadă în care generalii lui Iustinian încercau să refacă legăturile din bazinul mediteraneean roman, împăratul Wendi din dinastia Sui răsturna cu succes decadenta dinastie Chen din sud, utilizând flote masive de fortăreţe plutitoare cu câte cinci rânduri de punţi. După invaziile nomazilor nordici, reunificarea chineză sub o singură conducere eficientă a permis economiei bogate şi cultivatoare de orez din sud să se integreze iarăşi cu nordul mai avansat.

Mai presus de orice, reţeaua de 2 500 de kilometri de canale, râuri şi ecluze cunoscută sub denumirea de Marele Canal a legat laolaltă civilizaţia chineză mai strâns decât şi-ar fi putut imagina europenii. Sistemul de canale a fost mai important în istoria chineză decât Marele Zid. Terminat între anii 605 şi 611, a legat delta fluviului Yangtze de regiunea nordică animată din jurul actualului Beijing. Pe Marele Canal se transportau cereale, sare, legume şi produse de lux. Comercianţi, armate şi perceptori se deplasau în sus şi în jos pe apele lui, iar oraşe măreţe au răsărit precum ciupercile în lungul său. Un istoric l-a asemănat cu „prima cale ferată transcontinentală din America de Nord. El a făcut fezabilă integrarea economică a

Chinei.” [106] Un altul a spus că „a funcţionat ca o Mare Mediterană construită de om, schimbând geografia Orientului prin faptul că a adus finalmente Chinei genul de transport pe apă de care se bucurase Roma antică. Orezul ieftin din sud a alimentat o explozie urbană în nord.” [107]

Marile imperii musulmane par să fi scăpat dezastrelor epidemiilor cu mai mult succes decât oraşele creştine cu densitate mare de locuitori şi au putut, în mare parte din perioada respectivă, să folosească un sistem de transport aproape la fel de eficient ca Marele Canal. Caravanele lor cu cămile şi cai înaintau pe mari rute prin deşert între fortăreţe ca Buhara şi Samarkand, producând un sistem militar care a unit într-o singură credinţă perşi, arabi, nord-africani, indieni şi triburile de la periferia Chinei. Oraşe ca Bagdad şi Cairo se găseau pe sisteme fluviale-cheie. Navigatorii care foloseau ambarcaţiuni de tip *dhow* şi greemente noi, dar şi instrumente noi, au răspândit atât comerţul islamic, cât şi pe cel mondial mai departe decât ar fi putut visa majoritatea europenilor.

Oricum, „european” nu era un cuvânt pe care ei l-ar fi recunoscut. Europenii făceau parte din „creştinătate” şi în mare parte din această perioadă orientalii s-au străduit să priceapă ce putea însemna asta. Europa era un spaţiu geografic închis, izolat de musulmani prin bazinul Mediteranei şi asaltat permanent de migraţia triburilor din nord şi est, încătuşat între oceane, mări şi sarazini. (Deşi a devenit peiorativ, cuvântul „sarazin” provine de la „Sara”, soţia lui Avraam, din care se considera că descinde Mahomed.)

Practic, lumea creştină n-a existat ca o entitate unică. Pentru ea s-au luptat Bisericile Greacă şi Latină rivale, totuşi în interiorul Europei constituia o idee esenţială, deoarece eroda constant legăturile alternative de identitate etnică, geografică sau tribală. Impulsul de a-i converti pe păgâni şi de a-i aduce în familia creştină a creat alianţe între vechi familii romane şi conducători militari franci, a trimis călugări irlandezi în Scoţia şi Anglia şi misionari

englezi în Germania şi a permis foştilor conducători tribali din pădurile şi smârcurile Răsăritului să se alăture unei idei mai măreţe. Populaţii europene rivale, care vorbeau variante degenerate de sub-latină consolidate cu cuvinte din graiuri celtice şi germanice, aveau să concureze între ele, iar liderii lor aveau să se războiască, dar, la un anumit nivel (cu excepţia cazului în care erau eretici, păgâni sau evrei), ele considerau că erau unite sub Hristos.

Iar unitatea aceea avea un caracter presant. Toate amintirile popoarelor despre lumea clasică pierdută erau adumbrite de speranţa că a doua sosire a lui Hristos nu va întârzia mult. Avertismentul lui Pavel nu fusese uitat. După hrană şi adăpost, imperativul cel mai important al vieţii umane era pregătirea pentru evenimentul acela, care avea să marcheze sfârşitul istoriei oamenilor; clădirea civilizaţiilor laice sosea abia pe locul al doilea şi la mare distanţă.

Cele mai de seamă monumente europene au fost cele religioase, mănăstirile şi catedralele clădite de generaţii care aşteptau răbdător sfârşitul lumii. Cel mai mare proiect politic potenţial, „Sfântul Imperiu Roman”, nu s-a ridicat niciodată la înălţimea importanţei atribuite de nostalgie, nici în timpul francilor, nici, ulterior, sub conducătorii germani. A fost o lungă fantezie gotică, ucisă finalmente de Napoleon, dar la un nivel mai pragmatic a existat o încăpăţânată comuniune a vieţii religioase europene. Poate că greaca fusese pierdută în majoritate, însă latina vulgară a clericilor exista peste tot. La începutul anilor 500, Sfântul Benedict a adus tradiţia monahală din estul Greciei în Italia şi „Regula benedictină” formulată de el, prin care-i obliga pe călugări să fie caşti, săraci şi să-şi asculte stareţul, a răspândit un mesaj rar de pace şi speranţă, atrăgând mulţi tineri din familii nobile şi îndepărtându-i de cariere dedicate jafului şi războiului.

Secretele succesului ulterior al Europei pot fi găsite în trei lucruri, care la momentul respectiv nu păreau nici pe departe ca fiind veşti bune.

În primul rând, erau valurile succesive de migraţie tribală. Acestea erau cauzate de foametea din uriaşele stepe ale Asiei Centrale, unde modificări mici în numărul populaţiilor nu puteau fi susţinute de cultura crescătorilor de vite, şi de presiuni similare în zone sărăcăcioase din punct de vedere agricol, ca Scandinavia. O grupare tribală o împingea mai spre vest pe cea din faţa ei, şi tot aşa, până s-a traversat Dunărea sau Rinul şi s-a pătruns în vechea lume romană. Primele semne ale acestei mişcări au început în anul 376, când ostrogoţii au ajuns pe teritoriul actualelor state Serbia şi Bulgaria. Ei au fost urmaţi de alt trib, alanii, apoi de vizigoţi, care s-au stabilit în Franţa Centrală, înainte de a porni spre Spania. În anul 406 şi mai multe triburi au intrat în Galia, trecând Rinul pe gheaţă. Hunii au sosit în 441. În scurt timp vandalii au ajuns în Spania şi Africa de Nord şi au cucerit apoi Roma.

În linii mari, triburile germanice au fost clasificate astfel: întâi, scandinavii; apoi popoarele de la Marea Nordului, care-i includeau pe iuţi, angli şi saxoni, care au migrat în Anglia, Scoţia, părţi din Franţa şi Ţările de Jos; şi în al treilea rând, lombarzii, burgunzii, vandalii, goţii şi alţii care au trecut prin Franţa şi au intrat în Spania şi Italia. [108] Iar în urma germanilor aveau să apară următorii invadatori migratori: slavii.

Toate triburile acestea au însemnat distrugeri de aşezări şi biserici, raiduri constante şi multe suferinţe pentru agricultorii stabiliţi ai continentului post-roman. Popoarele migratoare au creat regate noi, definite de conducători militari care aveau să dispară repede ei înşişi, un tipar cu evoluţie rapidă de tărâmuri parazitare şi ocupanţi ilegali. Retragerea stăpânirii romane lăsase în urmă oraşe înconjurate de ziduri, ogoare cultivate şi domenii întinse ce continuau să existe la apariţia năvălitorilor. Nici viticultorii din sudul Franţei, nici edilii din Toulouse sau Milano şi nici latifundiarii din văile râurilor nu aveau habar că lumea lor se sfârşea. În exteriorul insulelor britanice, invadatorii s-au confruntat cu puţină rezistenţă organizată când şi-au însuşit

teritorii mai fertile şi mai tolerante decât orice văzuseră până atunci. Agricultorii s-au pregătit de timpuri grele.

În vremuri periculoase era logic să cauţi protecţie. Popoarele migratoare i-au împins pe mulţi ţărani să devină voluntar şerbi, acceptând suzeranitatea unui moşier local înarmat, sau cavaler, în schimbul unui număr de zile de muncă prestată pe domeniile lui şi a unei plăţi în cereale sau animale. Această nouă tendinţă a dus la apariţia sistemului feudal, care la rândul său avea să producă identităţi politice noi. Pentru mulţi oameni, poate pentru majoritatea, identităţile acelea au fost mai clar definite de moşieri, decât de regi – de dinastii ca Percy, Sforza, Douglas şi Brandenburg. Migratorii tribali germani au contribuit însemnat la mixul lingvistic şi cultural deja variat al Europei, întrucât celţii, latinii, ibericii, evreii şi grecii au rămas în număr mare.

În esenţă, următoarele secole ale istoriei europene au fost povestea digerării şi înglobării acestor invadatori. Totuşi cum poate fi bună o asemenea ştire?

Răspunsul stă în concurenţă. Poate că au fost necesare câteva secole de sfârtecări şi retezări, dar stabilirea şi aglomerarea triburilor au produs o Europă de culturi care concurau viguros şi care aveau să devină la rândul lor statele dinastice şi teritoriale ale epocilor ulterioare. Lombarzi, normanzi, franci din Răsărit şi franci din Apus aveau să evolueze în italieni, francezi şi germani. Conflictul îndelungat dintre britanici şi invadatorii nordici avea să modeleze până la urmă Anglia şi Scoţia, iar cucerirea normandă din 1066 avea să producă una dintre cele mai ciudate şi de succes naţiuni bastarde din regiune. În loc să trăiască sub un singur împărat şi o singură autoritate teologică, Europa avea să avanseze prin concurenţă şi conflicte, o cultură animată, neobosită şi tenace. Secolele de migraţie spre interior au făcut inevitabilă această schimbare de direcţie.

A doua binecuvântare bine camuflată fusese deja menţionată: faptul că nord-europenii erau izolaţi de restul lumii. Puternicele califate islamice, care se întindeau din nordul Pirineilor prin Africa de Nord până la Orientul Mijlociu şi Asia Centrală, au acţionat ca un cordon religios şi militar, dincolo de care puţini creştini aveau să se aventureze. Invenţiile din alte părţi ale lumii, de la algebră la hârtie şi de la praful de puşcă la porţelan, aveau să ajungă abia după mult timp în Europa. Pierderea puterii în fostul ocean roman, Marea Mediterană, însemna că „lumea creştină” trebuia să privească spre nord, ceea ce a silit dezvoltarea fostelor provincii romane care aveau să devină Franţa, Burgundia şi Britannia, aduse acum complet în creştinătate.

Pe câmpiile europene, cu soluri groase de lut şi argilă, păduri erau doborâte şi pluguri grele erau pregătite pentru peisaje de lanuri de orz şi grâu. Papi au căutat protecţie din partea conducătorilor franci şi germani, deoarece nu aveau unde să se ducă; la rândul lor, francii, lombarzii şi goţii au fost îmblânziţi de influenţe sudice. Oraşe din nordul Italiei au crescut în importanţă. Genova şi Veneţia s-au transformat în republici comerciale independente. Oraşele independente şi ghildele din Germania şi Olanda au dezvoltat propriile lor tehnologii şi abilităţi. Oraşele comerciale din Liga Hanseatică au format o reţea strânsă. Comerţul cu lână englezească s-a răspândit pe tot continentul. Englezii, irlandezii şi scoţienii, care fuseseră marginali în Europa după retragerea legiunilor romane, s-au realăturat curentului principal ca misionari, luptători şi negustori. Regate dinastice, precum Burgunzii, Habsburgii, Iagełło în Polonia şi Plantageneţii, au creat domenii feudale de dimensiuni extraordinare, urmând prea puţin logica geografică.

Izolarea aceasta relativă a cunoscut o excepţie importantă: măreaţa civilizaţie islamică al-Andalus de pe teritoriile actualelor state Spania şi Portugalia, la care vom ajunge în continuare. Însă presaţi de lumea musulmană, fie în regatele din nordul Spaniei, Aragón, Castilia şi León, fie în cele din Balcani, ca Serbia şi Valahia, creştinii s-au definit

colectiv ca o cultură luptătoare, de prima linie. Exemplul cel mai faimos în această privinţă, cele patru Cruciade principale care au intenţionat să recâştige Ierusalimul şi „Ţara Sfântă” a Palestinei de la arabii musulmani, a început ca o încercare a papalităţii de a-i ralia pe europeni şi de a spori autoritatea Romei. Deşi unele teritorii din Orientul Mijlociu au fost capturate şi menţinute vreme de generaţii şi deşi apelul la luptă împotriva păgânilor a inspirat devoţiune în masă, brutalitatea Cruciadelor şi numărul de morţi pe care le-a cauzat au făcut să fie considerate un eşec. Ele au otrăvit în chip fatal şi semipermanent atmosfera dintre cele două principale religii avraamice şi au demonstrat concludent că îmbrăţişarea lui Iisus din Nazaret de către Constantin îi distorsionase mesajul: crucea suferinţei, milosteniei şi iertării pictată pe stindardele cavalerilor invadatori era lipsită de sens.

Cruciadele şi-au adus etosul militar în inima Europei în sine. Cavalerii teutoni şi-au creat propriul stat în Prusia şi Livonia, evoluând de la o frăţie de războinici pelerini dedicată alungării popoarelor păgâne din nord, până la un mini-imperiu în sine. Brutalitatea războaielor religioase sălbatice împotriva ereticilor catari din Languedoc francez a fost sporită prin participarea cavalerilor-militanţi căliţi în lupte. Nu trebuie de asemenea să-i uităm pe cei care, tot mai neliniştitor, au împărţit continentul şi insulele sale fără a-i împărţi deloc principalele rădăcini lingvistice sau ideile politice: popoare precum celţii irlandezi şi adepţii şamanilor scandinavi. În Scoţia a apărut o idee nouă de rege – nu al unui teritoriu, ci al indivizilor care-l recunoşteau voluntar ca lider. Părţi din Germania nu erau conduse de suzerani feudali convenţionali, ci de episcopi. Europa nu numai că fierbea de popoare ce concurau între ele, ci avea o varietate de structuri politice mai mare decât orice altă parte a planetei. Precum într-o reacţie chimică, elementele erau amestecate şi comprimate.

În cele din urmă până şi împărţirea creştinătăţii în cele două jumătăţi – latino-romano-papală în Apus şi greco-bizantino-ortodoxă în Răsărit – s-a dovedit un avantaj, nu o

slăbiciune. Bizanţul, la a cărui istorie vom ajunge mai târziu, s-a opus secole la rând atacatorilor atât germani şi slavi din nord-vest, cât şi tătari şi musulmani din est. După Iustinian, n-a mai reuşit să exercite influenţă reală în Italia şi de aceea Roma creştină şi-a putut dezvolta propria teologie şi sistemul continental de episcopii, mănăstiri şi alianţe pe ruinele lumii romane. Prin arta şi cultura sa religioasă, ca şi prin sistemul feudal de proprietate asupra pământului şi oraşele sale libere, Europa de Vest şi-a urmat propria cale. Când au fost finalmente îndeajuns de bogaţi şi siguri pentru a reveni către învăţăturile şi tehnicile pierdute ale lumii clasice – învăţături păstrate atât de islam, cât şi de Bizanţ –, oraşele-state şi conducătorii locali aveau să le exploateze cu o vigoare proprie.

La momentul respectiv însă, nimeni nu putea să prevadă aşa ceva. În timp ce saxonii îşi scandau poemele războinice, sofisticata japoneză Murasaki Shikibu îşi scria romanul epopeic *Genji* [109]. Când conducători militari ca Offa de la hotarul galezo-britanic au decis să bată monede, au făcut cópii stângace şi grosolane ale dinarilor musulmani. Iar mai târziu, când s-au clădit primele mari catedrale siciliene, germane şi franceze, opere în piatră la fel de extraordinare erau realizate în alte părţi ale lumii de tolteci şi mayaşi. Înainte ca europenii să fi văzut hârtia, chinezii o foloseau ca bani. În anii 1100, în timp ce englezii se hăcuiau reciproc în conflictul legat de ascensiunea dinastiei Plantagenet, iar germanii şi italienii înotau prin sânge în războaiele lor de succesiune, Angkor Vat – care avea să fie cea mai mare clădire religioasă din lume – a fost construită drept centru hindus, ulterior budist, de către civilizaţia khmerilor din Cambodgia. Pe scurt, Europa nu părea nicăieri foarte incitantă.

EPOCA DE AUR A ISLAMULUI

Anul 711 nu este prea reamintit în prezent, dar invazia musulmană a Spaniei a zguduit creştinătatea şi i-a îngrozit pe conducători până hăt departe în nord. În următoarele aproape şapte secole, castelele, moscheile şi oraşele aflate

sub stăpânirea conducătorilor islamici au pus la îndoială ideea că „Europa” şi „creştinătate” însemnau acelaşi lucru. Regatul vizigot al Spaniei, care s-a prăbuşit rapid după ce armatele arabe au traversat în Gibraltar, nu era un model atipic de Europă post-romană. Deşi se luptau frecvent între ei şi aveau o versiune anticatolică a creştinismului, stăpânii lui germani au izbutit totuşi să conducă o societate relativ bine organizată, cultivând pământul, trăind simplu în ruinele măreţe ale epocii romane şi vorbind o versiune stricată de latină. Vizigoţii nu difereau chiar aşa mult de carolingienii din Franţa, de saxonii din Anglia sau de ostrogoţii din Italia, totuşi, la numai nouă ani după prima incursiune de explorare a arabilor, ei pierduseră aproape toată peninsula. Armatele arabe au fost oprite abia la Poitiers în Franţa, şi atunci numai pentru că liniile de aprovizionare le erau deja foarte întinse.

„Arabii” aceştia care înaintau prin Spania erau de fapt un amestec de popoare. Unii proveneau din Arabia şi Yemenul actuale, alţii erau sirieni, iar alţii berberi din Africa de Nord, recent convertiţi la islamism. Europenii speriaţi i-au numit „mauri”, dar au învăţat destule de la ei. (De exemplu, dansul popular englezesc Morris este de fapt dans „maur”, care a fost preluat de la musulmani africani.) Ceea ce europenii spectatori nu ştiau era că invazia maură în Spania avusese loc doar din cauza unui eveniment dezastruos petrecut în capătul opus al bazinului mediteraneean.

În anul 750, califii Omeiazi, al căror imperiu se întindea pe opt mii de kilometri şi care fuseseră succesorii indiscutabili ai Profetului, au fost răsturnaţi de Abbasizi într-o revoltă sângeroasă. Califatul, expresia fundamentală a islamului politic, devenise enorm de important. Mulţi arabi detestau fostele oficialităţi bizantine şi persane care păreau să fi preluat puterea, ca şi pe sirienii ce formaseră o falangă în jurul conducătorului, aşa că s-au răsculat. Noul califat Abbasid avea să dăinuie sute de ani, mutând capitala lumii musulmane din Damasc mai spre interiorul uscatului, într-un nou oraş măreţ, Bagdadul – cu consecinţe importante, deoarece islamul a devenit astfel mai răsăritean. Noul

califat nu avea să includă totuşi al-Andalus. Nepotul unuia dintre califii Omeiazi înfrânţi a fugit în Spania, unde el şi succesorii lui aveau să conducă un stat independent: Vestul Blând al lumii musulmane.

Spre deosebire de califatul cu centrul în Bagdad, acesta pătrunsese provocator de adânc în foste teritorii creştine. Al-Andalus avea să modifice irevocabil creştinătatea, în primul rând prin realizările intelectuale şi comerciale remarcabile ale Bagdadului rival, cu care a păstrat o legătură strânsă. Abbasizii se considerau moştenitori ai învăţăturilor grecilor antici, dar şi ai perşilor şi ai hinduşilor. O parte din reproşul pe care-l făceau creştinilor din Bizanţ era că aceştia uitaseră sau ocoliseră măreţele moşteniri antice. Aveau perfectă dreptate; în creştinătatea apuseană existase de asemenea o întoarcere deliberată de la cunoştinţele epocii clasice, spre o viziune despre lume fervent saturată de Dumnezeu şi simbolistică.

Asta făcea ca francii, germanii, englezii şi alţii să fie evoluaţi spiritual, dar nu foarte bine informaţi în privinţa lumii materiale înconjurătoare. Ei nu puteau preciza ora din zi şi se chinuiau cu un calendar imperfect. Matematica le era primitivă, la nivelul şcolii elementare, iar geografia doar cu puţin mai bună. Forma lumii din exteriorul Europei şi a Orientului Apropiat constituia un mister, dar era probabil plată şi, dacă mergeai prea mult, aveai să cazi de pe ea. Spre deosebire de europeni, Abbasizii se mândreau cu curiozitatea lor şi stăpânirea ştiinţelor exacte într-o lume pe care o cartografiaseră şi a cărei circumferinţă o măsuraseră. Aceasta era o imagine în oglindă aproape perfectă a bazinului Mediteranei în anii 1700, epocă în care creştinătatea se îndrăgostise de ştiinţă şi tehnologie, iar lumea musulmană avea să devină în mod conservator saturată de Dumnezeu şi ostilă faţă de curiozitatea intelectuală.

Trebuie să fi existat probabil o legătură cu ambiţiile teritoriale. La fel cum, ulterior, europenii navigatori au ajuns pe alte continente şi s-au străduit să înţeleagă

civilizaţiile indiană şi chineză, Abbasizii s-au întins şase mii de kilometri pe uscat, de la Atlantic până la graniţele Indiei. Europenii aveau nevoie de instrumente noi pentru a-şi găsi drumul peste oceane; musulmanii Abbasizi aveau nevoie de ele pentru a-şi cartografia calea peste pustiuri şi lanţuri muntoase, dar şi peste mare. Europenii au găsit peisaje, plante şi animale noi, care le-au pus la încercare (şi ulterior le-au răsturnat) ideile despre alcătuirea lumii. Mult mai devreme, filosofii musulmani se confruntaseră cu idei provenite din multe izvoare diferite, într-un imperiu ticsit de evrei, greci, zoroastrieni, perşi şi creştini neortodocşi, şi se străduiseră să confere coerenţă ideilor respective.

Ei îi priveau cu dispreţ pe europenii creştini. Geograful al-Masufi a explicat că din cauza climei lor reci şi întunecoase, „corpurile le sunt mari, natura grosolană, manierele vulgare, înţelegerea limitată şi limba greoaie” [110]. Matematica este exemplul cel mai evident al succesului acestor filosofi musulmani. În anul 762, califul al-Mansur îşi construise noua capitală, Bagdadul, într-un cerc perfect, un compliment elegant la adresa matematicianului grec Euclid. Al-Mansur a fost un conducător care a avut încrederea de a încuraja renaşterea învăţăturii persane şi de a-i ajuta pe chinezi, trimiţând mii de mercenari în războaiele locale. Casa Înţelepciunii din Bagdad, un fel de centru de cercetare, combinat cu bibliotecă şi colegiu, clocotea de discuţii contradictorii despre legi, astrologie, medicină, geografie şi multe alte subiecte. Acolo era mai cu seamă apreciată matematica.

De ce s-a întâmplat aşa? Unul dintre motive a fost astrologia, cititul în stele, despre care musulmanii, ca şi creştinii, credeau că putea prezice viitorul, dar care necesita „precizia cea mai desăvârşită a instrumentelor şi notării timpului, pregătirea de tabele stelare care să fie exacte nu numai de ordinul minutelor de grade, ci şi al secundelor şi mai mult încă.” [111] Alt motiv a fost că măsurătorile precise puteau sta la baza realizării de hărţi corespunzătoare ale unor teritorii întinse. În plus, prin înţelegerea rotaţiei şi curburii Pământului, arabii puteau să

calculeze direcţia exactă în care se afla Mecca pentru a se ruga. Dacă acestor griji de natură mistică, imperială şi religioasă îi adăugăm dragostea pentru numere şi tipare în sine, atunci fascinaţia Abbasizilor faţă de matematică devine perfect logică.

Încercând să stabilească valoarea exactă a circumferinţei Pământului, califul al-Mamun şi-a trimis topografii în deşert pentru a măsura altitudinea soarelui; i-a împărţit în două grupuri care au pornit în direcţii opuse, măsurând pe măsură ce mergeau, până când calculele făcute cu ajutorul soarelui le-au arătat că parcurseseră un grad pe meridian. În anii 820, europenii n-ar fi înţeles ce făceau, cu atât mai puţin motivul pentru care o făceau... tot aşa cum băştinaşii din America de Sud n-au înţeles sextantele şi lunetele căpitanului Cook. Însă matematicienii musulmani nu lucrau izolaţi. Cu câţiva ani mai devreme, în 771, un grup de cărturari hinduşi sosise în Bagdad din India cu texte ştiinţifice, printre care explicarea funcţiei sinus, care, dezvoltată de gânditorii islamici avea să producă algebra modernă.

Cel mai de seamă matematician al epocii, Muhammad al-Horezmi, s-a născut probabil în Uzbekistanul actual şi a perfecţionat tabele matematice care să arate poziţiile precise ale soarelui, lunii şi a cinci planete majore, indicând astfel ora exactă. Sistemul de numărătoare indian, actualele „numerale arabe”, utilizarea cifrei zero şi a fracţiilor zecimale au fost esenţiale pentru noua lume a lui al-Horezmi. Tratatul lui de algebră, intitulat *Cartea restaurării şi balanţei*, utilizează tabelele sale ca dovezi în ştiinţa mai veche a geometriei. Specialităţile lui au fost ecuaţiile pătratice, esenţiale pentru ştiinţa computerelor moderne.

Dacă vom adăuga la matematica lui al-Horezmi traducerile comprehensive şi studierea izvoarelor greceşti şi sanscrite, descoperirile din astronomie, medicină, ştiinţe naturale, inginerie, managementul apei şi cartografie, vom începe să căpătăm o idee despre cât de avansat era imperiul

Abbasizilor. Acela era tânărul islam, cu ochii larg deschişi, pornit să exploreze lumi noi, evlavios, dar pragmatic şi ambiţios intelectual. Planurile sale de viitor includeau Africa Subsahariană, coastele Indiei şi Marea Roşie, ba chiar şi Rusia. Pe măsură ce realizările Abbasizilor au crescut şi s-au maturizat, câţiva occidentali, ca regele normand al Siciliei, Roger al II-lea, au fost dispuşi să înveţe din ele. Însă puterea în ascensiune a papalităţii, care căuta o cauză unificatoare, a văzut califatul musulman ca pe un păgânism poligam inimaginabil. Este greu să porneşti o cruciadă împotriva cuiva şi în acelaşi timp să înveţi ceva de la el. Dacă n-ar fi existat lumea musulmană rivală al-Andalus, este posibil ca mare parte din cunoştinţele acestea preţioase să nu fi ajuns decât după multe secole în Europa.

Deşi răsturnarea nobililor vizigoţi ai Spaniei a fost fulgerătoare, lăsându-i pe conducătorii creştini încercuiţi într-un colţ minuscul, umed şi muntos din nordul peninsulei, cuceritorii musulmani nu s-au simţit niciodată complet în siguranţă. Istoria politică a lui al-Andalus, din anii 700 până la înfrângerea finală a Granadei, ultimul cap de pod al Spaniei maure, în 1492, este la fel de presărată de conflicte dinastice, rebeliuni, invazii şi răsturnări spectaculoase ca oricare altă parte a Europei. De la bun început, ameninţările zeloţilor religioşi din Africa de Nord şi ale corsarilor vikingi au fost frecvent mai serioase decât problemele prezentate de creştinii din nord. Iar triburile berbere brutale care formau mare parte din armata de cucerire condusă de arabi s-au răsculat periodic, cu ceva succes.

Abd er-Rahman, prinţul din dinastia Omeiazilor care a întemeiat regatul al-Andalus, sosise din Africa de Nord cu o armată mică şi în anul 756, la Córdoba, s-a declarat „emir” sau conducător civil. El s-a ocupat de Abbasizii rebeli, murându-le capetele în saramură şi trimiţându-le înapoi la Bagdad, ceea ce a fost, se pare, o declaraţie de independenţă eficientă. Abd er-Rahman I avea să domnească treizeci şi trei de ani, împărţind peninsula în porţiuni administrabile, alcătuind o armată formidabilă formată din sclavi, mulţi dintre ei creştini, şi stabilind la

Córdoba o capitală superbă. Acolo poate fi văzută Marea Moschee ridicată de el, este drept cu o catedrală gotică precum un tort de nuntă catolic inserată în centru. Pădurea ei de arcade zvelte cu dungi crem şi roz, faimoasă în toată lumea, este o metaforă în piatră perfectă pentru al-Andalus în sine. Arcadele duble imită construcţiile romane, mai ales apeductele ce pot fi găsite în toată Spania, însă efectul este de amintire de palmieri ce tremură într-un deşert îndepărtat, în stilul clasic al oazelor. Moscheea a fost ridicată peste o biserică, dar creştinii au primit alte locuri pentru biserici şi, cu toate că arhitectura este evident „musulmană”, decoraţiunile în mozaic au fost realizate de meşteri bizantini. Începuse o conversaţie complicată între credinţe rivale.

Regatul acesta pitoresc a fost reversul celui de rasă pură. Mare parte din populaţie a rămas creştină, deşi mulţi supuşi au trecut la islamism, fiindcă trebuiau să plătească o capitaţie specială dacă nu erau convertiţi. Creştinii care trăiau paşnic sub stăpânirea musulmană erau numiţi „mozarabi”, iar cei care se converteau erau „muwalladi”. Unii dintre aceştia din urmă, simţindu-se trataţi cu dispreţ de arabi, erau predispuşi la rebeliuni şi a existat o răscoală muwalladă feroce şi foarte îndelungată condusă de carismaticul bandit-rege Ibn Marwan, care ulterior s-a reconvertit la creştinism. În general, evreii erau mai bine trataţi decât în orice regat creştini. Sclavii puteau promova prin birocraţia regală a Córdobei şi femeile creştine erau făcute concubine, astfel încât, pentru a complica şi mai mult lucrurile, unii dintre emirii cei mai puternici arătau mai degrabă a europeni decât a arabi, cu păr blond-roşcat şi ochi albaştri.

Tărâmul acela a abundat în amalgamuri şi trădări. Regatele creştine căutau sprijin de la conducători musulmani în propriile lor feude locale, iar musulmanii se aliau cu creştinii. Până şi Cid Campeador, faimosul războinic-erou creştin, a luptat la răstimpuri pentru conducători musulmani, dacă plata era bună. Centrul şi sudul Spaniei, presărate de castele creştine şi maure, ziduri fortificate şi

donjoane ruinate, demonstrează că au fost teritorii sălbatice de graniţă, însă totul era mai complicat decât simpla luptă a catolicilor împotriva islamului.

În culmea gloriei sale, al-Andalus a reprezentat o mustrare sclipitoare la adresa regatelor sărăcăcioase şi noroioase din nordul Europei. Córdoba a devenit unul dintre cele mai mari oraşe ale lumii, cu o bibliotecă vastă de peste patru sute de mii de cărţi într-un moment în care chiar şi mănăstirile creştine bogate se puteau lăuda numai cu câteva zeci. Sub conducătorul ei cel mai de seamă, Abd er-Rahman al III-lea, a avut sute de băi publice şi instalaţii excelente de apă curgătoare, în timp ce până şi cei mai măreţi regi creştini duhneau. Sub al-Hakam al II-lea, s-a autopropus deschis ca rival intelectual al Bagdadului din epoca Abbasizilor, importând experţi, mai ales pentru utilizarea astrolabului, dispozitivul minunat şi ingenios folosit pentru citirea unghiurilor formate de soare, lună şi stelele vizibile, şi astfel pentru determinarea longitudinii locului. Astrolabul inventat de greci a devenit pentru musulmani un fel de computer universal simplu, folosit în toate domeniile, de la astrologie la arhitectură. Când cunoştinţele musulmane au ajuns în nordul Europei, astrolabul a devenit de asemenea un simbol pentru noua ştiinţă naturală; Chaucer s-a numărat printre cei care l-au preamărit în scris.

Deşi al-Andalus era un regat independent, îndatoririle musulmane de Hajj şi comerţul etern au păstrat în strânsă legătură cele două extremităţi ale bazinului Mediteranei şi au asigurat faima Córdobei. Palatele uriaşe şi fortăreţele lui er-Rahman au lăsat cu gura căscată ambasadori din lumea creştină – Paris, Roma şi Constantinopol –, dar şi din Cairo, Bagdad şi Damasc. Străzile Córdobei erau curate, pavate cu piatră şi iluminate noaptea, iar în bibliotecile oraşului lucrau unele dintre minţile cele mai ascuţite ale timpului, care şlefuiau matematica, astrologia, gramatica şi astronomia.

Ulterior, când califatul s-a prăbuşit şi Spania musulmană s-a divizat în numeroase mini-state rivale, sau *taif*e, cunoştinţele şi expertiza s-au păstrat. Deşi vestigiile cele

mai evidente azi sunt zidurile fortificate şi ruinele spectaculoase de castele care dovedesc secolele de războaie religioase şi schimbări ale hotarelor, importurile arabe cele mai importante au inclus înţelegerea acvaculturii, asanării şi roţilor de apă, alături de noi culturi agricole din Orientul Apropiat şi India care au făcut în sudul Spaniei să se cultive din plin vinete, piersici, caise, portocale, lămâi, pepeni, pere, bumbac, orez şi chiar podgorii. Chiar şi mai târziu, în vremea austerei dinastii a Almohazilor, care a pus capăt haoticei perioade *taifa*, după ce a năvălit din munţii Spaniei berbere, al-Andalus se putea încă lăuda cu unii dintre cei mai însemnaţi filosofi din Europa. Printre aceştia s-au numărat judecătorul şi avocatul Ibn Roshd, sau Averroes cum i-au spus creştinii, din Córdoba, cel mai important filosof musulman şi specialist în Aristotel, şi Moise Maimonide, medic evreu, filosof şi autorul *Călăuzei rătăciţilor*.

Marea dispută filosofică a epocii, care a zguduit lumea musulmană, s-a dat între gânditorii radicali şi ortodocşii religioşi, avându-l ca vârf de lance pe persanul Ibn Sˆ-nā (Avicenna), care a încercat să reconcilieze credinţa cu filosofia raţionalistă greacă a lui Aristotel. Începând din anii 1020, el a făcut distincţie între un Creator etern şi distant pe de o parte, şi o lume cotidiană complexă a cauzei şi efectului pe de altă parte, despre care aprecia că putea fi investigată şi înţeleasă în propriii ei termeni. Avicenna a sugerat că Dumnezeu crease pur şi simplu lumea, după care o lăsase să-şi urmeze cursul, potrivit unor reguli pe care omenirea le putea descoperi.

Aceasta era o invitaţie pentru cei curioşi şi determinaţi, însă depindea de o versiune pasivă şi distantă a lui Dumnezeu, care nu corespundea cu cea a gânditorilor musulmani ortodocşi; Dumnezeul lor era profund şi intens angajat în lume. Cel mai faimos dintre aceşti gânditori ortodocşi, al-Ghazali, care a scris în a doua jumătate a secolului al XI-lea, l-a înfierat pe Avicenna într-o carte splendid intitulată *Incoerenţa filosofilor*. A fost atacat la rândul său de Averroes, care făcea de asemenea deosebire între lumea

eternităţii, situată în afara timpului, acolo unde fiinţa Dumnezeu, şi lumea de zi cu zi, colorată şi mirositoare, a cauzei şi efectului explicată de Aristotel. Precum Avicenna, Averroes crea un spaţiu pentru raţionalitatea şi investigarea omenească – o enclavă în care iluminarea putea să prospere în interiorul unui univers creat de Dumnezeu. Cu greu am putea găsi o definiţie mai cuprinzătoare pentru lumea epocii aceleia. Doar aşa s-a putut ca moştenirea grecilor, gândirea filosofică, din acea primă epocă a raţiunii, să fie reînviată în Asia şi Europa de către credinţe evreieşti, creştine şi musulmane. A fost o invitaţie pentru a gândi din nou, un strigăt de luptă împotriva lăsării pasive a totului în seama voinţei lui Dumnezeu. Averroes a perceput asta ca pe o provocare personală şi a urmat o dispută încinsă. Una dintre lucrările-cheie, cu care i-a replicat lui al-Ghazali, a avut un titlu încă şi mai bun: *Incoerenţa incoerenţei*.

Deşi un calif andaluz îi ceruse să gândească radical, Averroes a împins lucrurile atât de departe, încât a fost alungat din Córdoba în anul 1195, iar scrierile i-au fost arse. Dar traduse în latină şi descoperite ulterior de creştini, când au cucerit fortăreţe musulmane, ele aveau să influenţeze profund Occidentul. Istoricul Jonathan Lyons afirmă că Averroes a dăruit Europei „o abordare complet raţionalistă a filosofiei, care a schimbat pentru totdeauna peisajul gândirii occidentale. Averroes îl prefaţează astfel cu aproape cinci secole pe Descartes... candidatul tradiţional al Apusului ca întemeietor al filosofiei moderne” [112]. Alături de el au fost aşezaţi Avicenna, dar şi Moise Maimonide, andaluzul evreu care a susţinut o opinie similar de radicală şi provocatoare a enclavei spaţiale în care omul putea să raţioneze şi să argumenteze. Aceştia sunt bărbaţi care merită să fie la fel de bine cunoscuţi ca Voltaire, Hume sau Montesquieu.

Revărsarea filosofiei arabe şi andaluze în lumea creştină fusese descătuşată de capturarea oraşului Toledo de la al-Andalus în 1085, care a dezvăluit un tezaur de cărţi şi manuscrise din Córdoba şi Bagdad. Au urmat călugării şi

traducătorii. Cărturari, ca Dun Scotus de la Oxford, l-au redat pe Averroes, şi astfel pe Aristotel, unui public creştin mai larg. În Paris şi Napoli, marele gânditor creştin Toma din Aquino i-a absorbit stilul de argumentare şi, deşi nu era de acord cu unele aspecte din Aristotel, a găsit în andaluz o inspiraţie vitală, pe care i-a transmis-o lui Dante în Florenţa. Aceşti aristotelicieni creştini timpurii au întâmpinat din partea papilor şi episcopilor exact acelaşi tip de rezistenţă pe care o întâmpinaseră Averroes şi Maimonide din partea califilor şi imamilor. Argumentele islamice despre natura lui Dumnezeu şi posibilitatea raţiunii umane de a descuia tainele naturii au fost oglindite îndeaproape în primele universităţi europene, în dezbateri dintre profesori şi studenţi la Paris, Bologna şi Roma.

Europa se trezea şi avea loc un transfer paralel de cunoştinţe în astronomie şi matematică, transfer care a influenţat savanţi europeni ulteriori precum Copernic şi Fibonacci. Aici a început lungul drum european spre Renaştere, apoi spre Iluminism, care n-ar fi putut începe atât de devreme şi atât de hotărât fără al-Andalus. Spania musulmană avea să regreseze şi în cele din urmă să colapseze, nu din cauza exoticei decadenţe maure – prea multe băi, prea mult şerbet –, ci dintr-un motiv mai prozaic şi mai familiar: diviziunea politică. Iniţial, arabii fuseseră în stare să-i răstoarne pe vizigoţi pentru că un conducător vizigot nu putea vedea un altul fără să nu dea pinteni calului şi să şarjeze, iar acelaşi lucru se întâmplase cu al-Andalus. Autoritatea religioasă şi morală a emirilor era subminată de inconstanţa descendenţelor şi de răscoale. Valuri de noi invadatori, care proclamau viziuni mai austere ale islamului, soseau din Africa de Nord şi restabileau ordinea, doar pentru a fi ele însele atacate şi făcute şah-mat. Iar la începutul noului mileniu toate divizările musulmane, toate perioadele de instabilitate au reprezentat alte ocazii pentru regatele creştine care se ridicau în nord.

RÂUL VIKING

Istoria politică a Rusiei începe cu o rută comercială şi o populaţie înfricoşată. Slavii au fost agricultori şi crescători de vite care trăiau pe teritoriile ce formează sudul actualei Rusii, în părţi din Europa de Est şi Ucraina, în nordul Mării Negre şi la vest de Marea Caspică. Primele lor menţionări de către istorici bizantini la mijlocul anilor 500 se refereau la sate sărace şi războinici primitivi, care vorbeau o limbă aspră şi incomprehensibilă. Totuşi slavii n-au fost pur şi simplu alt popor nomad care a alunecat spre vest peste Eurasia. Arheologii au găsit pe dealuri fortăreţe, pluguri din fier şi ceramică. Slavii lucrau solul negru şi mănos, vânau animalele sălbatice aflate din abundenţă, pescuiau în lacuri şi râuri şi reuşeau să supravieţuiască unor ierni formidabil de aspre. Dar în ciuda eforturilor istoricilor naţionalişti moderni, ei au rămas relativ misterioşi.

Luptând adesea între ei, slavii au fost vulnerabili înaintea sosirilor regulate a noi popoare nomade, ca hunii şi bulgarii, ce traversau Asia spre vest. Cea mai impresionantă dintre culturile regiunii în această perioadă a fost Imperiul Khazar, un stat feudal în care mulţi slavi au trăit relativ în siguranţă. Khazarii au importanţă istorică mondială, deoarece, aliindu-se adesea cu Bizanţul, au înfrânt marşul spre nord al islamului arab prin Caucaz în anii 600 şi 700, stopând cucerirea musulmană a Rusiei moderne şi a Europei de Est. Dacă n-ar fi existat statul Khazar, probabil că Rusia nu s-ar mai fi dezvoltat ca naţiune. Căutând o religie mai progresistă care să le înlocuiască vechile credinţe (ce includeau uciderea rituală a conducătorilor lipsiţi de succes), conducătorii khazarilor s-au convertit la iudaism. Ei au dăinuit şase secole la periferia lumii civilizate şi cel puţin unul dintre marii lor conducători militari a fost o femeie. Neobişnuiţi şi importanţi aşa cum au fost, aveau să dispară straniu înainte ca literatura şi cultura să le poată fi păstrată corespunzător sau înţeleasă de omenirea modernă, astfel încât rămân una dintre cele mai enigmatice civilizaţii pierdute.

Învingătorii khazarilor au susţinut că fuseseră invitaţi de slavi pentru a-i proteja, atât de propriile lor războaie tribale, cât şi de venetici. Poate că sună ca propagandă antică, dar este posibil să fi fost adevărat. În tot cazul, populaţia cea înfricoşată, dacă o putem numi aşa, s-a trezit sub conducerea unor străini din nord.

Populaţia aceea dispunea de un activ de o valoare uriaşă: un sistem fluvial atât de întins, încât putea lega lumea luxuriantă şi bogată a Bizanţului şi Orientului Apropiat de popoarele de agricultori şi vânători din Scandinavia şi nordul Europei. Pe fluviile acelea se transportau spre nord cereale, vin, aur şi argint, dar şi ţesături de lux. Spre sud coborau blănuri, sclavi, chihlimbar, lemn şi miere. Comerţul acesta necesita centre urbane, astfel că târguri, aşezări fortificate şi ulterior oraşe au început să apară în lungul Niprului, al Volgăi şi afluenţilor lor, cam în acelaşi fel cum aşezările din statele centrale ale SUA sunt masate în jurul autostrăzilor şi căilor ferate. Rusia a început prin fluviile ei.

Nou-veniţii se numeau Rus sau, în bizantină, varegi şi sunt mai bine cunoscuţi în prezent ca „vikingi”, ramura estică a exploziei de războinici-navigatori şi agricultori, care a ţâşnit din actualele state Norvegia, Suedia şi Danemarca începând din anii 700. Exploratorii, comercianţii şi corsari vikingi au constituit prima incursiune a europenilor în alte părţi ale lumii. Ei au ajuns în zone îndepărtate, unde au încercat să se stabilească, însă au eşuat, printre care „Vinland” în America de Nord şi Groenlanda, dar s-au stabilit cu succes în alte locuri, ca părţi din estul Britaniei, Islanda şi nordul Franţei. Descendenţii lor, normanzii, aveau să-şi creeze regate în Sicilia şi să cucerească Anglia anglo-saxonă. Scandinavii aceştia pot revendica un rol-cheie în crearea naţiunii britanice pestriţe şi au fost de asemenea esenţiali pentru crearea Rusiei pestriţe. Cu toate că şi alţi năvălitori, mai cu seamă mongolii, vor avea o influenţă uriaşă aici, alţii nu aveau să se dovedească făuritori eficienţi de state.

Vikingii coborâseră mult timp spre sud cu navele lor comerciale cu chilă plată, până ajunseseră finalmente la Marea Neagră. Aceleaşi abilităţi superbe în construirea ambarcaţiunilor care fuseseră demonstrate în faimoasele corăbii lungi cu care navigaseră pe ocean şi care le îngăduiseră să atace pe neaşteptate mănăstiri şi aşezări de pe ţărm le-au permis de asemenea să înainteze pe fluvii mai departe decât putuseră alţii.

Principalele sisteme fluviale ruseşti prezentau obstacole – cascade, cataracte, stânci subacvatice –, care însemnau că ambarcaţiunile trebuiau purtate cu braţele sau împinse pe buşteni care erau rostogoliţi, de la o secţiune de apă navigabilă la următoarea. Barierele cele mai dificile erau cataractele din sudul Kievului, unde, pe o distanţă de şaizeci şi cinci de kilometri, curgerea apei era întreruptă de pietre ascuţite ca briciul; vikingii le botezaseră cu nume ca Netrecuta, Fioroasa, Clocotitoarea şi Val-puternic. [113] Însă vikingii răsăriteni, din Suedia actuală şi insulele ei principale, învăţaseră deja în timpul raidurilor şi comerţului din Finlanda că navele lor erau îndeajuns de uşoare pentru a fi purtate peste obstacole pe uscat. Ei puteau ajunge acolo unde alţii nu reuşeau. Începând din anii 850, ei au avansat întruna spre sud şi est de la marele Lac Ladoga din nord, coborând pe fluvii şi înfiinţând colonii.

În sud-estul îndepărtat, în statul Afganistan de azi, exista o aşezare musulmană bogată cu mine uriaşe de argint, dispusă să facă negoţ; iar pentru vikingi, Bizanţul însuşi era simplu Miklagard, „Marele oraş”, izvorul unei mulţimi de lucruri excelente. Povestea sa va fi relatată mai târziu, însă deocamdată este relevant să observăm importanţa pentru istoria Rusiei a sosirii timpurii a vikingilor exploratori în oraşul acela aurit, în anul 838. Ulterior, ei au încercat în două rânduri să-l atace, dar au fost respinşi de flotele bizantine care foloseau misteriosul lor „foc grecesc”, pentru ca finalmente să se mulţumească cu un acord comercial amiabil. Aveau voie să intre în oraş pentru comerţ, dar niciodată în grupuri mai mari de cincizeci de persoane şi întotdeauna neînarmaţi. Ulterior, din cauza bravurii

vikingilor în luptă, împăraţii bizantini aveau să-i recruteze ca forţă personală de apărare, faimoasa Gardă Varegă, ale cărei graffiti cu rune pot fi găsite şi în prezent risipite în estul bazinului Mediteranei.

Între timp, mult spre nord, vikingii formau încet un fel de clasă conducătoare importată în lungul fluviilor Nipru şi Volga. Potrivit propriilor lor legende, în jurul anului 862 slavii au chemat trei fraţi suedezi să se stabilească aici ca să instituie un tip nou de conducere. *Cronica vremurilor trecute* a poporului Rus, scrisă de călugări în superba şi labirintica Mănăstire a Peşterilor din Kiev după două sute de ani, despre care se presupune că s-a bazat pe poveşti transmise oral, a susţinut că, întrucât „nu mai existau legi între ei, ci triburi se ridicau împotriva triburilor” , poporul locului le-a spus celor din neamul Rus: „Tărâmul nostru este mare şi bogat, dar nu există ordine. Veniţi pentru a domni peste noi.” [114]

De ce se aventuraseră totuşi vikingii atât de departe de locurile lor natale? Şi ce competenţe posibile aveau ei ca făuritori de state? La urma urmelor, în ochii europenilor occidentali erau nişte jefuitori păgâni teribili, lipsiţi de legi sau de milă, fiare nesăţioase ale mării; „Apără-ne, Doamne, de furia celor din miazănoapte”, se rugau englezii. Potrivit multor istorici moderni, cheia expansiunii vikingilor a fost suprapopulaţia. Aşa cum am văzut mai devreme, agricultura în părţile nordice mai aspre ale Europei fusese încununată de succes în perioada caldă de la sfârşitul Imperiului Roman. Succesul de felul acela tinde să creeze o viitoare strangulare a populaţiei. Comunităţile de agricultori şi pescari care trăiseră încă de la sfârşitul ultimei epoci glaciare pe teritoriul actualelor state Danemarca, Norvegia şi Suedia descoperiseră că supravieţuia un număr mai mare de băieţi decât puteau lucra ogoarele existente. Cultura vikingilor îi favoriza pe primii născuţi, aşa încât exista un surplus de tineri care nu aveau un viitor evident acasă.

Secolele de pescuit şi comerţ local, ca şi abundenţa de lemn din păduri, produseseră deja abilităţi de navigaţie ce

impulsionaseră inevitabil ideea aventurării pe aparent nesfârşitul „drum al balenelor”. Vikingii erau luptători formidabili, cruzi şi nemiloşi, dar în anii 700 acestea nu erau nici pe departe însuşiri unice, mai ales în bandele de războinici aflaţi departe de familiile lor. Bărbaţii aceia nici măcar nu erau toţi scandinavi, ci şi finlandezi, scoţieni, germani şi galezi. [115] Memoria colectivă îi reaminteşte ca fiind mai răi decât saxonii, francii sau burgunzii, doar pentru că erau jefuitori ceva mai eficienţi. În realitate, bandele acelea de războinici se stabileau destul de repede într-un loc, îşi luau soţii localnice şi deprindeau obiceiurile, altfel nu s-ar fi putut instala atât de rapid în nordul Angliei, Franţei şi bazinul Mediteranei. „Berserkerii” aceştia, cu mituri sângeroase şi corăbii cu provele împodobite cu balauri, puteau deveni casnici. Unii dintre ei au ajuns duci de Normandia, apoi regi ai Angliei.

Însă cei din ramura răsăriteană au devenit ruşi. Poate că Rurik, cel mai vârstnic dintre cei trei fraţi care sosiseră să-i conducă pe slavii locali, este un războinic semilegendar, însă a întemeiat o dinastie care a durat cinci sute de ani. Cronologia timpurie nu este tocmai exactă, însă este clar că Igor, fiul lui Rurik, a fost un personaj istoric. Conducând o mie de corăbii, el a atacat fără succes Bizanţul în anul 941, iar soţia lui, Olga, a fost prima figură proeminentă din poporul Rus convertită la creştinism. După moartea soţului, i-a urmat la domnie şi a venit la Bizanţ pentru a fi botezată. Capitala ei, Kiev, s-a transformat încetişor dintr-o aşezare rudimentară dedicată comerţului, cu izbe din buşteni, ateliere şi magazii, într-o fortăreaţă regală creştină, amestecând obiceiurile războinicilor suedezi cu idei noi învăţate de la khazari şi bizantini. [116]

Sclavii au reprezentat o parte însemnată a comerţului cu sudul, alături de blănuri şi păsările pentru vânătoare. Monede musulmane din argint au apărut devreme în târgurile din Suedia, îndeosebi pe insula Gotland. Dar secătuirea minelor de argint afgane ale musulmanilor a dus la un colaps economic în Kiev şi fiul Olgăi – care refuzase botezul creştin – a pornit împotriva khazarilor şi apoi, într-o

expediţie dezastruoasă, împotriva Bizanţului. Episodul acesta este central pentru istoria timpurie a Rusiei, deoarece unul dintre fiii *lui*, Vladimir, un bastard care fugise în Suedia, a venit acum în ajutorul tatălui său împreună cu un număr uriaş de luptători. După ce s-a instalat în târgul nordic Novgorod, a coborât spre sud pe Nipru, a cucerit Kievul, şi-a ucis un frate vitreg şi a devenit conducătorul poporului Rus.

Deşi a fost sanctificat cu o statuie mândră şi uriaşă care domină oraşul său, Vladimir a fost un păgân care se închina la idoli, cu atitudini necreştine faţă de căsătorie (un cronicar l-a descris ca *fornicator immensus*). Succesul lui iniţial s-a bazat pe incursiuni împotriva triburilor şi aşezărilor, care au adus Kievului tributuri în bani. După ce n-a izbutit să-i înfrângă pe bulgarii musulmani în anii 980, se pare că Vladimir a decis să se convertească. N-a fost totuşi sigur spre ce varietate de monoteism să se îndrepte şi de aceea, se spune, a chemat reprezentanţi ai creştinismului catolic apusean, ai creştinismului ortodox răsăritean, ai iudaismului şi islamului, pentru a-i explica religiile lor şi a le susţine în faţa lui. Legenda potrivit căreia regele-războinic suedez a eliminat islamul pentru că ar fi fost îngrozit de interzicerea alcoolului poate să fie apocrifă, însă decizia lui Vladimir de a opta pentru creştinismul ortodox a fost extrem de importantă. Cronicarii au spus că reprezentanţi ortodoxiei l-au influenţat, povestindu-i despre măreţia Catedralei Sfânta Sofia din Constantinopol: „Nu mai ştiam dacă eram în ceruri sau pe pământ.” [117]

Bizanţul era bogat, dar sfâşiat de lupte politice. Împăratul său de atunci Vasile al II-lea, presat de revoltele bulgarilor, avea nevoie de ajutorul vikingilor. O parte din înţelegerea dintre ei a fost ca sora lui Vasile, Ana Porfirogeneta, în vârstă de douăzeci şi unu de ani, să fie trimisă în îndepărtatul Kiev pentru a deveni soţia (cea mai recentă) a lui Vladimir. Pare o soartă hidoasă pentru o prinţesă sofisticată, totuşi a avut succes: şase mii de războinici vikingi au ajutat prompt armata bizantină să-şi învingă inamicii. Ana a fost trimisă peste Marea Neagră şi în sus pe

Nipru până la Kiev, unde s-a măritat cu Vladimir, care a fost botezat şi a luat numele Vasile în cinstea noului său prieten şi cumnat, împăratul. După aceea, principalul idol din Kievul păgân a fost doborât, legat de coada unui cal, târât prin oraş, bătut simbolic cu beţe şi aruncat în râu. Ceilalţi idoli au fost distruşi, în locul lor au fost instalate picturi de sfinţi şi au fost construite biserici.

Pe teritoriile poporului Rus trăiseră de mult timp creştini, dar campania de convertire a început abia acum.

Vladimir a adus meşteşugari şi pietrari din Bizanţ pentru a construi o biserică din piatră cu decoraţiuni măreţe, unde el şi soţia lui aveau să fie înmormântaţi ulterior; a adus călugări şi ştiinţa de carte şi a construit metereze uriaşe în jurul Kievului. S-au clădit mănăstiri şi biserici extraordinare din lemn cu multe turle şi cupole în formă de bulbi de ceapă, care copiau fanteziile cele mai exuberante ale arhitecturii greceşti şi bizantine şi le împingeau mai departe. Aspectul specific al oraşelor ruseşti, cu structuri din lemn pictat, fortăreţele (*kremlin*) cu ziduri şi cupole poleite, începe cu Vladimir şi Kievul creştin. De acum înainte, aşezările poporului Rus au început să se întindă spre exterior pe teritoriile tribale neîmblânzite de după marile fluvii şi a început procesul îndelungat al clădirii unei naţiuni. Suedezii, care s-au amestecat cu slavii şi alte grupuri, au devenit ruşi. Păgânii au devenit creştini. Popoarele de pe Nipru şi Volga au adoptat creştinismul ortodox, slujbele hipnotizante şi înecate în tămâie şi icoanele Maicii Domnului cu ochi trişti. Sub stăpânirea unei singure familii conducătoare, care într-o bună zi avea să imite fanteziile cezarilor Bizanţului, autointitulându-se „ţari”, a început să capete formă sistemul rusesc al aristocraţiei: boierii.

Toate acestea s-au petrecut cam în acelaşi timp cu întemeierea Angliei normande, într-un proces similar de dominaţie militară urmată de asimilare. Atât saxonii, cât şi slavii aveau să-i transforme pe nordici. În ambele tărâmuri, politicile sângeroase ale succesiunii dinastice aveau să

continue vreme de secole, dar între timp, lent, aşezările şi negustorii au devenit tot mai mari şi mai bogaţi, astfel că atât Anglia, cât şi Rusia au depăşit cu mult teritoriile natale ale vikingilor. Precum zeii lor străvechi, nordicii îşi schimbaseră forma.

MALI ŞI MUSA

Istoria Africii avea să fie aproape la fel de marcată ca istoria Rusiei de succesele şi eşecurile expansiunii musulmane. Negustorii şi aventurierii musulmani ne-au oferit mare parte din informaţiile despre civilizaţiile africane – şi pot fi numite ca atare, întrucât au fost bazate pe oraşe – din Africa de Vest Subsahariană şi litoralul estic.

În perioada în care Bizanţul era supus presiunilor musulmane intense, iar lumea poporului Rus continua să se extindă, Africa de Vest era dominată de fabulos de bogatul Mansa („regele”) Musa. În anul 1324, când a vizitat Cairo în drum spre Mecca pentru Hajj, pelerinajul musulman, el a dăruit atât de mult aur, încât preţul metalului preţios s-a prăbuşit. Musa avea să devină cunoscut şi în Europa, reprezentat într-un atlas catalan sub chipul unui rege european, aşezat pe tron, cu coroană din aur, sceptru şi glob. Imperiul său, Mali, a fost faimos într-o epocă în care europenii aveau relativ puţin aur propriu. Deşi au existat multe mituri despre Africa, acesta nu s-a numărat printre ele. Un istoric african modern a argumentat că imperiul lui Musa „a fost mai puternic, mai bine organizat şi chiar mai cult decât orice putere creştină din Europa” [118]. Chiar dacă este o exagerare, nu-i foarte mare.

Dar naşte întrebări importante. Ce se întâmpla de fapt în Africa, la sud de Sahara, în epoca respectivă? Existau şi alte imperii despre care ştim încă şi mai puţine? Şi dacă Mansa Musa a fost un monarh pe măsura principilor creştini şi califilor arabi, atunci de ce Africa n-a continuat să dezvolte civilizaţii locale mai puternice şi mai sofisticate, care să rivalizeze cu cele europene?

Pentru a răspunde, trebuie să ne întoarcem în timp, întrucât istoria Africii este legată de climă, minerale şi noroc. În timpurile preistorice, Sahara nu era un deşert, ci o savană umedă şi bogată, prin care curgeau fluvii mari şi unde trăiau animale sălbatice. Desenele rupestre arată girafe şi crocodili; pentru mii de ani, acesta a fost un teren minunat pentru oamenii vânători. Secarea lui a început serios abia acum cinci mii de ani. Aridităţea aceasta vastă, pe o suprafaţă de mărimea Statelor Unite moderne, a avut efecte importante pentru multe societăţi. A separat popoarele din bazinul Mediteranei şi Orientului Apropiat de cele din Africa Subsahariană. Un ocean de nisip arzător s-a dovedit o barieră aproape la fel de eficientă ca şi oceanele reci. În nordul Saharei s-a scris istorie, iar în sudul ei a prevalat o tăcere încremenită.

Plantele şi animalele ce puteau fi domesticite cu uşurinţă erau mai puţine, dar abundau vânatul şi fructele de pădure, ceea ce a întârziat începuturile agriculturii. Arheologia poate ajuta la completarea unor lacune şi este clar că societăţile umane s-au dezvoltat destul de repede şi în Africa. Probabil că în jurul anului 2000 î.Hr., revoluţia agricolă ajunsese în zonele pe atunci umede ale Africii de Vest la marginea Saharei, în jurul lacului Ciad şi al fluviilor Senegal şi Niger. Din jurul anului 800 î.Hr. au început să fie realizate obiecte din fier şi sculpturi, aşa că, deşi partea aceasta a lumii a trecut mai târziu decât Eurasia de etapa vânătorilor-culegători, etapele de dezvoltare familiare au fost la fel de clare aici ca şi în, să zicem, Franţa sau Turcia. Noile abilităţi pot să fi provenit de la nubieni, aflaţi la marginea teritoriilor egiptene, sau din oraşe mediteraneene, precum Cartagina. Deşi nu au rămas consemnări scrise, crescătorii de vite au traversat deşertul cu turme şi un număr restrâns de negustori au continuat să rişte pericolele arşiţei şi aridităţii, folosind caravane de cai începând cu anii 1500 î.Hr.

Există relatări antice greceşti despre războinici din Africa de Vest care foloseau care de luptă, dar şi desene rupestre găsite în deşert ale unor asemenea care trase de cai.

Cartaginezul Hannon poate chiar să fi încercat să înfiinţeze porturi pe coastele Africii, pentru înlesnirea comerţului, dar ar fi fost foarte dificil de ajuns prea departe în sud cu galere cu vâsle, nu cu ulterioarele corăbii cu pânze europene. Romanii n-au încercat s-o facă, însă au auzit despre popoarele bogate în aur care trăiau acolo. [119] Cele mai vechi dovezi ale unei vieţi citadine africane la sud de Egipt provin de pe cursul superior al Nilului, în actualele state Sudan şi Etiopia, unde între Antichitate şi mijlocul anilor 900 au înflorit o succesiune de regate şi imperii pe jumătate reamintite, printre care Kuş, apoi creştinul Aksum. Utilizarea fierului s-a răspândit în Africa în următoarele două sute de ani după prăbuşirea lui Aksum, ajungând peste tot, cu excepţia junglelor dese în care pigmeii trăiau fără metale şi în savanele mai aride ale boşimanilor din sud-vest.

După aceea majoritatea agriculturii africane n-a avansat foarte departe comparativ cu Europa şi Asia. Care a fost motivul? O ipoteză sugerează lipsa de animale puternice, care să tragă plugurile. S-a afirmat că bolile şi clima au fost catastrofice pentru cai sau boi, deşi în prezent animalele acestea par să supravieţuiască, poate pentru că sunt mai bine protejate de om împotriva microbilor şi prădătorilor carnivori. Majoritatea Africii n-a depăşit nivelul creşterii turmelor de vite şi al cultivării rădăcinoaselor pe scară redusă, ceea ce a produs rareori suficient excedent de bogăţie pentru societăţi mari. Au existat totuşi excepţii. Una dintre ele a fost Zimbabwe, o civilizaţie est-africană care a construit ziduri uriaşe din pietre fără mortar pentru palatele şi oraşele ei şi care şi-a atins apogeul între anii 1250 şi 1450. Poporul de acolo sosise probabil din Mapungubwe, un regat de văcari şi negustori de aur şi fildeş din actuala Africa de Sud, care trăiau deja în aşezări cu ziduri din piatră. Regatul din Zimbabwe a fost clădit la o scară mult mai mare, ba chiar atât de mare, încât exploratori europeni ulteriori au refuzat să creadă că fusese realizarea unor simpli africani.

Zimbabwe a participat la un comerţ de coastă înfloritor, dominat de islam, religia şi cultura care au influenţat cel mai mult Africa precolonială. Există dovezi ale unei reţele în lungul coastei de est a Africii, care provenea încă din lumea clasică: monede greceşti, bizantine şi persane au fost găsite în Zanzibar şi Tasmania. [120] Africanii cu care veneticii făcuseră comerţ pot să fi fost cei din Kuş, care se strămutaseră în sud, însă musulmanii au fost cei care au deschis (şi au exploatat) cu adevărat bogăţia Africii Subsahariene. Odată cu anii 700, arabii au întreprins raiduri şi au făcut comerţ spre sud prin Sahara şi în jos în lungul coastei Oceanului Indian, stabilind enclave şi luând cu ei cele trei lucruri după care aveau să vină ulterior şi europenii: sclavii, aurul şi fildeşul. Istoria scrisă a Africii Subsahariene începe cu consemnările negustorilor arabi şi mulţumită lor ştim despre celelalte excepţii importante: imperiile din vestul Subsaharian.

Acolo progresul semnificativ fusese domesticirea cămilei. Ca şi caii, cămilele sosiseră iniţial din America, unde au dispărut între timp. În Asia au crescut în mărime şi au fost probabil domesticite în Arabia în jurul anului 2000 î.Hr. Dovezi arheologice sugerează că au ajuns în Egipt pe la anul 700 î.Hr. În lumea clasică au fost folosite de armate pentru transport şi de către tuaregi pentru traversarea Saharei în anul 200 î.Hr. Animale excelente pentru transportul prin deşert atât al oamenilor, cât şi al poverilor, cămilele sunt totuşi greu de îmblânzit şi condus. Deşi se împerechează pe toată durata anului, în sălbăticie se reproduc lent. Un salt esenţial pentru primii oameni care le-au folosit a fost însămânţarea lor artificială, în vederea sporirii mărimii turmelor. Ajutate în reproducere, cămilele au devenit sistemul de transport vital care a deschis Sahara. Capabile să umble până la nouă zile fără să bea şi să transporte poveri de două ori mai grele decât puteau boii, ele au adus în curând cantităţi uriaşe de metale şi îmbrăcăminte la populaţiile africane din sud.

Caravanele aduceau de asemenea o substanţă banală, însă rară în sud şi esenţială pentru viaţă: sarea. Vânătorii-

culegători pot obţine destulă sare din carnea prăzilor, însă după trecerea la agricultură oamenii au avut nevoie de un supliment de sare, atât pentru ei înşişi, cât şi pentru vite. Sarea a fost descoperită în depozite subterane în Sahara, de unde era extrasă în condiţii oribile, adesea de către sclavi. Până în anul 700, oraşul Timbuktu devenise un centru comercial sezonier, unde sarea era încărcată pe canoe fluviale mari (cu modele folosite şi în ziua de azi) şi dusă mai adânc în Africa. În schimbul ei, musulmanii din Africa de Nord se întorceau cu aur, sub formă de lingouri sau pulbere. Aurul provenea dintr-un imperiu numit în prezent Ghana (deşi este aproape cert că nu acela a fost numele său original) şi din alte regate mai mici şi mai misterioase din sudul său. Doar mulţumită acelui troc între sare şi aur, lumea musulmană a ajuns să observe Africa de Vest şi să consemneze ce se întâmpla acolo.

Ghana a colapsat ca entitate politică atunci când a cutezat să-i înfrunte pe negustorii berberi şi crescătorii de vite din Africa de Nord. Berberii au clădit propriul lor imperiu formidabil, condus de dinastia Almoravizilor, pe care am întâlnit-o deja în Spania. În jurul anului 1076, ei au pornit spre sud şi au atacat Ghana. Deşi n-au putut-o păstra mult timp, şi-au adus religia în Africa de Vest şi au creat deschiderea pentru un nou imperiu, clădit de africani vorbitori ai limbii mande, care aveau să-şi numească regatul „Mali” sau „Mallel”. Acesta avea să se dovedească cel mai formidabil regat din Africa Subsahariană de până atunci. Chiar şi în prezent, regiunea este binecuvântată din punct de vedere agricol prin comparaţie cu mare parte din continent. Nu are jungla aproape impenetrabilă din sud, iar fluviul Niger şi afluenţii săi asigură o centură luxuriantă de sol irigat unde prosperă culturile. Râurile au constituit mereu o resursă excelentă pentru transport şi pescuit. La periferia lui Mali se află câmpuri aurifere bogate şi trupele ecvestre puteau asigura menţinerea ordinii în majoritatea imperiului. Până la sfârşitul anilor 1200, acolo se instaurase ferm un regat african de convertiţi musulmani, a cărui influenţă a ajuns până departe în vest, spre coasta Africii

într-o direcţie, şi adânc în inima continentului, unde se află Nigeria actuală, în direcţia opusă.

Fosta oază comercială Timbuktu a crescut, ajungând acum un oraş regal, la fel ca Djenne de pe fluviu, mai la sud, a cărei moschee formidabilă este cea mai mare structură de argilă din lume. În anii 1260, regele Mansa Uli a făcut un pelerinaj la Mecca, iar în 1324 faimosul Mansa Musa a procedat la fel. Împreună cu convoiul lui de bagaje a avut nevoie de un an pentru a traversa deşertul până în Egipt. Din clipa sosirii în Cairo, a atras atenţia admirativă a scriitorilor arabi prin stindardele regale, umbrelele de soare, bogăţia, darea de mână şi minciunile gogonate. Se pare că a adus cu el în Egipt opt mii de servitori, dintre care mulţi erau sclavi, şi se spune că armata lui ar fi avut 100 000 de soldaţi. Pe lângă scopul său religios, pelerinajul era o formă de atragere a atenţiei asupra pelerinului şi ţării sale, care a funcţionat perfect pentru Mansa Musa, a cărui faimă s-a răspândit foarte rapid.

Dintre numeroşii scriitori arabi care l-au descris, al-Umari din Damasc a lăsat un portret uluitor. „Omul acesta", a scris el, „a inundat Cairo cu donaţiile lui... Locuitorii oraşului s-au ales cu profituri incalculabile de pe urma lui şi a suitei lui, care au cumpărat şi au vândut, au luat şi au dăruit. Au schimbat aur, până i-au depreciat valoarea în Egipt şi au cauzat prăbuşirea preţului său." Lui Musa îi plăcea să exagereze el însuşi şi le-a povestit gazdelor din Cairo cum cucerise douăzeci şi patru de cetăţi şi cum conducea o ţară bogată în vite, oi, capre, cai, măgari, gâşte, porumbei şi găini – ceea ce poate să fi fost adevărat. În acelaşi timp însă a mai susţinut că aurul lui provenea de la o „plantă de aur", care înflorea primăvara după ploaie şi avea rădăcini de aur. Este posibil ca Musa să fi fost ignorant în privinţa originii bogăţiei sale, deoarece a adăugat că rădăcinile altui soi de plantă de aur puteau fi găsite în găuri pe lângă râu, de unde erau adunate ca prundişul. Musa i-a mai destăinuit gazdei sale că toţi cei din regatul lui care aveau fete frumoase i le ofereau lui şi că „le poseda fără vreo ceremonie de căsătorie, aşa cum sunt posedaţi sclavii".

Gazda a protestat că acela nu era un comportament acceptabil pentru un musulman: „Şi el a zis «Nici chiar pentru regi?», iar eu am răspuns «Nu! Nici chiar pentru regi! Întreabă-i pe cărturari!» El a spus «Dumnezeule, n-am ştiut. De acum încolo voi renunţa complet la obiceiul ăsta!»„ [121]

Nu ştim dacă s-a reformat sau nu cu adevărat, dar în timpul domniei lui (între anii 1312 şi 1337), Mansa Musa s-a întins către restul lumii musulmane în alte moduri, aducând în regatul său cărturari şi arhitecţi şi clădind moschei. După moartea lui, în 1352–1353, cel mai mare scriitor-călător arab, Ibn Battu–ta din Tanger, a vizitat Mali şi şi-a consemnat impresiile, considerând că ţara avea o justiţie obiectivă, era sigură şi deschisă către călători. Ibn Battu–ta sosise după un drum lung prin deşert, pe care până şi el, un experimentat călător prin lume, l-a apreciat ca fiind extrem de greu. Odată, şi-a reamintit, au găsit un bărbat care se rătăcise şi murise de sete „cu hainele pe el şi un bici în mână, sub un copăcel... Apa se găsea la nici doi kilometri mai departe.” [122] Altă dată se dusese „să-şi satisfacă o nevoie” lângă râu şi fusese jignit de un localnic care venise lângă el şi-l privise; ulterior a aflat că localnicul se temuse că un crocodil l-ar fi putut ataca pe Ibn Battu–ta şi se interpusese grijuliu între ei.

Şi în Mali fusese jignit. (Se pare că arabii considerau obiceiurile africane tot atât de barbare pe cât aveau s-o facă exploratorii europeni după câteva secole.) Ibn Battu–ta sperase că va primi bani şi un rând de straie frumoase drept cadou de bun-sosit, însă în locul lor noul rege îi dăruise trei pâini, o bucată de friptură şi iaurt. În scurt timp însă el s-a înveselit şi a holbat ochii uimit la măreţia curţii „sultanului”, cu gărzi de corp minunat înveşmântate şi înarmate, muzicieni, acrobaţi şi dansatoare.

La fel ca misionarii creştini, Ibn Battu–ta n-a putut accepta nuditatea africancelor – „slujnicele lor, sclavele şi fetiţele apar în pielea goală în faţa bărbaţilor, cu părţile intime dezgolite” – şi nici obiceiul africanilor de a mânca stârvuri,

câini şi măgari. În acelaşi timp însă a fost încântat să descopere o obsesie naţională faţă de Coran şi faptul că malinezii se îmbrăcau în haine albe curate pentru rugăciunile de vineri. El a consemnat o lipsă generală a „oprimărilor” şi a considerat că ţara era remarcabil de sigură – deşi poate că sclavii şi femeile n-ar fi fost de acord cu el. Citând un istoric ulterior: „Tabloul general... este al unui imperiu bogat, prosper, paşnic şi bine organizat, în care guvernarea eficientă, comunicaţiile şi comerţul organizat se întind de la Atlantic în vest până la graniţele Nigeriei moderne în est şi de la marginea junglei din sud, până la deşertul din nord.” [123]

În interiorul imperiului aceluia, majoritatea locuitorilor continuau să fie agricultori, care cultivau mei şi orez, creşteau vite şi pescuiau. Comerţul cu sare, cupru şi alte bunuri aducea taxe pentru guvern, iar cochiliile unei specii de scoici erau utilizate ca monede. Ibn Battu–ta a amintit de necazurile cauzate de lăcuste şi de pericolul permanent al animalelor sălbatice; el a observat dihănii ca nişte cai gigantici care trăiau în râuri – probabil hipopotami. Mali este totuşi descris ca un paradis. Dincolo de hotarele sale existau canibali care devorau sclave, mine de cupru şi sare în care se muncea în condiţii îngrozitoare şi multe primejdii. În general prezentarea lui este pozitivă, totuşi trebuie s-o privim cu precauţie. Este imposibil de verificat relatările călătorilor şi istoricilor musulmani, care adesea se plagiau reciproc. [124]

Este posibil ca Ghana să nu fi „căzut” realmente înaintea lui Mali, tot aşa cum Mali poate să nu fi căzut în faţa următorului imperiu important: Songhay. Poate că pur şi simplu populaţiile au crescut dincolo de capacitatea lor de a se hrăni, după care au colapsat. Pare totuşi probabil ca printre problemele lui Mali să fi existat una familiară caselor regale de pretutindeni: succesiunea. Potrivit tradiţiei africane, succesiunea era decisă de un sfat al bătrânilor sau, uneori, de o „matriarhă”, ceea ce poate părea un avantaj faţă de automatismul descendenţei, întrucât îi excludea pe pretendenţii cei mai proşti şi mai slabi. În

acelaşi timp însă provoca dispute aprinse, care s-au dovedit imposibil de rezolvat pe teritoriul întins al unui imperiu. Potrivit spuselor altui istoric arab, Ibn Khaldu–n, obiceiul nu a dus întotdeauna la regi buni. Unul dintre predecesorii lui Musa a fost „slab de minte şi obişnuia să tragă cu săgeţi în supuşii lui, pe care-i folosea drept ţinte. De aceea, s-au răsculat împotriva lui şi l-au omorât.” [125] (Pare o reacţie destul de corectă.) După Mansa Musa au urmat uzurpatori, dar şi rebeliuni, astfel că Mali a început să piardă teritoriu în favoarea tuaregilor din deşert şi a imperiului Songhay de pe fluviul Niger.

În ciuda pelerinajelor şi a moscheilor măreţe, conducătorii din Mali nu fuseseră niciodată în stare să creeze genul de societate islamică unită pe care o modelaseră arabii şi pe care o exportaseră după aceea în Africa de Nord şi Spania, pe de o parte din cauza rolului important jucat de religia nativă în Africa. Venerarea naturii şi animismul, foarte popular chiar şi în prezent, erau prea puternic înrădăcinate pentru a fi răsturnate, mai ales în exteriorul oraşelor principale. Spre marea lui nemulţumire, Ibn Battu–ta a descoperit că, chiar şi la curtea regelui, alături de rugăciunile musulmane îşi aveau locul dansatoare mascate şi recitarea de poveşti tribale (pe care le-a găsit plictisitoare). Femeile continuau să apară dezbrăcate înaintea regelui şi toţi supuşii trebuiau să-şi presare cenuşă pe capete când îl întâlneau [126], iar niciunul dintre obiceiurile acestea nu era tocmai musulman. Cei din Songhay au fost animişti declaraţi şi, potrivit cronicarilor arabi, au fost învinşi de războinicul musulman Muhammad Toure, care restabilea caracteristici ale imperiului Mali original cam în aceeaşi perioadă în care Cristofor Columb pornea spre „Indii”.

O perioadă îndelungată de disensiuni şi divizări a slăbit şi acest imperiu, care a fost cucerit în anul 1590 de o armată marocană, completată cu mercenari creştini conduşi de un căpitan spaniol, care a transportat tunurile pe cămile prin deşert. Aventura aceea pe uscat a fost comparabilă cu orice voiaj peste Atlantic şi, precum spaniolii în America,

marocanii au înfiinţat o colonie cu aproape douăzeci de mii de oameni [127], iar influenţa lor persistă şi azi în arhitectura din Mali. Marocanii n-au putut totuşi menţine mult timp ocupaţia acestei porţiuni uriaşe din Africa de Vest. Invazia lor a contribuit la sporirea dezintegrării politice, în timpul căreia numeroase state mici s-au înfruntat reciproc pentru supremaţie, inclusiv unele conduse de populaţii de origini mai misterioase, ca hausa – a căror limbă nu este vest-africană – şi fulani, mai înalţi, cu pielea mai deschisă la culoare, care se ocupau cu creşterea vitelor. O dată în plus, la fel ca în cele două Americi, invazia a declanşat alte dezmembrări şi frământări printre naţiunile locale. La momentul acela apăruseră deja numeroase mini-state, iar corăbiile oceanice europene bântuiau coasta africană.

În felul acesta facem un salt înainte spre istoria comerţului european cu sclavi africani. Mai întâi însă este important să ne reamintim cât de mare şi viguros a fost comerţul cu sclavi în Africa cu mult înainte de sosirea portughezilor şi a celorlalţi creştini. Autorii arabi deja citaţi considerau sclavia de la sine înţeleasă şi-şi cumpărau propriii sclavi în funcţie de nevoile din timpul călătoriilor. Negri africani au fost duşi în nord pentru a presta munci umile în lumea musulmană, iar ulterior au fost importaţi în număr mare ca muncitori agricoli când a început cultivarea zahărului în Maroc şi Irak. Un istoric observă că după ce Mansa Musa a revenit din faimosul lui pelerinaj, a existat „o cerere masivă din partea malinezilor pentru turcoaice, etiopiene şi alte sclave, dar şi pentru eunuci şi băieţi-sclavi turci. În felul acela, comerţul cu sclavi se desfăşura în ambele direcţii.” [128] Sclavii erau capturaţi în urma incursiunilor sau în numeroasele războaie mărunte, apoi erau vânduţi. Comerţul cu sclavi peste Atlantic n-ar fi putut exista fără o tradiţie anterioară puternică a sclaviei în mare parte a istoriei musulmane, tot aşa cum corăbiile cu sclavi fac parte din istoria creştinismului.

Deşi regatele Ghana, Mali, Songhay şi Zimbabwe sunt cele mai frecvent amintite dintre societăţile africane pre-coloniale, au existat şi altele care n-au lăsat consemnări

scrise. Adeseori de pe urma lor au rămas obiecte superbe de artă, care sugerează culturi bogate, acum uitate. Cultura Ife din Nigeria contemporană datează din anii 700, când a apărut din cultura Nok anterioară, care produsese sculpturi ceramice uluitoare. Ife, locuit de o populaţie yoruba, este celebru pentru capetele sculptate în bronz; la rândul său a fost înlocuit de imperiul Benin, care a supravieţuit din anii 1100 până la sfârşitul secolului al XIX-lea. În timpul Renaşterii europene, panouri superbe din alamă au fost create pentru curtea lui Oba, împăratul Beninului. Dovedind o măiestrie pe care ar fi invidiat-o marii meşteşugari italieni şi germani, scenele acelea sculptate erau făcute din alamă importată din Europa în schimbul aurului şi fildeşului.

Curtea Beninului a îngăduit ca scene sculptate în fildeş să fie trimise peste hotare, dar şi-a păstrat acasă cele mai măreţe comori în alamă. Când sute din acestea au ajuns în lumea exterioară după ocuparea britanică militară a Beninului în 1897, europenii şi americanii au fost impresionaţi de măiestria şi frumuseţea lor. Custodele de atunci al British Museum a scris că, la prima vedere, „am fost imediat uluiţi de o asemenea descoperire neaşteptată şi nedumeriţi să găsim o artă atât de dezvoltată la o rasă cu totul barbară”. [129] Însă oricine ar vedea puţinele sculpturi în lemn africane ce au supravieţuit dinaintea epocii colonizării europene poate să vadă că talentul n-a fost limitat la părţile din Africa de Vest în care au crescut şi au decăzut imperiile acelea.

În jurul anului 1400, state africane puternice existau pe ambele părţi ale continentului, ca şi în Etiopia creştină, alături de numeroase regate mai mici în care agricultura şi comerţul erau mai puţin dezvoltate. A fost evident un tărâm de migraţii, războaie şi politică cu mult înainte de sosirea influenţelor din exterior. Clima africană mult mai dificilă este o explicaţie parţială pentru lipsa de progres a civilizaţiilor bazate în oraşe, iar ghinionul deţinerii de aur, fildeş şi a tradiţiei sclavilor a făcut Africa periculos de ispititoare pentru aventurierii musulmani şi creştini care aveau o metalurgie superioară şi veliere mai bune. Cu toate

acestea, dacă europenii n-ar fi învăţat cum să se protejeze împotriva bolilor formidabile ale Africii, pentru a o putea invada şi împărţi, este sigur că ar fi evoluat o Africa diferită, particularizată după tradiţiile şi istoria continentului. Mansa Musa ar fi putut să fie doar unul dintre numeroşii lideri bine-cunoscuţi, un Carol cel Mare african sau un Henric al VIII-lea, nu doar o imagine fugară a unui viitor pierdut, întrezărită ocazional într-o oglindă trecătoare.

GENGHIS-HAN

Un băiat subţirel cu păr roşcat, aproape gol şi ţinând un arc, se târa încetişor pe burtă spre o ciută. A înstrunat o săgeată care avea o gaură ciudată în vârf şi a slobozit-o. Săgeata cu model viclean a ţiuit, făcând ciuta să privească în sus, surprinsă... exact în clipa când vârful proiectilului i-a străpuns grumazul. Băiatul, un nomad orfan de tată şi alungat din comunitate, trăia în pădure cu mama sa. Neînfricat şi brutal, el era de asemenea excepţional de inteligent şi avea abilitatea de a descifra intenţiile altora. În scurt timp urma să-şi ucidă unul dintre fraţii vitregi într-o ceartă legată de vânătoare. Deşi toate acestea se întâmplau în unul dintre cele mai îndepărtate colţuri ale Pământului, pe câmpii verzi nesfârşite, fără clădiri şi sub cerul liber, băiatul acela avea să zgâlţâie şi să remodeleze jumătate din lume. Numele lui era Temugin. Avea să fie cunoscut ca Genghis-Han.

Rareori putem asocia unui singur individ evenimente care au schimbat cursul istoriei unei ţări şi este un caz singular cel al lui Genghis-Han, care a avut o putere de influenţă uriaşă asupra atâtor ţări. Însă fără băiatul acesta orfan de tată care a crescut în sălbăticie este improbabil ca explozia mongolă să fi avut aceeaşi forţă şi direcţie. Cunoaştem surprinzător de multe detalii despre originile sale, deoarece la numai un an după moartea lui a fost scrisă prima carte mongolă – într-un limbaj pe care nomazii lui analfabeţi îl adoptaseră şi adaptaseră – despre ascensiunea sa. Se numea *Istoria secretă a mongolilor* şi fusese redactată, afirma chiar ea, „la vremea Marii Adunări [care avusese loc

în Mongolia Centrală în 1228], în Anul Şobolanului şi Luna Cerbului, când au fost construite palate pe Şapte Dealuri” [130].

„Pastoralism” este termenul sec al istoricilor pentru viaţa deloc banală a crescătorilor de vite şi nomazilor care timp de mii de ani se deplasaseră prin vastele oceane verzi şi maronii ale stepelor şi câmpiilor. Ei trăiau în regiuni întinse ale Pământului care nu erau nici munţi, nici deşerturi, dar nu erau nici adecvate agriculturii. Erau mai mult decât vânători-culegători, deşi vânau şi culegeau deopotrivă; ei se plasează în exteriorul versiunii simple, în linie dreaptă, a dezvoltării omenirii, care trece de la vânători-culegători la agricultori, şi astfel la oraşe.

Popoarele din stepele Asiei au fost primele, acum şase mii de ani, care au îmblânzit cai, iniţial pentru a-i mânca. (Caii apăruseră pe celălalt teritoriu uriaş similar stepei mongole, şesurile din America, şi fuseseră vânaţi până la extincţie devreme în istoria omenirii, aşa că americanii nativi n-au avut o cultură ca a crescătorilor de animale asiatici.) Acum aproximativ patru mii de ani, locuitorii stepelor din Asia au început să utilizeze caii pentru călărit, ceea ce le-a îngăduit să se deplaseze pe distanţe uriaşe cu celelalte animale ale lor, oi, capre, vaci, cămile şi iaci, să exploateze păşunile şi să-şi poarte casele – corturi din lemn şi pâslă – pe căruţe. Nu s-au oprit niciodată într-atât de mult încât să devină fermieri, aşa încât n-au construit sate din piatră sau lemn, şi n-au ridicat niciodată oraşe. Din multe puncte de vedere, ei au păşit uşor pe suprafaţa Pământului, lăsând foarte puţine urme prin comparaţie cu restul omenirii.

Cu excepţia propriei cărţi a mongolilor, istoria scrisă le-a atribuit o reputaţie proastă. Nu este surprinzător: istoria a fost consemnată de cei care se stabiliseră în diverse locuri şi care se temeau de nomazi – adesea pe bună dreptate. De câte ori suprapopulaţia sau foametea din stepe cauza o migraţie, indivizii aceia foarte mobili sfârşeau prin a întreprinde incursiuni sau invazii asupra lumii „aşezate”.

Cel mai faimos exemplu timpuriu îl reprezintă hunii, care, după înfrângerea triburilor germanice, au început „marea migraţie”, care a distrus Imperiul Roman de Apus. Hunii călare erau temuţi ca bestialii „ceilalţi”, antiteza tuturor realizărilor civilizaţiei stabilite într-un loc. În anii 550, cronicarul got Iordanes spunea că hunii apăruseră în urma împreunării dintre vrăjitoare şi duhurile necurate, care „au zămislit rasa aceasta sălbatică ce a trăit la început în smârcuri... un trib de oameni piperniciţi, pricăjiţi şi urât mirositori, care cu greu puteau fi numiţi oameni şi care nu aveau o limbă, ci numai ceva ce semăna doar pe departe cu graiul uman... ei aveau un soi de grămadă informă, dacă îi pot spune aşa, în loc de cap, cu puncte luminoase în locul ochilor”. În China, unde atacurile au sosit din partea lui Xiongnu, care poate să fi fost aceeaşi populaţie ca hunii, chinezii aveau aceeaşi părere, numindu-i lupi, stoluri de păsări de pradă şi „sclavi furioşi”.

Este posibil însă ca invadatorii nomazi să fi lăsat în urmă nu doar leşuri şi lanuri incendiate. În anul 2003, în revista *American Journal of Human Genetics* a fost publicat articolul unor cercetători care sugerau că materialul genetic al unui singur mascul de acum nouă sute de ani a fost partajat de 0,5% dintre toţi bărbaţii de atunci, adică aproximativ şaisprezece milioane de indivizi risipiţi în toată Eurasia. [131] Conducătorii puternici au lăsat în urmă o moştenire genetică substanţială şi exemple în această privinţă pot fi găsite din Irlanda până în Africa, însă de data aceasta scara de mărime diferea enorm. Explicaţia cea mai probabilă oferită de cercetători a fost că masculul precursor de foarte mare succes a fost Genghis-Han. Grupurile de markeri pentru cromozomi Y coincideau prea bine cu perioada şi extinderea imperiului său mongol pentru a lăsa loc altei ipoteze. Marele cotropitor poseda femeile inamicilor săi pe oriunde ajungea, nemaipunând la socoteală copiii lui legitimi şi pe ai concubinelor sale. Nu este însă decât una dintre realizările remarcabile ale acelui fiu analfabet al stepelor.

După ce au alungat celelalte triburi nomade din jur, mongolii au condus China ca dinastia Yuan şi au nimicit unele dintre cele mai avansate oraşe şi societăţi musulmane din Asia Centrală. Au subjugat neamul Rus, cucerind aproape toate aşezările majore şi reducându-i pe cneji la rolul de plătitori de tribut. Au pătruns în Europa până în Ungaria, i-au înfrânt pe Cavalerii Teutoni ai Germaniei şi au ajuns la periferiile Vienei, răspândind valuri de panică şi teroare ce au reverberat prin timp. În numai douăzeci şi cinci de ani, Genghis-Han a cucerit o suprafaţă mai mare decât au izbutit romanii s-o facă în patru secole, creând (chiar dacă pentru timp foarte scurt) cel mai mare imperiu terestru din istorie. China n-avea să mai fie niciodată aceeaşi după domnia marelui Kublai-Han, a cărui primă capitală Shangdu (al cărei nume poetul Coleridge l-a scris „Xanadu”) l-a fascinat pe Marco Polo. Kublai-Han a mutat după aceea capitala în oraşul care avea să devină Beijing, pe care l-a refăcut complet, devenind primul împărat care a condus China de acolo. [132] Ulterior mongolii, sau mogulii, aveau să se întoarcă şi spre sud în India.

Chinezii i-au asimilat finalmente pe noii lor conducători mongoli, iar dinastia Yuan n-a durat foarte mult după standardele chineze, deşi a reunificat ţara. Însă sosirea mongolilor în Rusia a avut un efect uriaş asupra dezvoltării ţării aceleia, în privinţa cuvintelor, numelor, îmbrăcămintei, mâncării, sistemului de taxe şi predilecţiei spre conducători „asiatici”. Printre ruşii cu descendenţă mongolă s-au numărat romancierul Turgheniev, poeta Anna Ahmatova şi compozitorul Rimski-Korsakov. Printre triburile nomade ale „Hoardei de Aur” s-au numărat calmucii. Lenin a fost calmuc, aşa cum arată şi forma mongoloidă a feţei sale. [133] În India, marele Babur, primul împărat mogul, a descins din Genghis-Han; aşadar, fără Genghis-Han n-ar fi existat Marii Moguli, nici Taj Mahal, nici Pakistan.

Despre Genghis-Han se pot spune mai multe ca modelator unic de evenimente mondiale, chiar şi dincolo de realizarea unui imperiu militar care a schimbat cursul istoriei chinezilor, perşilor, indienilor şi ruşilor. În ciuda brutalităţii

lor extreme, hoardele mongole au creat un singur spaţiu care a legat estul şi vestul, China şi bazinul Mediteranei, aşa cum nu se mai întâmplase niciodată. După aşezarea Imperiului Mongol, Genghis-Han şi succesorii lui au oferit o rută sigură şi bine condusă pe care mătasea, argintul şi alte bunuri treceau între civilizaţiile emergente ale Europei şi Chinei. Istoricul Ian Morris susţine chiar că mongolii au devastat în asemenea măsură marile oraşe şi culturi musulmane din Bagdad, Merv, Samarkand şi Buhara (care înainte de sosirea lor erau centre de cultură şi învăţătură frumoase, avansate şi pline de viaţă), încât au îngăduit bazinului mediteraneean să facă un salt important înainte: „Pentru că n-au prădat Cairo, acesta a rămas cel mai mare şi mai bogat oraş din Occident, şi pentru că n-au invadat Europa de Vest, Veneţia şi Genova au rămas cele mai mari centre comerciale ale lumii apusene. Dezvoltarea s-a poticnit în vechiul nucleu musulman... dar până în anii 1270, când Marco Polo a pornit spre China, nucleul apusean suferise o mutaţie decisivă în regiunile mediteraneene pe care mongolii le cruţaseră.” [134]

Genghis-Han a fost fiul unei căpetenii mongole, dar a primit un nume specific unui trib rival, tătarii, deoarece tatăl lui tocmai revenise acasă cu un tătar captiv. De aceea băiatul a fost numit Temugin. S-a născut probabil în anul 1162 într-o lume de rivalităţi interminabile între triburi şi de războaie frecvente cu chinezii din sud. Se spune că-i era frică de câini; la opt ani a fost logodit şi dus, aşa cum era tradiţia, în clanul fetei. Însă pe când revenea acasă, tatăl i-a fost otrăvit de tătarii ostili. Temugin a încercat plin de îndrăzneală să revendice conducerea, ca succesor al tatălui, dar tribul mongol nu era dispus să fie cârmuit de un băiat de nouă ani şi a alungat toată familia. Temugin, mama sa văduvă Hoelun şi alţi şase copii mici, dintre care doi fraţi vitregi, au fost lăsaţi pe drumuri. Au trăit în păduri, culegând ceapă sălbatică, seminţe şi plante, mâncând stârvuri de animale şi vânând animalele mici. Într-o poveste-parabolă se spune că Hoelun ar fi dat fiecăruia

dintre fraţi câte o săgeată şi le-ar fi cerut să le rupă. Ei le-au rupt, după care ea a legat într-un mănunchi cele cinci săgeţi şi le-a cerut să le rupă din nou. Fraţii n-au mai putut şi mama lor i-a povăţuit că puterea rezultă din unitate – un mesaj puternic pentru un băiat alungat din trib.

Se spune că la zece ani, Temugin şi-a ucis unul dintre fraţii vitregi. Mai târziu, când a fost capturat de inamici ai tatălui, el a izbutit să evadeze, cu toate că i se pusese un jug uriaş din lemn. Acela era (şi este şi acum) Estul Sălbatic, iar istoria lui Temugin continuă cu alte episoade de hoţii de cai şi isprăvi faimoase până când, prin forţa personalităţii lui, s-a ridicat în cadrul clanului, ajungând la o poziţie de conducere. S-a însurat cu tânăra cu care fusese logodit iniţial, dar ea a fost răpită (şi probabil siluită); el şi un prieten din copilărie au strâns mii de susţinători şi au recuperat-o; a fost prima victorie militară a lui Temugin. El şi mireasa aceea, Borte, aveau să rămână apropiaţi toată viaţa, în ciuda concubinelor lui şi a fetelor sclave.

Până aici este povestea pasionantă, totuşi minoră, a unui conducător militar local aflat în ascensiune. Însă Temugin abia intrase în acţiune.

Populaţiile din stepa mongolă erau divizate în grupări rivale, care includeau tătarii, uigurii şi keraiţii, dar mongoli; există o paralelă clară cu dezvoltarea grupurilor de descendenţă printre americanii nativi de pe ţărmul de vest al Atlanticului – familii foarte extinse şi interconectate prin legături de sânge, extinse apoi şi mai mult prin alianţe. Reuşita lui Genghis-Han a constat în faptul că a găsit un mod prin care să unească triburile stepei într-un singur popor, care să trăiască, să călărească şi să lupte laolaltă – un mănunchi de săgeţi, nu doar una singură. El a început prin încheierea de alianţe şirete. Până în 1190, îi unise pe toţi mongolii, ceea ce nu era nici pe departe simplu, după care şi-a întors atenţia către triburile rivale, oferindu-le învinşilor o parte din viitoarele prăzi de război; le-a oferit de asemenea frăţie, nu surghiun sau dizgraţie, convertindu-i astfel pe inamicii tradiţionali în recruţi noi.

Chiar şi aşa a urmat un lung şi complicat război prin stepă, în timpul căruia Temugin a fost aproape învins, a fost cât pe ce să moară din cauza unei răni de săgeată şi a avut şi greutăţi, nu doar victorii. Puterea i-a crescut totuşi constant. Spre mâhnirea lui, un prieten din copilărie cu care făcuse legământ de frăţie de sânge până la moarte i-a devenit un rival important. Înfrânt, prietenul a refuzat să i se alăture şi, potrivit *Istoriei secrete*, ar fi spus: „Aş fi păduchele din gulerul tău, aş deveni aşchia din căptuşeala hainei tale.” Temugin, care era pe punctul de a deveni Genghis-Han, marele conducător, i-a acceptat cu tristeţe rugămintea şi i-a acordat moartea prin strangulare. Până în anul 1206, Genghis-Han cucerise şi unise popoarele stepei şi era pregătit să uimească lumea.

Ca lider militar, el nu s-a bizuit pur şi simplu pe violenţa brutală faţă de cei care refuzau să se predea, ci a introdus un sistem nou de legi (şi ulterior o scriere nouă) şi a învăţat rapid de la alţii. A utilizat reţele de spioni, maşini de asediu chinezeşti şi arcuri mecanice uriaşe, ba chiar şi bombe cu praf de puşcă în feluri în care nomazii nu mai procedaseră niciodată. Primele lui victime au fost tanguţii, sau Xi Xia apuseni (numiţi uneori „mongolii albi”), un popor al cărui imperiu era de două ori mai mare decât Franţa şi se afla pe graniţa de nord a Chinei propriu-zise, o societate avansată şi sofisticată, care deţinea tehnologia tiparului şi o tradiţie minunată în pictură. Genghis-Han aproape că a şters-o de pe faţa pământului în „primul exemplu consemnat vreodată de tentativă de genocid” [135], cum sugerează unul dintre biografii lui moderni.

A continuat şi a distrus puterea militară a dinastiei chineze Jin mult mai mare, cucerind actualul Beijing şi silindu-i pe Jin să se retragă spre sud, unde succesorii lui Genghis-Han aveau să-i vâneze până la urmă şi să pună capăt definitiv descendenţei lor. Următoarea sa victimă a fost un hanat din vestul Chinei, urmat de uriaşul imperiu Horezm, cu superbele oraşe comerciale fortificate Samarkand, Buhara, Urgench şi Merv, deja menţionate. Acestea au devenit scenele unora dintre cele mai oribile masacre din istorie. Cu

o armată de peste o sută de mii de călăreţi, fiecare ducând alţi doi-trei cai, şi urmat acum de un convoi lung de maşinării de asediu chinezeşti şi sclavi, Genghis-Han şi generalii lui au trecut peste munţi spre citadelele acestea din oaze, care se făleau cu canale subterane şi domuri sclipitoare şi care se îmbogăţiseră din comerţul cu mătase şi sclavi. Acolo s-a dezlănţuit infernul.

S-a estimat că armatele lui Genghis-Han au ucis în doi ani 1,25 milioane de oameni din populaţia totală de trei milioane a lui Horezm. Aşa cum spune istoricul John Man este probabil cea mai mare ucidere în masă din istorie, „echivalent [proporţional vorbind] cu cele 25-30% din populaţie care au murit în urma celei mai mari catastrofe europene, Moartea Neagră”. Omorurile au fost comise pe loturi, după ce oraşele fuseseră cucerite, de către soldaţi care au acţionat metodic cu săbii şi topoare, ucigând bătrâni şi tineri, luptători şi neluptători. Piramide de ţeste şi lagune de sânge au rămas pe nisipuri, iar cruzimi speciale au fost rezervate celor care se împotriviseră cu bravură. Samarkand, care s-a predat destul de prompt, tot a pierdut trei sferturi din populaţie.

Armatele lui Genghis-Han s-au divizat după aceea. El a pornit spre sud, pătrunzând în Afganistan şi nordul Indiei, iar generalii lui au urcat spre nord, în regatul creştin al Georgiei, distrugând în 1221 epoca de aur de care se bucurase sub celebra regină Tamara, apoi şi mai spre nord, către Rusia şi Bulgaria Mare. Au urmat bătălii majore şi o înfrângere notabilă a cnejilor ruşi, care au fost după aceea ucişi prin strivire sub o platformă pe care benchetuiau generalii mongoli. Atacul acela le-a dezvăluit mongolilor că existau suficiente păşuni bogate care să le îngăduie să înainteze şi mai mult în Europa. Ei aveau să revină sub conducerea fiului lui Genghis-Han.

La întoarcere au nimicit prima mare civilizaţie creştină rusă cu capitala în Kiev, distrugându-i aşezările şi risipindu-i populaţia; de aceea când Rusia a reînceput să reapară ca stat slav, a fost situată mult mai în nord, în Moscova şi

Novgorod, conferindu-i până azi un caracter diferit. Peste tot mongolii au propagat teroare şi măceluri, şi în curând au fost descrişi din China până în Europa în chipuri ce reverberează reacţiile îngrozite şi dezgustate faţă de huni din urmă cu şapte sute de ani. Cronicarul englez Matthew Paris a scris că mongolii erau „inumani şi aveau natura bestiilor; puteau fi numiţi mai degrabă monştri decât oameni, însetaţi să bea sânge, şi sfâşiau şi devorau carnea câinilor şi oamenilor”.

Spre sfârşitul vieţii, Genghis-Han a arătat un interes tot mai mare faţă de spiritualitate şi a chemat un înţelept taoist din China Centrală, care să-l educe în arta longevităţii şi vieţii bune. Pare improbabil şi poate să fi fost interesat mai degrabă de prelungirea propriei lui vieţi decât de etică; dacă aşa au stat lucrurile, atunci înţeleptul n-a reuşit să-i ofere un mare ajutor, fiindcă Genghis-Han a murit la scurt timp după împlinirea a şaizeci de ani, după ce-i învinsese din nou pe Xi Xia, care nu-l susţinuseră în campania din Asia Centrală... şi plătiseră preţul. El a murit cu ochii aţintiţi spre noi victorii în China.

Există numeroase istorii despre moartea lui, care a fost pusă pe seama bolii, a unei căderi de pe cal sau chiar a asasinării de către o concubină care-şi ascunsese o pereche de cleşti în zona intimă şi care l-a castrat parţial. A fost înmormântat în secret, iar relatarea potrivit căreia toţi cei implicaţi au fost ucişi după aceea pentru a-i proteja sanctitatea locului de veci este probabil la fel de apocrifă ca şi povestea cu cleştele. În prezent arheologii cred că au identificat văi posibile în care să fi fost înhumat şi s-ar putea ca Mongolia modernă să fie în câţiva ani locul unei descoperiri spectaculoase.

Succesorii lui Genghis-Han au extins imperiul mongol până la dimensiunile lui maxime, cucerind China şi Coreea şi învingându-i în Apus pe polonezi şi unguri, în ale căror armate luptau francezi şi germani. Aceleaşi metode de măcel atât de bine cunoscute în Asia au fost repetate în Europa. Mongolii foloseau de acum praful de puşcă şi

bombele lansate de catapulte, care i-au îngrozit şi i-au stupefiat pe europenii înapoiaţi. În mod aproape cert, ei ar fi putut cuceri Germania, Franţa şi Italia dacă ar fi dorit, dar fisuri interne începuseră să le afecteze imperiul şi armatele mongole s-au retras. De acum însă deţineau stăpânirea efectivă a Rusiei şi cereau tribut regulat din partea cnejilor şi oraşelor care supravieţuiseră.

Este adevărat că puterea mongolă a adus o perioadă de pace în Asia Centrală, îngăduind negustorilor şi exploratorilor să călătorească în siguranţă din Mediterană până la Pacific. Genghis-Han, el însuşi analfabet, a supravegheat punerea bazelor ştiinţei de carte mongole. A dat dovadă de toleranţă religioasă totală, permiţându-le creştinilor, musulmanilor, budiştilor şi altora să venereze după cum doreau, totuşi pacea lui a fost cea care urmează devastării, iar toleranţa era specifică atotcuceritorului şi ateului. Calea lină pregătită pentru Marco Polo şi alţii fusese realizată cu preţul distrugerii marii civilizaţii islamice din Asia Centrală, ca şi a multor centre chineze şi europene. Deşi aveau acum propria lor capitală – Karakorum, un loc sărăcăcios, potrivit tuturor relatărilor –, mongolii nu erau interesaţi să construiască altceva decât piramide de ţeste (iar la aşa ceva erau cu certitudine pricepuţi). Nu au lăsat nicio idee filosofică interesantă sau literatură, cu excepţia propriei lor istorii, au creat puţine lucruri frumoase, iar în majoritatea lumii pe care au cucerit-o nu şi-au exploatat fructuos câştigurile.

Totuşi Genghis-Han a schimbat lumea. Fără intenţie, el a ajutat Europa creştină să se ridice deasupra imperiului musulman şi a pus capăt divizărilor Chinei. Unii au încercat să facă din el un apostol timpuriu al globalismului şi comerţului liber. În propria lui ţară, Mongolia, este un erou naţional formidabil; statuia lui ecvestră, cea mai mare din lume, străluceşte deasupra stepelor, iar chipul lui radiază de pe bancnote, coaste de dealuri şi panouri de afişaj. Însă adevărul este că, deşi lumea ar fi fost foarte diferită fără ascensiunea băiatului surghiunit de trib, probabil că ar fi dus-o şi mult mai bine.

MARCO GURALIVUL

În jurul unor indivizi, poveştile se strâng ca muştele. Se spune că atunci când călătorul şi povestitorul Marco Polo a revenit în cele din urmă la Veneţia după o călătorie de douăzeci şi patru de ani în China şi Orientul Îndepărtat, el şi tovarăşii lui erau îmbrăcaţi în veşminte din mătase lucioasă, blănuri lăţoase şi straie tătare. Îşi puteau aminti cu greu veneţiana – de altfel, cu greu mai puteau fi consideraţi italieni –, dar când au spintecat căptuşelile hainelor, s-a revărsat o cascadă de rubine şi smaralde. Povestea aceasta apare pentru prima dată în 1295, la aproape două sute de ani după întoarcerea lui Polo. Cu mult timp înainte însă el însuşi era luat peste picior pentru exagerările sale. La bătrâneţe, era cunoscut de către veneţieni ca Marco il Milion, sau Marco Milion, o referire probabil nu la bogăţia lui, ci la entuziasmul pentru denaturări: „milioane" din asta, „milioane" din alta. S-a spus de asemenea că, pe patul de moarte, prietenii l-au îndemnat să-şi recunoască exagerările, pentru a nu-şi întâlni Creatorul cu minciuni pe limbă. El a replicat: „N-am spus nici măcar jumătate din ce am văzut." [136] Ar fi fost un excelent jurnalist britanic de tabloid.

Sau măcar un jurnalist de succes, pentru că relatările lui despre călătoria sa în Mongolia şi China, faimoase în toată lumea şi care au transfigurat Europa medievală, nu sunt nici pe departe un model de reportaje. Ele includ nonsensuri evidente despre legendarul rege creştin Părintele Ioan, poveşti despre minuni şi zvonuri fantastice auzite în timpul unei călătorii despre care nimeni dintre cei care au încercat să-i calce pe urme n-a izbutit s-o reproducă. Niciuna dintre laudele sale delirante despre rolul important pe care l-ar fi jucat la Curtea chinezo-mongolă nu este confirmată de consemnările chinezeşti detaliate din epocă. Marco nici măcar nu menţionează multe aspecte din China pe care majoritatea călătorilor străini le-ar fi notat ca demne de amintit: Marele Zid, beţişoarele pentru mâncare, ceaiul, legăturile picioarelor femeilor, scrierea chineză. Un studiu minuţios întocmit de un savant britanic care a

studiat în Beijing şi a scotocit izvoarele epocii a concluzionat că probabil Marco nici n-a ajuns vreodată în China, ci s-a mulţumit să combine zvonurile cu fragmente reproduse din alte relatări. [137]

Cu toate acestea, cartea lui, dictată într-o închisoare genoveză unui scriitor de cronici romanţate vorbitor de franceză, a devenit un succes uriaş şi şi-a păstrat popularitatea tocmai fiindcă Marco Polo se pricepea să povestească. Ea ne oferă până şi azi imagini pline de viaţă ale lumii lăsate în urma erupţiei mongole. Multe dintre lucrurile stranii relatate de el, ca utilizarea de către chinezi a unor bucăţi de hârtie ştampilată drept bani şi obiceiul lor de a arde bucăţi de piatră neagră pentru încălzire, s-au dovedit adevărate. Dincolo de China, Polo a relatat obiceiuri din India care ar fi părut foarte bizare, ca adorarea vacilor sacre şi autosacrificarea soţiilor pe ruguri funerare, ca şi descrierile locurilor unde o bizară substanţă vâscoasă mustea din sol şi putea fi arsă pentru a produce căldură. El a adus europenilor primele ştiri despre Java, Insulele Mirodeniilor şi Burma – o lume de minuni aflată undeva dincolo de orizont. De aceea nu este de mirare că *Descrierea lumii*, scrisă în 1298, probabil în franceză, şi tradusă apoi prompt în dialecte italiene, latină, spaniolă, portugheză, engleză, irlandeză şi multe alte limbi, a pus pe jar imaginaţia europenilor.

Invaziile mongolilor trasaseră de acum drumuri de transport sigure între bazinul Mediteranei şi China, reconectând rute ce fuseseră mult timp dominate de negustori musulmani. Începând cu secolul al VII-lea, corăbieri şi negustori din Persia, Egipt şi Mesopotamia învăţaseră să folosească musonii pentru a ajunge în India. Până în anii 720, navigatori musulmani ajunseseră pe coastele Chinei, îngrijorându-i pe budiştii locali. Legăturile acestea comerciale au devenit mai intense după 750, când Abbasizii au mutat capitala lumii islamice la Bagdad, care era legat de Golf prin fluviul Tigru. În timpul uneia dintre cele mai mari dinastii ale ei, Tang, China a fost neobişnuit de deschisă faţă de exterior. Influenţe persane şi arabe au

devenit notabile în arta chineză şi astfel şi în cea japoneză. Tradiţionalul Drum al Mătăsii pe uscat a continuat să fie folosit, în ciuda recentei rivalităţi dintre islam şi China dinastiei Tang în Asia Centrală.

Aşa cum se întâmplă frecvent, războiul şi comerţul au mers braţ la braţ. După înfrângerea chinezilor de către arabi în bătălia de la râul Talas din actualul Kîrgîzstan în 751, prizonieri chinezi i-au învăţat pe musulmani arta producerii hârtiei în Samarkand, iar tehnologia a ajuns finalmente şi în Europa. (Foarte lent însă: prima fabrică de hârtie de acolo s-a deschis în Franţa în 1189 [138].) Dinastia Tang avea să se prăbuşească în 907 şi haosul politic a subminat sistemul comercial în următorii cincizeci de ani, dar dinastia Song care i-a succedat a continuat să participe pe piaţa musulmană. Bumbacul şi vopselurile indiene mergeau în China, iar mătasea, mirodeniile şi porţelanul se îndreptau şi mai spre est. Chinezii doreau de la negustorii arabi aur, sclavi şi cai, dar şi fildeş şi tămâie. Aşa cum descrie pitoresc o istorie a lumii: „În numai câteva secole după moartea Profetului, adepţii lui împletiseră aproape toată lumea cunoscută într-un vast centru comercial în care aurul, fildeşul şi penele de struţ din Africa puteau fi schimbate pentru blănuri scandinave, chihlimbar baltic, mătăsuri chinezeşti, piper indian şi obiecte persane făurite din metale.” [139]

În timpul dinastiei Song, care a durat din anul 960 până la victoria finală a dinastiei mongole Yuan asupra sudului în 1279, „chinezismul” Chinei a devenit mult mai clar: o cultură consumatoare de mei şi vin a devenit una care mânca orez şi bea ceai. Realizările cele mai de seamă ale dinastiei – porţelanul, picturile şi producerea de cărţi – au coincis cu un export maritim animat. A fost o epocă de aur pentru cultura chineză, o epocă a curiozităţii intelectuale şi scrierilor superbe. Bombele cu praf de puşcă, aruncătoarele de flăcări şi catapultele gigantice achiziţionate de Genghis-Han fuseseră inventate în această perioadă. Epoca aceasta a cunoscut unii dintre cei mai superbi cărturari-poeţi, dar şi inventivitate tehnologică galopantă, în timp ce apreciata

birocraţie chineză lucra preocupată în culise. Dinastia Song s-a confruntat însă cu o serie de invadatori mai războinici din nord şi în 1127 s-a retras pentru a-şi stabili capitala în sud, unde a prosperat timp de un secol şi jumătate, respingând armate, până a cedat finalmente înaintea lui Kublai-Han, protectorul lui Marco Polo. Pentru europeni, această bătălie titanică între civilizaţii fusese bine ascunsă îndărătul barierei puternice şi ostile a islamului, împotriva căreia cruciaţii au continuat să-şi poarte războiul sfânt lipsit de succes. De aceea, când au oferit Asiei Centrale un secol de pace, hanatele mongole au deschis o fereastră într-un zid de secole de ignoranţă reciprocă între China şi bazinul Mediteranei. Pentru italienii din vremea lui Marco Polo, chinezii erau la fel de misterioşi precum fuseseră pentru romani. Lumea aceea străină aducea veşminte moi şi mătăsoase făcute prin tehnici necunoscute, ca şi farfurii subţiri şi vase, mult mai fine decât orice puteau face europenii, alături de poveşti bizare despre regi măreţi. Dar cine erau oamenii aceia? Trebuie să fi fost cumva ca descoperirea vieţii pe Lună, iar europenii educaţi au devenit tot mai curioşi şi nerăbdători. Povestitorul Marco căpătase o piaţă lacomă după informaţii.

Indiferent care ar fi adevărul despre itinerarul lui Marco, nimeni nu se îndoieşte că, cu ani în urmă, tatăl şi unchiul său călătoriseră până la Karakorum, capitala acum dispărută a mongolilor. Ei făcuseră negoţ în Crimeea, dar fuseseră siliţi să plece spre est din cauza războiului dintre doi nepoţi ai lui Genghis-Han, şi au fost printre primii occidentali care au ajuns benevol în cartierul general mongol. Veneţienii fuseseră atraşi acolo de alt nepot al lui Genghis-Han, cel mai faimos dintre toţi: Kublai-Han. Acesta învinsese într-un război pentru succesiune şi conducea acum ceea ce putem numi filiala chineză a afacerii de familie. Din anii 1250, el avansase tot mai mult în teritoriul chinez, ridicându-şi prima capitală la Shangdu, pentru ca din 1266 să creeze un gigantic complex nou al Curţii la Beijing.

Din multe puncte de vedere, Kublai-Han este chiar mai interesant decât bunicul său Genghis-Han, deoarece el a întors spatele tradiţiei politice şi militare a vieţii nomade şi a preluat în locul ei tradiţiile chineze mai impresionante ale guvernării. Ca şi Genghis-Han, Kublai-Han era înviorător de deschis la minte în privinţa religiilor altor popoare şi era interesat de lumea din exterior mai mult decât anteriorii conducători chinezi mulţumiţi de sine. Alături de musulmani persani, în Karakorum trăiau clerici creştini nestorieni şi catolici, un medic grec, o franţuzoaică, un aurar parizian, fiul unui englez pe nume Basil şi mulţi alţii. [140] În Shangdu şi Beijing, Kublai-Han a folosit mulţi tehnicieni şi sfetnici musulmani, dar şi chinezi nativi. În scurt timp Beijing avea până şi o catedrală catolică. Când armatele lui au înaintat spre sud pentru a termina cu dinastia Song, Kublai-Han s-a folosit cu certitudine de străini care să proiecteze şi să manevreze maşinării de asalt şi catapulte gigantice; revendicarea lui Marco Polo că el însuşi îl ajutase pe Kublai-Han în calitate de sfetnic militar nu este în general crezută, nu în ultimul rând pentru că datele nu coincid. Victoria lui Kublai-Han asupra lui Song a fost ajutată de asemenea de atitudinea sa generoasă faţă de trădători şi prizonieri.

Se spune că Kublai-Han fusese îndeajuns de interesat de religiile străine pentru a cere tatălui şi unchiului lui Marco să ducă o scrisoare Papei, în care îi solicita să trimită la Curtea mongolă până la o sută de creştini învăţaţi pentru a susţine cazul convertirii şi ulei sfânt de la Ierusalim. Negustorilor li s-a asigurat salvconduct, cu tăbliţe speciale din aur care jucau rolul de paşapoarte imperiale mongole. Când au ajuns însă acasă, după o călătorie de trei ani, au descoperit un vid de putere papal. Clement al IV-lea tocmai murise şi avea să mai dureze mult până la alegerea ca succesor a lui Grigore al X-lea în 1271. Revenit în Veneţia, tatăl lui Marco Polo s-a reîntâlnit cu fiul său, care avea pe atunci şaptesprezece ani şi au plecat împreună spre China fără cei o sută de teologi, dar cu expresii de bunăvoinţă şi cadouri de la papa Grigore. Marco avea să lipsească practic un sfert de secol. Potrivit relatării sale, după călătorii extraordinare, a trăit la Curtea lui Kublai-Han ca sfetnic

favorit şi a călătorit pe cheltuiala împăratului mongol prin China şi dincolo de hotarele ţării, revenind pe mare din India, unde fusese însărcinat cu escortarea unei prinţese la un conducător mongol local. El a călătorit cu o flotă de corăbii chineze uriaşe şi a adus în Europa, printre alte veşti, primele istorii despre bogăţia Japoniei şi despre Buddha, despre care Marco Polo credea că ar fi fost considerat un mare sfânt creştin dacă ar fi trăit în Europa.

Revenirea finală a lui Marco Polo a fost urmată de izbucnirea altui război între republica Veneţia şi marea ei rivală Genova. El a fost capturat în timpul unei bătălii maritime şi a fost întemniţat împreună cu scriitorul Rustichello da Pisa, căruia i-a povestit întâmplările sale extraordinare. Rustichello le-a transpus pe hârtie şi restul este... ei bine, nu tocmai istorie, dar cu certitudine o lectură bună care să-i ţină pe cititori pe marginea scaunului. Cartea a fost tradusă destul de repede, a mai suferit adăugiri, modificări, a fost tradusă greşit, apoi a evoluat în versiuni diferite pentru mai mult de două secole; au fost identificate 143 de versiuni. [141] A avut o influenţă uriaşă, fiind un bestseller al epocii sale înainte de inventarea tiparului. În ciuda războaielor ei dinastice şi clădirii de catedrale măreţe, Europa se percepea ca fiind în pragul unor civilizaţii alternative, iar cartea aceasta oferea o uşă spre un viitor diferit.

Rămâne sâcâitoare întrebarea: A fost cu adevărat Marco Polo în China? Dovezile contrarii sunt destul de puternice, totuşi dacă *nu a fost*, unde stătuse cei douăzeci şi patru de ani? Şi cum acumulase atâtea informaţii, dintre care unele corecte? Ar fi putut auzi poveştile altor călători sau să fi citit cărţi pierdute acum, scrise de negustori musulmani. Pe de altă parte, este posibil ca şi mulţi dintre noi să nu remarcăm lucruri pe care istoricii ulteriori le-ar putea considera importante. Memoria ne joacă feste. Împodobim evenimentele până nu mai ne putem reaminti ce este real şi ce este născocire.

Cartea lui Polo abundă în genul de detalii comerciale şi materiale care l-ar fi interesat pe un negustor veneţian lacom – el a fost o întrupare perfectă a oraşului său. Veneţia, care începuse ca un ansamblu de insule noroioase folosite ca sanctuar al refugiaţilor în perioada ultimelor războaie romane, se dezvoltase într-o republică agresivă şi viguroasă, ale cărei galere şi corăbii cu pânze erau strâns legate de lumea comercială dominată de musulmani, transportând mirodenii, sclavi, sare, blănuri, fier şi cherestea între regatele creştine şi califate. Întrucât provenea dintr-o familie de negustori care se baza pe optimismul şi naivitatea investitorilor de acasă, nu-i de mirare că Marco Milion avea predilecţia de a-şi exagera importanţa şi a se lăuda şi nici că n-a sesizat amănunte ce aveau să-i fascineze ulterior pe istoricii sociali. În esenţă, vestea adusă de el era foarte simplă: dincolo de Europa există o lume bogată, cu oportunităţi pentru cei îndeajuns de curajoşi să profite. Acela era mesajul pe care europenii aveau să-l devoreze cu atâta lăcomie prin intermediul tuturor traducerilor şi ediţiilor, iar cartea lui Polo avea să fie urmată de alte relatări ale unor călători, cu amestecuri similare de reportaje aparente şi născociri nebuneşti. Un exemplar din povestea lui Polo a fost purtat de Cristofor Columb în epopeica lui expediţie spre Americi; Columb era mai cu seamă incitat de posibilităţile din „Chipangu”, adică Japonia.

A existat totuşi o ultimă ironie a sorţii legată de relatarea lui Marco Polo. China bogată şi sofisticată pe care a descris-o el, cu oraşe superbe (la momentul respectiv, în oraşele din China trăiau şase milioane de oameni, mult peste Europa), invenţii, lux şi organizare desăvârşită era de fapt în declin. Dinastia Song, care realizase atâtea, dispărea deja după ani de măceluri teribile şi distrugeri, înaintea aceluiaşi Kublai-Han pe care familia Polo îl admira atât de mult.

De ce n-au pornit mai rapid europenii pe urmele lui Marco Polo? Nu era aceasta prima mare oportunitate de a se extinde din nou dincolo de bazinul Mediteranei, peste uscat spre China? Ei speraseră mult timp că lumea mongolă va fi un aliat util împotriva duşmanului musulman comun; de aceea şi entuziasmul Papei pentru convertirea lui Kublai-Han (un obiectiv neîndeplinit pe de o parte fiindcă italienii n-au izbutit să demonstreze nicio minune incitantă chinezilor sceptici).

Oportunitatea n-a fost totuşi fructificată. Europenii au continuat să se bucure de obiectele de lux şi de mirodeniile – esenţiale pentru o mâncare gustoasă – care soseau pe Drumul Mătăsii, dar la numai doi ani după moartea lui Marco Polo, în 1329, în stepele prin care călătorise el şi în valea lui Yangtze s-a întâmplat ceva care a schimbat totul.

O epidemie ciudată ucidea enorm de mulţi oameni. În 1345 afecta coasta Chinei. În 1346, ajunsese în Crimeea, unde făcuseră comerţ tatăl şi unchiul lui Marco şi-şi începuseră călătoria epopeică. În anul următor, Moartea Neagră, adusă de corăbii şi probabil de şobolani, s-a răspândit în bazinul mediteraneean. În martie 1348, zilnic mureau câte şase sute de veneţieni. Bărci pline cu cadavre erau remorcate pe insulele din lagună pentru a fi înhumate. Majoritatea medicilor decedaseră deja. Acelaşi schimb de bunuri, oameni şi poveşti care îngăduise ascensiunea nemiloasei republici maritime îşi abătea acum răzbunarea. S-a estimat că au murit trei cincimi din toţi veneţienii, iar cincizeci de familii nobile au dispărut cu desăvârşire. [142]

Se apreciază că Moartea Neagră a ucis între o treime şi jumătate din toţi europenii şi a avut un impact similar asupra Chinei. Pentru ambele civilizaţii a însemnat sfârşitul brusc şi sălbatic al unei perioade de creştere şi progres, exacerbat de o schimbare a climei care a adus multe ierni aspre şi a devastat culturi. [143] În Europa a avut unele efecte surprinzătoare. În primul rând, pentru că au murit atât de mulţi ţărani esenţiali în agricultură din ţări occidentale ca

Franţa şi Anglia, supravieţuitorii au putut negocia condiţii mai bune şi s-au mai putut elibera într-o oarecare măsură de cerinţele latifundiarilor; din masacrul bacteriologic au apărut începuturile unei societăţi mai mobile, nu atât de strict legată de moşiile familiilor nobile.

În mod straniu în Europa de Est efectul a fost aproape invers. Moşierii şi-au sporit puterea şi domeniile, şi, treptat, i-au silit pe ţăranii supravieţuitori la o dependenţă şi mai strânsă, cunoscută de istorici ca „a doua şerbie". Fenomenul a fost posibil, pentru că marii latifundiari din Europa de Est, care avea să ajungă mai târziu la feudalism, fuseseră mai puternici şi mai bine înrădăcinaţi înainte de sosirea epidemiei. Oraşele din actualele state Polonia, Ungaria şi estul Germaniei erau mai puţin populate şi puternice decât oraşele mercantile din nordul Italiei şi Anglia, care făceau comerţ cu lână şi vinuri. Este posibil ca progresele în drepturi legale şi putere a ghildelor din Europa de Vest să nu fi fost spectaculoase potrivit standardelor moderne, totuşi au fost suficiente ca să încline avantajul împotriva nobilimii când forţa de muncă a fost insuficientă. În Est, aristocraţia a fost mai nemiloasă şi s-a confruntat cu mai puţină rezistenţă din partea ţărănimii risipite. În felul acesta o diferenţă modestă în balanţa puterii, amplificată pe neaşteptate de perturbarea socială a Morţii Negre, a cauzat modificări extrem de divergente în urma cărora Europa de Vest avea să fie pentru multe secole mai avansată şi mai complicată din punct de vedere social decât Europa de Est [144].

Franţa şi Olanda aveau să influenţeze întreaga lume, pe când Polonia şi Cehia aveau să influenţeze doar lumea din imediata lor vecinătate.

Desigur efectele acestea au fost invizibile pentru supravieţuitorii devastărilor produse de molimă, care avea să revină la intervale neregulate în secolele următoare. În prima dintre acele întoarceri, care a fost absolut oribilă, unele oraşe au devenit simple spectre ale anterioarelor întrupări. Sate întregi s-au golit şi ogoarele lor au fost

năpădite de buruieni şi păduri. Au înflorit mania religioasă şi extremismul, iar în mintea creştinilor s-a înrădăcinat adânc o viziune sumbră a sfârşitului lumii. Autorităţile s-au clătinat. Meşteşugurile şi îndemânările au cunoscut un declin. Papalitatea s-a cutremurat. De cealaltă parte a Eurasiei, gloria Chinei dinastiei Song s-a fărâmiţat şi ţăranii s-au răsculat şi acolo. Mesajul de speranţă al lui Marco a răsunat în van printre oameni care nu erau încă îndeajuns de puternici pentru a se întinde şi a-şi uni mâinile.

NAVIGÂND DIN BIZANŢ

Iată cum s-a terminat totul. Aproape douăzeci şi trei de kilometri de ziduri apărau Constantinopolul, despre care s-a spus că era cel mai mare oraş al creştinătăţii. Dar între ziduri, printre bisericile multicolore, monumentele antice romane şi pieţele spaţioase trăiau acum atât de puţini oameni, încât părţi din oraş fuseseră redate agriculturii. În anii 500, fusese cel mai mare oraş al lumii apusene, cu o jumătate de milion de locuitori. Până în anii 1200, aici mai locuiau patru sute de mii, dar averea sa i-a uluit pe vizitatori. Cruciatul francez Geoffroi de Villehardouin a vorbit despre „meterezele înalte şi turnurile puternice... palatele splendide şi bisericile care suiau spre cer”. Cruciaţii, a mai spus el, „nu crezuseră niciodată că pe pământ putea să existe un loc atât de bogat şi de puternic”. Nu mult după aceea, un negustor musulman pe nume Abdullah a spus că avusese nevoie de o dimineaţă întreagă pentru a traversa Constantinopolul dintr-o parte în cealaltă şi că oraşul avea aproape o sută de mii de biserici. [145] Cu toate acestea, până în 1453, la ultima luptă a Constantinopolului, cel din urmă împărat, Constantin al XI-lea Paleologul, a fost nevoit să apere zidurile acelea cu numai şapte mii de bărbaţi în putere.

În faţa lui se afla o armată vastă sub comanda unui tânăr sultan turc, Mehmet al II-lea, cu nas coroiat, crud şi cu minte sclipitoare. El îi îngrozise deja pe apărători pentru că şi trăsese corăbiile pe uscat pe tăvălugi, astfel că oraşul, înconjurat din două părţi de apă şi dintr-o parte de uscat –

acolo unde faimoasele lui ziduri erau cele mai puternice – era practic sugrumat. Mehmet avea o sută de mii de soldaţi călită în lupte şi tunuri excelente, proiectate de un inginer german. Cucerise deja toate aşezările şi fortăreţele din jur şi-i trăsese pe toţi supravieţuitorii în ţeapă sub ochii apărătorilor Constantinopolului. Toate cererile disperate după ajutor ale acestora adresate conducătorilor creştini ai Europei rămăseseră fără răspuns. O eclipsă de lună, căderea celei mai preţioase icoane pe când era purtată pe străzi, o furtună violentă, o ceaţă deasă şi o lumină roşie ciudată pe cer îi convinseseră deja pe mulţi că Dumnezeu părăsise oraşul creştin care fusese cândva cel mai de seamă din lume. Dangătul clopotelor şi procesiunile cu icoane au continuat totuşi, în timp ce bizantinii disperaţi solicitau ajutor.

Acum, al unsprezecelea împărat Constantin le-a spus comandanţilor săi că trebuie să fie pregătiţi să moară pentru credinţă, ţară, suveran şi familie. El le-a reamintit că erau urmaşii eroilor greci şi romani. În uriaşa catedrală Sfânta Înţelepciune, sau Hagia Sophia, sute de preoţi şi călugări, călugăriţe şi oameni simpli s-au adunat pentru ultima slujbă.

În primele ore ale zilei de marţi 29 mai 1453, trâmbiţele şi tobele turceşti au răsunat şi a început asaltul. Val după val de soldaţi s-au repezit către zidurile avariate de tunuri. În cele din urmă, mişcându-se în formaţie perfectă, sclavii născuţi creştini care fuseseră transformaţi în ieniceri, trupele de elită credincioase ale lui Mehmet, au început să-i copleşească pe apărătorii disperaţi. Turcii s-au revărsat prin spărturi, ucigând nestingheriţi tot ce întâlneau. În Sfânta Sofia, preoţii au continuat să ţină slujba, chiar în vreme ce atacatorii au deschis cu forţa uşile mari ale bisericii, înjunghiindu-i şi spintecându-i pe cei dinăuntru până au ajuns la altar, unde preoţii înşişi au murit în timp ce oficiau serviciul divin. Se spune că împăratul Constantin, care era decis să nu fie luat prizonier, şi-a scos toate însemnele imperiale, purpura şi acvilele şi s-a năpustit cu sabia în

mijlocul încleştării celei mai crâncene, unde a fost repede omorât.

Imperiul Bizantin, sau Imperiul Roman de Răsărit, a fost una dintre poveştile de cel mai mare succes din lumea mediteraneeană, dar a rămas în amintire în primul rând pentru sfârşitul său. Mult timp a fost considerat un eşec impresionant şi de proporţii, secundar direcţiei principale de înaintare a istoriei europene.

Despre Bizanţ cei mai mulţi dintre noi avem o impresie vagă de strălucire şi decadenţă; aşa cum a spus W.B. Yeats, poetul irlandez din secolul al XX-lea:

„Bătut-n aur smălţuit

Spre-a ţine treaz pe Împăratul adormit...”

Putem vedea zidurile titanice, dintre care unele părţi încă mai subzistă în jurul centrului actualului Istanbul, şi arta ciudată produsă de bizantini. A fost o cultură a mozaicurilor şi fildeşurilor sculptate, a împăraţilor cu pleoape grele, sfinţilor şi îngerilor solemni. Istoricii artelor ne spun că de la ea au provenit iconostasele mai bine cunoscute ale Renaşterii, iar legătura cu icoanele creştin ortodoxe ale Rusiei şi Bulgariei este clară: prima icoană pictată din istoria Rusiei, care este venerată şi azi la Moscova, a fost de fapt executată în Constantinopol. Arta bizantină pare totuşi cumva în afara curentului principal al artei europene, un personaj spectral pe jumătate ascuns în desişuri teologice şi hăţişuri istorice. Iar acelaşi lucru este valabil şi pentru Bizanţ în sine.

Până şi numele este evaziv. „Byzantion” a fost numele vechiului oraş grecesc pe care Constantin l-a cucerit şi din care a intenţionat să facă noul centru al Imperiului Roman. Urmând tradiţia greco-romană a conducătorilor care au denumit oraşe cu propriul lor nume (de exemplu, Alexandria), el l-a botezat Constantinopol. Cetăţenii săi îşi

spuneau bizantini, pentru a se deosebi de romanii din Vest, dar uneori şi *romani* (din latină), deoarece pretindeau că moşteneau tot ce avusese mai bun vechea Romă. Noi obişnuim să vorbim despre Imperiul Bizantin. Aşa cum aminteam mai devreme, nordicii copleşiţi de măreţia sa i-au spus Miklagard, „Marele Oraş”; în greacă era cunoscut ca Oraşul Domnului. În prezent este Istanbul. Indiferent însă cum i-am spune, a fost, aşa cum ne reaminteşte cronicarul său modern John Julius Norwich, o societate umană cu o existenţă remarcabil de îndelungată. Întemeiat de Constantin în mai 330, Constantinopolul a fost cucerit de otomani în mai 1453 şi astfel a dăinuit 1 123 de ani şi optsprezece zile. Este aproximativ aceeaşi durată care separă Marea Britanie de azi de Anglia lui Alfred cel Mare, saxoni şi danezi. Dacă Bizanţul a fost un „eşec” sau „secundar direcţiei principale”, atunci a fost un eşec remarcabil de durabil.

Dispreţul istoricilor victorieni faţă de el proiectează o umbră lungă. Norwich citează lucrarea lui W.E.H. Lecky din 1869, care a considerat Imperiul Bizantin: „fără excepţie, forma cea mai sordidă şi demnă de dispreţ pe care a cunoscut-o până acum civilizaţia... o istorie monotonă de intrigi ale preoţilor, eunucilor şi femeilor, de otrăviri şi comploturi, de nerecunoştinţă uniformă şi fratricide perpetue.” [146] De unde provenea furia aceea faţă de Bizanţ? Poate că înapoia ei se află dragostea istoricilor pentru ordine. Bizanţul nu se potriveşte în naraţiunea unui marş occidental constant spre Iluminism. El n-a adus omenirii moderne invenţii ştiinţifice utile sau multă literatură originală – deşi a avut câţiva istorici minunat de scandaloşi şi plini de viaţă în descrieri. Şi, desigur, a avut un sfârşit tragic.

Însă motivul principal pentru acoperirea Bizanţului sub straturi de condescendenţă şi neglijare este rolul central al religiei pentru civilizaţia sa. Cultura aceea a fost mai saturată în fervoare religioasă şi dispute teologice decât oricare alta din istoria lumii mediteraneene. Deşi a fost întemeiată de un împărat roman care a dorit să impună creştinismul supuşilor săi, abia treptat a devenit un nod real

al creştinătăţii. Chiar în timp ce împăratul Iustinian construia uimitor de frumoasa şi radicala catedrală Sfânta Înţelepciune, sau Sfânta Sofia – a fost târnosită în 537 şi sub cupola ei faimoasă în toată lumea se află acum o moschee –, oraşul găzduia numeroase altare păgâne şi statui de zei romani. În domeniile legislaţiei, militar şi know-how-ului ingineresc, al divertismentelor, învăţăturii şi finanţelor, Bizanţul a fost pivotul dintre lumea clasică şi cea medievală creştină. Însă a fost un pivot care se mişca încet şi scârţâia.

Bizantinii au fost aproape mereu implicaţi în lupte – cu valurile de nomazi ce soseau din est, apoi împotriva cuceritorilor musulmani care presau prin flancurile lor estice bogate şi, adesea, cu regate creştine rivale din vest şi nord. În epoca sa de maximă întindere, imperiul cuprindea sudul Italiei, Balcanii, majoritatea Bulgariei actuale, Grecia, Turcia şi Crimeea, de pe latura nordică a Mării Negre. La apogeul său, atrăgea imigranţi din toată Europa şi Asia care munceau şi luptau în numele său, printre care italieni, vikingii care au devenit Garda Varegă şi anglo-saxonii care-şi pierduseră căminele după cucerirea normandă din 1066. Cu mult înainte de prăbuşirea marilor sale ziduri, Constantinopolul se redusese la ceva mai mult de un oraş-stat micuţ, cu petice de pământ arabil în exterior.

Însă conflictul real al Bizanţului, care n-a încetat aproape niciodată, a fost în privinţa adevăratei naturi a lui Dumnezeu, a lui Hristos şi a Sfântului Duh, dar şi a modurilor corecte de venerare. Credinţe diferite despre natura lui Hristos, autoritatea Papei şi episcopilor şi multe chestiuni minore i-au divizat radical şi tragic pe bizantini şi pe inamicii lor creştini.

Adesea ne vine greu să privim cu seriozitate asemenea argumente, însă vina poate fi a noastră; pentru creştinii epocii aceleia, acestea erau întrebări importante şi personale. Când Constantin i-a convocat pe toţi episcopii creştini la marele Conciliu de la Niceea în anul 325 pentru a

discuta opiniile preotului Arie, dezbaterea a fost dacă Hristos avea aceeaşi substanţă divină ca Dumnezeu sau dacă (aşa cum considerau adepţii lui Arie) era o entitate mai mică decât Dumnezeu. Aceasta nu era o simplă ciorovăială, deoarece dacă arienii aveau dreptate, atunci mesajul lui Hristos de mântuire prin intermediul său era pus serios sub semnul întrebării. Era nici mai mult, nici mai puţin o chestiune de viaţă şi de moarte. Arianismul a fost condamnat, deşi a supravieţuit şi şi-a sporit popularitatea printre multe popoare din nord. Au urmat apoi alte dispute înverşunate. Multe se refereau la ritualuri şi cuvintele folosite în slujbele din biserică, iar ulterior dacă Papa de la Roma sau Patriarhul de la Constantinopol era adevăratul conducător al întregii creştinătăţi. În tot acel timp, teologi sclipitori, călugări care trăiau în mănăstiri sau ca sihaştri şi episcopi intimidanţi din biserici periferice aveau să se testeze reciproc şi să-şi atragă mase însemnate de adepţi.

Spiritualitatea Bizanţului a fost transmisă prin slujbele lungi acompaniate de muzică, aerul încărcat cu arome de tămâie, în splendide biserici aurite care trebuie să-i fi uluit pe credincioşi. Bisericile occidentale au învăţat de la ele cum să încânte simţurile, ba chiar să le copleşească. În prezent modul cel mai bun de a vă face o idee despre ele este să participaţi la o slujbă rusească într-o biserică ortodoxă din Moscova sau Kiev. Spiritualitatea bizantină a adus în acelaşi timp o consecinţă politică fatală, deoarece a retezat centrul acesta creştin răsăritean, vorbitor de greacă, de lumea europeană latină şi apuseană condusă de Roma. Ascensiunea şi extinderea rapidă a islamului au cucerit provinciile răsăritene ale Bizanţului – Turcia de azi – şi au transformat oraşul într-un avanpost al creştinătăţii. Italienii, francezii, germanii şi spaniolii au considerat stranie şi eretică versiunea de creştinism a Bizanţului şi, atâta timp cât bizantinii au respins autoritatea papală, „creştinismul” n-a existat cu adevărat acolo.

La răstimpuri asta a dus la atacuri directe ale creştinilor apuseni asupra rivalilor lor răsăriteni, iar cel mai infam dintre ele a fost, în anii 1202–1204, aşa-zisa Cruciadă a IV-a

care s-a abătut complet de la curs şi, sub conducerea veneţienilor, a jefuit Constantinopolul.

Papa poruncise altă încercare de recucerire a Ierusalimului de la sarazini, iar cruciaţii, conduşi de francezi, au decis un plan nou. Influenţaţi de ideile ambiţioase ale lui Richard Inimă-de-Leu, care murise recent, în 1199, ei au decis să atace prin Egipt. În acest scop aveau nevoie de o flotă mare care să-i transporte şi doar Veneţia, cu şantierul maritim de la Arsenale, le-o putea pune la dispoziţie. Veneţienii erau conduşi pe atunci de un doge orb trecut de optzeci de ani, Enrico Dandolo, care s-a lăsat greu convins, însă apoi a anunţat că se va alătura şi el cruciadei. Când a sosit momentul plecării, s-au alăturat mult mai puţini cruciaţi decât era de aşteptat şi fără bani pentru a plăti corăbiile veneţiene. Dandolo a pus atunci altă condiţie: să se oprească pe drum şi să recucerească o cetate din Balcani, care fusese pierdută de veneţieni. Au recucerit-o, dar acolo au găsit un tânăr împărat bizantin detronat, care le-a cerut ajutorul, în schimbul unei recompense, pentru a-şi recăpăta tronul de la unchiul său. Din momentul acela povestea devine nebuloasă. Veneţienii nu doriseră oricum să atace Egiptul cu care aveau relaţii comerciale bune, însă ca rivali în comerţ şi creştini latini îi detestau pe bizantini. (Este posibil ca Dandolo să-şi fi pierdut vederea după o bătălie în Constantinopol cu mulţi ani în urmă.) Aşa că, o dată în plus, ei au amânat lupta cu sarazinii şi s-au îndreptat către Bizanţ. Avea să se dovedească o decizie teribilă.

Trupelor combinate ale veneţienilor şi francezilor nu le-a fost foarte greu să-l înfrângă pe uzurpatorul bizantin şi să-l înscăuneze pe nepot în locul său, deşi a implicat un atac îndrăzneţ asupra zidurilor faimoase, efectuat în mod cu totul neaşteptat din direcţia mării. Mai greu a fost să obţină banii pe care-i făgăduise tânărul împărat, care se oferise de asemenea să aducă Biserica Bizantină sub autoritatea Papei. Promisiunea aceea pripită, comportamentul agresiv al cruciaţilor, preţul uriaş cerut de veneţieni şi o suită dezastruoasă de incendii l-au făcut pe împărat foarte nepopular în oraşul său. El a fost asasinat de alt uzurpator,

iar unicul fel prin care francezii şi veneţienii şi-au putut recupera banii a fost prin intermediul unui alt atac. În cel dintâi asalt, Dandolo, care de acum trebuie să fi ajuns la vârsta de nouăzeci de ani, îşi condusese eroic trupele din prima linie, iar acum după ce veneţienii şi-au legat laolaltă catargele corăbiilor pentru a crea platforme de pe care să atace zidurile, el a decis să rişte totul. În loc să jefuiască pur şi simplu Constantinopolul, avea să-i răstoarne complet pe conducătorii bizantini şi să transforme oraşul într-un stat-marionetă aflat sub stăpânirea Veneţiei.

Atacul a fost încununat de succes, însă a continuat prin trei zile de incendii, violuri şi jafuri, care au distrus mare parte din moştenirea clasică a Constantinopolului. Un observator bizantin a descris jefuirea măreţei catedrale ca pe o siluire fizică şi în acelaşi timp spirituală: „O târfă de rând a fost întronată pe jilţul patriarhului, pentru a-l împroşca cu insulte pe Iisus Hristos; iar ea a cântat cântece deşănţate şi a dansat necuviincios în locul sfânt... de asemenea, nu s-a arătat niciun fel de milostenie faţă de femei virtuoase, tinere nevinovate sau chiar fecioare dedicate lui Dumnezeu.” John Julius Norwich susţine că prădarea Constantinopolului, în urma căreia toate învăţăturile acumulate acolo au pierit în flăcări, iar comorile i-au fost duse în Europa, poate să fi fost cea mai mare pierdere de felul acesta din istorie: „Civilizaţia occidentală a suferit o pierdere mai mare decât jefuirea Romei de către barbari în secolul al V-lea sau decât incendierea Bibliotecii din Alexandria de către soldaţii Profetului în secolul al VII-lea.” [147]

Istoria cinică şi brutală a Cruciadei a IV-a a avut consecinţe lente şi decisive. Bizantinii mai trecuseră prin momente grele şi înainte. În bătălia de la Manzikert din 1071, ei fuseseră umiliţi de turci, populaţie nomadă din Orientul Îndepărtat, totuşi nimic nu fusese atât de îngrozitor. Deşi statul latin marionetă din Constantinopol n-a durat foarte mult şi cu toate că Bizanţul şi-a recăpătat o parte din putere şi încredere sub împăraţi ulteriori, nu avea să mai fie niciodată la fel. Sistemul său uluitor de ziduri, creat în anul

412, îi respinsese pe toţi invadatorii vreme de aproape opt sute de ani, dar acum se dovedise vulnerabil. Jefuit de mare parte din bogăţii, de mare parte din moştenirea clasică şi de onoarea sa, cu vechiul teritoriu divizat în mini-imperii, regate subsidiare, sultanate şi ducate, Bizanţul nu mai era pumnul puternic al creştinilor, înarmat împotriva tuturor nou-veniţilor. La momentul cuvenit avea să cadă înaintea invadatorilor musulmani. Veneţienii, care au luat cu ei statui de lei, cai şi îngeri, şi cantităţi vaste de obiecte preţioase, au ajutat accidental la ascensiunea islamului în interiorul Europei. Iar puterea Veneţiei avea să crească în mod constant.

De aceea ar fi complet nedrept să trecem cu vederea Bizanţul, cu credinţa sa creştină pasională şi ideile moştenite de la romani şi greci, ca fiind doar o simplă succesiune de tiranii neplăcute, deşi pentru ochii moderni poate să pară o civilizaţie extraterestră. Cu siguranţă, a fost foarte conservator, lent şi nici pe departe democratic.

Pentru europenii educaţi să venereze lumea greacă clasică, cu luciditatea ei, cu credinţa în raţiune şi experimentele politice, ierarhia impozantă şi misticismul Bizanţului pot fi greu acceptabile. Un mod mai bun de a-l înţelege poate fi să-l comparăm cu alte imperii dinastice, precum cel otoman sau cel chinez. Ca şi împăraţii Song, Tang sau Ming, bizantinii s-au bazat pe servicii civile foarte eficiente şi culte, care se ocupau de taxe şi administrarea corectă a multor popoare diferite. Şi tot precum chinezii, bizantinii au folosit o clasă numeroasă de eunuci, castraţi fie în copilărie, fie ca adulţi, ca o precondiţie pentru a sluji la Curte. Chiar dacă practica ni se poate părea barbară, eunucii au fost foarte utili în multe imperii timpurii. Întrucât nu puteau avea copii şi erau lipsiţi de baza independentă a familiei, ei erau mai demni de încredere şi puteau sluji cu mai multă siguranţă în apartamentele femeilor, unde puteau auzi secretele cele mai ascunse. În China, Bizanţ şi sub otomani, eunucii au ajuns în ranguri de mare putere şi bogăţie, comandând uneori armate şi flote.

Procedurile şi ritualurile detaliate de la curtea Bizanţului, desfăşurate în complexuri uriaşe, nu difereau prea mult de viaţa din Oraşul Interzis din Beijing. Tot aşa cum aceia care intrau în prezenţa unui împărat chinez trebuiau să se ploconească, lovind podeaua cu fruntea, cei aflaţi în prezenţa unui împărat bizantin trebuiau să efectueze *proskinesis* – o prosternare similară, dar care înlocuia lovirea prin atingere. În Bizanţ, rangurile de putere, sfetnici şi consilieri, deţinute de liderii religioşi erau analoge celor ale mandarinilor din epoca lui Confucius. Mandatul Cerului chinezesc, potrivit căruia împăraţii aveau autoritate divină, însă trebuiau să acţioneze moral pentru a o păstra, ar fi fost recunoscut în Constantinopol, unde orice împărat găsit vinovat de ofensarea lui Dumnezeu era omorât sau detronat. Uneori, ca în China, dezastrele naturale erau considerate semne ale nemulţumirii divine. Mai mult, ambele imperii au fost obsedate de originea lor străveche, chinezii revenind întruna la timpurile legendare, iar bizantinii insistând asupra continuităţii lor cu cultura greacă şi romană antică.

Ambele imperii şi-au păstrat puterea graţie unor tehnologii şi inginerii foarte avansate, secrete pe care au încercat să le păstreze. Marele Zid Chinezesc rămâne una dintre cele mai impresionante lucrări de construcţii, conceput pentru a-i ţine la depărtare pe nomazii „barbari”. Meterezele gigantice ale Constantinopolului, ridicate similar împotriva sălbaticilor din stepe, au fost în felul lor Marele Zid European.

Alt element important a fost praful de puşcă. După ce descoperiseră că prin amestecarea de salpetru, sulf şi cărbune se obţinea acest adaos util la arsenalul lor, chinezilor le-a fost mult mai uşor să-şi ţină inamicii la depărtare. Ei făcuseră descoperirea aceasta în timpul dinastiei Tang (618–907), iar până în anul 1132 în timpul dinastiei Song produseseră un model timpuriu de bombă, urmat în 1259 de „suliţa scuipătoare de foc” care era o ţeavă din bambus, o combinaţie dintre un aruncător de flăcări şi o puşcă primitivă. [148] Între timp bizantinii puseseră

la punct „focul grecesc”, o combinaţie terifiantă de sulf, păcură, ţiţei brut şi azotat de potasiu, inventată în anii 660 de chimistul Callinicus. Acesta era împroşcat prin pompe, cu efecte devastatoare, asupra corăbiilor şi soldaţilor inamici. În anii 940 a fost declarat secret de stat oficial al Bizanţului de către Constantin al VII-lea [149] şi a continuat să fie una dintre armele secrete ale Constantinopolului la momentul căderii sale în 1453 [150].

Există şi alte paralele, incluzând abilităţi similare în privinţa hidraulicii şi a ceasurilor cu apă, accentul pus pe procesiunile publice în vederea impunerii autorităţii regale şi credinţa fermă potrivit căreia capitala lor era centrul (sau „buricul”) lumii. Este interesant că imperii conservatoare, întemeiate cu o percepere puternică a propriului lor trecut, au funcţionat în chipuri asemănătoare, dezvoltând ierarhii similare de slujitori civili. Bizanţul n-a fost o cultură de un cinism aparte, însă despotismul dinastic duce întotdeauna la dispute între generaţii şi între fraţi, sfârşind uneori prin trădări, asasinate şi lovituri de palat. Celebrele intrigante din Constantinopol şi eunucii lor au fost rude apropiate ale împărăteselor văduve din China. Dinastiile au supravieţuit atâta timp cât au deţinut superioritate tehnică asupra inamicilor, o bază solidă de ţărani de la care să perceapă taxe şi o birocraţie eficientă. Pentru un timp, Bizanţul le-a avut pe toate trei.

A colapsat, aşa cum am văzut, pe de o parte fiindcă Apusul creştin nu era pregătit să-i vină în ajutor; ba chiar, sub conducerea veneţienilor, a făcut tot ce a putut pentru a-l slăbi fatal. Nu trebuie uitat că unii veneţieni şi genovezi, ca şi spanioli (şi poate un singur scoţian) s-au aliat cauzei Bizanţului în lupta sa finală şi au murit în Constantinopol. O corabie veneţiană reuşise să se strecoare pe lângă blocada turcă şi să ajungă în Marea Egee, unde a căutat ajutoare, dar n-a găsit nimic. Căpitanul a cerut atunci echipajului să voteze: dacă să navigheze spre casă, renunţând la Constantinopol, care era sortit pieirii, ori să revină şi să dea împăratului vestea proastă, după care să moară alături de

el. Un singur corăbier a votat să meargă la Veneţia şi i s-a închis gura: s-au întors la Constantinopol şi au murit toţi. [151]

În mod ciudat însă, căderea Constantinopolului, deşi a fost un eveniment cu simbolism enorm pentru civilizaţiile creştină şi musulmană deopotrivă, n-a avut în sine consecinţe zguduitoare pentru restul lumii. La scurt timp după ce au aflat vestea, veneţienii şi genovezii au revenit la negocierea altor contracte comerciale. Banii nu dorm niciodată.

Otomanii au ocupat Peninsula Balcanică şi au ajuns până la Viena, dar n-au izbutit să cucerească Europa de Vest şi să impună islamul creştinătăţii, aşa cum speraseră. Destul de curând, cu populaţia sa variată şi curtea măreaţă, cu eunucii şi ritualurile grandioase, Constantinopolul otoman n-a mai părut chiar aşa diferit de ceea ce-l precedase. Chiar şi transformată în moschee, catedrala magnifică a rămas bizar de familiară. Influenţa artistică şi literară a Bizanţului, care a sosit în Italia, Franţa şi Germania ca pradă, a sporit odată cu renaşterea interesului faţă de Grecia clasică, care la rândul său avea să joace un rol în Renaştere.

LEONARDO

Îi spuneau „Maurul”, poate din cauza tenului său oacheş: Lodovico Sforza, duce de Milano. Într-o zi ducele a primit o scrisoare incredibil de lăudăroasă din partea unui pretins inginer militar. Acest tânăr aventurier se oferea să-i construiască poduri portabile uşoare care să le îngăduie soldaţilor să-i urmărească pe inamici ori să fugă din faţa lor, aşa cum explica el. „Voi construi de asemenea care acoperite, sigure şi invulnerabile, care vor pătrunde în rândul inamicilor cu artileria lor şi nu există companie de soldaţi atât de mare pe care să n-o poată destrăma”; de asemenea, putea construi tunuri, mortiere, catapulte, corăbii ignifuge, explozii subterane – orice v-aţi putea imagina. Autorul scrisorii, care era din sud, dintr-un atelier din Florenţa, a adăugat că „în vreme de pace” putea proiecta clădiri şi apeducte. „Pot să sculptez în marmură,

bronz sau lut şi pot de asemenea să pictez orice, la fel de bine ca oricare altul.”

Lodovico se pricepea la artă şi dorea un cal gigantic din bronz în memoria tatălui său; el se pricepea şi la arta războiului şi trebuie să fi fost intrigat de ideile autorului scrisorii. Lodovico nu făcea parte din vechea aristocraţie. Tatăl lui, Francesco, fusese mercenar şi schimbase taberele de atâtea ori, încât era probabil permanent ameţit. Trebuia luptat împotriva următorului oraş de pe râu? Francesco era dispus. Să-i atace pe francezi? Pe Papă? Imediat!

Pe lângă faptul că a fost o epocă măreaţă a picturilor religioase şi a arhitecturii bisericeşti (ca să nu mai amintesc de sclavie, răscoale şi asasinate), Renaşterea italiană a însemnat o epocă a conducătorilor militari. Locuitorii paşnici şi cu mentalitate civică ai oraşelor din Lombardia şi Toscana nu erau luptători înnăscuţi, totuşi intrau adesea în conflicte şi de aceea angajau căpetenii de mercenari, aşa-numiţii condotieri. Francesco Sforza fusese un reprezentant tipic al speciei respective. Războinicul cu grumaz gros şi pleoape grele, fiu nelegitim al unui mercenar şi faimos pentru că putea să îndoaie drugi de metal cu mâinile goale, avea iscusinţa de a sfârşi mereu în tabăra victorioasă. El luptase aproape cu toţi, inclusiv împotriva propriului lui frate, a unui fiu, a unui ginere şi a majorităţii inamicilor posibili ce puteau fi găsiţi în nordul Italiei.

Când ducele de Milano a murit fără urmaş, oraşul a revenit pentru scurt timp la o formă de republică, însă luptele dintre facţiuni şi foametea au determinat o altă criză; militarul voinic şi bătrân a intervenit atunci şi a preluat conducerea. Spre surprinderea generală s-a dovedit un conducător şiret şi popular, dar când a murit şi frâiele au fost preluate de fiul lui cel mai mare, Galeazzo Maria Sforza, acesta s-a dovedit un ins cu totul diferit. Era afemeiat şi sadic şi s-a spus despre el că ar fi executat un braconier vârându-i cu sila un iepure pe gât, cu blană cu tot, că ar fi băgat alt om de viu într-un coşciug al cărui capac a fost apoi bătut în cuie şi că-şi petrecea timpul liber

născocind torturi pentru inamicii săi. Din fericire, a fost asasinat. I-a urmat la conducere fiul său, în vârstă de şapte ani, dar unchiul Lodovico a devenit regent, fiul a murit misterios şi Lodovico a ajuns duce de Milano.

Povestea lui Lodovico n-a fost atât de surprinzătoare în Italia acelor vremuri. În scurt timp dramaturgii englezi aveau să cerceteze istoriile familiilor italiene conducătoare, căutând intrigi pentru tragediile lor însetate de sânge. De asemenea, Lodovico nu era incult. Îl avusese ca dascăl pe unul dintre marii cărturari umanişti ai vremurilor; „umaniştii" erau cei care studiau literatura şi filosofia greacă sosite din al-Andalus şi din alte părţi, aducând adevăruri vechi în oraşe noi. El trebuia să fie înconjurat de oameni inteligenţi, iar pentru a transforma Milano într-o Curte cu adevărat strălucitoare, avea nevoie de cultură: sculptură, muzică şi pictură.

Aşa se face că în octombrie 1481, un tânăr puternic şi arătos de treizeci de ani, purtând o tunică trandafirie scurtă şi barbă creaţă aranjată în zulufi, s-a prezentat la curtea ducelui. Avea cu el o liră special construită, deoarece conducătorul Florenţei, Lorenzo Magnificul, îl trimisese în primul rând ca muzician şi cântăreţ, un fel de cadou pentru aliatul său milanez. [152] Îl însoţea un adolescent de şaisprezece ani care ulterior avea să devină muzicant şi actor. Poate că s-au auzit şoapte, întrucât florentinii erau faimoşi în toată Italia ca sodomiţi. Iar în cazul acesta şoaptele aveau aproape sigur dreptate, deoarece cântăreţul şi inginerul militar lăudăros, care putea de asemenea să picteze, a fost faimosul artist homosexual al istoriei: Leonardo da Vinci.

Ca şi tatăl lui Sforza, Leonardo era copil nelegitim, fiul unui conţopist florentin însurat de multe ori şi al unei ţărănci tinere, care se născuse într-un sătuc. Tatăl său observase însă talentele precoce ale băiatului şi-l dăduse ca ucenic în atelierul unuia dintre cei mai renumiţi sculptori şi meşteri în metal din Florenţa: Andrea del Verrocchio. În anii 1460, zilele de aur ale micuţelor republici-oraşe italiene

independente erau deja apuse, dar se păstrase tradiţia ghildelor şi atelierelor care le susţinuseră. Comunităţile pe care le formaseră după aceea, în oraşe faimoase ca Pisa, Lucca, Mantua, Siena, Bologna, Verona, Padova, Genova şi Perugia, începuseră să apară la sfârşitul secolului al XI-lea, pe când vechile puteri imperiale îşi pierdeau autoritatea. [153] Concurând între ele şi specializându-se în competenţe şi produse speciale, oraşele acestea aveau sisteme electorale şi justiţiare complexe, care în general partajau puterea între latifundiarii locali, pe de o parte, şi negustori şi meşteşugari, pe de altă parte. [154]

Pentru o vreme, mai ales în Toscana şi Lombardia, sistemul păruse să aibă foarte mult succes, fiind mai viguros decât enclavele mai largi din sud, ca Statele Papale şi Napoli. Însă existenţa facţiunilor, răscoalele săracilor, cetăţenii excluşi şi luptele dintre familiile bogate le-au redus influenţa, până ce, una câte una, majoritatea republicilor oraşe-state au sucombat înaintea conducerii nobililor locali: ducii şi principii. Veneţia a reuşit în general să-şi păstreze sistemul republican vechi şi complicat, dar Florenţa puternică şi lăudăroasă a fost mai tipică pentru tendinţa contemporană. După dispute înverşunate între partide şi facţiuni rivale, ea a căzut finalmente sub influenţa unei familii de bancheri enorm de bogaţi: Medici. În acelaşi an în care Leonardo a intrat ca ucenic în atelierul lui Verrocchio, la putere tocmai ajunsese Lorenzo de Medici, „Magnificul”, nepotul lui Cosimo, primul conducător Medici.

Leonardo avea să-şi facă ucenicia în lumile animate, colective şi relativ democratice ale ghildei şi atelierului, două pietre de temelie ale oraşului-stat italian. Pentru negustori şi specialişti – medicii şi sculptorii, pielarii şi aurarii –, ghildele erau instituţii esenţiale care le îngăduiau să joace un rol important în viaţa oraşului. Ele stabileau şi urmăreau implementarea standardelor, organizau procesiunile religioase, finanţau spitalele şi acţionau ca reţele politice şi de ajutor reciproc. Atelierele erau mini-fabrici şi în acelaşi timp reprezentau un sistem de educaţie superioară, care le oferea tinerilor şansa de a învăţa direct

de la maeştri, până se calificau pentru a-şi începe ei înşişi afacerea.

În anii 1470, atelierul artistic al lui Verrocchio se număra printre cele de frunte din Florenţa. Potrivit biografului şi istoricului artelor Giorgio Vasari, Verrocchio studiase ştiinţele, mai cu seamă geometria, şi lucrase ca aurar. După aceea vizitase Roma, unde văzuse pasiunea maniacă pentru sculpturile bazate pe lucrări din vremurile clasice, care „erau dezgropate zilnic" acolo. [155] Începuse să sculpteze, apoi să picteze. Sclipitor, radical şi foarte curios, a fost dascălul perfect pentru Leonardo. În studiourile acelea aveau loc o mulţime de colaborări; Vasari ne povesteşte că atunci când Leonardo a pictat într-o zi un înger într-un tablou de Verrocchio şi a făcut-o mai bine decât maestrul său, acesta i-a înmânat simplu pensula şi a încetat să mai picteze. El fusese deja depăşit.

În cele din urmă, Leonardo a trebuit să părăsească lumea de camaraderie a atelierului şi să pornească în căutare de protectori bogaţi. Se terminase cu lucrul pentru comunitate, pentru mândria oraşului. Pentru a supravieţui, artiştii şi inginerii aveau nevoie de duci, bancheri şi episcopi bogaţi.

Leonardo s-a descurcat destul de bine în Florenţa sub patronajul lui Lorenzo de Medici, dar este clar că el n-a fost considerat esenţial acolo, ţinând seama că a fost trimis la Milano, unde s-a prezentat ca fiind priceput la toate. În biografia lui Vasari există deja o notă vagă de avertisment. Deşi genial, sclipitor cu pana şi cu pensula, interesat de toate şi un excepţional constructor de machete, „Leonardo a început foarte multe fără să le termine, întrucât era perfect convins că mâinile lui, în ciuda iscusinţei lor, nu puteau exprima niciodată ideile subtile şi minunate ale imaginaţiei sale".

În Milano, Leonardo avea să dovedească adevărul acelei observaţii. El a pictat câteva tablouri minunate, a decorat o sală a palatului şi l-a bombardat pe duce cu desene şi planuri pentru maşinării ingenioase de război. A conceput procesiuni complexe şi a dat o mână de ajutor la

reconstrucţii arhitecturale [156], totuşi planul lui măreţ pentru un monument ecvestru uriaş dedicat primului duce Sforza nu s-a concretizat. Era prea ambiţios. Bronzul strâns pentru statuie a fost utilizat în cele din urmă pentru tunuri împotriva unei armate franceze invadatoare. Apoi însă, când s-a ajuns la cea mai faimoasă comandă primită de Leonardo în anii petrecuţi în Milano, unul dintre cele mai faimoase tablouri din toate timpurile, artistul-inventator fenomenal de ingenios s-a depăşit pe sine.

Cina cea de taină, pictată între anii 1495 şi 1497 în refectoriul mănăstirii Santa Maria delle Grazie din Milano, a fost din multe puncte de vedere provocarea perfectă pentru un student ambiţios al lui Verrocchio, fascinat mai ales de lumini şi perspectivă. Lui Leonardo i se ceruse să realizeze o frescă masivă, care să se ridice mult deasupra nivelului capetelor oamenilor, care să le îngăduie privitorilor să-i vadă clar pe Hristos şi pe ucenicii lui şi să pară în acelaşi timp ca o parte naturală a sălii respective, nu un tablou ataşat pur şi simplu de un perete. Leonardo a rezolvat strălucitor problemele de lumini şi perspectivă, producând efecte atât de puternice, încât capul lui Hristos pare să-l atragă pe privitor spre el.

Leonardo a hoinărit pe străzi şi şi-a cercetat carnetele de schiţe ca să găsească modele pentru ucenici. Când stareţul mănăstirii s-a plâns de obiceiul lui ca în unele zile să vină şi doar să se uite la ceea ce pictase cu o zi în urmă, Leonardo a fost chemat înaintea ducelui. El i-a explicat că trebuia să privească şi să gândească înainte de a şti ce să facă cu mâinile şi a sugerat că, întrucât nu găsise deocamdată un chip cu răutatea şi cruzimea lui Iuda, l-ar fi putut folosi pe al stareţului. Se pare că ducele a hohotit încântat.

Din păcate, Leonardo experimenta de asemenea şi cu vopselurile. Metoda tradiţională de pictură pe zid era *a fresco*, adică se aplica tencuială umedă pe secţiunea care trebuia pictată, apoi se foloseau culori dizolvate în apă, rapid, înainte să se usuce. Metoda aceea obţinea culori vii şi strălucitoare, dar nu îngăduia răzgândiri, ceea ce nu se

potrivea cu tehnica lentă şi calculată de aplicare a tuşelor folosită de Leonardo. Aşa încât el a încercat ceva nou. A acoperit peretele refectoriului cu un amestec de catran, răşină şi cretă, peste care, după ce s-a uscat, a pictat cu tempera, vopselele cu lianţi pe bază de ou care rezistă foarte bine în condiţii normale. Ele n-au rezistat însă pe peretele pregătit de Leonardo; după nici douăzeci de ani au început să se cojească şi după alţi patruzeci de ani fresca a fost descrisă ca „ruinată”. Arivistul duce cult n-avea să ştie însă niciodată asta, deoarece a fost făcut prizonier de francezi cu mult înainte ca fresca să fi început să se deterioreze şi a murit în 1508 într-o temniţă subterană.

Poate că Leonardo a fost ruşinat... sau poate că nu; îi plăcea să experimenteze compulsiv şi, din cauza minţii lui clocotitoare, care sărea întruna de la un subiect la altul, se plictisea cu uşurinţă. Ulterior a utilizat alte tehnici noi (şi lipsite de succes) de pictură, a înfuriat un papă care a afirmat despre el că nu putea termina niciodată nimic şi a produs sute de schiţe pentru sute de obiecte – care, ţinând seama de tehnologia relativ primitivă a epocii sale, n-ar fi zburat niciodată, n-ar fi atacat soldaţii, n-ar fi inundat oraşe inamice şi nici n-ar fi aruncat castele în aer... lista este cu adevărat foarte lungă. El a produs desene minunat de frumoase şi câteva dintre cele mai enigmatice şi desăvârşite picturi executate vreodată.

Totuşi în centrul căutării sale de o viaţă s-a aflat visul de a descoperi un număr mic de principii şi tipare de bază, care să explice toată natura. Carnetele lui de însemnări sunt ticsite cu desene şi speculaţii despre structura vârtejurilor, valvelor cardiace, formelor norilor; schiţe de frunze, vene umane şi pârghii; felul cum caracterul uman este exprimat de forma chipului. Leonardo căuta corespondenţe peste tot. Cârlionţii de păr ai omului sunt oare precum pâraiele de apă? Braţele omului sunt ca aripile păsărilor? Există proporţii perfecte pentru corpul uman şi, dacă da, sunt ele asociate cu proporţiile picioarelor şi muşchilor calului? Care sunt simetriile din formele plantelor şi care sunt regulile ce le călăuzesc? În lumea lui Leonardo încă nu exista o

delimitare clară între „ştiinţă” şi „artă”, ci noţiunile respective se suprapuneau. Artistul analiza obiectiv forma, perspectiva şi efectul distanţei asupra culorilor, care aveau să confere impact tablourilor sale. Artistul utiliza lentile, învăţa să toarne metale şi rezolva ecuaţii, pentru a şti cum să sprijine cupola unei biserici.

Pentru Verrocchio şi Leonardo, „ştiinţa” însemna pur şi simplu învăţare şi înţelegere; pregătirea practică era cea care permitea realizarea corectă a clădirilor, sculpturilor şi picturilor.

Setea aceea de cunoaştere, şi nu în cele din urmă interesul lui faţă de forţe şi inginerie, de pildă faţă de pârghii, a făcut ca Leonardo să fie numit „adevăratul om al Renaşterii”. Imaginea care se confundă în mintea noastră cu Leonardo este cea a nudului său perfect proporţionat, înscris într-un pătrat şi un cerc, *Omul vitruvian*, omul perfect, desenat în jurul anului 1487.

Dar ce legătură are asta cu Renaşterea, definită strict ca fiind reînvierea învăţăturii clasice, aşa cum afirmau umaniştii? Leonardo n-a studiat autorii greci şi romani şi se pare că nici n-a fost interesat de ei. El căuta în jur tipare şi simetrie, într-un fel mai apropiat de preocupările biologilor şi fizicienilor moderni, decât de Aristotel sau Cicero. Este adevărat, Renaşterea a fost inspirată de statuile care au fost dezgropate în Roma, ca şi de traducerile textelor vechi. Acelea au fost podoabele, garniturile epocii. În acelaşi timp, cardinali robuşti savurau istoriile violente şi explicit sexuale din vechea Romă şi-şi decorau palatele de familie cu semipornografii acoperite sub vălul clasicismului. Leonardo însă, precum cei mai de seamă artişti, rămâne actual, deoarece a fost preocupat să privească... să privească mai insistent, să privească cu mentalitate proaspătă... să privească înainte... şi nu înapoi.

Leonardo a beneficiat de pe urma învăţăturilor transmise prin intermediul lumii musulmane – de exemplu, în optică – şi de pe urma bogăţiei aduse în sudul Europei de noile rute comerciale. Europa creştină avansase nu numai prin

propriile ei eforturi, ci şi graţie schimbărilor ce se petrecuseră în afara graniţelor ei, de la anihilarea de către Genghis-Han a nucleului islamului asiatic, până la invenţiile realizate în China în timpul dinastiei Song şi la gândirea nouă despre Dumnezeu şi lume ce apărea în al-Andalus. Leonardo a devenit nu doar arhetipul omului Renaşterii, ci şi al spiritului european în forma sa cea mai cutezătoare şi mai optimistă. Însă Occidentul avansase dincolo de vechiul său statut de creuzet tulbure cu mult înainte ca el să fi luat pentru prima dată o pensulă în mână. Lumea aceea era pregătită acum să explodeze spre exterior.

Partea a V-a
DETONAREA LUMII

1492–1640: Europa erupe în toate direcţiile, în timp ce restul lumii se căzneşte

Se spune – şi pe bună dreptate – că cele mai importante două schimbări din istoria omenirii au fost inventarea agriculturii, de care a depins totul, şi revoluţia industrială, care a dat forma lumii contemporane. Cele mai recente progrese înregistrate în tehnologia digitală şi ştiinţele creierului, consideră unii, ar reprezenta un al treilea salt; alţii nu împărtăşesc părerea aceasta. Dar dacă agricultura şi capitalismul au reprezentat primul şi al doilea salt, poate că trebuie să mai adăugăm o etapă, un fel de jumătate de salt înainte, sau doar un pas energic şi deliberat.

Este vorba despre comerţul global, care a apărut din epoca descoperirilor geografice. Ea a fost impulsionată de distribuirea inegală a plantelor, mineralelor şi animalelor în lume şi a creat fluxuri de zahăr, tutun, mirodenii şi bani. Fără ea n-am mai fi avut niciodată capitalism şi astfel n-am mai fi avut niciodată revoluţia industrială – sau cel puţin nu aşa cum s-a desfăşurat ea.

Am văzut multe exemple de sisteme de comerţ locale care s-au întins pe distanţe uriaşe. Realizările corăbierilor arabi în privinţa creării unei legături între India şi Marea Mediterană, şi astfel a iniţierii relaţiilor cu corăbierii negustori din Orientul Îndepărtat, a reprezentat unul dintre ele. Traficul de caravane peste Sahara a fost altul, iar sistemul hidrografic exploatat de vikingi, care a dus la crearea Rusiei, al treilea. Dar adevăratul sistem global de comerţ a început abia când corăbierii vest-europeni, folosind nave nou-construite pentru oceane, au stabilit legătura între continente. Navele acelea au demonstrat un exemplu clasic de tehnologie incrementală. Găleţi din lemn legate cu sfoară, progresele realizate la chilă şi cârmă, greementele noi au dus brusc la apariţia unui galion care naviga utilizând busola şi instrumente pentru citirea stelelor şi care în scurt timp avea să fie înarmat cu tunuri. Corăbiile acelea evoluaseră de-a lungul secolelor, de la galerele din Antichitate şi de la vechile ambarcaţiuni de transport maritim.

Efectul lor a fost zguduitor. Experţii se contrazic în privinţa aceasta, dar la momentul sosirii noilor corăbii, cele două Americi ar fi putut avea o populaţie de cincizeci de milioane de oameni, aproximativ egală cu a Europei, concentraţi majoritar în actualele Brazilia, Mexic şi Peru, ca şi în lungul fluviului Mississippi. La scurtă vreme după aceea, numărul băştinaşilor s-a redus dramatic. În regiunile mai avansate din centrul şi sudul Americilor, colonişti spanioli şi portughezi au reimpus o formă de muncă silnică şi sclavie, care a dus la secole de dezvoltare lentă şi stagnare politică. În nordul mai pustiu s-au stabilit alte tipuri de colonişti, care au învăţat să cultive pământul şi au clădit o cultură democratică.

Schimbările acelea şi-au pus pecetea pe balanţa de putere şi prosperitate din lumea modernă. Fluxul de aur şi argint către Europa, apoi către China, a cauzat tulburări politice în ambele regiuni. În Europa, vechea ierarhie religioasă a fost pusă sub semnul întrebării şi continentul s-a divizat radical: nevoile comercianţilor globali au determinat inventarea

sistemelor financiare care, o dată în plus, definesc lumea contemporană. În Orient, societăţi ca Japonia şi China s-au străduit să găsească un mod prin care să le răspundă nou-sosiţilor pe oceane, care începuseră să construiască imperii oriunde puteau.

Secţiunea aceasta a cărţii va examina felul cum unele dintre cărămizile esenţiale ale modernităţii au început să-şi ocupe locurile când Europa s-a năpustit în jurul restului lumii, utilizând tehnologie relativ primitivă, preluată în majoritate de la alţii. Etapa aceasta a fost cândva relatată ca o istorie eroică şi plină de admiraţie despre exploratori şi cuceritori, care au adus băştinaşilor religie şi iluminare, despre obiecte exotice care au sosit în oraşe europene, despre fermieri admirabil de încrezători în propriile lor puteri, care au arat soluri virgine. Ea se citeşte acum ca o poveste mult mai brutală, cu europeni care au călcat în picioare mare parte din planetă mai degrabă precum cei Patru Călăreţi ai Apocalipsei. Când întrebăm de ce unele părţi ale planetei sunt mult mai bogate decât altele – ce anume a funcţionat şi ce n-a funcţionat –, înţelegem că aceasta este o perioadă-cheie.

Şi vom vedea de asemenea că adevărata istorie a fost mai neobişnuită decât ar putea-o prezenta orice sinteză; ea cuprinde teroarea corsarilor din Europa, admiraţia pentru apărători ai naţionalismului aşa cum a fost Vlad Ţepeş, importanţa de a menţine prietenia cu măreţia Rusiei, ca şi rolul campaniilor antifumat din Anglia şi Japonia.

NECAZURI ÎN PARADIS

Dacă spaniolii au „descoperit” America în anii 1490, atunci Napoleon a „descoperit” Rusia în 1812. A fost o invazie. Invazia europeană a Americilor a fost una în care corăbii din lemn, ce foloseau invenţiile chinezeşti ale busolei şi prafului de puşcă, matematica pentru navigaţie a musulmanilor şi abilităţile europenilor de a naviga pe Atlantic, au jucat rolul pe care caii şi carele de luptă îl jucaseră pe uscat. Este reamintită de europeni şi de rudele lor moderne,

americanii, ca fiind „descoperire”, doar pentru că popoarele invadate au fost atât de slabe din punct de vedere militar şi au cedat atât de repede în faţa bolilor. De asemenea, după secole de defrişare şi asanare, vânare şi pescuit în exces, Europa era atât de relativ pustiită în resurse naturale, încât Americile păreau multor europeni ca o sălbăticie bogată, coaptă şi neculeasă, un alt paradis. Predicatori, marinari, întreprinzători şi scriitori au anunţat descoperirea unui tărâm de păduri pustii şi păgâni prietenoşi, care abia aşteptau să fie încătuşaţi prin agricultura după litera manualului, drepturile asupra proprietăţii şi Biblie.

De fapt, în pădurile şi pe preriile Americii se vânase intens timp de milenii, după ce grupuri de asiatici ajunseseră acolo pe o punte de uscat, probabil cu douăzeci de mii de ani în urmă. Istoria americanilor nativi între momentul respectiv şi sosirea europenilor este povestea complexă a multor civilizaţii diferite şi a unui continent care, departe de a fi nepopulat, a întreţinut probabil mai mulţi oameni decât a făcut-o Europa în vremea lui Columb. În anii 1490, în America de Nord existau poate şapte-opt milioane de „indieni”, mulţi dintre ei fiind agricultori foarte eficienţi, care, adăugaţi teritoriului mexican şi celui din sud foarte populat, sugerează 75–100 de milioane locuitori, comparativ cu cei 70 de milioane de europeni. [157]

Societăţile americane s-au întins de la vânători eschimoşi la locuitori de pueblo, de la culturi agricole sofisticate şi triburi unite în federaţii, la imperii. Primele descrieri europene ale sălbaticilor de pe coasta nord-americană a Atlanticului şi legendele populare despre vânători aprigi care locuiau în corturi şi se războiau constant între ei nu sunt decât simplă propagandă. Majoritatea lor au fost fermieri, care au trăit în sate şi orăşele, sau pueblo, care creşteau diverse culturi, chiar dacă mare parte din agricultura lor era de tipul „cultură pe mirişte”, cu fermierii abandonând ogoarele la fiecare câţiva ani şi îngăduind solului să se regenereze – foarte similar cu agricultura timpurie din Britannia, Franţa şi Germania. Sistemele lor tribale erau caracterizate frecvent printr-o balanţă a puterii care accepta femeile

conducătoare, care alegeau căpeteniile bărbaţi, ca şi aranjamente şi alianţe complexe ce aveau scopul de a evita conflictele. Continentul acesta a fost în primul rând foarte variat din punct de vedere social. S-a estimat că numai în America de Nord existau peste şase sute de culturi diferite şi în jur de o duzină de grupuri de limbi neasociate reciproc, „în unele cazuri fiind chiar mai diferite între ele decât engleza şi chineza” [158].

Deşi Columb este creditat ca „descoperitor” de europeni, vikingii ajunseseră deja pe ţărmul atlantic al Americii de Nord şi se stabiliseră pentru scurt timp, iar corăbierii basci ştiau de mult zonele excelente pentru pescuitul codului de lângă Terranova. După ce Columb a ajuns în sud, primele conexiuni nordice au fost negustorii de blănuri francezi, spanioli, olandezi şi, ulterior, englezi, urmaţi de colonişti, dintre care mulţi au supravieţuit doar mulţumită hranei oferite de americanii nativi. Însă impactul europenilor a dus la o catastrofă multifaţetată, care abia recent a fost înţeleasă la adevărata ei dimensiune. De la prima lor sosire în anii 1520 şi până în 1900, s-a estimat că au existat aproape o sută de epidemii americane, care au nimicit populaţii întregi. Pe lângă cei care au murit în urma bolilor, mulţi au pierit de foame, rezultatul ogoarelor rămase neîngrijite şi a recoltelor neculese. Paradisul „virgin” şi pustiu proclamat de coloniştii europeni a fost de fapt, în multe regiuni, o zonă calamitată.

Efectul asupra băştinaşilor nu s-a oprit bineînţeles la boală. Dorinţa disperată a europenilor pentru blănuri, mai ales cele de castor pentru pălării, a determinat conflicte între triburi, care au vânat animalele în asemenea măsură, încât au cauzat extincţie locală şi şi-au modificat radical modurile tradiţionale de trai. Introducerea armelor de foc şi a alcoolului a avut un impact similar. Mai la sud, spaniolii reintroduseseră caii, care fuseseră vânaţi de primii americani. La începutul anilor 1700, caii scăpaţi şi sălbăticiţi, ca şi alţii care fuseseră schimbaţi în trocuri sau furaţi, au constituit baza unei transformări uriaşe în stilul de viaţă al indienilor din prerii, care vânaseră întotdeauna

bizonii pe jos. Acum, mergând călare, ei au devenit un popor nomad mult mai eficient... şi mai războinic.

Actele invazive de colonizare în sine au distrus până la urmă imperiile native din Mesoamerica şi culturile de coastă din America de Nord, cauzând valuri de migraţii. Departe de a fi „eternă” şi „neîmblânzită”, aşa cum se afirma, America fusese un continent bine populat. Din punctul de vedere al locuitorilor ei iniţiali, sosirea europenilor a însemnat unul dintre cele mai mari dezastre din istorie.

CRISTOFOR SE RĂTĂCEŞTE

Cristofor Columb, sau Cristóbal Colón (în spaniolă), sau Cristoforo Colombo (în italiană), sau Christopher Columbus (în engleză), sau Christofferus de Colombo, sau Colom, sau oricare dintre numele pe care l-aţi alege din noianul sub care era cunoscut acest lup de mare cu chipul roşcovan şi părul alb, poate fi considerat un cercetaş, un membru al avangardei. În toate invaziile au existat oameni care mergeau călare înaintea grosului trupelor, pentru ca după aceea să se întoarcă şi să anunţe ce văzuseră; în cazul acesta, ei au mers cu trei corăbii mici, cunoscute de echipajele lor după cuvinte de argou pentru „prostituată”. Nava-amiral a lui Columb, *Santa Maria*, era numită de mateloţii ei „Târfa Maria”. Când au plecat dintr-un mic port spaniol în 1492, bărbaţii aceştia nu se temeau că vor cădea dincolo de marginea lumii. Ei credeau că vor găsi tărâmuri din Orientul Îndepărtat, poate Japonia, India, sau China cu „Marele Han” (deşi imperiul acela dispăruse cu o sută de ani în urmă, dar veştile călătoreau lent). Columb a murit convins că găsise „Indiile”, totuşi comportamentul lui sugerează că a fost derutat: revendicase Caraibele pentru Coroana spaniolă, ceea ce n-ar fi putut face dacă crezuse cu adevărat că erau parte din puternicul imperiu chinez.

Rămâne un mister ce a crezut el că făcea. În prima călătorie n-a luat multe mărfuri pentru troc, ci doar câteva flecuşteţe, şi nici soldaţi sau preoţi, de asemenea pe nimeni

care să poată desena ce urma să găsească. Desigur nu putea să ştie că mica lui expediţie va fi avangarda mediatizată dinaintea roiului uriaş de corăbii europene care a pornit spre vest... sau primele picături de apă dinaintea furtunii. Explicaţiile lui ulterioare sunt atât de variate şi de contradictorii, încât este posibil ca el să nu fi ştiut prea bine ce căuta, deşi a scris obsesiv despre aur. Columb a căpătat titluri impresionante – Amiral al Oceanului şi Viceregе – şi dreptul la o zecime din tot ce va descoperi. Toate acestea i-au fost acordate de monarhii spanioli Ferdinand şi Isabella, care tocmai distruseseră ultimul cap de pod musulman din Europa: micuţul regat Granada.

Columb a fost un marinar curajos, deşi poate un şarlatan şi mai bun. În tot cazul a fost responsabil pentru cea mai importantă eroare din istoria omenirii.

Poate că ar trebui să spunem „autoşarlatan”, fiindcă a avut o credinţă formidabilă în propriul lui destin. A dus o luptă îndelungată ca să strângă fonduri pentru ceea ce era în esenţă o speculaţie financiară. Aşa cum am văzut, era o epocă a concurenţei intense în vestul bazinului Mediteranei. Portughezii, adevăraţii pionieri ai navigaţiei, ajunseseră la extremitatea sudică a Africii şi erau decişi să stabilească rute sigure spre India. Ei sperau să ajungă la câmpurile aurifere africane deţinute de Mali şi Songhay şi să atace dinspre sud blocul musulman. Spaniolii concuraseră cu ei şi cu aventurieri francezi pentru primele colonii atlantice ale Europei – insulele din largul coastei africane. Dintre acelea, portughezii aveau Madeira şi Insulele Capului Verde, în timp ce între anii 1404 şi 1493 spaniolii îşi asiguraseră Insulele Canare.

Cele întâmplate în Canare au însemnat o repetiţie generală la scară mică pentru colonizarea Americii. Locuitorii Canarelor, posibil de origine berberă, erau înalţi şi nu aveau pielea foarte închisă la culoare. Trăiau în grupări tribale şi, cu toate că s-au luptat cu spaniolii, erau lipsiţi de avantajele cailor şi armelor de foc, pe care nu le cunoşteau. Erau de asemenea vulnerabili în faţa bolilor europene. Mulţi

au fost duşi în Europa ca sclavi şi cultura lor a dispărut complet. Spaniolii au acoperit insulele cu plantaţii de zahăr şi au visat la aur, în cazul acela aurul african aflat dincolo de ocean spre est.

Dar ce exista dincolo de Canare *spre vest*? Columb nu era singurul care credea că în numai patru săptămâni de navigaţie spre vest putea ajunge la Japonia şi China. Europenii educaţi acceptau acum că Pământul era rotund. Aşa cum aminteam anterior, corăbierii creştini aveau astrolabi musulmani şi busole chinezeşti, ca şi hărţi din lumea clasică. Printre cei care i-au spus lui Columb că putea ajunge în China s-a numărat Paolo Toscanelli, un înţelept florentin care-l cunoştea pe Leonardo da Vinci şi probabil pe Amerigo Vespucci, al cărui nume avea să-l primească ulterior continentul. [159] Alţi geografi eminenţi nu erau însă de aceeaşi părere. Ei considerau că voiajul trebuia să fie mult mai lung decât spera Columb şi prea departe pentru ca navele epocii, care transportau cantităţi limitate de apă potabilă, să poată supravieţui. Columb n-a reuşit să obţină finanţare portugheză pentru această aventură, deoarece matematicienii regelui, Junta dos Matematicos, nu erau de acord cu calcularea distanţei de către el; de fapt, avusese exact acelaşi necaz şi în Spania.

Însă Ferdinand şi Isabella, trufaşi în urma victoriei asupra maurilor, l-au ajutat în cele din urmă. Motivele lor amestecau lăcomia, mândria, pietatea şi frica. Erau lacomi după aur, dar şi după mirodeniile orientale ce îmbogăţiseră atâţia negustori şi oraşe pe lunga rută pe uscat. Cucerirea Granadei fusese glorioasă, însă costisitoare pentru ei. Erau totuşi mândri pentru marele lor triumf creştin, care reverberase prin Europa, şi aveau în mod clar un simţ al destinului care era atras de riscul presupus de Columb. Ca şi alţi creştini contemporani, ei credeau că Hristos va reveni nu peste mult timp pe pământ şi că datoria lor includea găsirea de cât mai multe suflete pe care să le aducă în sânul creştinătăţii. Mai presus de orice, se temeau ca alţii să nu facă noile descoperiri înaintea lor. Columb încercase deja în Portugalia şi-şi trimisese un frate (care a fost

întârziat, fiind capturat de piraţi) să discute cu englezii. Iar când spaniolii au acceptat în cele din urmă să-l finanţeze, Columb tocmai se pregătea să le propună ideea francezilor.

Columb n-a fost spaniol, ci genovez. Aristocraţia, Biserica şi negustorii din Spania aveau să fie cei care să achite costurile, şi aveau s-o facă din nou când el s-a întors cu băştinaşi luaţi în sclavie, câteva legume interesante, papagali şi doar o tavă sărăcăcioasă cu pepite din aur – sugerând, practic, ca ei să joace „dublu sau nimic”. A declarat că putea ajunge în Japonia după patru săptămâni de navigaţie din Insulele Canare, o călătorie despre care a susţinut că avea în jur de 3 800 de kilometri. Matematicienii portughezi avuseseră însă dreptate: distanţa reală era de aproape 20 000 de kilometri şi astfel imposibil de parcurs de o corabie a epocii fără escală pe uscat şi fără realimentare cu apă potabilă pe traseu.

Probabil că el a ştiut că exagera, ceea ce face cu atât mai remarcabil curajul de a porni pur şi simplu în necunoscut. Cel puţin încă o altă flotă de explorare bine organizată plecase spre vest şi dispăruse fără urme. N-ar trebui să uităm, totuşi, euforia şi incitarea reală pur şi simplu prin plecarea cu aceste noi „maşinării”, corăbiile destinate navigării pe ocean, pentru a vedea cât de departe puteau ajunge. Ferdinand şi Isabella oferiseră o recompensă uriaşă primului marinar care va zări pământul – o alocaţie anuală de zece mii de arginţi pentru tot restul vieţii. Deoarece toţi marinarii de la bordul celor trei corăbii micuţe visau probabil răsplata aceea, lăcomia şi optimismul au continuat săptămâni după ce părăsiseră escala finală, Insulele Canare. Dispoziţia generală s-a schimbat însă după multe semnalări false şi având proviziile împuţinate.

Columb, căpitanul italian, i-a implorat şi i-a linguşit pe marinarii lui spanioli să continue. Unii au spus că era un străin nebun şi că ei îşi riscau vieţile pentru a-l îmbogăţi – ceea ce era o acuzaţie perfect adevărată. Alţii au propus să-l arunce peste bord, dacă mai insista. După cinci săptămâni pe mare, Columb a convocat o întâlnire cu

căpitanii celorlalte două corăbii, *Pinta* şi *Niña*, care au acceptat, fără chef, să mai continue doar patru zile. După două zile, pe 12 octombrie 1492, marinarul Rodrigo de Triana a zărit în cele din urmă pământ – o parte din lanţul de insule numit acum Bahamas. Dacă şi-a închipuit atunci cu încântare o viaţă de huzur, Rodrigo îşi judecase greşit căpitanul. Columb a afirmat că el zărise deja uscatul şi şi-a însuşit recompensa. Rămâne alt mister cum a scăpat să fie aruncat peste bord în timpul voiajului de întoarcere de către marinarul dezamăgit. După ce au debarcat, Columb a revendicat insula pentru Coroana spaniolă sub denumirea San Salvador (numele ei nativ original era Guanahani).

Locuitorii de acolo erau înrudiţi cu taíno din Caraibe, ai căror duşmani de moarte erau caribii, vânătorii-canibali. Probabil că la momentul acela în Caraibe nu trăiau mai mult de două sute de mii de oameni, care se ocupau cu agricultura de bază, pescuitul şi ţesutul... şi cărora le plăcea să fumeze frunzele uscate de tutun, pe care le răsuceau în ţigări. Columb i-a descris pe taíno (el le-a spus „indieni”) ca fiind un popor blând şi iubitor de pace, şi i-a spus regelui Ferdinand că puteau fi siliţi să muncească, să lucreze pământul, să construiască şi să poarte haine. A plecat mai departe, pentru a revendica insule mai mari, şi a răpit de asemenea câţiva băştinaşi pentru a-i duce în Spania. La optsprezece ani după sosirea primilor colonizatori spanioli – veniţi în a doua călătorie a lui Columb, mult mai lungă, la un an după prima –, 99% din localnici muriseră. Majoritatea deceselor fuseseră cauzate de boli.

În prima călătorie, deoarece corabia lui cea mai mare fusese avariată, Columb a trebuit să debarce treizeci şi nouă de marinari pentru a întemeia o aşezare şi a stoarce aur de la localnici, dar setea de aur şi de cuceriri a spaniolilor i-a determinat până şi pe taíno să răspundă prin luptă. Când Columb s-a întors, toţi cei treizeci şi nouă erau morţi. Coloniştii au sosit însă întruna, iar taíno şi alte populaţii din regiune au fost sortite pieirii. Ele au transmis sifilis mateloţilor lui Columb şi astfel, treptat, tuturor europenilor angajaţi în activităţi sexuale; dar practic au

dispărut din istorie, lăsând în urmă doar câteva dintre cuvintele lor, printre care „hamac”, „canoe” şi „barbecue” [160]. A doua călătorie a adus o mie două sute de oameni, inclusiv femei, şi unii dintre înspăimântătorii nou-veniţi, caii, călăriţi de soldaţi înarmaţi. Pentru americanii nativi, combinaţia stranie a unei jumătăţi strălucitoare de om cu patru picioare lungi, capabil să scuipe foc, trebuie să fi părut precum un dragon monstruos. A doua călătorie a adus de asemenea catâri, găini şi porci: acela a fost momentul în care explorarea s-a transformat în preluare.

„Indienii”, etichetaţi adesea (autojustificativ) drept „canibali” când urma să le fie aplicat un tratament foarte dur, au fost consideraţi proprietatea noului imperiu spaniol. Pământurile lor deveneau ale Spaniei. Oare tendinţa catolică a spaniolilor de a-i considera eretici pe toţi non-catolicii, care fie puteau fi convertiţi, fie aveau să ardă de-a pururi, i-a împins spre ignorarea oricăror noţiuni de drepturi pentru băştinaşi? Protestanţii din nord s-ar fi comportat foarte similar; probabil că religia n-a fost decât o scuză. Pentru noua monarhie spaniolă, adevărata ameninţare nu se afla oricum în Lumea Nouă, ci în cea Veche.

Ameninţarea aceea era reprezentată de rivalii portughezi, cu care spaniolii se aflau în competiţie pe tot oceanul din vest. În 1494, cele două naţiuni ajunseseră la un acord extraordinar, ratificat ca Tratatul de la Tordesillas, care diviza jumătate din lume longitudinal între ele. Linia despărţitoare trecea prin cei doi poli şi la vest de Insulele Capului Verde din largul Africii, care erau deja ale portughezilor, astfel că atribuia spaniolilor insulele Cuba şi Hispaniola, revendicate de Columb. O revizuire a acordului iniţial avea să dea portughezilor majoritatea Braziliei; ulterior, în 1529, proprietăţile iberice au fost extinse pe cealaltă parte a lumii, cu altă linie trasată prin Orientul Îndepărtat în Tratatul de la Zaragoza.

A treia şi a patra călătorie ale lui Columb au culminat prin debarcarea în America de Sud propriu-zisă şi prin descoperirea perlelor. Colonişti începuseră deja să se certe

între ei şi aveau neplăceri majore cu toleranţii taíno. Ferdinand şi Isabella aveau să reteze din cota prea generoasă pe care şi-o atribuise Columb şi să înceapă îndelungatul proces de transformare al unui risc iniţial privat într-un imperiu sponsorizat de stat şi de Biserică.

FRONTIERA CREŞTINĂ

Pentru a înţelege motivele lui Columb şi aparenta absurditate ca două ţări să împartă între ele mare parte din lume (cu binecuvântarea papală), va trebui să privim cu atenţie politica iberică din epoca lui. Dacă Europa creştină a fost ţinută la depărtare de Orient prin lungul şi costisitorul Drum al Mătăsii, atunci Spania şi Portugalia trebuie să se fi simţit încă şi mai izolate. Ele erau state aflate la marginea Europei, abia scăpate de musulmani, presărate de castele, linii defensive şi campamente. Ferdinand şi Isabella erau monarhi de frontieră, care credeau cu pasiune în creştinătatea catolică. Din experienţa supuşilor lor, înţeleseseră că, pentru a se simţi în siguranţă, trebuiau să continue înaintarea, extinzându-şi teritoriile. Aceasta era o frontieră agitată, patrulată de corăbii, o graniţă familiarizată cu războiul.

În secolele lui al-Andalus, rămăsese creştină doar o fâşie îngustă din nordul muntos al Spaniei: regatul Asturia. Aşa cum am văzut, regii creştini exploataseră diviziunea musulmanilor pentru a lupta treptat către sud. Sub austera dinastie a Almoravizilor care sosise din Africa de Nord şi impusese o formă mai represivă a islamului, mulţi evrei şi alţii descoperiseră că statele creştine îi primeau cu braţele deschise şi urmase o migraţie majoră spre nord. Mare parte din „Recucerire” fusese realizată cu secole înainte de domnia lui Ferdinand şi Isabella. Victoria crucială avusese loc în Las Navas de Tolosa în 1212, când regii Castiliei, Navarrei, Aragónului şi Portugaliei renunţaseră la obiceiul lor de o viaţă şi luptaseră în aceeaşi tabără, zdrobindu-i pe Almohazi, o dinastie berberă ale cărei trupe veneau atât din adâncul Africii, tocmai din Senegal, cât şi din Africa de Nord actuală.

Până în anii 1490, mai rămăsese neînvins doar micul regat Granada. Forţele musulmane au opus o rezistenţă îndelungată şi curajoasă, dar au fost în cele din urmă înfometate şi s-au predat, momite de un tratat care părea generos. Creştinii au promis că toţi cei care doreau puteau să revină în Africa, dar că legea musulmană va fi păstrată pentru musulmanii care rămâneau. Sute de mii au ales să rămână şi să trăiască sub conducerea creştinilor. Unii aveau să găsească conducerea aceea intolerabilă, deoarece tratatul iniţial a fost în scurt timp anulat, însă mulţi s-au convertit la creştinism. Evreilor, care erau vreo 200 000, li s-a oferit de asemenea să aleagă între a se converti la catolicism şi a părăsi Spania. Actualmente se apreciază că doar patruzeci de mii ar fi plecat, iniţial în Portugalia, apoi spre Amsterdam, Constantinopol, Veneţia şi chiar Roma. [161]

Averile celor care nu s-au convertit au fost confiscate de stat şi au ajutat chiar la finanţarea călătoriilor lui Columb, însă au reprezentat probabil o minoritate. Episcopul de Burgos era un fost rabin, Sf. Tereza de Avila, una dintre marile mistice ale Contrareformei, a provenit dintr-o familie de evrei convertiţi, la fel, probabil, s-a întâmplat şi în cazul lui Bartolomé de Las Casas, călugărul şi istoricul care a dezvăluit dedesubturile întunecate ale colonialismului spaniol în America. Deşi inchiziţia spaniolă a fost pe atât de brutală şi nemiloasă pe cât o sugerează imaginea ei populară, testând constant sinceritatea maranilor, cripto-evreii, şi executând patru mii, evreii şi musulmanii au ucis de asemenea apostaţi. Pentru Ferdinand şi Isabella, inchiziţia şi creştinarea cu forţa a întregii Spanii au fost esenţiale pentru unirea politică a regatelor lor, Castilia şi Aragón: o stâncă ideologică absolută pe care să fie clădită noua ţară, cu poporul ei unic.

Monarhii aceia catolici, atât de admiraţi la Roma, au fost o pereche stranie. Isabella, din casa regală de Castilia, avusese o copilărie nesigură, incluzând perioade de sărăcie reală, pe când a trăit cu mama ei care era bolnavă psihic. A fost probabil ceva genetic, deoarece fiica Isabellei a rămas

în istorie ca Ioana cea Nebună. Ambiţiosul ei tată o prezentase la Curţile a jumătate dintre capetele încoronate ale Europei, însă ei nu-i plăcuse niciunul şi învăţase să evite cu eleganţă bărbaţi mult mai vârstnici. Odată se rugase lui Dumnezeu s-o ajute să scape de logodna cu un nobil de patruzeci şi trei de ani, iar acesta murise în urma unei crize de peritonită, în drum spre ea. (Episodul respectiv poate să explice faimoasa pietate ulterioară a Isabellei.) Apoi, cu acceptul special al Papei – care era necesar fiindcă bunicii lor erau veri –, ea fugise în 1469 pentru a se mărita cu Ferdinand din Casa Regală de Aragón, se pare împotriva dorinţelor tuturor.

Din portretele păstrate, Ferdinand pare un bărbat palid, cu aspect melancolic. A devenit un conducător formidabil de ambiţios, angajat în nesfârşitele războaie şi tratate ale epocii şi a extins întruna puterea celor două regate. Era de asemenea feroce de muncitor şi se spune că uneori îşi lega un bandaj peste faţă pentru a se concentra mai bine. În privinţa maurilor, ereticilor şi evreilor, era mai dur chiar decât Isabella, căreia îi plăcea să fie alături de soldaţii ei când ucideau. A fost cu adevărat egalitarist în atitudinea faţă de soţia sa (deşi nu şi faţă de alte femei). „*Tanto monta, monta tanto, Isabel como Fernando*” [„Ce mi-e una, ce mi-e altul, Isabella şi Ferdinand”] a fost deviza lor comună – o reţetă pentru fericirea în căsnicie pe cât de bună poate oferi istoria. Din păcate pentru amândoi, el i-a supravieţuit Isabellei cu o duzină de ani.

Toate astea sunt importante, deoarece Ferdinand şi Isabella au înfiinţat dinastia cea mai puternică din Apus, şi probabil din lume, la momentul acela. Ioana cea Nebună s-a măritat cu Filip cel Frumos, care era un Habsburg şi fiul Sfântului Împărat Roman; sub titlul Carol Quintul, fiul lor avea să lege monarhia spaniolă de cea austriacă şi în acelaşi timp să moştenească părţi din Burgundia şi Ţările de Jos, sudul Germaniei, Napoli, Sicilia şi Sardinia. Prin alegerea lui în 1519 ca Sfânt Împărat Roman (sprijinită de faptul că fratele său conducea Boemia şi Ungaria), Carol avea să devină primul conducător de după vremurile clasice care să aibă

şansa de a uni Europa. A fost o şansă care a părut cu atât mai mare graţie cantităţii uriaşe de argint care avea să curgă în curând în cuferele sale, sosită din noul imperiu american... la care vom reveni acum.

SUFOCAT DE ARGINT

A fost una dintre ambuscadele cele mai dezechilibrate şi mai importante din toate timpurile, dar nu păruse deloc aşa pentru spaniolii care aşteptau tremurând, ascunşi înapoia zidurilor văruite în alb. „Mulţi dintre noi au urinat fără să-şi dea seama, pur şi simplu de groază", a mărturisit ulterior unul dintre ei. Conducătorul lor, un bătăuş analfabet, nelegitim şi grizonant, pe nume Francisco Pizzaro, provenit dintr-o aşezare săracă din Spania, avea doar 168 de soldaţi, dintre care şaizeci şi doi călare. În dimineaţa de sâmbătă, 16 noiembrie 1532, el îl înfrunta pe conducătorul din Tahuantinsuyo – noi îi spunem Peru – şi armata lui de optzeci de mii de soldaţi. Este adevărat că spaniolii aveau puşti, pe când armata incasă avea arme mai potrivite pentru o bătălie din Epoca Bronzului, praştii, arcuri cu săgeţi, bâte şi ciomege şi coifuri din lemn, însă archebuzele spaniole erau lente şi stângace, iar Pizzaro nu avea decât zece-douăsprezece.

Şansele păreau complet dezechilibrate în defavoarea invadatorilor impertinenţi, care-l invitaseră pe împăratul incas Atahualpa să se întâlnească cu ei în piaţa uriaşă a oraşului Cajamarca din luxuriantul podiş peruan. Cajamarca avea temple şi clădiri militare, construite cu o tehnică megalitică de dispunere a pietrelor ca într-un joc Lego, care şi în prezent pare mult mai inteligentă decât orice metodă europeană. În centrul său se găsea un spaţiu mare deschis, înconjurat de clădiri scunde folosite pentru găzduirea călătorilor şi a adoratorilor. În acestea se ascunseseră spaniolii.

Atahualpa nu avea habar de ambuscadă. El se îndrepta către capitala incasă Cuzco pentru a fi încoronat, după ce învinsese armata fratelui său vitreg într-un război civil. Deşi

spaniolii cauzaseră de câţiva ani dezastre în nord, el nu auzise niciodată de conchistadori. Sosirea lui Pizzaro pe coastă îi fusese anunţată de mesageri şi existau ştiri îngrijorătoare despre jafuri, dar probabil că păreau evenimente minore prin comparaţie cu epopeicul război civil incas. Un mesager îi spusese lui Atahualpa că erau inşi neînsemnaţi – creaturi ce nu semănau deloc cu războinicii, dezorganizaţi, cu piele albă, care purtau carapace strălucitoare din metal şi stăteau pe lame mari. „Caii” aceia nu reprezentau o problemă, deoarece nu mâncau oameni. Unul dintre nou-sosiţi, călugărul Vicente de Valaverde, purta „beţe încrucişate”, adăugase mesagerul. De aceea Atahualpa era doar curios. Ulterior el i-a spus lui Pizzaro că fusese interesat de cai, despre care credea că pot fi utili, iar pe spanioli se gândise să-i ia ca pe nişte ciudăţenii interesante care să-i păzească haremul. Când a sosit în lectica sa, împodobită cu pene de papagal, argint şi aur, şi purtată de optzeci de nobili îmbrăcaţi în veşminte albastru-strălucitor, şase mii de soldaţi de elită alergau de o parte şi cealaltă, cântând imnuri, iar alţii măturau drumul înaintea împăratului. Erau în general neînarmaţi şi purtau costume ceremoniale.

Deoarece avea să cedeze atât de uşor înaintea armelor spaniole, s-a presupus uneori că armata incasă ar fi fost slabă. Nu era aşa. Soldaţii aceia erau instruiţi cu severitate şi înfrânseseră toate armatele rivale, fiind războinici care se aşteptau să lupte corp la corp până la moarte. Când au sosit în piaţă, aceasta era pustie. În cele din urmă, preotul a ieşit şi i-a spus împăratului că fusese trimis să-i aducă credinţa creştină. Vicente i-a întins apoi o Biblie, un obiect pe care Atahualpa nu-l mai văzuse niciodată. Incasul a luat-o şi s-a străduit s-o deschidă. Călugărul a încercat să-l ajute, dar Atahualpa l-a îmbrâncit, îndepărtându-l. A deschis cartea, a privit liniile de mâzgăleli negre şi a aruncat-o pe jos, dezamăgit. Ce plictiseală! Ce cadou inutil!

Revoltat de blasfemie, preotul a dat semnalul pentru atac.

– Ieşiţi, creştinilor! a răcnit el. Ieşiţi la câinii aceştia duşmani!

În conformitate cu un semnal prestabilit, Pizzaro a dat drumul unei batiste pe care o ţinea. Două dintre cele patru tunuri mici ale lui au tras (celelalte două n-au funcţionat). Uitând de frica lor şi de cizmele inconfortabil de ude, spaniolii s-au năpustit la atac, călare şi pe jos. Zgomotul şi surpriza au cauzat panică totală printre incaşi, care nu se mai confruntaseră niciodată cu puşti, arme din oţel sau cai. Soldaţii au fugit în toate direcţiile. În cele două ore rămase până la apus, cel puţin şapte mii de incaşi au fost omorâţi, fie încercând să-şi protejeze împăratul zeu-soare în lectică, fie sărind peste zidurile din pământ şi fugind pe câmp. Spaniolii au străpuns, au hăcuit şi au înjunghiat până i-au durut braţele. Lectica lui Atahualpa a fost răsturnată în cele din urmă de călăreţi şi Pizzaro l-a capturat pe împărat, târându-l înăuntru.

Conchistadorul i-a oferit apoi un târg lui Atahualpa, încă stupefiat de cele petrecute. Spaniolii erau deja uluiţi de numărul de vase, căni, cupe şi bijuterii din aur şi argint pe care le luaseră de la inamici şi Atahualpa i-a mărturisit lui Pizzaro că în locul de unde proveniseră existau încă şi mai multe. Incaşii asociau aurul cu soarele şi astfel cu zeul-soare, iar adevărata valoare a obiectelor stătea în eleganţa şi măiestria cu care fuseseră realizate; pentru spanioli însă valoarea o reprezenta doar metalul, ca marfă. În scurt timp au început să topească obiectele minunat meşteşugite, transformându-le în lingouri. Cunoscându-le de acum obsesia ciudată, Atahualpa s-a oferit ca preţ al eliberării sale să umple cu aur camera în care era ţinut prizonier. Aceasta era lungă de peste şase metri şi jumătate şi lată de cinci metri – există şi actualmente – şi urma să fie umplută până la înălţimea de doi metri şi jumătate. După aceea, a mai promis el, va fi umplută în acelaşi fel cu de două ori mai multe obiecte din argint, iar totul avea să se realizeze în două luni. Uluit, Pizzaro a acceptat şi i-a promis că-l va elibera – o promisiune pe care nu intenţiona s-o respecte.

La sfârşitul căutării şi colectării metalului, care a durat de fapt până în luna iunie a anului următor, cele mai de seamă podoabe făurite de aurarii şi argintarii incaşi au fost topite şi s-au obţinut aproape 6 000 de kilograme de lingouri de aur şi 26 000 de lingouri de argint.

De acum spaniolii avansau mai mult în imperiul incas, luptând, înşelând şi dezbinându-şi inamicii. Atahualpa fusese util în tot acest timp datorită autorităţii absolute pe care o avea asupra poporului său, chiar şi în captivitate, ceea ce le-a permis spaniolilor să se deplaseze aproape nestânjeniţi, în timp incasul plănuia recâştigarea finală a libertăţii şi a imperiului său.

Nu avea să se întâmple aşa. Acuzat că încercase să mobilizeze o armată care să-l elibereze, lui Atahualpa i s-a oferit să aleagă între a fi ars de viu sau a se converti la creştinism şi a fi strangulat. Întrucât incaşii credeau în păstrarea corpurilor prin mumificare, el a ales convertirea şi a fost sugrumat prompt. Pizzaro a ordonat oricum ca trupul să-i fie ars.

Este lesne să vedem toate evenimentele acelea ca pe o confruntare clasică între imperialiştii timpurii ticăloşi şi localnicii nobili. Este lesne, dar ar fi greşit: dacă existau conducători conştienţi de imperialismul lor, atunci aceştia nu puteau fi decât incaşii, al căror imperiu irupsese din centrul său aflat la Cuzco, mult în sud, după care se extinsese serios cu numai nouăzeci de ani în urmă. Cajamarca ajunsese sub stăpânirea lor cu şaizeci de ani înainte de Pizzaro, iar apogeul avansării incase fusese cu numai trei decenii înainte de invazia spaniolă. Incaşii erau ingineri militari iscusiţi, cumva asemănători romanilor, şi construiseră cincisprezece mii de kilometri de drumuri, cucerind culturi din Anzi şi de pe câmpiile de pe coasta Pacificului printr-o combinaţie de iscusinţă militară, mituire şi intimidare a elitelor rivale.

Incaşii nu cunoşteau roata, nici scrierea şi nu aveau aproape deloc arme din metal; comunicaţiile şi birocraţia funcţionau prin intermediul unui sistem ingenios de fire

colorate, cu noduri, numite *quipu*, pe care alergători le duceau dintr-un loc în altul. Stăpânirea incasă era dură. Toate pământurile aparţineau imperiului şi oamenii erau organizaţi în unităţi de familii care munceau pentru împărat şi nu aveau voie să se strămute. Atahualpa n-a fost nici pe departe un sfânt: el aştepta obedienţă slugarnică faţă de orice capriciu personal, ordona nepăsător execuţii şi-i plăcea să bea din capul mumificat al unui general inamic.

Slăbiciunea imperiului incas, care a fost mult mai importantă decât lipsa cailor şi a armelor de foc, era centralismul său extrem, care avea să-i ajute enorm pe spanioli. Sistemul acela le-a asigurat comanda centrului nervos al întregii administraţii incase, atâta timp cât îl aveau în mâinile lor pe Atahualpa. După ce l-au omorât pe Atahualpa, l-au numit împărat pe fratele lui, Yupanqui, şi au continuat să exercite control prin intermediul său şi în acelaşi timp să poarte război împotriva rezistenţei incase – un război care avea să dureze alţi patruzeci de ani. Acesta era deja şablonul spaniol. Aşa cum se întâmplase şi în înfrângerea imperiului aztec, mai la nord, de către Hernán Cortés în 1519–1521, invadatorii descoperiseră că multe dintre populaţiile cucerite de imperiul acela recent ajuns la putere erau încântate să se alieze împotriva opresorului local, neştiind prea bine ce înţelegere acceptau. Şi în cazul acela, după ce-l capturaseră pe conducătorul aztec Montezuma, spaniolii i-au putut folosi restul de autoritate pentru a-i controla poporul şi a-i jefui aurul.

După ce în Mexic şi Peru au fost instalaţi comandanţi spanioli locali, aceştia au utilizat modalităţile de stăpânire băştinaşe, ca şi altele importate din Spania – îndeosebi, *encomienda*, un sistem de subvenţii acordate nobililor spanioli, care impunea indigenilor condiţii apropiate de sclavie şi care fusese folosit prima dată împotriva musulmanilor în Spania. În Peru, s-a împrumutat pur şi simplu obiceiul incas de muncă silnică, care a fost aplicat nevoilor spaniolilor, mai ales în extragerea argintului de la Potosí. La urma urmelor, un sistem imperial înlocuia altele două, aşa încât n-a existat nicio transformare a relaţiilor

dintre ţărani şi conducători cum avea să se petreacă puţin mai târziu în America de Nord.

Spaniolii nu începuseră să construiască o lume nouă în sensul unui start social nou, a unei reînceperi. Nici pe departe! Erau aventurieri loiali Curţii spaniole, care porniseră în căutarea unor prăzi transportabile. S-au ridicat multe construcţii – şcoli, spitale, cazărmi şi biserici –, însă reformele sugerate de la Madrid au fost lente sau nu s-au aplicat. Antonio de Mendoza, un important vicerege timpuriu şi marchiz spaniol în Noua Spanie, şi-a sfătuit succesorul să facă puţine şi să le facă încet. Multe dintre personajele-cheie ale cuceririi şi ale deceniilor ulterioare au optat să-şi sfârşească zilele acasă, în Spania; printre ei s-a numărat şi Cortés.

În mod repetat scrierile celor care i-au urmat lui Pizzaro s-au concentrat asupra aurului şi argintului, pe care le-au cântărit obsesiv, nu asupra oamenilor sau a locurilor. În ciuda frumuseţii arhitecturii lor şi a muzicii excepţionale, spaniolii din Lumea Nouă nu aveau să se dovedească făuritori de imperii creativi sau luminaţi. Ei ocupaseră o lume frământată deja de războaie interne şi ale cărei ofrande culturale către Eurasia aveau să fie limitate. Se poate ca Tenochtitlán, capitala aztecă, să fi fost la momentul acela oraşul cel mai mare de pe planetă cu excepţia Constantinopolului, iar prin canalele sale, palatele şi arta religioasă (ca să nu mai amintim de dominaţia nemiloasă asupra supuşilor şi de obsesia sumbră a morţii şi vieţii de apoi) are o asemănare izbitoare cu Veneţia; însă religia aztecă i-a oripilat pe europeni şi arta aztecă a fost ignorată. Mayaşii, a căror cucerire a durat mai mult în Yucatán, îşi depăşiseră deja apogeul, totuşi arhitectura şi astrologia lor complexă au fost la fel de neinteresante pentru europenii anilor 1500.

În foarte scurt timp, alte colonii europene aveau să atragă în America de Nord un tip diferit de aventurieri – disidenţii religioşi, fermierii aspri care doreau cu adevărat o lume nouă, o societate care să ia totul de la început. Acolo, în

ciuda încercărilor de a recrea o aristocraţie în stil european în Virginia şi Carolina, cererea pentru o democraţie rudimentară s-a dovedit irezistibilă (cel puţin pentru masculii europeni).

Spaniolii au adus în Mesoamerica aristocraţi, soldaţi şi preoţi. Imensul lor teritoriu prăfuit, plin de biserici, mănăstiri, haciende, ţărani şi sclavi a produs puţine idei noi sau exporturi şi s-a dovedit finalmente vulnerabil pentru nord-americani şi rebeliunile influenţate de Iluminism din Spania. Şi odată ce monarhia spaniolă şi-a pierdut autoritatea înaintea regimentelor lui Napoleon şi a colapsat efectiv, Mexicul şi-a declarat independenţa – nu pentru a crea o societate nouă, mai democratică, ci exact din motivul opus: pentru a menţine poziţia aristocraţilor locali înaintea mişcărilor îngrijorător de radicale din Spania. [162] Carierele lui José de San Martín din Argentina şi Simón Bolivar din Venezuela sunt epopei locale mişcătoare, dar ei n-au putut să întemeieze naţiuni care să poată constitui provocări pentru Statele Unite, britanici sau imperiile europene.

Viteza cu care Spania a avansat în etapele de început ale Cuceririi fusese posibilă atât din cauza bolilor pe care le adusese, cât şi a armelor din mâinile spaniolilor, care erau curajoşi şi dispuşi să-şi asume riscuri. Microbii spanioli ajunseseră în capitala incasă Cuzco cu mult înaintea lui Pizzaro. Variola a avut un efect devastator în Anzi, ca şi peste tot în America de Sud. De altfel, ea provocase războiul civil, care era în plină desfăşurare când a debarcat Pizzaro, deoarece îl omorâse pe împăratul incas şi astfel îi asmuţise între ei pe fiii rivali. Din Mexic până în insulele Pacificului, epidemiile au avut acelaşi efect.

Lungimea de minimum treisprezece mii de ani a carantinei care a distrus imunitatea americanilor faţă de microbii din Eurasia a făcut ca impactul să fie teribil, mai ales în centrul dens populat al continentului american. S-a estimat că 95% din populaţia care trăia acolo înainte de sosirea europenilor a fost omorâtă de boli aduse de peste Atlantic: pojar,

variolă, malarie, difterie, tifos şi tuberculoză. Acurateţea procentajelor detaliate poate fi pusă sub semnul îndoielii, însă pare o scară a deceselor fără rival în istoria Europei.

Cu ce s-au ales în schimb spaniolii şi restul Europei? În mod neaşteptat, doar cu puţine boli: sifilisul, care n-a fost de fapt certificat ca provenind din contactul mesoamerican. Principalul câştig al Spaniei a fost influxul brusc şi uriaş de metale nobile. Febra aurului i-a molipsit pe spanioli odată cu colapsul imperiului incas. Pedro Sancho, secretarul lui Pizzaro, şi-a început relatarea autojustificatoare prin cuvintele: „Cu privire la uriaşa cantitate de argint şi aur care a fost adusă de la Cuzco...” Acele prime grămezi de lingouri au reprezentat doar începutul. După ce cultura incasă a fost jefuită, tehnici noi de minerit şi extracţie au permis exploatarea pe scară largă în următorii douăzeci de ani a legendarului munte de argint de la Potosí, acum în Bolivia. Cu preţul, se spune, a câte zece vieţi de nativi americani pentru fiecare *peso* bătut acolo, Potosí avea să asigure două treimi din primele cincizeci de mii de tone de argint care au trecut din America în Europa în următorii o sută cincizeci de ani.

Jaful însă diferă foarte mult de prosperitate. Aurul şi argintul au fost transportate cu galioane spaniole la Curtea Spaniei, dar au sfârşit aproape în totalitate altundeva. O cantitate însemnată a fost dedicată împodobirii bisericilor. Carol Quintul a cheltuit atât de mult în războaiele lui disperate pentru menţinerea stăpânirii Habsburgilor asupra Olandei şi împotriva rivalilor francezi în Italia, încât i-a îmbogăţit pe cârciumarii flamanzi, pe armurierii germani şi pe diverşii mercenari. A cheltuit şi mai mult din prăzi pentru a-şi achita datoriile la creditorii genovezi şi veneţieni care, la rândul lor, au trimis banii aceia mai departe spre est, în China, pentru a cumpăra mătase, porţelan şi alte bunuri de lux. Dinastia Ming înlocuise de acum conducătorii mongoli Yuan şi inaugurase altă epocă de aur. Atât doar că uneori era prea aurie sau, mai degrabă, prea dependentă de argint, fiindcă jafurile din America, după ce trecuseră prin

Spania şi estul bazinului mediteraneean, cauzaseră după aceea o criză monetară pentru Dinastia Ming.

Ca şi cum acest vârtej global de metale nobile incaşe n-ar fi fost suficient, trebuie să amintim şi de piraţi. Lipsiţi de acces la această sursă de bogăţie macabră, francezii şi englezii şi-au folosit corăbiile pentru a intercepta galioanele şi a le deturna încărcăturile spre ţările lor. Regina Elisabeta a Angliei a închis ochii în privinţa corsarilor, iar când Francis Drake, eroul-pungaş din comitatul Devon, a călătorit în jurul Americii de Sud şi a pătruns în apele peruviene pentru a fura aur şi argint de la spanioli (care, la urma urmelor, îl furaseră de la incaşi), partea care i-a revenit Elisabetei a fost suficientă pentru a plăti toată datoria externă a Angliei. [163] Piraţii au avut o importanţă care depăşeşte cu mult romanţările poveştilor individuale: prin atragerea de mai mulţi englezi şi francezi peste Atlantic în căutare de pradă, pirateria a îmbunătăţit tehnicile de navigaţie ale nordicilor şi a stabilit capete de pod în Caraibe, care aveau să uşureze ulterior extinderea imperiului.

Cât despre ţara natală a cuceritorilor spanioli, citându-l pe istoricul economic David Landes, Spania „a devenit (sau a rămas) săracă, deoarece a avut prea mulţi bani” [164]. Spaniolii au cumpărat tot felul de ţesături, alimente şi bunuri exotice de la rivalii lor, exultând înaintea norocului care le-a permis să se bucure de o economie de consum, sau de consumare, fără creşterea productivităţii – tot aşa cum Occidentul s-a desfătat în boom-ul de consum alimentat de credite la începutul secolului al XXI-lea. Aspectul acesta a fost observat la momentul respectiv. Landes îl citează pe ambasadorul marocan la Madrid, care în 1690, spre sfârşitul acestei îndelungate perioade de cheltuieli extravagante, notase că spaniolii aveau cel mai mare venit dintre toţi creştinii:

> „Dar dragostea pentru lux şi conforturile civilizaţiei i-au copleşit şi arareori veţi găsi pe careva din această

naţie care să se angajeze în negustorie sau călătorii peste hotare pentru negoţ, aşa cum fac alte naţiuni creştine, ca olandezii, englezii, genovezii şi alţii aidoma lor. Similar, meşteşugurile practicate de clasele inferioare şi oamenii de rând sunt dispreţuite de această naţiune.”

Este greu de imaginat un program mai complet pentru declinul naţional. În Lumea Nouă, Spania avea să clădească un imperiu adormit, deja decadent, de aristocraţi, preoţi şi mari latifundiari şi n-avea să cunoască niciodată saltul brusc spre modernitate care i-a animat rivalii. Atahualpa n-a fost singurul împărat care n-a izbutit să prevadă ce se va întâmpla.

OMUL ÎN NEGRU

Aspectul lucrurilor, stilul exterior, poate fi profund, câtuşi de puţin banal. În timpul Reformei, o modalitate de venerare creştină, prestată de bărbaţi superb îmbrăcaţi care psalmodiau latineşte în bisericile lor bogate şi multicolore, a fost atacată de altă modalitate. Germania lui Martin Luther era o ţară în numai două culori: alb şi negru. Proza germană neagră şi sobră a predicilor lui Luther, cu urgenţa alegerilor cerute de el, mărşăluieşte energic peste albul ca zăpada al hârtiei. Literele negre şi ascuţite, întipărite cu amestecul de funingine şi ou al tuşului primelor tiparniţe, au adus zeci de mii de predici, cândva rostite de vocea lui, în mâinile oamenilor din nordul Europei. Pentru cei care nu puteau citi, xilogravuri grosolane în alb-negru – complet diferite de operele de artă viu colorate din altare ce le precedaseră – aveau să transmită mesajele reformatorilor. Veşmintele lor erau albe cu negru intens. Graiul lor era cel gutural al germanilor de rând. Din portretele vechi, chipurile lor privesc severe şi nedispuse la compromis.

Nordul se revolta împotriva sudului. În sud, toate sclipirile şi paietele italieneşti ale papalităţii, cu biserici policrome şi Madone poleite, reprezentau o Biserică ce devenise materialistă. Nu-i de mirare că Martin Luther, robust, intimidant şi prezentându-se plin de importanţă, a devenit eroul german care a înfruntat papi şi împăraţi, stând, după cum a spus chiar el, „în botul uriaşului Behemot, între colţii lui imenşi”. Istoria germană dinaintea lui Luther este istoria conducătorilor şi cavalerilor, a împăraţilor, arhiepiscopilor şi alegoriilor. Din multe puncte de vedere, el pare primul german modern, cu mâinile în şolduri, neînfricat, privindu-ne sfredelitor în portretul bine-cunoscut. A fost un om simplu, dar nu un ţăran. Tatăl lui muncise în minele de cărbuni ale Saxoniei şi se descurcase destul de bine pentru a ajunge târgoveţ, cu o soţie bogată şi o casă impresionantă din piatră. Îl trimisese pe Martin la o şcoală bună, chiar dacă brutală, şi, ca mulţi părinţi aflaţi în ascensiune, dorea ca fiul lui să devină avocat. Dar încă din capul locului Martin Luther a dovedit o latură iscoditoare a personalităţii sale, o febrilitate însetată.

Trebuie să ne imaginăm o lume în care Iadul este real şi foarte aproape, în care pădurile şi potecile sunt bântuite de diavoli şi vrăjitoare şi în care unica posibilitate de ieşire este prin asigurarea ajutorului lui Hristos. În vremea lui Luther, Germania nu era nici confortabilă, nici sigură. Pe lângă suferinţele cauzate de epidemii şi ameninţarea foametei în anii răi, era slabă din punct de vedere politic. În est, Cavalerii Teutoni se înclinaseră înaintea polonezilor. În nord, danezii cuceriseră Holstein. În vest, confederaţia helvetă îşi câştiga independenţa. Mai important încă – şi asta a fost valabil pe toată durata vieţii lui Luther –, armatele musulmane ale otomanilor ameninţau întreaga Europă. Aceşti primi ani ai Reformei coincid cu reuşite otomane, precum cucerirea Belgradului în 1521, capturarea Rodosului în 1522, zdrobirea maghiarilor în 1526, asediul Vienei după trei ani, apoi alte incursiuni în Polonia, peste Marea Mediterană spre Malta şi îndelungatul război cu Veneţia. Deşi puterile catolice din sud aveau să înfrângă până la urmă flota otomană în Bătălia de la Lepanto în

1571 şi cu toate că atât Malta, cât şi Viena rezistaseră, mulţi creştini credeau că trăiau sfârşitul creştinismului, ultimii reprezentanţi ai unei civilizaţii sortite pieirii.

Germania a existat ca teritoriu şi regiune de limbaj comun revendicată de „mitul religios şi pseudo-clasic” al Sfântului Imperiu Roman [165]. Ea n-a existat ca naţiune. În ghiveciul politic de ducate, principate, episcopate şi oraşe libere existau vreo trei sute de principate semiautonome, multe cu propriile lor legi, monede şi feude de familie. Războiul şi molima reduseseră populaţia Germaniei. O boală nouă şi teribilă, sifilisul, se răspândea în Europa. „Satele fantomă”, care fuseseră abandonate pur şi simplu, erau o imagine comună. În sudul şi vestul Germaniei izbucniseră o serie de răscoale ţărăneşti extrem de violente, deşi niciuna la dimensiunile „Războiului Ţărănesc” din vremea lui Luther, în urma căruia s-au pierdut minimum o sută de mii de vieţi.

În felul acesta, lumea lui Luther se simţea fragilă şi efemeră. Moartea pândea dinapoia tuturor copacilor. Luther a povestit că în 1505, când avea douăzeci de ani şi era student, avusese o revelaţie în timp ce mergea pe un drum de ţară şi se pornise o furtună. Când trăsnetele au început să lovească în jurul lui, Luther a făgăduit că dacă va supravieţui, va intra la mănăstire. Imediat după aceea, a abandonat facultatea şi a devenit călugăr într-un ordin faimos prin severitate, fără a fi totuşi extrem. Pentru mai bine de doisprezece ani el a fost un călugăr model, încurajat şi îndemnat în studii şi sarcini de superiori ambiţioşi, care a analizat textele clasice ale catolicismului până aproape de o cădere nervoasă. S-a descurcat destul de bine pentru ca mănăstirea lui să-l trimită la Roma în misiune diplomatică, dar n-a avut succes. După aceea a fost trimis să predea la noua universitate din Wittenberg.

În anii aceia universităţile începuseră să se înmulţească în Germania, oferind o cale prin care principatele şi oraşele ambiţioase puteau să iasă în evidenţă şi să atragă talente noi. Wittenberg era una din cele vreo douăzeci de universităţi de felul acela, fiind cunoscută ca progresistă şi

dispusă să experimenteze. Aşezarea micuţă, cu puţin mai mult decât un sat înconjurat de ziduri, se găsea sub stăpânirea lui Frederic cel Înţelept, principele-elector al Saxoniei. Un bărbat şiret şi cu opinii independente, el era unul dintre cei şapte „electori" germani al căror statut le îngăduia să-l aleagă pe Sfântul Împărat Roman (care la momentul respectiv nu era un titlu ereditar) şi avea o influenţă politică considerabilă în nordul Germaniei. În timpul marii sale rebeliuni religioase, Luther avea să depindă de Frederic pentru însăşi supravieţuirea sa.

La Wittenberg, opiniile lui Luther despre păcat şi mântuire au pus sub semnul întrebării mare parte din învăţătura tradiţională. Exegeţii nu au convenit nici acum cât de radicală a fost de fapt teologia sa – în tot cazul nu era unică. Esenţa problemei era următoarea. Potrivit tradiţiei scolastice medievale timpurii, Dumnezeul iubirii condamna omenirea păcătoasă la Infern pe baza unor legi atât de stricte şi de aprige, încât nu puteau fi urmate ad litteram. Luther considera că omenirea era în totalitate păcătoasă, coruptă, decăzută şi nu putea să merite Paradisul doar prin simpla repetare de rugăciuni sau prin săvârşirea de fapte bune.

Atunci cum puteai fi mântuit? Într-o lume atât de intens religioasă, întrebarea aceasta era vitală.

Luther a soluţionat-o prin concluzia că Dumnezeu invalida pur şi simplu păcatele celor care aveau credinţă adevărată – cei care erau mântuiţi, aleşii. Păcatul era prea puternic pentru a fi învins de acţiuni umane şi doar minunea iubirii divine îl putea înfrânge. Sacrificiul lui Hristos, care luase asupra sa păcatele omenirii, era modul prin care se petrecea minunea aceea. Pentru a fi mântuit, era îndeajuns să crezi cu adevărat în mântuire. Problema evidentă a acestei dogme era implicaţia că păcatul devenea lipsit de importanţă. Era inutil să încerci să-l învingi printr-un comportament zilnic neprihănit, întrucât conta doar credinţa. Răspunsul lui Luther faţă de obiecţia respectivă a fost că mântuiţii aveau să fie atât de

recunoscători, încât *n-ar fi dorit* să păcătuiască. (Aşa cum multe generaţii ulterioare de protestanţi aveau să-şi dea seama că era cam prea uşor: satira *Confessions of a Justified Sinner* a scriitorului scoţian James Hogg a criticat uşurinţa cu care ipocriţii îşi puteau obţine şi mânca prăjitura păcatului.)

Gândirea lui Luther era cea a unui intelectual creştin care ajunsese să deteste gândirea clasică greacă, cerebrală şi sofisticată a lui Platon şi Aristotel pe care se fundamenta teologia tradiţională a Bisericii. Impulsul lui principal când a ajuns la concluzia despre păcat a fost emoţional şi personal, un sentiment imperativ de eliberare şi bucurie care cerea să fie împărtăşit... şi care nu avea nicio legătură cu ierarhia sau slujbele Bisericii. El s-a descris ca simţindu-se „renăscut”, o experienţă care continuă să se afle în centrul protestantismului evanghelic modern.

Ea avea să-l stimuleze permanent pe Luther, o combinaţie stranie de bătăuş şi visător, în lupta cu autorităţile Bisericii, dar picătura care a umplut paharul a fost vânzarea indulgenţelor. În modul cel mai literal, indulgenţa însemna transferul unei frânturi din bunătatea lui Hristos şi a sfinţilor („comoara de merit”) către un păcătos. Primitorul indulgenţei trebuia după aceea să petreacă mai puţin timp în Purgatoriu – văzut uneori în prezent ca terminalul de aşteptare plictisitor al unui aeroport, minus magazinele duty-free, dar care pe atunci era reprezentat ca un loc cu focuri purificatoare şi agonizatoare, ba chiar şi cu torturi –, înainte de a ajunge în Rai. Nu era tocmai un permis de eliberare din închisoare, dar în tot cazul era un permis pentru a ajunge mai repede în Rai.

Cum obţineai o indulgenţă? Prin rugăciuni şi fapte bune sau prin pelerinaje pentru a vedea şi atinge moaştele unui sfânt, care aduceau de asemenea venituri utile bisericilor sau oraşelor în care se aflau moaştele respective (Wittenberg însuşi avea o colecţie de clasă mondială de fragmente de lemn, oase, spini şi păr). Dar pe lângă rugăciuni, fapte bune şi moaşte mai exista o modalitate

demnă de încredere: banii peşin. Preoţii sugeraseră de mult că primitorii de indulgenţe puteau face „donaţii caritabile”, care cu timpul se transformaseră în tranzacţii financiare făţişe. Ca vicar al lui Hristos pe pământ, Papa putea să vândă pur şi simplu indulgenţe, care au devenit încasările lui, hârtii cu diverse valori. El le putea vinde nu doar pentru a-i reduce cumpărătorului timpul petrecut în Purgatoriu, ci le putea vinde şi pentru părinţii deja decedaţi ai cumpărătorului, care poate că ţipau către copiii lor să plătească sumele necesare. Clerici cu minţi reformatoare din Italia şi Olanda, Franţa şi Elveţia se pronunţaseră deja împotriva comercializării grosolane de indulgenţe, dar izbucnirea lui Luther avea să fie mult mai mânioasă.

Papalitatea oferise istoriei un număr impresionant de ticăloşi decadenţi, iar Leon al X-lea, adversarul lui Luther, era unul dintre aceştia. El făcea parte din familia Medici, era fiul marelui conducător florentin Lorenzo Magnificul şi fusese crescut într-o atmosferă de războaie, exhibiţionism artistic şi intrigi politice. Fusese numit cardinal la vârsta de treisprezece ani, însă nu era aproape deloc interesat de religie. Se spune că atunci când politica italiană îi atribuise rolul de papă la vârsta de treizeci şi şapte de ani, Leon ar fi zis „deoarece Dumnezeu mi-a acordat papalitatea, atunci să ne bucurăm de ea!” Era un bărbat gras, mereu asudat şi ospitalier, care transformase viaţa din Vatican într-un permanent carnaval roman de piese de teatru indecente, lupte de tauri, dansuri, banchete şi curse. Aurul se revărsa din mâinile lui într-un şuvoi sclipitor de favoruri, protecţii şi terapie personală cu amănuntul.

Problema cea mai costisitoare a lui Leon era Bazilica San Pietro. Biserica originală fusese construită în timpul Sfântului Constantin în anii 330, peste presupusul mormânt al Apostolului Petru. Se degradase însă şi era înlocuită de un aşezământ nou şi gargantuesc, care intenţiona să uimească întreaga lume prin dimensiuni şi frumuseţe. Dar în anul 1517, biserica era un impediment gigantic, doar cu puţin mai mult decât un şantier noroios. Cheltuielile uriaşe măcinau papalitatea şi soluţia lui Leon a fost să anunţe o

colectă de bani prin vânzarea de şi mai multe, şi mai scumpe, indulgenţe. În Germania, un arhiepiscop super-ambiţios, care strângea fonduri pentru propriile lui scopuri, avea să acţioneze ca agent al lui Leon. Poporul german trebuia stors, apoi stors din nou.

În Saxonia lui Luther, „storcătorul-şef" era un remarcabil agent de vânzări pe nume Johann Tetzel, un teleevanghelist gălăgios din epoca oratoriei de la amvon. El sosea în aşezări urmat de un lung alai de preoţi solemni în odăjdii şi adepţi, purtând însemnele papale şi Bula lui Leon al X-lea (o declaraţie papală, de pe care atârna sigiliul rotund, *bulla*, care-i dovedea autenticitatea). Se deschideau sipete din lemn de stejar ferecate în fier, în care să se depună banii, se monta un stand impresionant şi Tetzel îşi începea recitalul. Mesajul lui era cât se poate de direct. Vrei să scapi de sute de ani, sau poate chiar de mii de ani, de suferinţe în Purgatoriu? Plăteşte! Vrei să-ţi eliberezi iubita mamă sau tată din chinuri? Plăteşte! În funcţie de bogăţie şi competenţă – plăteşte! Dacă pare o satiră despre stilul său, refrenul pentru care este reamintit oferă stilul Tetzel autentic:

„Când moneda răsună în sipet

Din Purgatoriu scapă un suflet."

Pentru Luther asta însemna mai mult decât jefuirea germanilor oneşti în scopul ridicării unei noi biserici pline de ifose în Italia. Era un păcat teribil, care avea să-i condamne la focurile gheenei pe nevinovaţii cumpărători de indulgenţe, deoarece ei nu aveau să se căiască în chip cuvenit, să-şi recunoască păcatele sau să caute iertarea lui Hristos. Subiectele profunde ale credinţei şi pedepsei se transformaseră într-o tranzacţie financiară, care i-a epuizat până la urmă răbdarea. Creştinii protestanţi din toată lumea ştiu că pe 31 octombrie 1517, Martin Luther a ţintuit pe uşile din stejar ale bisericii castelului Wittenberg o listă cu nouăzeci şi cinci de „teze" sau argumente pentru dezbătut – un act de sfidare îndreptat către Papă. Uşile

originale nu mai există de mult şi au fost înlocuite cu cópii din metal.

Luther, care n-a fost o persoană excesiv de modestă, n-a menţionat niciodată personal ţintuirea tezelor pe uşile bisericii şi probabil că istoria respectivă a apărut ulterior. În vremea lui, uşile bisericilor erau într-adevăr utilizate ca aviziere pentru ştiri şi tot felul de anunţuri, aşa că ar fi fost posibil, deşi nu neapărat necesar, ca acest călugăr cărturar, faimos pe plan local, să fi afişat nişte argumente religioase. De asemenea, Luther n-a intenţionat să stârnească o revoluţie şi nici măcar să conteste direct instituţia papalităţii. Erau subiecte pentru discuţie, exprimate în latina Bisericii, dar într-adevăr expuse în stilul lui uzual, concis şi în forţă. Studenţii lui de la Universitatea Wittenberg probabil că le auziseră deja pe toate. Luther continua să fie catolic şi mare parte din spusele lui erau încă doctrină oficială.

Pentru a înţelege de ce argumentele lui s-au răspândit atât de rapid, trebuie să ne întoarcem către alt orăşel din Germania, dar din nord-vest: Mainz. Cu cincisprezece ani înainte de naşterea lui Luther, aici murise Johannes Guttenberg, inventatorul primei prese tipografice reale europene. Chinezii şi coreenii foloseau de mult tiparul cu blocuri din lemn, ba chiar şi tiparul pe ceramică. Xilogravuri fuseseră produse şi în Europa, cu mult înainte de Guttenberg, însă el a inventat un sistem de turnare în metal a literelor individuale şi grupurilor de litere, astfel încât să poată fi aranjate în rânduri de cuvinte, care după aceea erau date cu tuş şi presate pe hârtie umezită sau pergament din piei de animale.

Despre Guttenberg însuşi cunoaştem relativ puţine, atât doar că era iscusit în prelucrarea metalului – l-am putea descrie ca pe un mecanic – şi tăierea pietrelor preţioase; de asemenea, era un întreprinzător ambiţios, dispus să împrumute bani pentru a-şi dezvolta afacerea. Nu se poate spune că Germania urbană, cu mine de cărbune şi zăcăminte de fier, adăugate vechilor tradiţii de făurire a

armurilor, armelor şi ceasurilor, ar fi trecut printr-o revoluţie industrială, totuşi cunoştea un avânt de hărnicie, o creştere a statutului şi ambiţiei meşteşugarilor, care-şi transmiteau mai departe abilităţile.

Guttenberg a cumpărat hârtie din Italia, a experimentat cu aliaje din metal şi amestecuri de cerneluri şi a angajat cel puţin optsprezece ajutoare pentru cele şase prese tipografice ale sale. El intenţiona să producă o Biblie tipărită şi dorea să arate cât mai asemănătoare cu cea scrisă de mână – cumva în felul în care serialele TV au imitat iniţial teatrul sau în care primii bloggeri au încercat să imite on-line paginile de ziare. Primul lui tiraj de 180 de Biblii, având fiecare câte 1 282 de pagini, a însemnat un risc important şi în 1454 a trebuit să strângă bani din toată Europa. Au fost necesare şase luni pentru turnarea literelor din metal pentru Biblie, apoi doi ani pentru culegerea şi tipărirea paginilor. După aceea, Bibliile au fost colorate manual şi ilustrate, pentru a arăta cât mai „reale”. Efectul a fost similar cu caligrafia contemporană şi a fost comparat pe atunci cu ţesăturile alb-negru, sau textile – de acolo se pare că provine termenul „text”. Întregul proces a durat patru ani, tot atât cât i-ar fi trebuit unui scrib să copieze manual o Biblie. [166] Scribul însă producea doar una, pe când Guttenberg a produs 180.

Tiparul a fost o modă cu succes aproape instantaneu. Bibliile au fost admirate în toată Germania, în Ţările de Jos, Italia şi Spania. Presele lui Guttenberg au început apoi să tipărească alte lucrări, printre care gramatici pentru şcolari, broşuri ce-i atacau cu violenţă pe turci, calendare şi, mai presus de orice, indulgenţe, care erau tipărite sub forma unor cecuri uriaşe, pe care urma să se completeze manual ora, data şi semnătura.

În scurt timp, Germania a fost inundată de tipărituri. Unele dintre zecile de mii de opuscule erau medicale şi ştiinţifice, altele erau de-a dreptul vulgare. Într-o predică despre căsătorie, Luther s-a plâns că librarii vindeau materiale „care nu tratează decât despre depravarea femeilor”.

Ca atare, şi tezele lui, ţintuite sau nu pe uşa bisericii, au fost repede tipărite şi distribuite. Luther le-a combinat într-o singură predică, retipărită de douăzeci şi cinci de ori în doi ani. (În acelaşi timp şi-a schimbat pseudonimul din Eleuteriu, „cel liber” în greacă, în mai familiarul Luter german, iar apoi Luther.) Argumentaţiile lui au trezit interes în rândul clericilor şi mirenilor care dezbăteau deja problema indulgenţelor, noţiunea corectă a păcatului şi autoritatea papală. Se spune că la apogeul său, Luther ar fi scris în medie un pamflet la fiecare două săptămâni; adepţii lui, ca simplul cizmar-scriitor „Hans Sachs”, şi inamicii catolici au fost încă şi mai prolifici. Veniturile lui Wittenberg depinseseră cândva de colecţia interesantă de fragmente din corpuri de sfinţi strânsă de conducătorul său. Acum a devenit un oraş înfloritor, pentru că foarte multe lucrări pentru tipărit soseau din simplul motiv că aici locuia Luther [167].

N-a trecut mult până ca argumentele lui să fie auzite la Roma şi au fost organizate dispute oficiale. Mai întâi Luther s-a confruntat, destul de eficient, cu colegii călugări augustini din Heidelberg; apoi, la Augsburg, cu unul dintre cei mai sclipitori cardinali ai lui Leon al X-lea; după aceea în Leipzig cu un strălucitor teolog rival, care l-a păcălit să-l susţină pe reformatorul ceh Jan Hus, ars pe rug pentru erezie. Luther însuşi a fost condamnat ca eretic într-o bulă papală, pe care a ars-o prompt în Wittenberg. După care plăcerea lui pentru luptă s-a declanşat realmente. În trei diatribe faimoase, *Către nobilimea creştină de naţiune germană* (care se adresa exact membrilor respectivi ai societăţii), *Despre captivitatea babiloniană*, care se adresa clerului, şi *Despre libertatea unui creştin*, adresată tuturor cititorilor, Luther a demolat multe dintre argumentele pe care se fundamentase autoritatea Bisericii. Acestea includeau funcţiile speciale ale preoţilor, organizarea lor în cler şi supremaţia Papei.

El înfruntase direct şi curajos Bula. O dată în plus, aşa ceva ar fi fost imposibil fără invenţia tiparului; ultima dintre aceste trei lucrări a cunoscut treizeci şi şase de ediţii în doi

ani şi a fost tradusă în olandeză, engleză, spaniolă, cehă şi latină. Toată Europa scăpăra de dispute. În Anglia îndepărtată, Henric al VIII-lea le-a cerut episcopilor săi să se gândească la argumente cu care să le respingă pe cele ale lui Luther. În aprilie 1521, proaspăt unsul Sfânt Împărat Roman, adolescentul Carol al V-lea de Habsburg, l-a înfruntat personal pe Luther la Worms, unde se reunea „Dieta", consiliul de conducere al imperiului. Pus în faţa propriilor sale cărţi şi somat să se dezică de ele, Luther a refuzat în chip faimos să se conformeze. Nu există nicio dovadă că el ar fi spus cu adevărat: „Aceasta este poziţia mea şi nu pot face altceva". Cuvintele au fost introduse în discursul lui Luther după moartea sa de către un editor, dar sunt prea bune şi prea corecte la modul răsunător pentru a fi şterse. Este posibil ca Luther să se fi aşteptat să fie ars pe rug, în ciuda ofertei de salvconduct spre Worms.

După Dieta de la Worms, Frederic l-a salvat pe Luther, luându-l şi găzduindu-l în fabulosul castel german Wartburg, unde, deghizat cu o barbă şi purtând un nume fals, Luther a făcut din nou ceva uimitor – a început să traducă Biblia în germana populară. El a tradus repede Noul Testament, pentru ca apoi, în decursul câtorva ani, să producă o Biblie completă. S-a lăudat că n-a împrumutat stilul din latină, ci de pe stradă: „Întrebaţi despre ea pe gospodina de acasă, pe copilul de pe uliţă, pe omul de rând din piaţă şi ascultaţi ce iese din gurile lor." Multe dintre invenţiile lui lingvistice, ca *Herzenslust* pentru „pofta inimii" şi *Morgenland* pentru „Răsărit", s-au păstrat în germana modernă. Luther a spus că dorea să-l facă „pe Moise atât de german, încât nimeni să nu suspecteze că a fost evreu", iar traducerea lui a fost numită „documentul central al evoluţiei limbii germane". [168]

În scurt timp, Bibliile au fost puse în vânzare la deja faimosul târg de carte de la Leipzig cu preţul aproximativ al unui viţel, sau echivalentul salariului unui director de şcoală pe două săptămâni, şi s-a estimat că până la moartea lui Luther existau o jumătate de milion de exemplare din traducerea lui. Şi alte Biblii în limbi europene locale au avut

de asemenea un efect important – Biblia regelui Iacob din Anglia este un exemplu evident –, dar din unele puncte de vedere impactul lui Luther asupra limbii germane poate fi comparat mai degrabă cu cel al lui Shakespeare asupra limbii engleze. C.V. Wedgwood a apreciat corect că formulările în germană îi veneau incredibil de uşor, „răbufnind în imagini perfect familiare, vulgare, pământeşti, plastice... Biblia lui a fost poate cea mai uimitoare şi mai personală traducere realizată vreodată."

Prin urmare, Luther a avut nu numai un efect religios, ci şi unul naţionalist. Treptat, aristocraţii şi oraşele libere din nordul Germaniei au trecut de partea lui. Ceva similar se întâmpla şi în Elveţia, Olanda şi Danemarca, unde acţionau alţi reformatori. Însă destul de repede a devenit clar că reforma religioasă a lui Luther şi începuturile unei noi Biserici nu puteau fi perfect separate de problemele sociale şi chiar de revoluţie. Gloate pro-Luther au început să distrugă opere de artă religioase. Grevele minerilor şi ţăranilor împotriva perceptorilor foloseau argumentările lui Luther. Clerici rebeli au început să-i ironizeze pe vechii lor conducători şi vechile ordine călugăreşti. Luther, care depindea de protecţia unui aristocrat şi provenea el însuşi dintr-o familie prosperă, a început să fie cuprins de nelinişte, insistând asupra importanţei autorităţii laice.

Apoi, în 1524–1525, o uriaşă răscoală ţărănească s-a pornit în Europa, de pe domeniile Cavalerilor Teutoni şi Ungariei şi întinzându-se până în Elveţia şi chiar Germania centrală. A fost necoordonată şi disperată, dar pentru ordinea stabilită a Europei medievale târzii a însemnat ceva îngrozitor. Charismaticul preot Thomas Müntzer, unul dintre primii adepţi ai lui Luther, a condus mişcarea cea mai extremistă, prezicând nimicirea întregii autorităţi laice într-o apocalipsă iminentă. El şi adepţii lui au creat pentru scurt timp o „Ligă a lui Dumnezeu", semicomunistă, în oraşul Mülhausen, care a fost însă nimicită de puterea militară a principilor, ca şi celelalte rebeliuni. În toată Germania, trupele călite în bătălii ale împăratului, abia revenite de la victorii împotriva Franţei în Italia, au zdrobit armatele ţăranilor şi au recurs la

represalii teribile, iar Luther le-a încurajat. În pamfletul său din aprilie 1522, intitulat iniţial *O admonestare a păcii* (cu certitudine, titlul cel mai neinspirat din jurnalismul german), el a scris: „De aceea, lăsaţi-i pe toţi cei care pot să lovească, să înjunghie şi să ucidă, în taină sau pe faţă, amintindu-vă că nimic nu poate fi mai veninos, mai dăunător sau mai diavolesc decât un rebel.” [169]

„Rebelul” iniţial trecuse acum ferm de partea principilor germani care, la rândul lor, aveau să-şi schimbe loialitatea către creştinismul luteran, aşa cum s-a întâmplat în Saxonia, Hesse, Schleswig, Brunswick şi Brandenburg, şi în majoritatea oraşelor şi aşezărilor din nord. Deşi Carol Quintul s-a străduit din răsputeri pentru conciliere şi a pus la punct planuri de reunificare a imperiului său, aşa ceva nu mai era posibil, fiindcă prea mulţi conducători şi militari influenţi trecuseră de partea cauzei luterane. Luther i-a spus aliatului şi tovarăşului său reformator Philipp Melanchthon că „acordul în doctrină este realmente imposibil, dacă Papa nu-şi va aboli papalitatea”. Teologia lui devenise mai conservatoare în efectele ei sociale; Luther era un susţinător înfocat al drepturilor bărbaţilor asupra nevestelor şi ostil faţă de căsătoriile uşoare. El a scris împotriva peţitorilor: „Dacă am crescut o fiică cu atâtea cheltuieli şi eforturi, griji şi necazuri, răbdare şi trudă şi mi-am pus atâţia ani zălog pentru ea viaţa, trupul şi proprietatea, atunci n-ar trebui ea să fie mai bine protejată decât o viţeluşă care s-a rătăcit în pădure?” În acelaşi timp el a ajuns un antisemit făţiş.

În anul 1531, ruptura politică a devenit irevocabilă după tratatul încheiat între principii luterani sub numele Liga de la Schmalkalden. A urmat după aceea o pauză de aur. Pacea de la Augsburg din 1555 a îngăduit un răgaz de reconstruire şi creştere economică, în timpul căruia cultura germană a înflorit şi universităţile germane au devenit faimoase – o perioadă în care până şi piesele de teatru şi actorii din Anglia elisabetană au călătorit în Germania în căutarea faimei. Totuşi sciziunea importantă deschisă de Luther avea să învenineze viitorul Europei. Războiul de

Treizeci de Ani se apropia ameninţător. Avea să fie o catastrofă declanşată de lănci şi flinte, violuri şi foamete, care avea să abată asupra teritoriului german un infern la fel de teribil ca pedeapsa de care se temuse toată viaţa Luther şi împotriva căreia călugării veseli vânduseră indulgenţe.

PĂGÂNI ŞI PIRAŢI

Revoluţia lui Luther, amplificată şi consolidată de Jean Calvin în Geneva şi de alţi reformatori, ca ameninţătorul John Knox din Scoţia, se declanşase parţial din cauza impresiei generale că istoria *trebuia* să se sfârşească în curând. Cu siguranţă a doua pogorâre a lui Hristos avea să sosească, nu în ultimul rând deoarece creştinătatea era într-atât de ameninţată. Europa creştină, care în scurt timp avea să domine mare parte din restul lumii, continua să se simtă încorsetată, divizată, în retragere. Nu putem înţelege ferocitatea reformatorilor cu avertismentele lor sumbre, sau excesele paranoice ale Contrareformei catolice, condusă de iezuiţi fanatici şi de Inchiziţie, decât dacă înţelegem cât de speriaţi erau creştinii. Imperiul Otoman controla acum o porţiune mai întinsă din apele şi coastele Mediteranei decât creştinii. Teama de „turci” obseda visele copiilor creştini, care înainte de culcare erau ameninţaţi cu apariţia lor. A fost nevoie de Shakespeare, care să-l portretizeze pe „Maur” ca un om ca toţi oamenii.

De asemenea, pericolul reprezentat de mauri sau turci nu se limita la cucerirea insulelor din Mediterană, la înfrângerea flotelor creştine sau la cucerirea teritoriilor şi oraşelor înconjurate de ziduri ale creştinilor. Pentru mulţi creştini a devenit periculoasă călătoria pe mare sau chiar simpla locuire în preajma mării. Unele incursiuni au fost spectaculoase. În 1544, corsari musulmani au atacat golful Napoli şi au luat în captivitate şapte mii de bărbaţi, femei şi copii; după zece ani, au capturat şase mii din „vârful cizmei” Italiei, apoi, în 1456, patru mii din Granada, în sudul Spaniei, după care s-a spus că „ploua cu creştini” în Alger [170]. Viaţa a devenit mult mai primejdioasă pe lângă

majoritatea coastelor mediteraneene populate de creştini. În Corsica şi Sardinia, ca şi în mare parte din Italia, satele de lângă ţărmuri au fost abandonate şi reconstruite mai spre interiorul uscatului. Pe mare, rata de distrugere a navelor creştine era extraordinară. Într-o perioadă scurtă, între anii 1609 şi 1616, Marina Regală engleză a recunoscut că 466 de ambarcaţiuni engleze şi scoţiene – deşi multe relativ mici – fuseseră capturate de corsari algerieni. O rată similară de distrugere au suferit-o navele olandeze, franceze, germane şi spaniole, toate alimentând nevoia de sclavi resimţită de conducătorii musulmani din Africa de Nord, care-i foloseau pe bărbaţi ca muncitori şi pe femei ca servitoare casnice sau sexuale.

Pe măsură ce sătenii creştini s-au retras din preajma ţărmurilor şi ambarcaţiunile creştine au devenit mai precaute, piraţii şi-au extins raza de acţiune. Ei au apărut în chip repetat în estuarul Tamisei şi au luat în captivitate pescari englezi tocmai din largul comitatelor Essex şi Kent. Cu ajutorul unui marinar olandez renegat, Jan Janszoon din Haarlem, care s-a convertit la islam şi a adoptat numele Murat Reis, piraţii au atacat Islanda în 1627, incendiind biserica de pe insula Heimaey, de unde au luat 242 de captivi, dar şi alţii din partea principală a ţării de lângă Reykjavik. Janszoon a apărut de asemenea în prim-plan în 1631, când 327 de ostatici au fost luaţi din satul Baltimore din West Cork. (Mai târziu, el însuşi avea să fie capturat de cavalerii de Malta, dar ulterior a evadat şi a trăit până la adânci bătrâneţi. Presupuşii lui descendenţi îi includ pe John F. Kennedy, Humphrey Bogart şi mulţi Spencer şi Churchill, printre care şi o doamnă de onoare a reginei Elisabeta a II-a.)

Deşi apogeul luării de sclavi de pe coaste de către musulmani a fost între 1530 şi 1640, acţiunile au continuat până în anii 1780 şi se crede că pentru fiecare raid major au existat zeci de incursiuni mai mici, când corăbii apăreau pe neaşteptate în golfuri – sătenii fugeau de pe ogoare, iar corsarii capturau pe cine puteau. Se estimează că în total au fost luaţi în sclavie 1 250 000 de creştini, cu mult mai

mult decât negrii pe care albii i-au dus peste Atlantic în majoritatea acelei perioade. Mulţi aveau să moară de boli sau netrataţi corespunzător, în condiţii îngrozitoare în Africa. Câţiva s-au convertit, iar unii au fost salvaţi sau răscumpăraţi de preoţi şi familii bogate.

Toate acestea au însemnat o sursă majoră de teroare pentru europeni şi în acelaşi timp un tip specific de naraţiuni, reflectat vag în timpurile moderne prin pantomime de Crăciun şi poveşti de groază. Până recent, includerea lor în istoria tradiţională a fost în general evitată, reflectând pe de o parte sentimentul de vinovăţie al albilor faţă de comerţul cu sclavi peste Atlantic, care ulterior a devenit de nouă sau de zece ori mai mare; pe de altă parte reflectă cu certitudine stânjeneală reală. Însă pentru europenii din vremea lui Luther, raidurile de pe coaste au cauzat multă spaimă şi nesiguranţă.

Atacurile cele mai spectaculoase au sosit însă dinspre marginea răsăriteană a lumii europene, deoarece puternicul Imperiu Otoman s-a extins încă şi mai mult. După domnia primului sultan cuceritor (care ocupase Constantinopolul), succesorii lui au dus islamul adânc în lumea creştină. Ei s-au confruntat cu o rezistenţă dârză. Bătălia de la Kosovo sau, mai poetic, Bătălia de la Câmpia Mierlei, din 1389, a însemnat un măcel devastator al sârbilor de către otomani. Aveau să treacă însă decenii până ce otomanii să cucerească finalmente Bosnia şi Serbia. În Valahia, un bărbat care se iscălea Wladislaus Dragwyla a fost încurajat şi omagiat de Papă şi de jumătate din creştinătate pentru victoriile împotriva lui Mehmet al II-lea în 1459 şi 1462. Conducătorul acela creştin trăise în copilărie la Curtea otomană, ca ostatic trimis de tatăl lui alături de fratele său mezin. Mezinul s-a convertit la islam şi i-a slujit pe otomani; fratele mai mare a învăţat Coranul şi limba turcă, dar a luptat împotriva islamului.

Mai bine cunoscut în zilele noastre ca Dracula sau Vlad Ţepeş, el s-a dovedit un formidabil luptător de gherilă şi a raliat Transilvania împotriva invadatorilor, supravieţuind

întemniţării în Ungaria, înainte de a cădea în bătălie în Ţara Românească în 1476. Pasiunea lui pentru executarea prizonierilor, criminalilor şi rivalilor prin tragerea în ţeapă i-a subminat însă popularitatea. La un moment dat, în capitala lui Vlad Ţepeş existau douăzeci de mii de inamici morţi sau pe moarte atârnând din prăjini ascuţite care le fuseseră introduse prin anus. Boierii, nobilimea locală, au început să considere că ocupaţia musulmană relativ omenoasă putea fi preferabilă libertăţii creştine paranoice şi sadice.

Una dintre marile perdante din această epocă a fost extraordinara dinastie Iagełło din Lituania-Polonia.

La sfârşitul anilor 1300, Lituania era mult mai mare decât micuţul stat din prezent. Mai exact, era cel mai mare stat naţional din Europa, care se întindea pe teritoriile actualelor Ucraina şi Belarus, ca şi peste părţi din Rusia. Oficial a rămas un stat păgân, respingând sângeroasele incursiuni cruciate ale Cavalerilor Teutoni, în favoarea unei familii de zei şi zeiţe străvechi. În general erau divinităţi tradiţionale (ale focului, lunii, destinului, morţii, Luceafărului), deşi, în mod interesant, exista de asemenea un zeu al ferchezuirii personale. Panteonul acela a luat sfârşit abia în 1386, când conducătorul Jogaila s-a însurat cu regina Jadwiga a Poloniei şi s-a convertit la creştinism. Văzând din ce parte bătea vântul, cavalerii şi curtenii săi s-au botezat în masă în râurile ţării.

Uniunii dintre Lituania şi Polonia i s-a adăugat ulterior Ungaria, făcând dinastia Iagełło una dintre cele mai puternice din Europa. Împreună cu Habsburgii din sud, ei au reprezentat apărătorii efectivi ai lumii creştine împotriva atacurilor Răsăritului şi ulterior ale otomanilor. Bătălia de la Mohács, reamintită şi în prezent în Ungaria ca un moment de catastrofă naţională, a pus de asemenea capăt dinastiei Iagełło. În 1541, otomanii au cucerit Buda, pe atunci capitala Ungariei şi locul unde fusese întemniţat Vlad Ţepeş.

Am văzut până acum un tablou destul de clar de cuceriri musulmane agresive, pe de o parte, şi apărări creştine neliniştite, de cealaltă parte. Realitatea n-a fost chiar atât de precis definită. Aceasta deoarece în centrul Europei se afla marele conducător catolic şi Sfânt Împărat Roman Carol Quintul, care, pentru mulţi creştini, discipolii lui Luther şi alţi reformatori, era văzut ca o ameninţare mai mare decât orice otoman. Domnia lui a fost mai puţin tolerantă în privinţa deosebirilor religioase decât autoritatea musulmană. Planurile lui măreţe pentru un gigantic imperiu renăscut, bazat ferm pe autoritatea familiei sale, i-au speriat pe veneţieni, olandezi şi francezi, chiar mai mult decât armatele ienicerilor otomani care înaintau. De aceea poate că nu-i atât de surprinzător că portretul cel mai cunoscut (şi cel mai bine realizat) al lui Mehmet al II-lea, cuceritorul Constantinopolului, îi aparţine lui Gentile Bellini, care fusese trimis acolo de către dogele Veneţiei la numai douăzeci şi cinci de ani după căderea oraşului, pentru a-l zugrăvi pe „biciul” tuturor creştinilor. Sau că în anii 1460, în Galata, oraşul aflat de cealaltă parte a apei faţă de Constantinopol, florentinii formaseră deja o colonie mare şi activau în cincizeci de domenii diferite. În Galata existau biserici – le fusese interzis doar trasul clopotelor, ale căror dangăte zgomotoase puteau tulbura seninătatea islamică –, taverne şi carnavaluri în timpul Postului Paştelui.

N-ar trebui, de asemenea, să fim surprinşi că evrei, protestanţi francezi, luterani şi creştini ortodocşi au trăit împreună în siguranţă sub conducerea musulmanilor pe ţărmurile Bosforului. Sau că Francisc I al Franţei, luptând împotriva Habsburgilor, a solicitat ajutor în 1525 din partea lui Suleiman Magnificul. Sau nici chiar de faptul că se purtau dialoguri constante între conducătorii protestanţi şi musulmani, de la scrisori schimbate între regina Elisabeta I şi sultanul Murad al III-lea care au discutat posibilitatea unui pact militar anglo-otoman, până la o ofertă a lui Suleiman de a le împrumuta trupe luteranilor pentru a-i ajuta în Flandra. Mulţi protestanţi şi otomani considerau că simplitatea devoţiunii lor şi neplăcerea comună faţă de

statui şi icoane îi transforma în aliaţi fireşti împotriva catolicilor – o separare care nu se baza pe opoziţia dintre Hristos şi Mahomed, ci pe cea dintre „oamenii de credinţă” şi „idolatri”. Aşa se explică destul de bine motivul pentru care lui Carol Quintul şi papilor le era imposibil să ralieze „creştinătatea” ca unică forţă împotriva inamicilor ei.

IVAN, ERMAK ŞI CLĂDIREA RUSIEI

De ce este Rusia atât de mare? De ce are forma pe care o are? Întrebările acestea pot părea naive, totuşi n-a existat niciun motiv evident pentru care vasta întindere de pădure, tundră şi munţi ai Siberiei să fie condusă de slavii riverani care trăiau în vest, şi nu de chinezii sau mongolii din est. O hartă a lumii post-Genghis-Han ne-ar făcea să ne aşteptăm la o Rusie mai mică. Iar Rusia lui Vladimir Putin din prezent a devenit una dintre cele mai mari ţări din lume, cu uriaşele zăcăminte de petrol, gaze naturale şi minereuri, cu hinterlandul vast şi revendicarea Arcticii, în urma bătăliilor şi explorărilor din anii 1580.

Mai presus de orice, Rusia este atât de mare din cauza ambiţiei personale a unui ţar moscovit, Ivan al IV-lea, cunoscut istoriei ca Ivan cel Groaznic (deşi nevorbitorii de rusă ar trebui să afle că porecla poate fi tradusă la fel de bine prin „Ivan cel Puternic”).

Ruşii n-au început totuşi prin a dori să creeze un imperiu, tot aşa cum nici englezii n-au intenţionat să creeze Canada sau Statele Unite. În toate cazurile similare, europenii au exploatat pur şi simplu un mic avantaj tehnologic pentru a câştiga bunuri care li se păreau (sau care erau) esenţiale. Printre ele găsim unele care au apărut deja în istoria aceasta, şi care vor mai apărea, ca sarea, cheresteaua, fierul şi (înaintea materialelor plastice) fildeşul, însă şi unul nou: blănurile. Înainte de epoca modernă a materialelor sintetice, pieile şi blănurile de animale se numărau printre puţinele feluri în care oamenii îşi puteau asigura căldura propriilor lor corpuri, ceea ce a fost mai cu seamă important în decursul perioadei de răcire a climei, „mica

eră glaciară”, care a început din anii 1550 şi a ţinut până la începutul secolului al XIX-lea, cu îngheţuri accentuate în anii 1650 şi sfârşitul anilor 1700.

Din epoca respectivă am moştenit unele dintre cele mai frumoase peisaje olandeze de canale îngheţate şi petreceri ţărăneşti, marile serbări de gheaţă ale Londrei pe Tamisa îngheţată bocnă şi consemnări de ninsori teribile în Spania şi Portugalia. La răstimpuri Islanda a fost complet izolată de gheţurile maritime, iar foametea a făcut ravagii în America de Nord, Franţa şi Scandinavia. Pentru oricine şi le putea permite, blănurile de urşi, vulpi, jderi, castori şi nurci reprezentau protecţii esenţiale. De exemplu, hainele ceremoniale tivite cu blănuri ale unor judecători, primari şi oficialităţi ale ghildelor actuale datează din perioada respectivă, când cei care îşi puteau permite să le cumpere doreau să poată sta pe bănci, tronuri sau oriunde ar fi dorit, înfofoliţi în blănuri bogate. Cei mai sărmani trebuiau să se mulţumească cu blănuri de iepuri sau vulpi, dar adevărata căldură provenea de la cele groase şi strălucitoare ale animalelor din uriaşele păduri nordice, din Alaska în Terranova într-o direcţie, şi în Rusia europeană în cealaltă direcţie.

Aceea a fost o epocă în care vânătorii de blănuri au fost la fel de importanţi ca şi minerii de cărbune, iar ascensiunea Moscovei ca bogat centru de comerţ a depins în mare măsură de negoţul cu blănuri. Încă din 1486 diplomatul grec George Trakhaniot care activa în Moscova a consemnat: „Mulţi negustori din Germania şi Polonia se adună în oraş în timpul iernii şi cumpără exclusiv blănuri: de samur, vulpe, hermină, jder şi uneori de lup. Şi cu toate că blănurile sunt procurate din locuri aflate la multe zile depărtare de Moscova... toate sunt aduse în locul acesta, iar neguţătorii le cumpără de aici.” [171]

La nord de Moscova, oraşul Novgorod (adică „Noul Oraş”) întemeiat de vikingi fusese un deschizător de drumuri în comerţul cu blănuri, împingându-şi influenţa în pădurile dese din nord-est şi stabilind după aceea legături cu

oraşele germane negustoreşti din Liga Hanseatică, iar prin intermediul lor cu olandezii. Timp de aproape trei secole – din 1136, când cetăţenii din Novgorod şi-au alungat cneazul –, fusese o republică civilă, al cărui guvern aducea mai degrabă cu al Veneţiei republicane, Florenţei sau ulteriorului stat olandez decât altceva din lumea rusă. Teoretic, Novgorod era condus de *vece*, adunări publice, deşi mare parte din putere se afla în mâinile familiilor de negustori bogaţi sau nobili şi a unei succesiuni de arhiepiscopi. Comerţul cu blănuri, miere, ceară şi colţi de morsă i-a îngăduit Novgorodului să creeze propriul său stat, întins spre Urali şi Marea Albă, iar în nord spre Marea Baltică. Aflat la o extremitate a Drumului Mătăsii, care mergea până în China, avea o poziţie destul de nordică pentru a evita ravagiile hoardei de mongoli, deşi, pentru a-şi păstra independenţa, armata Novgorodului a trebuit să lupte împotriva locuitorilor nativi ai pădurilor, suedezilor invadatori şi cavalerilor cruciaţi germani.

Faimos în calitate de centru al religiei şi culturii, Novgorod a început să piardă înaintea puterii în ascensiune a Moscovei cu tradiţia ei mai sumbră a rivalităţii între autocraţi, apăruţi ei înşişi din certurile familiale. Precum republica romană târzie, Novgorodul produsese o clasă conducătoare bogată ale cărei abuzuri evidente au cauzat resentimente printre cetăţenii de rând. Un istoric timpuriu a descris astfel viaţa în locuinţa unuia dintre finanţatorii săi cosmopoliţi: „Conversaţia a continuat în germană, presărată cu înfloriturі în latină, la fel cum aristocraţii ruşi ulteriori foloseau franceza. S-a băut vin scump din Burgundia, turnat din carafe de Boemia în cupe veneţiene, pentru a ajuta la înghiţirea turtei dulci din Nürnberg.” [172]

Am discutat ultima dată despre Rusia după ce cnejii din Kiev se convertiseră la creştinismul ortodox, pentru ca apoi să se prăbuşească înaintea hoardelor mongole care au distrus prima civilizaţie slavă. Moscova n-a fost decât unul dintre oraşele ruse care plătiseră tribut mongolilor şi începuse să-şi revină lent în anii 1300. După un război brutal între pretendenţi rivali în 1443–1445, familia sa

conducătoare a stabilit un sistem clar de „succesiune verticală” singulară, care a permis consolidarea puterii. Sub marii săi cneji, Moscova era gata să se extindă. Lipsiţi totuşi de agricultura statelor vest-europene (exista un singur anotimp fertil, scurt, iar pătura de sol era subţire) sau de surse evidente de bogăţii naturale, conducătorii Moscovei au privit spre nord, către reţeaua de comerţ fluvial dominată de Novgorod, şi spre vest, către nesfârşitele păduri abundând în blănuri ale Siberiei. Aceasta nu putea să însemne decât expansiune prin război. După ce n-a primit ajutor din partea regatelor vecine ale Lituaniei şi Poloniei, Novgorod a fost cucerit de cneazul moscovit Holmski în 1471–1472. Dacă puterea dominantă ar fi revenit Novgorodului republican şi burghez, nu Moscovei autocrate, poate că istoria politică a Rusiei ar fi fost în chip interesant diferită... şi mai fericită.

De acum vânătorii de blănuri ruşi uciseseră atât de multe animale sălbatice din jurul Moscovei şi Novgorodului, încât atracţia Siberiei era irezistibilă. Însă o familie de negustori bogaţi din Novgorod avea să-i ofere marelui cneaz moscovit Ivan al III-lea ocazia de a pătrunde adânc în Orient. Familia Stroganov ajutase la întemeierea cnezatului Moscovei în timp ce-şi clădise averea din extragerea sării. La fel ca Africa Subsahariană, Rusia centrală avea puţină sare proprie şi o importase din Europa de Vest. Acum Stroganovii găsiseră depozite în apropiere, în păduri şi lacuri, ceea ce îi adusese în conflict cu conducătorii militari musulmani. Se afirmă chiar că numele familiei, care înseamnă „fâşii de carne”, provine din neplăcuta pedeapsă ce a fost aplicată unuia dintre primii săi membri, care a fost tăiat în bucăţi (de aici, bucăţelele de carne din „beef Stroganoff”).

Dârji, Stroganovii au extins afacerea familiei cu peşte, ceară, piei de animale şi cherestea. Cel mai influent patriarh al lor, Anikei Stroganov, s-a mutat în sud, la Moscova, şi a devenit atât furnizorul favorit de blănuri şi alte obiecte de lux al ţarului, cât şi o sursă regulată de lichidităţi. Ivan al III-lea şi Ivan al IV-lea, „cel Groaznic”,

acordaseră domenii întinse unor familii de boieri favorite, însă Stroganovii doreau să meargă mult mai departe. În 1558, Ivan cel Groaznic le-a acordat acestor întreprinzători privaţi suveranitatea pe timp de douăzeci de ani asupra unor vaste teritorii sălbatice, fiind scutiţi de taxe şi legi, ca şi de intervenţia altor autorităţi. Stroganovii au fost pentru Rusia ceea ce avea să fie Hudson’s Bay Company pentru Canada.

Marii cneji se autointitulaseră „stăpâni ai întregii Siberii”, dar aceea fusese mai degrabă exprimarea unei speranţe, deoarece nu însemna cucerirea şi colonizarea unor tărâmuri locuite de băştinaşi; aceeaşi stăpânire fusese revendicată şi de conducătorii mongoli. Lucrurile aveau să se schimbe odată cu Ivan cel Groaznic. Tatăl lui a murit pe când el avea trei ani, iar mama (posibil otrăvită) pe când avea opt ani. Ivan cel Groaznic a fost primul mare cneaz al Moscovei (la vârsta de şaisprezece ani) care s-a încoronat Ţar al tuturor Rusiilor în 1547, printr-o ceremonie în stil bizantin în superb pictata Catedrală a Adormirii Maicii Domnului din Kremlin, şi s-a dovedit din capul locului un conducător periculos. Este posibil să fi avut o personalitate bipolară; cu siguranţă, avea accese teribile de furie. Mulţi dintre oponenţii lui au dispărut pur şi simplu sau au murit, iar mai târziu în decursul vieţii şi-a omorât accidental propriul fiu şi moştenitor într-o încăierare la beţie. Însă Ivan a fost în acelaşi timp şiret şi mai ambiţios decât oricare alt conducător anterior de la Moscova. El a încercat să-şi găsească o mireasă străină cultivată, trimiţând ambasadori la Curţile apusene. I-a primit cu braţele deschise pe negustorii englezi şi a dorit să încheie o uniune politică, ba chiar şi una personală, cu regina Elisabeta a Angliei. A construit o bibliotecă mare, a adus meşteşugari din Germania şi a fost responsabil pentru unele dintre cele mai măreţe biserici şi palate ce continuă să împodobească Moscova.

Înconjurat de un ocean de necazuri familiare pentru majoritatea conducătorilor epocii – insurecţii, războaie îndelungate cu puterile vecine şi intrigi la Curte –, Ivan a

extins totuşi enorm puterea Moscovei. El a cucerit hanatele musulmane Kazan şi Astrahan în anii 1550, punând capăt finalmente îndelungatei eclipsări a Rusiei de umbra aruncată de urmaşii Hoardei de Aur mongole. N-a putut totuşi să înainteze către vest, în ciuda unor conflicte aparent interminabile cu danezii, suedezii şi cavalerii germani în regiunile baltice. Mai important încă, Ivan a creat un stat totalitarist timpuriu, un tărâm personal cunoscut ca *opricinina*, care, printr-o ironie crudă a sorţii, ocupa mare parte din teritoriul Novgorodului cândva republican. *Opricinicii*, poliţia personală a lui Ivan transformată treptat în armată, au fost folosiţi pentru represalii sălbatice, iar în 1570 au prădat Novgorodul, reducându-l la nivelul unei fantome triste şi servile a fostului oraş. Teritoriile stăpânite de Novgorod dincolo de Urali, întinzându-se spre Siberia, au fost preluate de Moscova.

Acesta era aşadar conducătorul nestăpânit, periculos şi ambiţios pe care Stroganovii l-au convins să le acorde hegemonie privată în teritorii uriaşe de ambele părţi ale Uralilor, inclusiv permisiunea de a construi fortăreţe în lungul râurilor. Ei au devenit primii oligarhi ruşi, fabulos de bogaţi, care au exploatat resurse naturale, protejaţi de monopoluri, dependenţi de conducătorul totalitarist al Moscovei, fiind în acelaşi timp vitali pentru el. Cu propriile lor fortăreţe, un uriaş palat de familie, construit din lemn, departe de Moscova şi o armată privată de negustori şi vânători de blănuri care explorau mereu mai departe, Stroganovii au însemnat ceva nou pentru istorie, o uriaşă întreprindere capitalistă combinată cu o dinastie de familie. Ar putea fi comparaţi cu marile familii italiene ca Medici şi Borgia, care au ajuns principi din negustori, atât doar că italienii n-au avut aproape niciodată zelul aproape imperial al Stroganovilor pentru expansiune.

De ce oare un conducător atât de obsedat de puterea personală ca Ivan cel Groaznic a tolerat, ba chiar a încurajat, un asemenea rival potenţial în interiorul regatului său? Pentru că Rusia lui, cu graniţe vaste şi permeabile, şi

înconjurată de inamici, avea nevoie de bogăţia pe care o aducea în Moscova afluxul continuu de blănuri al Stroganovilor, ca să nu mai amintim de sare şi cherestea. Ivan ştia de asemenea că proprietatea lor pe termen limitat asupra unor teritorii pe care moscoviţii înşişi nu le vizitaseră niciodată putea fi revocată oricând. Puţine lucruri s-au schimbat de atunci. Oligarhii şi magnaţii depind de conducătorii politici – atâta timp cât aceştia sunt decisivi – într-o măsură mai mare decât au nevoie politicienii de ei.

Punctul slab al acordului reciproc era că exploratorii şi vânători de blănuri ai Stroganovilor pătrundeau în teritorii pe care alţii le considerau ca aparţinându-le lor. Încă din Epoca de Bronz, poate şi dinainte, multe triburi native vânau şi pescuiau în taiga, regiunea mlăştinoasă acoperită de vastele păduri de conifere. Populaţiile acelea nu reprezentau o ameninţare militară importantă, dar existau de asemenea şi hanii musulmani, descendenţi ai invaziei mongole, care revendicau teritoriile; ei erau mai aprigi şi au intrat în conflicte regulate cu ruşii. Cel mai ameninţător dintre ele era hanatul Sibir aflat în plină ascensiune, condus de Kucium-Han şi întinzându-se între râurile Tobol şi Irtîş. În 1571, Kucium a încetat să mai plătească tribut Moscovei, iar Ivan, aflat în război cu Polonia, cavalerii livonieni şi scandinavi, şi ameninţat ca întotdeauna de tătarii din Caucaz, nu-şi putea permite să trimită altă armată care să-i ajute pe baronii blănurilor. Disperaţi, aceştia au apelat la războinicul cazac Ermak Timofeevici.

În cultura rusă, Ermak are ceva din statutul unui Daniel Boone american sau chiar al unui Robin Hood englez: un erou romantic ale cărui isprăvi au fost repovestite şi înflorite de-a lungul secolelor. El luptase probabil în războaiele neîncununate de succes ale lui Ivan din vest, împotriva cavalerilor livonieni germanici căliţi în bătălii, şi era un lider militar talentat, capabil să conducă cinci sute de mercenari – cazaci, ruşi, germani şi suedezi – în hanatul siberian. Aceştia nu au fost cavalerişti cazaci din epocile ulterioare, deoarece, în primul rând, terenul împădurit, muntos şi brăzdat de ape nu era practic pentru cai. N-au

adus cu ei nici tunuri, ci doar muschete şi praf de puşcă. Trupa puţin numeroasă a lui Ermak călătorea pe jos şi cu plutele pe râuri.

Potrivit legendei tradiţionale, inamicii tătari ai lui Ermak nu cunoşteau praful de puşcă şi au fost uluiţi de armele de foc, la fel cum se întâmplase cu băştinaşii americani cam tot în aceeaşi perioadă. Istoricii recenţi au contestat versiunea respectivă – tătarii erau mult mai conectaţi cu restul lumii [173] –, însă invadatorii i-au depăşit cu certitudine din punctul de vedere al armamentului pe apărătorii musulmani, care se bazau pe arcuri cu săgeţi. În 1581–1582, Ermak a sosit pe teritoriile lui Kucium şi la scurt timp după aceea i-a ocupat capitala Isker. A fost un risc punitiv şi cu caracter de tatonare, menit să le dea musulmanilor o lecţie; era de fapt prima pătrundere a Rusiei pe un teritoriu vast pe care avea până la urmă să-l cotropească. Forţa cazacilor a reuşit să învingă o armată se pare de cinci până la de zece ori mai numeroasă şi Ermak a izbutit să menţină doi-trei ani o garnizoană în adâncul teritoriului siberian, dar a trimis Moscovei mesaje tot mai disperate pentru întăriri.

Ivan, care până atunci îl privise pe Ermak ca pe un bandit, a fost impresionat şi i-a trimis graţierea şi daruri, printre care făcea parte şi o platoşă. Dacă legenda este adevărată, cadoul a fost nefericit. Ermak a început să sufere de pe urma lipsei de muniţii şi de oameni, poziţia i s-a înrăutăţit şi a murit până la urmă într-o încăierare de lângă râul Irtîş: a încercat să scape înot, dar platoşa ţarului l-a tras la fund. Chiar dacă adevărul a fost altul, metafora este potrivită pentru soarta agenţilor succesivi ai autocraţiei ruse, care au sfârşit în moduri nefericite, în vreme ce statul pe care-l slujiseră s-a întărit.

La scurt timp după moartea lui Ermak, ruşii şi-au reluat înaintarea spre est şi în decursul a două generaţii au ajuns pe coasta îndepărtată, acolo unde Siberia atinge Alaska, şi la Marea Ohotsk din nordul Japoniei.

Dacă neamul Rus a stat la originea Rusiei, Ivan cel Groaznic a fost adevăratul părinte întemeietor al Rusiei moderne.

După moartea sa, puterea şi coerenţa Moscovei aveau să aibă probleme, începând cu o haotică „epocă de necazuri”, totuşi extinderea de către el a influenţei Rusiei spre sud, est şi nord a creat forma esenţială a ţării, care avea să se păstreze. Ruşii au continuat să fie înghiontiţi de polonezi, germani şi scandinavi dinspre nord şi vest, dar s-au putut întinde spre est pe o suprafaţă imensă. După înfrângerea conducătorilor musulmani ai Kazanului şi Astrahanului, trupele ruseşti aveau să coboare şi spre sud, ajungând finalmente la Marea Neagră şi Marea Caspică în epoca Ecaterinei cea Mare şi a extraordinarului ei amant şi general, prinţul Potemkin. Precum valurile succesive ale unei maree, expediţiile ruseşti au trecut neîncetat peste Siberia, aducând statului nu doar blănuri, sare şi lemn, ci şi o perpetuă colonie penală pentru inamicii săi.

Vânătoarea iniţială pentru blănuri le-a adus ruşilor o suprafaţă de uscat o dată şi jumătate mai mare decât SUA şi o regiune care conţine până la 80% din rezervele de petrol ale Rusiei moderne şi 90% din gazele naturale şi cărbunele ei – zăcăminte vaste de care depind în chip important bogăţia ei modernă şi puterea globală. Siberia este de asemenea bogată în fier, staniu, aur şi alte metale şi are cel mai adânc lac din lume: Baikal. Fără Siberia, noţiunea noastră despre Rusia se destramă. În întinderile acelea gigantice dinapoia Moscovei şi vestului Rusiei s-a putut retrage şi regrupa ţara când a fost atacată mai întâi de Napoleon, apoi de Hitler. În combinaţia aceea de „frigider şi Eldorado” au pierit inamicii ţarului şi victimele gulagului comunist şi tot acela a fost locul centrelor spaţiale şi al misterioaselor baze militare.

Fără Siberia, Rusia n-ar fi decât un stat est-european mare, însă banal. Dar dacă Ivan cel Groaznic poate fi creditat parţial pentru importanţa ulterioară a Rusiei pe scena mondială, tot el trebuie de asemenea învinuit pentru tradiţia mânată de frică şi personalizată a puterii politice a Rusiei de atunci şi până în prezent. Poate că Ermak a fost un aventurier romantic şi îndrăzneţ, însă el a însemnat de asemenea avangarda autocraţiei.

DOI CONDUCĂTORI, O SINGURĂ PROBLEMĂ

În anul 1604, regele Iacob avea multe probleme. În primul rând, care Iacob era el? Ca rege al Scoţiei, era Iacob al VI-lea, „Jamie Saxt”, ultimul dintr-o lungă linie de descendenţă a familiei Stuart. Însă acum el se afla la Londra, în Anglia, unde era Iacob I. Atunci care era – exact – regatul său?

Iacob a propus denumirea Marea Britanie, care n-a fost pe placul englezilor, şi plănuia un steag nou, o combinaţie de linii şi culori care rănea ochii şi care, din capul locului, n-a plăcut nimănui. El dorea pace cu Spania, tradiţionalul duşman catolic al Angliei. Ca atâţia alţi monarhi, el ducea de asemenea lipsa lichidităţilor. Însă Iacob, sigur pe sine din punct de vedere intelectual, era iritat mai cu seamă de o problemă socială, o manie care bântuia noul lui regat şi pe care o considera complet dezgustătoare. El a pus pana pe hârtie şi a scris un pamflet pe care l-a intitulat simplu: „O critică la adresa tabacului”.

Pe toată întinderea ţării sale, bărbaţii îi imitau pe „indienii sălbatici, fără Dumnezeu şi înrobiţi”, fumând frunze, iar „fumul acesta urât-mirositor este absorbit pe nas şi întemniţat în creierul rece şi umed”. Regele era mai cu seamă scandalizat de cei care fumau în timpul meselor: „Cât despre deşertăciunile comise prin obiceiul acesta murdar, nu este oare atât înfumurare nemăsurată, cât şi necurăţenie ca bărbaţii aceştia să şadă fără ruşine la masă, scuturând din Pipele cu Tabac şi pufăind fumul de tabac de la unul la altul, astfel încât fumul spurcat şi puturos este suflat peste mâncăruri?” De acum monarhul cu barbă roşie şi cu spume la gură îşi dăduse frâu liber diatribei. Iacob a concluzionat printr-o erupţie magnifică: tabacul era un „obicei dăunător ochiului, detestabil pentru Nas, vătămător pentru creier, primejdios pentru plămâni, iar prin fumul negru şi duhnitor este asemănător întru totul cu oribilul Fum al Styxului din adâncul fără fund” [174].

În cealaltă parte a lumii, alt conducător avea exact aceeaşi problemă, întrucât tutunul ajunsese şi în Japonia, probabil prin intermediul influenţei iezuiţilor portughezi.

Conducătorul teoretic al ţării, împăratul, era o marionetă, însă adevăratul conducător, generalisimul, sau shogunul, detesta tutunul la fel de mult ca Iacob. Şi el a decis eradicarea lui. În Anglia îndepărtată, consumul de tutun era privit ca un obicei destrăbălat, asociat cu întrunirile desfrânate din taverne şi cu publicul pieselor de teatru. În Japonia, tutunul fusese adoptat de bandele Kabukimono de bărbaţi recalcitranţi, nişte punkişti ai secolului al XVII-lea.

Kabukimono erau bande de cartier care se îmbrăcau în veşminte extravagante, folosind ca mantii chimonouri femeieşti, aveau tunsori extravagante şi se comportau agresiv pe stradă, atacând trecători, încăierându-se şi dansând şi fluturând pipele lor lungi şi fumegătoare. De aceea în 1612, apoi din nou în 1615, tribunalul japonez a mers mai departe decât Iacob şi a interzis fumatul. Decizia aceea a cauzat frământări. Din biroul său din Osaka, negustorul englez William Eaton i-a scris pe 1 martie 1613 colegului său Richard Wickham aflat în capitala japoneză Edo (actualmente Tokyo), pentru a-l informa că cel puţin 150 de persoane fuseseră arestate „pentru cumpărarea şi vânzarea de tabac în ciuda poruncii Împăratului şi sunt în pericol să-şi piardă vieţile, iar depozite mari de tabac au fost arse” [175].

La începutul secolului al XVII-lea, similitudinile dintre Britannia şi Japonia s-au extins dincolo de ameninţarea socială a drogului nou-apărut. Cele două ţări erau arhipelaguri cam de aceeaşi mărime, aflate în largul unui continent mult mai mare, cu care aveau o relaţie încordată. Ca şi scoţienii şi englezii, japonezii importaseră idei religioase, tehnologii şi produse de lux peste marea îngustă, dar izbutiseră să se ţină ceva mai retraşi. Ca şi Britannia, Japonia fusese doar recent unită sub un singur conducător. În 1582, după o perioadă îndelungată de conflicte, soldatul de origine modestă, Hideyoshi, din clanul Tokugawa, se declarase shogun. În scurt timp cele două ţări aveau să pornească în direcţii diametral opuse în unul dintre cele mai fascinante experimente pe care le poate

oferi istoria modernă timpurie. Iniţial totuşi similitudinile au fost izbitoare.

Anii petrecuţi de Hideyoshi la putere l-au arătat ca fiind un conducător cu energia reginei Elisabeta a Angliei. Ca şi ea, shogunul a fost instinctiv tolerant în privinţa religiei şi pentru o vreme le-a îngăduit iezuiţilor portughezi să-i convertească la creştinism pe cetăţenii doritori. Armatele Elisabetei luptaseră în Olanda şi Franţa împotriva spaniolilor influenţaţi de iezuiţi şi suferiseră înfrângeri notabile. Hideyoshi organizase un atac împotriva imperiului chinez, prin Coreea, pe care soldaţii lui au devastat-o, dar fără succes important pe termen lung. Hideyoshi n-a avut un Shakespeare japonez cu care să se fălească, însă domnia lui a fost notabilă prin castele şi picturi superbe. [176] El a fost de asemenea decis să restabilească ordinea şi în 1588, pe când Elisabeta aştepta Armada spaniolă, a organizat o „vânătoare a săbiilor" – o confiscare în masă a pumnalelor, săbiilor şi suliţelor de la toţi japonezii, cu excepţia clasei militare a samurailor.

Piraţii oceanici japonezi au fost echivalentul asiatic al lui Drake, Hawkins şi Raleigh. Englezii atacau porturile şi corăbiile spaniole în căutare de aur, bunuri de lux şi (în cazul lui Hawkins) sclavi, iar din porturile japoneze, personaje faimoase precum căpitanul Wu-Feng îi supuneau pe chinezi exact aceluiaşi tratament. Ambele naţiuni aflate în ascensiune s-au comportat cu brutalitate faţă de oricine le-a stat în cale. Englezii Elisabetei i-au oprimat pe irlandezii indigeni, în timp ce compatrioţii lui Hideyoshi au procedat la fel cu populaţia ainu de pe insulele de nord. În termeni economici, atât Marea Britanie, cât şi Japonia se străduiau să facă faţă consecinţelor defrişărilor masive şi creşterii societăţii urbane; în scurtă vreme, atât Londra, cât şi Edo aveau să miroasă foarte similar, sufocate de fumurile focurilor de cărbuni. [177]

Au existat desigur şi multe deosebiri – în structura politică, în religie şi în rezultatele războaielor. Formidabila flotă coreeană de corăbii înarmate cu tunuri s-a descurcat mai

bine împotriva Japoniei decât au făcut-o spaniolii împotriva englezilor. Exista de asemenea o deosebire importantă în privinţa populaţiei. Japonia, cu o populaţie de aproximativ optsprezece milioane, avea poate de trei ori mai mulţi locuitori decât Marea Britanie şi se simţea mai autonomă din punct de vedere economic. Neguţătorul Eaton care scrisese despre interzicerea tutunului era membru al aşa-numitei Fabrici Engleze (în realitate, o bază comercială) din Hirado, pe insula Kyushu, lângă Nagasaki. În Occident nu existau negustori japonezi, iar avanposturile europene din Japonia aveau să dispară în scurt timp. Iezuiţii şi olandezii au rezistat cel mai mult. Englezii, care sosiseră în 1613, plecaseră în mai puţin de un deceniu, nereuşind să câştige suficient de pe urma comerţului.

Asta l-a nedumerit pe regele Iacob, care i-a scris împăratului japonez, oferind „bune relaţii şi prietenie”. El nu dorea decât „instaurarea şi stabilirea unui schimb reciproc de mărfuri pentru binele mutual al supuşilor amândurora”. Deşi jignit că nu primise niciun răspuns la prima sa scrisoare, Iacob era pregătit chiar să se ploconească puţin: „Nu am primit niciun răspuns de la Maiestatea Voastră, ceea ce punem pe seama depărtării dintre locurile pe care le stăpânim, iar nu vreunei rele voinţe” [178]. A fost un exemplu rar şi reconfortant al unui european din epoca modernă timpurie care încerca să vadă o situaţie şi din alt punct de vedere.

Marea Britanie a lui Iacob şi shogunul Japoniei, acum Tokugawa Ieyasu, succesorul lui Hideyoshi, se confruntau cu aceeaşi întrebare strategică esenţială: cum poate prospera o naţiune insulară mică într-o lume cu imperii tot mai mari?

Marea Britanie a răspuns prin extindere, prin construirea de flote, pe care le-a trimis peste oceane, spre America şi Orientul Îndepărtat. Englezii şi scoţienii erau mânaţi de fervoare religioasă, dar şi de speranţa câştigului. Prima companie pe acţiuni a Angliei a fost un sindicat negustoresc, Muscovy Company, înfiinţat în 1555.

Compania Indiilor Orientale engleză şi-a căpătat statutul de la Elisabeta în 1600. După şapte ani, „London Company” a întemeiat colonia americană Virginia. Exploratorii au devenit eroi populari, iar apetitul de a auzi cât mai multe despre restul lumii, care poate fi urmărit prin piese de teatru, broşuri şi cărţi, pare să fi fost insaţiabil. Flota Elisabetei fusese comparativ micuţă, dar reorganizarea amiralităţii şi şantierele navale la scară industrială – mai întâi la Deptford, apoi la Chatham şi Portsmouth – au produs în curând corăbii mai multe şi mai mari. În 1637, când *Sovereign of the Seas*, cu 102 tunuri, a fost lansată la apă pentru Carol, fiul lui Iacob, Marea Britanie a putut afirma că era posesoarea celei mai formidabile nave din lume.

Japonezii ar fi putut urma acelaşi drum şi aproape că au făcut-o. Începând cu anii 1580, ei făcuseră negoţ în corăbiile lor „cu peceţi roşii” înarmate în jurul Thailandei, Vietnamului şi Filipinelor. În 1600, în Japonia a sosit marinarul englez William Adams, care servise sub Drake şi luptase împotriva Armadei spaniole. Corabia olandeză pe care se afla, plutind în derivă şi cu echipajul înfometat, aruncase ancora, iar Adams fusese salvat de pescari japonezi şi dus la cea mai apropiată autoritate – viitorul shogun Ieyasu. Iezuiţii portughezi, care erau pe cale de a converti la romano-catolicism incredibilul număr de jumătate de milion de japonezi, n-au salutat sosirea unui eretic englez murdar şi, cu adevărată înţelepciune creştină, i-au sugerat lui Ieyasu să-l răstignească.

Însă conducătorul acela cu minte descuiată n-a procedat aşa, ci l-a descusut pe Adams despre corăbii, Dumnezeu şi matematică, şi l-a numit sfătuitor al său. Ieyasu era interesat de ideea de a-şi construi o flotă oceanică puternică şi în 1605 Adams a supravegheat, într-un şantier naval nou de la Ito, construirea a două nave excelente, în stil european, care puteau naviga pe ocean. Will Adams din Gillingham, comitatul Kent, a devenit Anjin-Sama un personaj respectat în Japonia şi amintit până în prezent, în acelaşi timp ajutor apropiat al lui Ieyasu, conducătorul

militar care, în felul lui, a fost tot atât de influent în crearea Japoniei ca stat unic, pe cât a fost Iacob în crearea Marii Britanii. Nu există niciun motiv pentru care japonezii navigatori şi avansaţi din punct de vedere tehnic să nu fi putut construi în scurt timp flote de galioane, tot aşa cum copiaseră şi îmbunătăţiseră deja muschetele şi tunurile europene.

În Japonia se dezbătea intens direcţia în care să îndrepte ţara. Străinii aduseseră unele obiecte interesante pe care să le comercializeze – praful lor de puşcă era considerat bun, dar ţesăturile erau îngrozitoare – şi cu siguranţă aveau unele abilităţi fascinante. În acelaşi timp însă erau o sursă de instabilitate, iar o parte importantă a problemei o reprezenta succesul misionarilor creştini, care se răspândea cu repeziciune. Se estimează că la începutul secolului al XVII-lea ei au convertit aproximativ cinci sute de mii de japonezi, inclusiv ţărani de rând, samurai şi latifundiari, majoritatea în sud. Iniţial shogunii au privit lucrurile relaxaţi, însă dispoziţia s-a schimbat când japonezii creştini au început să provoace necazuri. Asediul castelului Osaka în 1614-1615 a fost o adevărată epopee, care a pecetluit victoria dinastiei Tokugawa, devenită conducătoarea întregii ţări. Dar îndărătul zidurilor masive ale fortăreţei, alături de stăpânul ei, se aflaseră mii de samurai determinaţi – şi mulţi fuseseră creştini şi fluturaseră stindardele sfinţilor creştini.

Mulţumită lui Adams, Ieyasu putuse distinge între europenii protestanţi şi romano-catolicii rebeli. Răspunzându-i cu amabilitate lui Iacob, el i-a trimis chiar o armură minunată de samurai. Însă Ieyasu a murit pe neaşteptate la scurt timp după asediu, posibil de sifilis sau cancer, iar noul shogun, fiul său Hidetada, era mai nemilos. A început o epurare a străinilor, concentrată iniţial asupra iezuiţilor, dar care a paralizat tot comerţul european. După douăzeci de ani, în 1637, pe insula Kyushu a avut loc o răscoală a treizeci de mii de ţărani, în majoritate creştini. Cauzele ei fuseseră atât taxele şi foametea, cât şi religia, iar răscoala s-a încheiat după alt asediu epopeic, în decursul căruia

ţăranii şi samuraii rebeli au ţinut în loc o armată mult mai numeroasă. Tokugawa a putut pune capăt răscoalei doar cu ajutorul corăbiilor care aparţineau altor creştini (este drept, protestanţi) – olandezii.

Toate evenimentele acestea au fost mai mult decât umilitoare şi i-au determinat pe japonezi să se gândească la modul cel mai bun în care să echilibreze oportunităţile şi riscurile în privinţa influenţelor sosite din exterior. După doi ani s-au anunţat măsurile spectaculoase cunoscute ca *sakoku*, sau politica „ţării închise”. Dimensiunile corăbiilor japoneze urmau să fie restricţionate prin lege, putând fi suficient de mari doar pentru pescuitul de coastă. Navele oceanice au fost dezasamblate şi construirea lor a devenit un delict capital. Pentru şi mai multă siguranţă, de acum înainte corăbiile trebuiau construite cu o gaură mare în copastie, care era letală în largul mării, unde valurile mari ar fi însemnat scufundarea lor – un caz unic de ambarcaţiuni concepute special pentru a naufragia. Cetăţenilor japonezi li s-a interzis să mai părăsească ţara sub ameninţarea pedepsei capitale, iar străinii nu mai aveau voie să intre. Creştinismul a fost proscris, deşi mulţi creştini japonezi au preferat să moară decât să renunţe la noua lor credinţă.

În cele din urmă, au fost expulzaţi străinii. Când portughezii au revenit în 1640 pentru a protesta, sediul misiunii lor a fost distrus. Deşi au mai rămas legături comerciale, foarte puţine şi strict reglementate, cu Coreea şi Olanda, Japonia a fost într-adevăr efectiv închisă. Restricţiile acelea s-au menţinut mai mult de două secole şi sunt văzute în general ca un caz clasic de inepţie politică. Ce s-ar fi întâmplat dacă regele Iacob, poate înfuriat dincolo de limitele răbdării de alt incident de fumat pasiv în Palatul Westminster, ar fi ordonat distrugerea flotei britanice şi interzicerea oricăror contacte cu continentul? Japonezii au renunţat de asemenea la armele moderne, astfel că la sosirea Marinei americane (o instituţie inimaginabilă în momentul aplicării *sakoku*) în 1853, n-au avut niciun răspuns împotriva ameninţării oferite de tunurile ei.

Povestea are totuşi şi alt aspect. Cele peste două secole de izolare au creat o Japonie mai intens japoneză decât ar fi fost altfel posibil. Clădirile distinctive, tradiţiile unice ale artei şi teatrului, ritualurile bazate pe ceai, muzică, curtezane şi anotimpuri, ca şi bucătăria neobişnuită şi originală, ar fi fost pur şi simplu „mai puţin aşa" fără uşile încuiate de Tokugawa. Chiar şi azi Japonia este într-o măsură mai mare ea însăşi, mai distinctivă, decât alte culturi – cu certitudine decât cultura globală omogenizată a britanicilor moderni. Izolată de epidemiile mondiale răspândite de navigaţie şi bucurându-se de pace internă, populaţia Japoniei a crescut rapid, astfel că la începutul anilor 1700 Edo era cel mai mare oraş din lume (bineînţeles, fără ca lumea s-o fi ştiut). Armele au dispărut aproape complet. Unitatea internă a adus înflorirea comerţului intern.

Japonezii epocii Tokugawa au fost chiar în stare să rezolve unele dintre problemele lor de mediu cele mai presante. Ei se bazaseră la fel de mult ca englezii pe cherestea pentru clădiri; capitala Edo, construită majoritar din lemn, a fost pe jumătate distrusă de un „incendiu mare" în 1657, la nouă ani înainte ca acelaşi lucru să se întâmple în Londra. Lemnul necesar pentru castele, ambarcaţiuni şi combustibil şi cererea de mai multe terenuri agricole cauzată de creşterea populaţiei duseseră la defrişări uriaşe şi eroziuni. Dezastrul părea iminent.

Aşa însă cum a arătat Jared Diamond, japonezii au reuşit după aceea să-şi limiteze populaţia, atingând o stare de echilibru. Ei au găsit surse alternative de hrană, în primul rând în ocean, care sunt esenţiale şi azi pentru regimul lor alimentar. Şi au reîmpădurit. Pădurile japoneze s-au refăcut graţie unui sistem complicat de reguli, care preciza ce esenţe lemnoase puteau fi utilizate în ce scopuri, taxelor aplicate pentru tăierea copacilor şi înţelegerii sporite a silviculturii. Lemnul a devenit un produs valoros şi subiect de dezbateri pentru cunoscători; ţăranii mai înstăriţi ştiau că arborii cu viaţă lungă vor fi utili pentru nepoţii lor, iar guvernarea centrală aspră a impus peste tot noile reguli.

Comparativ cu distrugerea pădurilor petrecută în mare parte din Marea Britanie şi apoi în mare parte din America, ne putem cel puţin întreba care dintre decizii – de extindere sau de limitare pe plan local – a fost mai înţeleaptă?

Şi totuşi aceasta nu-i decât jumătate din poveste. Celălalt aspect al Japoniei dinastiei Tokugawa, la care vom reveni mai târziu, este că a fost o societate intens ierarhică şi conservatoare, care n-a dezvoltat niciodată cultura semidemocratică şi mai deschisă a Occidentului modern timpuriu. Conservatorismul şi izolarea merg probabil mână în mână. Atunci când s-a realăturat lumii, Japonia continua să fie condusă de o ierarhie de aristocraţi cu vederi medievale, iar cetăţenii ei erau instruiţi, poate chiar prea bine, să asculte ordine. Aceasta avea să aibă implicaţii pentru istoria secolului XX. Japonia continuă să aibă punkiştii ei, bineînţeles, şi, în ciuda edictelor din 1612, japonezii rămân fumători formidabili.

ÎNTR-O COAJĂ DE NUCĂ SPRE NEW YORK

Apropiata dominare mondială a britanicilor nu era încă evidentă. Eşecul pătrunderii pe piaţa japoneză a fost urmat de altele. Ascensiunea britanicilor ca forţă navală şi comercială este în prezent atât de înrădăcinată în istoria lumii, încât poate fi şocant să aflăm că în competiţia cea mai lucrativă dintre toate, ei au fost învinşi fără drept de apel de rivalii care apăruseră în evenimentele din Japonia – olandezii.

În linii foarte mari, istoria expansiunii comerţului european poate fi împărţită în trei etape. Mai întâi, începând cu sfârşitul anilor 1400, au fost portughezii, ale căror corăbii au explorat coastele Africii. După aceea, descoperind că puteau depăşi Capul Bunei Speranţe printr-un ocol larg spre vest, care îngăduia vânturilor să-i poarte dincolo de extremitatea continentului african, ei au ajuns în India şi Orientul Îndepărtat. Portughezii n-au acţionat ca făuritori de imperii, ci ca negustori violent monopolişti, ridicând fortificaţii care să le protejeze rutele maritime şi

respingându-i pe rivali. Următorii au fost spaniolii, care n-au încercat de fapt să-i alunge pe portughezi de pe rutele „lor”, ci s-au concentrat, aşa cum am văzut, asupra Americilor. Cel mai faimos navigator al Portugaliei, Fernando de Magellan, era în slujba spaniolilor când a descoperit ruta în jurul Capului Horn din America de Sud; el a murit la scurt timp după aceea. Una dintre corăbiile cu care pornise la drum a devenit prima ambarcaţiune care a făcut ocolul Pământului.

În a doua etapă a aventurii s-au adăugat două state mai nordice, Marea Britanie şi Olanda, care iniţial au fost la fel de lipsite de intenţii imperialiste ca şi portughezii, fiind împinse de aceleaşi speranţe de câştig comercial. Europa nutrise de mult o dorinţă aproape disperată pentru mirodeniile existente doar în Orient, iar cele mai delicioase şi mai sănătoase (aşa se credea) dintre ele se aflau în Insulele Mirodeniilor, în mările periculoase dintre Borneo şi Noua Guinee. Nucşoara, cuişoarele, piperul şi scorţişoara erau cumpărate de la insularii de acolo de către corăbieri musulmani, apoi duse în India şi mai departe prin lumea islamică până la Constantinopol, pentru ca, via Veneţia, să ajungă în Europa. Fiecare etapă intermediară adăuga un profit, astfel încât seminţele şi fructele aromate deveneau bunuri de lux enorm de scumpe când ajungeau la Paris sau Londra; totuşi înainte de inventarea refrigerării, într-o epocă a cărnii râncede şi a mâncărurilor insipide, apetitul pentru ele era tot atât de insaţiabil pe cât fusese cel pentru blănuri. Despre majoritatea mirodeniilor se credea de asemenea că oferă protecţie împotriva bolilor; nucşoara era considerată că ar vindeca sifilisul, ba chiar şi ciuma.

Între timp navigatorii portughezi găsiseră o cale mai scurtă spre Insulele Mirodeniilor. Călătoria putea dura totuşi luni, sau chiar ani, şi putea ucide până la o treime din marinarii porniţi la drum, însă acum corăbiile europene puteau avea acces direct la mirodenii. Într-un singur voiaj, proprietarii lor puteau reuşi profiturile fabuloase care anterior fuseseră împărţite de negustori din jumătate de lume. Perdanţii erau negustorii arabi şi indieni, care fuseseră îndepărtaţi brusc şi

brutal din lanţul de distribuţie; pieţele din Constantinopol au devenit mai tăcute, iar avarii neguţători din *palazzi* de pe Gran Canal al Veneţiei au bodogănit iritaţi. Următorii perdanţi aveau să fie portughezii înşişi, concuraţi de nave mai bine construite şi de aventurieri mai îndrăzneţi, proveniţi de data aceasta din Ţările de Jos ale nordului Europei. Îndeosebi olandezii aveau să combine artele navigaţiei şi comerţului pe care le deprinseseră în Italia, producând o formulă care avea să schimbe lumea.

Noi, oamenii, rămânem până la un punct animale destul de simple: ne plac gusturile noi, obiecte frumoase şi strălucitoare pe care să le privim, ţesături moi pe care să le simţim pe piele, parfumurile înmiresmate şi aromele interesante. Aşa au stat lucrurile dintotdeauna, dar situaţia a fost şi mai accentuată în Europa, după secolele ei de izolare relativă. Olandezii au putut impune practic un monopol pe ceea ce ei au denumit, printr-o expresie admirabil de directă, „mărfurile scumpe” – nu numai mirodeniile, ci şi mătăsurile şi porţelanurile japoneze fine. Profiturile au fost uriaşe, dar şi riscurile erau pe măsură. Furtunile, piraţii şi mărfurile stricate însemnau că mulţi investitori pierdeau totul. Împărţirea, partajarea şi vânzarea riscului, ca şi garantarea sistemului de împărţire a profitului, i-au condus pe olandezi spre crearea primei burse reale de valori.

Cumpărarea şi vânzarea de acţiuni nu era *tocmai* o noutate. Pentru a strânge bani pentru bătăliile din Olanda, Carol Quintul produsese un sistem de anuităţi, care erau transferabile şi comercializabile. În Antwerp, cambii străine erau cumpărate şi vândute în modalităţi tot mai complexe, iar când protestanţii au fost expulzaţi de acolo în 1585, şi-au continuat activitatea în Amsterdam. În oraşul acela, Wisselbank, considerată adesea prima bancă centrală din lume, a fost cea dintâi care a garantat în 1609 valoarea diverselor monede în schimbul unui mic onorariu. Într-o lume a valutelor reduse şi devalorizate, se oferea astfel o securitate de bază pe care se putea clădi un comerţ mai aventuros. [179]

Înainte să se deschidă *beurs*, bursa, din Amsterdam la numai un an după Wisselbank, speculanţii din oraş se târguiau pe Podul Nou sau în bisericile din apropierea sa. Clădirea nouă oficializa tranzacţiile, iar programul ei scurt de lucru a adăugat un aer de frenezie afaceristă foarte familiară pentru comercianţii ulteriori; în scurt timp, sute de bunuri diferite erau cumpărate şi vândute acolo. Ca şi prima bancă centrală, prima societate pe acţiuni a fost înfiinţată în Amsterdam, iar în timp remarcabil de scurt olandezii dezvoltaseră toate elementele esenţiale ale unei surse de finanţare sigure şi flexibile pe care aristocraţii englezi individuali, monarhii britanici sau Curţile Spaniei şi Portugaliei pur şi simplu nu o puteau asigura.

„Mărfurile scumpe” au implicat isprăvi aproape miraculoase de navigaţie şi curaj. Europeni rivali au încercat să răzbată prin gheţurile arctice ori să pătrundă în sălbăticia Canadei, continuând să caute un drum mai scurt către insulele aromelor. În Londra, ei au încercat să-i copieze pe olandezi şi au fondat propria lor Companie a Indiilor Orientale, dar britanicii au descoperit, nu pentru ultima dată, că este greu să fii al doilea pe o piaţă nouă. Olandezii aveau rădăcini bine înfipte, erau decişi şi complet nemiloşi. Într-o serie de bătălii brutale, asedii eroice, înţelegeri sordide şi trădări barbare, ei aveau să captureze până la urmă Insulele Mirodeniilor şi mare parte din restul comerţului din Orientul Îndepărtat. Afaceriştii olandezi au înţeles că pentru a-i respinge pe rivali aveau nevoie de fortăreţe, depozite protejate, locuri de ancorare sigure şi un aranjament permanent cu conducătorii locali ale căror produse le doreau. Asta însemna că olandezii – deşi erau republicani cu frica lui Dumnezeu – se transformau ei înşişi în imperialişti. Sosise a treia etapă. Actuala Indonezie a devenit baza lor din Orientul Îndepărtat, cu o capitală nouă, olandeză – „Batavia”.

Inferiori ca număr de tunuri, corăbii şi capital, britanicii constataseră până atunci că era imposibil să descleşteze strânsoarea olandeză. În anii recenţi, povestea eroică a matelotului britanic Nathaniel Courthope, care a apărat

micuţa insulă cu condimente Run, prima colonie asiatică a Marii Britanii, în faţa unui prelungit asediu olandez, s-a transformat într-un bestseller. Mulţumită curajului său, Marea Britanie a fost până la urmă în stare să facă troc cu titlul legal pentru Run în schimbul altei insuliţe deţinute pe atunci de olandezi, pe care băştinaşii o numeau „Manhattan”. New Amsterdam avea să devină New York, iar povestea imperiului britanic avea să înceapă de fapt în America de Nord, unde stabilise deja capetele de pod Virginia şi Carolina.

Dorinţa pentru libertate religioasă, într-o măsură mai mare decât condimentele sau simplul profit, avea să ducă la o colonizare mai importantă decât orice lupte din Oceanul Indian. Puterea navală britanică a crescut într-atât încât, în timpul războaielor napoleoniene, englezii aveau să fie în stare pentru scurt timp să revină la Insulele Mirodeniilor şi pur şi simplu să scoată arborii preţioşi, să-i planteze în ghivece şi să-i transplanteze în alte colonii, de exemplu Granada, sfârşind astfel monopolul olandez. Dar asta s-a întâmplat abia după două sute de ani de profituri uşoare care curseseră în Olanda. În general, olandezii aveau să-şi folosească raţional bogăţiile, producând prima clasă mijlocie consumatoare stabilă. Dar înainte să se întâmple asta, aşa cum vom vedea în curând, nord-europenii aceia sobri, cu minţi analitice şi dedicate afacerilor, aveau să facă jumătate din lume să rămână cu gurile căscate... şi să hohotească de râs pe seama lor.

O POVESTE FOARTE MODERNĂ

În sensul ei convenţional, istoria este creată în principal în exteriorul locuinţelor. Sub cerul liber, generalii încalecă armăsarii şi marinarii ridică velele. În ateliere, inventatorii modifică şi improvizează, îşi muşcă buzele şi mâzgălesc în carneţele. Pe străzi, predicatorii răcnesc, iar negustorii apar întruna cu ceva nou. Dar istoria nu este creată cu adevărat până nu este percepută *înăuntrul* locuinţelor. Marile schimbări sunt cele simţite în jurul mesei de cină sau pe patul de boală. Uneori locuinţa este într-un continent nou

sau este arsă ori abandonată. Marile discontinuităţi ale vieţii umane pe care le numim global „istorie” sunt acelea care au un impact direct asupra felului cum trăiesc majoritatea oamenilor, iar noi trăim în general în locuinţe.

Pieter Wynants a fost un negustor olandez de textile, care fabrica de asemenea olandă (pânză de in) şi aţă. Avea o casă frumoasă în Haarlem, iar pe 1 februarie 1637 a invitat câţiva prieteni la o cină în familie. Servitorii au aşezat mâncăruri bune pe faţa de masă scrobită înaintea mesenilor politicoşi, îmbrăcaţi sobru. Aceea era o lume pe care credem că o cunoaştem prin intermediul marilor pictori olandezi ai epocii de aur – Rembrandt, Rubens, de Hooch şi Vermeer –, o lume liniştitoare populată de oameni verticali şi iscoditori, care purtau gulere încreţite alb-strălucitoare şi erau înconjuraţi de o abundenţă iluminată discret. Dincolo de rama tabloului exista însă şi o lume de molime, ameninţarea constantă a războiului, dispute religioase aprige şi isterie financiară. Dacă olandezii perioadei aceleia constituie primul model al societăţii de consum burgheze actuale, la momentul respectiv situaţia nu părea nici stabilă, nici liniştitoare.

La masa lui Pieter Wynants, toţi se cunoşteau bine între ei şi toţi erau în floarea vârstei, având treizeci-patruzeci de ani. Erau cu dare de mână şi legaţi prin credinţa lor menonită, o grupare protestantă care era (şi este) pacifistă, ostilă faţă de interferenţa statului în religie şi se împotrivea botezării pruncilor. Printre ei se numărau nu mai puţin de trei femei, rămase recent văduve după cea mai recentă epidemie de ciumă bubonică; molima răpusese vieţile unei optimi din populaţia Haarlemului, care nu mai avusese cimitire unde să-şi îngroape morţii. Fratele mai tânăr al gazdei, Hendrick, avea o idee bună, chiar dacă lipsită de originalitate, despre cum ar fi trebuit să investească văduvele banii moşteniţi. El a sugerat ca una dintre ele, Geertruyt Schoudt, al cărei soţ fusese negustor de lână, să cumpere bulbi de lalele Switzer; preţul acestora continua să crească şi ea ar fi obţinut un profit frumuşel. Switzer erau nişte flori relativ banale, nici pe departe din clasa rarităților

cu modele subtile care erau căutate de cunoscătorii sofisticaţi de lalele. Însă mania lalelelor olandeze era la apogeu. Până şi Switzer se vindeau cu 1 350 de guldeni livra, adică preţul a două case excelente sau a două corăbii complet echipate. [180]

Cunoaştem cele petrecute în continuare din înregistrările detaliate ale tribunalului. Văduva a şovăit să cumpere bulbi şi a acceptat finalmente doar când alt participant la cină, Jacob de Block, s-a oferit să-i garanteze vânzarea timp de opt zile, până când ea făcea rost de bani. Atmosfera încordată şi competitivă de la cină este subliniată de faptul că îndată ce văduva Schoudt a acceptat propunerea, i s-a oferit un profit de 100 de guldeni dacă revindea imediat bulbii. Îndemnată de Jacob, ea a refuzat oferta şi a decis să-i mai păstreze pentru un profit mai mare. Aceea avea să fie o eroare, deoarece „balonul de săpun" al bulbilor de lalele, ca toate „baloanele de săpun" financiare, era pe punctul să se spargă. În câteva zile, bulbii aveau să fie practic lipsiţi de valoare.

Mania lalelelor a fost considerată cazul clasic de isterie financiară, precursoarea „balonului de săpun" South Sea, al marii crize economice din 1929, al „balonului de săpun dot-com" din 1995-2000 şi al „balonului de săpun" imobiliar dinaintea celui mai recent crah bancar. Adevărul său este incontestabil. Afaceriştii aceia din Haarlem erau, ca atât de mulţi investitori ulteriori, oameni muncitori – menoniţii se autointitulează frecvent „oamenii simpli" –, care credeau că înţelegeau piaţa în care acţionau. Ei făceau ceea ce devenise normal, ba chiar „logic" în domeniul lor. „Nu puteai pierde" cu bulbii de lalele, tot aşa cum „nu puteai pierde" cu companiile de pe internet sau cu matematica dinapoia fondurilor de investiţii cu factor mare de risc. Deşi poate dezgustător, motto-ul „lăcomia este bună" a unui investitor ulterior pătrunsese deja în Olanda protestantă.

„Olanda" era de fapt doar unul dintre teritoriile dintr-o ţară care pe atunci se autointitula Republica celor Şapte Provincii Unite ale Ţărilor de Jos – o denumire de altfel mult

mai potrivită. În mare parte Europa era formată din provincii care aparţineau cuiva, iar aceste provincii specifice se asociaseră ca rezultat al impactului Reformei lui Luther. Ca şi vecinii lor germani din nord, olandezii se convertiseră în mare parte la protestantism. La un moment dat ar fi devenit absurd ca teritoriile agricole şi piscicole de pe coasta de nord a Europei să mai fie conduse de la Madrid de către Habsburgi, însă schisma religioasă conferise o urgenţă şi o virulenţă specială războaielor de independenţă ale olandezilor. După ce Filip al Spaniei a intensificat persecutarea „ereticilor”, protestele care fuseseră îndreptate iniţial împotriva taxelor mari şi staţionării trupelor s-au transformat în revoltă pe scară largă.

Când Europa s-a fragmentat în triburi religioase rivale, refugiaţi protestanţi s-au revărsat în Olanda şi, după o apărare eroică a oraşului Leiden, au respins prima încercare spaniolă de recucerire. Politica de teroare a spaniolilor a anulat posibilitatea compromisului şi a început o luptă complicată, care a implicat foamete, persecuţii şi bătălii pe uscat şi pe mare. În momente diferite, olandezii disperaţi le-au oferit monarhilor Franţei şi Spaniei coroana Olandei în schimbul sprijinului, dar în 1609 provinciile din nord s-au separat efectiv, lăsând sudul ţării catolicilor şi Habsburgilor. În 1628 s-a consemnat altă invazie spaniolă, iar oaspeţii din locuinţa lui Pieter Wynants de peste nouă ani nu puteau fi siguri că nu vor urma mai multe atacuri; pacea finală a fost semnată abia la un deceniu după sfârşitul maniei lalelelor.

Până atunci, aşa cum am văzut, Republica Olanda se impusese ca principală putere maritimă mondială. Poporul care pescuise şi apoi făcuse comerţ în Marea Nordului şi în preajma coastelor Europei dezvoltase o tradiţie maritimă incomparabilă – neegalată nici chiar de vecinii lor apropiaţi şi protestanţi rivali, englezii. Negustori olandezi puteau fi găsiţi în India, China şi Japonia. Lipsiţi de multe bogăţii naturale şi neavând nici sol mănos, nici rezerve minerale, olandezii s-au îmbogăţit prin intermediul unei reţele globale, dar aceleaşi inovaţii care le-au permis să-şi

depăşească financiar rivalii prezentau un pericol. Cumpărarea şi vânzarea de acţiuni a introdus fiorul riscului competitiv, pe mize mari, într-o societate cândva conservatoare. Ideea de contracte „futures”, care nu vindeau bunurile în sine, ci preţul lor viitor, ca speculaţie pură, a devenit banală printre oameni care deveneau deja notorii pentru loterii şi pasiunea faţă de jocurile de noroc.

Fără uriaşul aflux de bogăţie adus de „mărfurile scumpe” în Provinciile Unite şi faptul că majoritatea cetăţenilor de vază continuau să se îmbogăţească prin comerţul cu pariuri, mania lalelelor n-ar fi putut exista niciodată. Acum nu mai trebuia decât o schimbare a mentalităţii pentru vasta majoritate de artizani, hangii, manufacturieri mărunţi şi fermieri care în mod normal n-ar fi avut niciodată capitalul necesar pentru a urma exemplul burghezilor bogaţi. Pentru prima dată în istorie, oamenii de rând puteau visa la o investiţie unică, care le-ar fi putut schimba viaţa.

Olandezii au fost ridiculizaţi permanent de atunci, fiindcă boom-ul lor speculativ fusese focalizat pe ceva atât de ridicol şi de efemer ca bulbii de flori. Pentru contemporani, ideea unei lalele care să coste cât o casă sau un tablou de Rembrandt este cu siguranţă absurdă. Aşa ar trebui să fie? La urma urmelor, noi acordăm valori disproporţionate obiectelor a căror raritate (reală sau creată artificial) aduce proprietarului statut. Un tablou de Monet este (în general) mai bun decât o capodoperă a unuia dintre adepţii săi pictată la douăzeci de ani după perioada de vârf a impresionismului. Dar este de o sută sau de o mie de ori mai bun? O poşetă Chanel este la fel de utilă ca oricare altă poşetă dintr-un magazin de lux, iar pentru un ochi necunoscător nu arată neapărat de o sută de ori mai frumoasă. Este justificată diferenţa de preţ dintre caviarul Beluga şi icrele obişnuite prin diferenţa dintre globulele onctuoase?

Acelaşi lucru se poate spune despre vinuri, diamante, automobile sport sau haine de firmă, ba chiar obsesia olandezilor faţă de lalele era mai rezonabilă decât acestea.

Lalelele, care crescuseră iniţial în sălbăticie în munţii dintre China şi Persia, fuseseră preţuite acolo ca fiind îndeajuns de frumoase pentru a reprezenta dragostea sau chiar perfecţiunea lui Dumnezeu. Ele fuseseră cultivate şi apreciate de turci şi aşa ajunseseră în Europa. Greu de hibridat pentru a obţine forme şi culori diferite, lalelele îi fascinaseră pe primii botanişti şi fuseseră dăruite şi schimbate între grădinarii care căutau flori cu culori luminoase. Este oare de mirare că atrăseseră cea mai mare încântare sub cerurile plumburii ale nordului Franţei, Olandei şi Germaniei?

Mania începuse printre cunoscătorii specialişti care se concentraseră mai cu seamă asupra unui număr mic de bulbi, care produceau flori cu modele delicate pe petale, volburi complicate şi picuri de roşu, galben sau violet pe fond alb. De fapt acestea erau lalele care sufereau de un virus răspândit de afide. Erau bolnave şi practic au dispărut în ziua de azi. Dar în anii 1630, când căpătaseră denumiri spectaculoase ca „Semper Augustus” şi „Admirael van der Eijck”, erau cumpărate de cei foarte bogaţi. Un singur bulb putea să coste de şase-şapte ori mai mult decât câştigul anual al unui dulgher. (Am putea gândi în termenii competiţiei frenetice dintre colecţionarii bogaţi de timbre rare din societatea contemporană.)

Reţeaua de cultivatori, comercianţi, specialişti şi companii care s-a dezvoltat din noul produs de lux şi-a transmis după aceea entuziasmul către mai larga societate olandeză. Oamenii obişnuiţi nu-şi puteau permite să cumpere super-bulbii, dar existau destule specii mai modeste pe care să le achiziţioneze. Întrucât lalelele înfloresc o singură dată pe an, pentru câteva săptămâni, primăvara, ei au constatat că cumpărau un produs ale cărui performanţe puteau fi bănuite, dar nu complet garantate. Asta însemna că negoţul se desfăşura cu lalele latente sau lalele „futures”/„viitoare”, înainte de anotimpul înfloririi. Ponturi, trădări, furturi de bulbi şi pura ignoranţă – de exemplu, mult repetata poveste a unui bulb de o valoare fabuloasă pe care un marinar l-a confundat cu o ceapă şi l-a mâncat – au

alimentat atmosfera generală similară celei din timpul goanei după aur.

Un sistem de cumpărare şi vânzare a apărut acum în localurile din Republica Olanda, însă mai cu seamă în Amsterdam şi Haarlem, care imita bursa din Amsterdam, dar într-o atmosferă anarhică, plină de bere, vin şi vălătuci de fum. Unul dintre istoricii maniei lalelelor a subliniat că atât bursa, cât şi noile bănci continuau să depăşească posibilităţile clienţilor tavernelor, chiar dacă izbutiseră să economisească ceva bănişori: „În secolul al XVII-lea nu existau societăţi de credit imobiliar, nici fonduri de investiţii, nici planuri pentru capital privat, nici *penny shares* [acţiuni cotate sub 1 liră sterlină], nici relaxări fiscale, nici paradisuri fiscale.” [181] Sistemul tavernei, care implica preţuri scrise cu creta pe tablă şi apoi negociate de „prieteni” ai potenţialilor cumpărători şi vânzători, era aranjat pentru a încuraja vânzările. Existau penalităţi financiare ce se aplicau cumpărătorilor care refuzau preţul final oferit, dar şi penalităţi similare pentru vânzătorii care se retrăgeau. Încheierea tranzacţiilor era sărbătorită prin rânduri de băutură, mâncare şi cântece.

În perioada de vârf a maniei, 1633–1637, valoarea nominală a comerţului cu bulbi de lalele a fost estimată ca fiind de zece ori mai mare decât a puternicei Companii a Indiilor Orientale olandeze, pe care se fundamenta o parte atât de importantă din bogăţia reală a Olandei. Ştim exact când s-a spart „balonul de săpun”. În prima marţi din februarie 1637, într-o tavernă din Haarlem, o livră de lalele Switzer a fost oferită la suma de 1250 de guldeni şi nimeni nu le-a cumpărat. Conducătorul licitaţiei a redus întruna preţul, totuşi lalelele n-au fost cumpărate. Trebuie să fi fost nişte minute teribile. Panica a pus stăpânire pe cei prezenţi, apoi s-a răspândit. În trei luni, preţurile scăzuseră de o sută de ori. Cel puţin pe hârtie sute de mii de oameni se confruntau cu ruina, falimentul ba chiar foametea. Ei nu investiseră doar numerarul care le prisosea, ci, aşa cum s-a întâmplat şi în cazul ulterioarelor „baloane de săpun”, împrumutaseră masiv, bazându-se pe viitoarele profituri.

Alţii îşi ipotecaseră casele, pământurile sau uneltele meseriei lor. Şi totul pentru nişte bulbi zbârciţi şi asemănători celor de ceapă, care preţuiau la fel de mult într-o cratiţă, ca şi într-o vază.

Interesant însă este că „balonul de săpun” al lalelelor nu s-a sfârşit prin dezastru universal şi nici chiar prin falimentul pe scară largă al speculanţilor olandezi. Adunarea Stărilor Generale care conducea republica a refuzat să întreprindă măsuri speciale şi a trimis cazul autorităţilor civile. La rândul lor, multe oraşe au refuzat să audieze ori să dea curs oricăror acţiuni judecătoreşti privind comerţul cu lalele, continuând ca şi cum nu s-ar fi întâmplat nimic şi îngăduind ca pierderile pe hârtie şi câştigurile pe hârtie să se anuleze reciproc. Dacă visurile de îmbogăţire rapidă au dispărut, acelaşi lucru s-a întâmplat şi cu coşmarul sărăciei.

Chiar şi aşa olandezii s-au făli cu judecata lor raţională şi abilitatea de a rezolva problemele prin discuţii. Era o soluţie tipic olandeză şi economia a continuat fără griji. Cultivatorii de lalele au fost serios afectaţi şi au existat destule tragedii individuale, însă republica şi noul ei sistem financiar n-au fost aproape deloc zguduite.

Ba chiar olandezii au continuat să exporte lalele (care cresc bine în solurile nisipoase ale Olandei, la fel ca în platourile nisipoase ale Asiei), un alt obiect de lux, mai modest, care să fie pus pe mesele din Bristol, Düsseldorf sau Lille. În prezent ei domină afacerile mondiale cu flori şi sistemul de burse, futures şi tranzacţii internaţionale pe care l-au conceput la începutul anilor 1600 domină economia planetei. Ei au oferit un răspuns potrivit la ideea mai simplistă de bogăţie a spaniolilor din epoca lui Columb şi Pizzaro – lingouri de aur, care să fie topite pentru decorarea de biserici şi purtarea de războaie, şi pământuri care să fie ocupate în numele lui Dumnezeu şi a gloriei. Metoda olandeză, exploatarea la maximum a unui teritoriu sărăcăcios şi utilizarea banilor ca instrument, a devenit metoda modernă. Noi o numim „capitalism”.

Partea a VI-a
VISURI DE LIBERTATE

1609–1796: Iluminism şi revoluţie, din India în Caraibe

Capitalismul a funcţionat. Dar a funcţionat numai pentru câţiva indivizi norocoşi în câteva oraşe europene. Pentru majoritatea oamenilor, chiar a europenilor, n-a existat percepţia unei revoluţii. Viaţa a continuat, dominată de limitările tradiţionale privind terenurile agricole ce puteau fi cultivate şi energia care putea fi obţinută prin arderea lemnului şi a cărbunelui, prin exploatarea forţei de tracţiune a animalelor, folosirea pe scară redusă a vântului şi apei şi, mai presus de orice, prin truda oamenilor înşişi. Apăruseră câteva articole de lux noi, totuşi viaţa rămăsese rurală şi restricţionată de poveşti vechi şi de credinţe vechi.

Iar pentru cei din Australia, insulele Pacificului, Imperiul Otoman, Coreea, Japonia, majoritatea Siberiei, India, America de Nord, Indonezia şi China n-a existat absolut nicio percepţie de schimbare. Obiceiurile lor se întindeau de la vânătoarea din Epoca de Piatră la sofisticatul management imperial, totuşi nu puteau percepe că se petrecea ceva important, cu atât mai puţin o accelerare. Majoritatea locuitorilor Pământului erau agricultori, ţărani a căror lume se întindea doar până la satul vecin şi care auziseră puţine despre evenimentele la scară largă, decât poate la un an după ce avuseseră loc. În Europa de Est, agricultorii aceia erau adesea şerbi, legaţi legal de pământ şi trataţi ca proprietate de către latifundiari. În Scoţia celtică, Irlanda, mare parte din Scandinavia şi nordul Rusiei, oamenii trăiau în clanuri sau grupuri organizate pe principiul descendenţei, practic fără legături cu lumea exterioară. Majoritatea europenilor fie că nu vorbeau limba naţiunii care susţinea că-i conduce, fie că vorbeau dialecte ce ar fi fost de neînţeles în capitalele lor.

La fel cum făcuseră în cele două Americi, în Insulele Mirodeniilor şi în câteva regiuni limitate din Africa de Vest, câţiva europeni erau pe punctul de a tulbura şi perturba mare parte din restul lumii. Mulţi indigeni erau deja sortiţi pieirii, neavând imunitatea, armele sau nivelul de organizare necesare pentru a rezista. Dar în anul 1600 nu exista niciun motiv evident pentru ca alte părţi ale lumii să nu-i poată ajunge în curând din urmă pe britanici, olandezi şi francezi. Ba chiar Marii Moguli din India şi dinastia Qing din China păreau mult mai avansaţi: erau mai bogaţi, conduceau eficient teritorii vaste şi erau relativ independenţi. Victoria europenilor nu părea nici pe departe inevitabilă. Atunci ce a înclinat balanţa?

Am văzut deja că schimbări locale aparent mărunte pot avea rezultate globale. În perioada aceea schimbările locale cele mai importante aveau să fie în politică şi au început în Marea Britanie, dar fără vreun plan premeditat. Dacă n-ar fi fost conduşi la momentul acela cu incompetenţă şi încăpăţânare de una dintre cele mai slabe dinastii, Stuart, poate că britanicii ar fi răzbătut prin anii 1700, continuând să asculte de monarhi monopolişti, dar conducerea proastă a regilor, războaiele şi conflictele religioase au dus la o revoluţie din două etape care i-a adus Marii Britanii un tip nou de guvernare. În primul rând, parlamentarii săi rebeli au detronat şi omorât un rege. După aceea, când unul dintre succesorii lui s-a dovedit atât incompetent, cât şi nestatornic religios, l-au speriat îndeajuns de tare pentru a-l face să fugă şi au instaurat o monarhie soţ-soţie, care a fost în mod clar şi deschis sub influenţa Parlamentului.

Aceea nu era democraţie, ci o distribuire radicală a puterii printre oameni mai bogaţi din toată ţara. Ea sugera că poporul nu trebuia să-i accepte pe cei care-l conduceau şi ridica posibilitatea unui gen nou de naţiune, în care oamenii să aibă drepturi, să nu se teamă de conducătorii lor şi să poată gândi şi acţiona mai liber. Ceva similar se petrecuse deja în Olanda, dar experimentul britanic a avut un efect mai profund, făcând din Marea Britanie un magnet pentru minorităţi persecutate din toată Europa, inclusiv pentru

protestanţii francezi, şi arătând că exista o ţară majoră în care oamenii puteau să publice mai mult sau mai puţin ceea ce doreau. I-a inspirat în mod deosebit pe filosofii din Franţa.

Experimentul a fost însă preluat cel mai spectaculos de colonişti din cele treisprezece aşezări britanice de pe ţărmul atlantic al Americii de Nord, care au dus gândirea reformatorilor britanici la concluzia ei logică prin crearea unui stat bazat pe alegeri, drepturi şi o Constituţie consemnată în scris. N-a fost doar o schimbare de direcţie, ci o schimbare dinamică de reguli, ale cărei consecinţe nu le-a înţeles nimeni cu adevărat.

Ba chiar a declanşat o controversă care continuă şi azi între Beijing şi Washington, Moscova şi Bruxelles: care este balanţa corectă între autoritatea statului şi libertatea individuală? Niciun stat de succes nu este neclintit. Toate statele de succes au parte de o dispută permanentă între conservatorism, înţelepciunea tribului şi radicalism sau noua gândire. Înţelepciunea tribului contează în mod real, deoarece reprezintă lecţiile de istorie învăţate, greşelile, ca şi răspunsurile, pe care un stat le-a acumulat de-a lungul existenţei sale. Însă înţelepciunea aceea se osifică, dacă nu este contestată. Revoluţiile politice ale britanicilor şi apoi ale americanilor au încurajat indivizii să modifice balanţa puterilor, fără a-şi distruge statele. În Franţa, unde a colapsat o monarhie conservatoare, revoluţionarii au încercat să şteargă complet trecutul şi să creeze un prezent nou bazat doar pe interogarea radicală sau „raţiune”; a fost un eşec îndrăzneţ, dar sângeros, care a fost copiat în repetate rânduri.

Experimentul britanico-american a încurajat noi filosofi să-şi exprime ideile într-un mod mai liber decât era posibil în majoritatea Europei; la rândul ei, exprimarea aceea liberă le-a îngăduit experimentatorilor şi speculanţilor financiari să realizeze un progres semnificativ în utilizarea energiei şi manufacturare, pe care-l numim „revoluţie industrială” şi care la rândul său a oferit „Occidentului” un avantaj asupra

restului lumii pe care avea să-l păstreze aproape până în prezent. Toate acestea vor sosi însă mai târziu. Important în perioada aceea a fost că experienţa britanico-americană n-a părut singurul răspuns raţional, sau chiar cel mai raţional, la întrebarea despre atingerea balanţei corecte între înţelepciune şi contestare, între vechi şi nou. Cealaltă idee populară a fost absolutismul, noţiunea că un conducător înţelept, atent şi energic poate călăuzi protector o ţară între turbioanele de declin şi haos. În deghizări diferite şi despuiată de gătelile ei bizare, ideea aceea continuă să fie excesiv de populară printre conducători nealeşi în mare parte din lume.

E PUR SI MUOVE

August 1609: în una dintre cele mai frumos decorate încăperi din lume, Sala Colegiului din palatul dogelui Veneţiei, un bărbat cu barbă roşcată şi volubil a stârnit senzaţie. El i-a înmânat dogelui, conducătorul Republicii Serenisime, înconjurat de consilierii şi comandanţii săi maritimi, un tub învelit în piele. După un vacarm de întrebări şi răspunsuri, toţi bărbaţii aceia s-au repezit apoi afară din palat, au traversat piaţa spre măreaţa biserică a Veneţiei, Bazilica San Marco, şi au suit în vârful turnului. Dogele a mijit ochii şi a privit prin tub. Pe rând, toţi cei din turn aveau să-i urmeze exemplul. Spre interiorul uscatului, la kilometri depărtare, clădiri scânteietoare le-au apărut înaintea ochilor. Dogele şi suita lui au văzut oameni intrând în biserici de pe insulele din apropiere; galere aflate pe mare la mai bine de două ore de vâslit de Veneţia puteau fi clar distinse. Ei aveau în mâini un instrument militar şi practic minunat. Bărbatul care-l adusese avea să fie răsplătit împărăteşte.

Bărbatul acela se numea Galileo Galilei şi era un matematician din Pisa, care acum ţinea prelegeri pe teritoriile Veneţiei. Galileo furase ideea de la un olandez sărman, care sosise din Flandra, unde creatorii ochelarilor inventaseră telescopul, şi care sperase să câştige o avere în Italia. Galileo s-a aplecat cu abnegaţie asupra

îmbunătăţirii lentilelor şi a obţinut un instrument net superior. Şiret, a dăruit luneta dogelui, după care a revenit în atelierul lui din Padova şi a construit altele încă şi mai bune. În scurt timp el a orientat una dintre lunetele acelea spre cerul nopţii.

Galileo era deja cunoscut ca un personaj guraliv, exuberant şi lacom, căruia îi plăcea să pună sub semnul întrebării ideile convenţionale. Activitatea lui avea o natură majoritar practică: sfătuia conducătorii în probleme balistice, legate de fortăreţe şi de pomparea apei. Inventase şi o busolă militară. În acelaşi timp însă era cunoscut pentru contestarea gândirii despre natură acceptată în lumea creştină, dominată pe atunci de explicaţiile lui Aristotel, formulate cu aproape două mii de ani în urmă. În una dintre cărţile sale, Galileo l-a pus pe un fictiv adept al lui Aristotel să întrebe cine putea fi călăuza omenirii, dacă l-ar fi abandonat pe înţeleptul grec. Interlocutorul lui replica: „Doar orbilor le trebuie o călăuză. Cei care au ochi şi minte trebuie să-şi folosească facultăţile acestea pentru a discerne singuri.” [182] Cele două fraze exprimă perfect entuziasmul lui Galileo pentru ştiinţa practică, experimentală.

Marele salt în contestarea vechii ortodoxii referitoare la locul Pământului în Geneză se petrecuse cu şaizeci de ani mai devreme, când polimatul germano-polonez Nicolaus Copernic publicase lucrarea *Despre mişcările de revoluţie ale corpurilor cereşti*. Mulţi oameni ai Bisericii, protestanţi, dar şi catolici, fuseseră şocaţi. Totuşi ipoteza că Pământul se mişcă în jurul soarelui n-a fost respinsă imediat de Biserica Catolică, deşi contrazicea ideea acceptată că Dumnezeu plasase soarele, Luna şi planetele pe sfere concentrice separate, pentru a călăuzi şi ajuta omenirea. În primul rând a fost dezbătută posibilitatea acceptării noii ipoteze în acord cu Biblia. Dar nu pentru mult timp. După o viaţă de speculaţii rebele, călugărul pelerin radical Giordano Bruno a fost condamnat, fiind acuzat de erezie pentru mai multe delicte, printre care afirmaţia că soarele era o stea, iar universul era infinit. În 1600 a fost ars pe rug

la Roma, după ce limba îi fusese străpunsă cu un cui din fier pentru a-l împiedica să mai vorbească.

Decalajul dintre optimismul lui Galileo faţă de inteligenţa umană şi ceea ce i s-a întâmplat lui Bruno ajută la explicarea motivului pentru care renaşterea cunoaşterii n-a dus la un progres important în tehnologie şi la o revoluţie industrială în Spania şi Italia în anii 1600, ci tocmai în Marea Britanie în anii 1700. Deoarece suntem atât de obişnuiţi cu ordinea în care evenimentele s-au petrecut *realmente*, ni se pare firesc că marele salt capitalist nu s-a petrecut mai devreme. A fost însă straniu, fiindcă Italia şi alte părţi din sudul Europei fuseseră pătrunse de ideile Renaşterii şi aveau deja specialişti în contabilitate, bănci şi inginerie la scară redusă, care ar fi putut declanşa un impuls în dezvoltare.

„Renaştere” nu este un termen complet util. Deşi de la sfârşitul anilor 1200 până în anii 1500 a existat într-adevăr o redescoperire şi un interes proaspăt faţă de civilizaţiile clasice, progresele cele mai interesante au fost cele noi, aşa că se poate vorbi mai degrabă de o naştere, decât de o renaştere. În anii 1400, nordul Italiei şi părţi din nordul Europei deţineau majoritatea cerinţelor pentru avântul Iluminismului. Primele universităţi din Europa ofereau o educaţie bogată celor care-şi puteau permite s-o folosească. De îndată ce tiparul a devenit şi mai răspândit, ideile şi argumentaţiile au călătorit iute. Latina era o *lingua franca*. Exista concurenţă între state puternice ca Florenţa, Genova şi Veneţia. La răstimpuri concurenţa aceea deborda în război, iar ştiinţele matematicii, balisticii, opticii şi medicinei progresau rapid, în timp ce conducători şi armate rivale se luptau pentru avantaje. Entuziasmul lui Leonardo da Vinci pentru fortificaţii şi arme noi este doar exemplul cel mai faimos.

Sub nivelul inventatorilor celebri exista o bază solidă de meşteşugari şi designeri dotaţi cu abilităţi tehnice, capabili să producă piesele pentru arme, ceasuri, ochelari şi maşini pentru dragare, ridicare şi pompare. Ghildele au stabilit

standarde profesionale şi unităţile de măsură comune s-au răspândit. O reţea comercială viguroasă i-a adus pe italieni în contact cu ideile cele mai recente şi a purtat veşti din lumea arabă şi din restul Europei. Iar comerţul a adus cu el un sistem financiar relativ sofisticat, care făcea acum posibile tranzacţiile la distanţe mari. Filosofii şi inventatorii italieni, ca şi artiştii, dispuneau de mai multe opţiuni ca oricând. Galileo a fost unul dintre numeroşii locuitori care se mutau permanent dintr-un oraş în altul în căutare de contracte mai bune, precum universitarii moderni. Găsim chiar şi un exemplu timpuriu de manufacturare industrială. În faimosul Arsenal din Veneţia, riguros organizat şi cu o forţă de muncă de şaisprezece mii de oameni, republica putea produce zilnic o corabie prefabricată, complet echipată pentru război sau pentru comerţ (ceva ce dura luni de zile în alte părţi din Europa). Chiar dacă exemplul este izolat, asta arată că italienii din secolul al XVI-lea deţineau ceva din capacitatea organizatorică a industriaşilor din secolul XX.

Privind Europa în ansamblu, s-ar fi putut prezice rezonabil că marele progres de la civilizaţiile agricole şi aristocratice la cele complet urbane şi industriale va începe în jurul fluviului Po, nu în Trent sau Aire, şi cu un secol şi jumătate mai devreme decât s-a întâmplat de fapt. Italienii educaţi deveniseră viguroşi, competitivi şi curioşi, dar şi bogaţi. Curiozitatea lor se îndrepta către lumea naturală şi tehnologiile pentru stăpânirea ei; deşi acum, când ne gândim la Renaştere, ne gândim în primul rând la „arte”, nu la ştiinţă sau comerţ, aşa cum am văzut în cazul lui Leonardo, aceea n-a fost o diferenţiere care să fi fost înţeleasă la momentul respectiv. În descoperirile lor despre perspectivă, culoare şi distanţă, iluminat şi anatomie, alţi pictori italieni şi olandezi s-au dovedit observatori intenşi, fermi şi analitici. Ei trebuiau de asemenea să fie meşteşugari talentaţi şi chimişti amatori, care colectau ingredientele, apoi le pisau, amestecau, diluau şi îngroşau culorile, asigurându-se că în urma procesului vor rămâne proaspete şi clare. Mulţi utilizau lentile şlefuite care să-i ajute în examinare.

Şi atunci ce altceva făcea Galileo decât să-şi folosească lentilele şi puterea de raţionare pentru a privi mai intens decât o făcuse oricine... este adevărat spre obiecte mult mai îndepărtate decât se obişnuia pe atunci? El a fost numit părintele „ştiinţei”, dar n-ar fi înţeles termenul acela. Tatăl lui era muzician şi experimentator timpuriu în operă, iar Galileo a fost fascinat de aspectele fizice ale muzicii, tot aşa cum a fost fascinat de proporţiile Infernului lui Dante. Lumea lui era una care se simte foarte apropiată de cea a Iluminismului şi a revoluţiei industriale timpurii.

Deosebirea a fost că Italia Renaşterii şi majoritatea Europei Renaşterii au existat nu doar sub autoritatea conducătorilor locali autocraţi, ci şi a unei puteri mai mari, care în epoca lui Galileo se impunea cu şi mai multă rigoare. Renaşterea învăţăturilor clasice fusese utilizată pentru consolidarea lumii creştine catolice. Platon fusese transformat într-un soi de profet creştin timpuriu involuntar, Aristotel a devenit un stâlp al ortodoxiei creştine, iar Ptolemeu un susţinător al versiunii biblice a cosmosului. Până şi miturile greceşti şi romane au fost reinterpretate ca alegorii creştine. Dante, expert în opera păgânului Cicero, l-a folosit pe păgânul Vergiliu drept călăuză într-o lume subterană creştină. Polimatul genovez Leon Battista Alberti l-a studiat pe arhitectul roman Vitruviu şi ruine romane străvechi (ca şi optica arabă), dar a fost în acelaşi timp un preot creştin devotat care şi-a utilizat cunoştinţele pentru a clădi biserici creştine, precum superba Santa Maria Novella din Florenţa.

Michelangelo a fost specialist în operele clasice. În 1506, când celebra sculptură a lui Laocoon – numai şerpi şi funii de muşchi – a fost dezgropată de sub o podgorie de pe Colina Esquilina unde stătuse din Antichitate, el a fost chemat imediat s-o vadă. (Ba chiar a fost acuzat că ar fi fost un fals realizat de el.) *David* al lui Michelangelo este un gigant grec mătăhălos şi contemplativ, atât doar că este de asemenea un erou evreu-creştin. O dată în plus, marele şiretlic al Renaşterii a fost de a înveşmânta cultura creştină într-o togă imperială şi de a face din filosofia clasică sluga papilor. În felul acesta omenirea a căpătat unele dintre cele

mai măreţe opere de artă realizate vreodată, dar în acelaşi timp i-au fost impuse limitări progreselor ştiinţifice.

Galileo şi-a folosit telescopul pentru a studia mai întâi Luna, apoi sateliţii lui Jupiter, după care nenumăratele stele nevăzute până atunci. Imposibilitatea sistemului lui Ptolemeu i s-a părut atât de clară, încât a crezut că va putea convinge Vaticanul. El a purtat conversaţii lungi şi serioase cu cărturari şi teoreticieni de seamă din Vatican, printre care cardinalul (ulterior sanctificat) Robert Bellarmine, care a fost principala forţă intelectuală dinapoia Contrareformei. Însă prudenţa lui Galileo trebuia să fi fost trezită nu numai de soarta lui Bruno, ale cărui delicte împotriva ortodoxiei nu se limitaseră exclusiv la astronomie.

Unul dintre cei mai buni prieteni ai săi din Veneţia era călugărul Paolo Sarpi, un eminent cărturar şi om politic care condusese bătălia împotriva Vaticanului privind autoritatea supremă a Papei în interiorul republicii aceleia cinice şi materialiste. Sarpi luptase de asemenea cu tărie pentru independenţa Veneţiei în chestiunile seculare. Papa Paul al V-lea replicase prin excomunicarea dogelui şi a tuturor oficialilor veneţieni, ceea ce fusese o măsură drastică pentru cei afectaţi. Citând un biograf al lui Galileo: „Toată Republica Veneţia a fost îndepărtată de la trupul lui Hristos până când avea să fie recunoscută autoritatea Papei... Botezurile şi înmormântările aveau să înceteze. Căsătorii au fost anulate şi copii au fost declaraţi nelegitimi. Soţii îşi puteau părăsi soţiile, iar copiii nu trebuiau să-şi asculte părinţii.” [183] Sarpi a reacţionat prin expulzarea iezuiţilor din Veneţia şi, cu toate că în cele din urmă s-a ajuns la un compromis, a plătit un preţ greu. Asasini l-au atacat într-o noapte şi l-au înjunghiat de cincisprezece ori, înfigându-i un stilet în cap.

În mod incredibil, Sarpi a supravieţuit, iar atacatorii lui s-au refugiat în Statele Papale. A fost însă o declaraţie elocventă privind determinarea Vaticanului de a impune obedienţa cu sila. Ameninţate de Reforma protestantă şi de nenumărate

idei noi, acestea au fost deceniile militantului papă Paul al V-lea, papalitatea luptătoare care a insistat asupra supunerii absolute şi, într-o măsură tot mai mare, asupra ortodoxiei absolute.

Mânat se pare în principal de lăcomie, Galileo a părăsit după aceea limanul relativ sigur al Veneţiei şi a revenit să lucreze pentru Florenţa. Deşi era provocator şi agresiv, iar riposta religioasă împotriva sa a căpătat amploare, el a presupus mereu că va putea scăpa de necazuri, folosindu-şi abilităţile argumentative. Când cardinalul Bellarmine l-a convocat pe 26 februarie 1616 şi l-a anunţat că trebuia să abandoneze teoria că soarele era nemişcat şi Pământul se rotea în jurul său – şi, în plus, să promită că nu va susţine, preda sau apăra teoria respectivă nici în scris, nici verbal –, Galileo a acceptat, dar se pare că a decis pripit că acela nu era un „adevărat" ultim avertisment. Între timp, toate lucrările lui Copernic au fost trecute pe lista de cărţi interzise a Vaticanului.

Bolnav şi bătrân, Galileo a rămas mai mult sau mai puţin tăcut pentru o vreme, dar apoi a revenit la atac; îndărătnicia lui şi pasiunea pentru o dispută de calitate cu preoţii ignoranţi au făcut aproape inevitabil procesul final. În 1632, după ce cartea sa *Dialog despre cele două sisteme principale ale lumii* ironizase argumentele noului Papă (care-i fusese cândva prieten), Galileo a fost ameninţat cu tortura şi arderea de viu. După interogatorii îndelungate şi dure, el şi-a dezavuat finalmente propriile afirmaţii, declarând că Pământul nu se rotea în jurul soarelui. A fost totuşi condamnat ca „suspectat vehement de erezie" şi, potrivit legendei, ar fi murmurat sfidător „Şi totuşi se mişcă", după ce renegase în public sistemul lui Copernic. A fost pedepsit cu închisoarea, mai întâi în Roma, apoi cu arest la domiciliu în Toscana, unde a continuat să scrie.

Niciun fel de Iluminism sau revoluţie ştiinţifică nu s-ar fi putut ivi dintr-un loc în care gânditorii erau siliţi „să abjure, să blesteme şi să deteste" idei la care ajunseseră în urma examinării lumii fizice. Italia Renaşterii a avut creatorii,

gânditorii, bancherii şi concurenţa necesare succesului, dar a avut de asemenea şi Inchiziţia. Tragedia a fost că, deşi avea un climat mai libertin, nordul Europei nu deţinea în epoca aceea energia din nordul Italiei. În nord, Galileo a fost foarte repede comparat cu Cristofor Columb ca descoperitor de unor lumi noi... însă ca un explorator care nu vărsase sânge şi făcuse descoperiri chiar mai importante. La bătrâneţe, a fost arestat la domiciliu şi, în pragul orbirii şi morţii, olandezii au încercat să-l plătească să-i ajute să descopere secretul măsurării longitudinii pe mare, care era vital pentru navigaţia sigură pe oceane. El a fost măgulit şi ispitit, dar Biserica Catolică, stânjenită, i-a interzis să ia aurul Amsterdamului. La câţiva ani după aceea problema a fost rezolvată de olandezul Christiaan Huygens, iar ulterior, şi mai eficient, de englezul John Harrison.

Între timp scrierile ce susţineau sistemul lui Copernic au rămas pe lista de cărţi interzise a Vaticanului până în 1835 [184]. Puterea Iluminismului şi efectul său revoluţionar asupra istoriei omenirii se deplasase către nord.

ABSOLUTISMUL ŞI INAMICII SĂI

Următoarea idee majoră care a dominat Europa a fost versiunea centralizată şi modernizată a monarhiei – „absolutismul" – care ar putea fi descrisă destul de corect ca o noţiune banală, împodobită exuberant cu piatră şi scandal. Jumătate din capitalele Europei au şi acum palate, arcade sau alte monumente rămase din timpul domniei unei familii de absolutişti. Unele dintre personajele cele mai spectaculoase din istoria Apusului – Ecaterina cea Mare şi Petru cel Mare ai Rusiei, Frederic cel Mare al Prusiei – au fost monarhi absoluţi din perioada aceea. Ambiţia principală a ideii respective era demolarea hăţişului de privilegii locale, drepturi civile, taxe, tradiţii şi carte moştenite din secolele medievale, în numele regelui, care substituia o autoritate centrală unică, eficientă şi bine organizată. Autoritatea aceea urma să îmbunătăţească drumurile, să excaveze canale, să strângă taxe pentru o

armată regulată şi să stabilească legi solide pentru toţi supuşii. „Statul sunt eu”, a spus Ludovic al XIV-lea, Regele Soare al Franţei, şi n-a vorbit deloc în glumă.

Ludovic şi conducătorii care l-au copiat s-au străduit din răsputeri să submineze vechea putere semiautonomă a latifundiarilor aristocraţi provinciali şi a clericilor, creând Curţi fascinante, care să înmărmurească, să intimideze şi să atragă. Din multe puncte de vedere, ele au reprezentat baza statelor naţionale ce au urmat. În exteriorul Franţei, absolutiştii cei mai plini de sine au fost Romanovii ruşi, care au creat o capitală nouă, Sankt Petersburg, şi care s-au modelat pe ei înşişi după conducători occidentali şi mai ales după casa regală a Prusiei, dinastia Hohenzollern, pe care o vom întâlni mai târziu. Dar în această epocă, rivalii cei mai importanţi ai familiei lui Ludovic, Bourbonii, erau Habsburgii, ale căror teritorii erau încă şi mai mari şi pe care i-am întâlnit deja în Spania.

Familia aceea nobilă era mai degrabă produsul unor căsătorii entuziaste, decât al unei coerenţe teritoriale. Originari din Elveţia, ei îşi extinseseră puterea în timpurile medievale peste Germania Centrală şi deveniseră conducătorii Austriei. Vreme de secole, Habsburgii au fost alta dintre numeroasele dinastii europene care se concurau reciproc, alături de Luxemburg, Iagełło şi multe altele. Însă prin noroc, războaie şi multe căsătorii, ei au cuprins finalmente Burgundia, Ţările de Jos şi o suprafaţă destul de întinsă din Europa Centrală. Mai mult ca orice, timp de aproape trei sute de ani începând cu 1438, din rândul Habsburgilor au sosit toţi Sfinţii Împăraţi Romani – pretinşii Cezari germanici. În numai câţiva ani, spre sfârşitul secolului al XV-lea, ei şi-au dobândit teritoriile din Spania şi Ungaria şi s-au extins apoi în Italia, devenind cea mai importantă sursă de putere din Europa cu excepţia papalităţii.

Conducerea Habsburgilor n-a însemnat însă absolutism matur, ci a crescut din politicile de familie sinuoase ale Evului Mediu şi n-a dezvoltat niciodată o teorie a puterii

statului în vreun sens modern al definiţiei. Sediului său imperial, vastele întinderi din piatră ale palatului Escorial din Madrid şi ulterior palatele grandioase din Viena, îi lipsea fascinaţia asupra pungilor sau imaginaţiilor germanilor, spaniolilor sau olandezilor pe care Bourbonii o exercitau asupra francezilor. Habsburgii luptau pe prea multe fronturi şi în prea multe teritorii pentru a impune o idee imperială unică. În secolul al XVI-lea, dinastia Habsburgilor s-a despărţit în monarhia spaniolă, care era mai importantă, cu imperiul american şi stăpânirea asupra Ţărilor de Jos, şi linia austro-ungară, care se întindea peste Europa de Est.

De aceea conducerea Habsburgilor n-a fost niciodată uniformă: în Noua Spanie, puterea imperială era cu totul diferită de cea din Olanda. Rolul împăratului în Ungaria ameninţată de turci a fost mai direct decât în oraşele şi statele germane, unde era ales de „electori” şi principi. Conducerea Habsburgilor a însemnat un amestec de putere politică şi militară, rareori stabilă financiar, şi a plătit un preţ genetic teribil. Principiul permanentelor căsătorii între membrii familiei în vederea menţinerii proprietăţilor lor a demonstrat logica tabuului privitor la incest: mortalitate infantilă şi adulţi diformi şi incapabili. Stranietatea fizică a ultimilor Habsburgi, cu ochi bulbucaţi, maxilare inferioare uriaşe şi buze răsfrânte, este consemnată de pictorii mai curajoşi de la Curţile lor.

Cel mai jalnic a fost poate nefericitul Carol al II-lea de Spania, căruia îi curgeau balele din gură, se credea posedat de diavol, era incapabil să mestece, îi plăcea să privească trupurile exhumate ale rudelor sale şi a fost – poate din fericire – şi impotent. Decesul lui în 1700, care a pus capăt unei ramuri a familiei, a cauzat Războiul Succesiunii Spaniole, urmat în 1740 de Războiul Succesiunii Austriece, când şi ramura aceea a luat sfârşit. Asta dovedeşte cât de fragilă a rămas politica dinastică până la sfârşitul secolul al XVIII-lea, deşi ambele războaie se refereau de fapt mai puţin la Spania şi Austria şi mai mult la restricţionarea celui mai viguros şi expansiv exemplu de absolutism european: monarhia Bourbon din Franţa.

Bourbonii apăruseră ca linie tânără a străvechii dinastii Capeţiene, care îşi documenta începuturile în Parisul anilor 800. Ei apăruseră din Navarra (aproximativ actuala Ţară a Bascilor, pe graniţa franco-spaniolă) şi fuseseră de partea protestanţilor – hughenoţi – în timpul războaielor religioase franceze, care s-au sfârşit în 1598. Primul rege Bourbon al Franţei, Henric al IV-lea, a fost cel dintâi care s-a convertit la catolicism, afirmând, se zice, că Parisul merita o liturghie, dar a fost asasinat ulterior. Adevăratul întemeietor al absolutismului Bourbonilor a fost cardinalul Richelieu, prim-ministrul Franţei timp de două decenii, începând cu 1624. Richelieu fusese militar înainte de a se alătura Bisericii, pe de o parte pentru a proteja interesele familiei, şi urcase pe treptele puterii prin coridoarele periculoase ale unei Curţi aflate pe atunci în mâinile Mariei de Medici, mama tânărului rege Ludovic al XIII-lea, înainte de a deveni un sfetnic esenţial şi ministru al monarhului propriu-zis.

Strategia lui Richelieu a fost de a crea în Franţa o unică autoritate puternică, prin înfrângerea oricăror forme de opoziţie internă – a demolat castelele aristocraţilor şi i-a zdrobit pe hughenoţi – dublată de extinderea poziţiei externe a Franţei împotriva Habsburgilor.

Sub Richelieu, Războiul de 30 de Ani, care a fost în esenţă religios, devastând Germania în timp ce protestanţii luptau împotriva catolicilor, a suferit o mutaţie subtilă într-un război despre rolul Franţei în Europa. În Spania şi Germania, Habsburgii păreau să fi încercuit Franţa şi intenţionau să obţină aprobarea papală ca monarhie europeană universală. De aceea, respingerea Habsburgilor până au ajuns practic ruinaţi a adus Franţa nou unificată în poziţia-cheie de putere majoră în Europa. Drept urmare, după moartea lui Richelieu, când cardinalul Mazarin de origine italiană i-a succedat ca prim-ministru, drumul era curăţat pentru ca Ludovic al XIV-lea, „Regele Soare”, să se ridice deasupra orizontului cu o strălucire specială.

Ludovic a domnit între 1643 şi 1715, o incredibilă perioadă de şaptezeci şi doi de ani, deşi conducerea sa personală a

început abia în 1661, după decesul lui Mazarin. La momentul acela, Franţa se întinsese spre sud, est şi nord. Richelieu înfiinţase un sistem nou de colectare a taxelor, centralizase puterea la Curte şi promovase începuturi ale industriei, de la canale, la tapiserii. Sub Richelieu şi Mazarin au fost construite fortăreţe care să protejeze noua Franţă şi au fost întocmite planuri ambiţioase pentru un imperiu francez în America de Nord. După ce a ajuns el însuşi la putere, Ludovic a continuat politica de ostilitate permanentă faţă de Habsburgi, decis să se impună ca principe dominant în Europa. Curtea lui, cu complexe ritualuri publice, divertismente luxoase şi bârfe scandaloase, a fascinat oameni educaţi din toată Europa.

În scurt timp s-a părut că monarhii absoluţi puteau avea aproape orice nuanţă religioasă: luterani şi calvinişti în Germania şi Scandinavia, ortodocşi în Rusia, catolici în Spania şi Portugalia. În ciuda reputaţiei ulterioare a Scandinaviei ca pionieră a gândirii democratice, Danemarca-Norvegia (sub Frederick al III-lea în anii 1660) şi Suedia (sub conducerea personală a lui Carol al XI-lea din 1672) au cunoscut forme timpurii şi agresive de absolutism. Ele avuseseră tradiţii îndelungate de regi puternici şi consilii statale incompetente sau divizate, şi au fost frecvent angajate în războaie sângeroase, care tindeau să concentreze puterea în mâinile conducătorilor, care erau de asemenea comandanţi militari eficienţi. Aceea a fost o epocă în care, după ieşirile violente ale celui mai cunoscut conducător al său, Gustav Adolf, Suedia era pe cale să devină principala putere din nordul Europei, înaintea Prusiei sau Rusiei. În cele din urmă, Petru cel Mare, care a ajuns la putere în 1682 şi a domnit aproape patruzeci şi trei de ani, avea să-şi bazeze propriile schimbări radicale pe aceeaşi combinaţie de centralizare, modernizare antifeudală şi raţionalism care apăruse iniţial în Franţa.

Pentru Ludovic al XIV-lea, preţul fortăreţelor suplimentare şi al armatelor a însemnat taxe mai mari şi în 1649 Parisul s-a apropiat mult de o primă revoluţie franceză după un al doilea val de revolte cunoscute ca Fronda (denumirea se

referea la catapultele folosite de copii pentru a azvârli bolovani spre casele bogătaşilor). Sistemul de luptă bazat pe unităţi de soldaţi perfect instruiţi în utilizarea muschetelor, folosirea de tunuri şi fortăreţe, constituia un motiv puternic în favoarea unei autorităţi centralizate de taxare, dar aceasta, la rândul ei, depindea de stoarcerea eficientă a oraşelor şi mediului rural fără a provoca în acelaşi timp revolte constante. Metodele de bază ale taxării, impunerii legilor şi păstrării ordinii cu pana şi curierii călare erau dificil de administrat. Monarhii absoluţi manifestau tendinţa de a-şi clădi visurile în piatră – la Versailles, Sankt Petersburg sau Potsdam – şi în acelaşi timp îşi imaginau că ordinele lor scrise zburau peste sute de kilometri de gospodării ţărăneşti, păduri şi drumuri noroioase, până hăt departe. Pentru că, desigur, mare parte din Europa continua să fie un mozaic complicat de teritorii aflate mult în afara conducerii efective a marilor monarhi, care-şi secătuiau autoritatea în războaie nesfârşite purtate unul împotriva celuilalt.

Puterea monarhică n-a fost niciodată complet protejată, un mesaj care avea în curând să fie auzit neplăcut de intens din direcţia Marii Britanii. Deoarece în secolul acela a fost zguduită de război civil şi regicid, ţara este privită uneori destul de separat de epoca europeană a absolutismului; în realitate, insulele din nord au fost strâns legate de tensiunile şi dilemele continentului. Ele căzuseră sub stăpânirea altei dinastii îndelungate, de data aceasta o casă regală scoţiană, care, prin Iacob duşmanul tabacului, succedase la tronul englez. Ca şi Bourbonii şi Habsburgii, regii dinastiei Stuart se ridicaseră din obscuritate medievală relativă – în cazul lor, în anii 1300 –, asigurând nouă monarhi, unii înţelepţi, alţii ridicoli pentru mica lor naţiune. Odată ajunşi în Londra, au fost absorbiţi în vârtejul rivalităţilor dinastice europene, încercând să încheie căsătorii şi alianţe atât cu Habsburgii, cât şi cu Bourbonii, şi intervenind militar – deşi ineficient – în războaiele continentale.

În scurt timp regii dinastiei Stuart au demonstrat ce se putea întâmpla când un potenţial absolutist nu putea face rost de bani pentru război. Carol I n-a avut un Richelieu. Favoriţii lui au fost în general mai puţin eficienţi şi vizionari. Spre deosebire de Stările Generale ale lui Ludovic al XIV-lea, principalul Parlament al lui Carol, cel englez, refuza cu încăpăţânare să fie ignorat. Sistemul său de strângere personală a taxelor nu se baza pe o reţea de perceptori profesionişti, ci pe legi medievale care fuseseră pe jumătate uitate şi erau detestate peste tot. În Franţa s-a putut pune capăt războaielor religioase interne prin reprimarea protestanţilor; în Scoţia şi Anglia aşa ceva a fost imposibil. Consecinţele neintenţionate ale acelui eşec dinastic britanic aveau să fie imense, nu numai pentru Marea Britanie, ci şi pentru istoria Europei şi Americii, deoarece au arătat calea spre un nou tip de guvernare.

În Scoţia natală a lui Carol, o revoluţie prezbiteriană găsea în plină desfăşurare, înlocuind o Biserică de episcopi prin alta de congregaţii autonome sub „bătrânii” bisericii. În Anglia, vechiul Parlament se dovedise tot mai militant în timpul domniei lui Iacob, tatăl lui Carol, şi era dificil de încăpăţânat în privinţa autorizării taxelor sau a susţinerii inconstantei politici externe a regelui. O lungă, chiar dacă semilegendară, tradiţie a străvechilor „drepturi” engleze, care se întorcea în timp până la amintirea populară despre epoca anglo-saxonă, a fost invocată împotriva tiraniei monarhice. În 1629, Carol a suspendat Parlamentul şi a domnit unsprezece ani prin intermediul propriilor lui miniştri. Din nou însă, întrucât nu dispunea de un sistem de taxare directă, a avut probleme cu banii şi în a-şi impune voinţa în chestiunile religioase; ceea ce, pentru orice rege, însemna o umilire gravă.

În anii 1638–1639, când Scoţia s-a răsculat împotriva politicii lui în conformitate cu Liga şi Pactul ei Solemn, Carol n-a reuşit să-şi ţină sub control supuşii furioşi. În 1640 el a convocat din nou Parlamentul englez, pentru că avea nevoie de bani, dar parlamentarii s-au dovedit încăpăţânat de ostili şi au insistat pentru a-şi restabili drepturile. Carol i-

a concediat, însă apoi s-a confruntat cu altă rebeliune scoţiană, de succes, care a ajuns până în nordul Angliei. Învins de propriii lui supuşi şi având de înfruntat altă răscoală în Irlanda, Carol a fost silit să mai încerce o dată cu Parlamentul englez.

Însă de acum Parlamentul avea în vedere reforme politice. Camera Comunelor a insistat ca pe viitor doar parlamentarii, nu regele, să o poată suspenda. Carol, care pierdea teren – practic până şi ultima fărâmă de autoritate –, n-a izbutit să-i aresteze pe liderii parlamentarilor şi s-a retras din capitală, care devenise teritoriu duşman. Din Nottingham, el şi-a ridicat stindardul împotriva Parlamentului şi războiul civil a izbucnit până la urmă în vara anului 1642.

În următorii trei ani, armatele lui Carol au fost înfrânte complet de soldaţii mai disciplinaţi şi mai bine conduşi din Armata Noului Model a lui Oliver Cromwell. A urmat o pauză, apoi luptele s-au reluat. O suită complexă de campanii, care i-au implicat pe scoţienii protestanţi, irlandezii catolici, nobilii englezi, armate de orăşeni şi regimentele tot mai profesioniste ale lui Cromwell, alături de trupele orăşeneşti de voluntari englezi, s-a încheiat prin victoria totală a armatelor Parlamentului. În ciuda protestelor celorlalţi monarhi europeni, Carol a fost judecat şi decapitat în 1649 – acelaşi an în care Ludovic al XIV-lea s-a confruntat cu Fronda în Paris. Carol crezuse la fel de intens în Dreptul Divin al Regilor, ca orice Bourbon sau Habsburg. Nu aşa ar fi trebuit să funcţioneze Dreptul Divin sau absolutismul modern.

A fost declarat un Commonwealth britanic, care a izbutit să guverneze destul de bine pentru câţiva ani, reconstruind o flotă puternică şi restaurând ordinea, înainte de a degenera în cvasimonarhia personală a lui Cromwell. Armata „capetelor rotunde” a Lordului-protector s-a afundat în dispute privind democraţia şi reforma agrară mult mai radicale decât orice închipuise Cromwell însuşi sau latifundiarii şi generalii care formau nucleul republicii.

Libertarieni revoluţionari, care au ocupat şi au arat domenii private, înfiinţând comunităţi idealiste şi autointitulându-se „Diggers”/„Săpători”, au sugerat că revoluţia politică ar putea fi urmată de una socială. Asta a însemnat prea mult pentru noua juntă militară a Marii Britanii – aşa cum poate fi numită destul de corect, după ce Cromwell a desfiinţat la rândul său Parlamentul – şi radicalii au fost suprimaţi.

Nu avea să fie nici pe departe ultima dată când o revoluţie optimistă, clocotind de speranţe şi radicalism, a sfârşit sub forma unei dictaturi militare. Guvernarea lui Cromwell a pierdut atât simpatia radicalilor, cât şi a multora dintre oamenii de rând, care simţeau că libertăţile le erau încă şi mai limitate decât fuseseră în timpul dinastiei Stuart. Edictele puritane care au interzis sărbători tradiţionale, printre care Crăciunul, precum şi divertismente populare, ca teatrul, i-au încântat pe cucernici şi i-au dezgustat pe ceilalţi. După moartea lui Cromwell şi după o perioadă foarte scurtă în care fiul lui a încercat să-i moştenească autoritatea, Commonwealthul a luat sfârşit când regimentele au asediat Londra şi l-au invitat pe fiul lui Carol, Carol al II-lea, să revină din exilul în Olanda. În chip inteligent, noul rege nu i-a pedepsit decât pe cei vinovaţi evident de regicid şi în scurt timp viaţa britanică a părut să revină la o versiune a modelului politic european. Însă lucrurile nu stăteau întocmai. Parlamentul nu avea să mai fie niciodată cu adevărat pasiv, iar Carol a înţeles că va trebui să caute popularitatea şi aprobarea publică într-un fel pe care monarhii francezi şi Habsburgii l-ar fi dispreţuit. Palatul lui de dimensiuni modeste se afla pe malul Tamisei şi era ticsit de petiţionari şi pierde-vară, iar regele se arăta cu regularitate poporului – o deosebire evidentă faţă de glorioasa izolare a lui Ludovic în exteriorul Parisului, la Versailles.

Revoluţia britanică fusese privită pe continent ca o aberaţie bizară, cauzată de circumstanţele stranii ale combinării dintre o religie hibridă şi o dinastie incompetentă. Mazarin şi Ludovic al XIV-lea, care de acum era tot mai stăpân pe sine în rolul său, îi considerau vrednici de milă pe regii din

dinastia Stuart din Londra. Ei se pregătiseră să încheie tratate cu republica lui Cromwell şi renunţaseră la susţinerea restaurării lui Carol al II-lea, când pentru Franţa fuseseră mai convenabile alte acorduri. Extrem de dezamăgiţi de junta lui Cromwell şi apoi de restaurarea dinastiei Stuart, mulţi radicali britanici au emigrat în coloniile americane, unde sperau să formeze comunităţi exclusiviste şi „pure” de fermieri liberi şi cu frica lui Dumnezeu.

Însă revoluţia britanică nu se sfârşise. Avea să mai fie necesar un Stuart incompetent, pentru a termina pentru totdeauna monarhia nestingherită de acolo.

INVADAREA MARII BRITANII

Era sau nu era însărcinată? Bârfele despre regină, o italiancă cu ochi negri care suferise multe avorturi, erau veninoase. Până şi fiica regelui, prinţesa Anna, a scris surorii ei mai mari din Olanda: „Nu pot să nu privesc cu suspiciune pântecul mare al soţiei, mai ales pentru că ea arată mai bine ca oricând, ceea ce nu se întâmplă de obicei”. După o săptămână, a scris din nou că din cauza bârfelor şi glumelor despre o falsă sarcină, regina „ar trebui, pentru a convinge lumea, să mă lase pe mine sau pe unele dintre prietenele mele să-i pipăie pântecul; dar dimpotrivă, când cineva vorbeşte despre sarcina ei, îl priveşte ca şi cum s-ar teme ca nu cumva s-o atingă. Iar de câte ori s-a întâmplat să intru în încăpere pe când se dezbrăca, a trecut în odaia vecină pentru a-şi pune cămaşa.” [185] Aceea era bârfa care avea să ducă Marea Britanie pe un curs cu totul diferit.

Regina însărcinată era Maria de Modena, soţia lui Iacob al II-lea al Marii Britanii, un Stuart catolic care dorea ca în ţara lui protestantă să fie toleraţi catolicii... şi poate chiar mai mult decât toleraţi. Fiicele lui din prima căsătorie cu o englezoaică, prinţesa Anna şi sora ei mai mare Maria, erau protestante. A doua soţie, italiancă, nu reuşise să dea naştere unui fiu... până acum. Pe 10 iunie 1688, regina a

născut un băiat: James Francis Edward Stuart. S-au aprins artificii şi ruguri uriaşe. Au fost comandate cupe şi platouri comemorative şi au fost pictate tablouri, aşa cum se întâmplă şi azi la naşterile regale britanice. Atât doar că de data aceea bârfele la nivel naţional au continuat şi s-au extins. Se spunea că aşa-zisul moştenitor n-ar fi fost copilul reginei, ci alt prunc, adus pe furiş în odaia de naştere într-un coşuleţ pentru încălzit patul, pentru a se asigura că un catolic va moşteni tronul. De fapt la naştere asistase o hoardă de martori, care ticsise camera şi coridoarele din jur, ceea ce nu domolise cu nimic zvonurile.

După numai şase luni, unuia dintre cele mai mândre regimente ale Marii Britanii, Coldstream Guards, care îl păzea pe rege în palatul din Whitehall, i s-a poruncit să-şi părăsească posturile. Mai mult chiar, li s-a cerut să plece tuturor soldaţilor englezi din Londra; Cei din *Life Guards* aveau să fie relocaţi la St. Albans, iar alţii în Sussex. În locul lor a sosit o armată invadatoare, infanteria Dutch Blue Guard, în uniforme albastru şi galben-portocaliu. Pedeştrii aceia reprezentau vârful de lance al unei uriaşe forţe invadatoare, de două ori mai mare decât Armada spaniolă. Flota olandeză formată din cincizeci şi trei de nave de război şi aproximativ patru sute de ambarcaţiuni de susţinere păcălise Marina Regală, navigând iniţial spre coasta de est a Angliei, după care, folosind o schimbare a vântului – „vântul protestant” spuseseră oamenii –, navigase spre vest şi debarcase la Torbay în Devon.

Olandezii prinseseră adormite flotele britanică şi franceză. La mulţi kilometri depărtare de cei mai apropiaţi apărători englezi, aproape patruzeci de mii de soldaţi debarcaseră împreună cu cincizeci de tunuri, voluntari şi cai suplimentari. Erau echipaţi cu tot ce-i trebuia unei armate moderne, de la muschete şi pistoale nou-nouţe, până la căruţe pentru transportul proviziilor, bombe şi chiar roabe. Era o forţă invadatoare cu adevărat internaţională. Monarhul olandez Wilhelm al III-lea de Orania conducea, alături de câţiva renegaţi scoţieni şi englezi, trupe alcătuite din germani, elveţieni, suedezi şi chiar laponi. Ele

includeau, pe de o parte numai pentru a dovedi că Wilhelm cucerise întreaga lume, două sute de negri cu turbane şi pene de pe plantaţiile de zahăr din America. Armata mărşăluise întâi până la Exeter, apoi spre Tamisa, ajungând la Henley şi după aceea la Windsor, locul străvechiului castel regal; pe 17 decembrie la ora 23, sosise în parcul St. James din centrul Londrei pe când Iacob se aşeza în pat. Regelui nu-i venise să-şi creadă ochilor.

Deşi avea o armată mai mare şi beneficia de sprijinul majorităţii latifundiarilor din sud, Iacob a fost multe săptămâni într-o stare de melancolie abjectă. Fiica sa, vorbăreaţa prinţesă Anna, s-a numărat printre cei care l-au abandonat în favoarea lui Wilhelm şi a surorii ei, Maria. La fel a procedat şi prietena ei cea mai bună Sarah Churchill, soţia ducelui de Marlborough (cele două erau atât de apropiate, încât se porecliseră doamna Morley, respectiv doamna Freeman). Regimul se năruia pe dinăuntru. Iacob făcuse deja o încercare de a fugi în Franţa cu şase zile în urmă şi aruncase deliberat Marele Sigiliu în Tamisa din barca lui; procedase aşa deoarece Parlamentul nu era legal fără Sigiliu şi spera astfel să creeze o criză constituţională. Pragmatici ca întotdeauna, lorzii au format oricum un guvern provizoriu, până când Iacob a fost trimis finalmente de olandezi la Rochester. După câteva zile a plecat spre Franţa, paznicii lui fiind discret instruiţi să întoarcă ochii în altă parte. În următoarele luni toate regimentele britanice au primit ordin să nu se apropie la mai puţin de treizeci de kilometri de Londra, iar olandezii şi germanii şi-au instalat taberele în capitală, la Kensington, Chelsea şi Paddington.

În general britanicii nu dau mare atenţie acestei invazii. Chiar şi persoane bine educate cred că Anglia n-a mai fost invadată după sosirea normanzilor în 1066. A rămas impresia că Wilhelm ar fi fost cumva invitat pentru a soluţiona unele chestiuni mărunte de natură constituţională, dar n-a fost deloc aşa. Wilhelm îşi asumase un risc militar şi personal important, deoarece protestanţii olandezi erau disperaţi. Dacă Iacob n-ar fi intrat în panică şi n-ar fi fugit sau dacă vântul ar fi bătut în altă direcţie, este

posibil ca Wilhelm să fi pierdut totul. Aşa însă, împreună cu soţia sa Maria, confidenta şi sora mai mare a prinţesei Anna, el a format singura coregenţă din istoria britanică modernă. Domnia celor doi soţi nu era totuşi sigură. O tentativă majoră de recâştigare a coroanei pentru dinastia Stuart şi catolicism a avut loc în Irlanda (şi într-o măsură mai mică în Scoţia) şi a fost înăbuşită doar prin luptă, prin urmare n-a fost tocmai o „revoluţie fără vărsare de sânge”. În tot cazul anul 1688 a însemnat un punct de cotitură în istoria europeană, deoarece a stabilit un mod diferit de domnie.

Wilhelm de Orania îşi adunase armata şi flota, şi-şi asumase riscul acesta, fiindcă simţea că nu avea alternativă. Când cumnata lui îi transmisese bârfa despre sarcina reginei Maria, păruse evident că succesiunea britanică fusese stabilită, iar Curtea londoneză va rămâne catolică. Aceasta era o veste teribilă pentru Olanda protestantă şi aliaţii ei nordici germani, deoarece îi lăsa expuşi inamicului lor cel mai periculos: Ludovic al XIV-lea. Regele Soare îi secătuia – crescuse enorm taxele pe exporturile olandeze în Franţa şi interzisese importul de heringi marinaţi, de pe urma căruia îşi duceau traiul atâţia pescari şi negustori olandezi. Confiscase trei sute de ambarcaţiuni comerciale olandeze, iar armatele lui păreau imbatabile.

Cu ani în urmă, olandezii îşi pierduseră speranţa deoarece Carol al II-lea nu le venise în ajutor, însă succesiunea lui Iacob al II-lea, catolic ca şi Ludovic, le înrăutăţea mai mult soarta. Naşterea fiului său, indiferent dacă pruncul fusese sau nu strecurat pe furiş, însemnase lovitura finală. Wilhelm de Orania trebuia fie să invadeze Marea Britanie şi să neutralizeze ameninţarea unei alianţe britanico-franceze, fie să privească cum naţiunea lui protestantă de comercianţi, clocotind de întreprinzători, ştiinţă şi prosperitatea clasei de mijloc, avea să fie strangulată până murea. De aceea el a lansat o invazie, care a fost descrisă ca „sfidând orice raţiune şi experienţă profesională” [186]. Aşa cum a demonstrat concludent istorica Lisa Jardine,

evenimentele din 1688 au avut loc fiindcă deciseseră olandezii, nu fiindcă fusese dorinţa britanicilor.

Consecinţele evenimentului aceluia au depăşit însă cu mult orice şi-ar fi putut închipui Wilhelm. După plecarea lui Iacob şi în pofida protecţiei asigurate de Dutch Blue Guard, poziţia sa în Londra nu era complet garantată. Teoretic vorbind, Wilhelm era abia al patrulea în descendenţa la tron. Majoritatea marilor latifundiari stătuseră deoparte şi aşteptaseră să vadă cine va învinge, înainte de a se alătura unei tabere. Infanteria şi marina erau nemulţumite, ca să nu spunem mai multe. Cum avea Wilhelm să-şi impună realmente autoritatea după ce ocupase Londra cu armata?

Reunindu-se ca o Convenţie, deoarece în absenţa Marelui Sigiliu nu puteau forma Parlamentul, Camera Comunelor şi Camera Lorzilor au ajuns la concluzia că vor declara pur şi simplu noi principii constituţionale pe măsura desfăşurării evenimentelor. Iacob nu fusese alungat, ci-şi părăsise ţara şi astfel încălcase contractul cu regatul. („Contract? Care contract?” ar fi întrebat un tradiţionalist.) După aceea Iacob şi fiul lui au fost înlăturaţi de la succesiune, pe principiul nou potrivit căruia erau catolici şi că „din experienţă” se constatase că erau conducători intolerabili. [187] Nobilii şi parlamentarii i-au oferit apoi coroana doar Mariei, care avea sânge de Stuart. Wilhelm a replicat că aşa ceva nu era acceptabil şi mai bine revenea acasă cu soţia lui şi-i lăsa să se certe între ei. Parlamentarii au bătut în retragere şi au anunţat o monarhie comună în care Wilhelm, devenit acum William al III-lea, avea să exercite autoritatea reală.

A fost o victorie măreaţă pentru olandez... sau ar fi trebuit să fie, dar Camera Comunelor a insistat pentru ceva în schimb şi a redactat o Declaraţie a Drepturilor. Acceptarea ei însemna că William consimţea că pe viitor niciun monarh britanic nu mai putea să colecteze taxe şi să aibă o armată regulată fără acceptul Parlamentului, că trebuia să fie de acord cu alegeri libere şi frecvente şi că nu putea fi romano-catolic. Comparativ cu pretenţiile absolutiste ale monarhiilor continentale, aceasta a fost revoluţia britanică

reală şi permanentă. Un monarh care nu controla nici banii, nici armata şi al cărui popor îi dicta opiniile religioase nu era nici pe departe un adevărat monarh.

Parlamentarii britanici respinseseră tirania monarhică a lui Carol I şi dictatura lui Oliver Cromwell. Ei nu avuseseră timp pentru visele de absolutism catolic ale lui Iacob, dar nici nu doreau să se lase striviţi sub călcâiul unui olandez protestant. Erau de acord să aibă monarhie, însă numai potrivit condiţiilor lor, iar pentru o putere majoră asta însemna ceva cu totul nou. „Revoluţia glorioasă" avea să fie piatra de temelie a politicii şi puterii britanice pentru mai bine de trei secole. Drepturile şi libertăţile asigurate de Parlament ofereau posibilitatea nestânjenită de a publica, argumenta, testa şi experimenta. Acesta a fost răspunsul lipsit de echivoc şi care avea să schimbe lumea, adresat Romei.

Iată contextul propice apariţiei marilor filosofi ai Iluminismului britanic şi dezvoltarea investigării naturii – care ulterior avea să fie numită „ştiinţă". Isaac Newton, care a publicat *Principiile matematice* cu un an înainte ca flota lui William să pornească spre Devon, s-a bucurat de anii săi cei mai buni ca personaj public sub noua monarhie. Precum Galileo, el era ferm convins că principiul heliocentric era corect şi tot precum Galileo a combinat matematica şi experimentele practice într-un spectru larg de domenii. A construit, de exemplu, primul telescop reflector, pentru care şi-a şlefuit singur lentilele. Aidoma colegilor lui, chimistul Robert Boyle, polimatul Robert Hooke – care a inventat termenul „celulă" pentru cărămida de bază a vieţii – şi Christopher Wren, Newton n-a trebuit niciodată să-şi facă griji în privinţa ortodoxiei religioase sau atenţiei Inchiziţiei.

Sub conducerea Societăţii Regale, înfiinţată în timpul domniei lui Carol al II-lea, savanţii aceia au dezbătut şi s-au contrazis constant, dar subiectele disputelor lor au fost înţelesul descoperirilor sau patente şi întâietăţi în invenţii –

nu autoritatea divină. Ei au făcut parte dintr-un mediu care, pentru o vreme, a fost mai degrabă anglo-olandez decât pur britanic. Printre olandezii care au ajuns în scurt timp la Londra s-a numărat acelaşi Christiaan Huygens, care abordase şi rezolvase parţial problema măsurării longitudinii cu un ceas de mare precizie, cel cu care Biserica Catolică îi interzisese lui Galileo să se întâlnească.

Galileo fusese fascinat şi de microscoape, nu doar de telescoape, iar în Roma, în 1624, prezentase numeroasele insecte pe care propriul său microscop compus le arăta gigantice. [188] În Londra şi Leiden a făcut şi mai multă senzaţie descoperirea unor minuscule lumi noi, când Hooke, Huygens şi renumitul Antonie van Leeuwenhoek au privit prin lentilele lor şi au publicat imagini extraordinare de păduchi, mucegai şi alte lucruri mărunte, mişcătoare şi de coşmar. Dacă, în ciuda neliniştilor Inchiziţiei, Galileo a sosit totuşi într-un Paradis creştin, el trebuie să fi privit din înalturi şi să fi clătinat din cap frustrat, fiindcă se născuse mult prea în sud şi puţin cam devreme.

Ce se întâmplase însă între timp cu teribila bârfitoare prinţesa Anna, ale cărei scrisori declanşaseră mai mult decât intenţionase ea? Cu timpul, a ajuns durdulia şi impunătoarea regină Anna. Precum Habsburgii, această ultimă reprezentantă a monarhiei Stuart a devenit un simbol nefericit al slăbiciunilor dinastice: din cele optsprezece-nouăsprezece sarcini ale ei, numai trei copii au supravieţuit – restul s-au născut morţi, au fost avorturi sau au murit la foarte scurt timp după naştere. Nenorocirile acestea, la care s-au adăugat tragediile personale ale morţii în copilărie a celor trei supravieţuitori (doi de variolă) sugerează o problemă genetică profundă. Însă chiar dacă Anna n-a născut un succesor, domnia ei marchează adevărata naştere a unei naţiuni moderne. În 1707 ea a devenit primul monarh care a domnit peste tărâmurile unite constituţional ale Angliei, Ţării Galilor şi Scoţiei – adică Marea Britanie. După o tentativă secătuitoare de a crea un imperiu în America Centrală, Parlamentul scoţian falimentase ţara. Acceptase după aceea termenii de ajutor

oferiţi de Londra şi se autodizolvase, creându-se astfel un singur Parlament britanic. Sara Churchill, prietena reginei Anna, a devenit una dintre cele mai influente femei din ţară, iar soţul ei, ducele de Marlborough, avea să conducă armatele britanice în Europa, eliberând finalmente Olanda de francezi şi respingând ameninţarea catolică.

După aceea Marea Britanie a început procesul de clădire a celui mai mare imperiu din lume şi, pe baza contribuţiei sale originale la politică – „moderaţia" politică, nu „absolutismul" – să realizeze şi prima revoluţie industrială.

BOURBONII DIN INDIA: DE LA BABUR LA BUST

Istoria Indiei poate părea o pâclă încâlcită de nume romantice şi derutante, ascunse în hăţişuri de izvoare nesigure. Am lăsat-o în confuzia politică de după imperiile dinastiei budiste Maurya şi apoi a dinastiei hinduse Gupta, care a însemnat o epocă de aur pentru arta, arhitectura şi scrierile indiene. Însă India hindusă nu avea să fie în stare să-şi menţină dominaţia politică. Aceleaşi tulburări violente care au zguduit Europa de Est, Asia Centrală, Rusia şi China au avut loc şi în India. Invadatorii mongoli, care au sosit după armatele turcilor musulmani, aveau să impună islamul în teritoriile nordice şi să domine subcontinentul până la sosirea britanicilor.

Toate acestea nu trebuie să ne deruteze. Între istoria Europei dintre anii 1200 şi 1600 şi cea a Indiei din aceeaşi perioadă există paralele utile. La urma urmelor, uriaşa peninsulă a Europei şi triunghiul gigantic al Indiei sunt două limbi de pământ de dimensiuni similare, care se extind din masa continentală a Eurasiei. În decursul acelei jumătăţi de mileniu, ambele au suferit un conflict prelungit între un aşa-zis centru şi identităţi locale sau regionale, după care o luptă îndelungată între religii rivale le-au împiedicat pe ambele să dobândească unitate politică.

Pretinsul centru al Europei a fost papalitatea de la Roma, care acţiona alături de Sfântul Imperiu Roman şi de alte

monarhii catolice. În India, aşa-zisul centru a fost Delhi, sub dinastiile musulmane turce ale Haldjiţilor şi Tughlukizilor, a căror dominare a fost contestată la fel de energic precum cea a Romei. Roma s-a confruntat cu eretici şi revolta protestanţilor, pe când dinastiile musulmane din Delhi au avut de-a face cu regi hinduşi şi populaţii rebele din vest, centru şi sud. Musulmanii au distrus multe dintre gloriile civilizaţiei hinduse, nimicind temple vechi şi obiecte de artă, tot aşa cum protestanţii au distrus mănăstiri şi obiecte de artă religioasă catolice. Dacă Europa a conţinut ţări atât de diverse ca Scoţia, Lituania, Anglia, Polonia şi Ungaria, India a avut statele Malwa, Orissa, Vijayanagara, Jaunpur şi Rajput.

Din unele puncte de vedere, ele au părut chiar destul de asemănătoare; cu certitudine, arhitectura elaborat sculptată în piatră a Indiei din perioada aceea poate fi comparată cu catedralele şi castelele conducătorilor europeni. Iar India a putut oferi şi indivizi la fel de excentrici precum Henric al VIII-lea al Angliei sau papa Borgia şi la fel de bine reamintiţi. A existat astfel măreţul Ala ad-Din, conducător musulman din Delhi, cu regimente de soldaţi călare pe elefanţi şi cavalerie turcă, ce a pătruns adânc în sud, obţinând tributuri valoroase – aproape o comoară a lui Aladin – şi care i-a respins până şi pe mongoli. A fost apoi poetul, intelectualul, protectorul artelor şi matematicianul Muhammad ibn Tughluk, sultanul din Delhi, devenit legendar prin tratamentele feroce aplicate rebelilor şi celor care-l nemulţumeau. Un asemenea individ a fost jupuit de viu, apoi pielea i-a fost umplută cu orez amestecat cu propria sa carne tocată şi servită familiei lui – un comportament pe măsura voievodului creştin şi războinic Vlad Ţepeş.

Istoria Indiei din Evul Mediu şi până în perioada timpurie a epocii moderne nu este aşadar cu nimic mai neobişnuită decât a Europei. Găsim o succesiune comparabilă de asedii, marşuri, lupte înverşunate în sânul dinastiilor şi rebeliuni regionale, dedesubtul căreia se străduia să-şi ducă existenţa ţărănimea săracă şi negustorii orăşeni supuşi

unor taxe apăsătoare. Nu găsim însă nicio variantă populară de la conducerea regilor şi prinţilor; filosofia şi ştiinţele naturale au fost înfloritoare, dar nu au existat un Iluminism indian şi nici (în perioada amintită) multe experimente politice. Cel puţin aşa credem. Din păcate, istoria hindusă din exteriorul tribunalelor musulmane este relativ sărac consemnată. Un istoric modern se lamentează: „Neanimată de relatările abundente în bârfe atât de iubite de autorii musulmani, istoria contemporană a Indiei urmează să fie extrapolată laborios din formulele sterile şi enumerările optimiste favorizate de panegiricele regale.” [189]

Totuşi hinduismul n-a putut fi curmat nici de imamii musulmani, nici, ulterior, de misionarii creştini. Conducătorii musulmani i-au învins pe cei hinduşi, dar rareori au încercat să oprime hinduismul în sine sau oricare altă religie. Atrocităţile individuale au fost numeroase, totuşi n-au existat arderile în masă, convertirile silite, torturările ereticilor sau războaiele de exterminare pe care le-a cunoscut Europa. Şi, spre deosebire de echivalentul ei european, navigaţia indiană a fost în general de coastă şi s-a bazat pe comerţ, nu pe război sau explorare. Flote de război existaseră, mai ales în timpul dinastiei Chola din sudul Indiei în perioada medievală, dar de atunci trecuseră multe secole. Pe uscat, conducătorii indieni au mobilizat ocazional armate pentru a înainta spre nord prin Afganistan către Persia, sau spre est către China, dar n-au ajuns niciodată la ambiţiile globale ale Portugaliei, Franţei sau Marii Britanii, care stabiliseră capete de pod timpurii în India.

Istoria indiană este legată realmente de ascensiunea imperiului Marilor Moguli, cam în aceeaşi perioadă cu Reforma luterană din Europa şi cu sosirea spaniolilor în Peru. Ea a început ca o poveste uluitoare în regiunile sălbatice ale Asiei Centrale şi a sfârşit ca o lecţie despre pericolele monarhiei absolute.

Zahir ad-Din Muhammad, potrivit numelui său oficial, dar cunoscut în general după porecla „Tigrul” sau Babur, întemeietorul dinastiei Marilor Moguli a descins atât din Genghis-Han, cât şi din Timur Lenk. Babur se născuse în Uzbekistan în 1483, în acelaşi an cu Rafael şi Martin Luther. Fiu al unui conducător local modest, el a obţinut prima victorie militară majoră, capturarea Samarkandului, la vârsta de numai paisprezece ani. Înfruntându-se cu dezertări, revolte şi ameninţarea reprezentată de inamici mult mai puternici, Babur şi-a clădit treptat o bază solidă în Afganistan, pentru ca apoi să coboare asupra nordului Indiei cu noua armă a epocii: muscheta. Armatele lui au învins dinastia musulmană Lodi, capturând Delhi în 1526, după care i-au înfrânt şi pe mândrii conducători independenţi hinduşi Rajput. După moartea sa în 1531, a lăsat în urmă grădini minunate (nu cea din urmă fiind în Kabul, unde este înmormântat), prima autobiografie a unui conducător musulman, reputaţia pentru construirea de coloane din capetele inamicilor decapitaţi şi o dinastie remarcabilă.

Problema dinastiilor însă este că produc atât reprezentanţi puternici, cât şi slabi. Fiul lui Babur a pierdut imperiul şi apoi l-a recâştigat, dar nepotul lui, Akbar cel Mare, a extins cu adevărat conducerea Marilor Moguli. Akbar, care a fost aproximativ contemporan cu Elisabeta I, primii Tokugawa şi Ivan cel Groaznic, avea să conducă vreme de jumătate de secol. Victoriile lui militare, bazate pe atacuri în masă ale elefanţilor şi tunuri, i-au sporit imperiul la o sută de milioane de suflete, comparativ cu cele cinci milioane de englezi şi cele patruzeci de milioane de europeni ale epocii.

Victoriile acelea au fost adesea hidos de sângeroase, la fel de groaznice ca ale lui Ašoka. În 1567–1568, la asediul Chittorului, o fortăreaţă hindusă Rajput, soldaţii au ales moartea tradiţională prin atac sinucigaş, în timp ce femeile şi copiii lor şi-au dat foc, pentru a nu fi capturaţi de vii. Totuşi treizeci de mii de civili au supravieţuit îndeajuns pentru a fi masacraţi de trupele lui Akbar. El însă, ca şi

Ašoka, este reamintit mai degrabă pentru calităţile paşnice, decât pentru sălbăticiile militare.

Akbar a fost un caz mai puţin extrem decât Ašoka. A întreţinut o armată vastă, susţinută prin taxe împovărătoare pentru ţărani, dar a creat de asemenea o birocraţie imperială eficientă şi relativ obiectivă şi a fost remarcabil de deschis faţă de religie. După ce a întemeiat o capitală nouă, Fatehpur Sikri, care combina superbe stiluri arhitecturale islamice, indiene şi persane, Akbar i-a pus pe rivalii religioşi să participe la dezbateri deschise, pe care le-a urmărit cu multă atenţie. Combinaţia de coloane şi arcade de stiluri diferite a fost oglindită de o combinaţie de păreri despre lume, în care sunniţi şi şiiţi musulmani, sufişti şi hinduşi, jainişti şi sikhi, ba chiar şi creştini portughezi îşi exprimau ideile cu privire la natura lui Dumnezeu. Akbar n-ar fi intenţionat să se convertească la o credinţă nouă, ci mai degrabă să unească laolaltă credinţele în ceva nou şi potrivit pentru imperiul lui. Până la urmă, acel „ceva” n-a fost decât admiraţie loială şi pioasă pentru Akbar însuşi. La fel ca noua lui capitală – care avea probleme cu alimentarea cu apă şi se găsea prea aproape de regatele rebele –, n-a supravieţuit, decât ca posibilitatea mult timp reamintită a unei politici indiene mai tolerante.

Akbar a fost succedat de fiul său, Jahangir. Propoziţia aceasta simplă trebuie urmată de o recunoaştere: obiceiul Marilor Moguli ca fiii să se revolte împotriva taţilor şi să lupte între ei creează o istorie prea complicată pentru a fi relatată aici. Marii Moguli au fost la fel de mârşavi ca Plantageneţii sau otomanii. Ajunge să spunem că Jahangir, alt tolerant religios şi protector de seamă al artelor şi arhitecturii, a fost de asemenea alcoolic şi a domnit împreună cu soţia lui mult mai ageră, care a bătut monede cu numele ei. La momentul cuvenit, Jahangir a fost detronat de unul dintre fiii săi, care şi-a lichidat de asemenea fraţii, după care a domnit între anii 1628 şi 1658 ca Şah Jahan.

Şah Jahan va fi veşnic reamintit, pentru că a lăsat în urmă cea mai măreaţă emblemă arhitectonică din istoria lumii.

Soţia lui, Mumtaz Mahal, a murit dând naştere celui de-al paisprezecelea copil al lor. Moartea ei l-a împins pe bărbat să ordone ridicarea celei mai mari clădiri pe care o văzuse India vreodată: Taj Mahal. Frumuseţea ei luminoasă, care pluteşte şi în zori şi în amurg în exteriorul oraşului Agra, învinge fără drept de apel reproducerile-clişee din restaurante şi reclame din toată lumea, învingând până şi întinsul oraş industrial fumegos care o înconjoară actualmente. Acest monument în esenţă simplu al iubirii în căsnicie este de asemenea dovada scării incredibile de care era capabilă pe atunci dinastia Marilor Moguli. Pasiunea pentru marmură a lui Şah Jahan s-a materializat sub formă de clădiri minunate în Delhi, Agra şi alte oraşe, uluindu-i pe observatorii contemporani.

Iată altul dintre lucrurile la care a fost bun absolutismul din secolul al XVIII-lea. Poate fi însă rezonabil să grupăm laolaltă Marii Moguli din India şi conducătorii europeni contemporani lor sub termenul „absolutism”? Conducerea Marilor Moguli a avut rădăcini religioase şi filosofice foarte diferite de monarhiile europene sau rusă; de asemenea, în ciuda experimentelor religioase ale lui Akbar, n-a existat un Iluminism indian paralel. Totuşi Marii Moguli s-au văzut pe sine drept centralizatori şi modernizatori, care au adus subcontinentului o nouă coerenţă. Primii Mari Moguli au fost deschişi din punct de vedere intelectual şi mânaţi de curiozitate. În plus, europeni educaţi ai epocii, îndeosebi observatorii francezi, au fost extrem de conştienţi de existenţa lor ca dinastie paralelă de la care puteau fi desprinse lecţii utile. La fel ca la Sankt Petersburg sau Versailles, puterea Marilor Moguli a mobilizat uriaşe forţe de muncă şi resurse pentru a crea epopei în piatră, concepute pentru a stârni admiraţia.

Marii Moguli au fost însă simboluri – chiar şi în Europa – ale extravaganţei monarhice. Şi în ciuda extinderii constante a domeniilor lor imperiale, a puterii armatelor şi a opulenţei Curţii lor, ei au început să arate că şi dinastiile trebuie să îmbătrânească. Exuberanţa insolentă a lui Babur fusese urmată de curiozitatea intelectuală tinerească a lui Akbar,

apoi de declinul lui Jahangir şi în cele din urmă de dependenţa costisitoare a lui Şah Jahan de gigantice proiecte de construcţie. Oare Taj Mahal n-a fost, în ciuda frumuseţii sale, începutul unui declin, la fel cum despre corporaţiile moderne care construiesc sedii generale noi şi spectaculoase cu fântâni şi statui la exterior se spune frecvent că se îndreaptă spre eşec? Şi oare în structura absolutismului n-a existat încorporat ceva care să facă inevitabil declinul respectiv?

Oamenii şi-au pus întrebările acestea chiar şi atunci. Comparaţii au apărut prompt în minte, întrucât dinastia Marilor Moguli şi-a atins apogeul la începutul epocii absolutismului în Europa. Taj Mahal a fost terminat în 1648. Arhitecţii lui Ludovic al XIV-lea au început marea extindere a Versailles-ului după treisprezece ani. Petru cel Mare a devenit unicul conducător al Rusiei în momentul în care imperiul Marilor Moguli şi-a atins expansiunea maximă. Iar domnia ultimului Mare Mogul cu adevărat important, Aurangzeb, a coincis cu urcarea lui Frederic I pe tronul Prusiei şi cu începutul dinastiei Bourbon în Spania. François Bernier, care a devenit medicul personal al lui Aurangzeb, i-a scris ministrului Jean-Baptiste Colbert al lui Ludovic despre uimitoarea bogăţie şi luxul de la Curtea Marelui Mogul, dar a avertizat că sistemul de taxe şi impozite interminabile asupra ţăranilor indieni îi redusese pe aceştia la sclavie efectivă şi îngreunase îmbunătăţirea agriculturii: cei care nu aveau miză pentru viitor nu aveau nici motivaţie pentru a repara sistemele de irigaţie sau de a munci cu mai mult spor. [190]

Urcarea pe tron a lui Aurangzeb n-a fost una ieşită din comun: şi-a ucis fratele în urma unui război de succesiune şi şi-a încarcerat propriul tată. Europenii au arătat interes acestui subiect: în 1675, poetul englez John Dryden a scris o piesă de teatru despre „Aureng-zebe”, făcând un erou din musulmanul cucernic. Însă adevăratul Aurangzeb avea să-i ruineze pe Marii Moguli. Imperiul lui avea să acopere aproape tot subcontinentul indian. Deţinea unele dintre virtuţile stăpânirii absolutiste – un sistem legal unic,

drumuri bine întreţinute şi fortăreţe puternice, măsuri şi greutăţi standard, colectare relativ eficientă a taxelor, comerţ în creştere (nu în ultimul rând cu europenii), o armată regulată mare şi arhive –, dar în acelaşi timp a devenit tot mai opresiv.

Aurangzeb întorsese spatele atitudinii tolerante a Marilor Moguli anteriori, inclusiv a tatălui şi fratelui asasinat. El a instituit interdicţii islamice privind alcoolul, dansul şi scrierea istoriei, şi i-a îndepărtat pe artiştii de la Curte, ale căror miniaturi delicate reprezentau una dintre gloriile culturii indiene. A creat un sistem de cenzori şi a îngăduit soldaţilor săi să profaneze ori să distrugă temple hinduiste. Într-un episod faimos, deşi contestat, muzicienii Curţii sale, plângând şi bocind, au ţinut o uriaşă slujbă de înmormântare cu douăzeci de catafalcuri; când Aurangzeb a întrebat ce se întâmpla, i-au răspuns că, întrucât ucisese muzica, ei o „îngropau”. Aurangzeb a replicat că spera că o îngropau adânc.

Ca alţi autocraţi, el a avut nevoie de resurse tot mai mari pentru a-şi plăti armatele şi birocraţii, dar n-a izbutit să atingă creşterea economică a statelor mai deschise şi mai orientate spre exterior. A început să ocupe teritorii noi pe podişul Deccan şi în sudul Indiei; cucerirea cea mai faimoasă a fost Golkonda, cea mai mare mină de diamante din lume, care a produs diamantele Koh-i-Noor, „Bleu de France” pe care l-a purtat chiar Ludovic al XIV-lea (în epoca modernă a reapărut ca „diamantul Hope”) şi multe altele. Mina era protejată de un zid lung de doisprezece kilometri în jurul unei coline din granit. Asaltul desfăşurat în 1687 a fost îndelungat şi sângeros, dar până la urmă a făcut din Aurangzeb conducătorul cel mai bogat din lume. El a fost de asemenea unul dintre cei mai sănătoşi conducători din lume, poate graţie vieţii lui austere, dusă în conformitate cu principiile religioase. Avea să domnească până în 1707, murind la optzeci şi opt de ani, în timp ce îşi conducea campania aparent perenă de subjugare a întregii Indii.

A domnit peste aproape un sfert din populaţia lumii, totuşi războiul acela lung pare acum o nebunie, întrucât a costat mai mult decât mania constructoare a lui Şah Jahan. Secătuirea statului Marilor Moguli avea să ducă la ascensiunea Indiei britanice, o consecinţă pe care Aurangzeb nu şi-ar fi putut-o imagina. Inamicul lui cel mai important a fost statul hindus Maratha din Munţii Ghats de Vest şi de pe coastă, care la momentul respectiv era condus cu ferocitate de geniul militar Shivaji; acesta a devenit un erou pentru hinduşi şi subiectul multor poveşti exagerate în care îşi condusese trupele neregulate în raiduri îndrăzneţe. Între 1681 şi 1707, Maratha şi Marii Moguli au purtat un război al cărui unic echivalent în Europa l-au reprezentat războaiele îndelungate ale diverselor succesiuni. Pe durata campaniei de douăzeci şi şase de ani, bătrânul Aurangzeb a călătorit cu o capitală mobilă, un oraş din corturi despre care se spune că ar fi avut circumferinţa de cincizeci de kilometri, cu jumătate de milion de oameni şi treizeci de mii de elefanţi, secătuind recoltele pământurilor peste care trecea şi contribuind la răspândirea molimelor.

Precum generali ulteriori, el a descoperit că armatele convenţionale aveau dificultăţi în înfrângerea forţelor de gherilă, aşa că luptele cu Maratha au devenit practic un război interminabil. Ele răspândeau ura, nu iubirea faţă de islam. Conflictul i-a adus imperiul aproape de colaps financiar şi, pe măsură ce taxele au crescut, revoltele s-au întins mult în sud.

Aceasta este una dintre ilustrările cele mai elocvente despre pericolele absolutismului. Un imperiu îmboldit de obsesia unui singur individ, religios în cazul acesta, care se bazează pe represalii şi expansiune teritorială, nu poate dura mult. Paralelele cu Europa sunt ilustrative: şi acolo războaiele au fost cauzate de succesiune şi deosebiri religioase şi aveau să continue aproape la fel de mult, totuşi, graţie flotelor oceanice, aveau să se întindă mult mai departe, inclusiv în India însăşi. Cât despre Aurangzeb, se pare că pe patul morţii i-ar fi spus fiului său: „Am sosit pe

lume ca un străin şi o părăsesc ca un străin. Nu ştiu nici cine sunt şi nici ce am făcut.”

Marii Moguli aveau să păşească şi în secolul al XIX-lea, dar de acum erau secătuiţi. Când primii aventurieri din Compania Indiilor Orientale britanică au început să construiască forturi pe coastă şi să înfrângă armate locale – alături de rivalii francezi –, aveau să descopere că India Marilor Moguli avea o uşă putredă, uşor de doborât. Conduşi de arivistul Robert Clive, britanicii nu numai că au năvălit înăuntru cu baionete şi tunuri, ci au şi izbutit să se infiltreze în sistemul Marilor Moguli ca perceptori pentru Curtea din Agra. Asta le-a oferit o autoritate instantanee într-un tărâm nou, permiţându-le să fure hegemonia Marilor Moguli, până au reuşit să-i înlăture complet. Sub mantia Marilor Moguli, Compania Indiilor Orientale a crescut, devenind un substituent al guvernului. Şi ascunsă sub activităţile antreprenoriale ale Companiei – şi aproape la fel de surprinsă de întorsătura de evenimente – se afla Coroana Britanică.

Imperiul Britanic trebuia s-o ia de la început, pentru că de cealaltă parte a lumii, primul său imperiu, câştigat în pădurile Americii, era pe punctul de a se destrăma. De asemenea, n-avea să mai dureze mult până să se dezintegreze şi absolutismul din Europa.

ZOZO ŞI FRED

Pe 20 iunie 1753, străzile din Frankfurt erau cuprinse de agitaţie. Un francez scheletic, faimos în lumea europenizată, încerca să scape de agenţii prusaci, care îi percheziţionaseră bagajele şi aveau ordin să-l împuşte dacă va încerca să fugă.

Evadarea lui a fost ratată, deoarece trăsura i s-a blocat într-un ambuteiaj de căruţe ce transportau fân. La poarta oraşului, a fost recunoscut, oprit şi dus de soldaţi pentru a fi percheziţionat. Percheziţia la piele este rareori demnă. Dependentul de nicotină François-Marie Arouet, cunoscut

părinţilor săi ca Zozo, dar cunoscut lumii întregi după pseudonimul său Voltaire, a declarat că nu putea trăi fără tutun, totuşi tabachera i-a fost confiscată. A fost escortat la hanul local „Cornul ţapului”, unde nepoata lui, care-i era şi amantă, a fost aproape violată de un soldat prusac, în timp ce i-au fost furate hainele, banii, cataramele din argint şi foarfecii din aur.

Voltaire fusese deja deposedat de preţuitele lui Ordin de Merit şi cheia de aur, însemnul său de şambelan al Curţii lui Frederic cel Mare al Prusiei. Cei ce-l reţinuseră pe filosof acţionaseră în numele regelui, care dorea neapărat să recupereze un volum cu poezii şi alte scrieri personale, din care Voltaire deţinea un exemplar rar; scrierile erau prea radicale, prea compromiţătoare pentru un monarh militar. După ce fusese zguduit şi umilit, lui Voltaire i s-a îngăduit să plece în exil în Elveţia. Unul dintre cele mai de seamă experimente în despotism iluminat – idealuri de libertate şi căutări desfăşurate sub protecţia unui rege-filosof – nu evoluase potrivit planului.

Voltaire căzuse de multe ori în dizgraţia conducătorilor Franţei natale. În tinereţe fusese închis la Bastilia pentru scrierile lui insolente, dar îl cunoscuse pe Frederic ca pe un om dedicat scrisului şi-l considerase un far de speranţă. Ademenit în cele din urmă să vină la Berlin pentru a oficia la Curtea conducătorului Prusiei, el rămăsese dezamăgit şi se plânsese că în ciuda conversaţiilor de calitate, a petrecerilor şi muzicii, „există un număr prodigios de baionete, dar foarte puţine cărţi” [191]. Frederic replicase similar, spunându-i unui curtean care se plânsese de tratamentul generos pe care i-l acordase lui Voltaire: „Voi avea nevoie de el încă un an, nu mai mult. După ce ai stors portocala, arunci coaja.” [192]

Frederic se înfuriase când Voltaire îi atacase în scris ministrul francez al ştiinţelor, Pierre-Louis Maupertuis, un matematician care avea probleme cu alcoolul şi care sedusese cândva una dintre amantele filosofului francez. Diatriba lui Voltaire a fost sclipitor de amuzantă, inteligentă

şi populară, demascându-l pe Maupertuis ca pe un impostor. Când îşi aţintea atenţia asupra unui inamic, Voltaire mânuia una dintre penele cele mai letale din Europa. Frederic însă era de asemenea un maestru al armamentului şi al baionetelor acelora. El a ordonat ca satira să fie confiscată, ruptă şi arsă de călăul public şi i-a spus lui Voltaire că ar fi meritat să fie pus în lanţuri pentru comportamentul său. Voltaire a fugit.

Fără doar şi poate, Voltaire a fost unul dintre cei mai importanţi europeni din secolul al XVIII-lea. Campaniile lui împotriva intoleranţei catolice au aprins continentul, tot aşa cum tragediile şi comediile lui au încântat Parisul. *Scrisorile filosofice*, o combinaţie de eseuri despre englezi şi un atac sălbatic la adresa filosofului catolic Pascal, fuseseră numite pe bună dreptate prima bombă aruncată împotriva *ancien régime* al monarhilor absoluţi. Originar dintr-o bogată familie pariziană de avocaţi şi oficiali la curtea regală, el devenise faimos ca poet, dramaturg, filosof, polemist, dar şi un fel de om de ştiinţă – mereu periculos şi întotdeauna, din punctul de vedere al celor aflaţi la putere, scânteind nestatornic.

Marea Britanie care ieşise din Glorioasa Revoluţie era foarte importantă pentru el. Voltaire se refugiase acolo după ce fusese bătut de ciomăgarii unui nobil pe care-l ofensase şi descoperise că speranţele lui în justiţie erau îngrădite de Curte şi de nobilime. Marea Britanie părea diferită – la fel ca Olanda, altă ţară de relativă libertate şi prosperitate a clasei mijlocii. Voltaire a pus asta parţial pe seama politicilor Parlamentului şi parţial pe seama deprinderii toleranţei: „Dacă în Anglia n-ar exista decât o singură religie, atunci ar putea apărea riscul despotismului; dacă ar fi două religii, s-ar sfâşia reciproc; dar sunt treizeci şi toate trăiesc laolaltă în pace şi fericire.”

Voltaire a studiat lucrările lui Newton, iar când a vizitat Anglia şi-a adus omagiile poeţilor, dramaturgilor şi politicienilor englezi, ca şi elitei societăţii de la Hanovra. Acolo i-a cunoscut pe Sarah, ducesă de Marlborough, care

fusese tovarăşa din adolescenţă, cu mulţi ani în urmă, a prinţesei Anna, pe actuala regină Carolina, pe Swift (care tocmai scrisese *Călătoriile lui Gulliver*), pe Pope, al cărui *Eseu despre om* îl adora, şi pe John Gay autorul *Operei cerşetorilor*. A întâlnit-o de asemenea pe lady Mary Wortley Montagu, care fusese în Turcia de unde revenise cu ideea vaccinării împotriva variolei.

Voltaire admira libertatea vieţii publice britanice şi felul cum englezii îi onorau pe artişti: Newton fusese înmormântat în Westminster Abbey alături de monarhi, ceea ce nu s-ar fi întâmplat niciodată în Franţa, în timp ce faimoasa actriţă engleză, doamna Oldfield, a fost de asemenea înmormântată cu onoruri. Pe de altă parte, în Paris, celei mai mari actriţe a vremurilor ei, Adrienne Lecouvreur, care murise tânără, i se refuzase o înmormântare creştină, deoarece actorii erau „excomunicaţi"; fusese aruncată într-o groapă a săracilor de la marginea oraşului şi stropită cu var nestins. Şi ea se numărase printre amantele lui Voltaire, iar deosebirea aceea de tratament l-a zguduit pe filosof [193].

În mare parte din viaţa lui, Voltaire izbutise să ocolească restricţiile puse gândirii libere de către monarhia franceză, apărând sub luminile scenei publice cu o nouă şi sclipitoare piesă de teatru sau cu o poezie scurtă şi servilă şi publicându-şi lucrările cele mai provocatoare sub protecţia anonimatului sau în străinătate. Pentru perioade îndelungate, el se retrăsese în exil intern într-un minunat castel provincial, unde scria, juca teatru la nivel de amator şi întreprindea experimente newtoniene cu amanta lui aproape la fel de sclipitoare, Émilie du Châtelet; ulterior a trebuit să se îndepărteze şi mai mult de braţul lung al Curţii franceze, plecând în Elveţia. Se putea bizui pe susţinerea publicului parizian şi avea câţiva apărători puternici. Era un investitor şiret, ba chiar dădea dovadă de iscusinţă, făcând comerţ cu provizii militare şi cereale şi se spune că ar fi fost silit să părăsească Anglia la scurt timp după ce falsificase bancnote. În conflicte era neînfricat, dar nu ştiuse niciodată

când era momentul să se oprească şi nu era nici pe departe un sfânt.

Situaţia lui pare izbitor de similară cu cea a marilor compozitori şi scriitori din Rusia sovietică, foarte populari în rândul publicului, dar jucând cu regimul un periculos joc de-a şoarecele şi pisica. Desigur, în lumea lui Voltaire forma normală de guvernare era un fel de absolutism. Privind marile puteri continentale, un parior ar fi presupus că viitorul va continua să graviteze în jurul Curţilor şi al conducătorilor atotputernici. O revoluţie reală, politică, era inimaginabilă. Aşa că atunci când principele Frederic de Prusia începuse să-i scrie lui Voltaire scrisori admirative, viitorul monarh păruse să ofere un fel de răspuns. După cum a spus doamna de Châtelet: „Întrucât se pare că trebuie să avem principi, deşi nimeni nu ştie motivul exact, atunci ar fi cel puţin util dacă ar fi toţi ca el”.

Şi Frederic tânjise după libertatea din Anglia. În tinereţe, el suferise teribil din cauza tiranicului său tată Frederic Wilhelm, cel care instituise Prusia ca stat absolutist centralizat. Tatăl credea în datoria şi disciplina absolute, în stil militar, şi în rutina de fier. Fiul, ca mulţi băieţi şi adolescenţi, era leneş, visător, romantic şi iubitor de cărţi. El s-a refugiat în muzică şi a devenit flautist virtuoz şi pasionat de cărţile franceze. La exterior şi-a ascultat tatăl, a participat la parade şi defilări şi a acceptat bătăile şi umilinţele publice la care a fost supus, dar a dovedit o formă de insolenţă nătângă care l-a înfuriat şi mai mult pe tatăl său. Frederic era probabil homosexual şi cu certitudine nu dovedea interes faţă de femei, incluzând-o aici şi pe ulterioara lui soţie, pe care a alungat-o de la Curte.

La vârsta de optsprezece ani, a plănuit să fugă din Prusia împreună cu prietenul lui cel mai bun, ofiţerul de gardă Hans Hermann von Katte, în vârstă de douăzeci şi şase de ani, despre care se spune că se purta cu prinţul „ca un amant cu iubita sa” [194]. La doi ani după ce Voltaire plecase la Londra, cuplul a decis să se refugieze tot în limanul acela

de libertate relativă. Însă regele fusese probabil informat, iar cei doi şi-au înfăptuit planul într-o manieră destul de neglijentă, astfel că atunci când Frederic s-a strecurat din tabăra militară a fost aproape imediat capturat şi adus înapoi. Tatăl lui a dispus să fie întemniţat într-o fortăreaţă militară severă, unde a fost îmbrăcat în haine de deţinut, interogat cu duritate şi anunţat că exista posibilitatea de a fi executat în urma ordinului tatălui său. Între timp, von Katte a fost condamnat la închisoare pe viaţă de un tribunal militar, însă Frederic Wilhelm a decis că pedeapsa nu era cuvenită şi a sugerat ca tânărului să-i fie smulse membrele cu cleşti încinşi în foc înainte de a fi spânzurat. Plin de mărinimie, a comutat pedeapsa aceea la moarte prin decapitare, dar a insistat ca sentinţa să fie dusă la îndeplinire sub ochii fiului său.

Pe 6 noiembrie 1730, von Katte a fost luat dintr-o celulă din aceeaşi închisoare în care era ţinut Frederic şi dus la o movilă de nisip din curtea interioară a fortăreţei. Capul prinţului a fost apăsat de zăbrelele ferestrei celulei sale de către doi temniceri, pentru a-l sili să privească. Într-o relatare scrisă ulterior de preot, Katte a privit în jur, l-a văzut pe Frederic la fereastră şi şi-a luat rămas-bun de la el prin „câteva cuvinte curtenitoare şi prietenoase rostite în franceză”. După aceea şi-a scos peruca, jiletca şi eşarfa, a îngenuncheat pe nisip, l-a invocat pe Hristos şi a fost decapitat printr-o singură lovitură de sabie. Frederic însă a ratat momentul final, deoarece leşinase.

Citind lucrările lui Voltaire şi ale altor scriitori francezi radicali, Frederic a început să-şi imagineze un tip diferit de conducere. Am putea considera că a fost reacţia traumatizată faţă de cruzimea tatălui său, combinată cu idealismul radical al tinereţii, dar Frederic era serios în dorinţa lui de a fi un monarh iluminat. El însuşi a fost un scriitor prolific şi, ca Voltaire, un istoric compulsiv al propriei sale epoci. Considera că germana era o limbă barbară şi a preferat întotdeauna franceza, tot aşa cum îi plăcea muzica franceză; a botezat de altfel Sans-Souci („Fără griji”) palatul plăcerilor sale de la Potsdam, în afara

Berlinului. După ce a devenit rege, a construit potrivit tradiţiei prusace a şcolilor şi universităţilor de calitate, atrăgând filosofi şi savanţi la Curtea sa, şi a început să-şi renoveze oraşele.

Prusia lui Frederic cel Mare n-a fost pur şi simplu statul militarist şi războinic din legendă, cu latifundiari iuncheri obtuzi care-şi biciuiau ţăranii şi cu toţi tinerii îmbrăcaţi în uniforme. Ţara a cunoscut experimente progresiste în agricultură, proiecte industriale timpurii (mai ales în industriile fierului şi oţelului), cercuri de lectură, librării, ziare, cluburi de filosofie şi dezvoltarea unei societăţi civile relativ sofisticate. Pe tot parcursul vieţii, Frederic a rămas interesat de promovarea noutăţilor în agricultură, construirea de şosele, asanare, clădirea de fabrici şi educarea tinerilor, aşa cum trebuiau să procedeze autocraţii iluminaţi. A practicat toleranţa religioasă; întrebat dacă aceasta se extindea şi la romano-catolici, Frederic a răspuns că va construi moschei şi temple, dacă turcii şi păgânii vor dori să vină în Prusia. A interzis tortura. Vizitatorii Berlinului erau uimiţi de libertatea relativă de expresie de care se puteau bucura în cafenelele şi librăriile de acolo.

Problema a fost că aceea nu era însă decât jumătate din personalitatea sa. Poate că Frederic a fost dezgustat de trăsăturile germanice simple ale tatălui său, dar a idolatrizat armata pe care acesta i-o lăsase moştenire. Resentimentul lui faţă de obligaţia de a se însura cu o femeie pe care n-o iubea a fost îndreptat nu numai spre tată, ci şi spre puterea arogantă din lumea germanică ce făcuse lobby căsătoriei respective – Imperiul Austriac al Habsburgilor. De aceea, când a devenit rege, la zece ani după decapitarea dramatică a prietenului său, primul act al lui Frederic a fost de a cotropi şi ocupa Silezia vecină stăpânită de austrieci, un teritoriu uriaş cu un mare potenţial economic în domeniul manufacturilor. Armata sa aproape că n-a ţinut seama de austrieci, dar procedând astfel a dereglat balanţa politicilor de putere din Europa şi a declanşat alte războaie.

În a doua lui acţiune importantă ca rege, Frederic a reluat rolul agresorului, cotropind Saxonia. Drept urmare, în al treilea şi cel mai mare conflict în care a fost implicat, ca parte din Războiul de 7 Ani, s-a confruntat cu o coaliţie impresionantă formată din Franţa, Austria, Rusia şi Suedia, care l-a încercuit, ameninţând să sfârtece Prusia pentru totdeauna. Frederic avea de partea sa o forţă britanico-hanovrană, totuşi era surclasat din punct de vedere numeric. În momentul respectiv regele-filosof s-a gândit cu seriozitate la comiterea unei „morţi de soldat” sinucigaşe pe câmpul de bătălie. Frederic a devenit însă „cel Mare” nu numai pentru că-i cultivase pe gânditorii Iluminismului sau fiindcă ar fi cântat bine la flaut, ci pentru că s-a dovedit un militar sclipitor. Expert în izolarea şi derutarea inamicilor, el a învins în majoritatea bătăliilor pe care le-a purtat, adesea în condiţii extreme de inegalitate.

Tot aşa cum Alexandru Macedon nu ar fi avut succese sclipitoare fără armata creată de tatăl său, Filip al II-lea, Frederic n-ar fi putut realiza nimic fără armata formidabilă făurită de tatăl său. Armata prusacă se putea deplasa mai rapid şi mai eficient în formaţie de paradă decât oricare altă armată. În secolul al XVIII-lea instrucţiile şi disciplina erau esenţiale. Capacitatea de reorientare a trupelor şi de deschidere a unei ploi de foc din unghiuri neaşteptate, ca şi păstrarea unei formaţii perfecte sub tirul inamic au transformat soldaţii şi muschetele în arme de masă. Armata lui Frederic era compusă din tineri instruiţi cu duritate de nobili aristocraţi, ei înşişi şcoliţi în noile academii militare care vedeau războiul ca pe o ştiinţă. Familiile acestea de iuncheri aristocraţi au pierdut foarte mulţi din fiii lor în războaiele lui Frederic, dar şi-au câştigat în acelaşi timp în statul prusac care creştea rapid o poziţie pe care n-au pierdut-o decât în epoca naziştilor.

Războaiele acelea n-au fost poate la fel de distructive social precum cele din conflictul anterior dintre protestanţi şi catolici, dar au fost îndeajuns de sângeroase, deoarece la carnajul din bătăliile „oficiale” s-au adăugat violuri, jafuri, incendieri de aşezări şi ucideri în masă. S-a estimat că

Prusia singură a pierdut în jur de 10% din populaţie, adică vreo patru sute de mii de oameni. (Comparativ, în Primul Război Mondial, Germania a pierdut 2,47 milioane de oameni, care însă n-au însemnat nici 4% din populaţia totală; aşadar, proporţional vorbind, războaiele lui Frederic au fost de peste două ori mai sângeroase.)

Consecinţele au fost importante. În Prusia, Frederic a fost nevoit să repare pagubele prin strămutarea de populaţii în zone subexploatate, un fel de colonizare internă, şi prin introducerea de mâncare ieftină şi politici de asistenţă socială. La rândul lor, acestea au dus la un stat şi mai puternic şi agresiv. Pe neaşteptate, Austria s-a trezit că-şi pierduse poziţia tradiţională de dominare a mozaicului de stătuleţe cunoscut ca Sfântul Imperiu Roman. Distrasă de propriul ei conflict strategic cu puterea în ascensiune a Marii Britanii, Franţa a devenit parte a unei alianţe strânse cu Austria habsburgică, care părea nefirească şi greşită pentru mulţi francezi, obişnuiţi ca Bourbonii să lupte împotriva Habsburgilor. Sosirea prinţesei Maria Antoaneta de Habsburg, pentru a se mărita cu viitorul rege Ludovic al XVI-lea, n-a fost decât un singur aspect al politicii nepopulare, care avea să coste din plin monarhia franceză.

În toate acestea Frederic a rămas o enigmă. Cine era el, de fapt? Un istoric al statului prusac a afirmat: „Faţă de porunca tatălui său «să fii onest, doar atât – onest», adolescentul Frederic a răspuns printr-o politeţe vicleană, afectată, asumând poza falsă a unui venetic agnostic moral”. Individul acesta şiret, prefăcut şi nemilos fusese clădit, şi în acelaşi timp ruinat, de tatăl său. El a fost lăsat să recitească clasicii, să dispere faţă de soarta omenirii şi să exerseze la flaut, până când aveau să-i cadă dinţii, „devorând cele mai recente lucrări de filosofie şi recrutând noi parteneri de conversaţie care să umple locurile lăsate vacante de prieteni care muriseră, sau care-l trădaseră, însurându-se” [195].

Voltaire învăţase de acum să nu se încreadă în principi, oricât de mult ar fi pretins că le plăceau cărţile sale. În timp ce războiul făcea ravagii prin Europa, răspunsul lui la problema vieţii sub monarhi absoluţi a fost să devină el însuşi un asemenea monarh, este drept în chip modest. Voltaire şi-a cumpărat un domeniu în satul Ferney, de la frontiera dintre Elveţia şi Franţa, care avea să-i permită să scape încercărilor francezilor de a-l aresta. Dacă se dădea alarma, putea fugi cu trăsura sau cu barca în mai multe direcţii. În 1758 a cumpărat o casă mare şi teren suficient, înconjurate de ziduri, după care şi-a asumat responsabilitatea pentru fermierii care trăiau acolo. În regatul lui minuscul şi-a putut scrie capodopera, romanul satiric *Candide* care ataca aproape toate aspectele vechii Europe, şi a contribuit la marea enciclopedie – *Encyclopédie* – a noii generaţii de filosofi iluminişti, stârnind cuiburi de viespi, dar fără să fie el însuşi înţepat.

Voltaire n-a fost un ateu, ci un deist – credea într-o fiinţă supremă. Însă după catastroficul cutremur de la Lisabona de pe 1 noiembrie 1755, a devenit tot mai ostil faţă de gândirea Iluminismului timpuriu de tipul „totul este pentru binele” sau „indiferent ce ar fi, este bine”. Cutremurul nu numai că omorâse treizeci de mii de oameni în Lisabona, ci lovise Cadiz cu un tsunami şi zguduise ţările vecine. Se petrecuse în timpul unei sărbători religioase şi printre cei ucişi se număraseră iezuiţi care erau pe punctul de a arde evrei portughezi pentru erezie. În toată Europa a început o dezbatere importantă despre ce însemna dezastrul acela pentru ideea unui Dumnezeu milos. Din Ferney, Voltaire a şfichiuit în toate direcţiile – spre iezuiţi, spre militarismul lui Frederic şi spre intoleranţă sub toate formele ei.

Acasă, Voltaire s-a întors către agricultură şi cultivarea parcelei sale din Franţa de graniţă, modificându-şi locuinţa într-o versiune miniaturală a lui Sans-Souci, reconstruind biserica (toleranţă, chiar acolo), transformând hambarul într-o sală de teatru şi primindu-i în micuţa lui fortăreaţă de libertate pe vizitatorii curioşi intelectual din toată Europa. Aceştia au sosit şi din America, dar mai ales din Anglia – şi

Scoţia, unde era în plin avânt următoarea etapă a Iluminismului. Printre ei s-au numărat părintele economiei moderne, Adam Smith, şi nestăpânitul James Boswell, prietenul lui Samuel Johnson şi David Hume. La momentul decesului lui Voltaire, Ferney avea o industrie de fabricare a ceasurilor pe care o promovase filosoful, optzeci de case şi o mie de locuitori, al căror monarh absolut se intitula „hangiul întregii Europe” şi care serile dădea reprezentaţii pentru oaspeţii săi.

Voltaire continua să aibă suficientă energie. După torturarea şi hidoasa execuţie publică a unui protestant vârstnic, care fusese condamnat pe nedrept pentru o crimă din Toulouse, el a lansat o campanie furioasă, care a sfârşit prin invalidarea condamnării la Paris. „*Écrasez l’infâme!*” – „Striviţi infamia!” – a fost strigătul lui de luptă, pe care-l născocise pe când conversase cu Frederic în vechile zile din Prusia. Voltaire a trăit mult, a dus alte campanii pentru justiţie – modele ce aveau să fie imitate de jurnalişti şi politicieni, de la cazul Dreyfus, până în zilele noastre. El s-a autopropulsat ca apărător al protestanţilor, un rol periculos în Franţa, şi de asemenea s-a acoperit de ridicol, acuzând de incompetenţă o serie de traduceri ale pieselor lui Shakespeare. A revenit până la urmă la Paris, unde a fost tratat practic ca o divinitate, a fost ovaţionat, sărbătorit şi încoronat cu cununi de lauri în teatre. A murit pe 30 mai 1778, după ce a refuzat împărtăşania şi le-a spus la doi preoţi: „Lăsaţi-mă-n pace”.

Şi Franţa absolutistă, care păruse un inamic atât de formidabil, îşi număra ultimele zile. Fusese slăbită atât de Zozo şi Frederic, cât şi de noua gândire internă şi de costurile devastatoare ale războaielor, nu în ultimul rând împotriva Marii Britanii. Vechile certitudini se clătinau. Cum altfel ar fi putut batjocoritorul Voltaire să devină un erou pentru Parisul catolic? Descompunerea începuse însă pe câmpurile de bătălie din Germania. Războaiele sunt meseria monarhilor absoluţi, ceea ce înseamnă că ei nu pot fi niciodată cu adevărat iluminaţi – pentru că ce sens are să

interzici tortura, dacă îngădui ca sute de mii de oameni să moară lent şi în agonie pe câmpul de luptă?

De acum dilemele ce-i uniseră pentru scurt timp pe Voltaire şi Frederic când erau mai tineri – Cum este posibil să combini autoritatea şi libertatea? Cum poţi să legiferezi cu adevărat pentru fericirea umană? – căpătau răspunsuri de tip nou. Printre cei care veniseră să-l omagieze pe Voltaire în ultimele lui săptămâni de viaţă se aflase un bărbat sosit dintr-o ţară liberă cu mult mai mare ca Ferney. Era Benjamin Franklin şi fusese trimis în Franţa de noul Congres american.

CEAI RECE ŞI MOHICANI

A rămas în istorie drept cel mai faimos protest la adresa unei taxe. Noaptea de 16 decembrie 1773 a fost rece şi ceţoasă în ticsitul port Boston din Massachusetts. Peste două sute de bărbaţi, unii deghizaţi ca războinici mohicani, au suit la bordul a trei corăbii andocate la cheiul Griffin: *Dartmouth*, *Eleanor* şi *Beaver*. Toate transportau lăzi grele, căptuşite cu plumb, care conţineau cel mai căutat produs de lux al zilei: ceaiul. Cele 340 de lăzi au fost aduse din cale pe punţi, capacele le-au fost sparte cu topoare, după care conţinutul a fost deşertat în apa întunecată şi rece. A fost o muncă grea şi îndelungată. În trei ore, s-au aruncat patruzeci de mii de kilograme de ceai, recoltat din China şi distribuit în toată lumea de Compania Indiilor Orientale din Marea Britanie.

Acela a fost un protest faţă de taxa pe ceai impusă de îndepărtatul guvern de la Londra, dar, mai esenţial, faţă de principiului conducerii Londrei peste colonii care nu aveau reprezentanţi în Parlamentul de la Westminster. Aşa cum afirma sloganul: „Nicio taxare fără reprezentare!” Au existat multe aspecte ciudate în legătură cu „Boston Tea Party” [Petrecerea cu ceai din Boston] (deşi n-a fost cunoscută sub numele acela decât mult mai târziu în secolul următor). Unul dintre ele a fost faptul că la momentul respectiv americanii îşi impuneau de fapt

punctul de vedere împotriva miniştrilor britanici, care erau mult mai flexibili şi mai puţin determinaţi decât şi-i reaminteşte istoria. În 1756, Legea Timbrului, o încercare de a taxa ziarele, revistele şi documentele legale americane fusese abrogată după numai un an, în urma boicoturilor şi demonstraţiilor.

Ceaiul fierbinte şi tipăriturile reci se refereau de fapt la aceeaşi problemă: reprezentarea. Legea Timbrului le amintise americanilor de statutul lor secundar în cadrul Imperiului Britanic. Majoritatea americanilor din cele treisprezece colonii de pe ţărmul Atlanticului se considerau englezi, cu dreptul înnăscut la libertate câştigat în războaiele civile din secolul anterior, însă nu putuseră să obţină funcţiile cele mai înalte şi nici să-şi negocieze propriile reguli comerciale, cu atât mai puţin să voteze pentru Parlament. Avocatul autodidact Patrick Henry din Virginia a cerut drepturile englezilor născuţi liberi, iar statul lui a aprobat o moţiune prin care taxele puteau fi aplicate numai de colonişti înşişi sau de aceia aleşi pentru a-i reprezenta. Benjamin Franklin a fost unul dintre cei care au fost luaţi prin surprindere de revolta violentă ce a urmat. După o lungă carieră ca geniu din Philadelphia şi polimat clasic al Iluminismului, Franklin a plecat la Londra pentru a susţine cazul Pennsylvaniei care dorea să devină colonie regală, poate cu el însuşi ca reprezentant al regelui George acolo. Franklin, care era suspectat în America de favorizarea Legii Timbrului, a auzit că locuinţa îi fusese vizată de gloată şi avusese noroc că nu-i fusese incendiată.

După ce revocase Legea Timbrului, guvernul încercase să recâştige unele venituri prin introducerea altor taxe, aplicate unor bunuri banale însă esenţiale, ca vopseaua, hârtia, plumbul, sticla... şi ceaiul. În Londra, Franklin a fost de acord cu toate, dar, o dată în plus, coloniştii au reacţionat prin marşuri, boicoturi şi proteste. Boicoturile nu i-au oprit pe americani să bea ceai: unii s-au îndreptat către cele din plante locale, iar mulţi alţi către ceaiul mai ieftin adus prin contrabandă de corăbii olandeze. Şi din nou, după unele şovăieli, „tiranicul” guvern britanic cedase, anulându-

le, mai puţin taxa pe ceai, care a fost păstrată doar pentru a afirma principiul distrugător al suveranităţii Coroanei.

A urmat o pauză în criza mocnită, care s-a sfârşit apoi în circumstanţe bizare. În Londra, guvernul prim-ministrului lord North suprataxa în general ceaiul şi împingea astfel către faliment Compania Indiilor Orientale. Miniştrii au reacţionat, permiţând Companiei să vândă direct coloniştilor, în loc să aducă ceaiul în Marea Britanie şi să-l taxeze întâi prin Londra. În felul acela preţul ceaiului american urma să scadă spectaculos şi în acelaşi timp să ajute Compania. A fost o măsură liberală, totuşi lordul North a menţinut taxa iniţială modestă pe ceaiul american, fiindcă din ea se plăteau guvernatorii şi judecătorii coloniali, păstrându-le loialitatea faţă de regele George. Chiar şi aşa bostonienilor şi altora li se oferea acum ceai care costa mai puţin decât cel introdus prin contrabandă pe care-l băuseră. În felul acela, „Boston Tea Party” a fost o revoltă faţă de taxa pusă pe un produs care se ieftinea, nu se scumpea. Cum a putut fi posibil asta?

Este posibil ca miniştrii să-şi fi spus că singurul lucru mai rău decât pierderea unui război este câştigarea lui. Asta pentru că în 1763, la un deceniu înainte de infuzarea brutală a ceaiului în apa rece şi sărată a Atlanticului, Marea Britanie sfârşise în triumf Războiul de Şapte Ani împotriva Franţei şi Spaniei, iar clopotele bisericilor răsunaseră în toată ţara. Războiul se întinsese peste mare parte din Europa, unde englezii îl ajutaseră pe Frederic. Dincolo de Europa, Marea Britanie câştigase Bengalul în India, insule din Caraibe şi Menorca din Marea Mediterană. Însă mutaţia cea mai spectaculoasă se petrecuse în America. În 1759, „anul victoriilor”, trupele britanice (din care făcea parte tânărul George Washington) şi aliaţii lor băştinaşi americani îi zdrobiseră pe francezi, ocupând Canada şi Florida. „Noua Franţa” dispăruse de pe hartă. Drept urmare, Marea Britanie controla tot ţărmul estic al Americii şi avea în plus „dreptul” putativ de a înainta spre vest dincolo de Munţii Apalaşi. Era o victorie faimoasă, care părea s-o stabilească în mod sigur drept conducătoare a Americii. Când a fost

proclamat noul rege, George al III-lea, americanii s-au bucurat loial.

S-a dovedit însă a fi exemplul clasic de consecinţe neintenţionate, care transformă învingătorii în învinşi. În primul rând, în urma înlăturării ameninţării franceze, coloniştii nu mai aveau nevoie de trupe britanice care să-i apere. În al doilea rând, coloniştii americani îşi pierduseră dreptul de a se extinde aşa cum speraseră, deoarece, pentru a-i împăca pe noii supuşi vorbitori de franceză ai Imperiului Britanic, stăpânirea unor teritorii ale americanilor nativi (în actualele state Ontario, Illinois, Michigan, Ohio şi Wisconsin) a fost acordată Canadei. Pionierilor din cele treisprezece colonii nord-americane ale Marii Britanii li s-a interzis să mai înainteze spre vest. În Massachusetts şi Virginia, teama de invazia francezilor a fost înlocuită de furia legată de noua împărţire. Toate acestea erau destul de neplăcute, dar, în al treilea rând, costul uriaş al războiului global dublase datoria naţională a Marii Britanii, care reprezenta acum jumătate din veniturile guvernului provenite din taxe. [196] Taxe noi erau inevitabile.

Pentru a putea continua războiul împotriva lui Napoleon, un prim-ministru britanic ulterior, fiul faimosului William Pitt care prezidase peste prima serie de victorii imperiale a Marii Britanii, avea să fie nevoit finalmente să introducă un impozit pe venit. Anterior, taxele noi erau în majoritate vămuiri ale mărfurilor, iar mărfurile cele mai dorite şi mai valoroase (precum ceaiul) erau ţinte evidente. Pentru a rezuma: în deceniul de după victoria Londrei, coloniştii ei americani aveau nevoie mai mică de Marea Britanie, erau restricţionaţi de diplomaţia britanică, dar în acelaşi timp trebuiau să plătească mai mult guvernului de la Londra. Motivul pentru care nu doreau să plătească nici măcar taxa mai mică pe ceai era că suspectau că în felul acela se renunţa la un principiu. Dacă erau de acord cu dreptul guvernului de a-i taxa, atunci taxele acelea aveau să ajungă mai devreme sau mai târziu la niveluri intolerante. Aveau dreptate: întotdeauna avea să fie mai uşor să-i taxeze pe coloniştii îndepărtaţi, decât pe latifundiarii

gălăgioşi şi pe marii negustori reprezentaţi în Parlament şi activi acasă.

Unii credeau că o ruptură era inevitabilă, deşi la începutul anilor 1770 reprezentau o minoritate. Aflat într-o călătorie care-l distanţa de loialitatea faţă de Coroană, Benjamin Franklin a indicat problema care se acutiza: într-o bună zi populaţia Americii britanice avea să fie mai numeroasă şi mai bogată decât cea de pe insulele natale. Ce avea să se întâmple atunci? Oare capitala Imperiului britanic trebuia să se mute de la Londra la Philadelphia? Alţii doreau să rămână loiali Coroanei, dar în acelaşi timp să se bucure de libertatea totală de a face comerţ fără taxe, de a accepta legile locale fără referire la Londra şi de a lua în posesie domenii native fără a-şi face griji despre tratate globale.

Este aproape cert că rebeliunea putea să fi fost amânată mult timp, dacă miniştrii regelui ar fi acţionat mai precaut, nu numai prin respingerea taxelor nepopulare, ci şi prin acceptarea de limite ale puterilor lor în noile colonii.

Între timp au fost comise o sumedenie de mici greşeli. Dacă soldaţii britanici n-ar fi răspuns la tachinările umilitoare şi la împunsături, deschizând focul şi ucigând protestatari în „masacrul de la Boston”, atunci oraşul acela n-ar fi devenit un cazan de sentimente anti-britanice. Dacă guvernul lordului North n-ar fi reacţionat prin promulgarea aşa-ziselor Legi Intolerabile pentru a reprima vociferările din Massachusetts în general şi din Boston în special, coloniile n-ar fi replicat prin propriul lor congres sau nu s-ar fi aliat în primul Congres Continental. Dacă Marea Britanie n-ar fi trimis tot mai multe trupe, stârnind crearea miliţiilor şi dacă regele George n-ar fi respins cu aroganţă „petiţia ramurii de măslin” a Congresului Continental în 1775, care afirma loialitatea americană, este posibil să fi fost ocolit un război pe scară extinsă. Şi dacă comandanţii britanici din Războiul de Independenţă din 1776-1781 ar fi avut soldaţi mai capabili şi mai norocoşi, atunci Marea Britanie ar fi putut câştiga, cel puţin pentru o vreme.

Însă toate aceste „dacă” nu sunt convingătoare. Pentru a reveni la ideea lui Franklin, până în anii 1770 cele treisprezece colonii aveau aproximativ 2,4 milioane de locuitori, în majoritate britanici, dar şi olandezi şi germani. Asta însemna cu patru milioane mai puţin decât Marea Britanie în sine, dar populaţia creştea rapid şi era prea substanţială pentru a fi ţinută permanent în afara politicii imperiale. Iar „substanţială” însemna mai mult decât simplul număr al coloniştilor. Acestea erau populaţii cu nivel ridicat de cultură generală, reţele de societăţi politice, propriii lor avocaţi, ziare şi broşuri şi propriul lor nivel colonial de politică. Pentru numeroşii susţinători britanici ai cauzei americane, ei erau britanici care nu difereau de ceilalţi şi ca atare beneficiau de aceleaşi drepturi. Filosofia politică britanică se baza pe trecutul de rezistenţă faţă de puterea tiranică, a cărui vechime data din vremuri medievale. Disputa privind modul de reprezentare, care zumzăia prin cafenelele şi saloanele din Philadelphia, Boston şi New York era înţeleasă la fel de clar de mulţi observatori din Cheapside londonez, Bristol sau Edinburgh.

Cum puteau fi reprezentate corect coloniile într-un Parlament care se afla la o depărtare de şase-opt săptămâni de navigare periculoasă pe ocean? Era imposibil, totuşi ele îşi cunoşteau drepturile şi le doreau. Care era alternativa la independenţă? Chiar dacă coloniştilor li s-ar fi atribuit locuri de parlamentari în Westminster, creşterea numărului lor în ţara aceea mult mai vastă ar fi făcut ca până la urmă numărul parlamentarilor americani să-l depăşească pe al parlamentarilor britanici, astfel încât Essex sau Hampshire ar fi fost guvernate de voturile din Pennsylvania şi New York. Ar fi fost aşa ceva mai acceptabil pentru George al III-lea şi succesorii lui? Cealaltă posibilitate, ca americanii să fie încurajaţi pentru a-şi forma propriul lor parlament, păstrând loialitate doar faţă de rege – practic opţiunea canadiană sau australiană –, este mult mai plauzibilă. Dar nu în mare măsură.

În loc de aşa ceva, izbucnirea rebeliunii şi războiului în 1775–1776 a fost lucrul cel mai bun care s-ar fi putut

întâmpla, atât pentru colonişti, cât şi pentru inamicii lor. A fost un conflict relativ scurt, decisiv şi umilitor (pentru Marea Britanie), nu unul prelungit şi foarte sângeros, aşa cum poate că ar fi fost un război ulterior. A devenit un conflict pe scară mai largă, când Spania, Franţa şi Olanda s-au aliat americanilor împotriva Marii Britanii, trezind temerea invaziei din Londra până în Scoţia. Dar asta nu s-a întâmplat niciodată. Determinând unirea coloniştilor, începând să scuture statele individuale şi să le aranjeze într-o naţiune, războiul a conferit inspiraţie şi energie unui sistem politic care avea să devină cel mai de succes din lume. Silind Marea Britanie să-şi întoarcă în alte direcţii ambiţiile imperiale, pierderea „primului Imperiu Britanic" a dus la întemeierea celui de-al doilea, mult mai mare, cu centrul în India. Aceasta, plus falimentul monarhiei franceze, cauzat parţial de susţinerea financiară acordată rebelilor americani, a făcut ca Marea Britanie să devină o putere imperială şi navală mondială şi să-şi păstreze poziţia aceea în următorii 150 de ani.

Au existat însă şi perdanţi evidenţi, dincolo de cei aproximativ 20% din americani care susţinuseră Coroana, dintre care mulţi şi-au pierdut proprietăţile şi unii chiar vieţile. De exemplu, afroamericanii care au luptat alături de britanici împotriva coloniştilor, deoarece se temeau că independenţa americană va înrădăcina pur şi simplu sclavia şi sperau că britanicii ar putea s-o abolească. Când Parlamentul britanic a abolit într-adevăr comerţul cu sclavi pe teritoriile sale, la peste treizeci de ani după Declaraţia de Independenţă americană, speranţele li s-au împlinit. Observatorii britanici au atras atenţia pe bună dreptate asupra bizareriei unor americani ca Thomas Jefferson, care au luptat pentru libertate, dar în acelaşi timp aveau ei înşişi sclavi. Marele scriitor englez Samuel Johnson a întrebat: „Cum se face că auzim cele mai răsunătoare *schelălăituri* pentru libertate din mijlocul exploatatorilor de negri?"

În 1750, în colonii existau 236 000 de negri; până în 1810, numărul sclavilor din SUA depăşise un milion. [197] Printr-o altă bizară întorsătură a istoriei, revolta franceză în

favoarea libertăţii a extins însă sclavia în America; „Vânzarea Louisianei”, în urma căreia o regiune întinsă de hinterland american a trecut din mâinile Franţei în ale Statelor Unite, a fost acceptată de Napoleon ca o necesitate în timpul războiului – aşa cum vom vedea ulterior, sclavia avea să înflorească exact în zona respectivă.

Injustiţia istorică imediată ne readuce însă la bărbaţii care au deşertat lăzi cu ceai în apele portului Boston; mai degrabă, nu la bărbaţii aceia în sine, cât la „deghizările” pe care le aleseseră. Aşa cum am menţionat mai devreme, unii dintre ei erau îmbrăcaţi ca „mohicanii”, probabil cu feţele vopsite şi pene. Nu ştim cu certitudine dacă au făcut-o pentru a se camufla sau pentru a-i intimida pe marinari, dar ştim că adevăraţii mohicani s-au aliat în general britanicilor împotriva coloniştilor... şi s-au numărat printre cei mai mari perdanţi ai războiului. Ca şi negrii americani pro-britanici, ei s-au alăturat puterii imperiale din interes personal disperat. La urma urmelor, tratatul britanico-canadian fusese cel care-i oprise pe colonişti să pătrundă în mai multe dintre teritoriile lor.

Aşadar, cine erau ei?

Mohicanii, care-şi spuneau *kanien’keha:ka*, sau „oamenii din locul cremenii”, deoarece erau mari specialişti în silex, pe care îl utilizau pentru vârfurile săgeţilor şi suliţelor, au fost una dintre cele mai importante populaţii de irochezi de pe coasta Americii. Teritoriul lor se întindea din nordul actualului stat New York, prin Vermont până în sudul Canadei, şi făcuseră comerţ cu blănuri cu olandezii de la începutul anilor 1600. Spre sfârşitul secolului, erau aliaţii britanicilor împotriva francezilor, iar când izbucnise războiul se alăturaseră aproape toţi Coroanei. Aceasta nu se datora vreunei afecţiuni speciale pentru George al III-lea, ci faptului că ştiau perfect ce voiau coloniştii: teritoriile lor tradiţionale de vânătoare.

Povestea era veche. Primii colonişti englezi abia supravieţuiseră iernii în noul lor teritoriu, Virginia. Măcinaţi de boli şi foamete şi împinşi ocazional la canibalism, ei

fuseseră salvaţi de ajutorul dat de băştinaşi. Dar îndată ce numărul coloniştilor crescuse şi ei se înrădăcinaseră mai bine, atacurile împotriva băştinaşilor se înmulţiseră. S-a argumentat convingător că războiul sălbatic purtat de soldaţii englezi elisabetani împotriva irlandezilor îi pregătise să-i vadă pe americanii nativi ca fiind la fel de barbari, ba chiar subumani. În ochii englezilor nu exista mare deosebire între clanurile de irlandezi ce purtau mantii şi locuiau în colibe şi satele din lemn ale americanilor [198]. Aceştia nu păreau să practice agricultura (deşi băştinaşii din Massachusetts chiar cultivau pământul), aşa că meritau pe bună dreptate să-şi piardă teritoriile. În 1608, la numai un an după sosirea primilor colonişti, conducătorii „indieni” protestau: „Am auzit că aţi sosit de sub Lume, ca să ne luaţi Lumea.”

Până în anii 1620, izbucnise război deschis; dar coloniştii beneficiau de puterea armelor de foc pentru a distruge satele băştinaşilor. Rând pe rând, triburile au fost împinse de pe domeniile lor, ucise de boli noi, înfometate şi atacate.

Succesul celor treisprezece colonii s-a clădit pe seama distrugerii populaţiei locale, care era complet nepregătită cultural pentru o economie bazată pe proprietate privată şi agricultură staţionară. La începutul cărţii, am văzut cât de contraintuitivă şi dificilă fusese mutaţia de la vânători-culegători la agricultori în Eurasia. Acolo fuseseră necesare multe mii de ani. În America, s-a aşteptat ca băştinaşii să realizeze mutaţia respectivă în ani sau chiar luni. În 1789, într-o petiţie sfâşietoare către conducerea din Connecticut, tribul Mohegan a afirmat că în trecut strămoşii lor cunoscuseră abundenţa: „Când doreau Carne, ei intrau doar puţin în Tufişuri cu Armele lor şi în Curând aduceau acasă vânat bun, Raton, Urs şi Păsări... şi nu cultivau decât puţin Porumb şi Fasole şi nu creşteau Vite sau Cai, fiindcă nu aveau nevoie”. Acum însă erau siliţi să lucreze pământul, să crească animale şi să ridice garduri, fiindcă teritoriile de vânătoare dispăruseră. Doar cei mai puternici prosperau „şi sărmanele Văduve şi Orfani Trebuie împinşi la o parte, unde Plâng, Flămânzesc şi mor.” [199]

În alianţele lor schimbătoare şi în războaiele lor, mohicanii, ca mulţi alţi americani nativi, încercau doar să păstreze suficiente pământuri pentru vânătoare şi pescuit pentru a-şi menţine modul tradiţional de viaţă. Ei ştiau că cedau teren, chiar dacă tratatul de la Quebec le câştigase timp. După ce făcuseră parte din tabăra învinsă în Războiul de Independenţă, fuseseră siliţi să se refugieze mai departe spre vest şi nord în Canada. În noile State Unite, un personaj de seamă ca Thomas Jefferson avea să scrie în anul culminant 1776 că el era în favoarea purtării războiului în inima teritoriilor indiene: „Dar nu m-aş opri acolo. N-aş înceta niciodată să-i urmăresc, câtă vreme va mai rămâne măcar unul de partea aceasta a fluviului Mississippi. Nu vom înceta niciodată să-i urmărim cu război, cât timp va mai rămâne unul pe faţa pământului.” [200]

Acesta era adevăratul glas al tinerei republici însetate după pământ. În câteva decenii după obţinerea independenţei de la britanici, triburile Creek, Choctaw, Chickasaw şi Cherokee au fost atacate, ameninţate, masacrate, alungate şi puse în faţa unor tratate lipsite de sens de către colonişti şi liderii lor, care-i demonizau ca pe sălbatici. Aceeaşi soartă avea să se abată asupra triburilor de pe şesurile de dincolo de Mississippi, aşa cum prevăzuse Jefferson: Cheyenne, Arapho, Sioux şi Pawnee. Pentru o scurtă perioadă, băştinaşii americani fuseseră prezentaţi sub o aură romantică sau duşi în capitalele europene, unde să se holbeze spectatorii la ei. Dar după ce începuse să acţioneze raţiunea colonizării şi a confiscării pământurilor, ei au trebuit înlăturaţi.

Falşii mohicani din Boston se revoltaseră dintr-o combinaţie de motive. Ei aveau motive întemeiate să deteste taxele fără a fi reprezentaţi în Londra şi „libertatea” nu era doar un termen făţarnic. Însă pe măsură ce priveau înainte spre o lume mai spaţioasă şi mai bogată numai a lor, eliberată de ierarhiile şi bigotismele religioase ale Europei, ei ştiau că aceea va fi disponibilă numai pentru că altă populaţie liberă, băştinaşii americani, era sortită pieirii. Şi nu erau singurii.

SĂLBATICI NOBILI

Răpirea fusese încununată de succes şi îndeplinită fără remuşcări. Un tânăr locotenent din Marina Regală Britanică aflat la comanda a două ambarcaţiuni cu marinari, soldaţi şi deţinuţi zărise nişte băştinaşi pe plajă. Britanicii ridicaseră un peşte proaspăt şi gras, ademenindu-i pe băştinaşi să intre în apa puţin adâncă. Doi aborigeni luaseră peştele cu încântare şi începuseră să danseze, moment în care fuseseră înhăţaţi şi încătuşaţi. Alţii sosiseră în fugă să privească. Ulterior, locotenentul a scris că hărmălaia bărbaţilor, ţipetele femeilor şi copiilor de pe plajă şi starea „amărâţilor" pe care-i capturase transformase totul într-o scenă tulburătoare, „misiunea cea mai neplăcută pe care am primit vreodată ordin s-o execut" [201].

Unul dintre aborigenii capturaţi avea să evadeze relativ repede. Celălalt, Woolawarre Bennelong, avea să înveţe engleza, să deprindă să se îmbrace în haine din ţesături groase şi piele, cu nasturi şi catarame, ba chiar să viziteze staţiuni climaterice din Anglia şi Londra, participând la spectacole de teatru şi concerte şi la o şedinţă a Camerei Comunelor înainte de a reveni acasă. El rămâne până azi un personaj faimos, chiar dacă ambiguu, din Australia.

Răpirea lui Bennelong a făcut parte din una dintre cele mai bizare coliziuni de popoare cauzate de epoca imperiilor. De o parte se aflau englezii, scoţienii şi irlandezii, un melanj de marinari, soldaţi şi delincvenţi – bărbaţi, femei şi copii – care supravieţuiseră unui voiaj de coşmar pe oceane, pentru a putea fi aruncaţi cât mai departe de Marea Britanie. Cu excepţia câtorva ofiţeri, toţi erau, în felul lor, victimele unei revoluţii în economia micii insule din nord. În Anglia şi Scoţia rurală, existenţa tradiţională a ţăranilor, care cultivau pământurile comune şi strângeau lemne de foc, vânau în păduri şi-şi hrăneau animalele de lângă case, se apropia finalmente de sfârşit. O agricultură mai eficientă avea să ajute la hrănirea noilor comunităţi din jurul fabricilor, dar simultan acestea au împins hoarde numeroase de sărmani spre oraşele aglomerate, unde mulţi

au fost siliţi să recurgă la delicte mărunte pentru a supravieţui. Unii au fost spânzuraţi, unii au fost aruncaţi în temniţe mici şi murdare, iar alţii au fost expulzaţi, „transportaţi” într-o lume nouă.

În lumea aceea nouă de la celălalt capăt al lumii, se aflau între 750 000 şi un milion de oameni, ce sosiseră în Australia în una dintre primele migraţii din Africa, poate cu vreo cincizeci de mii de ani în urmă, poate chiar mai devreme. Ei înaintaseră spre sud în lungul coastelor Asiei, folosindu-se de poduri de pământ ce nu mai există acum, şi reuşiseră de asemenea traversări formidabile ale mării. Găsiseră un continent cu propriile lui plante şi animale unice, printre care lei marsupiali, animale similare urşilor marsupiali, dar de mărimea hipopotamilor şi canguri carnivori gigantici (care au dispărut în scurt timp).

Înainte de sosirea corăbiilor europene, aborigenii trăiau în vreo două sute cincizeci de triburi, fiecare cu limbajul lui propriu subtil diferit şi compus din triburi subsidiare; ele aveau un sistem politic similar cu al băştinaşilor americani şi, se presupune, cu al europenilor şi chinezilor în etapa de vânători-culegători. Vânătorii-culegători australieni nu practicaseră agricultura clasică, deoarece pătura de sol era în majoritate subţire şi nu existau ierburile şi vegetalele necesare dezvoltării, ci practicaseră agricultura prin foc: ardeau plantele, pentru a permite creşterea altora noi; în plus, începuseră să dezvolte sisteme de canale, capcane pentru pescuit şi sate de locuit în timpul iernii – iar toate astea înainte de invazia britanică.

Jared Diamond afirmă că, dacă nu s-ar fi petrecut în 1788 colonizarea europeană, aborigenii „ar fi putut în câteva mii de ani să devină producători de hrană, îngrijind iazuri cu peşti domesticiţi şi crescând cartofi-dulci australieni şi plante cu seminţe mici” [202]. Cu alte cuvinte, peste câteva mii de ani, ei ar fi putut ajunge la nivelul celor din Catal-hüyük din urmă cu 7 500 de ani. Deosebirile acelea aparent mărunte de floră, faună şi climă produseseră un tip uimitor de divergenţe omeneşti. Izolaţi

de restul istoriei umane, australienii aveau propriile lor moduri de înţelegere a lumii, propriile lor poveşti, ritualuri, arte şi hărţi mintale complet diferite.

Când primele corăbii europene au apărut în largul coastei Australiei, ei le-au crezut insule mişcătoare populate de spectrele cu piei albe ale strămoşilor lor. Perucile şi părul lung al marinarilor i-au făcut să creadă că erau femei. Când marinarii britanici şi-au dat pantalonii jos pentru a-şi dovedi bărbăţia, aborigenii le-au oferit femei cu speranţa că, satisfăcuţi, vor pleca. Neînţelegerea reciprocă era mai vastă decât oceanele ce separau popoarele acelea.

Aşa se face că Bennelong a devenit un călător temporal, care s-a deplasat între epoca preistorică şi lumea industrială. El fusese răpit, deoarece colonia britanică din actualul Sydney se străduia să înţeleagă lumea cea nouă. Guvernatorul ei, Arthur Phillip, spera să comunice cu băştinaşii, să înveţe cum să-i oprească de a-i ataca pe oamenii lui şi de a fura. El trebuia să explice că britanicii sosiseră în pace, dar pentru totdeauna, iar pentru asta trebuia să existe un translator. „Baneelon”, cum l-a numit unul dintre soldaţi, urma să fie intermediarul. Când a ajuns la palisada britanică, a raportat acelaşi soldat, era „de statură potrivită şi bine făcut” [203]. Era de asemenea acoperit cu un număr incredibil de cicatrice. Avusese variolă, o molimă adusă în Australia de condamnaţi şi marinari anteriori, dar cicatricele se vedeau şi pe cap, ca şi urmele unei suliţe ce-i străpunsese braţul şi un picior. Jumătate din degetul mare îi lipsea şi avea o cicatrice ciudată pe dosul mâinii. „Iubirea şi războiul păreau să fie ocupaţiile lui favorite; şi în ambele suferise serios.” Bennelong cânta, dansa şi se amuza, totuşi nu dorea, în chip straniu, să-şi explice rana de pe mână. În cele din urmă a mărturisit: fusese făcută de dinţii unei femei din alt trib, pe care o răpise fără voia ei.

Povestea lui Bennelong arată de asemenea cum atitudinile europene faţă de „sălbatici” aveau să se deplaseze de la o extremă la alta în timp remarcabil de scurt. La nici douăzeci

de ani înainte de începerea colonizării Australiei de către condamnaţi şi gardienii lor, băştinaşii fuseseră admiraţi de căpitanul Cook şi faimosul lui naturalist-asistent, sir Joseph Banks, când Cook „descoperise” coasta New South Wales. Aceea a fost epoca „sălbaticului nobil”, un termen utilizat prima dată în anii 1670, dar o idee esenţială în Iluminismul târziu. „Sălbatic” însemna pur şi simplu „nedomesticit”, iar filosofi precum contele de Shaftesbury susţinuseră că omenirea era înnăscut morală – oamenii primitivi care erau descoperiţi de exploratori puteau să arate altfel şi să nu poarte haine, însă puteau să fie la fel de buni sau mai buni decât orice creştin civilizat. Patima lui Bennelong pentru femeile din triburi rivale şi promptitudinea cu care folosea violenţa împotriva lor reprezentau un avertisment împotriva idealizării unor asemenea oameni; totuşi în scurt timp, departe ca acela să fi fost pericolul, europenii aveau să-i vadă pe băştinaşi ca subumani, ba chiar să-i vâneze pentru distracţie.

Să înţelegi alţi oameni şi alte locuri... sau să-i posezi?

La exploratorii europeni din secolul al XVIII-lea, instinctul nobil şi lăcomia s-au combinat inextricabil. Animale noi, plante noi şi societăţi noi au înflăcărat imaginaţia. Naturalişti, botanişti şi geografi porneau la bordul corăbiilor înarmate ale căror drapele aveau după aceea să fie înfipte pe plaje şi promontorii, iar teritorii să fie revendicate ca proprietăţi ale unor regi îndepărtaţi – un George sau un Ludovic. Este totuşi bine de precizat că mulţi dintre exploratorii aceia aveau minţile mai deschise decât ne-ar putea lăsa să credem istoria ulterioară a imperiului. Astfel, căpitanul Cook, când i-a întâlnit pentru prima dată pe aborigenii din Australia în 1770, fusese avertizat de preşedintele Societăţii Regale din Londra să fie răbdător cu toţi băştinaşii şi să nu uite că „vărsarea unui singur strop de sânge al oamenilor acelora este o crimă de cel mai înalt grad... ei sunt deţinătorii naturali şi, în sensul cel mai strict al cuvântului, legali ai regiunilor pe care le locuiesc”.

Asemenea oameni aveau dreptul să respingă invadatorii. [204] În acelaşi timp însă Cook primise şi ordine secrete de a revendica teritorii noi în numele regelui George – o contradicţie flagrantă.

Prima impresie a lui Cook despre australieni i-ar fi încântat pe cei mai idealişti filosofi europeni. El a fost foarte surprins de vigoarea şi sănătatea lor, de părul curat şi fără păduchi, ca şi de lipsa lor de interes faţă de obiectele materiale, nu doar faţă de haine: „Aceeaşi indiferenţă care i-a împiedicat să cumpere bunuri de la noi i-a împiedicat de asemenea să încerce să le fure.” [205] Căpitanul a considerat că erau fericiţi fiindcă nu cunoşteau confortul „de prisos, dar necesar” al Europei. Lui Cook, care provenea dintr-o familie săracă din Yorkshire şi se străduise din greu pentru a sui scara ierarhică, i-a plăcut de asemenea egalitatea societăţii lor: „Ei nu râvnesc case măreţe, servitori şi mobile etc., trăiesc într-o climă caldă şi senină şi se bucură de un aer foarte sănătos, aşa că au puţină nevoie de îmbrăcăminte.” [206] Părea un fel de paradis.

Cook şi marinarii lui traversaseră Pacificul din Tahiti, unde corabia sa *Endeavour* oprise pentru trei luni şi unde găsiseră un paradis încă şi mai uluitor, un tărâm care li s-a părut un loc al libertăţii sexuale şi inocenţei. Cook era însoţit de aristocratul Banks, pe atunci în vârstă de douăzeci şi şase de ani. Banks s-a culcat cu localnice şi a învăţat câte ceva din limbajul tahitian, le-a studiat obiceiurile şi a sfârşit prin a se identifica atât de mult cu viaţa insularilor, încât a dansat dansuri rituale de bocire, gol-puşcă, cu corpul mânjit cu cărbune şi cenuşă albă de frasin, alături de un şaman, două femei goale şi un băiat. Pentru exploratorii britanici şi pentru cei francezi care-i precedaseră, tahitienii au părut un popor aproape ideal de sălbatic – sălbatic într-un sens bun al termenului.

Banks era un produs al Iluminismului, deschis către nou, dispus să se bucure de câinele la proţap gătit de tahitieni, să admire ciudatul lor sport acvatic, surful, şi să admită că trupurile le erau curate şi îngrijite, ba chiar şi că gustul

uleiului lor de cocos favorit părea tot mai acceptabil după ce începeai să te familiarizezi cu el: „Deşi rânced, uleiul lor este preferabil mirosului neplăcut al picioarelor şi subsuorilor atâtor europeni.” [207]

Prin urmare, primul contact britanic cu aborigenii de pe coasta de est a Australiei a fost prietenos în chip precaut. Cook, Banks şi ofiţerii corabiei au descoperit că le venea greu să se facă înţeleşi şi că era imposibil de făcut comerţ cu bărbaţii arătoşi şi băieţii de pe plaje, care erau acoperiţi cu cicatrice de luptă, dar păreau neatinşi de vreo boală. Uscatul părea plăcut de cald, înmiresmat şi relativ pustiu, dar în acelaşi timp abunda în plante necunoscute şi animale stranii, dintre care multe se deplasau ţopăind. Pe atunci n-a fost utilizat numele „Australia” – el provine din termenul latinesc pentru „sud” – *australis* – şi apăruse pe hărţi timpurii ca un posibil tărâm necunoscut, sau poate îşi avea originea de la un explorator spaniol, care l-a botezat după monarhul său de atunci, Filip al III-lea, a cărui familie era austriacă.

Însă coasta pe care Cook a numit-o New Wales şi New South Wales avea să se întipărească limpede în mintea lui Banks când a revenit acasă. El era fermier şi botanist, şi credea că zonele de pe ţărmurile Australiei, unde existau şi surse de apă, puteau fi uşor cultivabile de fermierii europeni, pentru a creşte vite, oi şi grâu. Şi ca proprietar bogat de terenuri şi savant, Banks a devenit un personaj influent în Londra georgiană. El a fost membru al Consiliului Privat al regelui, al Societăţii Regale şi al multor altor instituţii academice. Dansatorul gol din Tahiti a devenit un potentat dolofan de pe Piccadilly, aventurierul şi colecţionarul ciufulit a devenit păianjenul din centrul unei plase de dezbateri botanice şi academice şi a fost numit consilierul lui George al III-lea pentru Grădina Botanică Regală din Kew. De aceea n-a fost deloc o surpriză ca Parlamentul să-l consulte când s-a căutat un loc pentru trimiterea condamnaţilor.

Problema aceea devenise acută. Cu o populaţie urbană care creştea rapid şi un Cod Penal „sângeros”, care la un moment dat enumera 220 de delicte ce puteau fi pedepsite prin spânzurătoare, Marea Britanie avea nevoie de o modalitate alternativă pentru a-şi trata condamnaţii. Opinia publică devenea tot mai dezgustată de practica uciderii celor mai săraci, inclusiv spânzurarea copiilor, chiar şi pentru furtişaguri mărunte. Pe durata a şaizeci de ani începând din 1770, aproximativ 35 000 de persoane au fost condamnate la moarte, însă numai 7 000 au fost spânzurate. [208] Închisorile britanice erau puţine şi respingătoare. Pentru mulţi, transportarea condamnaţilor cu corăbiile altundeva părea alternativa umanitară. Înainte ca britanicii să-şi piardă coloniile americane, aproximativ şaizeci de mii de condamnaţi fuseseră trimişi acolo să muncească pământul câţiva ani, până îşi câştigaseră libertatea. După ce independenţa Statelor Unite anulase opţiunea respectivă, condamnaţii fuseseră ţinuţi în corăbii vechi şi jalnice, fără catarge, amarate la malurile Tamisei. Pe termen lung, soluţia aceea era însă periculoasă şi nepractică, iar miniştrii au fost siliţi să caute altă colonie penală.

Banks a sugerat Australia, unde, ca şi pe continentul american, condamnaţii britanici puteau dezvolta o ţară nouă, pentru ca apoi să se bucure de libertate. Golful Botany, botezat de Cook în cinstea entuziasmului lui Banks faţă de vânătoarea de plante, a fost ales ca loc potrivit. În mai 1787, „Prima Flotă” de unsprezece corăbii, care purtau 775 de condamnaţi – dintre care 192 femei – plus 645 de soldaţi, oficiali şi membri ai familiilor acestora, a pornit într-un teribil voiaj de treizeci şi şase de săptămâni. Deţinuţii fuseseră condamnaţi pentru diverse delicte mărunte, aproape toate implicând furtul – de la haine, ceasuri şi mâncare până la jafuri repetate. (Deportarea pentru delicte politice, mai ales după rebeliunea Feniană, avea să apară mai târziu.) Primii dintre cei 165 000 de condamnaţi au sosit în Australia pe 20 ianuarie 1788, iar practica a fost abolită abia în anii 1850, cu puţin înainte de migraţia mult mai însemnată cauzată de goana după aur din Australia.

La conducerea Primei Flote se afla Arthur Phillip, marinar de carieră, admirator şi corespondent al lui Banks. El a înţeles repede că Golful Botany nu era nici pe departe atât de primitor pe cât o sugera denumirea şi a transferat noua colonie în apropiatul Port Jackson (numind golful în care ancoraseră prima dată „Sydney”, după lordul Sydney, secretarul de Interne în conformitate cu ale cărui ordine acţiona.) Băştinaşii însă nu au fost prietenoşi, ci i-au întâmpinat pe primii colonişti cu strigăte de „*Warra, warra, warra!*”, care înseamnă „Plecaţi, plecaţi, plecaţi!” [209] Când coloniştii n-au plecat, ci au început să ridice colibe, ei s-au confruntat cu atacuri şi incursiuni periodice din partea celor aproximativ o mie cinci sute de oameni care locuiau deja în zonă, clanuri ale populaţiei Eora.

Phillip era un marinar ambiţios şi poliglot provenit dintr-o familie sărmană şi se considera un iluminist modern. Corespondase cu Banks şi nu intenţiona să conducă doar o închisoare vastă. El a insistat pentru primatul legii şi emanciparea finală a coloniştilor condamnaţi, promiţând că în New South Wales nu va exista „sclavie”. Începutul a fost totuşi dur, aducând uneori noua colonie aproape de moartea prin înfometare. Biciuiţi şi mustraţi, şi cu totul ocazional spânzuraţi, fermierii lipsiţi de entuziasm au supravieţuit cu raţiile pe care le aduseseră, completate uneori de corăbiile britanice de aprovizionare, până au învăţat să cultive pământul şi să îngrijească cirezile celorlalţi emigranţi de la bordul navelor: vacile.

Mai îngrijorată de războaiele cu francezii, Londra a părut să fi uitat de ei, dar în cele din urmă au sosit alte flote şi mai mulţi condamnaţi, iar colonia a crescut.

Phillip dorea ca aborigenii, furioşi şi derutaţi de invadatori, să fie bine trataţi şi le-a spus soldaţilor şi coloniştilor că vor sfârşi în ştreang dacă îi vor omorî. Regele îi poruncise să stabilească legături cu băştinaşii – „să se străduiască prin toate mijloacele posibile să întemeieze o relaţie cu băştinaşii şi să le câştige afecţiunea, impunându-le tuturor supuşilor să trăiască în amiciţie şi înţelegere cu ei” [210].

Totul ar fi fost perfect, dacă clanurile din regiune ar fi fost pur şi simplu de acord să renunţe la portul lor şi la zona excelentă de pescuit, ceea ce nu s-a întâmplat. Unul dintre ofiţerii lui Phillip, căpitanul de marină Watkin Tench, a scris că „păreau dornici să ne evite, de frică, gelozie sau ură. Când se întâlneau cu albi singuri şi neînarmaţi, uneori îi omorau, alteori îi răneau". Tench a ajuns la concluzia că aborigenii erau de fapt „omenoşi şi generoşi" şi răspundeau doar la „ultragii neprovocate" ale albilor. [211] Trebuia deschisă un soi de comunicaţie şi aşa s-a ajuns la capturarea lui Bennelong, un bărbat însurat în vârstă de vreo douăzeci şi cinci de ani din clanul Wangal.

Bennelong a rămas cu Phillip timp de şase luni şi a dezvoltat cu el o relaţie strânsă, numindu-l „tată" şi acordându-i un nume nativ, înainte de a dispărea din nou în tufişuri.

După ce a redevenit liber, l-a convins pe Phillip să vină şi să se întâlnească cu el în timp ce poporul său sărbătorea găsirea unei balene eşuate pe uscat. Probabil ca o chestiune de onoare, el a cerut după aceea ca umărul guvernatorului să fie străpuns cu suliţa de un „înţelept". Istoricul australian Thomas Keneally susţine că a fost consecinţa naturală a obiceiului aborigen de pedepsire prin împungerea cu suliţa, iar Bennelong l-ar fi pedepsit astfel pe Phillip „pentru toate: pentru peştele şi vânatul furat, pentru îngâmfarea britanicilor de a campa permanent fără permisiune, pentru armele şi năvoadele furate... strigătele aleatorii ale băştinaşilor, blestemul variolei, misterioasele infecţii genitale ale femeilor şi apoi ale bărbaţilor". Dovedind însă o înţelegere remarcabilă, Phillip a poruncit să nu aibă loc niciun fel de represalii, iar când s-a vindecat de pe urma rănii serioase, a reînnodat prietenia cu Bennelong, după care a urmat o perioadă de relaţii mai bune între colonişti şi băştinaşi. N-avea să dureze însă prea mult.

În 1792 când Phillip a revenit acasă, a fost însoţit de Bennelong şi un tânăr aborigen, cumva ca nativii americani

de felul prinţesei Pocahontas care fuseseră aduşi mai înainte. Când a fost purtat prin Londra şi dus la teatru, la curtea regală şi în oraşe provinciale, Bennelong n-a părut să atragă atenţia pe care o stârniseră „sălbaticii” anteriori, poate din cauza faptului că valoarea de noutate se diminuase. Sau poate pentru că New South Wales era deja văzut ca o groapă de gunoi sinistru de practică pentru britanicii nedoriţi, nu ca un paradis exotic.

S-a considerat în general că Bennelong a revenit acasă, unde a dus o viaţă tristă, respins de semenii lui, şi a murit din cauza alcoolului în Sydney; respins în acelaşi timp şi de colonişti, care abandonaseră ideea sălbaticului nobil în detrimentul dispreţului rasist. Povestea adevărată pare să fie mai puţin extremă, deşi nu mai puţin dureroasă. Bennelong a continuat în calitate de consilier pentru britanici şi a învăţat engleza suficient de bine pentru a coresponda cu familia Phillip din Marea Britanie. El a menţinut de asemenea o poziţie influentă printre aborigeni şi a devenit liderul unui clan de o sută de persoane. „Luptele de onoare”, ce implicau aruncarea de suliţe către bărbaţi care trebuiau să se apere cu scuturi, reprezentau o parte importantă din viaţa aborigenilor şi Bennelong a participat frecvent la ele. S-a recăsătorit şi a avut un fiu şi a sfârşit prin a ajunge un bătrân respectat. Însă pe măsură ce coloniştii au ocupat mai mult teritoriu şi relaţiile cu băştinaşii s-au deteriorat, noţiunea unui tip de coexistenţă paşnică sau prietenie s-a prăbuşit.

Bennelong a murit la vârsta de cincizeci de ani, poate, parţial, din cauza abuzului de alcool, dar admirat de propriul său popor. *Sydney Gazette* însă, vorbind în numele coloniştilor, l-a numit în ferparul ei nu un „sălbatic nobil”, aşa cum ar fi putut spune căpitanul Phillip sau tânărul Joseph Banks, ci mai degrabă „un adevărat sălbatic, care n-a fost cizelat din forma şi caracterul pe care i le-au dat natura”. N-a durat mult până ce admiraţia Iluminismului pentru vânătorii-culegători ce trăiau fără haine sau ipocrizie s-a denaturat ea însăşi în dispreţ colonialist.

În cele din urmă, colonizarea a însemnat forţă, nu prietenie. Oamenii goi atât de admiraţi de Cook pentru onestitatea lor fuseseră alungaţi de pe pământurile lor pentru că Marea Britanie avea nevoie de un loc unde să-şi trimită pungaşii, oameni ale căror familii fuseseră de asemenea alungate de pe pământurile pe care trăiseră generaţii. Industrializarea şi colonizarea au implicat numeroase migraţii şi expulzări. În Australia, unii aborigeni au recurs la revoltă directă. Unul dintre ei, Pemulwuy, a întreprins o ultimă acţiune în 1797: a fost împuşcat de şapte ori şi capturat. A evadat, cu o cătuşă de fier la un picior, şi a fost omorât în 1802. Capul lui retezat a fost trimis colecţiei marelui iubitor al Australiei, sir Joseph Banks.

Australia nu este decât unul dintre episoadele mai dramatice ale unei poveşti care s-a repetat în Americi, în Africa şi în Orientul Îndepărtat. Printre victimele ei avea să se numere optimismul Iluminismului.

REVOLUŢIA

S-au strâns laolaltă, alcătuind o armată de cetăţeni patrioţi care se declarau pentru libertate – „un drept inalienabil... provenit cu adevărat de la popor” – şi foloseau un cuvânt nou în politica europeană. Amintindu-şi de Atena, ei s-au numit „democraţi” şi au anunţat că pământul nu aparţinea aristocraţilor detestaţi sau monarhului, ci poporului.

Purtând panglici şi muschete, le-au cerut oamenilor de rând: „Înarmaţi-vă, adunaţi-vă şi preluaţi stăpânirea pământurilor”. Mai întâi un oraş, apoi altul au căzut înaintea acelei mişcări revoluţionare. Scena nu era însă Parisul în 1789, ci Olanda cu patru ani mai devreme, unde rebelii declaraseră o nouă Constituţie, iar „Corpurile Libere” ocupaseră Utrechtul şi apoi Amsterdamul. La fel cum avea să se întâmple în curând în Franţa, simbolurile au devenit atotimportante: conducătoare pe atunci era dinastia de Orania, aşa că a fost interzisă culoarea oranj; până şi morcovii trebuiau vânduţi cu frunzele verzi... sau deloc. Olandezii însă erau un popor mic şi când l-au iritat pe

regele prusac, arestându-i o rudă, armata acestuia a invadat şi a înăbuşit cu uşurinţă dovada aceea neliniştitoare de idealism democratic.

Înăbuşirea Revoluţiei Franceze avea să fie ceva mai dificilă. Când monarhia Bourbon s-a prăbuşit până la urmă, prinsă în datorii şi paralizată politic, Franţa era naţiunea cea mai măreaţă din Europa, centrul ideilor şi al modei. Franceza era limba internaţională a diplomaţiei şi societăţii rafinate. Armatele ei erau imense şi flota, care deocamdată nu fusese umilită de Nelson, părea copleşitoare. Parisul susţinea că este capitala civilizaţiei şi pentru mulţi, care abia dacă ştiau de existenţa Chinei sau Japoniei, aceasta părea o afirmaţie de la sine înţeleasă. De aceea impactul Revoluţiei Franceze – cel mai important eveniment din politica europeană după căderea Imperiului Roman de Apus – avea să fie resimţit de restul continentului şi s-a dovedit chiar mai importantă. Alături de revoluţia industrială, a fost una dintre două schimbări concurente de pe scena europeană care au alterat fără îndoială istoria omenirii.

Revoluţia din Paris a lăsat o moştenire şi mai greu de cântărit. A oferit lumii noţiunile de „stânga” şi „dreapta”. A introdus în discursul politic „drepturile omului” în sensul modern şi a influenţat constituţiile ţărilor de pe tot globul. Chiar în timpul desfăşurării ei, atât cei fascinaţi, cât şi cei îngroziţi de ea, au înţeles-o ca pe un punct de cotitură al istoriei, începutul unei epoci noi. A demonstrat de asemenea cât de scurt este drumul de la idealuri abstracte la represiune sângeroasă, deoarece a fost prima revoluţie care şi-a devorat pruncii – cu lăcomie, în public şi rapid. Impactul ei iniţial asupra Europei n-a adus libertatea la care sperau unii ca Beethoven şi Wordsworth, ci a aruncat din nou continentul în război, foamete şi represalii. Se spune că diplomatul american Henry Kissinger îl întrebase în 1972 pe liderul chinez comunist Zhou Enlai care considera că fusese impactul Revoluţiei Franceze, la care primise răspunsul: „E prea devreme de spus.” Poate că după patruzeci de ani afirmaţia aceea nu mai este chiar adevărată.

Aproape totul despre Revoluţia Franceză este controversat, mai puţin momentul declanşării ei. Totul a început când Ludovic al XVI-lea a convocat o instituţie străveche, numită „Stările Generale” în ziua de duminică 5 mai 1789. Organismul acela intenţiona să reprezinte cele trei grupări de interese diferite din Franţa – nobilimea, clerul şi „starea a treia”, care-i reprezenta pe toţi ceilalţi, de la negustori avuţi la ţărani. Aşa cum am văzut, Bourbonii absolutişti se descurcaseră fără Stările Generale, dar acum Ludovic spera că acel proto-Parlament îl va ajuta să strângă taxe, mai ales de la aristocraţi. Franţa suferea deja de o criză familiară în care datoriile care creşteau şi baza de taxare prea restrânsă însemnau că modul vechi de conducere nu mai putea fi susţinut – ceva ce se întâmplase cu dinastiile chineze Ming şi Qing şi de asemenea cu dinastia britanică Stuart.

În Franţa, în ciuda teoriei absolutismului regal, marii latifundiari, clerul şi cele mai puternice concerne comerciale se bucurau de imunitate înaintea majorităţii taxelor, ba chiar şi faţă de alte restricţionări legale. Exista o reţea deasă de acorduri sacrosancte pe care cineva, cumva, trebuia să o reteze, pentru a nu se ajunge la falimentul Coroanei franceze. Poziţia fusese dramatic înrăutăţită de decizia de a-i ajuta şi a-i finanţa pe rebelii americani împotriva regelui britanic George al III-lea, care ajutase la alinarea mândriei rănite a Franţei pentru pierderea teritoriilor ei din India şi Canada în faţa britanicilor, dar transformase problema datoriei pe termen lung din maladie într-o criză letală. În acelaşi timp, o succesiune de veri dezastruoase şi creşterea inflaţiei făceau aproape intolerabilă viaţa pentru sărmanii din mediul rural, care nu avuseseră nici aşa un trai uşor. Ludovic şi miniştrii săi trebuiau să găsească un răspuns spectaculos, dar convocarea Stărilor Generale, care fuseseră inactive vreme de 175 de ani, avea să se dovedească puţin prea spectaculoasă. Ludovic trebuia să-şi fi amintit istoria Angliei şi miza riscantă similară încercată de Carol I când avusese nevoie de bani de la Parlamentul londonez.

Pe 17 iunie, „a treia stare” formată din reprezentanţi (în principal avocaţi, oficialităţi, negustori şi jurnalişti) a surclasat celelalte două stări, insistând pentru lucrări comune şi s-a declarat Adunare Naţională. Incapabil sau nedoritor să suprime noua instituţie insurgentă, Ludovic a constatat că ordinea publică începea să se destrame în capitală. Pe 13 iulie, revoluţionarii au distrus posturile de vamă din jurul Parisului, care reprezentau autoritatea regală, iar în ziua următoare, 14 iulie, au devastat alt simbol (deşi în majoritate pustiu) al *ancien régime*: fortăreaţa şi închisoarea Bastilia. Un talaz de violenţă a străbătut apoi Franţa – abaţiile au fost atacate, aristocraţi bogaţi au fost asaltaţi, iar călugări şi călugăriţe au fost ucişi. Unele oraşe s-au declarat autonome.

Însă puterea suferise o mutaţie decisivă. Convenţia, care promulga legi noi pe măsura desfăşurării evenimentelor, a rescris Constituţia Franţei. Iniţial s-a părut că regele putea fi inclus în noua ordine. Revoluţionarii au distrus vechiul sistem al provinciilor franceze şi le-au transformat în departamente moderne, au preluat domeniile Bisericii pentru stat, i-au declarat pe toţi oamenii egali înaintea legii, au pus sfârşit cenzurii şi torturilor, au anulat privilegiile nobililor şi aparatul şerbiei şi au început să clădească un sistem guvernamental cu adevărat reprezentativ. A fost o cascadă de schimbări nemaiîntâlnite până atunci în istorie. Pe 26 august, Adunarea Naţională a emis „Declaraţia drepturilor omului”, ale cărei promisiuni de libertate, fraternitate şi egalitate au răsunat în toată Europa, încântându-i pe tineri şi pe optimişti şi stârnind nelinişstea curtenilor de pretutindeni. Speriat, Ludovic al XVI-lea a fost silit să participe la o slujbă cu conducătorii revoluţiei, pentru a-i celebra realizările remarcabile. Lumea s-a minunat.

În fiecare etapă succesivă însă, presiunile războiului, foametea şi frica au împins spre poziţii tot mai extreme diversele organisme care au condus revoluţia. Adunarea Legislativă, care a înlocuit Adunarea Constituantă după alegerile din septembrie 1791, a fost şi mai de stânga,

după care a fost înghiţită în urma declarării unei Convenţii Naţionale republicane. În anii 1792–1795, aceasta a intrat sub controlul unei grupări extremiste ai cărei membri se autointitulau „iacobini”. Revoluţia a părut în pericol, înconjurată de inamici prusaci şi austrieci şi ducând război cu britanicii peste hotare. Gloata din Paris, sanculoţii – săracii cu pantaloni zdrenţăroşi –, a fost intimidată şi în acelaşi timp manipulată de un fenomen nou: demagogii populari, înrudiţi cu liderii radicali din etapa finală a Republicii romane.

Ameninţările germane cu răzbunări sângeroase dacă regele va fi pus în pericol au avut exact efectul opus celui intenţionat, declanşând alte violenţe extreme. În septembrie 1792, preoţi, aristocraţi şi alţii doar suspectaţi că s-ar fi împotrivit revoluţiei au fost omorâţi în temniţele Parisului, iar Ludovic a fost finalmente detronat. El era deja prizonier în vechiul palat Tuileries din centrul capitalei, după ce fusese cât pe ce să evadeze din Franţa în luna iunie. Fusese însă observat şi arestat la Varennes, nu departe de graniţa de răsărit. Procesul lui din iarna anului 1792 a fost un eveniment public şi pledat cu pasiune. Având 33 de capete de acuzare, deputaţii au votat cu o majoritate copleşitoare pentru vinovăţia lui, cu numai câteva zeci de abţineri şi niciun vot împotrivă. Pe de altă parte însă, votul care l-a trimis la moarte a fost foarte strâns. Dar „strâns” a fost suficient: pe 21 ianuarie 1793, Ludovic a fost executat, după ce-şi iertase inamicii, dar cu glasul acoperit de răpăitul tobelor. Soţia lui, Maria Antoaneta, austriacă din familia Habsburgilor, care fusese detestată de gloata pariziană, a fost ghilotinată în octombrie, iar copilul lor, în vârstă de zece ani, pentru scurt timp şi doar teoretic Ludovic al XVII-lea, a murit în mâinile unor părinţi vitregi nepăsători.

Deşi soarta familiei regale i-a şocat pe observatorii străini, drama mai mare a fost soarta sângeroasă a revoluţiei înseşi. Convenţia, care-i grupase pe iacobini în stânga şi pe girondinii moderaţi în dreapta, a continuat să fie o arenă de teatru pentru discursuri, însă puterea reală a trecut în

mâinile Comitetului Salvării Publice, condus mai întâi de Georges Danton, iar ulterior de Maximilien de Robespierre. La rândul său, Comitetul a căzut după aceea sub dominaţia Clubului Iacobinilor, care la apogeul puterii sale n-a avut probabil mai mult de 3 000 de membri, dintre care puţini deţineau putere reală. Un grup interior controla un comitet doar ceva mai mare, care dirija Clubul în sine. Genul acela de organizare semăna foarte mult cu felul cum revoluţionarii comunişti din secolul XX, înapoia faţadei de Congrese ale partidului şi parlamente, aveau să înfiinţeze mici grupuri interne în cadrul „birourilor politice" – păpuşi în interiorul altor păpuşi în interiorul altor păpuşi. Şi aşa cum s-a întâmplat cu revoluţiile ulterioare din Rusia, China, Vietnam şi Cambodgia, clica de la conducere a devenit obsedată de securitate, trădare şi nevoia „purităţii" ideologice – cea din urmă fiind o obsesie aparte a fostului avocat cu ochii verzi, rece şi hipnotizant: Robespierre.

O dată în plus, ca în cazul revoluţiilor ulterioare, o încredere uriaşă s-a acordat puterii simbolurilor. Revoluţionarii francezi au declarat o religie nouă, adorarea unei Fiinţe Supreme, şi au ridicat altare în cinstea „Raţiunii" în bisericile vandalizate. Au desfiinţat de asemenea sistemul vechi de numărare a banilor în douăzeci, zece şi duzini (care a supravieţuit în Marea Britanie până în anii 1970), înlocuindu-l cu un sistem zecimal. Aceeaşi reformă „raţională" a fost introdusă pentru măsurătorile distanţelor şi, mai radical, pentru un calendar schimbat. Acesta avea douăsprezece luni de câte treizeci de zile fiecare, denumite după culesul strugurilor, ceaţă, brumă, ploaie, vânt, seminţe, flori, producerea fânului, recoltare, arşiţă şi fructe şi reîncepea numărătoarea anilor: anul unu era 1792. Dispăruse nu numai lumea familiară a regilor, preoţilor şi latifundiarilor, ci şi toate punctele de referinţă familiare în privinţa banilor, timpului şi spaţiului. Nici chiar Lenin nu avea să meargă atât de departe.

După ce a despărţit trecutul de prezent, lama aceea de ghilotină s-a asigurat că nu mai putea exista nicio reconciliere. Iacobinii n-au omorât nici pe departe atâţia

oameni pe cât au făcut-o revoluţionarii ulteriori. S-a estimat că patruzeci şi cinci de mii de persoane au murit în „Teroare”, fie executate public, fie în urma violenţelor gloatei; luptele regionale dinafara Parisului au dus la execuţii pe marginea drumurilor, spânzurări fără judecată şi înecări în masă. Cifra pierderilor se ridică la sute de mii, dacă includem războiul civil şi foametea din Franţa; dar aceea n-a fost lichidarea unei clase întregi, cel puţin fizic. La momentul respectiv, în Franţa existau 250 000 de aristocraţi bărbaţi; carnajul nu se compară nici pe departe cu milioanele omorâte de bolşevici şi de comuniştii chinezi.

Teroarea a fost însă suficient de înfricoşătoare în lumea mai mică a Franţei din secolul al XVIII-lea. Cifrele nu prezintă niciodată toată povestea, ci contează şi detaliile care se fixează în imaginaţie. Potrivit standardelor moderne, Parisul era un loc mic şi noua maşinărie de ucis stătea în mod foarte public în centrul său. Poate că a fost mai umană decât spânzurările ratate şi reluate sau decât măcuirile cu securea, însă a oferit o spectaculoasă formă sângeroasă şi publică de răzbunare populară. Doctorul Joseph-Ignace Guillotin, cunoscut datorită dispozitivului retezător de capete, n-a fost de fapt inventatorul său, ba chiar s-a opus pedepsei capitale şi mai ales a utilizării sale ca spectacol public. (El n-a murit ghilotinat, aşa cum presupun mulţi, ci a decedat din cauze naturale în anul 1814, la mulţi ani după revoluţie.)

Guillotin dorise ca dispozitivul, ale cărui versiuni fuseseră folosite anterior în Scoţia, Anglia şi Germania, să fie văzut ca o modalitate modernă şi egalitaristă de lichidare a criminalilor periculoşi şi a inamicilor ireconciliabili ai schimbării. În timpul Terorii, ghilotina a devenit simbolul dictaturii paranoice înclinate către uciderea posibililor inamici cu minimum de proceduri legale şi a oferit o răfuială convenabilă împotriva celor care fuseseră cândva bogaţi şi puternici. Se vindeau broşuri cu listele celor programaţi pentru execuţie şi gloatele se adunau pentru a-i huidui şi a-i batjocori. În cele din urmă, măcelul a devenit suficient de rutinier pentru a părea plictisitor şi se pare că

publicul se rarefiase. (Trebuie să fi fost mai cu seamă frustrant să fii dus cu o cotigă pe ultimul tău drum, doar pentru a descoperi că nimeni nu era foarte interesat.)

Dintre toate poveştile Terorii, cea care îi relevă poate cel mai bine ironiile sorţii este a lui Jean-Paul Marat, care a fost asasinat în cada de baie de către Charlotte Corday în 1793. Marat a fost un ins sclipitor în unele momente, care a ajuns să fie privit drept un savant serios, pornind de la originea relativ modestă. A lucrat în cartierul Soho din Londra – unde se pare că devenise dependent de cafea –, Newcastle şi Elveţia, înainte de a fi medic faimos în Paris, unde a tratat curteni şi aristocraţi, cerând onorarii mari şi etalând el însuşi un statut semiaristocratic. A scris de asemenea tratate politice, printre care o analiză subtilă a neajunsurilor Constituţiei britanice, pe care, cu toate acestea, o admira. A susţinut un sistem justiţiar mai uman şi mai onest şi, în timp ce protestase la adresa tiraniei în etapele timpurii ale revoluţiei, insistase că Ludovic era în esenţă un rege bun, ajutat de miniştri buni.

Marat pare să fi fost totuşi vanitos şi era foarte sensibil, trăsături ce l-au împins spre paranoia. Scrierile lui despre electricitate, căldură şi optică au fost bine primite şi el era admirat de Goethe şi de Benjamin Franklin, totuşi n-a fost admis în Academia (Regală) Franceză… şi clocotea de ranchiună. Era un individ care declanşa dispute şi avea puţini prieteni. După ce revoluţia a început, şi-a dedicat tot timpul jurnalismului şi politicii şi a constatat că adevăratul lui talent stătea în proza agresivă şi provocatoare. Criticându-i pe moderaţi ca Lafayette, Marat şi-a intitulat ziarul *L'Ami du Peuple* şi s-a văzut într-o măsură tot mai mare pe sine ca fiind adevăratul Prieten al Poporului, individul necorupt care nu făcea parte din niciun partid, grosolan îmbrăcat şi inspirându-i pe săraci să-şi solicite atât drepturile economice, cât şi glasul politic. Ales în Adunarea Naţională, el a devenit purtătorul de cuvânt al extremiştilor şi chiar a fost adus în faţa tribunalului pentru incitările lui la violenţă; a fost un proces-spectacol, în care actorul principal a fost chiar acuzatul, care a fost achitat într-o

manieră triumfătoare. Cu toate acestea, Marat a fost silit să se refugieze pentru o vreme la Londra, iar când a revenit la Paris, a fost mereu urmărit, fiind nevoit uneori să se ascundă prin sistemul de canalizare al capitalei franceze.

Marat a insistat mereu asupra sensibilităţii sale şi a dezgustului faţă de violenţă; afirma că detesta să vadă agresiuni săvârşite până şi asupra insectelor. Cu toate acestea, când a ridicat pana în numele revoluţiei asediate de rebeliunea regaliştilor rurali şi de armatele străine, demonul extremismului a pus stăpânire pe el. În decembrie 1790, înainte ca Teroarea să fi început cu adevărat, a scris în *L'Ami du Peuple* că inamicul nu trebuia atacat pe câmpurile de bătălie, ci în capitală. Prin execuţii publice: „Acum şase luni, cinci sau şase sute de capete ar fi fost îndeajuns să vă smulgă din abis. Azi, pentru că le-aţi permis în chip prostesc inamicilor voştri implacabili să conspire între ei... poate că va trebui să retezăm cinci sau şase mii, dar chiar dacă va trebui să decapităm 20 000 de oameni, timpul nu ne îngăduie nicio ezitare."

Ulterior el a crescut nepăsător cifra aceea de zece ori, ajungând apoi la o jumătate de milion – gândirea unui Stalin sau Mao embrionari. Vitriolul s-a revărsat din pana lui Marat, când a condus atacurile asupra facţiunii girondine mai moderate, care în scurtă vreme avea să fie învinsă de iacobini. De unde provenea furia sa? Un bărbat urât, care suferea de o boală de piele dureroasă şi cu aspect oribil şi care provenea dintr-o familie de exilaţi religioşi şi politici, el trebuie să fi nutrit sentimente de răzbunare personală. În acelaşi timp pare să fi fost realmente îngrozit de o întoarcere a regaliştilor, care, aşa cum i-a avertizat întruna pe revoluţionari, aveau să le reteze capetele, să le violeze soţiile şi să le eviscereze copiii în faţa ochilor lor.

Marat a fost omorât mult mai rapid de Charlotte Corday, o simpatizantă a girondinilor din Normandia, care avea unele asemănări cu el. Dusese de asemenea o viaţă aspră – mama îi murise din fragedă copilărie şi fusese trimisă la o mănăstire de maici – şi fusese influenţată de gândirea

iluministă, îndeosebi de Rousseau şi Voltaire. (Povestea femeilor-filosof şi agitatori ai revoluţiei a început să fie abordată de istorici abia în ultimele două decenii.) Şi pe ea o îngrozea posibilitatea ca Franţa să fie cuprinsă de război civil şi fusese mai cu seamă oripilată de masacrele din temniţe ce fuseseră comise în luna septembrie.

În iulie 1793, Corday a sosit la Paris, a cumpărat un cuţit de bucătărie şi a izbutit să convingă gărzile s-o lase să intre în locuinţa lui Marat. La momentul acela puterea lui politică era în descreştere, totuşi continua să lucreze în timp ce stătea într-o cadă căptuşită cu aramă şi plină cu apă, care-i alina boala de piele. Corday i-a povestit despre refugiaţii girondini şi Marat i-a spus că aceştia îşi vor pierde în curând capetele. Îndată ce soţia lui a ieşit din odaie, Corday l-a înjunghiat în piept, retezându-i artera carotidă, ucigându-l iute pe când el striga după ajutor. A fost desigur ghilotinată, dar înainte de a muri a explicat că-l învinovăţea pe Marat pentru valul de omoruri şi că ucisese un individ pentru a salva o sută de mii – aceeaşi justificare oferită de Robespierre pentru executarea regelui.

Marat a continuat să fie considerat ca simbol al revoluţiei, un martir al cărui bust a fost amplasat în biserici şi şcoli şi a cărui moarte a fost evocată de cel mai mare artist plastic revoluţionar francez, Jacques Louis David. Pictura sa îl prezintă pe Marat prăbuşit pe o parte, cu pielea impecabilă, cu o scrisoare încă strânsă în mână. Postura aminteşte puternic de tablouri ale depunerii lui Hristos în mormânt, mai puţin îngerii sau Mariile îndurerate, şi într-adevăr Marat a fost comparat cu Hristos pentru puritatea iubirii sale faţă de omul de rând. Cel care a făcut comparaţia aceea, în panegiricul său, a fost prietenul lui, marchizul de Sade. Ceva similar s-a întâmplat şi cu ceilalţi extremişti mânjiţi de sânge, Lenin şi Troţki, după moartea lor. Furia şi cruzimea s-au transformat în iubire şi milă şi li s-a clădit un cult. Între timp revoluţia a degenerat într-o avalanşă de acuzaţii şi contraacuzaţii; grupările s-au atacat reciproc şi străzile au fost scăldate în sânge. Până şi Robespierre a căzut victimă

ghilotinei, urlând de durere şi frică pe eşafod şi grav rănit după ce încercase să se împuşte în faţă.

La numai un an după moartea lui Marat, frenezia uciderilor revoluţionare şi a extremismului idealist a părut să se stingă de la sine. Războaiele din străinătate ocupau tot mai mult din timpul şi energia conducătorilor din următoarea etapă, cei din aşa-numita Reacţiune Termidoriană. Ei au fost nevoiţi să ceară ajutor militar împotriva rebeliunii regaliste şi astfel între anii 1799 şi 1802 tânărul general corsican Napoleon Bonaparte a preluat stăpânirea Franţei mai întâi în calitate de consul şi apoi, în 1804, ca împărat. El avea să cimenteze unele dintre reformele-cheie ale revoluţiei, cel puţin în principiu, instituind în acelaşi timp o dictatură militară care a înecat în sânge jumătate din Europa şi a sufocat cealaltă jumătate în fum de praf de puşcă. Ura lui Marat faţă de tirani ajutase la ridicarea unuia nou.

„Bolşevicii" revoluţiei lăsaseră locul unui cult al personalităţii cu poliţie secretă şi războaie. Totuşi principiile originale ale etapelor iniţiale ale revoluţiei – libertate, egalitate şi fraternitate sau, mai prozaic, imparţialitatea legii şi eliminarea tuturor privilegiilor speciale ale monarhilor şi aristocraţilor – au influenţat imens mişcări de reformă, din Olanda până în Germania, şi din Anglia până în Italia.

În primul rând, armatele aparent imbatabile ale lui Napoleon păreau să poarte cu ele libertate revoluţionară. Cea mai mare realizare civilă a lui Napoleon a fost Codul Civil sau Codul Napoleonian, o simplificare şi raţionalizare radicală a vechilor legi, care a produs un unic sistem coerent; Codul a remodelat Franţa şi a fost influent pe tot continentul. La apogeul său, Imperiul Napoleonian avea să ajungă până la Ducatul Varşoviei, vârful cizmei Italiei şi Balcani, desfiinţând vechi drepturi aristocratice, punând capăt discriminărilor religioase – inclusiv împotriva evreilor –

şi răspândindu-şi legile noi şi sistemul metric. Iniţial, Ludwig van Beethoven îşi denumise a treia simfonie *Bonaparte*.

Se spune că apoi ar fi rupt pagina de titlu în semn de protest când Napoleon se încoronase împărat şi reintitulase simfonia *Eroica*, dedicând-o „în amintirea unui om măreţ” – cu accent pe „amintire”. Pentru că, deşi armatele napoleoniene înlăturaseră vechii conducători din Italia, Spania, Germania şi Olanda, înlocuindu-i cu alţii noi, aceştia au făcut adesea parte din familia lui Napoleon sau dintre susţinătorii lui cei mai apropiaţi. Iar sub privirile îngrozite ale Habsburgilor şi Hohenzollernilor care se clătinau, Napoleon părea să clădească ceva mai apropiat de un nou imperiu de familie, decât de o nouă ordine politică, mai apropiat de viziunea Regelui Soare despre o Europă dominată de regalitatea franceză decât de republicanismul lui Robespierre sau Danton. Până la urmă Napoleon avea să cadă victimă asumării unor obiective care l-au depăşit, cea mai faimoasă fiind încercarea sa de a subjuga Rusia, care a sfârşit printr-un marş al morţii la retragerea prin zăpadă, dar şi lunga şi ineficienta campanie împotriva partizanilor spanioli, ajutaţi de britanicii conduşi de Wellington.

După bătălia de la Trafalgar din 1805, când flota lui Nelson a distrus flotele franceză şi spaniolă după o manevră spectaculos de periculoasă, care a costat viaţa faimosului amiral alături de mulţi alţii, Napoleon n-a mai avut niciodată speranţa de a invada Marea Britanie. Aceasta a dus la o prelungită situaţie de impas între puterea maritimă şi cea terestră, în timpul căreia britanicii au blocat porturi continentale, dar n-au putut lupta eficient cu „tiranul corsican” însuşi, a cărui victorie cea mai mare a sosit la sfârşitul aceluiaşi an, la Austerlitz, unde a zdrobit armatele reunite ale Austriei şi Rusiei.

Până la eşecul său în Rusia, geniul militar al lui Napoleon uluise şi stupefiase toate celelalte armate europene majore; abia în 1813, în bătălia de la Leipzig – sau „Bătălia Naţiunilor” –, ele s-au combinat în număr suficient de mare pentru a-l învinge finalmente. Laolaltă, ruşii, prusacii,

austriecii şi suedezii i-au întrecut cu mult numeric pe francezi, cărora li se adăugaseră trupe ale italienilor şi polonezilor, şi au dat cea mai mare bătălie europeană terestră de până atunci, în care au fost implicaţi şase sute de mii de soldaţi. Înfrângerea lui Napoleon a dus la ocuparea Parisului de către coaliţia de armate şi la o revoltă a propriilor săi generali, apoi la abdicarea sa, urmată de exilul pe insula Elba.

Întoarcerea lui Napoleon de pe Elba şi ralierea imediată a foştilor lui soldaţi reprezintă una dintre cele mai măreţe aventuri din istoria secolului al XIX-lea. Cele „o sută de zile" al ultimei sale conduceri, când rotofeiul Ludovic al XVIII-lea de Bourbon a fugit din Paris, s-au sfârşit în bătălia de la Waterloo, unde armata combinată a ducelui de Wellington, ajutată de prusacii care au sosit în ultimul minut, i-a învins pe francezi. Ultimul exil al lui Napoleon l-a dus departe de Europa, pe insula Sfânta Elena din Atlanticul de Sud, unde a şi murit în 1821.

Napoleon silise celelalte puteri europene să-şi mobilizeze trupele şi să înveţe să lupte la o scară ce n-avea să se mai repete până la Primul Război Mondial. Şi, pentru o vreme, el a ameninţat conducerea monarhiilor care dominaseră Europa o mie de ani. Însă războaiele de cucerire şi republicanismul sunt reciproc ostile şi moştenirea lui politică a fost surprinzător de mică.

Nu acelaşi lucru se poate spune şi despre revoluţie, a cărei dezorganizare finală îi îngăduise de altfel ascensiunea. Europa avea să revină pentru o vreme la vechea ordine, la un sistem de alianţe reacţionare dominate de Imperiul Austro-ungar, scânteierea finală a Franţei Bourbonilor şi umbra încruntată a autorităţii ţariste ruse, ca „jandarm al Europei". Totuşi Franţa nu s-a vindecat niciodată pe deplin, ci a rămas radical divizată între vechea ei identitate catolică, regalistă, şi cea nouă radicală, revoluţionară, o diviziune care avea să irupă în alte două revoluţii, să sfâşie societatea franceză prin afacerea Dreyfus şi să continue s-o zguduie în anii 1930, culminând prin colaborarea regimului

de la Vichy cu Germania nazistă. În restul Europei, amintirea „Drepturilor omului”, a guvernării republicane şi a legislaţiei moderne şi juste avea să-i anime pe radicali în tot secolul al XIX-lea. Revoluţiile din 1848 care s-au întins pe tot continentul au arătat că noua gândire, trăgându-şi originea la Paris cu două generaţii în urmă, nu putea fi ignorată.

Întrebarea este dacă va fi vreodată posibil ca o mişcare revoluţionară la scară totală să nu progreseze spre crimele în masă, pentru a ajunge finalmente la dictatura militară. Are sens oare să-i comparăm pe levellerii englezi cu iacobinii francezi, să zicem, sau cu bolşevicii ruşi? Este complet lipsit de raţiune istorică să-i comparăm pe Cromwell, Napoleon şi Stalin? Situaţiile au fost foarte diferite şi jucătorii principali îşi vedeau propriile persoane în termeni foarte diferiţi. Se poate spune totuşi atât: odată ce vechea autoritate – oricât de intolerabilă ar fi fost ea, oricât de surdă faţă de schimbare, sclerozată şi vrednică de dispreţ – a fost răsturnată, rareori există o nouă ordine care să aştepte politicos în culise şi care să fie mai raţională, mai omenoasă şi mai prevăzătoare.

Puterea duce la nebunie. *Inamicii ne dau târcoale. Trădătorii ne înconjoară. Sunt necesare împuterniciri pentru situaţii speciale. Severitatea aplicată acum va duce ulterior la blândeţe. Nu este momentul pentru sensibilităţi*. Iar surparea autorităţii continuă, până când s-a cauzat atâta durere, încât apare acceptarea vlăguită a pumnului de fier înmănuşat şi a primei promisiuni a dictatorului: legea şi ordinea. Toţi afirmă că ei vorbesc în numele poporului, dar, desigur, poporul – majoritatea adulţilor – nu are o voce prin care să se exprime. Aşa cum am văzut, monarhiile şi imperiile au problemele lor de succesiune, dintre care fac parte loviturile de palat, copiii idioţi, războaiele între fraţi şi răsturnarea reciprocă a familiilor. Însă problemele trecerii de la un sistem de guvernare la altul complet diferit par încă şi mai sângeroase.

IACOBINUL NEGRU

Haiti este actualmente unul dintre locurile cele mai sărace, mai disperate, mai năpăstuite, mai corupt conduse şi mai degradate ecologic de pe Pământ. Acum trei sute cincizeci de ani, era unul dintre locurile cele mai bogate. Pe atunci se numea Saint-Domingue şi era jumătatea vestică luxuriantă, cu sol mănos, a uneia dintre cele mai mari insule din Caraibe, ai cărei munţi erau împăduriţi cu foioase, ale cărei dealuri erau plantate cu arbori de cafea, cacao, mango şi portocali şi ale cărei câmpii sclipeau de plantaţii de banane, tutun şi zahăr. Era o colonie franceză, a cărei bogăţie permisese construirea unora dintre cele mai măreţe pieţe şi reşedinţe din Bordeaux, Nantes şi Marsilia. Era considerată insula-colonie cea mai importantă din lume. Până la momentul Revoluţiei Franceze, porturile ei primeau anual peste 1 500 de corăbii; Franţa alocase 750 de nave uriaşe şi 24 000 de marinari numai pentru comerţul insulei Saint-Domingue.

De ce atunci locul acela bogat şi plin de succes a devenit demonstraţia de coşmar a tot ce poate merge mai prost în viaţa publică a oamenilor? Răspunsul este sclavia şi tot ce s-a petrecut când sclavia s-a ciocnit de înaltele idealuri ale democraţiei franceze. Saint-Domingue a avut parte de prima şi unica răscoală încununată de succes a sclavilor negri împotriva opresorilor albi. Şi cu toate că finalul a fost sumbru pentru haitieni, daţi iute uitării când naţiunile albe din nord au renunţat la plantaţiile de zahăr şi la corăbiile cu sclavi, răscoala aceea a avut în centrul ei pe unul dintre liderii cei mai inspiraţi ai secolului al XVIII-lea.

Toussaint L’Ouverture a fost fiul unei căpetenii africane, care fusese capturată în război, vândută în sclavie şi cumpărată de un plantator francez. Unul dintre cei opt copii ai fostei căpetenii şi a soţiei sale catolice, Toussaint a avut parte de o educaţie privilegiată prin comparaţie cu majoritatea sclavilor, învăţând puţină franceză şi latină şi avansând până în poziţia de supraveghetor al şeptelului de pe domeniul stăpânului său. Deşi n-a suferit niciodată

torturile şi biciuirile regulate la care erau supuşi majoritatea lucrătorilor nefericiţi de pe plantaţiile de zahăr, a fost totuşi sclav până la vârsta de treizeci şi trei de ani când a fost eliberat. La declanşarea Revoluţiei Franceze, el împlinise deja patruzeci de ani, avea părul sur şi era cunoscut ca „Bătrânul Toussaint”. Porecla sa „L’Ouverture” („deschiderea”) se referea fie la abilitatea sa ulterioară în calitate de comandant militar de a găsi „deschideri” în rândurile inamicilor, fie posibil la strungăreaţa sa [212]. Era micuţ, un călăreţ desăvârşit şi un bărbat plin de charismă.

Lumea lui Toussaint făcea parte din negoţul de sclavi peste Atlantic, care a durat aproape patru secole, până s-a încheiat la sfârşitul veacului al XIX-lea. Se estimează că 12,4 milioane de oameni au fost capturaţi în Africa, urcaţi pe corăbiile pentru sclavi şi duşi în Caraibe, America de Sud şi America de Nord; aproape două milioane dintre ei au murit în timpul voiajului, chiar înainte să fi ajuns pe plantaţii. [213] La numărul acela trebuie adăugată rata uriaşă a deceselor cauzate de războaiele africane, după ce Aşanti, Dahomey, Kongo şi alţi regi, înţelegând cât de lucrativi puteau fi captivii, i-au măcelărit pe bătrâni şi pe copii, apoi i-au dus în marşuri ucigătoare pe adulţii sănătoşi, până pe coastă. Trebuie adăugat de asemenea numărul celor care au murit în ţarcurile pentru sclavi de pe coastă şi al morţilor în primii doi ani de „acomodare” pe plantaţii, şi probabil că cifra totală a deceselor a depăşit numărul de sclavi care traversau Atlanticul – în jur de şaisprezece milioane. [214]

Capturarea sistematică a sclavilor africani pentru a lucra pe plantaţiile de zahăr îi avusese ca deschizători de drum pe musulmanii arabi, care s-au confruntat ei înşişi cu răscoale ale sclavilor în Mesopotamia. Situaţia respectivă a fost însă împinsă până la logica extremă de către combinaţia de navigare pe Atlantic, cucerire de teritorii noi şi fertile, şi dorinţă insaţiabilă a Europei pentru zahăr, tutun şi bumbac mai ieftine. La sfârşitul anilor 1400, portughezii au fost cei care au început afacerea pe insulele Capului Verde şi Madeira, primele lor cuceriri. Colonia lor numeroasă din Brazilia explică motivul pentru care proprietarii de sclavi

portughezi aveau să reprezinte până la urmă 40% din comerţ, dar în scurt timp aveau să fie implicate majoritatea celorlalte ţări navigatoare europene, de la Spania şi Franţa la Olanda şi Danemarca. În secolul al XVIII-lea însă, britanicii au devenit dominanţi.

Puţine episoade ale istoriei sunt mai întunecate (sau mai bine cunoscute) decât cel al „Laturii mijlocii”, etapa din comerţul triunghiular în care corăbiile ticsite cu sclavi duceau forţa de muncă omenească din Africa în Americi. Zahărul şi alte materii prime produse de munca lor erau duse apoi în Europa şi europenii manufacturau bunurile ce fuseseră expediate în colonii în prima etapă a acestui trafic. De fapt, înainte de fluxul total al revoluţiei industriale, economiile europene cele mai avansate utilizau forţa de muncă umană a străinilor ca maşini pentru a-şi impulsiona propria prosperitate. În prezent sunt mult admirate poveştile despre mişcarea antisclavie a reformatorilor creştini scandalizaţi, însă, deşi au fost într-adevăr plini de curaj, ei nu pot şterge două secole de comerţ cu sclavi.

Totul este simplu şi nu tocmai îndepărtat. Gustul ceaiului îndulcit cu zahăr, aroma satisfăcătoare a romului pe buze, atingerea moale a unei cămăşi din bumbac curată, exhalarea liniştitoare a fumului de tutun bun – toate acestea erau plăceri fizice intense care au îngăduit ca generaţii de europeni să-şi ferească ochii de la economia pe bază de sclavi de care depindeau. Chiar şi cu televiziunea şi celelalte medii moderne de comunicare, tot este foarte uşor să te bucuri de o tabletă-computer elegant proiectată, de o liniuţă de cocaină sau de haine strălucitoare de unică folosinţă, fără să te gândeşti prea mult la motivele pentru care au ajuns să fie aşa ieftine. Începând cu anii 1600, averi uriaşe au fost făcute din Glasgow până la Lisabona, terase superbe au fost construite în Bristol şi Nantes, politicieni puternici au fost finanţaţi în Londra, Paris şi Amsterdam în urma comerţului cu sclavi. Cruzimea negoţului aceluia, de la însemnarea cu fierul roşu şi biciuirea pe plantaţii, până la aruncarea sclavilor la rechini şi folosirea canibalismului ca pedeapsă, era atât de dezgustătoare, încât ridiculizează pur

şi simplu stilul şi fanfaronada intelectuală a Europei Iluminismului. Corăbiile cu sclavi, ticsite cu bărbaţi şi femei în lanţuri, duhneau atât de rău, încât sosirea le putea fi simţită olfactiv încă de când se aflau în largul coastelor. Rechinii le urmau peste Atlantic, pentru cadavrele care erau aruncate cu regularitate peste bord.

La apogeul comerţului cu sclavi britanic şi francez, Saint-Domingue a fost una dintre pieţele cele mai însetate de sclavi, deoarece clima tropicală abundentă în boli şi dificultatea tăierii şi fierberii trestiei de zahăr îi ucideau atât de repede, încât proprietarii de plantaţii doreau mereu mai mulţi. În secolul premergător Revoluţiei Franceze, aproximativ 850 000 de sclavi au fost aduşi aici, totuşi populaţia de negri nu a crescut, aşa cum ar fi fost de aşteptat, la momentul izbucnirii răscoalei în colonie existând doar 435 000 de negri. Nu se poate spune că aceea ar fi fost o trăsătură specific franceză. Cifrele pentru Jamaica, sub conducerea britanicilor, au fost similare. Pierderile de vieţi au fost atât de numeroase, încât explică cele întâmplate când sclavii aceia s-au răsculat finalmente.

Colonia, condusă în conformitate cu Codul Sclavilor de la 1685 al lui Ludovic al XIV-lea, dezvoltase o populaţie complexă şi impulsivă. Existau mai întâi plantatorii albi bogaţi, adesea fii mezini sau dizgraţiaţi ai aristocraţilor francezi. Era apoi o clasă mai mare de albi mai săraci – mici proprietari de prăvălii, meşteşugari, supraveghetori de plantaţii şi fermieri. Urma după aceea o clasă încă şi mai mare formată din mulatri, roadele abundente ale unui secol sau mai bine de relaţii sexuale între albi şi negrese. Mulatrii aveau la rândul lor o ierarhie, în funcţie de cât de neagră sau albă le era descendenţa. Unii deveniseră relativ bogaţi şi erau profund detestaţi de albii săraci, deşi nu beneficiau de drepturi politice. În cele din urmă, majoritatea uriaşă era alcătuită din negri – care erau în general, dar nu toţi, sclavi. Grupuri de fugari negri îşi găsiseră refugiu pe platourile muntoase din Saint-Domingue, unde practicau culte voodoo şi ocazional plănuiau atacuri asupra plantaţiilor.

În melanjul acela exploziv, vestea Revoluţiei Franceze a izbucnit ca un foc de artificii. Albii bogaţi erau, deloc surprinzător, în majoritate regalişti, la fel ca oficialităţile locale şi ofiţerii. Totuşi mulţi dintre ceilalţi albi erau republicani entuziaşti, ca şi mulţi mulatri. În plus, dincolo de frontieră şi sperând să profite de pe urma haosului, se găseau spaniolii din colonia care ocupa cealaltă jumătate a insulei, Santo Domingo, iar nu departe, dincolo de mare, se afla colonia britanică Jamaica şi flota ei care inspira respect.

Povestea răscoalei haitiene a fost aşadar menită să fie complicată. Uneori sclavii răsculaţi s-au alăturat spaniolilor împotriva revoluţionarilor francezi; francezii au luptat de ambele părţi; mulatrii puteau trece de partea taberei regaliste sau chiar de cea a britanicilor invadatori. Toţi se luptau să obţină poziţii mai bune, în timp ce veştile de la Paris se schimbau întruna. În etapa iniţială a revoluţiei, democraţii parizieni din clasa de mijloc, dintre care mulţi câştigaseră bani frumoşi de pe urma comerţului cu zahăr, au fost doritori să păstreze sclavia. Cei care susţineau campanii antisclavie, inclusiv englezii, sperau că revoluţia va însemna un punct de cotitură, dar în privinţa aceasta au fost frustraţi. Dezbaterile din Convenţie despre Saint-Domingue se desfăşurau într-un cod murmurat şi stânjenit, evitându-se cuvântul „sclav”.

Ulterior, pe măsură ce revoluţia a devenit mai democrată, au fost proclamate drepturile negrilor. În ianuarie 1794, fostul sclav Jean-Baptiste Belley a luat cuvântul în Convenţie şi a cerut abolirea sclaviei, fiind aclamat cu multă emoţie. În secolul XX, istoricul marxist C.L.R. James a scris în prima relatare a răscoalei din Haiti: „Se cuvenea ca un negru şi fost sclav să ţină discursul care a introdus una dintre cele mai importante legi ce a fost vreodată promulgată de o adunare politică”. [215] Foarte curând însă, când s-a instaurat reacţia antiiacobină, atmosfera din Paris s-a schimbat complet împotriva sclavilor şi în favoarea ordinii vechi.

Toussaint L'Ouverture a fost cel care a încercat să păstreze cursul spre eliberarea completă a tuturor negrilor de pe Saint-Domingue. Revoluţia Franceză cauzase din capul locului conflict între francezii regalişti şi republicani, ca şi între albii săraci şi mulatri, care-şi doreau de asemenea drepturile. Răscoale ale sclavilor au avut loc şi pe alte insule franceze, ca Martinica şi Guadelupa.

Toussaint, care era catolic şi vraci pe deasupra, a început ca lider precaut şi moderat al sclavilor răsculaţi, căutând compromisuri şi fiind dispus la înţelegeri pentru o amnistie a conducătorilor – care, în mod trădător, i-ar fi lăsat pe majoritatea răsculaţilor să revină în sclavie. Pentru o vreme, el a luptat alături de regaliştii spanioli împotriva revoluţiei, într-atât era de suspicios în privinţa radicalilor albi săraci. Dar pe măsură ce a devenit un lider militar mai experimentat şi cu mai mult succes – studiase cu atenţie *Războaiele galice* de Iuliu Cezar şi pare să fi avut la fel de multe aptitudini naturale pentru război ca şi Napoleon însuşi –, Toussaint a adoptat abordarea Drepturilor Omului de tipul totul sau nimic a liderilor iacobini din Paris. El a transformat o gloată pestriţă de sclavi furioşi într-o armată disciplinată, inteligentă şi determinată, care a obţinut victorie după victorie.

Cea mai importantă dintre ele s-a consemnat împotriva britanicilor, care încercaseră să preia colonia, pretextând că se alătură negrilor şi mulatrilor şi cauzei libertăţii, dar care intenţionau de fapt să exploateze slăbiciunea Franţei. Miniştrii britanici ştiau prea bine că şi sclavii de pe insula lor, Jamaica, se răsculaseră în 1760. Toussaint a examinat ofertele britanicilor, dar devenea tot mai entuziast în privinţa idealurilor Revoluţiei Franceze... nu însă şi a agenţilor trimişi de Franţa pentru a-l ţine sub control. El a pricinuit armatei britanice una dintre cele mai stânjenitoare înfrângeri din istoria ei, care a fost discret ignorată de istoricii patrioţi, dar care a cauzat atât de multe pierderi britanice, încât a rivalizat cu cele din Războiul Peninsular împotriva lui Napoleon.

Toussaint a fost un conducător complicat. El pare să fi venerat cu adevărat Franţa, dar a decis că ar fi fost mai bine ca această colonie să fie independentă, condusă de el însuşi, pur şi simplu pentru a se asigura că nu vor exista tentative de readucere a sclaviei. Pe măsură ce revoluţia s-a poticnit şi lideri mai conservatori au preluat puterea în Paris, el i-a avertizat că vor friza imposibilul dacă vor încerca reinstaurarea sclaviei: „Am învăţat cum să înfruntăm pericolele pentru a ne obţine libertatea – vom şti cum să înfruntăm moartea pentru a o păstra.” [216] La momentul respectiv, în ciuda vărsărilor de sânge şi a suspiciunilor, răscoala sclavilor schimbase radical atitudinile rasiale de pe insulă. Când un mulatru rival al lui Toussaint, pe nume Rigaud, a fost acuzat că refuzase să-i dea ascultare pentru că liderul lui era negru pursânge, el a izbucnit: „Oare o nuanţă de culoare, mai mult sau mai puţin întunecată, este cea care insuflă principii filosofice sau acordă merite unui individ?” Şi a continuat: „Cred prea mult în Drepturile Omului pentru a considera că în natură există o culoare care să fie superioară alteia. Pentru mine toţi oamenii sunt egali între ei.”

După ce i-a alungat pe britanici şi a preluat stăpânirea lui Santo Domingo, Toussaint a devenit pentru câţiva ani dictatorul virtual al coloniei. El pare să fi făcut o treabă excelentă în restaurarea teritoriului devastat de război, determinându-i pe lucrători să revină pe plantaţii pentru a împiedica foametea, înfiinţând şcoli şi un sistem de guvernare locală, creând tribunale, construind un hotel elegant, introducând taxe simple şi stopându-i pe contrabandişti. Înconjurat de foşti sclavi şi de albi cu vederi liberale, el ţinea serate deschise la care primea petiţii şi traversa insula în lung şi în lat, călare, pentru a verifica toate detaliile administrative. A introdus o Constituţie tipărită, cu o adunare generală care-i era subordonată în calitate de guvernator. În Caraibe strălucea şansa unui Commonwealth cu adevărat multirasial, condus de negri.

Strălucirea aceea era însă prea puternică pentru a-i fi pe plac altui conducător autodesemnat, Napoleon Bonaparte,

care nu avea timp pentru negri şi care înţelegea perfect că pierderea permanentă a lui Saint-Domingue, care reprezentase cândva două treimi din bogăţia Franţei de peste mări, ar fi fost o lovitură teribilă. El s-a jucat cu Toussaint de-a şoarecele şi pisica, până când un scurt interludiu de pace cu Marea Britanie şi ceilalţi inamici ai săi i-au îngăduit să trimită douăzeci de mii de soldaţi – cea mai mare armată care părăsise vreodată Franţa pe nave – pentru a zdrobi revoluţia neagră.

Toussaint intrase de acum în conflict cu câţiva dintre cei mai capabili locotenenţi ai săi şi cu susţinătorii negri mai radicali, care-l considerau prea tolerant cu albii şi prea dur cu semenii lui. El a ezitat în privinţa unei ruperi complete a legăturilor cu Franţa, ca şi în privinţa radicalismului pe care ar fi trebuit să-l manifeste noua insulă liberă. Când generalii lui Napoleon au debarcat, au constatat însă, la fel ca britanicii, cât de dificil era de învins. A început un nou război violent, iar regimentele de negri, care le cântau francezilor propriile lor cântece revoluţionare, au fost cât pe ce să învingă. Dacă unii dintre comandanţii lui Toussaint n-ar fi trecut în tabăra adversă, el ar fi putut rezista până la sosirea anotimpului ploilor şi bolilor, care i-ar fi terminat pe invadatori. Aşa însă a negociat un armistiţiu, a fost trădat, arestat şi trimis în Franţa, unde Napoleon l-a ţinut închis într-o temniţă geroasă până a murit.

Acela n-a însemnat însă sfârşitul poveştii. Capturarea lui Toussaint n-a strivit spiritul sclavilor eliberaţi. Comandanţii francezi au început o tentativă brutală de exterminare a mulatrilor şi de ucidere a negrilor, pentru a-i îngrozi şi a-i readuce în sclavie. Dar înecările în masă, arderile şi atacurile cu câini special dresaţi au avut efectul opus şi a început un nou război de gherilă. Pentru prima dată, s-a apropiat extrem de mult de un război complet rasial, cu trupele negre conduse acum de Jean-Jacques Dessalines, un fost sclav acoperit de cicatricele loviturilor de bici, general sclipitor sub Toussaint, dar care nu avea nimic din moderaţia sau modestia acestuia. Atrocităţi teribile au fost comise de ambele părţi. Odată cu înteţirea revoltelor locale

în jurul francezilor, voinţa acestora a cedat şi rămăşiţele marii forţe de invazie a lui Napoleon au fugit de pe insulă şi au fost capturate de corăbiile britanice.

În alt ecou al lui Napoleon, Dessalines s-a încoronat împărat în 1804 şi umbla prin oraş într-o trăsură de ceremonii construită de britanici şi purtând o coroană americană. În anul următor, poate impulsionat de inamicii tradiţionali ai Franţei care doreau distrugerea definitivă a coloniei, Dessalines a ordonat masacrarea albilor rămaşi pe ceea ce acum se numea „Haiti”. După alţi doi ani, Parlamentul britanic a scos în afara legii comerţul cu sclavi peste Atlantic şi Marina Regală a început să intercepteze corăbiile cu sclavi şi a eliberat aproximativ 150 000 de captivi. Sistemul plantaţiilor începea să se prăbuşească. Aceasta, plus devastarea insulei Haiti cauzată de anii de război şi izolarea internaţională pricinuită de masacrul albilor ordonat de Dessalines au condamnat insula la statutul de paria.

Bogăţiile ei naturale fuseseră mult amplificate prin plantarea de către colonişti de culturi de trestie de zahăr, cafea, tutun şi alte bunuri care au adus-o în centrul unui sistem de comerţ internaţional, însă toate depindeau de brutalitatea sistematizată. Până atunci lumea îşi ferise privirile, dar până la sfârşitul secolului al XVIII-lea, Marea Britanie, cel puţin, era capabilă să prospere enorm acasă, cu industriile ei bazate pe forţa aburului, şi nu avea nevoie de alte activităţi dezgustătoare. Dacă n-ar fi existat totuşi sclavii de pe Saint-Domingue care luaseră de bună-credinţă promisiunile Revoluţiei Franceze şi dovediseră că negrii puteau lupta la fel de bine (sau mai bine) ca presupuşii lor stăpâni, atunci aboliţioniştii ar fi putut avea probleme mai mari. Cel mai trist însă este că dacă Toussaint ar fi supravieţuit şi şi-ar fi clădit micuţa lui republică, moştenirea sa ar fi putut fi mai substanţială, iar Haiti din prezent şi-ar fi putut evita soarta de ţară a dictatorilor şi sărăciei.

VARIOLA BOVINELOR

În anii 1720, reverendul vânător de vrăjitoare Cotton Mather din Boston se străduia să descopere mâna Domnului în numărul uriaş de copii pe care el şi soţia lui îi pierduseră din cauza marii calamităţi a epocii: variola. „Un copil mort”, a reflectat el, „nu este decât un semn, cu nimic mai surprinzător decât o carafă spartă sau o floare ofilită”. În acelaşi timp însă, Mather a observat un amănunt ciudat la sclavul său Onesimus, care se născuse în Libia îndepărtată. Onesimus, care nu se îmbolnăvise de variolă, avea pe braţe cicatrice căpătate în copilărie în Africa. Asemenea celorlalţi sclavi africani, el fusese imunizat potrivit obiceiurilor tribale. Mânat de curiozitate, Mather a început să-şi pună întrebări. N-a fost totuşi chiar atât de curios pentru a-şi cruţa sclavul când acesta a comis un delict mărunt şi de aceea a trebuit să fie vândut, dar microbul – de data aceasta, al unei idei – fusese implantat. [217]

În acelaşi timp, de cealaltă parte a Atlanticului, o lady sclipitoare şi cu relaţii suspuse pornise pe acelaşi drum. Mary Wortley Montagu suferise teribil de variolă în 1715, când boala îi distrusese chipul şi aproape o omorâse. Când şi-a însoţit soţul în Turcia, unde acesta fusese numit ambasador, ea a aflat despre obiceiul otoman de imunizare, sau „variolizare” cum era numit – o zgârietură mică în piele în care se introducea o fărâmă de materie bolnavă, după care urma o formă foarte uşoară a bolii. Turcii foloseau metoda pentru a proteja frumuseţea femeilor ce aveau să intre în harem. Lady Mary a utilizat-o pentru a-şi proteja fiul de şase ani. Revenită în Anglia după doi ani, ea a procedat la fel cu fiica ei, apoi şi-a convins prietena, prinţesa Carolina, s-o încerce pe copiii regali.

În Anglia, ca şi în America, a izbucnit atunci o dispută de proporţii. Variola era o boală hidoasă şi mortală. Fusese cunoscută în China, India şi Africa antică şi este posibil să fi ajuns în Grecia şi Roma în lumea clasică. În tot cazul, i-a afectat pe cruciaţi, care au adus-o în Europa în anii 1100,

unde a devenit endemică. Producea mâncărimi, urmate de pustule oribile şi purulente pe faţă şi pe corp, crampe teribile, orbire şi adesea moarte. Supravieţuitorii erau în general cicatrizaţi, frecvent mutilaţi şi orbiţi. Mai ales copiii erau afectaţi, iar variola s-a răspândit preponderent în condiţiile aglomerate din satele şi oraşele europene. S-a estimat că până în secolul al XVIII-lea, zece la sută din decesele din Anglia s-au datorat variolei. Între 1783 şi 1802, variola a cauzat o treime din toate morţile infantile din Glasgow. Situaţia a fost cel puţin la fel de rea în Rusia, iar de-a lungul secolului poate să fi cauzat numai în Europa şaizeci de milioane de morţi. [218]

Când recreează satele din Anglia lui Jane Austen ori Edinburgh din timpul Iluminismului, sau oraşele americane din epoca Revoluţiei, regizorii omit de obicei un aspect care ar fi sărit evident în ochi: mulţimile de oameni acoperiţi de pustule şi cicatrice, cu ochii aproape închişi de mutilările variolei, jalnici mai presus de orice descrieri. Un studiu a concluzionat că „din punctul de vedere al numărului celor omorâţi, orbiţi, schilodiţi, ciuruiţi şi cicatrizaţi de variolă pe durata a două mii de ani de istorie orală şi scrisă, probabil că este boala care a afectat cel mai grav omenirea din toate timpurile” [219].

Oamenii ştiuseră totuşi din timpuri străvechi că inocularea cu o doză mică de variolă putea cauza o criză uşoară, care să-i împiedice să se îmbolnăvească grav mai târziu. Medici chinezi antici adunau crustele de pe cicatricele bolnavilor de variolă, le uscau, le pisau, apoi le suflau în nările pacienţilor, utilizând tuburi speciale din os. De asemenea, introduceau deliberat puroiul în scutecele pruncilor. În India şi părţi din Africa, oamenii îşi vârâseră acelaşi puroi în vene, folosindu-se de spini, îl înghiţiseră sau îl aplicaseră pe răni deschise. Acela era obiceiul pe care reverendul Mather îl descoperise printre sclavii din Boston şi pe care lady Mary îl văzuse în casele din lemn din Constantinopol. Nu era un secret.

Totuşi nu era nici un răspuns. Din motive întemeiate, medicii europeni tindeau să ocolească practica respectivă. Un individ infectat cu o doză mică de variolă putea totuşi să sufere efectele complete ale bolii şi să moară ori să rămână schilod. Era de aşteptat o rată a deceselor în jur de 3–5%, ceea ce făcea „variolizarea” un risc real. Alţii rămâneau cu cicatrice desfiguratoare sau orbiţi. Unul dintre prietenii londonezi distinşi ai lui lady Mary, contele de Sutherland, şi-a pierdut fiul după ce-l inoculase. În condiţii de aglomerare, introducerea „variolizării” putea de fapt să răspândească boala mai rapid decât ar fi fost natural. În sfârşit, cuţitele murdare utilizate de apotecarii europeni răspândeau adesea şi alte infecţii. Medicii englezi, urmaţi prompt de caricaturişti, o ironizaseră pe lady Mary, ba chiar sugeraseră că inocularea făcea parte dintr-un complot străin pentru a ucide pruncii englezi.

Calamitatea variolei era totuşi atât de mare, încât „variolizarea” a devenit treptat tot mai populară. Sub forma în care era practicată în Anglia reprezenta o experienţă oribilă. Copilul care urma să fie inoculat era supus flămânzirii pentru câteva săptămâni, pentru a-i slăbi constituţia, apoi i se lua sânge pentru „a-i subţia sângele” şi era hrănit cu o dietă sărăcăcioasă pe bază de legume. După aceea pielea îi era crestată şi variola era introdusă prin intermediul bandajelor cu coji uscate ce-i erau pansate peste rană. Pentru a împiedica răspândirea bolii, copilul era după aceea legat şi ţinut într-o „casă a molimei”, sau hambar, alături de alţi suferinzi, timp de zece zile până îi căpeau noile coji de pe rană. Condiţiile erau oribile şi experienţa respectivă lăsa cicatrice nu doar pe pielea, ci şi în mintea multora. Un copil de opt ani care a fost inoculat în felul acesta în Gloucestershire s-a plâns ulterior că fusese redus la dimensiunile unui schelet şi că nu mai dormise niciodată cu adevărat odihnitor. Numele lui era Edward Jenner.

Jenner îşi pierduse de mic majoritatea familiei şi fusese crescut de un frate mult mai mare, plin de bunătate şi blândeţe, care era vicar şi avea o situaţie moderat de

prosperă. De la o vârstă fragedă Jenner a fost fascinat de botanică şi în scurt timp a decis să devină medic, o meserie care pe atunci nu însemna frecventarea unei universităţi, ci ucenicia pe lângă un doctor. În Londra, el a devenit un favorit al celui mai de seamă chirurg al epocii, John Hunter, şi i s-a oferit şansa de a participa la al doilea voiaj al căpitanului Cook spre Australia. Jenner a preferat să revină însă în Gloucestershire, pentru plăcerile mai liniştite pe care i le oferea practicarea medicinei în regiuni rurale şi acolo a întâlnit cu regularitate devastările cauzate de variolă. Între practicarea medicinei, cultivarea castraveţilor, experimentele cu baloane şi îngrijirea soţiei bolnave, el a rămas atent la tot ce se întâmpla în jur şi s-a pomenit reflectând la o poveste tradiţională locală.

Se părea că uneori mulgătoarele se îmbolnăveau de o versiune bovină a variolei, numită „vaccinia”, iar după ce se vindecau de boala aceea, mult mai blândă, rămâneau imune pe viaţă înaintea molimei teribile. Ba chiar se sugerase că tradiţia îndelungată a cântecelor şi poeziilor ce descriau frumuseţea imaculată a mulgătoarelor începuse fiindcă aveau tenul neafectat de variolă. Cel puţin un fermier, Benjamin Jesty, fusese îndeajuns de convins de adevărul poveştii pentru a-şi infecta soţia cu puroi de vaccinia, în 1756. În zonele rurale se petreceau cu adevărat tot soiul de lucruri ciudate.

Însă medicul avea să-şi întreprindă faimosul experiment abia peste patruzeci de ani, când ajunsese de vârstă mijlocie. Auzind că fiica unui fermier, o mulgătoare pe nume Sarah Nelmes, se îmbolnăvise de vaccinia în satul Berkeley din Gloucestershire, Jenner a convins-o pe 14 mai 1796 să-i îngăduie să preleve puroi din pustulele ei. După aceea a crestat braţul unui băiat pe nume James Phipps, fiul unui lucrător local, şi l-a infectat. Micul Phipps s-a îmbolnăvit desigur de vaccinia mai uşoară. După ce s-a vindecat, pe 1 iulie, Jenner l-a crestat din nou şi a încercat să-l infecteze cu material de variolă. (Etica utilizării animalelor în experimente medicale este aprig dezbătută în prezent; în Anglia din secolul al XVIII-lea, folosirea unui

băiat din clasa muncitoare se pare că n-a stârnit prea multe comentarii.) James nu s-a îmbolnăvit. Jenner, care deţinea deja o experienţă de medic de douăzeci şi patru de ani, a fost îndeajuns de sigur în privinţa rezultatului ca să nu-şi mai bată capul cu alte analize şi a publicat iute o broşură cu concluziile sale. Aceasta a devenit aproape instantaneu bestseller.

Povestea felul cum s-a răspândit atât de iute vestea şi a motivelor pentru iuţeala aceea este aproape la fel de interesantă ca şi descoperirea în sine. În primul rând, Jenner era membru al clubului local de dezbateri ştiinţifice şi şi-a prezentat descoperirea ca fiind un fapt ştiinţific dovedit, nu un simplu remediu rural. Deşi mare parte din argumentaţia lui era greşită, ea a prins, întrucât exista un public larg şi deschis la minte, care era pregătit pentru ea şi o aştepta. În al doilea rând, deşi era un simplu medic de ţară, Jenner avea relaţii importante. Graţie staţiunii climaterice la modă Cheltenham – una dintre cele care se dezvoltaseră după ce britanicii nu mai putuseră călători în străinătate din cauza războaielor cu Franţa –, el era în contact cu aristocraţi şi scriitori importanţi, care au răspândit vestea.

În scurt timp tratamentul cu variola bovinelor a fost îmbrăţişat cu entuziasm în Marea Britanie, după care a călătorit rapid în străinătate. În 1799, prinţesa Louisa de Prusia i-a scris lui Jenner, solicitându-i material pentru vaccină (cuvântul provine din latinescul „vacă”) şi în acelaşi an noul star al medicinei i-a fost prezentat regelui George al III-lea. Clasele de mijloc au urmat drumul deschis de regalitate şi aristocraţie. În anul 1800, gazdele unui dineu la care participa Jane Austen au insistat să citească celor prezenţi broşura lui Jenner. Din 1801, Marina Regală a început să-şi inoculeze marinarii, iar în reşedinţa sa rurală, Monticello din Virginia, preşedintele american Thomas Jefferson a inoculat el însuşi treizeci de persoane. În acelaşi an, împărăteasa Rusiei l-a rebotezat cu numele „Vaccinof” pe primul copil vaccinat în ţara ei şi s-a estimat că au fost trataţi o sută de mii de oameni din Europa. Descoperirea

importantă a trecut chiar şi peste barierele ridicate de interminabilul război european: în 1804, Napoleon a ordonat baterea unei medalii în cinstea lui Jenner, apoi a cerut ca soldaţii lui să fie inoculaţi. Napoleon l-a stimat de altfel într-atât pe Jenner, încât atunci când medicul de ţară i-a scris în legătură cu subiectul, împăratul francez a fost de acord să elibereze câţiva prizonieri de război britanici. Unul dintre cei mai mari susţinători ai lui Jenner din Paris a fost faimosul nostru doctor Guillotin.

Însă şi descoperirea aceasta a fost atacată. Caricaturişti ignoranţi au ironizat ideea de a-i infecta pe oameni cu materiale provenite de la vaci. Doctori au avertizat că nimic bun nu va ieşi de acolo. Alt intelectual faimos al vremii, Thomas Malthus, a inclus un atac serios la adresa lui Jenner în a doua ediţie (1806) a faimoasei sale cărţi-avertisment despre suprapopulare. În opinia sa, numărul mare al deceselor cauzate de variolă era ceva bun, fiindcă reducea populaţiile în mod natural. Dacă vaccinul funcţiona, atunci ar fi apărut pur şi simplu alte boli care să ia locul variolei pentru a realiza trierea atât de necesară. „Natura nu va fi şi nici nu poate fi înfrântă în scopurile ei”, a scris Malthus. „Mortalitatea necesară trebuie să apară, într-o formă sau alta.”

Graţie sistemului vaccinării însă, variola avea să fie prima boală infecţioasă gravă eradicată. Disputele au amânat legislaţia necesară în multe ţări, inclusiv Marea Britanie, până spre sfârşitul secolului al XIX-lea şi variola a continuat să ucidă, să orbească şi să schilodească oameni din toată lumea şi în secolul XX, dar mulţumită descoperirii lui Jenner, ONU a putut anunţa în 1980 că boala fusese complet eradicată. Medicul de ţară, care folosise noua credinţă în experimentare şi puterea publicităţii, făcuse infinit mai multe pentru fericirea omenirii decât oricare dintre revoluţionarii politici ai epocii sale, care declaraseră atât de răsunător drepturile omului.

Partea a VII-a
CAPITALISMUL ŞI ADVERSARII ACESTUIA

1800–1918: Revoluţia industrială schimbă radical viaţa pe planetă – după care îşi îndreaptă atacul asupra ei înseşi

REVOLUŢIA INDUSTRIALĂ

Între mijlocul secolului al XVIII-lea şi sfârşitul secolului XX lumea urma să sufere o schimbare mai profundă decât oricând, de la inventarea cultivării pământului încoace. Din punct de vedere tehnic, termenul de „revoluţie industrială” nu are sens, întrucât „revoluţia” presupune o revenire la ceva ce a existat anterior, pe când în acest caz totul era nou. Cu toate acestea, denumirea a prins. Această schimbare extraordinară, adusă de maşinile ce foloseau energia înmagazinată în pământ (sub formă de cărbune şi de petrol) pentru a produce orice, de la îmbrăcăminte ieftină până la conserve alimentare şi, nu în ultimul rând, pentru a făuri alte maşini, a remodelat relaţia dintre omenire şi natură. Le-a permis oamenilor să călătorească mult mai rapid pe mare, construind vapoare, şi pe uscat, folosind trenul. Le-a permis să aducă ieftin şi eficient lumină în casele lor şi în locurile unde lucrau, prelungind cu mult intervalul orelor de muncă, în special în regiunile nordice ale planetei. Le-a adus îmbrăcăminte bine confecţionată, bunuri de uz casnic şi distracţii multor milioane de oameni din America şi Europa, care nu ar fi visat vreodată să se bucure de asemenea lucruri.

Pentru revoluţia industrială s-a plătit însă un preţ atât de mare, încât mulţi gânditori au detestat-o şi s-au întrebat dacă a meritat sacrificiul pentru că în consecinţă a forţat milioane de oameni să-şi ia slujbe grele, repetitive, de uzură şi să se îngrămădească în locuinţe urbane insalubre. În oraşele şi văile dens populate, efectele acesteia asupra mediului erau uneori cumplite. Englezii epocii victoriene

mureau în număr copleşitor din cauza bolilor de plămâni provocate de poluarea aerului. Aproximativ un sfert din decese se datorau aerului viciat. [220] În 1866, inspectorii guvernamentali au descoperit că râul Calder era atât de poluat, încât apa sa putea fi folosită pe post de cerneală, iar Canalul Bradford, în care se amestecau produse chimice industriale derivate, era aprins cu regularitate de puştii din zonă, flăcările ridicându-se la peste doi metri de-a lungul acestuia. [221]

Pe măsură ce revoluţia industrială s-a răspândit în Statele Unite, Europa continentală şi Japonia, poluarea a apărut şi în uriaşele lor bazine hidrografice. Revoluţia a făcut de asemenea războaiele să fie mult mai distructive. A ajutat ţările mai avansate din punct de vedere industrial să facă presiuni asupra celor mai puţin avansate, să le ocupe şi să le exploateze, distrugând într-o clipă culturi care existau de secole. Într-adevăr, aceasta a fost cea mai însemnată perioadă de ,,distrugere creatoare" prin care a trecut vreodată societatea umană. Deşi printre ţările care au condus-o se numără câteva care aveau să domine istoria secolului XX, în primul rând Statele Unite şi Germania (Franţa şi Rusia urmându-le îndeaproape), transformarea a pornit din insulele cu climă umedă ale Regatului Marii Britanii [222].

Acolo, controlul şi utilizarea cărbunelui, substanţelor chimice, minereurilor şi electricităţii s-au desfăşurat lent, dacă facem comparaţia cu orice revoluţie politică. Schimbarea a avut loc în Regatul Marii Britanii pe parcursul unui secol, începând de la mijlocul veacului al XVIII-lea şi până în jurul anului 1850, debutând în zone relativ îndepărtate, cum ar fi Coalbrookdale din defileul Ironbridge, Shropshire, unde cărbunele şi oţelul se găseau în mod tradiţional aproape de suprafaţă, în zonele din Cornwall unde existau mine pentru exploatarea zăcămintelor de minereu de staniu, precum şi în jurul pe atunci modestului oraşel Birmingham. Deschizătorii de drum erau mai degrabă oameni de afaceri şi savanţi-gentilomi, nu iniţiatori vizionari ai schimbării; vesela şi podoabele lor de metal

imitau în mod deliberat obiectele artizanale familiare, iar utilizarea maşinilor se făcea doar cu scopul obţinerii profitului imediat. Nu a existat niciun plan concertat, nicio celulă revoluţionară. Profiturile erau suficient de mari pentru a-i stimula pe alţii să înceapă rapid să copieze şi să concureze cu primii întreprinzători, uneori chiar cu disperare. Când revoluţia industrială s-a răspândit în Germania şi Statele Unite, precum şi în ţări mai mici, cum ar fi Belgia, cascada schimbărilor a pornit din ce în ce mai rapid, profitând de progresele timpurii făcute de britanici.

De ce Regatul Marii Britanii? De ce atunci?

Industrializarea era legată mai degrabă de politică decât de avantajele geografice, deşi Regatul Marii Britanii dispunea de mari depozite de cărbune şi fier. Industrializarea nu s-ar fi produs dacă nu exista capitalismul, sistemul creator/distructiv al finanţării, cumpărării şi vânzării de piaţă, sistem de revoluţionare implacabilă, bazat pe mari investiţii de capital, funcţional până în prezent. Pe de altă parte, industrializarea poate avea loc şi fără capitalism. Uniunea Sovietică şi China comunistă au demonstrat acest lucru. În ambele cazuri au fost însă necesare violenţa extremă, risipa de proporţii şi, mai presus de orice, furtul sau cumpărarea tehnologiei create de capitalişti. Nu putem efectua experimente controlate în privinţa istoriei, dar se pare că industrializarea nu ar fi putut fi înfăptuită şi susţinută în afara unui sistem de piaţă. Acesta, la rândul său, avea nevoie, pentru a funcţiona corect, de un set de împrejurări speciale.

Aceste împrejurări au existat mai întâi în Regatul Marii Britanii, în secolul al XVIII-lea, nu pentru că britanicii erau deosebit de înzestraţi din fire – gândiţi-vă la inventatorii chinezi şi greci, la exploratorii francezi şi spanioli, la meşteşugarii italieni şi germani –, ci deoarece au existat câteva coincidenţe fericite care au dus la ceva cu totul nou, la fel cum un amestec de substanţe chimice poate produce o reacţie în lanţ.

Coincidenţele s-au produs în ceea ce părea o ţară relativ săracă. Regatul Marii Britanii nu avea bogăţia în aur şi argint a coloniilor spaniole, nici armata uriaşă şi curtea strălucitoare a Franţei. Decapitase un monarh, fusese nevoită să-i implore fiul exilat să se întoarcă, după care importase o dinastie străină. Toate teritoriile cucerite pe care le deţinea la începutul perioadei capitaliste erau în continuare neimportante şi, cu excepţiile notabile ale plantaţiilor de tutun şi a câtorva plantaţii de zahăr, neprofitabile. Nici nu erau vremuri de pace, când britanicii s-ar fi putut concentra asupra problemelor interne. După ce tocmai depăşiseră cu greu războaie civile distructive, britanicii intrau între 1689 şi 1815 într-o perioadă în care aproape fiecare an din doi urmau să-l petreacă în război cu rivalii ei europeni. Ţara era în continuare slab populată, însă deja aproape complet defrişată. În 1696, un funcţionar numit Gregory King a evaluat populaţia din Anglia şi Ţara Galilor la cinci milioane şi jumătate de locuitori, dintre care aproximativ o zecime trăiau în Londra. Mulţi dintre cei care erau mai ambiţioşi şi aveau o gândire independentă, în special cei aflaţi în dezacord cu Biserica Anglicană, îşi doreau cu disperare să emigreze şi să o ia de la capăt altundeva.

Totuşi, în spatele acestui tablou oarecum dezolant, erau pe cale să se petreacă schimbări uriaşe. Prima dintre acestea avea loc departe de oraşe, în zonele agricole de câmpie sau de deal, unde, arendând pământul pe termen mai scurt şi folosind noi fermieri profesionişti pe câmpurile lor, moşierii progresişti obţineau recolte mult mai mari. Efectul-cheie al acestui fenomen a fost asupra populaţiei, atât în ce priveşte numărul de locuitori, cât şi în ce priveşte locul unde trăiau. S-a estimat că înainte de secolul al XVII-lea nicio ţară dezvoltată nu era capabilă să-şi hrănească populaţia fără ca patru cincimi din aceasta să lucreze la câmp. [223] Astfel, din China şi până în Franţa, din nou-apărutele State Unite ale Americii şi până în Rusia, cel mult o cincime din populaţie avea alte ocupaţii: de pildă, soldaţi, marinari, preoţi, cârmuitori, birocraţi, meşteşugari şi comercianţi. Aceştia erau mai bogaţi, dar nu însumau nici

pe departe suficienţi consumatori pentru ca sistemul capitalist să ia avânt.

În Anglia, însă, îngrădirea terenului comun, irigaţiile şi noile sisteme de asolament au schimbat în mod radical această împărţire a populaţiei. Producţiile agricole nu pot fi cu mult îmbunătăţite dacă agricultura se desfăşoară pe fâşii înguste de teren; fapt care nu stimulează investiţiile în tehnici noi, împrejmuiri sau irigaţii, în cazul în care contractele de arendă sunt pe termen scurt. Începând de la sfârşitul secolului al XVI-lea şi din ce în ce mai rapid în decursul următorului secol ocuparea şi îngrădirea terenului care fusese anterior comun au schimbat forma Angliei rurale. S-au creat astfel loturi mai întinse, a căror recoltă era mai bogată, fiind împrejmuite şi având contracte de arendă pe perioade mai îndelungate. Aceasta a fost o operaţiune controversată, care a spulberat vechile obiceiuri de posesie şi de economie rurală. Pentru ochii omului modern, zonele rurale ale Angliei par în prezent confortabile, sau chiar de-a dreptul somnolente, dar pentru oamenii de la ţară ai secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea zonele rurale le-ar fi părut în mare măsură de o noutate deprimantă, neprimitoare şi nefamiliare, cu pătrate de arătură mari şi rigide. Biserica şi mai mulţi scriitori au protestat la adresa efectului devastator al tuturor acestor schimbări asupra noii păturisărace din zonele rurale. Durerea provocată Vechii Anglii îşi găseşte ecou în piesele lui Shakespeare şi în poeziile lui John Clare, care descriu cu revoltă lumea rurală a acelor vremuri.

În consecinţă, agricultura de la 1700 a Angliei era cea mai productivă din Europa, probabil de două ori mai productivă decât a celor mai apropiaţi rivali. Un an mai târziu, Jethro Tull a inventat renumita sa semănătoare trasă de cai. La scurt timp după aceea, din Flandra a fost adoptată ideea asolamentului cu patru loturi, utilizând trifoi şi napi pentru a păstra solul bogat şi spornic. În pofida lipsei oricăror cunoştinţe ştiinţifice, fermierii au crescut cu succes rase noi şi numeroase de oi şi vite: în decursul unui secol, în piaţa Smithfield din Londra greutatea medie a unei oi a crescut

de la 13 la 36 kg. [224] Schimbările s-au produs aleatoriu pe teritoriul Regatului Marii Britanii, Essex, Herfordshire, Norkolk, Suffolk şi Leicestershire deschizând drumul, dar în jurul anilor 1750 transformarea ajungea şi în mai multe regiuni din centrul şi din nordul ţării, stimulate de propaganda reformatoare entuziastă din ziarele care erau la rândul lor produsul preselor de tipărit mai noi şi mai rapide. Mult mai puţini oameni produceau mult mai multă hrană, ceea ce le permitea celorlalţi să se ocupe de altceva. În curând forţa de muncă de pe câmpurile englezeşti nu a mai fost de 80% din populaţie, ci aproximativ 32–33%, schimbarea fiind uluitoare. [225] Alte ţări învăţau de asemenea să se hrănească folosind mai puţini fermieri, dar nu în aceeaşi măsură ca în Regatul Marii Britanii.

Pentru Regatul Marii Britanii asta însemna două lucruri, ambele importante pentru saltul către capitalism. În primul rând, scădea vechea teamă în faţa foametei. Perioadele de foamete se succedau în continuare după primăverile umede şi reci, dar în depozite exista un surplus de cereale şi erau importate alimente noi. Când oamenii se tem să nu flămânzească sunt mai puţin doritori să-şi asume riscuri, aşa că în situaţia dată spiritul de aventură a înflorit. În al doilea rând, acum mult mai mulţi oameni erau liberi să devină negustori, artizani, comercianţi şi alte asemenea, fiind plătiţi cu monede, nu cu alimente ca pe vremuri. Noii locuitori ai oraşelor deveneau noii consumatori. Mulţumită comerţului internaţional accelerat descris anterior, prin care pe ţărmurile englezeşti ajungeau mirodenii, ţesături din India, vinuri, tutun, zahăr, mătase şi ceramică, oamenii aveau acum la dispoziţie obiecte pe care să le consume – stârnind astfel dorinţe noi, nemaiîntâlnite până atunci. Aprovizionat şi protejat de flotele ei maritime, comercială şi militară, Regatul Marii Britanii a devenit o economie de piaţă cu mult înainte să fie o ţară industrială.

O economie de piaţă mai bine aprovizionată înseamnă mai mulţi locuitori. În jurul anilor 1700, în Anglia speranţa de viaţă era de aproximativ 36 de ani, vârstă care pare foarte fragedă, dar mai înaintată decât 28 de ani, aceasta fiind pe

atunci speranţa de viaţă în Franţa. Sunt necesare doar uşoare creşteri ale natalităţii şi ratei de supravieţuire pentru a urma o explozie a populaţiei. În jurul anului 1850, la zenitul revoluţiei industriale britanice, populaţia se triplase. [226] Dacă nu ar fi existat schimbările din zonele rurale şi din cele urbane, nu s-ar fi întâmplat acest lucru. Pe de altă parte, dacă nu ar fi existat sistemul politic adecvat, ar fi fost aceleaşi consecinţe. După cum am văzut, războaiele şi revoluţia politică a secolului trecut au ciuntit foarte mult din puterea independentă a monarhiei britanice, care este în prezent limitată de Parlament. Această schemă de organizare nu reprezenta „poporul”, ci pe oamenii bine situaţi, cum ar fi proprietarii de terenuri (inclusiv proprietarii de mine), comercianţii bogaţi şi investitorii în comerţ, precum şi clanurile conducătoare ale oraşelor şi târgurilor.

Astfel pusă problema, ar părea că Regatul Marii Britanii înlocuise pur şi simplu o monarhie cu o oligarhie. Războaiele religioase zguduiseră însă Regatul Marii Britanii mult mai mult decât trecerea la capitalism. Răsturnarea supremaţiei regale a avut drept urmare înfiinţarea unei justiţii cu adevărat independente, pe când singura autoritate a Parlamentului era cea de a stabili taxele şi impozitele. Regatul Marii Britanii continua să aibă mari moşieri, dar tradiţia primogeniturii a limitat numărul de aristocraţi, iar trauma Războiului Civil i-a determinat pe conţi, baroni şi viconţi să „păşească mai atent”. Franţa deţinea, dimpotrivă, o aristocraţie din ce în ce mai numeroasă, care avea dreptul la multe avantaje şi câştiguri suplimentare, pătură socială care reprezenta o povară mult mai grea pentru ţăranii care produceau hrana.

În Regatul Marii Britanii, una dintre consecinţele slăbiciunii relative a vechii ordini era faptul că începea să dispară prostul obicei al obţinerii banilor prin vânzarea drepturilor de a beneficia de câştiguri speciale şi drepturilor de monopol. Se spunea că sub cârmuirea lui Iacob I al Angliei, un englez din clasa de mijloc avea o casă construită din cărămidă de monopol şi încălzită cu cărbune de monopol.

„Îmbrăcămintea era prinsă cu curele de monopol, butoni de monopol, bolduri de monopol” şi mânca „unt de monopol, coacăze de monopol, hering roşu de monopol, somon de monopol, homar de monopol”. [227] Nenumăratele tarife şi bariere comerciale au continuat să existe pe teritoriul Franţei, Germaniei şi Italiei, dar erau în curs de dispariţie în Regatul Marii Britanii. Englezii au pus bazele unei bănci naţionale, care folosea autoritatea guvernului de a-i gira împrumuturile, astfel fiind stabilizată datoria naţională şi creându-se senzaţia de securitate pe pieţele de capital. Londra nu era un centru financiar care să se compare ca importanţă cu Amsterdamul, dar se apropia din ce în ce mai mult de acesta. După ce a fost înfiinţată Banca Angliei, în 1694, au început să apară bănci locale pe tot cuprinsul ţării.

Dacă este dificil pentru noi în prezent să înţelegem cu exactitate schimbările care au loc în jurul nostru, la fel de greu era pentru britanicii acelei epoci a pieţelor supuse unor schimbări rapide. Mulţi nu au simţit însă neapărat libertatea. Paznicii terenurilor de vânătoare care puneau capcane în care cădeau oameni, magistraţii locali represivi, ameninţarea cu recrutarea forţată în rândurile marinei militare, restricţiile stricte de ordin religios, care-i încorsetau pe tinerii ambiţioşi – opresiunea măruntă era pretutindeni. Cu toate acestea tirania absolută dispăruse. Legea avea la bază pedepse barbare, dar puteau beneficia de ea mulţi oameni care nu erau înstăriţi, pentru a-şi proteja interesele. Parlamentul putea fi influenţat ca răspuns la interesul crescând pentru schimbarea legilor ce împiedicau progresul. Când inventatorii şi primii capitalişti au lansat o provocare vechii ordini, pietrele de temelie ale succesului lor aveau să fie legea patentelor şi dezbaterile parlamentare.

Mai exista o diferenţă-cheie între Regatul Marii Britanii şi restul continentului european. Pe lângă un sistem agricol mai bun, legi mai sigure şi o conducere mai puţin opresivă, britanicii aveau o presă mai liberă ca oricare alta.

Fenomenul a început cu proliferarea pamfletelor şi a foilor volante pline de calomnii şi de argumente vituperante pe tema religiei, prezente pe tot parcursul secolului al XVII-lea, dar s-a transformat în ceva asemănător pieţei libere a ideilor. Oamenii de ştiinţă sau ,,filosofii naturalişti", după cum se autointitulau în continuare, îşi puteau publica speculaţiile fără teama de a fi cenzuraţi. Ziarele transmiteau o mulţime de informaţii referitoare la noi sisteme de cultivare a pământului şi fleacuri originale, isprăvile prinţişorilor şi generalilor, precum şi preţurile articolelor de consum. În Regatul Marii Britanii, diferendele în privinţa politicii comerciale şi finanţelor se puteau purta deschis.

Important este faptul că deşi Regatului Marii Britanii i se puneau numeroase piedici prin restricţii comerciale şi din cauza transportului deficitar, industria exista deja, doar că nu era încă organizată în fabrici. Oamenii bogaţi finanţau familii care lucrau cu maşini de filat şi de ţesut în căsuţele lor sărăcăcioase din Yorkshire; în oraşele şi târgurile aflate în plină dezvoltare în zona de mijloc a ţării, producătorii de cuie, catarame, şuruburi şi nasturi lucrau în atelierele lor de familie. În regiunile unde tradiţională era extracţia cărbunelui, în primul rând în împrejurimile oraşului Newcastle, proprietarii experimentau utilizarea unor maşini care să-i ajute în lupta cu vechea problemă a eliberării apei din minele cu adâncime mare. Ca în cazul industriei exploatării staniului, folosiseră de când se ştiau roţi hidraulice şi scripeţi, dar acum testau primele motoare cu abur.

În 1679, inventatorul francez Denis Papin a prezentat „maşina termică" în faţa Societăţii Regale Franceze de Ştiinţe şi opt ani mai târziu a realizat o pompă cu abur şi o oală sub presiune mai bune. Doi ingineri din Devon i-au preluat ideea şi i-au adus îmbunătăţiri. Thomas Savery a creat câteva dispozitive primitive, dar ingenioase, printre care se numără un motor cu abur, folosit de minerii din Cornwall în perioada 1708–1714; apoi, pe la 1712, un inginer şi pastor baptist numit Thomas Newcomen a

realizat varianta proprie, mai eficientă. Aceasta a fost adoptată târziu în minele de staniu din vestul ţării, dar după ce Newcomen i-a convins pe proprietarii zăcămintelor de cărbuni din Warwickshire şi Newcastle să-i încerce invenţia, utilizarea ei s-a răspândit rapid şi în zonele miniere din Yorkshire, Lancashire şi Staffordshire. Motoarele păreau destinate unui singur scop, după cum sugera şi descrierea dată de Newcomen companiei sale: ,,Proprietari ai invenţiei de ridicare a apei cu ajutorul focului". Motoarele erau menite scoaterii apei din mine, dar foloseau atât de mult cărbune, încât puteau fi situate doar în proximitatea minelor de cărbuni.

Chiar şi în acest moment, Regatul Marii Britanii avea lucruri pe care alte ţări nu le deţineau: inventatori, materii prime din belşug, surplus de alimente şi mici pusee locale de creativitate. Nimeni nu ar fi putut anticipa însă erupţia aproape vulcanică de inventivitate care era pe cale să se producă aici, într-o proporţie care nu a existat în Italia, Germania, China, Franţa sau Japonia.

Pentru a studia mai îndeaproape această succesiune de evenimente, este probabil util să urmărim cariera celui care a preluat invenţia lui Newcomen şi a transformat-o în ceva ce urma să aducă energia din minele de cărbuni în mii de fabrici, pe calea ferată şi la bordul vapoarelor.

JAMES WATT

Cariera inginerului şi inventatorului de motoare James Watt este un exemplu clasic de bariere ale epocii care au fost depăşite brusc şi spectaculos. Tatăl lui Watt era meseriaş, comerciant şi capitalist de mică anvergură. Avea un atelier în portul scoţian Greenock, calea de acces către Glasgow, unde soseau vasele încărcate cu tutun, cherestea, heringi, ţesături şi zahăr. Watt-tatăl vindea piese de bază necesare construcţiei navale, proiectase o macara care urma să fie folosită pe docuri, investise în ambarcaţiuni şi repara uneltele marinarilor. Fiul său, James, avea o minte

strălucită, deşi era bolnăvicios. Era îndemânatic şi deosebit de bun la matematică.

Scoţia în care crescuse era deja cunoscută pentru nivelul înalt de pregătire din universităţi şi pentru fervoarea cu care era îmbrăţişată latura practică în cadrul acestora. A devenit oficial legată de Anglia abia după înfiinţarea Marii Britanii, cu trei decenii înainte de naşterea lui James Watt, şi era încă un partener oarecum tânăr, stângaci şi nesigur în cadrul noii naţiuni. Când James avea 9 ani, atât britonii din nord (după cum se numeau uneori scoţienii), cât şi englezii, au trăit rebeliunea iacobită din 1745, ultima lovitură dată de clanul catolic Stuart, care a prilejuit unirea clanurilor galice, a aventurierilor francezi şi irlandezi şi a catolicilor scoţieni şi englezi deopotrivă. Deşi „Tânărul Pretendent” [228] şi susţinătorii săi vorbeau de repunerea pe tron a familiei Stuart, în culisele acestei manevre se ascundea ceva mult mai radical: revenirea la ordinea ante-capitalistă, aristocratică, feudală, o adevărată revoluţie împotriva Noilor Vremuri. Rebeliunea s-a întins până în Derby, înainte ca oamenii clanului, îngrijoraţi de recoltă şi de familiile lor, să se îndrepte din nou spre nord. Fiind înfrânţi în 1746 de disciplina unei armate moderne, întărite (bătălia din regiunea mlăştinoasă Culloden a fost mai degrabă o confruntare a secolului al XIX-lea în colonii decât o luptă între doi adversari cu puteri comparabile), revolta a fost înăbuşită. Rebeliunea nu a cutremurat din temelii Noile Vremuri, ci pe cele Vechi, lumea galică a clanurilor din nordul şi vestul ţării.

Vreme îndelungată, cel puţin printre autorii de romane şi poeţii romantici, cruzimea învingătorilor şi asprimea unui mod de viaţă anterior epocii moderne, care se pierdeau în negurile istoriei, au pus în umbră adevărul, şi anume faptul că întâmplările de la Culloden reprezentau veşti bune nu doar pentru Anglia, ci şi pentru Scoţia. După cum a afirmat un istoric scoţian, unirea din 1707 a două ţări ,,implica o Scoţie cu orizonturi deschise şi posibilităţi vaste; comerţ şi negoţ mai intense; lucrurile bune în viaţă”; [229] dacă ar fi învins prinţul Carol, toate acestea ar fi fost imposibile. Viaţa

lui Watt va cuprinde tot ce e mai bun din Scoţia şi tot ce e mai bun din Anglia, fiind un exemplu al noii Britanii cu orizonturi deschise şi posibilităţi vaste.

După răscoală, politica scoţiană a fost practic desfiinţată. Ţara era guvernată de la Londra, prin reprezentanţi. În Edinburgh nu exista nicio curte regală care să permită eşaparea ambiţiilor locale, aşa cum era în restul Europei. În consecinţă, două sau trei generaţii de scoţieni au fost nevoite să caute în altă parte de lucru, dar şi partea plăcută a vieţii. Datorită Bisericii sale Presbiteriene, care respecta strict textul Bibliei, Scoţia era neobişnuit de instruită, iar cele patru universităţi ale sale erau neatinse de „mâna moartă" a Bisericii Anglicane. La Edinburgh, Glasgow şi Aberdeen studenţii erau încurajaţi să gândească pornind de la principii şi să verifice valabilitatea cunoştinţelor dobândite. Rezultatul a fost o remarcabilă înflorire a noii gândiri – renumitul Iluminism Scoţian.

Lipsindu-i educaţia bazată pe limbile latină şi greacă ale gentilomilor englezi, Watt era materia brută ideală pentru acest proces de dezvoltare, absorbind cu nesaţ noile idei, promovate de bărbaţi cu care urma să devină prieten, cum ar fi chimistul inovator Joseph Black şi filosoful capitalismului, Adam Smith. Înainte de aceasta însă, trebuia să-şi găsească un mijloc de supravieţuire. Nu era un salt mare pentru el faptul că dorea să înveţe cum se produc instrumentele matematice, auxiliare esenţiale ale noului sistem de învăţare ştiinţifică. În 1755 nu era ceva neobişnuit ca el să facă lunga călătorie spre sud, prin hârtoape, din Scoţia până la Londra, marea metropolă plină de duhori, pentru a se instrui. Watt s-a lovit imediat de o veche barieră ridicată rapid în calea băieţilor străluciţi. Ghildele medievale, care continuau să conducă negustorii (pe bresle) din Londra, încercau să-i excludă pe venetici şi insistau ca toţi ucenicii să servească şapte ani la un meşter. Watt era un nou-venit, nerăbdător să avanseze rapid. Dorea să-şi încheie pregătirea într-un an şi într-un final a plătit pentru asta, dar această şmecherie l-a expus recrutării forţate în marina de război. Scriindu-i tatălui său,

se plângea că „recrutează forţat pe oricine prind... dacă nu eşti ucenic sau comerciant onorabil, sunt puţine şanse să scapi”. [230] Dacă Watt ar fi fost înrolat în marină, nu ar fi putut apela la Primarul Londrei pentru o amânare, deoarece evadase deja din sistemul uceniciei.

A avut norocul să se întoarcă în siguranţă la Glasgow, dornic să-şi deschidă propriul atelier. Glasgow era, însă, la fel ca Londra, un vechi oraş condus prin Cartă regală, ale cărui ghilde încercau să-şi protejeze monopolul. Întrucât Watt nu era cetăţean al Glasgow-ului, ghilda din branşa lui, „Hammermen”, i-a refuzat permisiunea de a-şi deschide magazinul, chiar dacă în Scoţia la acea vreme nu existau alţi meşteşugari care să producă instrumente matematice. Dacă imaginea reprezentativă a Regatul Marii Britanii ar fi fost cea a unei ţări unde bărbaţii sunt luaţi cu arcanul de pe stradă pentru a fi recrutaţi în Marina de război engleză şi unde ghildele care conduceau negustorii ţineau cu dinţii de privilegiile lor străvechi, permiţând doar câtorva aleşi să intre în branşă, excluzându-i pe ceilalţi, atunci Watt ar fi fost nevoit să se resemneze o viaţă întreagă să lucreze la bucată şi nimeni nu ar mai fi ştiut de el în prezent. Pe de altă parte, dacă iacobiţii ar fi învins, Watt şi-ar fi încheiat zilele frustrat, într-un atelier de pe o străduţă dosnică din Glasgow.

În schimb, a fost salvat de Iluminismul scoţian. Mai exact, i s-a dat o slujbă de reparator de instrumente folosite în astronomie, care tocmai sosiseră din Jamaica şi erau destinate Universităţii din Glasgow. Acolo şi-a construit un atelier, realizând propriile lui instrumente şi devenind indispensabil profesorilor. Fiind un om cu orientare practică şi pentru că nu beneficiase de o instruire tradiţională, la Oxford sau Cambridge ar fi fost angajat cel mult pe post de mână de lucru. În Glasgow a fost considerat în scurt timp de către oamenii de ştiinţă drept egalul lor din punct de vedere social. Şi-a deschis atelierul propriu în oraş şi a început să studieze cele mai moderne invenţii de atunci, de exemplu motoarele cu abur. În 1763, la vârsta de 27 de ani, a fost solicitat să repare un model de motor Newcomen,

care aparţinea universităţii. Watt l-a dres, dar a descoperit că este revoltător de prost realizat şi ineficient.

Principiul pe care se baza era destul de simplu: aburul intra în cilindru, împingând un piston. Apoi, avea loc condensarea aburului, acesta transformându-se în apă şi producând un vid, care trăgea pistonul la loc în jos. Era mişcarea sus-jos care acţiona pompa destinată minelor de cărbuni. Problema era că pierderile de abur erau foarte mari. Cum ar fi putut face motorul să meargă mai bine? Întorcând doi ani la rând pe toate feţele conceptul de „căldură latentă", expresie născocită de prietenul său, Black, pentru a desemna căldura absorbită, respectiv cedată, la trecerea directă dintr-o stare în alta, ca în cazul apei care fierbe sau gheţii care se topeşte, a descoperit soluţia printr-o revelaţie. După cum îşi amintea Watt, fusese un moment clasic de tipul celui când Arhimede a strigat „Evrika!"

Într-o dimineaţă însorită de duminică, Watt trecea prin faţa unei vechi spălătorii (probabil un loc plin cu aburi) din Glasgow, când i-a trecut brusc prin minte că, întrucât aburul năvăleşte în orice spaţiu vidat, ar putea adăuga un tub sau cilindru separat, alături de cilindrul principal, care să preia aburul şi să-l condenseze, transformându-l la loc în apă. Astfel principalul cilindru ar fi rămas fierbinte şi s-ar fi irosit mult mai puţină energie. Motorul ar fi folosit mai puţin cărbune şi ar fi produs mai multă putere. Această dublare, prin adăugarea condensatorului, poate părea o idee simplă. I-ar fi venit însă această idee cuiva care nu ar fi fost atât interesat de teoriile ştiinţifice (după cum au explicat prietenii lui Watt de la universitate), cât şi un realizator de instrumente, cu orientare spre practică, plăcerea de a gândi şi spaţiul necesar pentru a meşteri? Watt avea însă o cale lungă de străbătut şi urma să treacă prin multe clipe de frustrare, eşecuri, schimbări nefaste şi experimente eronate, dar rezultatele muncii lui aveau să aducă o transformare pe scena industrială, mai întâi în Regatul Marii Britanii, iar apoi în întreaga lume. A luat o simplă pompă pentru o mină de cărbuni şi a transformat-o într-un motor

cu aplicabilitate universală. Watt îşi amintea: „Nu ajunsesem mai departe de casa din golf când aveam deja imaginea de ansamblu clară în minte.” [231]

Fără bani, susţinere şi ajutorul altor ingineri nu ar fi putut însă face progrese. Avea în continuare nevoie de capital, ca să-şi permită să producă mai întâi prototipuri, iar mai târziu motoare pe care să le vândă. Deşi numărul de bănci private din ţară era în creştere, încă era prea devreme ca un inventator să se adreseze unui director de bancă şi să spere că acesta îi va împrumuta bani suficienţi. Majoritatea întreprinzătorilor împrumutau bani de la prieteni, soţii sau alte rude. Primii susţinători financiari ai lui Watt au fost prietenul lui, fizicianul Joseph Black, şi John Roebuck, un întreprinzător englez pasionat, care l-a sprijinit cu sume mai substanţiale.

La fel ca Watt, Roebuck era un produs al noului Regat al Marii Britanii. Era un chimist care studiase la Sheffield şi Birmingham şi care înfiinţase o uzină metalurgică de succes în Carron, Stirlingshire. Tunul său cu rază mică de acţiune, cunoscut şi sub denumirea de „carronadă [232]„, urma să fie folosit de toţi, de la ducele de Wellington până la armata Imperiului Ţarist, iar mai târziu de nou înfiinţatele State Unite ale Americii. În trecut, fabricarea unui lucru se realiza pur şi simplu acolo unde apăruse ideea, fără niciun criteriu de alegere a locului. Roebuck procedase altfel. Pornise de la principiile de bază, întrebându-se unde găseşte apă cu debit bun, rezerve de minereu, calcar, cărbune şi legături de transport bune, iar după ce a găsit locul, a construit fabrica pornind de la zero. Întâmplător, locul ales se afla în Scoţia, dar cei mai importanţi lucrători erau aduşi din Anglia. Modul în care a acţionat a fost denumit o ,,schimbare decisivă în structura industriei”. [233] Roebuck avea nevoie de cărbune pentru uzina sa metalurgică, aşa că a cumpărat un zăcământ de cărbuni din împrejurimi, dar a descoperit că acesta avea veşnica problemă întâlnită înainte ca Watt să inventeze motorul său cu abur – excesul de apă din subteran. Auzind de proiectul lui Watt, a ajutat

la finanţarea unei variante incipiente a motorului, care însă nu a fost suficient de puternic.

Deşi s-a asociat cu tânărul inginer, Roebuck a ajuns la ruină – fapt datorat într-o oarecare măsură unui crah bancar timpuriu – după care a vândut cota pe care o deţinea din invenţia lui Watt unui alt englez pasionat, Matthew Boulton din Birmingham. Începând din acest moment, oraşul Birmingham va juca un rol crucial în derularea ulterioară a evenimentelor.

Birmingham era de multă vreme un centru important al fierarilor şi al celor care se îndeletniceau cu prelucrarea metalelor. Oraşul furnizase un număr impresionant de săbii pentru armatele lui Cromwell în timpul Războiului Civil, arme destinate ambelor tabere în timpul rebeliunii iacobite, catarame şi butoni pentru jumătate din mapamond. Era însă un oraş care se dezvoltase târziu şi se bucura de minunatul avantaj de a *nu* i se fi conferit o Cartă regală, prin urmare aici ghildele şi asociaţiile meşteşugăreşti nu puneau oprelişti, ceea ce-l făcea un loc deschis întreprinzătorilor şi aventurierilor care vânau ocazii de afaceri. Disidenţii se adunaseră aici, iar oraşul avea deja o viaţă intelectuală înfloritoare. În scurt timp, membrii faimoasei Lunar Society (,,Societatea Fanteziştilor”), inventatori cum ar fi Erasmus Darwin, bunicul extraordinarului Charles, şi chimistul disident, cu opinii radicale, Joseph Priestley se adunau în cea mai apropiată duminică de noaptea cu lună plină (astfel asigurându-se că ajung acasă în siguranţă) pentru a dezbate probleme de chimie, fizică, evoluţie, legate de noile canale de navigaţie, fabrici şi multe altele. [234] Birmingham era departe de Londra ceea ce era cu atât mai bine.

Printre membrii acestei Lunar Society se număra şi Boulton. Era una dintre acele personalităţi ale secolului al XVIII-lea ale cărui energie şi vastitate a orizontului de preocupări îl făceau comparabil cu un spirit renascentist. Tatăl său, care se numea tot Matthew, fusese un faimos meşter al metalului din Birmingham. Matthew junior inventase noi

tipuri de catarame de oţel, care au avut un succes atât de răsunător încât în curând le-a exportat în Franţa, după care le-a reimportat în Anglia, deoarece un obiect atât de cochet nu putea proveni din Birmingham. Câştigase capital căsătorindu-se cu o moştenitoare bogată, după care în 1759 moştenise afacerea familiei şi o dezvoltase enorm în Soho, la nord de Birmingham, unde mizase totul pe un nou centru de fabricaţie pus în funcţiune de forţa căderii apei. Acolo şi-a organizat lucrătorii în încăperi împărţite în funcţie de obiectele care erau produse în fiecare: catarame, lanţuri de ceas, mânere de săbii sau cutii de metal. Aceste articole urmau să fie vândute în curând în toată Europa, dar fabrica, datorită profilului ei, se baza în continuare pe îndemânarea muncii specializate, dar desfăşurate manual, cu puţin ajutor din partea apei curgătoare. Însă Boulton avea nevoie de o sursă de energie mai fiabilă.

Boulton şi Watt locuiau la o oarecare distanţă unul faţă de celălalt, dar se învârteau în aceleaşi cercuri; amândoi promovau noile canale de navigaţie, extraordinarele progrese în domeniul transporturilor care au avut loc în perioada dinaintea epocii căii ferate şi amândoi erau în legătură cu aceiaşi filosofi naturalişti şi cu alţi entuziaşti. Boulton îl întâlnise pe Watt în 1767 şi-i prezentase suburbia Soho, în încercarea de a-l determina pe scoţian să se mute la Birmingham. Watt, care-şi rezerva însă în mod constant motorul altor proiecte, întârzia să răspundă favorabil invitaţiei. Abia şapte ani mai târziu, după traumatizantul deces al soţiei, Watt a decis să părăsească Scoţia şi să se mute mai la sud. Dacă ea ar mai fi trăit şi dacă proiectele inginereşti ale lui Watt din Scoţia ar fi avut succes, acum ar fi rămas în memoria noastră ca proiectantul unor canale din regiunea deluroasă a Scoţiei.

În schimb, în 1774 s-a mutat la Birmingham şi unul dintre motoarele sale destinate minelor de cărbuni – numit de el „fire-engine” (motor cu abur) – a fost instalat în Soho. Nu funcţiona extraordinar, dar îşi făcea treaba. După puţină vreme, Watt şi cu Boulton au devenit parteneri în adevăratul sens al cuvântului, principala afacere a lui

Boulton rămânând în continuare prelucrarea metalelor. Watt urma să-şi împartă timpul între două activităţi la fel de importante. Meşterea şi făcea tot felul de experimente, lucrând fără odihnă pentru a-şi îmbunătăţi maşinăria, efectuând o serie de mici modificări care erau însă cruciale. Faptul că avea la dispoziţia sa forţa de muncă uriaşă şi îndemânatică din Soho l-a ajutat considerabil, dar ne-am putea imagina la fel de bine aceeaşi scenă desfăşurându-se în suburbiile Parisului sau ale Hamburgului.

În acelaşi timp, Watt şi Boulton purtau o luptă lungă şi acerbă în tribunalele britanice şi chiar în Parlament, pentru a-şi apăra drepturile de autor în faţa hoţilor de idei, care se puseseră deja pe treabă. Ideea că inventatorul merită o parte însemnată a profiturilor aduse de invenţia sa şi faptul că dispozitivele mecanice îi pot îmbogăţi pe oameni erau concepte noi. Primii inventatori acţionaseră adesea în spirit filantropic, răspândindu-şi ideile cu generozitate în presă, sperând să obţină, în principal, faimă. Patentele şi, implicit, profiturile erau însă esenţiale pentru a stimula mulţimea de minţi strălucite şi ambiţioase care aveau să transforme Regatul industrial al Marii Britanii într-o pepinieră de invenţii. Lupta lui Watt cu politica şi cu justiţia era epuizantă şi uneori i-a părut poate lipsită de succes, dar a fost la fel de importantă pentru istoria industrializării ca şi motorul său. La acea vreme, în alte părţi ale Europei o asemenea luptă nu ar fi dus la niciun rezultat pozitiv.

Deşi o nouă căsătorie îi asigura lui Boulton o nouă gură de aer (nevastă nouă, avere nouă), acesta căuta în disperare capital. Multe dintre noile motoare cu abur pentru pompe fuseseră vândute minelor de staniu din Cornish, care le plăteau parţial din banii economisiţi pe cărbune. Practicile necinstite şi protestele la adresa monopolurilor, precum şi plăţile efectuate cu întârziere de beneficiari ai unor produse vândute de el în străinătate l-au adus într-o situaţie foarte dificilă.

Motoarele lui Watt au fost folosite mai întâi în mine, dar în curând şi în mori care măcinau făină, în fabrici de bere,

apoi şi în alte fabrici. Una peste alta, între 1775 şi sfârşitul secolului firma a produs aproximativ 450 de motoare cu abur. Boulton se lansa acum în producţia de monede. În această perioadă piaţa Regatului Marii Britanii era invadată atât de puternic de monede false încât Monetăria Regală încetase să mai bată monedă. La „Monetăria sa din Soho”, Boulton producea deja monede pentru piaţa liberă, precum şi pentru guverne străine; mai întâi pentru britanicii din India, apoi pentru britanicii din patrie. Calitatea superioară a monedelor depindea de cantităţile fixe de metal care intrau în componenţa acestora, de precizia cu care era trasat desenul monedei şi de fabricaţia la scară industrială a acestora: acurateţe şi fiabilitate care puteau fi asigurate de noul sistem al lui Boulton, cu ajutorul motoarelor sale produse de Watt.

Recapitulând povestea celor doi, înţelegem mai bine de ce industrializarea a luat avânt mai întâi în Regatul Marii Britanii. Statul era în continuare de modă veche. Ceea ce numim în prezent „infrastructură” era atunci într-un stadiu de-a dreptul primitiv. Existau câteva drumuri bune şi câteva canale de navigaţie noi şi utile, dar în marea lor majoritate călătoriile erau prin noroi şi prezentau pericole. Băncile nu erau robuste, dreptul comercial avea multe lipsuri, Parlamentul era un cuib de interese legate de investiţii, care îi descurajau pe nou-veniţi, iar ţara în ansamblu era obsedată de războaiele pe care le purta peste mări. Totuşi, atât în Scoţia, cât şi în Anglia aveau loc schimburi de idei libere, efervescente. Departe de Londra şi nesupuşi restricţiilor impuse de ghilde, oamenii erau liberi să construiască, să vândă şi să experimenteze, puteau influenţa politicieni şi se puteau mândri cu noua filosofie a capitalismului explicată de prietenul lui Watt, Adam Smith, în *Avuţia Naţiunilor*, publicată în 1776. De asemenea se puteau îmbogăţi. Watt şi Boulton sunt pionieri ai căilor ferate şi ai podurilor de fier, ai noilor tipuri de vapoare, ai iluminatului cu gaz lampant, ai electricităţii; iniţiatori ai revoluţiei în domeniile olăritului, prelucrării sticlei, producerii ţesăturilor şi construirii maşinilor-unelte, oameni de geniu cu preocupări diverse, cum ar fi Humphry Davy,

Michael Faraday şi Abraham Darby. Toţi au fost remarcabili. Toţi au fost norocoşi că au trăit în acel loc, la acel moment.

ÎNTUNECAT, SATANIC ŞI INFECŢIOS

În anumite locuri din Regatul Marii Britanii, preţul industrializării a fost teribil. Smulşi din ritmul bazat pe succesiunea anotimpurilor şi sărbătorilor religioase, oamenii erau siliţi să lucreze altfel decât erau obişnuiţi. În anii 1700, s-a calculat că numărul mediu al zilelor de lucru dintr-un an a crescut în Regatul Marii Britanii de la 250 la 300. Astfel s-au pierdut zile pentru viaţă şi zile pentru iubire, zile pentru istorisit poveşti şi zile pentru povaţă. Oamenii care obişnuiau să se trezească la răsăritul soarelui se poticneau acum în beznă străduindu-se să lumineze artificial fabrici şi ateliere unde petreceau douăsprezece ore în picioare, programul lor de lucru fiind măsurat de enorme ceasuri mecanice. Renumitele fabrici negre ca tăciunele, cu coşurile lor uriaşe, erau destul de puţine la început şi se găseau în special în oraşele din Lancashire unde îndeletnicirea principală era prelucrarea bumbacului, dar locuinţele minuscule, aglomerate şi ieftine şi omniprezentul fum de cărbune prezenta în curând o imagine convingătoare a iadului în faţa ochilor unor scriitori cum ar fi Charles Dickens, Friedrich Engels sau însăşi regina Victoria.

Deşi copiii munciseră dintotdeauna la câmp, desfăşurând muncile mai simple, erau siliţi acum să intre în rândul muncitorilor din industrie, unde erau trataţi atât de inuman, încât chiar şi în aceste timpuri grele s-a creat o mişcare în favoarea limitării numărului orelor de muncă ale copiilor. Condusă de aceeaşi revoltă creştină care însufleţise mişcarea pentru abolirea sclaviei, a avut drept urmare apariţia unei serii de Acte ale Fabricii [235] care limitau numărul orelor de muncă şi stabileau reguli de protecţia muncii şi a sănătăţii. Din clauzele primului dintre aceste Acte, adoptate în 1802, putem deduce foarte clar cât de cumplită era viaţa copiilor care munceau la începutul secolului al XIX-lea; acestea precizau că toţi copiii cu vârste

de peste nouă ani puteau munci opt ore pe zi, iar copiii care aveau mai mult de paisprezece ani puteau munci douăsprezece ore pe zi. Copiii aveau dreptul să înceapă lucrul de la ora şase dimineaţa, să nu doarmă mai mult de doi într-un pat şi să participe la o oră de religie pe săptămână, duminica. Chiar dacă pentru încălcarea acestor legi se încasau amenzi uşoare, ele erau adesea ignorate. Au urmat alte rapoarte, scandaluri şi legi. Dickens şi prietena sa, romanciera Elizabeth Gaskell, au subliniat în cărţile lor condiţiile din fabrici şi primii jurnalişti au explorat oraşele din nordul Regatului Marii Britanii ca şi când ar fi fost jungle din ţări îndepărtate, ceea ce în ochii locuitorilor din sud care aparţineau clasei mijlocii chiar asta erau.

Industrializarea a schimbat şi politica britanicilor, în multe privinţe neaşteptate. În perioada 1811–1816, în Nottinghamshire, Yorkshire şi Lancashire artizanii de modă veche, ţesători ce foloseau războaie de ţesut manuale şi lucrau în cocioabe, au pornit o revoltă violentă împotriva noilor fabrici unde se foloseau războaie de ţesut mecanizate şi care le luau acestora pâinea de la gură. Preluând în lupta lor numele unui personaj de poveste şi luptător pentru libertate din ţinuturile împădurite, numit regele Lud, „ludiţii” au distrus maşinile, atacând muncitorii şi funcţionarii din fabrici şi, efectuând manevre nocturne în afara oraşelor industriale, au ajuns în final să se confrunte cu armata. Mulţi dintre ei au fost spânzuraţi sau exilaţi în Australia. În 1830, ţăranii care munceau în agricultură în ţinutul Kent au pornit „Răscoalele Swing [236]„ – un alt atac asupra noii tehnologii, care-i lăsa fără slujbă pe oameni, în acest caz lupta îndreptându-se împotriva treierătoarelor mecanizate.

Amendamentul Legii Săracilor adoptat în 1834, care a înlocuit sistemul elisabetan al ajutorului parohial cu o reţea naţională de azile pentru săraci cumplite, concepute în ideea de a-i forţa pe cei mai săraci să plece de la ţară şi să vină la oraş pentru a-şi căuta de lucru sau să trăiască în mod deliberat în condiţii groaznice, separaţi strict în funcţie de sex, în clădiri care se asemănau unor închisori, a

provocat proteste violente în oraşe cum ar fi Bradford, Oldham şi Huddersfield. În 1834, „Martirii din Tolpuddle”, şase agricultori din Dorset, au înfiinţat un sindicat care milita împotriva lefilor mici şi drept pedeapsă au fost deportaţi în Australia. Protestul popular care a urmat s-a transformat într-o campanie ce a devenit germenele din care s-a dezvoltat mişcarea sindicală. Pentru mulţi vizitatori din Europa continentală, de la capitalistul german Engels până la pictorul şi graficianul francez Gustave Doré, Regatul Marii Britanii era un exemplu uimitor pentru metodele şi tehnologiile noi folosite şi, în acelaşi timp, o imagine a inechităţii umane duse la extrem.

Înainte de apariţia industrializării, politica britanică era căutarea unui echilibru între influenţa vechilor elite – latifundiari şi nobili – şi cea a comercianţilor din oraş şi a clerului, la care se adăugau noii întreprinzători. Acum acest echilibru nu mai exista. Între 1780 şi 1830 populaţia Marii Britanii se dublase. Producţia industrială se triplase. O mare parte din avuţia dobândită s-a înregistrat la oraş, iar administraţiile s-au găsit în poziţia de a apăra drepturile de proprietate ale deţinătorilor de mori, de a trimite soldaţii să înăbuşe protestele muncitorilor şi de a reinterpreta legea şi manipula sistemul politic pentru a favoriza bogăţia proaspăt acumulată şi noua putere. Membrii Camerei Comunelor erau iniţial aleşi dintre membrii circumscripţiilor electorale, ale căror origini se pierdeau în negura vremurilor, multe dintre aceste mici „târguşoare uitate” neavând nicio legătură cu dezvoltarea oraşelor industriale. Cel mai important sistem de tarife, Legile Porumbului, taxau alimentele importate astfel încât să protejeze venitul fermierilor şi latifundiarilor britanici, păstrând astfel preţul pâinii în mod artificial la un nivel ridicat. Într-o orgie a reformelor, ambele dezechilibre aveau să dispară.

Problema alimentelor fusese acutizată de îndelungatul război purtat de britanici cu Franţa şi cu aliaţii continentali ai acesteia. Am văzut cum au reuşit progresele uriaşe din agricultura britanică să impulsioneze revoluţia industrială; creşterea ulterioară în salturi a populaţiei a depăşit cu mult

revoluţia din agricultură, astfel că la sfârşitul anilor 1790 britanicii au încetat să mai exporte grâu. „Securitatea alimentară”, care a fost o problemă atât de stringentă pentru britanici în cele două războaie mondiale, era o problemă naţională esenţială şi în epoca napoleoniană. Tarifele practicate erau considerate un mod de a proteja şi promova alimentele produse în ţară. Totuşi, industrializarea se hrănea, la propriu, din ceea ce acum trebuia importat.

Deşi pusă în umbră de retorica bombastică a comerţului liber şi progresului civilizaţiei, aceasta era de fapt o luptă între jumătatea sudică a ţării, orientată spre agricultură, şi jumătatea nordică, mai puternic industrializată. În 1846 fabricile şi, implicit, jumătatea nordică a ţării au ieşit învingătoare, când un prim-ministru conservator, Robert Peel, a abolit Legile Porumbului, fapt ce l-a costat funcţia. Pe atunci şi sistemul politic era în curs de schimbare. Actul Marii Reforme Electorale din 1832 a eliminat „târgurile putrede”, cu mai puţin de 2 000 de locuitori, crescând până la aproximativ 60 la sută procentul din Parlament al localităţilor favorabile industrializării, dar nu a reuşit să impună includerea în rândul votanţilor a unui număr suficient de cetăţeni mai săraci pentru a da un răspuns satisfăcător luptei pentru democraţie a clasei de mijloc şi a clasei muncitoare, care se acutiza. O mare parte din istoria politicii sfârşitului de secol al XIX-lea priveşte presiunea constantă în favoarea aplicării reformelor şi seria de legi ulterioare, care urmau să extindă dreptul de vot şi să înceapă să le dea oraşelor cum ar fi Birmingham cadrul politic care le lipsea pe vremea lui Watt şi Boulton.

Astfel statul britanic şi-a schimbat atitudinea, trecând de la susţinerea în principal a puterii funciare a vechilor ghilde din oraşe şi a societăţilor comerciale autorizate de stat la sprijinirea în principal a capitalismului şi industriei. Controversele religioase, mereu importante, au fost înlocuite treptat de luptele de clasă, pe măsură ce sindicatele muncitoreşti şi reformiştii politicii, cum erau cartiştii, solicitau noi drepturi. Industria britanică ieşise victorioasă în urma luptei cu concurenţii săi. După ce şi-au

copleşit concurenţii străini, britanicii au început să adopte comerţul liber ca religie naţională. Probabil a fost nedrept faţă de celelalte ţări, care luptau să-i prindă pe britanici din urmă şi care ar fi avut nevoie de o perioadă de protecţie pentru a-şi dezvolta propriile industrii; cu siguranţă le-a adus britanicilor reputaţia de ipocriţi notorii, dar şi reputaţia îndemânării şi seriozităţii muncii.

A devenit de asemenea clar că în teoriile sale optimiste Adam Smith şi adepţii comerţului liber subestimaseră rolul războiului. Multe dintre primele progrese britanice erau legate de flota puternică a ţării (gândiţi-vă la tatăl lui Watt, instrumentele de navigaţie şi devastatoarele carronade). Tânăra economie de consum britanică era alimentată de baionetele şi tunurile britanice din India, America şi arhipelagul Caraibe. Probabil că Regatul Marii Britanii ar fi fost oricum prima ţara industrializată, dar dacă Franţa nu ar fi fost prea preocupată de luptele revoluţionare şi de războaiele napoleoniene în deceniile cruciale ale industrializării ar fi evoluat aproape umăr la umăr cu britanicii. (Iluminatul cu gaz, atât de important pentru a face zilele mai lungi şi viaţa mai sigură la oraş în perioada de debut a erei industriale, a luat un avânt extraordinar în Regatul Marii Britanii datorită masivei acumulări de ţevi de muschetă nedorite după înfrângerea lui Napoleon, în 1815, care au fost transformate în conducte de gaz. [237])

Ambele state importante care aveau să meargă pe calea industrializării şi-au protejat propriile industrii şi le-au folosit pentru a promova naţionalismul. Statele Unite ale Americii aveau avantaje fantastice în calitate de putere industrială aflată în ascensiune. Aveau oameni tineri, un teritoriu practic nesfârşit, râuri lungi care puteau fi folosite pentru transportul fluvial, resurse naturale abundente şi un sistem politic nou şi progresist, care-şi încuraja oamenii să concureze cu curaj ţările europene, mai rigide. Germania avea alte avantaje. După ce Napoleon desfiinţase Sfântul Imperiu Roman de Naţiune Germană, vorbitorii de germană

erau în continuare divizaţi în aproximativ trei sute de ţări şi ţărişoare, mai mici sau mai mari, oraşe libere şi alte entităţi politice minuscule. Aveau în schimb rezerve enorme de cărbune şi fier, o tradiţie îndelungată şi recunoscută în prelucrarea metalului iar, în Prusia, un lider naţional în ascensiune. Prusacii au atras alte state germane mai mici în Uniunea Vamală Germană, numită *Zollverein*, care încuraja comerţul liber între statele membre ale confederaţiei germane şi începea să stabilească unităţi de măsură, monede şi legi comune pentru acestea. După ce a învins mai întâi Austria, iar apoi Franţa, Germania unită, condusă de Prusia, a reuşit să se dezvolte într-un ritm remarcabil.

Părea de la sine înţeles că dezvoltarea industrială necesită un sistem politic liberal pentru a înflori. Totuşi cea mai mare parte a Europei fusese sub hegemonia antiliberalilor Habsburgi ai Austro-Ungariei, iar alte monarhii mai neînsemnate se aflau sub autoritatea ţarului Rusiei, care era în continuare un poliţist mondial de ultimă instanţă. În decursul secolului al XIX-lea, efortul de a construi state politice liberale, unde capitalismul prosperă şi modernizarea poate avea loc cu succes, a fost ţelul principal european. În general, liberalismul şi naţionalismul au păşit umăr la umăr. Unificarea Italiei, lupta îndelungată şi grea împotriva ocupanţilor austrieci, monarhiilor locale cu origini medievale, cum ar fi Regatul celor Două Sicilii şi Ducatul de Modena, şi împotriva conservatorismului papal, a fost purtată în spiritul ideii că Italia are nevoie de un stat unit, modern şi democratic, care să o propulseze în epoca modernă. (În realitate, monarhii absoluţi nu au făcut numai rele, Regatul celor Două Sicilii, cu capitala la Neapole, avea câteva şantiere navale şi companii de proiectare a căilor ferate foarte eficiente.)

Nicăieri nu era tensiunea dintre tradiţionalism şi modernizare mai puternică decât în Franţa. Monarhia post-napoleoniană s-a coagulat transformându-se într-una extrem de reacţionară, sub domnia lui Carol al X-lea. Alungat printr-o revoltă în iulie 1830, a fost înlocuit de

Ludovic-Filip, care era mai liberal, motiv pentru care a fost supranumit „monarhul burghez”. Franţa era însă mult în urma Angliei în eforturile sale şi de aceea a fost declanşată o mişcare formidabilă în favoarea reformei. Problema liberalilor din clasa de mijloc era probabilitatea ca schimbarea să fie declanşată de masele mai sărace şi mai furioase, de care se temeau până şi ei. Recoltele slabe şi foametea răspândită pe scară largă în Franţa au provocat valuri de răscoale care au făcut din 1848 anul revoluţiei din Polonia, de pe tot teritoriul Imperiului Habsburgic, precum şi din ţări mai mici, cum ar fi Danemarca, Belgia şi Elveţia. În Franţa, vechea monarhie a fost în cele din urma înlăturată, prin declararea celei de-A Doua Republici Franceze, care avea să devină în decursul a patru ani Al Doilea Imperiu Francez, sub Ludovic-Napoleon Bonaparte. Acest model de evoluţie, cu doi paşi înainte şi unul înapoi, era larg răspândit. Majoritatea revoltelor au fost înăbuşite şi puţine au determinat progrese politice evidente. Probabil cel mai important efect colateral al lor a fost cea mai semnificativă idee politică a jumătăţii de secol: crezul socialist mesianic numit marxism.

Karl Marx provenea dintr-o familie bogată din Valea Rinului, dar şi-a petrecut primii ani ai maturităţii în ipostaza de filosof-rebel, găsind în fine protecţie în liberalul Regat Marii Britanii. Împreună cu coautorul şi principalul său sprijin financiar, Friedrich Engels, a susţinut o viziune pur materialistă a progresului istoric, în care lupta dintre deţinătorii de capital şi industriaşii bogaţi, pe de o parte, şi muncitorii care produceau de fapt bogăţia, pe de altă parte, urma să conducă la o lume comunistă, în care clasa muncitoare trebuia să deţină întreaga valoare a muncii ei, iar statul – fie acesta monarhic, burghez, parlamentar sau republican – avea să dispară. În *Manifestul Partidului Comunist* din 1848, adresat revoluţionarilor care erau muncitori nemţi, s-a exprimat prin descrieri clare, caustice, pe de o parte, şi înflăcărate, pe de altă parte. În opera sa fundamentală de mari dimensiuni, pe care a scris-o între 1867 şi 1894, intitulată *Capitalul*, a încercat să folosească date statistice pentru a dovedi adevărul ştiinţific care stă la

baza concepţiei sale. Această lucrare a devenit biblia seculară a revoluţionarilor secolului XX, chiar dacă Marx a pornit de la premisa că revoluţia trebuie să înceapă într-una dintre ţările avansate, Germania sau Anglia, nu în înapoiata Rusie. Lucrarea lui Marx s-a răspândit în rândurile socialiştilor extremişti din Europa, dar la acea vreme a fost considerată de importanţă minoră în comparaţie cu viziunile mai moderate, bazate pe o structură parlamentară şi cu tentă creştină ale politicii socialiste. Analizei sale îi lipseau subtilităţile filosofilor tradiţionali ai politicii şi moralei, dar Marx înţelegea foarte bine competiţia feroce ascunsă sub zâmbetul cu gropiţe al capitalismului burghez. Viitorul nu i-a confirmat previziunile, dar lumea care-l înconjura la jumătatea secolului al XIX-lea se asemăna foarte mult cu cea din descrierile lui.

Atât Statele Unite ale Americii, cât şi Germania au exploatat tehnologiile descoperite în Regatul Marii Britanii. Au furat patente, au copiat maşini, au obţinut informaţii de la muncitorii britanici şi şi-au înfiinţat propriile universităţi tehnice. Acest lucru era inevitabil. Într-o lume interconectată, ideile bune nu pot fi ascunse. În orice caz, rezultatele de marcă folosite în cadrul revoluţiei industriale britanice proveneau la rândul lor de peste mări – primul motor cu abur, din Franţa, dar şi filarea fibrelor de in umezite şi războiul de ţesut al lui Jacquard, precum şi asolamentul cu patru câmpuri din Olanda. Japonezii au procedat la fel după 1945, chinezii procedează la fel în prezent faţă de americani şi japonezi. Într-o zi, cu puţin noroc, africanii vor fura sistemele de la chinezi. Copierea are loc mult mai rapid decât inventarea.

Atât pentru S.U.A., cât şi pentru Germania, cea mai importantă dintre primele inovaţii tehnologice a fost calea ferată (deşi ambele ţări urmaseră exemplul britanicilor, săpând noi canale de navigaţie). În Regatul Marii Britanii, 1830 este considerat adesea anul apariţiei căii ferate, dar acesta a fost de asemenea anul deschiderii primei căi ferate în S.U.A. În anii 1860 americanii aveau deja 48 000 de kilometri de cale ferată, iar în anii 1870,

80 000 de kilometri, în comparaţie cu Regatul Marii Britanii care construise peste 9 500 de kilometri de cale ferată în intervalul 1830–1850, în perioada de apogeu a interesului pentru „căile ferate”. În 1875 Germania depăşise de asemenea Marea Britanie ca număr de kilometri de cale ferată construită. Regatul Unit a fost ajuns din urmă şi în privinţa producţiei de fier şi oţel, dar S.U.A. şi Germania aveau să treacă în curând la noi tehnologii proprii, de la telegraf şi până la substanţe chimice şi motoare mai avansate. În ambele cazuri, industrializarea conducea, dar era condusă la rândul ei de naţionalism. În Statele Unite, reţeaua de căi ferate se împletea stabilind legături între locuri situate pe tot teritoriul acestei noi ţări uriaşe. Pe când în Regatul Marii Britanii, calea ferată a apărut ca urmare a eforturilor şi banilor investiţi de persoane private, care se luptau adesea cu politicienii ce încercau să blocheze înfiinţarea liniilor noi de cale ferată, în Statele Unite ale Americii guvernul le împrumuta întreprinzătorilor ingineri din armată pentru a-i ajuta la construirea căii ferate. În Germania, deşi primele căi ferate erau destinate să facă legătura între oraşele industriale, unificarea a făcut din acest mijloc de comunicaţie un agent important a coagulării noii naţii.

Teoria capitalismului industrial punea accentul pe deschidere şi pieţe libere, susţinând ideea că, cu cât este comerţul dintre state mai intens, cu atât sunt mai rare conflictele între acestea. În realitate, naţionalismul şi capitalismul industrializării mergeau în tandem. Experienţa americană a scos la iveală carteluri, scandaluri privind mita acordată autorităţilor, corupţia politicienilor şi reprimarea brutală a acţiunilor organizaţiilor de muncitori, precum şi excluderea pe criterii etnice a unora dintre aspiranţii la ocuparea locurilor de muncă, de exemplu chinezii, de către alţii, cum ar fi irlandezii. Industrializarea a fost un proces mult mai violent şi mai murdar decât se aşteptau şi sperau primii teoreticieni ai capitalismului. Teoria, oricât de idilică ar fi fost, îşi avea rădăcinile în experienţa unică a britanicilor, în calitatea lor de prim răsad virgin al acestei schimbări spectaculoase a existenţei umane. Au fost multe

ţări în care sămânţa sădită a industrializării nu a prins deloc rădăcină.

DE LA CARTOFOR LA PRINŢ: OCAZIA RATATĂ DE RUSIA

Scena evenimentelor era o micuţă, dar cochetă staţiune de la poalele munţilor Caucaz, Piatigorsk, iar momentul era vara lui 1853. Un ofiţer de artilerie, soldat energic, dar dezordonat, care luptase de partea ţarului împotriva rebelilor ceceni, avea o zi proastă. În multe privinţe era tânărul aristocrat tipic de la vremea aceea. Jucase sume enorme la mesele de joc din Sankt Petersburg, precum şi aici, cu colegii de garnizoană. Cariera sa era pe panta descendentă. În timp ce-şi scria memoriile din război visa la o Rusie mai modernă, mai puţin supusă ţarului şi cenzorilor acestuia. Fusese un mare fustangiu, îşi folosise autoritatea de proprietar pentru a seduce şi fetele şerbilor. Făcea încontinuu planuri pentru a-şi schimba viaţa, dar le uita într-o clipă. Cu sprâncenele stufoase şi chică deasă, avea o înfăţişare izbitoare, feroce, aproape ca de lup.

Acum era înglodat în datorii la masa de joc. Cu câteva luni în urmă fusese nevoit să-i ceară cumnatului său să vândă un al doilea sat din averea sa, împreună cu cei douăzeci şi şase de şerbi şi familiile acestora – pe vremea aceea te puteai descotorosi foarte uşor de oameni, la fel ca de monede. Acum îşi dădea seama că era nevoit să vândă şi casa familiei, construită de bunicul său şi în care se născuse. Semnă chitanţa. Casa mare a fost cumpărată rapid de un proprietar rival, care a dezmembrat-o, a luat-o de pe locul ei iniţial şi a transportat-o şi reclădit-o pe propriul său teren. Mai rămăseseră în urmă două aripi mai mici ale casei, cu un gol între ele.

Nici vânzarea la întâmplare a şerbilor pentru a-şi plăti datoriile la joc, nici abuzarea femeilor şerbilor nu erau comportamente neobişnuite în rândurile feciorilor plictisiţi, răzgâiaţi şi veşnic nemulţumiţi ai nobimii ruse. Acest bărbat

era însă Lev Tolstoi, ajuns la vârsta de aproape 30 de ani. Cel mai mare romancier al lumii din toate timpurile.

Cel mai mare romancier din lume va deveni o personalitate cu autoritate morală nu numai în Rusia, unde va fi idolatrizat, ci în întreaga lume. La bătrâneţe, cu barba sa patriarhală fluturândă şi îmbrăcat într-o rubaşcă ţărănească, îi va chema pe ruşi să se reîntoarcă la valorile tradiţionale, să aleagă viaţa la ţară, să-şi educe foştii şerbi şi să trăiască în cel mai pur spirit creştinesc. Mutându-se într-una dintre aripile fostului conac de la ţară pe care-l vânduse, Iasnaia Poliana, situat în apropiere de Tula, la 190 de kilometri de Moscova, Tolstoi va petrece o mare parte din restul vieţii sale, încercând să-şi ispăşească păcatele tinereţii. O parte din forţa scriiturii sale din *Război şi pace* şi *Anna Karenina* se trage din dezvăluirea cu onestitate dezarmantă a propriilor sale dependenţe şi propriului egoism şi din bucuria şi însufleţirea cu care a îmbrăţişat Rusia rurală.

La trei ani după ultimul dezastru financiar al lui Tolstoi din Caucaz, din pricina jocurilor de noroc, acesta se întorcea la proprietatea sa, învăţând să trăiască în corpurile mici ale fostului conac – locul unde se aflase corpul principal al casei era acum ocupat de copaci, dar pentru Tolstoi trebuie să fi fost un zilnic motiv de stinghereală.

Tolstoi participase la apărarea Sevastopolului în timpul asediului care urma să decidă sorţii Războiului Crimeei, asediu care durase 11 luni, între 1854 şi 1855. Conflictul dintre Rusia ţaristă, pe de o parte, şi Regatul Unit al Marii Britanii şi al Irlandei, Franţa şi Turcia, pe de altă parte, se datora ambiţiilor Rusiei de expansiune spre sud, prin Asia, ameninţând alte puteri imperialiste. Fusese un şoc pentru toate armatele implicate în această conflagraţie. Extraordinarele acte de bravură, de ambele părţi, nu reuşiseră să ascundă incompetenţa, slaba echipare şi tacticile învechite ale cavaleriei britanice, infanteriei franceze şi forţelor ruse, dar în final războiul a fost pierdut de ruşi, iar prestigiul ţarului s-a deteriorat şi mai mult.

Rusia avea un nou ţar, Alexandru al II-lea, adus pe tron de către intelectualii ruşi, relativ liberali. Acesta şi-a dat seama că odată cu această înfrângere nu mai putea susţine că Rusia, care pierduse un război aproape la graniţele ei, se modernizase cu succes. Soldaţii ruşi care au luptat şi şi-au jertfit viaţa pentru maica Rusie erau în majoritate şerbi. Ceea ce înseamnă că erau legaţi de glie şi puteau fi trataţi ca nişte sclavi de către proprietarii lor. Componenţa armatelor ruse care luptaseră împotriva lui Napoleon, înfruntându-l în 1812 şi învingându-l în 1813, fusese aceeaşi. Apoi, o parte dintre ofiţeri au înţeles că şi-au câştigat libertatea în luptă. Au fost ignoraţi. Aceeaşi sete de libertate a renăscut cu mai multă vigoare după Războiul Crimeii.

Războaiele duc adesea la o radicalizare, iar înfrângerile accentuează acest fenomen mai mult decât victoriile. În martie 1856, Alexandru a ţinut o cuvântare prin care i-a avertizat pe moşieri că intenţiona să abolească şerbia acţionând din vârful ierarhiei, prin lege, în loc să aştepte ca aceasta să dispară de la sine, în urma unor răscoale ale celor de la baza ierarhiei. Alexandru şi consilierii săi ştiau că va fi dificil să pună ideile în practică. Mulţi moşieri au fost oripilaţi. Existau probleme de natură practică, de exemplu faptul că trebuia creat un nou sistem juridic şi administrativ local la ţară, care să înlocuiască şerbia. Apoi mai era faptul jenant că mulţi dintre moşieri erau deja faliţi: terenurile şi şerbii lor erau ipotecaţi şi practic deţinuţi de bănci din Moscova şi Sankt Petersburg. Cea mai mare parte a pământului era inutilă şi lipsită de valoare fără munca şerbilor care-l făceau să fie fertil. Dacă nu ar fi avut pământul lor, şerbii ar fi murit de foame, dar aceştia nu aveau nici bani. Prin urmare, vorbim despre un proiect vast şi întortocheat, fiind una dintre cele mai dramatice încercări de reformă iniţiată din vârful ierarhiei realizate vreodată. Scara la care se desfăşura proiectul era de asemenea uriaşă. Recensământul din 1857, cu patru ani înainte de eliberarea şerbilor, arăta că peste o treime din ruşi, adică aproximativ 23 de milioane de oameni, erau şerbi. Acest

număr este comparabil cu cei 4 milioane de negri care erau sclavi în America la acea vreme.

Şerbia exista încă din Evul Mediu şi chiar din Antichitate şi se referea iniţial la desfăşurarea muncii agricole a şerbilor care erau legaţi de glie, iar aceştia înmânau surplusul mai departe proprietarului pământului – biserică, baron sau oraş. După cum am văzut, şerbia dispăruse lent în Europa occidentală, primind o lovitură zdravănă în urma reducerii teribile a forţei de muncă din cauza ciumei. Chiar şi acolo, câteva forme de şerbie au rezistat până destul de târziu; de exemplu, minerii care lucrau în minele de cărbuni din Scoţia au fost şerbi până în 1799. În partea de est a Europei şerbia era mult mai răspândită. Apăruse mai târziu, dar fusese impusă cu succes de moşieri şi monarhi, pentru o perioadă de timp mult mai îndelungată. În secolul al XVIII-lea şi pentru o mare parte din secolul al XIX-lea, au existat şerbi în Polonia, Prusia, Austria, Ungaria şi în multe dintre statele germane mai mici. Şerbia de la ruşi avea însă o altă anvergură şi ordine.

Şerbii ruşi nu erau sclavi în adevăratul sens al cuvântului (deşi cuvântul „şerb” provine de la echivalentul latinesc pentru „sclav”). Proprietarii lor nu-i puteau ucide sau vinde în străinătate. Sclavagismul făţiş, care exista în principal pentru servitorii din casă, fusese abolit de Petru cel Mare în 1723. Începând din 1550 însă, legile principatului rus Muscovy le-au dat moşierilor puteri din ce în ce mai mari asupra ţăranilor. Un secol mai târziu, şerbia în adevăratul sens al cuvântului s-a generalizat în regiunile agricole cu „cernoziom” din centrul Rusiei. Şerbii erau legaţi de pământurile şi satele moşierilor şi existau pedepse aspre pentru cei care încercau să fugă. Adesea şerbilor li se interzicea să se căsătorească cu cineva din afara moşiei. După cum demonstrase Tolstoi, aceştia puteau fi vânduţi şi cumpăraţi împreună cu pământul; cei care erau necesari pentru muncile câmpului erau păstraţi, iar „restul” puteau fi trimişi să lucreze pentru alţii. Ei puteau fi pedepsiţi de moşieri după voia acestora: printre pedepse se număra şi

bătaia. Fetele şi femeile şerbilor erau adesea violate de moşieri. Foarte puţini şerbi ştiau carte.

Discrepanţa dintre marii moşieri ruşi, care vorbeau franţuzeşte şi călătoreau adesea la Sankt Petersburg sau în străinătate, şi şerbii lor era la fel de mare ca şi aceea dintre conducătorii britanici ai Indiei şi indienii obişnuiţi sau dintre proprietarii plantaţiilor de zahăr din Caraibe şi sclavii africani. Cea mai fidelă asemănare este cu plantaţiile americane unde, la fel ca pe moşiile ruse, întregi comunităţi trăiau izolate de viaţa la oraş, având propriile brutării, livezi, locuinţe, grajduri, hambare şi sistem juridic. Şerbia rusească nu era nici pe departe unică prin atmosfera opresivă pe care o genera. În orice parte a lumii, cei care lucrau în ferme se aflau aproape la limita subzistenţei şi trebuiau să trimită o parte din recoltă şi din vite proprietarilor, iar gradele de libertate erau în mare măsură pur teoretice. Apariţia şerbiei ruseşti a coincis în fond cu apogeul absolutismului în Franţa. Ţăranii francezi nu duceau vieţi cu mult mai libere sub Bourboni decât şerbii ruşi sub Romanovi.

Totuşi şerbia din Rusia avea particularităţi unice, care au făcut Rusia să se considere fundamental diferită faţă de societăţile din vestul Europei. Pentru început, între şerb şi proprietar nu existau împărţiri pe criterii etnice. Erau cu toţii din aceeaşi plămadă, majoritatea fiind slavi, în afară de câţiva tătari şi pe alocuri câţiva nemţi. Stăpânul, stăpâna şi servitorii arătau cu toţii la fel şi aveau aceleaşi nume. Şerbii, care trăiau de generaţii pe acelaşi cernoziom şi împărtăşeau poveştile şi muzica din bătrâni şi erau ortodocşi înflăcăraţi, le păreau multor moşieri ruşi liberali mai „reali”, ruşi mai autentici decât erau ei înşişi. În ochii multor scriitori şi intelectuali Rusia părea că se află sub povara blestemului nemaipomenit al şerbiei, dar şi când uneori radicalii încercau să „se apropie” de şerbi şi să se împrietenească cu aceştia, ţăranii sceptici şi conservatori în opinii îi priveau încurcaţi sau cu ostilitate.

Pentru zeci de mii de moşieri mai săraci, diferenţa culturală dintre ei şi oamenii pe care-i aveau în „proprietate” nici nu era mare. Şerbii găteau în bucătăria stăpânului, îi alăptau şi-i creşteau acestuia copiii, spuneau poveşti la gura sobei şi-i învăţau pe micii nobili care creşteau printre ei povestea acelor locuri. Participau la partidele de vânătoare. Şerbii erau meşteşugari, muzicieni, decoratori şi constructori talentaţi, pe care proprietarii lor se bazau pentru a le asigura bunuri şi presta servicii, la fel cum cei mai înstăriţi din vestul Europei se bazau pe muncitori liberi, care încasau salarii. Proprietarii puteau fi solicitaţi de capii familiilor de şerbi să le rezolve disputele din familie. Astfel şerbia rusă din casele şi satele aflate la distanţă de oraş era însoţită de mai multă intimitate, iar unii latifundiari ruşi se simţeau mai stânjeniţi, dar în acelaşi timp mai implicaţi emoţional decât în cazul servituţii rurale din alte părţi.

Şerbia din Rusia ţaristă nu era din niciun punct de vedere o formă de capitalism timpuriu. Sclavia de pe plantaţiile de zahăr şi de bumbac exista deoarece oamenii erau folosiţi pe post de maşini la muncile agricole într-un nou sistem de comerţ şi de acumulare a capitalului. Agricultura rusă era în realitate mai degrabă împiedicată de şerbie, deoarece nici moşierul, îngrijorat de izbucnirea unei posibile revolte, nici şerbul, care nu deţinea în proprietate pământul pe care îl muncea, nu aveau vreun interes imperios să investească pentru a aduce îmbunătăţiri în agricultură. Mai presus de toate, şerbia din Rusia nu poate fi înţeleasă fără a avea în minte faptul că sistemul autocrat rusesc, despre care am văzut că începuse să devină inuman încă de pe vremea domniei lui Ivan cel Groaznic, suferea din cauza pericolului instabilităţii.

Ţarii erau în vârful ierarhiei sociale, dar erau ucişi cu regularitate ca urmare a loviturilor de palat, adesea conduse de ofiţerii cu vechime, sau, mai târziu, asasinaţi. Nobilimea, care fusese organizată în funcţie de ordinea strictă a rangurilor, conform Tabelului Rangurilor din 1772, era considerată oficial în rândul servitorilor, ba chiar sclavi ai ţarului, şi în mare parte din această perioadă era datoare

să-l servească, fiind condusă de autorităţi statale precum armata, justiţia şi administraţia locală. Adeseori venitul nobililor depindea de bunăvoinţa ţarului, deoarece producţia agricolă a ruşilor era extrem de scăzută, iar pe deasupra depindeau de autoritatea ţarului, care-i ţinea la un nivel aflat mai presus de şerbii lor. Protestele şi răscoalele ţărăneşti erau destul de frecvente – între 1826 şi 1856 s-au înregistrat 1 800 de acte de „nesupunere” – pentru a-i ţine în alertă. [238] Pe de altă parte, ţarul nu ar fi putut conduce Rusia dacă nu ar fi existat nobilimea. Chiar şi după ce ţarul Petru al III-lea i-a scutit pe nobili de obligaţia de a-l servi, în 1762, sistemul oficial şerbii-servesc-nobilii-iar-nobilii-servesc-ţarul a rămas la baza statului rus. Uneori părea să fie mai degrabă un duel în trei, în care niciunul nu are un avantaj măsurabil.

Marea revoltă îndreptată împotriva acestei stări de fapt a avut loc după războiul ruşilor cu Napoleon, care în perioada dintre 1812 şi 1814 a oferit multor tineri aristocraţi ruşi ocazia să ajungă până departe în Europa Occidentală. La Paris aceştia au fost pătrunşi de noul spirit al Epocii Luminilor, care avea un gust mai bun decât vodka. După ce au revenit pe plaiurile natale, s-au simţit ruşinaţi şi stânjeniţi de natura arhaică şi fosilizată a statului ţarist.

În decembrie 1825, ofiţerii rebeli, cunoscuţi mai târziu sub denumirea de „Decembrişti”, au pornit o revoltă în Sankt Petersburg împotriva noului ţar, Nicolae I, care venise la putere după ce fratele său Constantin refuzase să ocupe tronul. După o confruntare de cinci ore dintre rebeli şi trupele monarhiste, care a avut loc în centrul oraşului, ţarul le-a ordonat oamenilor săi să deschidă focul, iar rebeliunea a fost înăbuşită. Cinci conspiratori au fost spânzuraţi, iar 121 au fost degradaţi şi trimişi în exil în Siberia. Mulţi au fost însoţiţi de soţii şi familii, iar acolo nu au trăit ca moşieri, ci ca simpli fermieri. Despre fiii unuia dintre ei mama lor scria că se jucau cu copiii ţăranilor, pescuiau păstrăvi, puneau capcane pentru iepuri, prădau cuiburile păsărilor şi campau în pădure, împreună cu ,,băieţii aproape sălbăticiţi” ai locului. Tatăl lor şi-a însuşit de

asemenea obiceiurile locuitorilor, lăsând să-i crească o barbă lungă, încetând să se mai spele şi muncind pe câmp. Numele său era Serghei Volkonski şi era unul dintre verii lui Tolstoi pe care l-a întâlnit când a revenit din exil; Tolstoi a creat unul dintre personajele principale ale romanului *Război şi Pace* inspirându-se din personalitatea acestui admirabil bărbat mai vârstnic. [239]

„Decembriştii" au reprezentat un exemplu extraordinar pentru tânăra generaţie de pe vremea lui Tolstoi. Remuşcările pentru participarea la jocuri de noroc, ruşinea resimţită din cauza faptului că era proprietar de şerbi şi admiraţia faţă de exilaţii liberali în urma evenimentelor din 1825 s-au îngemănat în mintea lui Tolstoi. Acelaşi sentiment sau ceva asemănător l-au avut mulţi alţi latifundiari sau scriitori liberali. Printre cei mai surprinzători liberali se număra în 1856 însuşi ţarul Alexandru al II-lea. După înfrângerea din Crimeea, acesta a început să lucreze la o serie de reforme pe scară largă, inclusiv o reformă a armatei, a administraţiei civile şi a codului penal, precum şi la reducerea cenzurii. Cea mai radicală măsură luată de el a fost legată de iobăgie. Va prinde imediat la populaţie? Nu, pentru că până şi iobagii erau bănuitori în privinţa ei. Cât pământ aveau să primească pentru ei? Vor primi într-adevăr ceva fără să fie nevoiţi să dea altceva la schimb?

Tolstoi şi-a dat seama foarte repede ce urma să se întâmple când în 1856, după ce Alexandru al II-lea a anunţat viitoarea reformă, dar înainte să se fi convenit în privinţa legii emancipării, a decis să le dea tuturor iobagilor săi deplină libertate şi să le vândă pământ la preţuri mici, achitate pe parcursul următorilor 30 de ani. Tolstoi i-a adunat pe iobagii săi la Iasnaia Poliana (se traduce aproximativ prin „livada luminoasă"), dar şi-a dat seama că toţi erau extrem de suspicioşi. Un biograf de dată recentă al lui Tolstoi scrie: „Ţăranii erau convinşi că îşi vor câştiga libertatea când va fi încoronat noul ţar şi astfel aveau impresia că oferta lui Tolstoi de a semna un contract era doar un şiretlic bine ticluit pentru a-i trage pe sfoară. După alte câteva asemenea întâlniri, iobagii au refuzat toate

ofertele modificate şi răsmodificate ale lui Tolstoi.” [240] Acesta călătorise în străinătate, unde se întâlnise cu fostul exilat Volkonski, după care revenise la Iasnaia Poliana pentru a scrie şi a se bucura de o urmă de fericire domestică. (Soţia lui, care născuse treisprezece copii şi-şi petrecea timpul liber transcriind manuscrisele lui aproape ilizibile, considera însă viaţa ceva mai puţin fericită.)

În cele din urmă a reuşit să-i elibereze pe toţi iobagii săi, care au început să-şi lucreze propriul pământ. A construit pe cheltuiala sa o şcoală pentru copiii ţăranilor (mulţi dintre ei fiind copiii lui ilegitimi) şi, îmbrăcat de-acum în haine ţărăneşti, le-a fost chiar el dascăl. Pentru a ajuta la răspândirea alfabetizării în întreaga Rusie a scris cărţi pentru copii. În calitate de funcţionar local, urma să ajute ţărănimea în lupta sa împotriva celor din clasa lui, iar copiiilor localnicilor le-a spus că intenţionează să devină la rândul lui ţăran. Totuşi Tolstoi a fost un fermier lamentabil, reuşind să-şi înfometeze porcii până au sucombat. Istoricul Orlando Figes scrie că după ce Tolstoi şi-a lăsat servitorii să plece „experimentul s-a dovedit a fi un eşec total... nu ştia să afume jambonul, să facă unt, nu ştia când să are sau să sape pământul, în curând s-a săturat până peste cap şi a fugit la Moscova”. [241]

În timp ce Tolstoi se lupta cu porcii şi cu conştiinţa sa, miniştrii lui Alexandru se luptau cu ostilitatea latifundiarilor şi cu diverse comitete care tergiversau lucrurile, pe când ţarul încerca să caute o cale de a-i elibera pe iobagi fără să-i facă pe nobili să se revolte împotriva lui. Drept urmare, în martie 1861 a apărut manifestul pentru abolirea iobăgiei intitulat „Emanciparea Iobagilor”. Era un document plin de idei nobile, publicat cu doi ani înainte de „Proclamaţia de Emancipare” a lui Abraham Lincoln, în scopul eliberării sclavilor din Statele Unite, dar care nu a mulţumit pe nimeni. Tolstoi a auzit de acest document pe când era în străinătate, în timpul singurei lui vizite la Londra, unde tocmai îl ascultase pe Charles Dickens vorbind în cadrul unei prelegeri publice, vizitase câteva şcoli şi folosise noua bibliotecă de la Muzeul Victoria şi Albert. Şi-a dat seama de

îndată că limbajul şi tonul pretenţios al manifestului nu va fi înţeles de ţărani.

Ce nu ştia el era cât de limitată urma să fie emanciparea. Proprietarii de pământ au luptat din toate puterile să-şi păstreze cât mai intact statutul, iar drept urmare aproape jumătate de secol de acum înainte ţăranii aveau să plătească sume uriaşe către stat pentru terenul pe care-l considerau al lor. La rândul lui, statul îi despăgubea pe proprietarii de pământ. Aceste sume de plată erau calculate pe baza unei supraevaluări a terenului, în timp ce pentru a continua despăgubirea nobililor cota totală a ţăranilor a fost redusă la cel mult un sfert. Deşi erau liberi să se căsătorească cu cine doresc, să facă comerţ şi să deţină pământ, ţăranii rămâneau sub controlul propriilor tribunale locale, aveau nevoie de paşapoarte pentru a călători şi erau expuşi în continuare pedepselor fizice.

Această stare de fapt era atât de diferită faţă de ceea ce sperase ţărănimea rusă şi dezamăgirea era atât de cruntă încât doar în anul 1861 s-au produs aproximativ 1 900 de revolte, unele înăbuşite în sânge, prin intervenţia armatei. Proprietarii de pământ deplângeau noua lor relativă sărăcie şi faptul că-şi pierduseră dreptul de a-şi pedepsi nemijlocit ţăranii „lor”, şi anume prin vechile metode. Cu trecerea timpului mulţi ţărani şi-au părăsit pământurile şi s-au mutat la oraş, unde aveau să devină noii muncitori în fabrici şi unde copiii lor urmau să devină într-o bună zi materia proletară brută a revoluţiei bolşevice a lui Lenin.

Ţarul şi-a continuat încercările de a reforma legile cenzurii, educaţiei, justiţiei, militare şi administraţiei locale. Un cititor bine informat al ziarelor din Londra sau Paris, de la începutul anilor 1860, putea foarte bine să compare cumplitul război civil care împărţea în două tabere Statele Unite cu programul relativ ordonat de reformă condus de la Sankt Petersburg şi ar fi presupus că Rusia va deveni puterea predominantă. Rusia Ţaristă a pornit procesul de dezvoltare industrială, fiind cu mult în urma Statelor Unite ale Americii, dar în anii 1880 făcea progrese rapide. În

realitate, autocraţia rusească nu avea soluţii la cererile din ce în ce mai mari ale iobagilor care fuseseră eliberaţi doar pentru a sărăci şi nici răspunsuri pentru acei intelectuali care doreau democraţie totală. În ultimii ani de domnie ai lui Alexandru al II-lea s-au înmulţit grupurile revoluţionare şi teroriste. Perioade de foamete cumplită au dus la accentuarea înapoierii şi lipsei de trăinicie a societăţii şi agriculturii ruse. Când ţarul a murit în urma unui atac terorist cu bombă în 1881, succesorul său, Alexandru al III-lea a încheiat brusc perioada reformelor, reinstaurând cenzura şi reînfiinţând poliţia secretă.

Tolstoi privea cu o disperare din ce în ce mai mare situaţia în care se afla Rusia. Nu era un susţinător entuziast al urbanizării şi industrializării. Moscova pe care a găsit-o era un loc al „duhorilor, pietroaielor, luxului, sărăciei, depravării", unde ţăranii dezrădăcinaţi „ceruiau podele, ne curăţau trupurile prin frecare şi trudeau ca birjari". [242] După uriaşul succes al romanelor sale, s-a dedicat îndeletnicirilor legate de viaţa la ţară – contabilitatea, îngrijirea livezii, vânătoarea – precum şi îndatoririlor de părinte a numeroasei sale familii şi îngrijirii şcolii, toate acestea presărate cu scrisul şi cu participarea la câteva dispute literare răutăcioase, care-i dădeau mulţumire. Spre sfârşitul anilor 1870 se gândea să devină călugăr. Artişti şi scriitori au venit să-şi prezinte omagiile în faţa acestui om care era indiscutabil un sfânt secular ce susţinea simplitatea creştinească rurală şi părea să ofere o a treia alternativă la represiunea ţaristă şi revoluţia socialistă.

La începutul secolului XX, Tolstoi era un părinte spiritual renumit pe plan mondial şi se afla la distanţă de o viaţă de om faţă de tânărul şi nesăbuitul ofiţer de artilerie care-şi pierduse casa, satele şi iobagii la masa de joc. Probabil devenise între timp şi un egocentrist, şi o pacoste (aproape orice părinte spiritual ajunge la această ipostază), dar existenţa sa prezintă în continuare un arc al învăţării şi al mântuirii, pe care Rusia sa nu a reuşit niciodată să-l parcurgă. Casa lui Tolstoi a rămas un monument al unui paradis pierdut, cu camerele sale simple, biblioteca plină

de cărţi elevate, livezile, clădirea şcolii, hambarele şi pădurile, unde Tolstoi este îngropat sub o simplă movilă. Sărăcită şi urâţită, Rusia unui secol plin de războaie şi eşecuri politice se află totuşi prea aproape de moşie. Dacă în anii 1860 ar fi avut loc şi aici o frământare socială la fel de puternică precum Războiul Civil American (Războiul de Secesiune), spre care ne îndreptăm în continuare atenţia, atunci probabil că vechea Rusie ar fi evoluat, transformându-se într-o ţară a afacerilor clasei de mijloc, oraşelor prospere şi democraţiei. Asta însă nu vom putea şti cu certitudine niciodată.

VICTORIA LIBERTĂŢII PE MUCHIE DE CUŢIT

Au fost zile de epuizare şi de alinare, de tristeţe şi de bucurie. La data de 4 aprilie 1865 un vapor numit *Malvern* mergea în susul râului pornind din Washington, capitala Statelor Unite ale Americii, îndreptându-se către Richmond, statul Virginia, fosta capitală a Confederaţiei. Se spune că Jefferson Davis, preşedintele statelor Confederaţiei, sau rebele, tocmai participase la slujba religioasă când un ofiţer de cavalerie i-a înmânat o depeşă de la comandantul de armată Robert E. Lee, care-i scria cerându-i să fugă. În timp ce oraşul Richmond răsuna de exploziile din depozitele de muniţie şi zgomotul făcut de mulţimile înfometate care jefuiau depozitele de alimente şi sorbeau whisky-ul care curgea şi în rigole, podurile din oraş erau aruncate în aer, iar administraţia acestuia, îngrămădită în căruţe şi trăsuri, dispărea într-un nor de praf. *Malvern* urca pufăind râul James, trecând pe lângă cai morţi, bărci distruse şi epave plutitoare, până a ajuns la mal. Din el a fost coborâtă o barcă cu douăsprezece rame, iar în ea a urcat un bărbat cu înfăţişare tăbăcită, cu favoriţi, nas acvilin şi o barbă ca o perie de şemineu. Abraham Lincoln venise să vadă cu ochii săi capitala rebeliunii care fusese cât pe ce să distrugă visul republican al Americii.

Lincoln a păşit pe mal într-un loc de acostare numit Pontonul Rockett, unde a găsit o mulţime care-l aştepta şi în care nu se puteau vedea decât chipuri negre ca

tăciunele. Nu-şi dorea ca Războiul de Secesiune să fie o luptă pentru eliberarea sclavilor din America, dar întrucât luptele erau din ce în ce mai intense, iar situaţia sa devenea din ce în ce mai disperată, promulgase renumita sa Declaraţie de Emancipare. Acum era întâmpinat de afroamericani cu urale prin care-l numeau „marele Mesia” şi „Iisus Hristos”. Când un om în vârstă de şaizeci de ani a îngenuncheat în faţa sa, Lincoln i-a spus: „Nu îngenunchea în faţa mea. Trebuie să îngenunchezi doar în faţa Domnului şi să-i mulţumeşti pentru că ţi-ai recăpătat libertatea.” Bărbatul a replicat că după atâţia ani petrecuţi în deşert, fără apă, abia acum privea „izvorul vieţii”. Înconjurat de foşti sclavi, Lincoln a dat mâna cu toţi şi, protejat de numai doisprezece marinari, a început drumul de 3 kilometri până în centrul oraşului înfometat şi cuprins de flăcări.

În curând Lincoln ajunsese în mijlocul unei mulţimi mai mari, alcătuite din albi şi negri. Albii sudişti, care până nu demult fuseseră inamicii săi, îl priveau pur şi simplu. Unul dintre cei care păşeau alături de Lincoln îşi amintea: „La fiecare fereastră se îngrămădeau capete care priveau. Bărbaţii erau urcaţi pe stâlpii de telegraf şi în căsuţele din copaci. Mulţimea era însă tăcută. Miile de privitori tăcuţi, care nici nu-l aclamau, nici nu-şi manifestau ura, creau o atmosferă apăsătoare. Cred că am fi fost uşuraţi dacă cineva ar fi scos un urlet sfidător. L-am privit pe furiş din profil pe Lincoln. Faţa sa căpătase o expresie rigidă.” [243] Totuşi nimeni nu a tras atunci niciun glonţ.

În Săptămâna Patimilor, pe 9 aprilie, generalul Lee îmbrăcat în haine imaculate preda faimoasa Armată a Virginiei de Nord în faţa figurii neîngrijite a generalului comandant al Armatei Uniunii, Ulysses Grant. Lee apreciase că o continuare a vărsărilor de sânge, pe front sau prin acţiuni de gherilă, ar fi zadarnică. Războiul se încheiase. Nordiştii exultau, iar confederaţii îşi jeleau morţii. Cinci zile mai târziu, pe 14 aprilie, în Vinerea Mare a anului 1865, Lincoln, revenit la Washington, primea felicitări din partea unei mulţimi aparent nesfârşite de simpatizanţi care-i spuneau că nu se îndoiseră nicio clipă de victoria lui. Cu mai puţin de

un an în urmă credea că e terminat, că va pierde preşedinţia şi războiul. Cu toate acestea, azi era o zi bună.

Lui Lincoln îi plăcea să meargă la teatru, prilej de relaxare de care se bucura arareori. Fusese avertizat de prieteni de la Washington că ieşirea lui în public, fără pază, era periculoasă. Aşezaţi în loja lui, el şi cu prietenii lui ar fi incapabili să se apere „în faţa oricărei femei mai trupeşe din acest oraş” [244], după cum afirmase un prieten revoltat cu un an înainte. Lincoln tocmai vizitase însă capitala rebelilor fără să păţească nimic. Nu era tentat să acorde atenţie avertismentelor în propria sa capitală.

Nici nu era foarte interesat să meargă la piesa prezentată în seara aceea. La Teatrul Ford se juca *Our American Cousin*, era o comedie slăbuţă, plină de jocuri de cuvinte, scrisă de un dramaturg englez, pe nume Tom Taylor, dar actriţa din rolul principal, Laura Keene, se bucura de mare popularitate. Soţia lui Lincoln l-a implorat să meargă împreună să o vadă. El a fost de acord. Generalul Grant şi soţia acestuia ar fi trebuit să-i însoţească, dar au renunţat, deoarece Grant nu putea suferi evenimentele publice, iar intenţia preşedintelui de a participa la acest eveniment a fost făcută publică în ziarele din acea după-amiază. Până la începerea piesei şi-a petrecut timpul lucrând la diverse documente în biroul său şi întâlnindu-se cu o negresă care i s-a plâns de faptul că armata refuzase să plătească serviciile soţului ei. Lincoln i-a promis că-i preia cazul. Lincoln i-a spus soţiei sale că nu se simţise niciodată mai fericit ca acum. Totuşi trebuie să fi avut un presentiment al dezastrului, deoarece pentru prima dată a dat glas gândului că e posibil ca la un moment dat să fie asasinat, i-a spus că nu ţinea neapărat să meargă la teatru, dar va merge doar pentru a nu dezamăgi publicul.

Aşezat în loja prezidenţială, împodobită în culorile steagului american, Lincoln era păzit, dar nu suficient de bine. Asasinul său făcuse o gaură prin peretele lojei alăturate, prin care putea să-l spioneze pe preşedinte, şi după ce a baricadat uşa s-a putut strecura în spatele lui Lincoln.

Având un pumnal într-o mână şi un pistol Derringer cu un singur glonţ în cealaltă, l-a împuşcat pe preşedinte de la o distanţă mai mică de 1,5 m. Glontele a trecut în diagonală, prin partea stângă a craniului, a perforat creierul şi s-a oprit în spatele ochiului drept. Un tânăr maior care stătea alături de Lincoln şi soţia sa a fost înjunghiat, dar a încercat să-l înşface pe asasin, care a făcut un salt pe scenă, încurcându-se în drapel. Deşi îşi rupsese glezna, a reuşit să iasă înainte ca publicul să se dezmeticească. Trupul lui Lincoln, care se afla în stare de inconştienţă, a fost transportat într-o casă aflată vizavi de teatru. Acolo Lincoln a decedat la ora 7:22 a doua zi dimineaţă, înconjurat de membrii înlăcrimaţi ai familiei şi ai cabinetului său. Mai avusese loc o tentativă de asasinat asupra lui William Seward, secretarul de stat al lui Lincoln, şi au existat şi planuri de asasinare a vicepreşedintelui.

Ucigaşul preşedintelui, John Wilkes Booth, era unul dintre cei zece copii ai unui actor, al cărui nume era Brutus, asasinul lui Cezar, şi care-şi numise fiul John Wilkes după un scriitor englez radical. Copilul a crescut printre cărţi şi-şi dorea să treacă la acţiune. Fervent apărător al cauzei confederate, văzuse spânzurarea în public a lui John Brown, aboliţionistul înflăcărat. Tatăl lui Booth fusese un actor bun, însă era alcoolic şi avea accese de demenţă (situaţie frecvent întâlnită printre actori). Fiul era un actor mai slab, care aproape reuşise să se sinucidă accidental cu un pumnal pe scenă. De fapt, era un fel de bufon. Îl detesta pe Lincoln, dar era şi chinuit de remuşcări pentru că nu se înrolase în armata confederată. Voia să dea o lovitură în favoarea damnatului Sud. Motivele asasinilor sunt însă arareori surprinzătoare sau măcar interesante.

Deşi moartea lui Lincoln a şocat întreaga lume şi l-a transformat în cel mai mare martir al luptei pentru democraţie al Americii, a cărui gigantică statuie comemorativă din Washington îl face să fie considerat el mai degrabă părintele naţiunii decât însuşi Washington, trebuie de asemenea să ne amintim că la acea vreme asasinarea lui Lincoln a încântat o mulţime de americani.

De exemplu, un ziar din Texas, *Telegraful* din Houston, scria că până în Ziua Judecăţii de Apoi:

> „minţile oamenilor nu vor înceta să se înfioare la gândul uciderii lui Abraham Lincoln... Este vorba despre catastiful înaltei judecăţi a naţiunilor şi a omului universal, în care sunt înscrise uciderea lui Tarquinius, Cezar, Carol I, Ludovic al XVI-lea, Marat... Niciun soldat, femeie, bătrân sau ţânc gângav care iubeşte cu adevărat acest pământ Sudist nu poate simţi decât o emoţie electrizantă, divină, în urma căderii în propriul sânge a căpeteniei opresorilor noştri.” [245]

Războiul lui Lincoln a fost cel mai important conflict al secolului al XIX-lea, mai important decât războaiele de expansiune ale britanicilor sau decât războaiele de eliberare din America de Sud sau decât Războiul Crimeei pierdut de ruşi. Putem susţine chiar că a fost mai important decât războaiele purtate şi pierdute în final de Napoleon la începutul secolului. Hegemonia franceză asupra Europei continentale oricum nu ar fi fost de durată, date fiind limitările armatei şi comunicaţiilor la acea vreme, dar Războiul Civil din America a unit o naţiune uriaşă care, altfel, ar fi rămas în continuare fragmentată, probabil în mai mult de două părţi. Prin intermediul acestui război a apărut superputerea următorului secol. Dacă Statele Unite s-ar fi divizat în anii 1860, atunci probabil nu ar fi existat niciun ajutor de peste Atlantic, nici în 1917 şi nici în 1941, pentru democraţiile încleştate în război ale Europei şi nici nu ar fi existat o singură putere suficient de mare încât să poată ţine piept mai târziu imperiului sovietic. A fost de asemenea un punct de cotitură pentru conceptul de guvern republican care era în continuare foarte puţin răspândit. Printre susţinătorii tăcuţi ai cauzei confederate se numărau o mare

parte din aripa conservatoare şi aristocraţii Regatul Unit al Marii Britanii şi al Irlandei, Napoleon al III-lea în Franţa şi partidul monarhist din Spania. Războiul lui Lincoln a schimbat America, transformând implicit faţa lumii moderne.

Simplele date statistice arată amploarea războiului. Războiul Civil American din 1861–1865 a avut cele mai multe victime dintre războaiele purtate în orice ţară occidentală între 1815, anul înfrângerii finale a lui Napoleon la Waterloo, şi înaintarea nemţilor prin Belgia, declanşând astfel Primul Război Mondial. A fost de departe războiul cu cele mai multe victime din istoria Statelor Unite. Au murit aproximativ 620 000 de soldaţi, cu numai 60 000 mai puţini decât numărul soldaţilor căzuţi în toate celelalte războaie la un loc. Într-o singură bătalie a Războiului de Secesiune, şi anume cea de la Antietam, au murit de patru ori mai mulţi americani decât la debarcarea din 1944. Au fost ucişi un sfert dintre bărbaţii albi care aveau vârsta legală pentru a fi înrolaţi în armata Confederaţiei. [246]

Care era însă motivul izbucnirii acestui război?

Războiul nu a fost iniţial o tentativă de a pune capăt sclaviei în America. Lincoln era un adversar puternic al sclaviei şi era o voce răsunătoare. Pentru mulţi americani, în special pentru cei din Sud, alegerea lui ca preşedinte făcea războiul inevitabil. El afirmase însă foarte clar că nu intenţionează să abolească sclavia în statele care aleseseră deja să o practice. Voia doar să se asigure că sclavia nu se răspândeşte în alte state noi desprinse din continental american şi dorea să menţină autoritatea guvernului federal asupra tuturor statelor existente atunci. Într-o scrisoare pe care a scris-o la începutul războiului declara: ,,În această luptă obiectivul meu principal este salvarea Uniunii, nu salvarea sau distrugerea sclaviei. Dacă aş putea salva Uniunea fără să eliberez niciun sclav, aş face-o.” Lincoln credea că sclavia va fi oricum abolită la un moment dat, chiar dacă dispariţia ei avea să se producă abia în secolul următor; şi lua în serios ideea ca toţi negrii

din America să fie trimişi în Africa. Totuşi într-o misivă din 1858 adresată nou-formatului Partid Republican a recunoscut că disputa în privinţa sclaviei nu putea fi evitată: ,,O casă măcinată de lupte interne nu poate rezista. Cred că acest guvern nu poate suporta la nesfârşit ca jumătate să fie oameni liberi, iar jumătate sclavi... La un moment dat vor ajunge cu toţii fie una, fie alta.”

Odată ce sclavia ajunsese să fie privită cu aversiune aproape de toţi, era inevitabilă dezvoltarea curentului de opinie antisclavagist în Nord, sub conducerea clerului protestant şi a altor oameni aflaţi sub influenţa Iluminismului European. Întrebarea mai interesantă este de ce era sclavia o forţă atât de puternică în tot sudul Statelor Unite şi de ce i-a dus la moarte pe atât de mulţi oameni care se credeau onorabili, religioşi şi cumsecade, sau i-a îndemnat să ucidă pentru a-şi apăra ,,instituţia aceasta neobişnuită”. Motivul nu era faptul că majoritatea erau proprietari de sclavi. Dintre cele opt milioane de albi provenind din cele cincisprezece state sclavagiste de la începutul războiului, doar 383 000 aveau sclavi, dintre care jumătate aveau mai puţin de cinci sclavi în proprietate. Un număr foarte mic de albi, aproximativ trei mii din cei opt milioane, deţineau fiecare peste o sută de sclavi, aceştia corespunzând în linii mari imaginii cunoscute a granzilor care locuiau în case mari coloniale, înconjurate de plantaţii cu sclavi. [247] Majoritatea proprietarilor de sclavi erau fermieri de mică anvergură, care munceau cot la cot cu sclavii lor; în realitate, majoritatea sudiştilor erau simpli fermieri, adesea luptându-se să supravieţuiască pe un pământ arid.

Sclavia americană, deşi exista cu mult înaintea Declaraţiei de Independenţă, fusese un viciu secret al părinţilor fondatori ai Statelor Unite. Atât George Washington, cât şi Thomas Jefferson erau proprietari de sclavi, la fel ca majoritatea granzilor din Virginia şi din celelalte state din sud. Probabil au avut o bizară mustrare de conştiinţă, dar nu-şi puteau desfăşura complicatele munci agricole fără să aibă sclavi. La momentul declarării independenţei, sclavia

era legală în toate cele treisprezece state. În Sud, pentru cultivarea tutunului, zahărului, orezului şi bumbacului era necesară o muncă extrem de chinuitoare pe câmp şi în absenţa imigrării în masă sau disponibilităţii americanilor nativi de a desfăşura această muncă, singura alternativă părea sclavia. În statele din nord, unde clima şi solul impuneau cultivarea unor altfel de plante, sclavia era mult mai puţin răspândită. Disciplina impusă forţat pentru munca câmpului, desfăşurată adesea paisprezece ore pe zi, a creat o agricultură care fusese estimată a fi cu 35–50% mai eficientă decât a statelor libere din nord, transformând sudul, la începutul războiului, într-un loc mai bogat decât orice ţară europeană, cu excepţia Regatului Unit al Marii Britanii şi al Irlandei. Departe de a fi o economie invalidă, aşa cum sugerase mai târziu propaganda nordistă, s-a afirmat că ,,Doar Suedia şi Japonia au reuşit să susţină rate de creştere pe termen lung substanţial mai mari decât cele obţinute de Sudul antebelic în perioada dintre 1840 şi 1860.” [248]

Astfel aceasta era o economie prosperă, care dorea să se răspândească rapid în noi state ale Americii, cum ar fi Kansas şi Texas. Pentru a înţelege miza aflată în joc trebuie să ne reamintim extraordinara expansiune către vest a noii republici. Jefferson, al treilea preşedinte al Statelor Unite, elaborase o grilă cu noi terenuri, cartografiind paisprezece state noi. În timpul războaielor napoleoniene, sub conducerea sa dimensiunea Statelor Unite crescuse enorm printr-o singură tranzacţie, probabil cea mai însemnată afacere imobiliară funciară a tuturor timpurilor, ,,Achiziţionarea Louisianei”, menţionată anterior. În aprilie 1803, Napoleon, care, la fel ca majoritatea cuceritorilor, ducea lipsă de bani şi-şi îndrepta atenţia în vederea unei invazii asupra ultimului său inamic serios, Regatul Unit al Marii Britanii şi al Irlandei, vânduse teritoriile revendicate de francezi, situate la vestul statului american Washington, anunţând că şovăiala nu mai era la ordinea zilei: ,,Renunţ la Louisiana”. Pentru suma de 15 milioane de dolari – tranzacţie organizată de Banca Barings din Londra – americanii au primit mai mult pământ ca dimensiune decât

cel pe care-l cedase regele George, împingând graniţele ţării până la Munţii Stâncoşi. În 1812, americanii au pornit şi au pierdut un război cu englezii, care sperau să le aducă drept pradă Canada, dar le-a adus doar incendierea şi ocuparea Washingtonului.

Acest episod însă nu a pus nici pe departe bariere continuării expansiunii. În 1819, spaniolii au cedat şi Florida. Vechea barieră a Munţilor Apalaşi căzuse, iar în treizeci de ani, jumătate dintre cetăţenii Statelor Unite aveau să locuiască dincolo de ea, ajungând până adânc în inima continentului. Expansiunea a continuat cu o viteză nebănuită. Texas, capturat de la spaniolii mexicani, care la început a fost un stat independent (şi care scurtă vreme a cochetat cu ideea de a se alipi Imperiului Britanic), a fost integrat în Statele Unite în 1845. Trei ani mai târziu, după un război incorect cu Mexicul, Statele Unite au cumpărat întreaga Californie şi New Mexico, pentru o altă sumă neînsemnată.

Marea întrebare era: ce fel de societate va fi această nouă Americă după ce băştinaşii ei au fost învinşi, ucişi sau băgaţi în rezervaţii? Pentru moment, majoritatea noilor teritorii erau sălbatice şi nelegiuite: ,,oamenii muntelui", vânătorii de blănuri, exploratorii, oamenii care căutau cu febrilitate aur şi aventurierii împingeau puternic graniţele de la vest tot mai departe, în detrimentul triburilor băştinaşe dezbinate. Totuşi se conturau deja două variante diferite ale Statelor Unite. La sud era o economie a plantaţiilor, care se baza pe sclavi şi care spera şi se aştepta să se extindă, poate chiar în Caraibe şi în America Latină. La nord a fost mai întâi economia micilor fermieri, care s-a transformat rapid în economia industrială, condusă de imigranţii europeni – germani, irlandezi, scandinavi, precum şi englezi şi scoţieni. Aceasta este o Americă a capitalismului urban în principal, cu influenţe creştine protestante puternice, care reflectau ostilitatea faţă de sclavie până acum atât de vehementă în Regatul Unit al Marii Britanii şi al Irlandei.

Unul câte unul, statele nordiste au abolit sclavia pe propriul teritoriu, începând cu Vermont, în 1777. În 1804 toate statele nordiste erau cel puţin în curs să realizeze acest lucru, iar în 1808 Congresul Statelor Unite, urmând exemplul Regatului Unit al Marii Britanii şi al Irlandei cu un an în urmă, a votat încetarea implicării Americii în comerţul cu sclavi peste Atlantic. Aceasta a dus însă doar la un program de comerţ intern cu sclavi şi de reproducere a sclavilor în Sudul care cultiva bumbac şi zahăr. Fondatorii Uniunii au înţeles foarte bine că această împărţire era periculoasă. John Adams, unul dintre primii rebeli din Boston şi al doilea preşedinte al Statelor Unite, se temea că ar putea ,,lua naştere la fel de multe state în America de Nord ca în Europa". [249] În 1820 s-a ajuns la un acord aproximativ, numit Compromisul Missouri, prin care continentul a fost împărţit literalmente de-a lungul unei linii, la sudul căreia sclavia era permisă, iar la nordul căreia sclavia era interzisă. Totuşi nimeni nu credea că această situaţie ar putea dura prea mult, odată ce începuse marea expansiune. În joc erau prea mult pământ şi prea mulţi bani.

Sudul se obişnuise să domine politica de la Washington, furnizând un număr disproporţionat de preşedinţi, judecători, congresmeni şi senatori de frunte. Era insultat de forţa crescândă a susţinătorilor cauzei antisclavagiste din Nord. În 1850 lucrurile începeau să se aşeze când California a fost admisă în Uniune. Ameninţările de secesiune ale sudiştilor au fost potolite doar de un compromis la care s-a ajuns în ultimă instanţă, prin care California urma să fie admisă ca stat nesclavagist, dar sclavii fugiţi în Nord trebuiau returnaţi Sudului. Totuşi tensiunile s-au acumulat din nou. Am văzut mai devreme cum calea ferată a transformat America, dar adevăratul trofeu ar fi fost o linie ferată care s-ar fi întins de la Pacific până la Atlantic. În parte, promisiunea unei asemenea investiţii uriaşe a păstrat California în cadrul Uniunii. Pentru a face însă legătura cu noul centru industrial Chicago, calea ferată urma să treacă prin Kansas şi Nebraska. Astfel, statul Kansas, care era doar un teritoriu situat la nordul liniei

râului Missouri, ar fi trebuit să fie liber. În Kansas însă pământul era foarte bun pentru cultivarea tutunului şi cânepei şi-i atrăgea pe susţinătorii din Congres ai proprietarilor de sclavi, care deţineau plantaţii.

Politicienii care erau în favoarea sclaviei susţineau că era dreptul noilor state, precum Kansas, să-şi decidă singure destinul. Astfel s-a pornit un exod: proprietarii, împreună cu sclavii lor, veneau cu duiumul dintr-o direcţie. Abolиţionиştii şi fermierii din nord veneau cu duiumul din cealaltă direcţie. A început un război impresionant şi total nesănătos pentru ţară, ambele părţi beligerante comiţând atrocităţi. John Brown, militantul pentru cauza abolиţionistă, a cărui spânzurare fusese urmărită de Booth şi al cărui cadavru este descris într-un renumit cântec de război al unionиştilor, a condus un raid al negrilor şi albilor asupra micului oraş Harpers Ferry din Virginia de Vest cu mai multe mijloace de luptă. El sperase să pornească o insurecţie generală a sclavilor, dar a dat greş. Prins şi spânzurat, a devenit un martir al nordиştilor şi un terorist în ochii sudиştilor.

Astfel, la momentul izbucnirii războiului se vărsase deja sânge şi erau diferende de anvergură nesoluţionate legate de abolirea sclaviei în America. Statele sudiste emiseseră ameninţări pătimaşe, prin care anunţau că mai bine părăsesc Uniunea decât să cedeze.

Factorul-cheie decisiv a fost creşterea forţei economice şi demografice a Nordului industrial. Imigranţii veneau aici pentru slujbe; pe plantaţiile din Sud erau puţini albi săraci din Europa care să-şi dorească să muncească acolo. Personalităţile marcante ale procesului de dezvoltare industrială ale vremii ilustrează fenomenul. Din totalul banilor investiţi în industrie în America, doar 18% proveneau din Sud. Nordul avea o capacitate industrială de nouă ori mai mare decât Sudul, populaţia era de două ori şi jumătate mai numeroasă, Nordul beneficia de vasta majoritate a noilor imigranţi europeni şi avea o rată mult mai mare a alfabetizării. Noua Americă în plină dezvoltare către nord-vest, cu oraşe precum Chicago şi Detroit, era de

partea urbanizată, capitalistă. Sudul avea de trei ori mai mulţi albi analfabeţi decât Nordul. Plantaţiile erau probabil mai eficiente decât fermele din nord şi în felul lor s-au conectat la o economie globală, dar lupta dintre Nord şi Sud era o luptă între două societăţi în ansamblul lor, iar una dintre tabere pornise evident dintr-un stadiu mult mai avansat decât cealaltă.

Acestea sunt datele economice şi geografice. La toate se adăugau diferenţele culturale pe care cei implicaţi le resimţeau probabil mai acut. În Sud mulţi priveau sclavia ca pe un sistem natural de organizare socială, cu origini onorabile încă din vremuri biblice şi din perioada clasică, şi-l considerau în realitate mai blând decât ,,sclavia remunerată" din industria specifică oraşelor din Nord, unde existau ,,negrii lor din fabrică". Această afirmaţie conţinea un germene de adevăr. În 1850, copiii sclavi din naştere trăiau în medie cu douăzeci de ani mai mult decât copiii născuţi în inima industrială a Angliei, în Manchester. Comunitatea sclavilor creştea rapid, fără ca aceştia să mai fie nevoiţi să se îngrămădească unul peste altul în vapoare care traversau Atlanticul, ceea ce le garanta un plus de sănătate. Pentru americanii care susţineau sclavia, sclavii erau de asemenea o proprietate, iar drepturile de proprietate erau unele dintre drepturile lor fundamentale constituţionale, lucru pe care guvernul nu avea autoritatea să-l modifice. Nu existase oare sclavia pe *întregul teritoriu* al Statelor Unite, pe vremea rebeliunii celor treisprezece colonii? Confederaţii puseseră portretele proprietarilor de sclavi Jefferson şi Washington pe bancnotele lor.

Majoritatea sudiştilor erau sclavi sau albi săraci, dar Confederaţia nu se prezenta doar ca o societate ierarhică, romantică şi conservatoare, ci era şi mai rafinată şi mai autentic umană decât Nordul yankeu turbulent şi clocotitor. Există legături între valorile aristocratice ale regaliştilor englezi din mai vechiul Război Civil, romanticii iacobiţi ai următorului secol şi atitudinile coloniştilor din sudul Statelor Unite. Toţi aveau în comun dezgustul pentru valorile negustoreşti ale oraşului, atitudine care se va transforma în

ura profundă faţă de valorile capitalismului industrial urban. Am văzut deja cum a fost impulsionat iluminismul de abolirea monarhiei absolute din Anglia şi apoi a cauzei iacobite din Scoţia şi am mai văzut cum au dus toate acestea la dezvoltarea ştiinţei şi apoi a industriei. Pentru sudişti, toate acestea erau o năpastă. La începutul războiului, William Howard Russell, talentatul reporter al ziarului *Times* din Londra, a observat că Sudul manifesta o ostilitate feroce faţă de ,,negoţ, comerţ, urmărirea obţinerii unui câştig, industrie şi mecanizare". [250] Un istoric american al sclaviei scrie despre o elită conducătoare în statele sclavagiste, cu spirit aristocratic, ,,care subliniază rolul familiei şi al statutului, un aspru cod al onoarei şi aspiraţia către lux, tihnă şi rafinament". [251]

Acesta este Sudul din *Pe aripile vântului*, cu generali de cavalerie romantici, cu plete fluturând în vânt şi mustăţi zbârlite, aflaţi la conducerea infanteriei Uniunii, ca şi când prinţul Rupert de pe Rin ar fi înviat pentru a străbate întreaga Virginie, sau ca şi când ,,Tânărul Pretendent" ar lupta pentru Kentucky. Acesta este, desigur, de asemenea, Sudul Cauzelor Pierdute, dar nu putem afirma cu tărie că în afară de dezechilibrul industrial nimic din acest război nu era inevitabil.

Unul dintre cei mai buni şi mai obiectivi istorici ai acestui conflict, James McPherson, arată că pentru a câştiga războiul în felul în care s-a desfăşurat acesta la nivelul anului 1863, Nordul trebuia să cucerească teritorii vaste, să mutileze economia sudistă şi să-şi distrugă inamicii; o sarcină grea – astfel încât ,,superioritatea nordiştilor, atât ca efective militare, cât şi ca resurse, era o condiţie *necesară,* dar nu *suficientă* a victoriei". Sudul trebuia doar să se ţină tare şi să supravieţuiască. McPherson susţine că există o lume paralelă plauzibilă în care, cu câteva schimbări ale sorţii, statele rebele ar fi putut câştiga războiul – caz în care istoria ar fi urmat un cu totul alt curs.

În primul rând, dacă Lincoln, oţelitul avocat şi politician de geniu din Kentucky, nu ar fi fost ales preşedinte – sau dacă

ar fi pierdut preşedinţia, aşa cum era cât pe ce să o facă, la jumătatea războiului –, probabil Nordul ar fi trebuit să accepte sclavia. Dacă strălucitii generali sudişti Stonewall Jackson şi Robert E. Lee ar fi fost ceva mai norocoşi, ar fi putut înfrânge armatele nordiste de o manieră atât de decisivă, încă înainte ca armata nordistă să fie condusă de generali mai buni, cum ar fi Sherman, încât dorinţa de luptă a apărătorilor Uniunii ar fi dispărut complet. Chiar şi aşa, sudiştii au fost cât pe ce să învingă. Au existat momente când tactica incompetentă a Uniunii şi nemulţumirile din ce în ce mai accentuate la adresa lui Lincoln şi a războiului – inclusiv cele mai violente proteste de stradă din istoria Statelor Unite, care au avut loc în New York şi au dus la uciderea a 120 persoane în timpul revoltelor împotriva recrutării – au fost cât pe ce să le aducă victoria confederaţilor.

În final, forţa absolută a Nordului industrial, mai dens populat şi mai bine organizat, care a evitat criza de alimente şi inflaţia galopantă ce chinuia Sudul, a devastat oraşele din sud, pe lângă capitularea lui Lee. Victoria nordiştilor a fost însă pe muchie – aproximativ la fel ca victoria Germaniei din Primul Război Mondial, înainte ca Statele Unite să înceapă să trimită trupe în Europa. Acesta a fost într-adevăr un război al cărui rezultat a gravitat în jurul anumitor bătălii şi personalităţi, motiv pentru care a continuat să înflăcăreze atât de mult imaginaţia istoricilor.

Atunci de ce au luptat majoritatea bărbaţilor din Sud, care nu erau nici proprietari de sclavi, nici bogaţi, dintre care un sfert au pierit, iar mulţi dintre supravieţuitori au rămas mutilaţi pe viaţă? În final, din scrisorile soldaţilor se poate concluziona că motivele principale erau loialitatea faţă de cămin, familie, tradiţiile locale. Luptau împotriva a ceea ce au considerat a fi presupunerile arogante ale locuitorilor unor oraşe străine, împotriva pericolului şi viitorului sumbru marcat de creşterea taxelor, împotriva patronilor de fabrici şi a ipocriziei pastorilor yankei. Chiar şi unii dintre soldaţii Confederaţiei se opuneau sclaviei. Robert E. Lee o considera o instituţie dăunătoare şi nu deţinea sclavi. Şi-a

dat demisia din comisia în care activa pentru Uniune şi a luptat de partea confederaţilor doar pentru că nu şi-a putut abandona locuinţa din Virginia şi familia. Mulţi simţeau la fel ca el. Luptau pentru Georgia sau Tennessee sau Carolina de Sud, pentru prietenii de băutură, veri şi părinţi. Luptau pentru cauza locală, nu pentru cea naţională.

Înfrângerea lor nu numai că a unit Sudul cu Nordul sub conducerea unui guvern federal care a devenit mult mai puternic ca urmare a războiului, ci a permis de asemenea ultimul mare exod către vest, modelând teritoriul Statelor Unite până la forma finală, pe care o are în prezent. Transportul feroviar, a cărui rută prin Kansas a ajutat la provocarea războiului, va ajuta la colonizarea teritoriilor de partea cealaltă a Podişurilor Centrale şi a Deşertului Marelui Bazin din America. Soldaţi demobilizaţi din ambele armate s-au îndreptat spre vest, căutând un loc de unde să pornească de la zero. Băştinaşii din Podişul Preriilor, printre care comunităţile de indieni Sioux, Cheyenne şi Arapaho, care atunci când au domesticit calul la începutul secolului al XVIII-lea şi-au schimbat cultura, devenind vânători excelenţi, vor fi împinşi din ce în ce mai departe, până când vor fi în fine dezbinaţi de soldaţii Statelor Unite. Din păcate pentru ei, războiul îi abrutizase şi-i făcuse mai nesimţitori pe cetăţenii americani de origine europeană: în 1864 un masacru îngrozitor al femeilor şi copiilor băştinaşi a avut loc în Sand Creek, Colorado.

După încheierea războiului, s-a accelerat distrugerea culturii indienilor americani, în special după ce s-a găsit aur în munţii Black Hills (Dealurile Negre) din Dakota. Anii 1870 au adus atacuri necruţătoare îndreptate împotriva indienilor din podişurile centrale, iar aceştia au încercat să riposteze, acţiunile culminând cu înfrângerea magistrală a căpeteniei Crazy Horse (Calul Nebun) de către un erou din Războiul Civil, generalul George Custer, în bătălia de la Little Big Horn, din 1876. Nici măcar indienii Sioux, cei mai neînfricaţi şi mai agresivi dintre toate triburile – am putea spune aproape zuluşii Americii – nu au avut nicio şansă în faţa soldaţilor mult mai numeroşi, mai bine înarmaţi şi mai

disciplinaţi trimişi împotriva lor. Aceasta era însă doar avangarda unui exod cuprinzând fermieri, vânători, crescători de vite, cârciumari şi proprietari de magazine. În cazul în care Confederaţia ar fi supravieţuit intactă, fără îndoială populaţiile indigene tot ar fi cedat în faţa armelor şi efectivelor mai numeroase de imigranţi, dar acest lucru nu s-ar fi întâmplat probabil la fel de rapid.

Războiul a dus de asemenea la un progres enorm al capitalismului industrial american.

Printre bărbaţii care au recurs la tertipuri pentru a evita înrolarea în armatele Uniunii, cumpărându-şi ,,dubluri" care să-i înlocuiască în luptă, au fost mogulul din domeniul rafinării petrolului John D. Rockefeller, magnatul bancar J.P. Morgan şi gigantul din domeniul oţelului Andrew Carnegie. Economia de război crease o nevoie perpetuă de oţel pentru arme, de petrol ca sursă de iluminat şi lubrifianţi, de cărbune pentru alimentarea trenurilor şi vapoarelor Uniunii; de asemenea permitea speculanţilor abili să facă averi manipulând preţurile articolelor de comerţ, şi bancherilor să lege relaţii apropiate cu politicienii de la Washington. Concentrarea puterii în destul de puţine mâini, caracteristică pentru capitalismul american din epoca sa ,,eroică", şi tratamentul brutal la care erau supuşi greviştii şi membrii mişcării sindicale, izvorăsc din atitudinile de pe vremea Războiului de Secesiune.

Trebuie să mai facem o ultimă observaţie, esenţială, în legătură cu Războiul Civil. Deşi a sudat Uniunea şi a pavat calea către hegemonia americană, nu a reprezentat pentru americanii de culoare salvarea în care sperau cei care l-au salutat pe Lincoln pe malurile râului în Richmond. Aproximativ 180 000 de americani de culoare au fugit din Sud şi s-au înrolat în armatele Uniunii în timpul războiului, mulţi dintre ei luptând eroic. Lincoln a pornit însă procesul de abolire a sclaviei doar cu precauţie, în etape, silit fiind de solicitările unui conflict armat din ce în ce mai disperat. În Nord, teama de a pierde războiul a determinat o creştere a influenţei aboliţioniştilor aparţinând aripii dure. Pe front,

sclavii fugiţi din Sud au început să devină din ce în ce mai importanţi. Lincoln a comunicat cabinetului său în 1862 că emanciparea devenise ,,o necesitate militară... Trebuie să-i eliberăm pe sclavi pentru că altfel vom fi îngenuncheaţi.” (Armata confederată a apelat, la finalul războiului, şi la soldaţi de culoare.) Declaraţia sa de Emancipare din 1863 se aplica sclavilor din cele zece state rebele şi era destinată parţial subminării economiei sudiste şi capacităţii de luptă a acesteia; doar către sfârşitul conflictului a devenit sclavia ilegală pe întregul teritoriu al Statelor Unite, prin adoptarea celui de-Al Treisprezecelea Amendament al Constituţiei Statelor Unite.

Deşi din punct de vedere legal amendamentul elibera cele patru milioane de sclavi din Sud, punând astfel capăt statutului degradant al Americii de cea mai mare naţiune sclavagistă din lume, mai era o cale lungă de străbătut până când locuitorii de culoare aveau să trăiască în siguranţă sau prosperitate. În timpul ,,Reconstrucţiei” care a urmat după război, statele înfrânte din Sud au fost puse direct sub control militar înainte să li se permită să revină în cadrul Uniunii. Oraşele şi plantaţiile distruse, soldaţii albi întemniţaţi şi influenţa nordistă a ,,aventurierilor” a lăsat o vreme impresia că vechea ordine dispăruse pentru totdeauna. Mulţi foşti sclavi s-au mutat rapid în alte părţi ale Statelor Unite, ignorând rugăminţile vechilor lor proprietari de a rămâne în continuare şi a munci pentru bani. După marşul prin Sud, marcat de incendierea proprietăţilor, a oraşelor, călcarea în picioare a recoltelor pe tot teritoriul sudist, generalul unionist William Sherman a început o politică de împărţire a pământului direct foştilor sclavi, numită politica celor ,,patruzeci de pogoane şi un măgar”. În unele state, locuitorii de culoare au început să avanseze în politică.

Toate acestea au fost însă în mare măsură iluzorii. ,,Reconstrucţia” însemna de asemenea corupţie. Politicienii din nord nu aveau nici apetitul, nici capitalul necesare pentru a conduce statele din sud. Nici nu erau prea mulţumiţi de întoarcerea pe dos a dreptului

constituţional la proprietate implicat de redistribuirea pământului. Există o paralelă interesantă între eliberarea sclavilor din America şi emanciparea iobagilor din Rusia. În ambele ţări, fără iobagi sau sclavi care să-l lucreze, pământul era aproape lipsit de valoare; dar atât iobagii, cât şi foştii sclavi au descoperit că li se oferea să facă prea puţine lucruri în afara vechii munci grele la câmp. Atunci cât de reală era libertatea lor?

O delegaţie de sclavi eliberaţi din Carolina de Sud s-a plâns de autorităţile Uniunii: ,,Suntem într-o situaţie mult mai cumplită decât eram înainte... Avem în proprietate case, vite, căruţe şi articole de mobilier, dar în realitate nu avem nici casă, nici pământ... Aceasta nu este situaţia unor oameni care sunt liberi cu adevărat.” [252] Ţăranii ruşi deziluzionaţi, ajunşi înapoi pe pământurile lor, plătindu-i pe proprietarii de pământ în continuare cu grâne şi pui, nu ar fi putut descrie mai bine situaţia în care se aflau.

Mulţi americani de culoarea aveau să se mute în fine în oraşele industriale din nord şi nord-vest, devenind ,,negrii din fabrici” pe care foştii proprietari îi ridiculizaseră. În Sud, mulţi alţii dintre ei deveneau subiectul unei forme de jecmănire cunoscută sub denumirea de dijmă. Primeau pământ, o cocioabă şi unelte cu care să lucreze pământul unui proprietar de pământ sau unui proprietar de magazine – uneori una şi aceeaşi persoană – toate avansate pe credit. Condiţiile erau astfel stabilite încât foştii sclavi aveau prea puţine şanse să obţină profit din munca lor, iar o recoltă slabă sau două îi transformau în sclavi *de facto,* dacă nu *de jure.*

Acesta a fost însă doar începutul. Statele din Sud aveau să vină cu măsuri de segregare pentru ,,Jim Crow” [253], care umileau populaţia de culoare şi-i reduceau membrii ei la statutul de categorie inferioară, ecou viu al perioadei de sclavie. Dată fiind, de asemenea, apariţia mişcărilor teroriste ale albilor, cum ar fi Ku-Klux-Klanul, după războiul de eliberare a lor, decenii în şir viaţa americanilor de culoare a fost aproape la fel de tristă ca înainte de

izbucnirea conflictului şi, după cum am văzut, după părerea unora, chiar mai sumbră. Relaţiile dintre americanii de culoare şi albi vor fi extrem de tensionate timp de un secol, până când cele două comunităţi au ajuns să se confrunte din nou între ele în anii 1960: mulţi vor spune că vechea rană nu este vindecată pe deplin nici în prezent.

Acestea fiind spuse, războiul a schimbat Statele Unite în mod irevocabil în bine. La început republica nu se asemăna cu o democraţie sau măcar cu un stat centralizat în mod conventional. Serviciile poştale erau singura instituţie federală cu care veneau în contact majoritatea americanilor. Acum însă, uriaşa expansiune către vest a dat un impuls nou, categoric mai democrat, iar afluxul milioanelor de imigranţi săraci ai Europei a transformat noile oraşe ale naţiunii în creuzete care clocoteau de energie. Pe lângă puterea pe care le-a dat-o mogulilor capitalişti, războiul necesita o armată naţională în Nord, mobilizare armată, impozitare directă, tribunale militare cu mai multă autoritate şi începerea asigurării bunăstării sociale.

Înfrângerea armatelor sudiste a permis reinterpretarea constituţiei în formă iniţială ca fiind un document democrat, care acordă drepturi cetăţeneşti tuturor oamenilor (deşi femeile au rămas în continuare lipsite de dreptul de vot). Abraham Lincoln a început să folosească termenul de ,,naţiune” în locul celui de ,,uniune”, iar în Discursul de la Gettysburg promisiunea sa ca ,,guvernarea poporului de către popor, pentru popor, să nu piară de pe faţa Pământului” a devenit o nouă declaraţie fundamentală a republicanismului american.

Capitalismul american a garantat puterea elitelor bogătaşilor, care a continuat să-i irite şi să-i înfurie pe fermieri, pe muncitorii din fabrici şi pe cei care au pierdut totul în decursul crizelor şi ruinelor periodice. Către sfârşitul anilor 1860, America nu era nici unită din punct de vedere cultural, nici nu era o democraţie adevărată. Era însă pe cale să devină Titanul care va ieşi la lumină în secolul XX.

PERIOADA DE AGONIE A SAMURAILOR

Ultimul asalt al lui Saigo Takamori şi a luptătorilor săi samurai împotriva modernei armate a Japoniei, la 24 septembrie 1877, a avut loc în momentul în care, de cealaltă parte a Pacificului, indienii din prerii erau împuşcaţi de armata Statelor Unite.

La fel ca bătăliile lui Crazy Horse, şi aceasta era una dintre măreţele elemente de decor ale zădărniciei militare romantice. Luptătorii în esenţă medievali, care mânuiau săbii [254], beau sake, scriau poezii, îşi idolatrizau strămoşii şi erau implicaţi în rebeliunea lui Takamori înfruntau o armată regulată, ale cărei rânduri erau populate de fii de ţărani, dar care dispuneau de arme de foc moderne, tunuri şi mine. După carnajul teribil din primele ore ale dimineţii, Saigo mai avea doar aproximativ patruzeci de oameni. Aceştia celebraseră deja moartea iminentă, după care s-au avântat pentru ultima dată în faţa gloanţelor. Saigo, lovit în şoldul drept, a căzut, după care şi-a strigat camaradul Beppu Shinsuke pentru a-l ajuta să aibă o moarte onorabilă, şi anume să-şi facă harakiri. În realitate, se pare că Saigo era prea grav rănit şi şocat pentru a se putea omorî singur, şi atunci Beppu i-a tăiat capul stăpânului său, după cum o cerea obiceiul. După bătălie, a trecut o vreme până la localizarea capului căpeteniei, pentru a putea fi aşezat alături de trupul lui Saigo şi al luptătorilor săi, astfel încât victorioşii ofiţeri ai armatei japoneze să-i contemple. [255]

Această poveste are puternice particularităţi japoneze, de la imaginea arhaicilor luptători samurai care pornesc la atac pe deal în jos până la importanţa unei sinucideri ritualice. După moartea sa, Saigo Takamori a devenit pentru mulţi japonezi un simbol al tradiţiei şi onoarei, un fel de sfânt care urcase la ceruri sau, conform unei alte variante, acesta nu a murit, ci a fost exilat în Rusia, sau poate în India, de unde ar fi urmat să revină ca învingător. La doisprezece ani după moartea sa, popularitatea lui era atât de mare încât a primit iertarea postumă a împăratului japonez pentru revolta pe care a pornit-o şi a devenit şi a

rămas pentru multă vreme un erou naţional. Totuşi, specificul japonez al acestor evenimente nu ar trebui exagerat. Adevărata poveste este mai complicată decât simpla imagine a unor aristocraţi luptători cu spada în confruntarea cu lumea modernă; această luptă a fost de fapt un conflict între vechile obiceiuri şi lumea negustorească şi industrială, care are paralele pretutindeni în lume.

Povestea aminteşte de şarja de la Culloden din 1746 a clanurilor gaelice scoţiene împotriva muschetelor şi tunului armatei din Hanovra. ,,Tânărul Pretendent", care a plecat într-adevăr în exil, a fost de asemenea pentru unii un simbol al dispariţiei unei lumi care era într-un fel sau altul mai rafinată. În diferite privinţe, înfrângerea de dată mai recentă a Confederaţiei Americane a fost de asemenea comparabilă cu cea a castei războinicilor samurai, un război civil modern care ne vorbeşte despre modernizare şi puterea capitalismului. Deşi sclavia nu a fost implicată ca ingredient al rebeliunii din Satsuma a lui Saigo, în acest caz avem de-a face cu o încercare de restabilire a valorilor tradiţionale şi cu bravura în faţa noilor vremuri. În cazul japonezilor, modernizarea statului a avut loc datorită unei intervenţii dramatice de peste ocean – sosirea vaselor de război europene, în particular al flotei americane conduse de comodorul Matthew Perry, în 1853–1854.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea au existat şi alte ingerinţe din partea Occidentului în Japonia, care au provocat din ce în ce mai multă îngrijorare şi revoltă în rândurile japonezilor. Înainte să izbucnească propriul lor război, americanii aveau deja un interes deosebit în zona Pacificului. ,,Muntenii americani" traversaseră Munţii Stâncoşi, iar balenierele care navigau de-a lungul coastei începuseră să colonizeze California. Acolo era o cerere vorace pentru untura de balenă, iar balenierele yankee pustiiseră deja apele de coastă americane şi pătrundeau din ce în ce mai departe în Pacific în căutare de balene (o imagine ironică în oglindă a politicii actuale în privinţa

acestor mamifere, care-i asmute pe americanii conservatori împotriva prădătorilor japonezi).

Data trecută când am vorbit despre japonezi i-am lăsat la începutul secolului al XVII-lea, autoizolaţi şi pe cale să petreacă peste două secole de dezvoltare în izolare, sub conducerea shogunilor lui Tokugawa. Această conducere conservatoare a adus ordine şi stabilitate, dar a determinat doar o dezvoltare economică lentă. Întreţinea sensibilitatea şi latura mistică a culturii japoneze, o societate a ierarhiilor stricte şi a artei alese a aranjării florilor, însă în acelaşi timp aici se manifesta prea puţin din dezvoltarea industrială şi comercială care revoluţiona Europa şi America.

Acest ,,specific japonez” nu se traduce direct printr-un sentiment politic naţional puternic. Japonia era o ţară împărţită de coloana sa vertebrală muntoasă, de strâmtorile dintre numeroasele sale insule şi lungile linii de coastă, unde majoritatea localnicilor manifestau loialitate doar faţă de conducătorii locali. Secole în şir împăratul, deşi venerat din motive religioase, fusese din punct de vedere politic nesemnificativ. În vârful ierarhiei sistemului Tokugawa, în subordinea directă a shogunului era *bakufu* sau guvernul său militar (cuvântul înseamnă ,,guvern de campanie”). În jurul acestei forme de organizare, pe terenurile lor – apropiaţii cei mai loiali – organizaţi aproape în cercuri concentrice, erau marii proprietari de pământuri sau conducători feudali, *daimyo*, care, la rândul lor, depindeau de clasa mult mai numeroasă a luptătorilor privilegiaţi, faimoşii samurai.

Sute de mii de luptători, alcătuind aproximativ 6–7% din populaţie, se mândreau cu obârşia lor şi istoriseau poveşti străvechi, de pe vremea ferocelor războaie civile din secolele al XV-lea şi al XVI-lea şi chiar mai vechi. Samuraii se bucurau de privilegii speciale, cum ar fi să poarte două săbii în public, şi erau plătiţi (în orez), sumele fiind aproximativ egale cu arenda pentru pământul la care majoritatea renunţaseră. Mulţi trăiau în continuare în barăci

destinate în exclusivitate bărbaţilor sau în oraşele îngrămădite în jurul castelelor aparţinând acestor *daimyo*. Viaţa unui samurai ar fi trebuit să cuprindă în principal instrucţia militară, meditaţia asupra morţii şi artele. [256] În realitate, perioada de pace îndelungată de pe vremea clanului Tokugawa îi lipsise foarte mult sau în totalitate pe aceşti oameni de experienţa de luptă. Existau o mulţime de plângeri din partea populaţiei, care priveau faptul că aceşti aşa-numiţi războinici nu au participat niciodată la o luptă pe viu, exceptând încăierările din jurul bordelurilor sau cârciumilor. De fapt, cei mai ambiţioşi samurai urcaseră pe scara ierarhică şi ajunseseră în clasa administrativă, conducând teritoriile conducătorilor dintr-o ţară organizată în continuare în aproximativ 280 de state ale *daimyo*, sau domenii, asemănător Germaniei de dinainte de unificare, unde dialectele locale erau adesea de neînţeles pentru cei din alte părţi ale ţării.

Daimyo, pe care-i slujeau majoritatea samurailor, erau la rândul lor organizaţi pe categorii, în funcţie de loialitatea istorică a familiei lor sau de lipsa de loialitate faţă de clanul Tokugawa. Sistemul care cuprindea un an de rezidenţă forţată în capitala Edo (în prezent Tokyo), urmat de un an în libertate, a transformat familiile diferiţilor *daimyo* efectiv în ostaticii shogunului şi ai guvernului acestuia, şi astfel ei reprezentau un pericol minor. Într-o ţară care petrecuse o parte atât de însemnată a istoriei sale implicată în războaie complicate între clanuri şi războaie civile, pacea dobândită a fost o realizare politică majoră.

Japonia clanului Tokugawa nu era un paradis, în special pentru fermierii de la baza ierarhiei sociale şi pentru familiile proscrişilor care (ca în India) făceau cele mai murdare munci. La oraş izbucneau periodic foametea, răscoale ţărăneşti, erupţii vulcanice, iar problemele cu criminalitatea erau serioase. Acestea erau însă secole lipsite de războaie civile sau epidemii importate, când populaţia a crescut mai rapid decât în Europa. Producţia de vin din orez, articole de lux din hârtie, îmbrăcăminte scumpă şi articole din lemn lăcuit a crescut, iar drumurile

dintre oraşe, în general mai late decât cele din Europa, erau pline de comercianţi. Această perioadă a adus cu sine şi o atitudine indolentă, chiar arogantă, faţă de lumea exterioară. Când vasele occidentale au început din nou să sosească în largul coastelor Japoniei, un critic japonez s-a plâns: ,,Recent, dezgustătorii barbari din vest, fără să ţină seama de poziţia lor inferioară, la extremităţile mai puţin importante ale lumii, au gonit cu neruşinare peste cele Patru Mări, călcând în picioare alte naţiuni. Acum sunt suficient de insolenţi să conteste poziţia noastră preamărită... Ce fel de obrăznicie este aceasta?” [257]

Japonezii epocii Tokugawa nu aveau niciun răspuns real la insistentele cereri ale americanilor de a face comerţ cu ei. Potrivit lui Adam Smith şi teoreticienilor precum David Ricardo, economia secolului al XIX-lea privea comerţul ca o mare putere benefică a lumii. După cum am observat mai înainte, ţările care se îmbogăţeau reciproc erau mai puţin înclinate să se războiască între ele. Ceea ce ignora convingerea aceasta liberală optimistă era că o mare parte din comerţul cu adevărat profitabil aducea bogăţii enorme, deoarece era inechitabil şi – din India şi până în China şi Japonia – era impus prin ţevile tunurilor: ,,Comerţ liber paşnic – sau tragem!” După ce s-au deschis larg porţile comerţului, Occidentul a găsit multe lucruri în Japonia pe care să şi le dorească, de la piese de mobilier lăcuite, rafinate şi mătăsuri până la stampele strălucitoare care i-au influenţat atât de mult pe pictorii impresionişti. Japonezii aveau să o pornească pe un drum radical diferit faţă de cel al chinezilor, construind o economie de piaţă industrială şi formând o armată modernă. Preţul pe care-l avea însă de plătit Japonia era distrugerea identităţii ei anterioare, iar acesta a fost un proces dureros şi paradoxal, care urma să prindă un secol mai târziu America în plasa unui război.

Paradoxul a pornit de la acei samurai. Împreună cu o parte dintre proprietarii de pământ, ei au început să facă propagandă împotriva shogunului Tokugawa. Când, împreună cu sfătuitorii săi, acesta a acceptat contra voinţei sale să semneze tratatele de comerţ inechitabile solicitate

de occidentali, care includeau umilinţe cum ar fi faptul că străinii nu erau supuşi legilor japoneze, se produsese un recul violent. *Bakufu*, conducerea militară a lui Tokugawa, făcea tot ce putea pentru a reforma vechiul sistem, însă cu blândeţe. Rebelii doreau pur şi simplu expulzarea diavolilor străini. Au făcut apel la simbolul străvechii Japonii, dispărut de foarte multă vreme din politică, anume împăratul de la curtea sa din Kyoto. În ce direcţie ar trebui să se îndrepte Japonia? Într-o poveste revelatoare a acestor vremuri tulburi, un samurai pe nume Sakamoto Ryoma a pătruns cu forţa în locuinţa unui oficial din *bakufu*, care se ocupa de modernizarea flotei, cu intenţia de a-l asasina. Oficialul numit Katsu Kaishu i-a cerut însă samuraiului să-i asculte explicaţiile înainte să-l ucidă: după o lungă amiază de discuţii legate de importanţa unei flote puternice, potenţialul asasin a fost convins şi a trecut în cealaltă tabără.

Totuşi, frământările din ce în ce mai mari provocate de deschiderea către Occident, revoltele, inflaţia şi dezertarea susţinătorilor domnitorilor feudali *daimyo* au slăbit regimul Tokugawa, producând o criză în care s-au aruncat mai mulţi samurai rebeli. Avea loc o dispută naţională, legată de necesitatea trecerii de la o societate în esenţă feudală şi tradiţionalistă la una modernă, luptă care în esenţă nu era foarte diferită de cele din Rusia şi America. Japonia va realiza modernizarea cu mult mai puţină vărsare de sânge decât Statele Unite, deşi va fi o transformare mai puţin democratică şi de departe mai reuşită decât în Rusia. Până la urmă, după peste două decenii de relativă stabilitate, shogunatul a fost desfiinţat şi, în 1867–1868, tânărul împărat Meiji s-a întors în calitate de conducător suprem al Japoniei. Această perioadă este cunoscută sub denumirea de ,,Revoluţia Meiji” (sau Restaurarea, Reforma).

Tradiţionaliştii au suferit un şoc cumplit, care a dus direct la confruntarea dintre samuraii lui Saigo şi armata japoneză; întrucât noul regim a făcut cu promptitudine exact ceea ce samuraii conservatori şi ostili influenţelor externe sperau să împiedice. Noul regim a realizat modernizarea într-un ritm

extrem de rapid. Cele peste 280 de moşii ale domnitorilor medievali *daimyo* au fost desfiinţate şi transformate în 72 de prefecturi pe stil occidental, creând astfel în mod eficient pentru prima dată un singur teritoriu naţional. Samuraii şi-au pierdut privilegiile, de la dreptul de a purta săbii până la stipendii neimpozitate. Cine mai avea nevoie în anii 1870 de luptători cu sabia (cam ruginită) şi pasionaţi de poezie? Vechile reguli privind vestimentaţia, tunsoarea şi locul unde puteau trăi oamenii au fost desfiinţate. Locuitorii din oraşele japoneze au început să folosească la modul experimental vestimentaţia occidentală.

A fost creată o armată modernă de recruţi, pe baza concepţiei militare occidentale. A fost introdus învăţământul obligatoriu. Capitala a fost mutată din vechiul oraş Kyoto la Edo. Un nou impozit pe pământ a desfiinţat rânduiala complexă feudală, iar în 1872 a început construirea căii ferate. După un start brusc, japonezii au preluat modelul german al capitalismului controlat de stat pentru a-şi crea industriile şi modelul britanic care-i va ajuta să-şi construiască o flotă militară modernă. În 1889 a fost concepută o nouă constituţie, prin care au fost create o Cameră a Pairilor şi o Cameră a Reprezentanţilor, membrii celei din urmă fiind aleşi de o colectivitate restrânsă, cu drept de vot (aproximativ 1% dintre bărbaţi aveau o avere suficient de mare pentru a vota). Cetăţenilor japonezi li s-au garantat drepturi civile, iar mişcările populare democratice au înflorit.

Acestea s-au adăugat celui mai dramatic şi mai rapid program de reformă (non-revoluţionar) din istoria modernă. A fost aproape o revoluţie, dar nu tocmai, deoarece a fost condusă de samurai şi de proprietarii de pământ, deşi majoritatea aparţineau clasei de mijloc, şi s-a produs sub autoritatea unui străvechi sistem imperial. Acest proces îl face pe ţarul Alexandru al II-lea să pară leneş. Totuşi a produs tulburări şi reacţii aproape la fel de violente ca multe alte revoluţii. Ţăranii şi samuraii s-au răsculat, neputând accepta pierderea vechii lor autorităţi, susţinuţi fiind de mulţi japonezi cu gândire conservatoare, din oraşe

şi sate. Saigo Takamori a fost doar cel mai curajos dintre rebeli şi, la fel ca mulţi alţi samurai, a fost la început de partea Revoluţiei Meiji. S-a rupt de noul regim abia în 1873, când acesta nu i-a urmat sfatul de a invada Coreea – plan prin care Saigo spera să readucă strălucirea şi să restabilească autoritatea clasei luptătorilor.

Saigo se născuse pe domeniul Satsuma, sau Kagoshima, de pe insula Kyushu, situată cel mai la sud dintre principalele insule japoneze. Aceasta era faimoasă nu doar pentru micile portocale cultivate acolo, ci şi pentru că era retrogradă, tradiţionalistă şi cu un număr neobişnuit de mare de samurai – aproximativ un sfert din populaţia masculină. [258] Era de asemenea renumită pentru gândirea independentă, era condusă de o străveche familie feudală *daimyo* şi s-a prezentat ca fiind regatul independent Satsuma la Expoziţia Internaţională de la Paris din 1867. Saigo provenea dintr-o familie de samurai săraci, dar era inteligent şi studios, astfel că şi-a croit un drum ascendent, de la postul de funcţionar până la jucarea unui rol în centrul vieţii politice japoneze din Edo. Cariera sa politică a avut suişuri şi coborâşuri, printre care se numără două surghiuniri, dar la mijlocul anilor 1860 reprezenta interesele domeniului Satsuma la Curtea imperială din Kyoto. Acolo s-a evidenţiat ca adversar al regimului Tokugawa, însă, deşi conservator în majoritatea privinţelor, a devenit un reformator al politicii.

După Revoluţia Meiji, s-a arătat a fi un adept al politicii de mână forte şi un entuziast al ideii creării unei armate moderne de recruţi, care va duce mai târziu la distrugerea lui, dornic să desfiinţeze vechiul sistem de stipendiere a samurailor şi neîndurător în anularea puterii vechiului regim şi a susţinătorilor acestuia. Era cel mai neobişnuit rebel pe care ni l-am putea imagina împotriva împăratului Meiji, pe care-l idolatriza. Într-adevăr, propriul stăpân al lui Saigo de pe Satsuma, Shimazu Hisamitsu, credea că acesta este un reformator distructiv, devotat transformării mândrei şi

vechii Japonii într-o colonie a statelor barbare. Criza coreeană a provocat demisia sa din guvern, dar conflictul din sufletul lui Saigo între vechea cultură a samurailor, în care crescuse, şi nevoia de modernizare i-a făcut probabil viaţa insuportabilă.

De îndată ce a părăsit guvernul şi s-a întors la Satsuma, a adoptat un stil de viaţă aproape tolstoian, mergând la vânătoare, lucrând pământul şi înfiinţând şcoli în care copiii să înveţe valorile confucianiste. Nu a scris romane, dar a scris poezii:

„Îmi aduc luntrea la mal în golful cu trestii în floare

Cu o undiţă în mână, aşezat pe o piatră

Cunoaşte oare cineva cealaltă lume a acestui om cu înalte concepţii morale?” [259]

Saigo ajunsese de asemenea de-acum o personalitate naţională iconică în Japonia, fiecare mişcare a lui fiind urmărită.

Motivul exact al transformării lui dintr-un vizionar aflat în exil voluntar, care avertiza în privinţa decadenţei sistemului de guvernare, în liderul unei rebeliuni militare de mare anvergură este greu de stabilit. Revolta a fost însă provocată de administraţia de la Tokyo, care a trimis spioni – şi probabil asasini – după Saigo, încercând să confişte armele depozitate în Satsuma. Studenţii şcolii militare particulare din Kagoshima s-au răsculat. Saigo a preluat conducerea lor şi a anunţat că se îndreaptă spre capitală cu armata sa locală, pentru a contesta conducerea ţării. Având la început peste 12 000 de oameni, înarmaţi cu puşti, carabine, obuziere şi mortiere, precum şi cu săbiile lor, a strâns susţinători pe măsură ce se îndrepta spre nord prin zăpadă. Apoi, însă, s-a oprit pentru un asediu de 54 de zile asupra uriaşului castel Kumamoto din secolul al XVII-lea, încheiat cu o înfrângere, ceea ce a permis inamicului să debarce o armată mult mai mare şi mai bine echipată, alcătuită din 60 000 de samurai loiali împăratului şi armată

regulată. În bătălii feroce, rebelii au fost forţaţi să înceapă o îndelungată retragere, luptând şi pierzând oameni pe drum, până la ultima lor şarjă pe deal în jos şi moartea lui Saigo. [260]

Prin urmare, aceasta nu este chiar povestea simplă, aşa cum pare la prima vedere, a samuraiului tradiţionalist care luptă fără speranţă împotriva unui guvern în modernizare. Dacă ar fi fost aşa, Saigo Takamori nu ar fi eroul tragic care rămâne în continuare în ochii multor japonezi. Povestea sa este mai interesantă şi mai tristă de-atât. Şi el a fost un adept al modernizării, în cea mai mare parte a vieţii sale (şi a luptat mai adesea în uniforma modernă, de influenţă franceză decât în veştmintele de samurai). Era sfâşiat între trecutul ţării şi viitorul acesteia şi abia când a ,,fost pus cu spatele la zid" a ales să lupte în favoarea trecutului. Nici atunci însă nu a avut un proiect coerent dincolo de extrem de vaga noţiune a unei forme de guvernământ pe care o dorea mai ,,virtuoasă". Natura ambiguă a revoltei sale se vede din declaraţia sa din cursul revoltei, în care afirmă că nu luptă ca să câştige, ci pentru ,,şansa de a muri pentru un principiu" – cu alte cuvinte, pentru a deveni un simbol. Ceea ce a reuşit pe deplin.

Succesul Japoniei în calitate de putere în curs de modernizare va uimi în curând lumea, când va învinge Marina Militară Imperială Rusă în bătălia de la Tsushima, din 1905. Deşi dotată cu oţel modern şi înveşmântată în uniforme europene, în inima sa Japonia secolului XX a păstrat multe dintre instinctele medievale ale clasei samurailor, având în prim-plan moartea, onoarea şi importanţa descendenţei, precum şi dispreţul pentru venetici, cel puţin până la dezastruoşii ani 1940. Saigo reprezenta ambele Japonii, ceea ce înseamnă prea mult pentru o singură viaţă.

MISTERUL IMPERIALISMULUI

Nu e nicio surpriză faptul că epoca imperialismului modern trebuia să înceapă în Europa. De secole în şir europenii

erau în competiţie, pe viaţă şi pe moarte. Marea lor domestică, Mediterana, favorizase marinăritul, pirateria şi rivalităţile comerciale, astfel încât, de îndată ce robusteţea ambarcaţiunilor le-a permis, au navigat mai departe, înconjurând Africa şi traversând Atlanticul. Când au ocupat sau au cumpărat pentru prima dată o bucată de pământ, au construit un fort şi au rămas acolo, în general pentru a-şi proteja noile rute comerciale împotriva celorlalţi duşmani europeni: portughezii se fortificau împotriva olandezilor, olandezii construiau forturi pentru a-i ţine la distanţă pe britanici; britanicii şi francezii creau aşezări unii în ciuda celorlalţi. În consecinţă, principala poveste, evidentă de altfel, a imperialismului este cea a naţiunilor colonizatoare ale Europei, care se impuneau în faţa popoarelor non-europene, mai slabe, şi a început datorită concurenţei interne europene.

Astfel se explică viteza, rapacitatea şi agresivitatea expansiunii imperiale a continentului european. Rivalităţile şi vrăjmăşiile locale, care fierbeau la foc mic de secole, explodau din nou în ţări noi. Reflectând asupra imperiului, nu trebuie să uităm aversiunea reciprocă a olandezilor şi spaniolilor, izvorâtă din încercarea brutală a Spaniei habsburgilor de a nu se da bătută şi a continua să încerce să desfiinţeze tânăra republică protestantă; extrem de îndelungata rivalitate dintre spanioli şi portughezi; dispreţul reciproc dintre marinarii englezi şi cei olandezi, alimentat de lupte pe mare desfăşurate în susul şi în josul Canalului Mânecii şi a Tamisei. Adesea, aceştia erau vrăjmaşi pe plan religios, aparţinând în acelaşi timp unor naţiuni care se duşmăneau. Trebuie să ne reamintim cât de invidioasă a fost curtea britanică pe dominaţia Franţei Bourbonilor catolici; şi cât de furioşi au fost negustorii francezi, misionarii iezuiţi şi aristocraţii când părea că britanicii le-o luaseră înainte prin pădurile din America. Dacă situaţia ar fi fost inversă, africanii nu numai că ar fi colonizat Europa, ci ar fi desfăşurat simultan şi o competiţie străveche şi acerbă între ei – Kongo împotriva lui Mali, locuitorii din Zimbabwe împotriva negrilor Bantu, în timp ce şi-ar fi croit drum prin văile Tamisei, Rinului şi Ronului.

Dacă evenimentele s-ar fi rezumat la atât, ar fi fost doar o poveste simplă, dar neplăcută. Am fi putut defini epoca imperialistă a Europei ca fiind rezultatul predictibil al situaţiei în care într-o parte a lumii se dezvoltă tehnologii şi o organizare mai bune decât în cea mai mare parte a restului lumii, după care pentru o scurtă perioadă această parte a lumii ia tot ce se poate. Nu există nimic specific european în acest proces, niciun păcat originar. Arabii musulmani, hoardele mongole, locuitorii de la graniţa chineză şi navigatorii maori au avut cu toţii un comportament la fel de criminal când au avut ocazia. Ori de câte ori bande de războinici se dezlănţuie asupra unei populaţii obişnuite, aşezate, care cuprinde familii, există un risc enorm ca războinicii să se comporte abominabil. Eliberaţi de obligaţiile ce ţin de nevoile reciproce, empatia nutrită în mod natural şi de faptul de a se simţi ruşinaţi de propriile fapte în cadrul societăţii din care fac parte, după toate probabilităţile vor ucide la întâmplare, vor viola şi vor tortura. Faptul că războinicii sunt britanici, americani, spanioli, nemţi sau hinduşi, azteci sau zuluşi nu prea contează.

Totuşi imperialismul european nu a asmuţit pur şi simplu asupra altor părţi ale lumii bande de bărbaţi avizi, singuratici, care trăiau cu pasiune rivalităţile naţionale. Imperialismul a trimis împotriva lor şi culturi naţionale şi religioase europene bine dezvoltate, cu un puternic sentiment al propriei lor valori istorice şi culturale. În consecinţă, povestea britanicilor în America nu este doar cea a cuceririi militare, a venirii comercianţilor şi vânătorilor, ci ar trebui să fie şi o poveste despre lege, dizidenţe religioase, raţiuni morale şi rebeliune politică. Atunci când spaniolii au ajuns în Mexic şi Peru, au adus microbi şi urgie, dar au adus şi mănăstiri şi liturghie. Coloniile franceze din secolul al XIX-lea s-au luptat să reconcilieze cetăţenia republicană cu proprietatea asupra noilor pământuri şi oameni. Stabilirea olandezilor în Africa de Sud (nu tocmai un moment imperial) a fost un exod republican-creştin din propria patrie, exod cu rădăcini adânci în credinţa calvinistă care susţine misiunea

asumată, adoptată în masă de olandezi în timpul Reformei din Europa. Imperialismul german din Africa era o răspândire a încrederii celor de la curte în destinul Germaniei ca nouă superputere europeană, mai disciplinată şi cu o doză mai redusă de neglijenţă democratică decât rivalii ei liberali decadenţi.

Toate acestea au fost însoţite de înşelătorii crase şi de o propagandă intensă în sensul urmăririi propriilor interese. Erau nevoiţi să procedeze astfel. Cum ar fi putut explica portughezii catolici prezenţa lor în Congo sau Brazilia, fără să insiste pe ideea că aduc lumina creştină eternă în întuneric, dar şi comerţul cu sclavi? Când britanicii din India i-au aruncat în aer pe răsculaţi trăgând cu tunul asupra lor sau au înăbuşit cu gloanţe mişcările de protest, trebuiau să-şi spună că instaurează domnia legii, educaţia şi corecta administrare care, pe termen lung, vor aduce beneficii supuşilor lor musulmani şi hinduşi. Când a început ,,lupta pentru Africa", ziarele franceze, belgiene şi britanice au criticat violent hainul comerţ cu sclavi practicat de arabi: deoarece acţiunile lor vizau să-i elibereze pe africanii ale căror pământuri tribale erau confiscate chiar de soldaţii europeni.

Totuşi societăţile europene au devenit mai deschise şi mai autocritice exact în momentul în care îşi însuşeau imperii. Ele progresaseră dincolo de pragul la care se puteau hrăni cu tot felul de şarlatanii fără să le deranjeze acest lucru. Printre misionari se numărau mulţi cărora le plăcea să o facă pe stăpânul învârtindu-se în ape tulburi, să dea ordine servitorilor şi să-şi satisfacă în voie plăcerile sexuale cu femeile celor cuceriţi, fiind la mii de kilometri distanţă de familiile lor şi de concetăţeni. Alţii erau însă creştini autentici, înspăimântaţi de consecinţele morale ale imperialismului – bărbaţi precum Bartolomé de Las Casas, călugărul dominican care milita împotriva celor mai grave excese ale ,,Noii Spanii" şi care afirma deplina umanitate a populaţiilor cucerite; sau, în Africa, scoţianul David Livingstone.

În ţările de baştină, aproape de la începutul colonizării, societăţile europene aveau păreri împărţite în privinţa imperialismului. Nonconformiştii, baptiştii şi adepţii comerţului liber din viaţa politică a Regatul Unit al Marii Britanii şi al Irlandei luptau cu convingere împotriva sclavizării şi a altor susţinători entuziaşti ai imperiului. În Londra exista cu mult înainte de Partida de Ceai de la Boston un grup pro-american numeros şi gălăgios. În Franţa, exista o îndelungată tradiţie a scrierilor care ridiculizau pretenţiile europenilor că ar fi mai evoluaţi decât oamenii pe care-i înrobeau şi-i cucereau. Victoria susţinătorilor cauzei împotriva comerţului cu sclavi al Marii Britanii de la începutul secolului al XIX-lea a fost o bătălie câştigată, fără să fie sfârşitul războiului, însă extrem de importantă.

Fiecare societate europeană care dobândise un imperiu era modificată adesea în rău. Am văzut efectul aurului asupra americanilor şi al argintului asupra spaniolilor. Deşi avuţia portugheză se baza de secole pe cuceririle sale din Africa şi Brazilia, pe la mijlocul secolului XX ţara a intrat în fierbere, gemând sub talpa dictaturii. Marea Britanie s-a împărţit din punct de vedere social şi politic între partizanii comerţului liber şi liberalii nonconformişti, pe de o parte, şi restul entuziaştilor imperiului strânşi în jurul Curţii regale, armatei şi Londrei. Dacă imperialiştii ar fi pierdut mult mai devreme, atunci probabil că Marea Britanie şi al Irlandei de Nord din prezent nu ar fi o naţiune post-industrială, care depinde excesiv de serviciile financiare ce reprezintă ultimul vestigiu al forţei imperiale. Ar fi trecut cu certitudine printr-un val de imigrare mult mai redus şi ar fi fost implicată pentru o perioadă mai scurtă în războaiele de peste mări.

În consecinţă este important să reţinem că imperialismul nu a însemnat niciodată simpla invadare sau ocupare a unor ţări de către alta. A fost un proces bidirecţional. A implicat întotdeauna decizii luate pe plan intern şi victoria unei influenţe sau unui interes economic asupra celorlalte. În afara Republicii Independente a Provinciilor Unite [261] , unde

fondurile erau strânse de la clasa de mijloc aflată în dezvoltare, în general colonizarea însemna victoria Curţii regale şi a armatei acesteia.

Societăţile care erau împărţite între mai multe curţi regale mici, cum ar fi Germania sau Italia, puteau intra în jocul imperial doar când se uneau şi formau un singur centru militar şi financiar. De îndată ce făceau acest lucru, prima acţiune era aproape întotdeauna să încerce să cucerească teritorii de peste hotare. Păreau să fie cei mai brutali dintre imperialişti, dar numai pentru că întârziaseră în demersurile lor. Britanicii îşi duseseră lupta pentru dominaţie în India şi masacraseră tasmanieni, ajutaseră la nimicirea triburilor americane băştinaşe, înainte ca progresele supărătoare ale comunicaţiilor moderne să facă toate acestea mult prea stânjenitoare pur şi simplu pentru că se aflau. Olandezii trataseră cu sălbăticie locuitorii din insula Java înainte ca vreun european să afle şi să-şi manifeste interesul pentru acest lucru. Nemţii, care au folosit mitraliere în estul Africii, iar Mussolini, care a folosit aviaţia şi gaze toxice împotriva etiopienilor, erau ţinte mai expuse în faţa oprobriului public.

Singurele naţii europene care practic nu şi-au clădit imperii în această etapă au fost cele care aveau deja imperii pe teritoriul Europei, cum ar fi austro-ungarii (şi, în mai mică măsură, ruşii), sau care erau prea mici sau legate de glie pentru a spera să intre şi ele în concurenţă, cum ar fi suedezii, norvegienii, elveţienii şi polonezii. Mulţi dintre aceştia au clădit societăţile cu caracter mai egalitarist şi mai prospere din prezent, ceea ce nu poate fi o coincidenţă. Există însă un exemplu notoriu de ţară micuţă care a cucerit un vast imperiu. Deşi este o poveste ciudată, ne spune multe despre modul în care funcţiona de fapt imperialismul.

LEOPOLD CEL JOSNIC

Imperiul personal rupt din măruntaiele continentului african de către regele Leopold al II-lea al Belgiei a fost exemplul cel mai exagerat, aproape ridicol, de imperialism european.

Belgia era o mică ţară nesemnificativă în Europa secolului al XIX-lea, o naţiune cu două limbi oficiale, care-şi dobândise independenţa abia în 1830 (iar în prezent, din nou, abia dacă mai e o naţiune). Belgienii au plecat să ,,cumpere" un rege în bazarul monarhic al Germaniei. Ei optaseră pentru prinţul Leopold de Saxa-Coburg-Saalfeld, care fusese un ofiţer fanfaron în armata rusă ce lupta împotriva lui Napoleon. Se însurase cu pretendenta de pe locul doi la tronul britanic, pe linia descendenţei, care decedase înainte să devină regină; şi era unchiul reginei Victoria. Este adevărat, a fost unul dintre cei care au pus la cale faimosul mariaj fericit al reginei Victoria cu nepotul lui, prinţul Albert. După ce a acceptat invitaţia Belgiei de a-i fi cârmuitor – mai devreme respinsese oferta de a deveni regele Greciei – Leopold s-a dovedit în multe privinţe un rege bun, susţinând reformele sociale şi comportându-se cu circumspecţia caracteristică unui monarh constituţional.

Foarte important este faptul că a fost regele belgienilor, nu regele Belgiei – a fost conducătorul unui popor, nu proprietarul unei feude. Când epoca imperiilor a ajuns la maximă înflorire, pe Leopold a început să-l irite faptul că nu are şi el un imperiu. Rudele sale, în special nepoata sa Victoria, aveau imperii minunate. Belgia nu avea nimic. Era o ţară aglomerată şi relativ săracă, unde emigraţia era privită ca soluţie pentru evitarea revoluţiei sociale. Leopold i-a întrebat pe turci dacă-i vând Creta. A încercat să cumpere Cuba, chiar Texas, înainte ca acesta să se alăture Statelor Unite ale Americii. Se gândea să cumpere Insulele Feroe. A pus ochii avizi şi pe mai multe părţi din America de Sud. Niciun teritoriu nu era disponibil. Leopold a murit dezamăgit; dar a transmis mania sa colonialistă fiului său, vicleanul şi greoiul, Leopold al II-lea cu nasul mare. Fiul era şi mai jalnic decât tatăl. Se zbătea într-un mariaj nefericit şi cutreiera lumea. Cu o fizionomie neplăcută şi o ipocrizie de clasă mondială, detesta rolul minor oferit de sistemul monarhiei constituţionale din Europa şi, în general, nu-l impresiona deloc Belgia. ,,*Petit pays, petits gens"* [262], suspina el.

Pe vremea când era moştenitor, călătorise mult, observând imperialismul britanic din Egipt, studiind în Sevilla încasările financiare ale imperiului spaniol şi citind despre valurile de comori care se revărsau din colonia olandeză Java în Olanda. În rolul de cumpărător închipuit şi pisălog, depăşindu-şi tatăl, tânărul Leopold s-a interesat dacă ar putea cumpăra o parte din insulele Borneo. Se iluziona că va cumpăra o parte din Abisinia sau poate un teritoriu pe Nil. Poate Argentina i-ar putea găsi ceva? Sau poate ar putea înhăţa o fărâmă din China? Fiji? Vietnam? Filipine? O insulă în largul coastelor Uruguayului? Sau în Pacific? La fel ca tatăl său, era pe cale să devină un personaj burlesc: ,,Împărat învăţăcel caut imperiu. Iau în seamă orice ofertă.” Cu toate acestea primise deja un avertisment macabru privind pericolele la care se expuneau europenii paraşutaţi pe tronuri străine. Sora sa se căsătorise cu nefericitul arhiduce austriac Maximilian, pe care francezii îl făcuseră pachet şi-l trimiseseră în Mexic ca împărat-marionetă. Fără a se arăta deloc impresionaţi, mexicanii l-au executat, inspirându-l pe Manet să picteze un tablou extraordinar. Greu încercata sa soţie, sora lui Leopold, a înnebunit, iar Leopold a ţinut-o ascunsă de ochii lumii într-un palat pentru tot restul vieţii ei.

Motivul care a transformat toate aceste evenimente dintr-un capitol obscur al istoriei dinastice europene într-o tragedie de talie mondială a fost pătrunderea exploratorilor europeni în Africa Centrală. Începând de la sfârşitul anilor 1840, britanici precum emfaticul, poliglotul Richard Burton şi tovarăşul (iar mai târziu inamicul său) John Speke au început să cartografieze interiorul continentului african, pornind de la încercarea lor de a găsi izvoarele Nilului. Eroii Societăţii Regale de Geografie de la Londra nu erau motivaţi de dorinţa de a creşte suprafaţa Imperiului Britanic, dar faima şi bogăţia dobândită în urma vânzării cărţilor lor de succes îi ispiteau cu certitudine. Nici măcar guvernul britanic nu a fost foarte interesat de demersurile lor. Când Verney Lovett Cameron a încercat să-l salveze pe marele David Livingstone, exploratorul şi misionarul congregaţionist scoţian, nu a reuşit, dar Livingstone tot s-a

întors la Londra după ce a traversat continentul, cu o mulţime de istorisiri despre râurile, lacurile şi solul bogat de acolo. Miniştrii britanici au fost total dezinteresaţi.

Livingstone traversase personal continentul, călătorind cu puţine bagaje şi reuşind să nu-i jignească pe majoritatea şefilor de trib africani pe care-i întâlnise în drumul său. Credea cu putere în civilizaţia occidentală creştină şi voia să mântuiască suflete în aceeaşi măsură în care dorea să cartografieze râuri şi lacuri, dar personalitatea sa era modelată de o tradiţie religioasă sceptică în privinţa puterii militare pământene. Ca şi Cameron, era un critic sincer revoltat de sclavia africană. Nu se putea spune acelaşi lucru şi despre Henry Morton Stanley, băiat galez crescut în condiţii cumplite într-un azil pentru săraci înainte să ajungă în America, unde reuşise să lupte în ambele tabere în timpul Războiului Civil, până când s-a lansat într-o strălucită carieră de jurnalist, căruia îi plăcea să atragă atenţia publicului şi în care nu te puteai încrede.

Angajat de un magnat de presă din New York, a fost trimis să-l găsească pe Livingstone. Abuzând cu cruzime de ghizii locali şi mânat de o foame nesăbuită de celebritate, prin simpla adresare a întrebării: ,,Presupun că sunteţi domnul Livingstone...?" a devenit celebru pe plan mondial. Stanley a revenit la rândul lui în Londra şi, deşi acum era american, îşi dorea ca britanicii să revendice noul teritoriu uriaş. Totuşi, precum Cameron, nici Stanley nu a descoperit la Londra vreun entuziasm pentru anexarea statului Congo. Leopold al II-lea, citind rapoartele exploratorilor din ziarul *The Times*, porni proaspăt frezat să ia micul dejun la palatul său din Bruxelles, dar cu o altă atitudine.

Leopold îşi dorea, după cum spusese chiar el, o felie din ,,acest magnific tort african" şi a început o campanie şireată pentru a-şi atinge scopul. A decis să joace rolul filantropului. După cum am văzut, vasele musulmane cu sclavi jefuiseră de multă vreme regatele africane, iar după ce mişcarea antisclavagistă pusese capăt implicării britanicilor în comerţul cu sclavi din Atlantic, lupta

împotriva sclaviei pe teritoriul african devenise o cauză morală la modă. Astfel Leopold a preluat rolul de cruciat, comunicându-i reginei Victoria că doreşte ,,să aducă civilizaţia în Africa", iar în 1876 a convocat o conferinţă în Belgia, pentru care a cheltuit excesiv, unde exploratorii, politicienii şi toţi oamenii de bine din întreaga Europă şi Rusia au fost omagiaţi, au primit medalii, au fost ascultaţi şi în cinstea lor au fost organizate splendide banchete. Vorba dulce mult aduce şi băutura gratuită la fel, după cum Bruxelles-ul ştie foarte bine. Leopold le-a spus tuturor că doreşte doar să aducă lumina civilizaţiei asupra localnicilor africani şi a propus înfiinţarea unei reţele de baze europene în Congo, echipate cu doctori, oameni de ştiinţă şi alţii, care să ajute la abolirea sclaviei, la instaurarea ,,armoniei între şefii de trib" şi să ,,aducă pacea" în regiune. Impresionate, marile personalităţi care participaseră la conferinţa de la Bruxelles au convenit să înfiinţeze Asociaţia Internaţională a Africii, avându-l pe regele Leopold ca preşedinte. Cuţitul lui de tort se balansa pe deasupra marelui tort african.

Burton, Speke şi Livingstone ar fi fost îngroziţi de consecinţele călătoriilor lor eroice şi solitare. Ei credeau că este improbabil ca acest pământ să fie luat în curând în stăpânire de europeni. Malaria, frigurile galbene, pădurile dese, animalele sălbatice, localnicii ostili şi căldura cumplită îi ţinuse până acum pe majoritatea străinilor în şah. Era interiorul aşa-numitului ,,continent întunecat", iar europenii nu erau conştienţi de valoarea potenţială a acestuia. Stanley, care era în Africa la data la care a avut loc conferinţa de la Bruxelles, era un om dintr-o altă plămadă. Era ambiţios şi-şi dorea faimă mondială. Refuzat cu dispreţ de britanici, a fost curtat nestingherit de Leopold al II-lea. În cinci ani de la conferinţă, împreună cu echipa sa de belgieni, Stanley tăiase prin piatră şi junglă un râu pentru a ajunge la uriaşul canal navigabil al cursului superior al fluviului Congo (Lualaba). În curând acesta urma să fie folosit de vasele fluviale pentru comerţ, pentru a înfiinţa mici aşezări şi a încheia cu căpeteniile locale ,,tratate" false, cu avantaje unilaterale.

Până şi în anii 1880, legalitatea anexării unui vast teritoriu al Africii, transformându-l într-un imperiu personal (parlamentul belgian afirmase clar că nu doreşte să fie implicat în acest demers), era controversată. Diplomaţia diabolică a lui Leopold i-a câştigat susţinerea din partea preşedintelui Statelor Unite. Franţa şi Portugalia, care aveau amândouă interese în zonă, erau furibunde, dar Leopold a jucat teatru în faţa puterilor europene, reuşind să le întoarcă una împotriva celeilalte. Demersul lui a fost ajutat de faptul că nimeni nu se simţea ameninţat de Belgia. Astfel Leopold a câştigat mai întâi sprijinul Germaniei lui Bismarck şi apoi al Angliei. În consecinţă, ,,Asociaţia Internaţională Congo", arborând un vechi drapel al regelui din Congo, a devenit o societate fictivă care constituia o acoperire pentru noul imperiu al lui Leopold. În 1885, Parlamentul belgian i-a sprijinit planul vizionar, iar el a trecut la titulatura de ,,Suveran al Statului Independent Congo". Au fost vândute acţiuni ale societăţii şi s-au strâns fonduri, deşi Leopold deţinea personal controlul. În curând, cu un număr mare de pierderi de vieţi omeneşti, o cale ferată a fost aruncată în aer de pe coastă până în apele sigure de dincolo de enormele bulboane şi cascade care despărţeau măreţul fluviu Congo de mare.

Comercianţi înarmaţi au început să pătrundă în valuri până în inima Africii, cumpărând mai întâi tot fildeşul pe care-l puteau găsi. Căpeteniile locale au fost păcălite să-şi dea pământurile. Sătenii au fost amăgiţi prin linguşiri, terorizare şi ameninţări să predea rezervele de hrană şi fildeş. Elefanţii au fost vânaţi aproape până la exterminare în toate regiunile unde au reuşit să ajungă albii. Domnia şţreangului şi a biciului au ajuns până adânc în Congo; presupusa cruciadă umanitară se transformase într-o nouă formă de sclavie.

Fildeşul era foarte valoros, deoarece era folosit pentru o mulţime de lucruri, de la dinţi falşi până la clape de pian, dar după inventarea anvelopei de bicicletă, cauciucul – seva secretată de planta denumită *Landolphia* care creştea în sălbăticie peste tot în Congo – a devenit şi mai valoros.

Localnicii africani au fost siliţi să livreze cantităţi din ce în ce mai mari de gumă lipicioasă, neplăcut mirositoare. Dacă păreau că se codesc, soţiile şi copii lor erau luaţi ostatici. Cei care protestau – şi au existat într-adevăr răscoale – erau seceraţi cu noile puşti moderne cu tragere rapidă şi mitraliere, erau spânzuraţi de copaci sau biciuiţi până la moarte. O armată brutală, alcătuită din localnici, ai cărei ofiţeri erau belgieni, le tăia mâinile celor pe care-i ucidea pentru a revendica recompesele financiare. Adesea, pentru a avea un număr mai mare de victime, sau din pur sadism, mâinile şi urechile le erau tăiate chiar şi celor vii.

Departe de familiile, de preoţii şi de vecinii lor, imposibil de identificat de către reporterii de ştiri, bărbaţi belgieni obişnuiţi s-au transformat în autori ai masacrelor. Povestea nu era foarte diferită de cea a transformării tăcuţilor negustori luterani şi fermierilor suabi în ucigaşii SS din lagărele de exterminare naziste. La fel ca evreii, congolezii erau consideraţi a fi subumani. Restricţiile impuse într-o societate civilizată fuseseră desfiinţate. ,,Nimeni” nu vedea atrocităţile. Din Antwerpen sosiseră în Congo aventurieri, arme şi muniţie, împreună cu cătuşe pentru mâini şi picioare. În Europa s-au întors fildeşul şi cauciucul, precum şi profituri uriaşe inclusiv pentru Leopold, care a început să cheltuiască nesăbuit, nu numai pe amante şi articole de lux, ci şi pe extinderea palatului său regal şi pe construirea unor clădiri noi, ca să-i impresioneze pe supuşii săi belgieni.

Succesul evident al pariului îndrăzneţ al lui Leopold a provocat îngrijorare şi invidie în alte părţi ale Europei şi astfel a început ,,lupta pentru Africa”. Britanicii s-au stabilit în principal în extremitatea sudică a continentului, o zonă geografică cu climă mult mai suportabilă pentru europenii care nu trăiau prea liniştiţi alături de coloniştii olandezi – burii – şi băştinaşi. În extremitatea nordică a continentului, francezii au început cucerirea Algeriei în 1830, iar Canalul de Suez a fost construit cu finanţare franceză şi engleză în perioada 1859–1869.

Comoara de cauciuc a lui Leopold şi descoperirea diamantelor în bazinul fluviului Orange din Africa de Sud, urmate în anii 1880 de o goană după aur, au dus însă la o frenezie a expansiunii. Francezii s-au extins spre vestul Africii, ajungând în ţări precum Ciad, Senegal şi Mali, care fuseseră leagănul civilizaţiilor africane mai vechi, în încercarea de a face legătura dintre matca fluviului Niger cu posesiunile lor din nord, de dincolo de Sahara. Britanicii s-au îndreptat spre nord, pornind din Africa de Sud, prin Zambia, Zimbabwe, Kenya şi Malawi din ziua de azi, încercând să facă legătura între Capul Bunei Speranţe şi Egipt, printr-o fâşie uriaşă nord-sud, controlată de ei. Germania, ajunsă mai târziu la împărţirea prăzii, a capturat bucăţi din restul ,,carcasei" – Tanganika, Togo, Namibia. În perioada dintre anii 1890 şi 1914, frenezia cuceririi de noi teritorii a provocat nemulţumiri şi gâlcevi între puterile europene. Dorinţa nesăţioasă a Germaniei de a ocupa teritorii noi a fost una dintre cauzele declanşării Primul Război Mondial.

De la pădurile tropicale devastate, din bazinul fluviului Congo, prădate de cauciuc şi de elefanţi, apoi depopulate din cauza masacrelor belgiene, şi până la regimurile brutale care s-au născut din umilinţele care au urmat cuceririi şi exploatării, ,,lupta pentru Africa" a fost manifestarea supremă a imperialismului târziu, lipsit aproape în totalitate de orice formă de respectare a promisiunilor. Unele dintre cele mai oribile practici care se mai observă în prezent în Africa, de la utilizarea copiilor-soldaţi (o idee belgiană) şi până la amputarea braţelor, mâinilor sau picioarelor rebelilor, îşi au originea în aceste vremuri. Liniile trasate pe hartă acasă în Europa, împărţind triburile şi grupurile în funcţie de limba vorbită, sunt cel puţin în parte responsabile pentru succesiunea înfiinţării unor state sortite eşecului, incapabile să pretindă loialitatea populaţiei, constituind acea Africă dezorganizată contemporană. Este adevărat, medicii europeni au adus în Africa medicamente şi droguri care au schimbat treptat situaţia creată de vechile boli prezente pe teritoriul Africii; dar aceleaşi medicamente le-au dat europenilor ocazia să pătrundă în

mai multe zone ale continentului şi să le exploateze pentru prima dată. Africa era mai slab populată şi, de îndată ce au sosit acolo oameni protejaţi de medici şi care beneficiau de o înarmare la scară industrială, populaţia africană a devenit aproape total neajutorată. Pentru a-i acorda o recunoaştere obiectivă, Leopold şi-a dat seama instinctiv şi foarte devreme de acest lucru.

Imperiul său congolez era atât de barbar, încât i s-a dus vestea, iar protestele europenilor au devenit din ce în ce mai intense. Povestea scriitorilor şi a celor care au protestat făcând cunoscute ororile din Congoul belgian este impresionantă. Un fost funcţionar naval numit Edmund Morel, care a depistat neconcordanţa dintre încărcăturile care soseau, respectiv care plecau din Antwerpen – plecau doar arme şi muniţie, soseau doar fildeş neprelucrat şi cauciuc – a fost un lider important al propagandei împotriva crâncenului sistem, înfiinţând Mişcarea pentru Reformă în Congo. Morel era un ,,bun european" şi aştepta o ocazie de a denunţa atrocităţile lui Leopold. Alţi bărbaţi renumiţi, printre care se numără romancierul englez la origine polonez Joseph Conrad şi, mai târziu, naţionalistul irlandez Roger Casement, au avut de asemenea o influenţă importantă, deşi tradiţia dizidenţei faţă de Biserica Protestantă a fost mai importantă decât iniţiativa oricăruia luat în parte. Acest curent de opinie s-a transformat în prima campanie umanitară a epocii moderne, echivalentul eduardian al organizaţiilor Live Aid sau Amnesty International.

Poveştile de groază din ziarele europene şi americane, care se succedau fără încetare, l-au înfuriat pe Leopold. Acesta a răspuns făcând presiuni, mituind şi angajând propagandişti proprii, dar niciuna dintre aceste măsuri nu a avut vreun rezultat. Când o comisie de anchetă înfiinţată chiar de el nu a reuşit să muşamalizeze povestea, a fost nevoit în final să renunţe şi să-şi vândă imperiul particular statului belgian, după care au început reformele. Adam Hochschild, scriitorul american care a scris o istorie modernă minuţioasă a imperiului lui Leopold, citează date statistice prin care se

arată că între anii 1880 şi 1920 crima, inaniţia, bolile şi o reducere drastică a natalităţii au redus populaţia din Congo la aproximativ jumătate: ,,Aceasta ar însemna... că în timpul domniei lui Leopold şi în perioada imediat următoare populaţia acestui teritoriu a scăzut brusc în mod dramatic cu aproximativ zece milioane de locuitori.” [263]

Animale împăiate, uniforme, lanţuri şi prăzi de la localnici sunt expuse într-una dintre clădirile de prost-gust, mai degrabă groteşti ale lui Leopold, situată la periferia Bruxelles-ului. Este de înţeles că locuitorii Belgiei au făcut tot ce le-a stat în puteri pentru a uita de acest abil şi deosebit de dezagreabil monarh. Totuşi cel mai dramatic act de haos imperial a fost întreprins nu de un întârziat la masa istoriei, ci de iniţiatorul imperialismului modern.

OPIU, RĂZBOI ŞI TRAGEDIE

Povestea a început de la o victorie a chinezilor asupra britanicilor, pusă la punct de una dintre cele mai controversate şi mai tragice personalităţi istorice ale secolului al XIX-lea, Lin Zexu, sau ,,comisarul Lin”, după cum a rămas în memoria oamenilor. Scena evenimentelor era un mic sat în aval de importantul oraş Guangzhou, o lume a apelor de culoare gri-verzui, calde, ceţoase, cu aerul vibrând de ţânţari şi cu miros de mâl. Lin, un bărbat corpolent, cu râs zgomotos şi o mustaţă impresionantă, supraveghea distrugerea unui enorm transport de opiu. La ordinele împăratului chinez, acesta lichida cu meticulozitate douăzeci de mii de lăzi de opiu, care valorau cât mai multe comori la un loc.

Era foarte dificil să scapi de o cantitate atât de mare de drog vâscos, întunecat la culoare, cu miros pătrunzător. Lin avea o echipă de cinci sute de oameni care săpau gropi enorme, cu pereţii căptuşiţi cu piatră şi cherestea. Lăzile de lemn erau în picioare. Capsulele de mac, învelite în frunze de mac, erau zdrobite sub tălpi şi aruncate în gropi, unde erau dizolvate în apă cu sare şi var nestins. Amestecate până se transformau într-un terci cu miros respingător,

ajungeau apoi să se scurgă într-un şuvoi, iar apoi în mare. Cantitatea de opiu era atât de mare încât operaţiunea a durat trei săptămâni. Lin, poet amator, dar şi funcţionar guvernamental de succes, care se bucura de popularitate, compusese deja o rugă adresată mării, prin care îşi cerea iertare pentru poluare şi sfătuia peştii şi celelalte animale marine să se ascundă într-un loc protejat până la dizolvarea opiului. [264]

Acesta era finalul campaniei perseverente a comisarului Lin împotriva negustorilor străini din Guangzhou, în principal, dar nu în totalitate, englezi, în încercarea sa de a pune capăt comerţului cu opiu. Chinezii nu erau primii consumatori de opiu şi nici măcar cei care l-au adoptat de la început. Pudra amară şi nisipoasă care iese din seminţele de mac a fost folosită încă din Antichitate, în Grecia, Imperiul Roman şi în toată lumea arabă. Macul era cultivat în India sub domnia mogulilor şi era transportat prin toată Asia de negustorii indieni şi olandezi. Chiar în momentul în care oamenii lui Lin goleau casetele de lemn în fluviul Guangdong (Fluviul Perlelor), opiul era consumat şi în Marea Britanie. Scriitori precum Thomas de Quincey şi poeţi precum Coleridge şi Crabbe erau dependenţi de opiu. Cuceritorul britanic al Indiei, Robert Clive, a murit în urma unei supradoze. Opiul era prescris sub denumirea de laudanum, un ,,medicament" în stare lichidă care se bucura de mare popularitate şi în rândurile bărbaţilor şi femeilor din clasa muncitoare, care luptau să se adapteze la revoluţia industrială. Era administrat până şi copiilor mici, pentru a-i face să înceteze plânsul. Doar chinezii au trecut însă la un nou mod de a-l consuma – fumându-l, amestecat cu tutun. Astfel, opiul avea un efect mai puternic, inducând o dependenţă mai mare consumatorului, în consecinţă, o stare de transă mult mai periculoasă – diferenţa a fost comparată cu cea dintre senzaţia în urma trasului cocainei pe nas şi senzaţia dată de fumatul unor ţigări cu cannabis.

Nimeni nu ştie cu certitudine cât de mulţi bărbaţi chinezi (întrucât aceasta era în principal o îndeletnicire masculină) deveniseră dependenţi în anii 1830. Conform estimărilor de

la acea vreme, numărul dependenţilor varia între 4 şi 12 milioane. Oricare ar fi cifra exactă, toţi erau de părere că rata dependenţelor creştea rapid, în pofida unui edict draconic împotriva comerţului de opiu, emis de împărat în 1799. În copilărie, Lin văzuse efectele drogului în provincia sa natală Fujian, unde a transformat bărbaţi harnici în fantome năuce. A devenit un susţinător înflăcărat al luptei antidrog. Se bucura de asemenea de celebritate printre birocraţii chinezi, întrucât oprise o revoltă a ţăranilor prin persuasiune, şi era ştiut după porecla ,,cer albastru" datorită reputaţiei sale de funcţionar de stat imposibil de corupt, situaţie rar întâlnită. Însărcinat de împărat să rezolve problema drogurilor în Guangzhou, Lin a sosit în oraş cu un amalgam sofisticat de ,,beţe şi morcovi". Printre ,,morcovi" se număra o amnistie de optsprezece luni pentru consumatorii dependenţi şi un refugiu destinat fumătorilor, unde aceştia să se lase de cumplitul obicei. Printre ,,beţe" se număra pedeapsa cu moartea pentru instigator – strangularea lentă pentru chinezi, decapitarea pentru străini.

Cele mai importante ,,beţe" erau destinate negustorilor străini, deoarece opiul curgea în valuri din India britanică, unde noua putere colonială ocupase câmpurile de mac mogule. În primul rând, negoţul cu opiu era neoficial şi clandestin, pe care Compania Britanică a Indiilor de Est, cea sancţionată oficial, îl deplora. Înainte contrabanda era doar de mică anvergură şi se desfăşura în principal prin singura cale de acces a negustorilor străini în China imperială, respectiv prin aşa-numitele făbricuţe, adică un mic cartier de barăci, case şi curţi situat imediat în afara Guangzhou-ului, unde se desfăşura negoţul. Economia globală a intrat în joc.

Cea mai mare dependenţă a britanicilor nu era însă faţă de opiu, ci faţă de ceai, iar acesta era cultivat pe atunci doar în China. Obsesie naţională benignă a britanicilor pentru ceai, care continuă până în ziua de azi şi a jucat un rol foarte ciudat în piederea coloniilor britanice din America, era costisitoare, dar şi extrem de lucrativă pentru guvernul

britanic. La începutul secolului al XIX-lea guvernul britanic taxa ceaiul la 100% din valoarea acestuia, uneori comerţul cu ceai aducând suficiente fonduri pentru a acoperi jumătate dintre cheltuielile pentru maşina de război britanică pe plan mondial, Marina Militară Regală Britanică. Pe de altă parte, chinezii refuzaseră de multă vreme să cumpere în contrapartidă mărfuri britanice, pentru a echilibra valoarea ceaiului importat, aşa că avea loc un transfer unilateral enorm şi potenţial falimentar de argint şi aur britanic. Acesta era fenomenul care îngrijora de fapt Londra. În primul rând, în comparaţie cu ceaiul şi cu argintul, opiul era o problemă secundară.

Apoi, muncitorii din fabrici dependenţi de laudanum au intrat în această poveste. Filaturile de bumbac britanice, care produceau îmbrăcăminte ieftină, aveau o piaţă de desfacere în India. Dacă opiul indian ar fi adus argintul înapoi din China, atunci India ar fi putut cumpăra bumbac şi alte bunuri din Marea Britanie, care, la rândul ei, îşi putea plăti ceaiul. Era genul de comerţ multiplu, deschis brusc de industrialism. Plata în argint a ceaiului – comerţ nefavorabil pentru britanici – s-a transformat într-un menuet în patru direcţii al ceaiului, opiului, bumbacului şi argintului – mecanism foarte profitabil pentru britanici. Compania Britanică a Indiilor de Est vindea opiul în India ,,negustorilor de la ţară", comercianţi independenţi ale căror vase îl transportau apoi pentru a alimenta piaţa chineză aflată în expansiune. Când monopolul Companiei a fost în fine desfiinţat, opiul în continuare clandestin a inundat piaţa.

Aceste evenimente produseseră criza care era motivul principal al sosirii lui Lin în Guangzhou. Săracul comisar credea că nu are decât să pună capăt unei dependenţe nefaste. De fapt, era pe cale să aducă două imperii în prag de război.

Războaiele Opiului au rămas în memoria colectivă cele mai păcătoase conflicte în care a fost implicat Imperiul Britanic, un atac nemilos asupra teritoriului, moralităţii şi suveranităţii unei Chine pe jumătate adormite, şubrezite şi

incompetente. În China, Tratatul de la Nanjing din 1842, care a încheiat primul Război al Opiului, l-a umilit pe împărat şi a deschis comerţului britanic larg porţile imperiului către ocean, rămânând până în zilele noastre în amintirea colectivă ca o umilire naţională. Conducătorii comunişti au folosit începând din 1949 tratatul unilateral ca pe un exemplu de marcă al eşecului ultimei dinastii a Chinei, Qing, în faţa poporului chinez. În Occident, inclusiv în Anglia, comerţul cu opiu, de tristă amintire, desfăşurat în mod cinic de-a lungul drumurilor misionarilor, este considerat unul dintre abuzurile imperiale care nu pot fi scuzabile.

Adevărata poveste este puţin diferită.

În primul rând, imperiul dinastiei Qing nu era şubred. Avea un împărat slab şi se confrunta cu revolte interne, dar aceasta era o situaţie cu totul excepţională în istoria chineză. Dinastia domnea în China din anul 1644, de pe vremea când şi britanicii se confruntaseră cu frământările violente ale revoluţiei. La fel cum Carol I s-a văzut înfrânt, ultimul împărat Ming, Chongzhen, s-a spânzurat în palatul său când un rival parvenit a incendiat periferia Beijingului. Capitala a căzut în scurt timp în mâinile manciurienilor, care veneau din stepă, la început fiind nomazi din teritoriile nordice, a căror armată cuprindea mongoli mândri de strămoşul lor Genghis-Han. Imperiul Ming, deşi una dintre cele mai măreţe dinastii din îndelungata istorie a Chinei, suferise din cauza unei crize financiare care-l secătuise. După eşecul vechiului sistem monetar bazat pe monede de cupru găurite, înşirate pe sfoară, iar apoi al banilor tipăriţi pe hârtie, se bazase pe argint, cea mai mare parte a metalului preţios fiind de import. (Tot banii fuseseră şi motivul problemelor regelui Carol.) Când importurile de argint s-au redus masiv, Curtea dinastiei Ming a fost nevoită să treacă la adoptarea unor taxe şi mai împovărătoare.

De când cele mai puternice şi mai bogate grupuri din China au fost scutite de la plata taxelor, sau au evitat pe altă cale

plata taxelor (acestea fiind reverberaţii ale Franţei lui Ludovic al XVI-lea), povara a căzut pe umerii săracilor, în special asupra celor de la oraş. O succesiune de recolte slabe şi epidemii de ciumă au provocat revolte şi câteva rebeliuni majore. Cea mai gravă dintre acestea a fost condusă de Li Zicheng, care s-a autointitulat ,,prinţul năvalnic", a distrus câteva oraşe extraordinare şi a sfârşit alungându-l pe ultimul reprezentant al dinastiei Qing înainte să fie învins la rândul său de manciurieni.

Nimeni nu ar fi pariat nici măcar o sumă mică, darmite una mare, pe faptul că manciurienii vor ajunge să conducă cu succes China. Din punct de vedere etnic erau o populaţie distinctă, care venea de dincolo de graniţele imperiului propriu-zis. Zona extrem de importantă pentru ei era la nord-vest de Coreea, dar stabiliseră o reţea de alianţe şi de favoriţi atât de puternică – mongoli, tibetani şi câţiva chinezi han –, încât au fost capabili să se stabilească în nordul Chinei şi să se declare dinastia nordică. După 1644 au revendicat ,,Mandatul Cerului" de la dinastia Ming şi au cucerit în final sudul, stăpânind o zonă foarte asemănătoare ca dimensiune şi formă cu China modernă. Totuşi au rămas venetici. Dinastia Ming, care trimisese faimoasa flotă de jonci de război în India şi Africa, după care le-a rechemat şi a fost promotoarea uneia dintre cele mai extraordinare şi mai rafinate perioade de înflorire a artei şi culturii chineze, fusese o dinastie băştinaşă, care învinsese precedenta dinastie ,,străină" a mongolului Yuan. Cum ar fi putut o bandă de semibarbari să cucerească şi să administreze cel mai mare imperiu de pe planetă?

Totuşi manciurienii au reuşit. Mai întâi au înfrânt rezistenţa prin război, manifestând o cruzime înspăimântătoare la cucerirea primului oraş important şi utilizând tunurile şi cavaleria în bătălii similare probabil celor purtate în Europa la acea vreme. Apoi au impus dinastiei Han înfrânte codurile vestimentare manciuriene, la care se adaugă punerea în aplicare a ,,ordinului cozii" – aspectul ,,chinezesc" caricatural care avea să devină în curând faimos în Europa. Rezistenţa dinastiilor Han şi Ming

a continuat vreme îndelungată, la fel ca revolta musulmanilor şi alte revolte regionale; iar manciurienii nu au fost niciodată acceptaţi cu adevărat. Aceştia au reformat însă şi au îmbunătăţit sistemul administraţiei Ming şi, sub conducerea unei serii de mari împăraţi – Kangxi, YongQin Wang şi Qianlong –, au cârmuit cu succes un imperiu din ce în ce mai populat şi mai bogat, începând din anii 1660 şi până la criza opiului, în acelaşi timp cu revoluţiile franceză şi americană şi apariţia capitalismului industrial. Aceasta a fost o realizare majoră.

Cele optsprezece provincii ale Chinei au fost conduse de o ierarhie de funcţionari de stat, selectaţi prin intermediul sistemului concurenţei sălbatice bazat pe învăţarea şi recitarea textelor clasice. Majoritatea milioanelor de chinezi tentaţi să le studieze, nu vor trece examenele şi deşi sistemul susţinea sus şi tare că promovează originalitatea gândirii, producea doar birocraţi cultivaţi şi dedicaţi. În interiorul imperiului, o reţea complexă de drumuri de stat ale poştei facilitau transmiterea rapidă în capitală a informaţiilor legate de ceea ce se întâmpla la mii de kilometri distanţă. Forţele militare chineze erau mai înapoiate decât cele europene ca aptitudini tehnice, dar nu cu mult mai înapoiate. Aveau tunuri de mult mai multă vreme decât europenii, joncile lor de război aveau o experienţă îndelungată de luptă şi înfrângere a piraţilor locali şi, întrucât reprimaseră numeroase revolte, armatele împăratului erau oţelite în luptă. Pe scurt, China manciuriană nu era neajutorată. Dacă dinastia nu s-ar fi confruntat cu efectele revoluţiei industriale desfăşurate la o distanţă atât de mare, nu avem niciun motiv să credem că nu ar fi continuat să devină din ce în ce mai puternică. A fost doar condamnată de ceea ce s-a întâmplat în Manchester şi Birmingham.

Chiar înainte de criza opiului, China avusese un împărat harnic, tenace, cu o domnie lungă, Daoguang, al şaselea din spiţa manciuriană. A domnit peste aproape patru sute de milioane de oameni, majoritatea ţărani, dar incluzând un număr de oraşe de negustori puternice, care trimiteau

cereale, sare, mătase şi articole de lux de-a lungul şi de-a latul ţării. China era cea mai bogată şi mai populată ţară din lume şi îşi desfăşura activitatea în cinci limbi. În această privinţă, se asemăna cel mai mult cu Imperiul Austriac şi regatul maghiar al Habsburgilor. China condusă de Qing nu avea rivali locali. Exista doar China, buricul pământului, iar undeva la graniţa ei erau state slabe care-I implorau îndurarea.

Aceasta explică atitudinea trufaşă faţă de uriaşa misiune diplomatică britanică la Beijing din 1793, condusă de Lordul George Macartney. Înveşmântat splendid, Macartney sosise pe un enorm vas de război, însoţit de nouăzeci şi cinci de însoţitori, aducând lână, arme, ceasuri, picturi şi instrumente muzicale britanice, precum şi un balon cu aer cald (cu un pionier al zborului cu balonul la bord). Expediţia sa necesitase 2 495 hamali pentru a-l aduce pe uscat. Excelenţa sa fusese şiret şi negociase piedicile intrării la împărat, inclusiv eludarea umilitoarei ploconiri în faţa acestuia. Propunerea sa de a înfiinţa o ambasadă britanică permanentă în Beijing şi una chineză în Londra, ca preludiu al unui comerţ mai intens, a fost respinsă cu dispreţ. Qianlong a acceptat salutul cu ,,umilinţă şi obedienţă" al lui George al III-lea, dar a explicat că nu dorea micile fleacuri, ,,şi nu avem nici cea mai mică nevoie de manufacturile din ţara voastră". [265] Pentru chinezi, britanicii erau doar un alt trib de importanţă minoră aflat la orizont.

Astfel, când comisarul Lin a sosit în 1839 pentru a rezolva serioasa problemă locală a negustorilor britanici ce debarcau în număr mare în sudul Chinei, aducând cu ei droguri care dau o dependenţă puternică, se considera pe o poziţie de forţă. Era foarte conştient de faptul că negoţul cu ceai era bun pentru comercianţii şi cultivatorii chinezi şi nu încerca să închidă total această ţară.

Maniera sa directă se observă foarte bine dintr-o scrisoare adresată reginei Victoria, bine cumpănită, dar neînduplecată. Habar nu avea că în Marea Britanie opiul era disponibil şi legal – ce idee bizară! – şi-i explica răbdător

că ,,acest produs nociv este fabricat de anumite persoane diabolice, în locuri aflate sub stăpânirea voastră. Desigur, nu este fabricat şi nici vândut la porunca voastră.” I-a cerut să oprească acest comerţ şi să-i confirme ulterior încetarea lui, promiţând că dacă o va face, ,,voi acţiona adoptând o atitudine amabilă, care poate influenţa de asemenea cursul lucrurilor în favoarea voastră”. Regina Victoria nu a primit niciodată scrisoarea lui, deşi mai târziu a fost publicată în ziarul *The Times*, provocând multe râsete la adresa ignoranţei străinilor. În realitate, în Londra se desfăşura o dispută acerbă legată de ticăloşia comerţului cu opiu; dar comerţul complex care implica argintul, ceaiul şi bumbacul era prea lucrativ pentru a renunţa la acest sistem.

Marea greşeala a lui Lin a fost că a ameninţat cu folosirea forţei împotriva negustorilor străini din Guangzhou. Lin a început intimidându-i pe negustorii chinezii extrem de bogaţi, care colaborau cu negustorii străini. Pe un ton categoric, le-a ordonat britanicilor, americanilor şi altora să înceteze comerţul cu opiu şi să predea întregul stoc de opiu pentru a fi distrus. Când aceştia au refuzat, Lin a bătut în cuie porţile ,,făbricuţelor”, după care i-a înfometat pe cei aflaţi înăuntru. Străinii au descoperit că servitorii îi părăsesc rapid, unii dintre ei reapărând mai târziu în cadrul unei formaţiuni de luptă militare chineze, care făceau instrucţie în faţa ferestrelor negustorilor. Toată noaptea chienzii au bătut gonguri pentru a-i ţine trezi pe străini. Situaţia a suferit o escaladare până la un nivel situat între asediu şi o criză a ostaticilor, în urma căreia Lin urma să se bucure de un succes imediat şi total. În final, funcţionarul de stat britanic care se ocupa de problemă le-a promis negustorilor că guvernul britanic îi va despăgubi pentru pierderile lor, atâta timp cât îi predau lui Lin întreaga cantitate de opiu solicitată. Confruntaţi cu falimentul şi temându-se pentru vieţile lor, aceştia au fost de acord. Lin şi-a primit opiul şi l-a distrus în mod public, fără nicio ,,pierdere”, cum se întâmplă la atât de multe capturi de droguri moderne. Britanicii au plecat, mulţi dintre ei urcând la bordul unor vapoare care plecau din Hong Kong.

Greşeala lui Lin a fost că-l implicase pe funcţionarul guvernamental britanic care promisese că statul britanic îi va despăgubi pe negustori, transformând o problemă care-i implica doar pe negustori într-o provocare politică. Acest gest va da apă la moară celor care făceau presiuni în favoarea opiului în Londra pentru a stârni un război. Este foarte clar din dezbaterile parlamentare şi polemicile din presa vremii că mulţi oameni înţelegeau exact natura comerţului cu opiu şi de ce comerţul cu opiu crea o dependenţă aproape la fel de puternică precum consumul acestui drog. Britanicii erau dependenţi de ceai; guvernul lor era dependent de taxele percepute; dependenţii de droguri din China erau prea departe ca să mai conteze. Această dispută dură, insuportabilă şi imorală era acum condimentată cu falsa indignare la adresa tratamentului revoltător aplicat supuşilor britanici – nu mai puţin decât servitori ai coroanei – şi a neruşinatelor ameninţări ale lui Lin. Îşi apărau profiturile? Nu, aceasta era deja o problemă de mândrie naţională. Lin şi-a făcut un deserviciu solicitându-le britanicilor să promită că vor preda autorităţilor chineze toate persoanele aflate la bordul unui vas de contrabandă cu opiu, ceea ce pentru contrabandişti ar fi însemnat moarte sigură. Lin era fără îndoială foarte mândru de succesul său şi avea o atitudine agresivă faţă de ceea ce considera a fi slăbiciune fricoasă britanică. Chinezii erau renumiţi pentru mândria lor.

La fel erau însă şi britanicii, iar diferenţa dintre cele două tabere era următoarea: chinezii aveau o armată care, deşi vitează, folosea în continuare muschete şi lănci, arcuri şi săgeţi; la care se adăuga o flotă de jonci din lemn, ale căror tunuri erau fixe şi astfel nu puteau ţinti. Britanicii aveau trupe moderne, disciplinate şi o flotă care se baza pe canoniere puse în mişcare de motoare cu abur. *Nemesis* era de asemenea un vapor britanic formidabil, cu abur şi cu zbaturi de fier, aproape imposibil de scufundat – cel mai modern vas militar la acea vreme.

Războiul a început cu complicate provocări, revendicări venite ca răspuns, insulte şi crime, dar după sosirea în forţă

a Marinei militare regale britanice în largul coastelor chineze, balanţa s-a înclinat clar de partea acestora. Fluviul Guangdong în oraşul Guangzhou a fost supus unei blocade. Principalele porturi situate de-a lungul coastei, inclusiv Shanghai şi Nanjing, au fost bombardate şi capturate. Trupele de chinezi au fost secerate la pământ. Soldaţii manciurieni, care nu au suportat să fie prinşi de vii, şi-au ucis soţiile şi copiii înainte să se sinucidă; iar miliţiile populare au fost făcute una cu pământul de muschetele britanice. Până atunci Lin fusese ridiculizat în public de către împărat, care a afirmat despre el că ,,nu e mai bun decât un idol din lemn" şi l-a demis. Umilitorul Tratat de la Nanjing, semnat într-un final, prevedea de asemenea acordarea de către China a unei enorme despăgubiri statului britanic, deschiderea a cinci porturi chineze pentru comerţul internaţional, cedarea Hong Kong-ului, care devenea astfel colonie britanică şi, da, continuarea în legalitate a comerţului cu opiu. În următorii doi ani, un sfert dintre vasele care vor sosi în Hong Kong transportă opiu.

Înfrângerea a fost un dezastru pentru dinastia manciuriană, dar şi pentru China. Autoritatea imperială a fost pusă curând după aceea sub semnul întrebării de către un cult bizar, condus de un chinez din sudul ţării care, spre deosebire de Lin, i-a fost respinsă candidatura la un post de funcţionar public şi mai târziu a anunţat că este fratele mai mic al lui Iisus Hristos şi, în consecinţă, fiul lui Dumnezeu. Mişcarea lui Hong Xiuquan, cunoscută sub denumirea de Adoratorii lui Dumnezeu, se adresa cu precădere dependenţilor de opiu. Flagelul consumului de droguri se întinsese deja în toată China, iar dependenţii care voiau să se lase de opiu erau încurajaţi să se dedice unui regim riguros de abstinenţă. În parte proto-comunişti, în parte fanatici religioşi, în 1853 adepţii lui Hong s-au răzvrătit şi au ocupat oraşul Nanjing, provocând un masacru de proporţii. Hong a creat un fel de curte, care a rezistat peste un deceniu. Luptele îndelungate şi crâncene ale Răscoalei Taipingilor, după cum a fost denumită revolta Adoratorilor lui Dumnezeu, au devastat centrul Chinei şi se estimează

că au provocat moartea a douăzeci de milioane de oameni, în cel mai devastator război civil din istoria universală.

Peste toate acestea a mai venit un al doilea război între Regatul Unit al Marii Britanii şi al Irlandei, căruia i s-au alăturat de această dată şi alte forţe occidentale, şi imperiul manciurian.

,,Al Doilea Război al Opiului" a rămas în memoria colectivă în principal pentru incendierea Palatului de Vară al împăratului, din afara Beijingului, de către trupele britanice, ca răzbunare pentru modul oribil în care au fost ucişi captivii ajunşi pe mâinile chinezilor. Palatul de Vară era mult mai mult decât o simplă clădire. Era un teritoriu vast pe care se aflau palate, pagode, pavilioane, biblioteci, temple şi grădini minunate, care cuprindeau o mulţime de obiecte de artă chinezeşti, iar devastarea acestora a fost una dintre cele mai cumplite lovituri culturale date Chinei de către un străin. Devastarea este echivalentă cu acţiunea unei armate care distruge toate bisericile, catedralele, palatele şi muzeele din centrul Londrei sau cu demolarea clădirilor din inima Parisului. Lin, care credea că va aduce un viitor mai luminos şi imaculat chinezilor, luptând împotriva calamităţii dependenţei de droguri, nu a mai ajuns să vadă toate acestea. El a fost iertat ulterior de împărat şi i s-a comandat să înăbuşe Răscoala Taipingilor, dar, din fericire pentru el, a murit înainte să se arate în toată amploarea ei oroarea pe care o declanşase fără să-şi dea seama. Modernizarea nu a fost nicicând mai respingătoare.

BINE CUNOSCUT ŞI NECUNOSCUT

Până în anii 1880, capitalismul ajunsese în ţări din întreaga lume aflate într-o cursă a modernizării. Iminentul Prim Război Mondial va fi nu numai un război al imperiilor, ci şi primul război între inamici capitalişti cu puteri comparabile – şi de aceea avea să fie atât de cumplit. În mai multe privinţe, lumea sfârşitului de secol al XIX-lea era o imagine pe dos a celei din prezent. Aproape toate ţările,

cu excepţia Statelor Unite şi a Franţei, erau în continuare monarhii, nefiind încă republici. Puterile europene dominau, iar Asia era la pământ. Nu existau instituţii internaţionale care să aibă o importanţă relevantă. Rasismul era răspândit aproape peste tot şi era considerat normal. Din alte puncte de vedere, există paralele foarte clare cu situaţia din prezent: lumea era în curs de deschidere, comunicaţiile deveneau din ce în ce mai rapide, migraţia oamenilor era substanţială şi erau vremurile unei explozii de inventivitate care crea o nouă economie de consum ce se răspândea de pe un continent pe altul.

Cel mai important lucru, care se datora posibilităţii de a călători mai rapid, apariţiei cablurilor de telegraf şi a mijloacelor de publicare în masă, a fost simplul fapt că ideile se răspândeau aproape imediat. Existau anumite centre ale inventivităţii. Germania, unită sub conducere prusacă după ce a câştigat un război scurt şi decisiv împotriva Franţei, avea o reputaţie deosebită în ce priveşte inginerii, şcolile tehnice şi oamenii de afaceri ambiţioşi, şi a venit cu o gamă uluitor de vastă de invenţii într-un interval de timp extrem de scurt. Nikolaus Otto, care lucra în principal în Frankfurt şi Köln, este unul dintre candidaţii de frunte la titlul de cel mai influent om al secolului al XIX-lea pentru inventarea motorului cu combustie internă în patru timpi, dar este secondat îndeaproape de către Karl Friedrich Benz din Karlsruhe, al cărui vehicul pe trei roţi, care funcţiona cu benzină, Motorwagen, a fost patentat în 1885, după care a inventat o pleiadă de vehicule mai mari şi mai puternice; şi de Rudolf Diesel, inventatorul bavarez al motorului diesel.

A urmat un val uriaş de inventivitate pe întregul mapamond, din Statele Unite până în Italia, din Austria până în Franţa, din Regatul Unit al Marii Britanii şi al Irlandei până în Elveţia, în timp ce indivizi şi mici companii concurau pentru a îmbunătăţi atât combustibilul, cât şi proiectul în sine, inventând noi arbori cu came, sisteme de răcire şi direcţie, frâne şi caroserii. Automobilul cu patru roţi Clément-Panhard, lansat pe piaţă în 1894, a fost probabil

primul care se asemăna cât de cât cu o maşină modernă – ei bine, doar puţin –, dar a fost depăşit rapid.

Dezvoltarea automobilului a fost un triumf al sistemului capitalist, care evoluase mai întâi în Marea Britanie, după care se răspândise cu repeziciune. În parte, secretul nemţilor consta în excelenta lor pregătire tehnică şi inginerească şi în tradiţia îndelungată a măiestriei meşteşugăreşti; iar Germania, la fel ca Statele Unite şi Franţa, avea acum un sistem eficient de patentare, permiţându-le inventatorilor cum ar fi Benz şi Otto să se îmbogăţească. (Săracul Diesel era mai puţin priceput la afaceri şi, rămânând fără bani, probabil s-a sinucis aruncându-se în Canalul Mânecii.) Revistele tehnice şi exportul intens al diferitelor modele de automobile au accelerat cursa îmbunătăţirii acestora, care în curând au întrecut primele realizări industriale, cum ar fi trenurile şi vapoarele ce funcţionau cu motoare cu abur. Pentru început, automobilele erau pentru bogătaşii fandosiţi şi erau privite cu suspiciune şi luate în derâdere de majoritatea populaţiei, în special când erau exportate în locuri îndepărtate faţă de locul lor de origine, în Australia sau Japonia.

Marele inventator al Americii, Thomas Edison, care a inventat becul electric, fonograful şi kinetoscopul (printre alte peste o mie de patente pe numele său), era un entuziast fanatic al producţiei în masă. Acesta este cu siguranţă rival cu Benz la categoria cei mai inteligenţi precursori ai secolului XX. Unul dintre protejaţii săi, un inginer imigrant care provenea dintr-o familie anglo-irlandeză. pe nume Henry Ford, a fost încurajat de Edison să înfiinţeze o companie producătoare de automobile. După diverse obstacole şi falimente răsunătoare, în 1908 Ford a adus pe piaţă Modelul T, o maşină ieftină, uşor de întreţinut şi uşor de condus, destinată omului de rând. Răspândirea ziarelor a fost fundamentală pentru publicitatea făcută automobilului, iar Ford şi alţi producători de automobile au apelat la publicitate anunţând în presă curse de maşini locale şi naţionale, cu piloţi de curse faimoşi, precum şi

inovaţii de tot felul. Şi mai important este faptul că în 1913 Ford, împreună cu un grup de angajaţi, a început lucrul pe o linie de asamblare, accelerând astfel enorm producţia. Această măsură, pe lângă atitudinea paternă a lui Ford faţă de angajaţii săi – era un patron care plătea salarii relativ mari, dar era un duşman categoric al sindicatelor muncitoreşti –, a condus la o situaţie destul de strâmtorată în pragul următoarei faze a capitalismului industrial.

Am văzut deja efectele goanei după cauciuc din Africa (mai întâi pneuri de bicicletă, în curând pneuri de automobil), dar capitalismul din epoca lui Ford avea nevoie de mult mai mult – benzină, petrol, cărbune şi oţel. Automobilele sale au fost vândute în Europa şi în coloniile acesteia, în Statele Unite şi în zone din America de Sud, dar goana sa după materie primă a ajuns şi mai departe. Aceste progrese aveau să elibereze omenirea de dependenţa puternică faţă de transportul cu cai şi de hamalâcul uman, creând o lume în care mult mai mulţi oameni aveau mult mai multă libertate de mişcare, eliberându-le o parte din timp pentru a face mai multe afaceri. O asemenea inovaţie urma să producă, desigur, o poluare atmosferică uriaşă şi să dezvolte extracţia de petrol, cu consecinţe deosebite pentru Orientul Mijlociu.

Hrănirea oamenilor e mai importantă decât libertatea lor de mişcare. În consecinţă, mai importante decât automobilul erau progresele de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX privind fertilizarea solului. Epuizarea fosforului şi a azotului este o consecinţă secundară inevitabilă a agriculturii intensive, care duce lent, dar sigur, la reducerea cantitativă a recoltelor. Guano – găinaţul pasărilor marine recoltat de pe falezele din Chile şi Peru – a fost adus în Europa şi în Statele Unite pentru a ajuta la înlocuirea azotului; inventarea unui îngrăşământ artificial pe bază de fosfaţi de către un fermier englez a ajutat de asemenea la păstrarea producţiei la un nivel ridicat. În orice caz, abia în 1908 un om de ştiinţă german, Fritz Haber, a rezolvat problema extragerii azotului din aer

utilizând amoniac. A urmat uriaşa creştere a productivităţii în agricultură. Haber era un naţionalist fervent care, mai târziu, a produs gaze toxice pentru armata germană în Primul Război Mondial, dar, fiind evreu, a fost nevoit să se refugieze în Regatul Unit al Marii Britanii şi al Irlandei de Nord, când naziştii au preluat puterea – deci o personalitate ambiguă. S-a susţinut însă că îngrăşămintele chimice au permis unui număr de două miliarde de oameni să supravieţuiască şi să mănânce în prezent, ceea ce-l face pe Haber una dintre cele mai influente personalităţi ale tuturor timpurilor. Pe termen scurt, însă, au existat alţi nemţi a căror influenţă asupra lumii îi transformă în rivali ai lui Haber.

CETĂŢEANUL JOVIAL DIN BERLIN

Ce fel de persoană a definit cel mai bine prima parte a secolului XX? Nu un soldat, în pofida războaielor. Nu un revoluţionar profesionist sau un om de ştiinţă. Nici măcar Ford sau Edison. Nu, din Marea Britanie şi până în India, de la administratorii coloniali ai Franţei la statul terorii instaurat de Lenin şi până la economia capitalistă a Statelor Unite, sunetele caracteristice ale acestor vremuri sunt scârţâitul penelului pe hârtie şi clămpănitul tastelor maşinii de scris. Prin urmare, răspunsul la întrebarea noastră este: birocratul. Aceasta este epoca administratorului de profesie, care ia troleibuzul pentru a merge la muncă, unde-l aşteaptă dosarele sale. În biroul său, îşi va atârna haina în cuier, îşi va aprinde o ţigară, după care se va aşeza la biroul său pentru a înregistra încasarea impozitelor sau numărul de contrarevoluţionari arestaţi sau pentru a scrie un raport despre cazurile de febră tifoidă. Ceea ce îşi doreşte acesta mai presus de orice, indiferent dacă lucrează în spatele plaselor de ţânţari la ferestrele din Calcutta sau a geamurilor acoperite cu brumă din Moscova, este promovarea.

Birocraţia chineză era faimoasă pentru înregistrările meticuloase şi administraţia imparţială, uneori de-a dreptul nemiloasă. La sfârşitul secolului al XIX-lea, economiile

avansate din Occident îi prinseseră din urmă pe cei mai evoluaţi în ale birocraţiei. Puterea statului creştea din ce în ce mai rapid. În Marea Britanie, David Lloyd George şi Winston Churchill plănuiau să creeze pensii de stat şi asigurări sociale de stat. În Japonia, miniştrii Revoluţiei Meiji continuau cursul rapid de modernizare şi instruire. Nicăieri nu erau însă progresele birocraţiei în folosul modernizării mai radicale şi mai profesioniste decât în Berlin. Cancelarul german Bismarck unificase Germania prin războaie şi prin extinderea unei uniuni vamale care favoriza comerţul intern, după care, creând cel mai impresionant stat al bunăstării din lume, a reuşit să împletească micile state ale confederaţiei germane într-unul singur. Birocraţia germană era renumită. Aceasta avea o atmosferă militarizată. Diferenţa era că în birourile cu furnir de lemn ale statului german, faţă de regimentele formidabile ale armatei prusace, un ne-aristocrat putea ajunge în vârful ierarhiei.

Arthur Zimmermann a fost unul dintre cele mai ilustrative exemple de om nou. Era genial, un ,,bun cetăţean", modest, eficient şi neobosit. În 1916, ambasadorul american la Berlin îl descria ca fiind ,,un tip de neamţ corpolent şi foarte jovial", iar *New York Times* a salutat venirea lui la conducerea serviciului diplomatic al Kaiserului ca fiind victoria unui ,,om al poporului" care ajunsese prin muncă să ocupe un post într-o lume dominată mai demult de iuncherii prusaci, aristocraţi cu titlurile lor ,,von". Zimmermann aparţinea clasei de mijloc, ,,un burlac neamţ corpolent, simpatic, de 58 de ani, cu ochi albaştri, păr blond-roşcat şi cu mustaţă stufoasă". [266] Născut într-o regiune a Prusiei care face parte în prezent din Polonia, avea pregătire de avocat când s-a alăturat serviciului consular din Berlin. În peregrinările sale a fost martorul reprimării rebelilor din China. Datorită muncii serioase, eficienţei şi obedienţei sale a urcat în rang, continuând să fie sincer, direct şi neplictisitor. Se mândrea cu o cicatrice rezultată în urma unui duel, care pe atunci era aproape obligatorie pentru un bărbat german ambiţios. Trecuse la serviciul diplomatic în 1902 şi continuase să urce în

ierarhie. Penelul său era neobosit. Sfaturile sale erau mereu bine cumpănite.

Cu toate acestea, există un motiv pentru care Zimmermann poate fi considerat cel mai distructiv om din generaţia sa. A fost responsabil pentru atragerea Americii în Primul Război Mondial şi, în consecinţă, pentru tratatele de pace dezastruoase impuse de preşedintele Woodrow Wilson. A stârnit răscoala de Paşte din Irlanda, cu tragicele ei consecinţe sângeroase. A încercat să pornească Jihadul islamic împotriva britanicilor, declarat în întregul Orient Mijlociu (dar, din fericire, a eşuat). A fost de asemenea un factor-cheie în decizia nemţilor de a-l trimite pe liderul revoluţionar Lenin într-un tren blindat în Rusia, pentru a agrava situaţia de acolo. Această manevră a fost fără îndoială oarecum un succes. Dacă Lenin nu ar fi ajuns în Rusia, e mult mai puţin probabil ca minoritatea sa bolşevică să fi fost capabilă să confişte revoluţia antiţaristă şi să pună bazele statului sovietic. Aceasta este o listă de învinuiri care-i pot fi aduse.

Istoricul american Barbara Tuchman avea cu siguranţă dreptate când spunea că, întrucât Zimmermann a fost ,,un bărbat care a urcat prin propriile sale puteri în ierarhia aristocrată a serviciului consular, a devenit mai Hohenzollern decât Kaiserul. Deoarece îşi dorea să fie «unul dintre ei» era mai dispus să fie tradiţional şi a fost mai uşor de atras în tabăra elitei conducătoare.” [267] Zelul nepoftitului care-şi doreşte integrarea în sistem şi disponibilitatea mai mare de a fi maleabil, este o situaţie frecvent întâlnită în cadrul instituţiilor, de la guverne până la bănci internaţionale. În acest caz, urcarea lui Zimmermann până în vârful ierarhiei serviciului consular german s-a petrecut într-un moment crucial al Primului Război Mondial, când exista o presiune politică uriaşă pentru o miză gigantică. Zimmermann ocupa acel post deoarece era genul care să forţeze ritmul în interiorul a ceea ce devenise un fel de dictatură regală-militară, nu pentru că era un democrat sau un om cu vederi moderne.

Problema era simplă. Primul pariu făcut de Germania imperială fusese pierdut. Prin lovitura fulgerătoare dată Franţei în 1914 nu reuşise să ajungă la Paris şi să pună capăt războiului atunci şi acolo, deşi se apropiase la amăgitoarea distanţă de 70 de kilometri de ţinta ei. În schimb, micuţa Forţă Expediţionară Britanică, împreună cu disperatele armate franceză şi belgiană, rezistaseră atacului german. Până în 1915 ambele tabere ajunseseră să fie literalmente prinse în mocirlă de-a lungul unei linii de tranşee care se întindea de la Marea Nordului şi până în Elveţia. Era clar că noua tehnologie de război, o combinaţie de piese de artilerie uriaşe, mitraliere, gaze toxice şi sârmă ghimpată, era de departe mult mai eficientă în apărare decât în atac. Nimeni nu putea trece dincolo de ea. Deşi armata germană repurtase victorii uriaşe asupra armatelor ruse ale ţarului Nicolae al II-lea în est, Germania era acum supusă unei blocade de pe mare; nu putea rezista la infinit.

Exista însă o singură cale pentru ca Germania să învingă chiar şi efectivele militare şi forţa industrială a Imperiului Britanic, iar aceasta consta în împiedicarea aprovizionării Marii Britanii cu combustibil, alimente şi materii prime. Acest lucru era categoric posibil. Prin urmare, războiul pe mare purtat între cuirasate nu era mai puţin decisiv decât războiul terestru, flota extraordinar de eficientă a submarinelor germane având ocazia să scufunde atât de multe vase comerciale încât Marea Britanie ar fi fost forţată să ceară pace. La această etapă, Marina Regală Britanică de Război nu avea un răspuns eficient la războiul submarinelor, iar Atlanticul s-a transformat într-un cimitir al vaselor comerciale. Problema Germaniei era că, pentru a obţine o eficienţă sută la sută, trebuia să le permită submarinelor ei să scufunde absolut orice vas care se îndrepta către un port britanic sau francez, inclusiv vapoarele ţărilor neutre, şi în primul rând pe cele americane. Războiul ,,total” al submarinelor ar fi revoltat populaţia Statelor Unite, care evitase până acum să se implice în conflict, şi l-ar fi determinat pe preşedintele profund pacifist Wilson să declare război Germaniei. Pe de altă parte, dacă submarinele germane ar fi scufundat

suficient de rapid destule vapoare, Marea Britanie ar fi intrat în colaps înainte ca Statele Unite să ajungă să le ajute, iar războiul s-ar fi încheiat. Această cursă contratimp era esenţa mizei.

Zimmermann avea un plan şiret. Dacă americanii ar declara război Germaniei, de ce să nu convingem din timp Mexicul să invadeze America din sud? Pentru Washington ar fi şi mai îngrijorătoare situaţia dacă ne-am putea alia în complotul antiamerican şi cu Japonia. Deşi Japonia votase pentru alăturarea la tabăra Aliaţilor împotriva Germaniei, putea fi convinsă să treacă în tabăra cealaltă. Cu decenii înainte de Pearl Harbor, Japonia imperială şi Statele Unite erau rivale de o parte şi de alta a Pacificului, iar opinia publicului american era zdruncinată cu regularitate de teama faţă de ,,pericolul galben". Până în 1915–1916, Statele Unite erau îngrijorate de faptul că Germania şi Japonia ,,se vor uni" într-un nou pact, pentru a distruge democraţiile. În 1913 Japonia îi vânduse arme dictatorului mexican, generalul Huerta. În aprilie 1914, chiar înainte de izbucnirea Primului Război Mondial, Statele Unite şi Mexicul se luptaseră în portul Veracruz pentru o încărcătură de arme germane, conflict în care au murit aproape două sute de oameni. Populaţia Mexicului, deşi sfâşiată de propriile conflicte politice interne, era unită de o revoltă patriotică împotriva Statelor Unite care îi smulsese teritorii uriaşe în ultimul secol, iar curentul antiamerican era din ce în ce mai puternic. Privită de la Berlin, situaţia era o iască extrem de uscată.

Zimmermann s-a pus pe treabă. În ianuarie 1917 a trimis mesaje secrete către ambasadorul german la Washington, contele von Bernstorff, informându-l că războiul total al submarinelor va începe pe 1 februarie şi cerându-i să trimită un mesaj şi mai dramatic mexicanilor, prin intermediul ambasadorului german din Mexico City, Heinrich von Eckhardt. Un fragment din scrisoare este: ,,Ne luptăm împreună, facem pace împreună, asigurăm susţinere financiară generoasă din partea noastră şi înţelegerea faptului că Mexicul trebuie să-şi recucerească

teritoriile pierdute din Texas, New Mexico şi Arizona. În continuare sugera că Japonia urma să se alieze cu ei împotriva Statelor Unite şi că submarinele germane se ofereau să ,,silească Anglia să facă pace în decurs de câteva luni”.

Ceea ce nu ştia Berlinul era că, mult înainte, Agenţia de Informaţii a Forţelor Navale Britanice spărsese codurile diplomatice germane, iar veştile senzaţionale au fost citite la Londra înainte să fie citite de ambasadorul german la Washington. Preşedintele Wilson încerca în continuare cu disperare să evite intrarea în război, dar odată ce a aflat împreună cu publicul american de intenţiile germanilor, presiunile în favoarea intrării în război au fost de neoprit. Printr-o manevră complicată, pentru a-i dovedi autenticitatea Agenţia Britanică de Informaţii a prezentat ,,telegrama lui Zimmermann” unui funcţionar de stat al ambasadei Statelor Unite de la Londra, care a trimis-o la Casa Albă.

În America s-a dezlănţuit iadul. Wilson le-a dat vestea mai întâi senatorilor şi congresmenilor, iar apoi a comunicat-o presei. Germano-americanii şi tabăra pacifiştilor au fost înspăimântaţi, dar au afirmat prompt că un complot germano–mexicano–japonez de a invada Statele Unite este atât de imposibil de imaginat încât trebuie să fie un fals de-al britanicilor. Mulţi senatori americani cu vechime şi scriitori care nu aveau nicio simpatie pentru Imperiul Britanic au proclamat sus şi tare că scrisoarea este un fals, un vicleşug cinic pus la cale de la Londra. Deşi lucrurile erau atât de avansate, tot mai era posibil ca americanii să fie suficient de bănuitori încât să evite să se arunce în război. Totuşi nu se încredeau în Zimmermann. Două zile mai târziu, la o conferinţă de presă organizată la Berlin, Zimmermann a fost întrebat de un jurnalist american în legătură cu autenticitatea scrisorii, ziaristul fiind în secret în solda Germaniei care dorea să limiteze răul făcut. ,,Desigur Excelenţa Voastră va nega această poveste”, a spus reporterul. ,,Nu o pot nega”, a replicat Zimmermann. ,,Este adevărată.”

Astfel, pusă pe jar de temerile complotului invaziei prusace şi citind ziarele americane care atrăgeau atenţia cititorilor lor asupra ,,hoardelor de mexicani aflate sub conducerea ofiţerilor germani, care urmau să facă una cu pământul statele Texas, New Mexico şi Arizona", în timp ce Japonia urma să ,,orientalizeze" California, în aprilie 1917 populaţia Americii a intrat în război. [268] Războiul total al submarinelor Germaniei s-a desfăşurat cu eficienţă mortală şi a adus într-adevăr Marea Britanie pe marginea prăpastiei, iar în câteva săptămâni ar fi intrat în penurie de petrol şi alte produse de importanţă vitală, inclusiv numeroase alimente. Doar faptul că şi-au dat seama destul de târziu că sistemul transportului în convoaie funcţionează le-a adus salvarea. Până atunci, Statele Unite trimiseseră vapoare pline cu soldaţi în Europa. Germania urma să facă o ultimă încercare de a ieşi din impasul de pe frontul de vest, dar pierduse marele ei pariu. Pentru această situaţie, o mare parte din vină o poartă jovialul birocrat din clasa de mijloc, Arthur Zimmermann. Barbara Tuchman a conchis că Statele Unite ar fi intrat probabil oricum în război până la urmă, ,,Dar era deja târziu şi, dacă am mai fi întârziat mult, Aliaţii ar fi fost forţaţi să se aşeze la masa negocierilor. Astfel, telegrama lui Zimmermann a schimbat cursul istoriei... Pe planul mondial al afacerilor externe acesta a fost complotul minor al unui ministru german. În vieţile cetăţenilor americani a marcat însă sfârşitul inocenţei." [269]

Dacă lucrurile s-ar fi rezumat doar la atât, impactul lui Zimmermann asupra secolului său ar fi fost şi aşa remarcabil. Lucrurile nu s-au oprit însă aici. În rolul de ministru al afacerilor externe, a fost de asemenea implicat în planurile germane secrete de aducere în colaps total a Rusiei ţariste, care deja se clătina din temelii în urma înfrângerii militare. Dacă Rusia ar fi cerut pace, armatele germane din est ar fi fost eliberate pentru a veni în ajutorul camarazilor de pe frontul de vest: aceasta era altă latură a politicii germane, aceea de a-i da Rusiei o ,,ultimă lovitură", în care Zimmermann îşi punea toate speranţele. Totuşi, rezultatul ei a fost poate şi mai dezastruos decât al

complotului mexican îndreptat de mântuială împotriva Americii.

La începutul primăverii anului 1917, oraşul elveţian Zürich roia de oameni care se refugiaseră în urma războiului – italieni, francezi, germani, irlandezi, ruşi. Printre ei se numărau compozitori renumiţi, precum Busoni, scriitorii James Joyce, Stefan Zweig şi Romain Rolland şi un grup modest de agitatori şi revoluţionari profesionişti. Unul dintre aceştia, care provenea dintr-o familie de boiernaşi, era un bărbat tăcut, care locuia cu soţia sa şi o menajeră şi-şi petrecea mare parte din timp citind în bibliotecile publice sau făcând lungi plimbări prin pădurile şi munţii Elveţiei. Nu avusese niciodată o slujbă şi, în afară de câteva luni ale anului 1905, trăia de şaptesprezece ani în afara graniţelor Rusiei. În tot acest timp îşi consumase energia angajându-se în dispute politice aprige cu o mulţime de gânditori de stânga sau liberali. Evita muzica clasică, deoarece îl făcea să se simtă slab şi sentimental; avea prea puţină apetenţă pentru literatură şi scria într-un stil greoi. Adoptase numele de revoluţionar Vladimir Ilici Lenin.

Ca şi ceilalţi lideri comunişti, Lenin a fost luat prin surprindere de izbucnirea Revoluţiei din Februarie de la Sankt Petersburg (oraş cunoscut pe atunci sub denumirea de Petrograd). Războiul fusese dezastruos pentru ţar şi regimul său. Armatele germane făcuseră harcea-parcea forţele ruse slab echipate, deşi extrem de numeroase. Suferinţele cumplite ale soldaţilor obişnuiţi au fost echivalate la oraş de penuria de alimente, inclusiv de pâine, din ce în ce mai periculoasă. Ţarul Nicolae al II-lea îi demisese pe majoritatea miniştrilor competenţi, pierduse loialitatea multora dintre ofiţerii săi şi respinsese categoric orice propunere de reformă. Lenin, deşi se gândea că după război ar fi trebuit să urmeze un fel de criză, se temea că nu va apuca să trăiască suficient cât să vadă înfăptuindu-se o revoluţie adevărată. Când un tânăr vecin polonez i-a adus vestea că patru regimente din garnizoana din Petrograd se

alăturaseră muncitorilor greviști și femeilor care protestau, provocând o răscoală de mare anvergură, Lenin a fost încântat, dar uluit și de asemenea îngrijorat.

Trebuia să se întoarcă în țară. Era momentul pe care-l așteptase toată viața, și totuși iată-l aici, blocat, la mii de kilometri distanță și cu un război în desfășurare în spațiul dintre el și Rusia. Lenin își consolidase autoritatea asupra ,,majorității" grupului local de comuniști ruși, adică asupra bolșevicilor, insistând că un bun marxist nu trebuie să țină partea nimănui în cadrul unui război al capitaliștilor. Alți socialiști, din Germania, Franța, Marea Britanie și Irlandei și chiar din Rusia, lăsaseră deoparte ostilitatea față de guvernele lor și se abandonaseră curentului sentimentelor patriotice. Pentru Lenin, un război în care cei bogați îi trimiteau pe cei săraci să se lupte între ei era dezgustător. O năpastă căzută asupra tuturor caselor lor. Ca rus, ar fi fost bucuros ca Rusia să piardă.

Singurul avantaj al războiului, gândea el, era că ar fi putut zdruncina atât de puternic țările ,,burgheze" și Rusia țaristă încât acestea s-ar fi prăbușit, ducând astfel la un război adevărat, o revoltă a muncitorilor împotriva patronilor. Acum exact asta părea să se întâmple. Totuși în timp ce revoluția mătura Rusia, nu Lenin era la conducerea ei, ci voci necunoscute ale sovietului muncitorilor din Petrograd, împreună cu o largă coaliție a reformatorilor liberali și socialiștilor moderați, care formaseră un guvern provizoriu. În pofida haosului, a vidului legislativ și anarhiei din diferite părți ale Petrogradului, cele două grupuri păreau să conlucreze relativ armonios. La Londra, Paris și Washington era o încântare generală datorită abdicării țarului și sentimentului că un nou guvern va intensifica, nu va slăbi, apetitul rușilor de a continua lupta.

Zimmermann, Kaiserul și Înaltul Comandament German erau îngrijorați din același motiv. Ei își doreau un colaps rapid și de preferință total în Rusia. Același lucru și-l dorea și Lenin, dar din cu totul alte motive. Nu i-ar fi avantajat pe cei de la Berlin să-l ajute pe Lenin să se întoarcă înapoi în

Petrograd? Revoluţionarul rus Maxim Litvinov şi conservatorul britanic Winston Churchill gândeau la fel. Litvinov susţinea că germanii au nevoie de scoaterea armatei ruse de pe scena internaţională înainte de sosirea americanilor: ,,La modul obiectiv, noi am jucat rolul unui bacil introdus în est", spunea el mai târziu. Churchill a comentat faptul că germanii (la loc de frunte fiind prietenul Zimmermann), cu un sentiment de respect amestecat cu teamă, ,,îndreptaseră împotriva Rusiei cea mai groaznică dintre toate armele. Ei l-au transportat pe Lenin într-un vagon blindat, ca pe un bacil al ciumei, din Elveţia până în Rusia". Când a auzit de plecarea vecinului său din Zürich, James Joyce l-a comparat cu un cal troian german. Toţi cei implicaţi au înţeles ce avea să se întâmple; un general german l-a comparat pe Lenin cu un gaz toxic. [270]

,,Vagonul sigilat" făcea de fapt parte dintr-un tren german obişnuit, ale cărui vagoane fuseseră marcate pe exterior astfel încât să se evite vămuirea şi nemţii să poată continua să pretindă că periculosul revoluţionar rus nu pusese vreodată piciorul pe sol german. Cu revoluţionarii ascunşi confortabil în vagoanele lor de clasa a II-a, savurând mâncarea gustoasă germană, după ce Lenin a insistat că fumatul e permis doar în toaletă, împreună cu ajutoarele sale a flecărit şi a scris pe tot parcursul drumului prin Germania şi neutra Suedie, până în staţia de tren finlandeză Petrograd. Ministerul afacerilor externe al lui Zimmermann şi înaltul comandament al lui Ludendorff erau atât de doritori să-l aducă pe Lenin în Rusia încât, dacă Suedia ar fi împiedicat trecerea acestuia, nemţii l-ar fi trimis prin liniile germane ale frontului.

Lenin nu i-a dezamăgit. În tren şi-a scris argumentele esenţiale. Acestea nu includeau nicio cooperare cu guvernul provizoriu, ci o cerere de pace imediată cu Germania, în orice termeni. Puterea trebuia preluată de soviete, comitetele de muncitori şi soldaţi, conduse desigur de el şi de bolşevici. Între timp, germanii ajutaseră la finanţarea revoluţionarilor lui Lenin, precum şi la

transportul lor, lucruri pe care mulţimea care-i aclama în gară nu avea de unde să ştie. Bacilul fusese transmis.

Până atunci, facţiunea comunistă din capitala rusă se fărâmiţase serios. Mulţi marxişti tradiţionali urmau ideile filosofului şi erau de părere că adevărata revoluţie putea să vină abia după o epocă burgheză, liberală, că nu se putea face direct saltul de la o economie agrară subdezvoltată la una socialistă. Prin urmare, sarcina lor era să aştepte, să educe şi să agite, în timp ce moderaţii se ocupau să ţină Rusia unită. Au fost îngroziţi de mesajul intransigent al lui Lenin, împletit cu torente de satiră şi invective.

Rusia era cu certitudine în fierbere, iar zelul lui Lenin de a provoca războiul civil nu i-a alarmat în niciun fel pe muncitorii şi soldaţii disperaţi, cărora li se adresa. În timp ce disputele s-au înteţit, la care s-au adăugat demonstraţii, marşuri şi întâlniri la ore târzii în noapte, guvernul provizoriu şi-a luat angajamentul să continue războiul cu Germania. Alexandr Kerenski, un lider socialist moderat (al cărui tată îi fusese profesor lui Lenin), s-a evidenţiat ca fiind omul ce poate uni sovietele din Petrograd cu guvernul. A devenit prim-ministru, a încercat să regrupeze forţele militare şi a declarat Rusia republică, avându-l pe el preşedinte. Cu toată retorica şi energia sa, Kerenski nu era mai capabil decât ţarul Rusiei să ducă armatele ruseşti la victorie pentru că trupele renunţaseră la luptă. Nu mai voiau să lupte. Bolşevicii, aflaţi de-acum cu toţii sub conducerea lui Lenin şi sub ,,vraja” acestuia, şi-au ales momentul şi au dat lovitura. Revoluţia din Octombrie (Revoluţia Bolşevică), ce promitea pâine şi pace, a fost urmată rapid de tratatul de pace de care aveau nevoie nemţii; şi de o orânduire care se asemăna foarte mult cu o dictatură de grup condusă de Lenin; iar apoi de război civil, foamete şi catastrofă.

Într-un tribunal corect al istoriei, Arthur Zimmermann ar fi achitat şi nu ar fi considerat responsabil pentru aceste evenimente teribile sau măcar nu ar fi considerat direct responsabil. Deşi jucător-cheie, Zimmermann a fost doar

unul din clica germană care l-a trimis pe Lenin în Rusia – împăratul Wilhelm a aprobat ideea, iar conducătorul armatei, Ludendorff, a fost de asemenea implicat în această manevră. Nu putem fi siguri că Lenin nu ar fi găsit şi o altă cale de a ajunge acasă, deşi e dificil să ne dăm seama cum; sau să ştim ce s-ar fi întâmplat în Petrograd dacă Lenin nu ar fi sosit niciodată sau dacă ar fi întârziat exact în acele luni cruciale de la mijlocul lui 1917. Este posibil ca alţii să fi orchestrat răsturnarea guvernului provizoriu şi ca Rusia să fi căzut oricum pradă dictaturii şi războiului civil. Din aceste motive, lui Zimmermann i s-ar fi dat cu siguranţă verdictul scoţian de ,,nedovedit".

Şi totuşi... Lenin a fost un tip de lider pe care foarte rar îl întâlnim în cursul istoriei, sigur pe el, charismatic, înfricoşător şi puternic concentrat pe doar câteva idei; mult mai impresionant decât rivalii săi. I-a speriat, i-a convins prin argumente că nu au dreptate, i-a terorizat, i-a dezorganizat şi i-a determinat să reflecteze mai adânc pe cei mai puţin revoluţionari, împingând întotdeauna lucrurile la extrem, fără să facă vreun compromis şi fără a se abate de la calea sa, în pofida teribilului cost exprimat în pierderi de vieţi şi suferinţă, pricinuit de politica sa. A fost un alt Robespierre, un om cu inima îngheţată; profund convins de faptul că la orizont se afla un soi de paradis uman şi că orice mijloace erau justificate pentru a ajunge acolo. Cu ajutorul acestui micuţ sistem pe care chiar el l-a denumit ,,dictatura proletariatului", poliţiei secrete şi eliminării celor care îndrăzneau să nu fie de acord cu el, Lenin a început ceea ce a terminat Stalin. Amândoi au folosit, desigur, mulţi birocraţi de stat zeloşi, care munceau din greu, cu ochii mereu pe următoarea promovare, oameni afabili cărora le plăcea o băuturică şi doreau doar să se dovedească utili. Am putea bănui că Arthur Zimmermann s-ar fi încadrat foarte bine printre ei.

Partea a VIII-a

1918 - 2012: TIMPURILE NOASTRE

Doi bărbaţi se află într-o închisoare din Rusia în timpul ,,Marii terori" a lui Stalin. Unul dintre ei tocmai a fost torturat. Celălalt îşi aşteaptă rândul. Se ceartă pe tema istoriei. Aleksei nu-i dă umanităţii nicio speranţă. El spune: ,,Un om e pur şi simplu un om şi nu se poate face nimic în această privinţă. Nu există evoluţie. Există doar o lege foarte simplă, legea conservării violenţei. Este la fel de simplă ca şi legea conservării energiei. Violenţa este eternă, indiferent ce-ai face ca să o distrugi. Nu dispare şi nu se reduce; poate doar să-şi schimbe forma."

Celălalt bărbat, Ivan, nu e de acord. Pentru el ,,istoria omenirii este istoria libertăţii, a evoluţiei de la mai puţină libertate la mai multă libertate". Aleksei, care va muri în curând, îl ironizează pe Ivan. Nu există istorie. Există doar ,,apă care erodează, un pisălog şi un mojar... umanitatea umanităţii nu creşte. Ce istorie a umanităţii poate exista dacă bunătatea omului rămâne mereu tăcută?" [271] Discuţia are loc către sfârşitul unui roman protestatar, *Pantha Rei*, al scriitorului rus Vasili Grossman. Autorul îl scria la începutul anilor '60, aruncând o privire retrospectivă asupra vieţii sub conducerea lui Stalin, personaj aflat pe locul doi în ierarhia celor mai letali ucigaşi în masă ai timpurilor moderne. (Pe locul întâi este Mao, iar pe locul trei, Hitler.) Disputa făcea referire însă la întreaga umanitate, fără a se rezuma la Rusia. Secolul XX a făcut ca această dispută să fie cea mai important dintre toate. Învăţăm din greşelile noastre? Devenim mai buni? Încetează violenţa sau se acutizează pe măsură ce populaţia creşte?

Acesta a fost secolul unui extraordinar paradox aparent. Masacrele *erau* mai numeroase ca oricând. În linii mari, i-am depăşit până şi pe mongoli, am întrecut efectele datorate invaziei armate a Americilor de către europeni şi a ciumei aduse de aceştia acolo şi am luat-o înaintea tuturor războaielor purtate până atunci. Toate măcelurile secolului

XX au avut loc deoarece au apărut lideri care au promis să îmbunătăţească radical umanitatea, sau o parte a acesteia, şi au reuşit să-şi exercite puterea aproape totalitară. Expresia ,,cel mai sângeros secol din istorie” a devenit un clişeu. Totuşi este pusă sub semnul întrebării, printre alţii de omul de ştiinţă Steven Pinker, care arată că numărul extraordinar de mare al deceselor se explică în parte în cazul populaţiilor mult mai numeroase: nu poţi ucide oameni care nu există. Dacă raportăm numărul de crime la nivelul populaţiei, atunci epoca modernă nu pare chiar atât de rea. Invaziile mongole (descrise anterior în carte), extrem de violenta revoltă din secolul al VIII-lea, care a avut loc în China, cuceririle lui Timur Lenk (Tamerlan), căderea Romei antice şi apusul dinastiei Ming – toate au ucis proporţional mai mulţi oameni decât al Doilea Război Mondial. [272]

Mai mult, cunoştinţele noastre privind violenţele de dată recentă, fotografiate, totalizate, filmate şi păstrate pentru noi în jurnale personale, memorii şi cuvântări, sunt mai detaliate şi mai vii decât cunoştinţele pe care le avem, de exemplu, în privinţa violenţelor din Africa secolului al XVI-lea sau din târgurile medievale ale Franţei, sau primele imperii ale Coreei. Această ,,miopie istorică”, susţine Pinker, ne încurajează să vedem trecutul cu mult prea multă îngăduinţă şi istoria noastră recentă în culori prea sumbre. Din anumite raţiuni istorice, improbabil să se repete, secolul XX a trăit un război de anihilare între Germania lui Hitler şi Rusia lui Stalin care, după ce s-a răspândit în cea mai mare parte a lumii, s-a încheiat prin utilizarea armelor nucleare.

În sine acest lucru nu înseamnă neapărat că oamenii au devenit mai violenţi sau mai haini. De fapt, Pinker susţine că, dacă includem războaiele de mică anvergură, violenţa domestică, violenţa îndreptată împotriva copiilor şi persoanelor în vârstă, cruzimea faţă de animale, sacrificiile religioase, sclavia şi crimele violente, oamenii devin în realitate mai puţin violenţi şi ,,mai buni”. Acelaşi fenomen se petrece până şi în Africa, unde au avut loc deosebit de

multe războaie în istoria recentă. Societăţile în care există domnia legii, unde femeile au mai multă autoritate şi care sunt legate prin tratate internaţionale (şi păzite de războaie de anvergură deoarece deţin arme nucleare) asigură moduri de trai mai blânde. Susţinând afirmaţiile lui Pinker, cercetătorul american Matthew White, care a inventat termenul de ,,atrocitologie" pentru a explica modul în care evaluează gravitatea evenimentelor letale, subliniază că în decursul secolului XX peste 95 la sută din toate decesele s-au datorat unor cauze naturale.

Este o idee crucială, care ar trebui subliniată de la început. Mulţi dintre noi îşi trăiesc viaţa în ceea ce eu am denumit ,,acalmie", adică acele îndelungate perioade de stabilitate socială liniştită. Apoi murim din cauza unei boli sau din pricina vârstei înaintate. Medicamente şi alimente mai bune, apa mai curată şi asigurările de viaţă mai eficiente au dus la o prelungire extraordinară a duratei de viaţă, precum şi la o creştere enormă (şi nesustenabilă) a populaţiei; aşa că perioada de ,,acalmie" a continuat pentru mai multă vreme. Ca să luăm doar un exemplu: dacă nu ar fi existat descoperirea lui Fritz Haber din 1919 prin care a reuşit separarea azotului, pentru a realiza îngrăşăminte produse de mâna omului, se spune că două miliarde dintre cei care trăiesc în prezent nu ar fi fost în viaţă. [273] Iar în unele ţări care au suferit de foamete cumplită – China fiind cel mai ilustrativ exemplu – secolul XXI a adus o explozie de bogăţie materială şi de ocazii favorabile. Mult mai mulţi oameni au trăit mai bine şi au avut vieţi mai liniştite în secolul trecut decât oricând înainte. Pe lângă carnajul războaielor industriale ale secolului XX şi ameninţarea războiului nuclear, trebuie să ne amintim vremurile bune aduse unui număr de sute de milioane de oameni care s-au bucurat de pace şi prosperitate la o scară fără precedent în istorie, nici măcar în vremurile lui Pax Romana de la începuturile Imperiului Roman. Deci, sunt de asemenea cele mai bune vremuri.

PROBLEMA POLITICII

O temă-cheie a istoriei a fost nepotrivirea dintre capacitatea omenirii de a înţelege lumea şi de a o remodela, pe de o parte, şi lipsa progresului în ce priveşte modul în care suntem conduşi, pe de altă parte. Ştiinţa face progrese; politica se poticneşte ca un om beat. Am văzut acest fenomen în epoca descoperirilor şi în epoca imperiului, dar a fost deosebit de izbitor în secolul XX – şi, am adăuga (până acum), şi în secolul XXI.

Cei doi filosofi ruşi condamnaţi din cartea lui Grossman aveau acea dispută din cauza celui mai mare eşec al politicii secolului XX: respectiv, convingerea, supusă erodării, că omenirea era într-o tranziţie inevitabilă de la ierarhii şi clase la un paradis al egalităţii lipsite de guvernare. Comuniştii credeau că mijloacele – cruzimea şi tirania – erau justificate de grandoarea scopurilor urmărite. Nu au fost primii care au făcut această greşeală. De exemplu, inchizitorii catolici gândeau la fel. Totuşi, până în anii 1930, având în mâinile lor un aparat de stat imens, comuniştii sovietici aveau puterea de a merge mai departe şi a încerca să anihileze clase, grupuri etnice şi categorii întregi de oameni despre care credeau că le stau în cale. (Marxiştii nu au descifrat niciodată cum de trebuiau să lupte pentru o victorie care era oricum inevitabilă, folosindu-se de maximă şiretenie, disciplină şi cruzime. Dacă era inevitabilă, pentru ce să mai lupte?)

Stalin şi acoliţii săi erau într-adevăr convinşi de acest lucru? Trăia o viaţă de lux, trecând dintr-un apartament privat luxos în altul, un ,,ţar roşu” ale cărui mici accese de mânie îi încremeneau de groază pe favoriţii săi. Stalin se comportase încă de la început ca un gangster, iar acum se comporta ca un şef al gangsterilor – viclean, fără inimă şi cinic la adresa cauzelor umane. Ar fi greşit însă să conchidem că în sine comunismul a fost doar un înveliş cinic al unui sistem care în esenţă nu era foarte diferit de cel al lui Ivan cel Groaznic. Fără un număr enorm de partizani adevăraţi ai acestor idei, de criminali înveşmântaţi

în haine de piele, de simpli muncitori, de preşedinţi şi birocraţi care credeau cu convingere că sunt de partea istoriei şi se străduiesc să construiască o lume nouă, stalinismul nu ar fi existat. Problema nu era reprezentată de cinismul comunismului, deşi acesta era o trăsătură evidentă, ci de sinceritatea acestuia.

Putem spune acelaşi lucru şi despre fratele mutant şi rival al comunismului, fascismul. Nici Benito Mussolini în Italia, nici Adolf Hitler în Germania nu credeau în marşul inevitabil al istoriei, în sensul în care credeau comuniştii. Nici nu încercau să desfiinţeze clase întregi. Aveau însă o convingere sinceră, comunicată mai multor milioane de susţinători sinceri, cum că în cadrul rasei umane poporul lor era deosebit, a fost creat şi modelat astfel încât să-i domine pe ceilalţi şi avea dreptul la glorie. Nu despre caracterul ineluctabil al istoriei era vorba aici, ci de *destin*. Scrisorile şi jurnalele intime ale apartenenţilor la grupurile de comando naziste, care măcelăreau sistematic femei, vârstnici şi copii evrei arată că aceştia erau convinşi că fac un lucru corect, oricât ar fi fost de neplăcut. Falsa teorie ştiinţifică a raselor, întreţesută cu un limbaj cu sonoritate ştiinţifică referitor la igienă, i-au ajutat să se distanţeze de realitatea faptelor lor.

Marxismul a fost o versiune ,,ştiinţifică" falsă a istoriei; nazismul a fost o versiune ,,rasială" falsă a biologiei evolutive. La fel cum speciile se află într-o competiţie fără sfârşit, la fel erau şi rasele. În cazul în care cel puternic nu reuşea să lupte împotriva celui mai slab şi să-l distrugă, acesta ar fi fost un eşec moral: însemna că umanitatea va intra într-un declin, în loc să progreseze. În lumea lui Hitler, acest mod de gândire însemna practic că progresul în detrimentul slavilor, evreilor şi altor forme inferioare ale umanităţii era o datorie ariană. Această gândire nu ducea spre o utopie comunistă, ci spre o epocă de aur. Ambele regimuri ar fi trebuit să-şi croiască un drum pavat cu crime către paradis – să ucidă ţăranii rebeli şi egoişti, rivalii socialişti, duşmanii de clasă, evreii. Atacând ţăranii mai bine situaţi, aşa-numiţii ,,kulaci", şi evreii, foloseau acelaşi limbaj, etichetându-i pe duşmani drept bestii, de categorie

inferioară oamenilor, paraziţi sau bacili. Interesant este faptul că niciuna dintre mişcări nu părea să fie capabilă să-şi imagineze viitorul paradis decât în cei mai banali şi mai învechiţi termeni: propaganda comunistă şi cea nazistă deopotrivă le făceau semn adepţilor să se îndrepte spre o lume a mamelor cu obrajii bucălaţi şi roşii ca mărul, pe fondul unor peisaje semirurale luminate de soare, supravegheate de o figură paternă, cu mustaţă – un Eden timid, siropos.

Dacă aceasta ar fi fost povestea timpurilor moderne, atunci ar fi fost deprimantă. Secolul XX a adus însă cu sine şi expansiunea democraţiei, care părea imposibilă în deceniile sale cele mai întunecate. ,,Secolul american" a adus libertate şi posibilitate de a alege pentru milioane de oameni din lume. Acesta a fost triumful economiei de piaţă, apărat de ştiinţă, care a produs arme atât de distructive încât marile puteri ale planetei nu au mai îndrăznit să-şi declare reciproc război. Ruşii nu au încă libertatea de care se bucură americanii, europenii şi mulţi alţii. Au însă mai multă libertate decât ar fi îndrăznit să spere Grossman când inventa disputa din celula închisorii.

Aşadar, am putea argumenta că aceasta este o poveste extrem de pozitivă. Absurdităţile politicii secolului XX reprezentau doar concluzia logică a ideilor care se dezvoltaseră în Europa cu multă vreme în urmă. Rasismul, utopismul, credinţa în destinul naţional, antisemitismul, slăbiciunea liderilor puternici... nu sunt concepte noi. Fără îndoială, după experienţele dictaturii marxiste şi a celei naziste, am învăţat oare lecţii pentru totdeauna? Nu cumva am răzbătut până într-o lume mai calmă din punct de vedere politic şi mai bună, înfiinţând Organizaţia Naţiunilor Unite, concepând Declaraţia drepturilor omului şi înfiinţând curţi penale internaţionale? Sunt multe de spus pe această temă. Faptul că războaiele continuă în Afganistan, Africa şi Orientul Mijlociu nu contrazice teoria progresului general; doar ne reaminteşte de faptul că progresul se desfăşoară cu hopuri.

Totuşi sunt două hopuri atât de mari încât este dificil să fie evitate lin. Primul hop este acela că de fapt democraţia nu s-a răspândit într-un mod eficient. Extrem de inteligentul om de ştiinţă şi politolog Francis Fukuyama a declarat în lucrarea sa, intitulată *Sfârşitul istoriei şi ultimul om*, că marile dispute în privinţa politicii s-au încheiat. Acestea au luat sfârşit odată cu triumful democraţiei liberale, a pieţei libere. Unele ţări şi culturi vor ajunge într-un timp mai îndelungat la acest stadiu, dar într-un final toate vor ajunge acolo. Într-o lume unde nedemocratica, dar exploziva Chină, şi autocraţiile care se bazează pe bogatele lor rezerve de petrol şi gaze (Rusia, Iran, Arabia Saudită) se arată atât de trufaşe, previziunea lui Fukuyama nu mai pare probabilă. Acesta greşea, deoarece se dovedeşte că democraţia nu este un sistem. Este o cultură. Se bazează pe obiceiuri, atitudini, pe o împărţire a puterii stabilită de multă vreme, pe încrederea adânc întipărită în supremaţia legii şi pe absenţa corupţiei şi cinismului sistemic. Un sistem poate fi importat şi instituit, după care poate fi pus la lucru. O cultură nu poate fi însă importată. Nu înseamnă că majoritatea planetei este condamnată să trăiască în regim de tiranie sau cleptocraţie. Înseamnă doar că este cam devreme ca democraţii să declare bătălia câştigată.

Al doilea hop priveşte însăşi natura democraţiei. În istoria recentă, democraţiile s-au bazat în general pe capacitatea partidelor politice aflate în competiţie de a oferi votanţilor, an după an şi generaţie după generaţie, un viitor mai bun din punct de vedere material (mai multe lucruri în posesie). Deoarece ştiinţa şi pacea au dus la explozia demografică în lume, imposibil de susţinut de resursele sale naturale, această afirmaţie nu este plauzibilă pe termen lung.

Pentru a ne hrăni, îmbrăca şi întreţine, noi, oamenii, am forat adânc rezervele de petrol şi de apă ale Pământului şi am schimbat (probabil) ireversibil clima din cauza cantităţii de bioxid de carbon pe care au eliberat-o în aer activităţile noastre. Dacă toţi chinezii, toţi indienii, toţi oamenii din sud-estul Asiei şi Africii se aşteaptă să deţină bunurile materiale ale clasei de mijloc din Occident, vor suferi o

cumplită dezamăgire. În Occident avem deja primele generaţii de adulţi care se aşteaptă ca descendenţii lor să o ducă mai greu din punct de vedere material decât ei. Democraţiile au supravieţuit recesiunilor economice şi au reuşit să rămână unite în timpul unor războaie periculoase; totuşi nu s-au confruntat încă cu o perioadă îndelungată de aşteptări scăzute şi prosperitate mai redusă. Până nu vedem cum se descurcă în asemenea condiţii, nu putem presupune că democraţia liberală de piaţă este o alternativă sigură. Am învăţat o parte din lecţii din întâmplările descrise în cele ce urmează, dar nu le-am învăţat pe toate.

BĂRBATUL DIN LANDSBERG

Iulie 1924. O scenă bizară a fost observată în încăperile spaţioase, bine luminate, de la etajul întâi al închisorii din Landsberg, din apropierea Münchenului. Prizonierul, condamnat pentru înaltă trădare după o tentativă nebunească de a răsturna guvernul german, era îmbrăcat în pantaloni scurţi din piele şi o tunică de munte. Se îngrăşase, iar încăperile sale erau ticsite de cadouri de la simpatizanţi: prăjituri, ciocolată, buchete de flori. Vizitatorii se îmbulzeau. După spusele unui prieten: ,,Locul arăta ca un magazin de delicatese. Puteai deschide o florărie, o bodegă şi un magazin de fructe cu toate lucrurile îngrămădite acolo.” Hitler se îngrăşase vizibil. [274]

Într-adevăr, Pufosul agitator de berărie în vârstă de 35 de ani a fost nevoit în final să solicite un nou regim şi să ceară îndepărtarea vizitatorilor, ca să poată avea linişte pentru a se întoarce la biroul său şi a începe să dicteze alene o carte. Titlul original şi pompos al acesteia fusese ,,Patru ani şi jumătate de luptă împotriva minciunii, prostiei şi laşităţii”, [275] care a fost prescurtat de editorul său *Lupta mea* sau, în limba germană, *Mein Kampf*. Hitler va face mai mult decât oricare alt om pentru a dezlănţui iadul în secolul XX, dar niciun om care se oboseşte să citească *Mein Kampf*, vândută în şase milioane de exemplare până în anul 1940,

nu ar putea pretinde că acesta a încercat să-şi ascundă planurile. Nici pe departe. Şi Hitler era sincer.

Hitler este desigur bine-cunoscut pentru hotărârea sa de a scăpa Germania, iar mai târziu Europa, de poporul evreu. Unii istorici au pus sub semnul întrebării implicarea lui personală în producerea Holocaustului. Alţii au susţinut că uciderile în masă la scară industrială au început aproape accidental, după ce Germania a invadat Polonia, zona baltică a Rusiei şi Ucraina. Când s-a aşezat să scrie *Mein Kampf*, înconjurat de florile şi cutiile sale de ciocolată, Hitler a pus problema evreiască astfel: A existat, s-a întrebat el, vreo ,,formă de ticăloşie sau imoralitate... în care să nu fie implicat cel puţin un evreu? Dacă tai cu atenţie într-un asemenea abces pe care l-ai găsit, ca o larvă dintr-un trup aflat în putrefacţie, adesea orbită de lumina bruscă, iese un evreu!” [276] El îi compară pe evrei cu ,,molima, plaga spirituală, mai rea decât ciuma” şi cu păianjenii-vampiri.

Unii au afirmat că, în pofida acestor spuse, Hitler dorea doar ca evreii să fie mutaţi altundeva şi nu le purta nicio râcă personală. În *Mein Kampf* (al doilea volum, scris după ce a fost eliberat din închisoare) scrie: ,,Dacă la începutul sau în timpul Războiului Mondial, 12 000 sau 15 000 dintre aceşti evrei corupători de oameni ar fi ţinuţi sub acţiunea gazului toxic... sacrificiul a milioane de oameni de pe front nu va fi fost în van.” [277] Hitler echivalează comunismul bolşevic cu poporul evreu, dar consideră de asemenea că evreii manevrează duşmanul său evident, capitalismul internaţional. Evreii sunt slabi, şi totuşi deţin peste tot controlul; nu sunt numeroşi, dar domină Germania. Ei controlează presa, partidele de stânga, băncile, totul. De aceea trebuie exterminaţi.

Hitler era un om cum arareori întâlneşti. Biografii şi istoricii sunt de părere că nu avea aproape deloc capacitatea de a empatiza cu alţi oameni, poate pentru că a avut o copilărie rece şi violentă. Era un fantezist care întâmplător a trăit într-o perioadă şi un loc deja atât de distruse, încât i-au facilitat punerea în practică a fanteziilor sale, deşi numai

pentru câţiva ani, înainte ca acestea să fie nimicite cu totul. Deşi a beneficiat de o educaţie slabă, era leneş şi neatrăgător din punct de vedere fizic, a reuşit să electrizeze masele, să-i hipnotizeze pe cei care-i întâlneau privirea ascuţită şi întunecată şi să inspire o întreagă naţiune să-l urmeze, într-o adulaţie frenetică. Totuşi, dacă Germania nu ar fi fost învinsă în Primul Război Mondial, dacă Lenin nu ar fi triumfat în Rusia şi antisemitismul nu ar fi avut în Europa o istorie îndelungată, Hitler ar fi fost un nimeni.

Aproape niciun colţ al Europei nu a fost imun la antisemitism. Primul ghetou evreiesc fusese creat în Veneţia. Regii Angliei arseseră pe rug, persecutaseră şi expulzaseră evrei. În perioada cruciadelor, monarhii Franţei confiscaseră averile evreilor şi-i expulzaseră. Inchiziţia catolică le oferise o variantă: convertirea sau moartea. Istoria Imperiului Rus abundă de pogromuri antisemite. La începutul secolului XX, în puţine locuri era antisemitismul atât de exacerbat ca în Austria şi Germania. Viena, unde pretinsul artist Hitler se zbătea petrecând unii dintre cei mai grei ani de formare ai săi, avea o cultură politică şi a presei antisemite deosebit de agresivă, tipică pentru primarul ei populist, Karl Lueger. După cum afirmă biograful lui Hitler, Ian Kershaw: ,,Era un oraş unde, la cumpăna dintre secole, antisemiţii aparţinând aripii radicale susţineau pedepsirea întreţinerii relaţiilor sexuale între evrei şi ne-evrei, considerându-le sodomie, şi punerea evreilor sub supraveghere de Paşte, pentru a împiedica uciderile de copii ritualice.” [278]

Hitler a asimilat probabil parţial aceste idei, dar cunoştea evrei şi se folosea de cunoştinţele lui de origine semită pentru a-l ajuta să-şi comercializeze tablourile cu peisaje citadine nu foarte reuşite pe vremea când locuia într-o casă destinată oamenilor nevoiaşi. Deşi era un susţinător al ,,pangermanismului” şi dorea ca toţi cei de origine germană să fie uniţi într-un singur *Reich* (imperiu) şi era un admirator timpuriu al muzicii lui Richard Wagner, care este înţesată cu accente antisemite, nu există nicio dovadă

solidă că ar fi fost vreun antisemit de seamă de la o vârstă fragedă, ba există păreri conform cărora ar fi simpatizat cu aripa de stânga a social-democraţilor.

Multe s-au scris mai târziu, după ce ajunsese conducător al Germaniei, în vederea susţinerii teoriei că Hitler a avut o atitudine consecvent antisemită, încă din fragedă tinereţe, dar această afirmaţie se dovedeşte dificil de dovedit. Hitler afirmă în *Mein Kampf* că a fost şocat în timpul Primului Război Mondial, când a sosit acasă într-o permisie şi a văzut cât de mulţi evrei se aflau în oraş, nu pe câmpul de luptă. Cartea abundă, de asemenea, în afirmaţii prin care Hitler pretinde că evreii erau implicaţi în activităţi de proxenetism. Se pare că Hitler era impotent şi şi-a exprimat cu certitudine sentimentele de repulsie, chiar oroare, faţă de libertinajul sexual, care s-au amestecat cumva cu poveşti despre evrei, datând din Evul Mediu. Este posibil însă ca aversiunea lui Hitler pentru evrei să fi izbucnit cu adevărat la scurt timp după înfrângerea Germaniei din 1918, când s-a întors împreună cu regimentul său la München, având gradul de caporal şi o mulţime de decoraţii.

Fiind născut în Austria a avut norocul să fie acceptat într-un regiment bavarez şi a luptat cu mult curaj în tranşee, fiind curier. Înfrângerea Armatei Imperiale Germane a fost greu de acceptat pentru el. Aproape mai rău decât atât a fost faptul că la întoarcere, cu puţine perspective, München era un focar al revoluţiei. În iarna şi la începutul primăverii lui 1919, anarhiştii şi comuniştii au creat o ,,Republică Roşie” revoluţionară în Bavaria, imitând preluarea puterii de către bolşevici în Rusia. A urmat o perioadă a penuriei de alimente, asasinatelor, confiscării proprietăţilor, violenţei şi cenzurii de stânga. A fost surclasată rapid de ,,teroarea roşie” care exista în estul continentului şi i s-a pus rapid capăt printr-un contraatac al aripii de dreapta militare, dar a lăsat în urmă răni adânci.

Mulţi dintre conducătorii acesteia erau evrei. Hitler, care fusese un reprezentant ales al armatei pe perioada

Republicii Roşii, a înţeles foarte devreme avantajul pe care-l constituie pentru un agitator faptul că are un singur duşman uşor de definit. În mediul acelor şedinţe restrânse şi înflăcărate şi a partidelor mici şi furioase şi-a făcut un renume datorită limbajului său extremist şi retoricii sale îndreptate împotriva unui singur vinovat. În barurile şi cafenelele din München, ,,agenţii" armatei germane îl foloseau pentru a le promova campania îndreptată împotriva stângii şi împotriva guvernului republican moderat din îndepărtatul Berlin. Evreii, bolşevicii, capitaliştii pungaşi şi trădătorii care permiseseră înfrângerea Germaniei erau cu toţii, în ochii lui Hitler, părţi esenţiale ale aceluiaşi cuib de inamici.

Exceptând perioada pe care o petrecuse în cadrul armatei, se putea spune că până atunci Hitler nu făcuse altceva în viaţa sa decât să vorbească. Pictase tablouri nereuşite, umblase hai-hui, trăise din mici ajutoare băneşti din partea familiei... şi vorbise. Vorbele sale emfatice despre artă, muzică, Germania, istorie şi politică avuseseră ecou în pensiunile ieftine, cafenelele şi barurile din Linz, Vienna şi München. Acum, dezbaterile deveniseră preocuparea sa.

Tânărul Hitler este atât de îngropat sub murdăria leproasă a reputaţiei sale, Holocaust şi imaginea din mintea noastră a figurii sale palide cu ridicola mustaţă, încât este dificil să ne imaginăm cum era într-o vreme când părea charismatic. Totuşi, e foarte limpede că era o personalitate captivantă. Micul partid de dreapta căruia i se alăturase şi care s-a dezvoltat, transformându-se într-un final în partidul nazist, a ajuns curând să depindă de el, pentru că era vorbitorul care se bucura de cea mai mare popularitate din tot partidul. Putea captiva timp de două ore atenţia oamenilor dintr-o întreagă încăpere, prin sarcasm, ţipete, glume, defăimare şi predică, întrerupt de ovaţii, huiduieli şi râsete. Printre afirmaţiile prin care denunţa guvernul german şi victorioşii aliaţi, solicita trimiterea evreilor în lagăre de concentrare, pentru a-i ţine la distanţă de ,,germanii buni", şi expulzarea din Germania. În curând a fost comparat cu Luther şi chiar cu Napoleon. Publicul său, care pare să fi

fost alcătuit din afacerişti neînsemnaţi, negustori, funcţionari, soldaţi demobilizaţi şi un procent surprinzător de femei, l-a considerat cel mai bun divertisment, precum şi cel mai bun învăţător pe care-l putea avea.

La începutul anilor 1920, Germania le părea multora a fi în pragul revoluţiei comuniste. Gânditorii şi militarii ,,populişti" de dreapta discutau încontinuu despre reacţia pe care ar trebui s-o aibă. Au discutat despre necesitatea răsturnării guvernului de la Berlin, foarte dornici să le dea o lecţie francezilor; să recucerească teritoriile cu care puteau alcătui o patrie germană mai mare; şi să refacă forţele de luptă germane. Grupuri paramilitare strângeau arme în depozite. Finanţarea era asigurată de magnaţii terorizaţi de ideea izbucnirii revoluţiei socialiste. Se formau partide, se sfădeau, se divizau şi se reformau. Generalul Ludendorff, care ajutase la conducerea Germaniei în timpul războiului, a reapărut pe scena politică în chip de erou al dreptei. După scurta experienţă a revoluţiei, Münchenul devenise un centru al gândirii reacţionare. Hitler era în locul potrivit. Stabilise alianţe cu organizatorii paramilitari şi, cel mai important, cu Ernst Röhm. Acesta câştigase admiraţia unor personalităţi marcante din rândurile armatei, printre care se număra Ludendorff, şi era susţinut de ziarele extremiste şi de bandele de mardeiaşi organizaţi.

Concepuse personal drapelul care avea să fie în curând cunoscut în întreaga lume, svastica neagră într-un cerc alb, amplasate pe un fundal roşu. Svastica era de multă vreme un simbol al gândirii germane antisemite. Un simbol străvechi şi frecvent întâlnit al fericirii, folosit de hinduşi, budişti şi animişti, devenise popular după ce arheologul german Heinrich Schliemann descoperise prezenţa lui în Troia antică şi l-a propus ca însemn ale identităţii ariene. Svastica era utilizată de naţionaliştii germani încă dinainte de Hitler: el n-a făcut decât să rafineze designul şi combinaţia de culori, transformând însemnul într-o cruce ruptă şi rotită, după spusele unui critic de artă

modern: ,,Poate cel mai percutant simbol grafic imaginat vreodată”. [279]

Poate că Hitler nu a fost un pictor talentat, dar a fost un propagandist strălucit, care a acordat o atenţie obsesivă imaginii. Avea sute de fotografii ale sale, în care adopta diferite poziţii şi purta diverse haine, pălării şi mantouri, respingându-le pe majoritatea, până alegea imaginea potrivită a liderului singuratic, vizionar. A studiat minuţios uniformele trupelor sale de asalt şi a membrilor de partid, la fel cum a procedat mai târziu cu viziunile sale arhitecturale, acordând acestor aspecte o atenţie pe care nu a delegat-o niciodată poliţiei sau birocraţiei. Într-o epocă a etichetelor politice, Hitler a fost un manager de marcă genial şi malefic.

Atunci, cum a ajuns în închisoare în 1924? Condusese o tentativă ridicol de prost gândită de lovitură de stat, îndreptată iniţial împotriva administraţiei regionale din Bavaria, dar redirecţionată în final împotriva Berlinului. Partidul său, intitulat Partidul Muncitoresc German, care s-a transformat în Partidul Naţional Socialist al Muncitorilor Germani, sau NSDAP, ,,Nazist” pe scurt, era încă relativ mic. Mişcarea generală a ,,organizaţiilor patriotice” şi a partidelor similare era de anvergură. Generalii armatei germane şi chiar conducătorii politici locali din München păreau a fi solidari în mare măsură cu aceasta. Până în toamna lui 1923 se purtaseră discuţii îndelungate privind răsturnarea guvernului, puci care ar fi trebuit să fie condus fie de armată, fie de grupările paramilitare sau eventual să ia exemplul marşului lui Mussolini până în capitală. Hitler, descris până acum drept ,, Mussolini german”, era de părere că, dacă primea impulsul adecvat, Ludendorff, împreună cu armata din Bavaria, s-ar fi alăturat unei revolte generale împotriva Berlinului. Nu era o speranţă total nerezonabilă. Era necesară doar o scânteie care să decanşeze totul.

Aceasta a venit din ţeava revolverului Browning al lui Hitler, în jurul orei 8:40 p.m. la data de 8 noiembrie 1923, într-o

enormă berărie, Bürgerbräukeller din München. Berăriile erau şi sunt în continuare locurile unde münchenezii discutau politică – spaţii enorme, cavernoase, foarte potrivite pentru cuvântări înflăcărate şi emoţii puternice. În acea noapte, majoritatea celor din conducerea oraşului se strânseseră pentru o întâlnire anticomunistă anunţată cu mult înainte – în berărie erau aproximativ trei mii de oameni. Gustav Ritter von Kahr, un politician de dreapta instalat în fotoliul de lider al Bavariei, era în plin avânt al discursului când trupele de asalt conduse de Hermann Göring, fostul as al piloţilor de vânătoare, au năvălit în incintă.

Hitler a sărit de îndată pe un scaun, a tras cu pistolul un foc în tavan, declarând că guvernul bavarez a fost răsturnat şi a început o revoluţie naţională. Apoi i-a condus pe liderii politici împreună cu un general într-o încăpere învecinată şi i-a somat să i se alăture în cadrul unui nou guvern german. Dacă lucrurile s-ar fi desfăşurat prost, avea câte un glonţ în pistol pentru fiecare dintre ei, inclusiv pentru sine, iar mai târziu a declarat mulţimii: ,,Fie revoluţia germană începe la noapte, fie în zori vom fi cu toţii morţi!” [280] A fost adus Ludendorff care, deşi luat pe nepregătite, s-a alăturat revoltei. Hitler a anunţat că, pentru a ,,salva poporul german”, va porni în marş ,,asupra păcătosului Babel, Berlinul”. [281]

Hitler pornea de la premisa că armata şi elita politicienilor din Bavaria aveau să mărşăluiască în spatele lui. Într-adevăr, puşi faţă în faţă cu trupele sale de asalt şi sub ameninţările lui Hitler, ei au acceptat rapid cererile acestuia, dar, dată fiind lipsa unei pregătiri prealabile sau a unui plan adecvat al revoltei, nu aveau absolut nicio intenţie să pornească un război civil. Prin urmare, cu prima ocazie au părăsit tabăra lui Hitler, iar puciul acestuia a început să şchioapete. În timp ce banda sa agitată se întreba ce să facă, armata şi poliţia se apropiau. Ceea ce istoricul Alan Bullock a denumit ,,revoluţia prin bluf total” a lui Hitler eşua. În dimineaţa următoare, împreună cu Ludendorff, Hitler conducea un grup de aproximativ două

mii de naziști într-un marş prin München către ministerul de război, deşi nu era clar ce doreau să facă în continuare. Ajunşi în faţa unui cordon de poliţie, au început împuşcăturile, în urma cărora au fost ucişi patru poliţişti şi şaisprezece susţinători ai lui Hitler. Hitler fie s-a aruncat la pământ, fie a fost împins; cel de lângă el a fost ucis. Ludendorff, bătrânul soldat, continuase pur şi simplu să mărşăluiască spre poliţişti. Aceştia s-au dat la o parte. Nimeni nu l-a urmat însă.

Deşi câţiva dintre ceilalţi participanţi la puci au scăpat, Ludendorff s-a predat, iar Hitler a fost arestat în casa unui prieten al acestuia. Procesul celor nouă bărbaţi acuzaţi de înaltă trădare a început pe 24 februarie 1924 la fosta şcoală care pregătea infanterişti din München. Hitler, poate jenat de faptul că a făcut atât de rapid o eschivă la primele focuri de armă, s-a dovedit ulterior din nou un maestru al propagandei. Şi-a asumat toată responsabilitatea pentru puciul de la berărie, nu a negat nimic şi a petrecut cea mai mare parte a procesului ţinând cuvântări politice lungi şi sfidătoare. Judecătorii par să fi fost înţelegători şi pentru acuzaţia de trădare, care dusese la moartea poliţiştilor, luarea de ostatici şi jaf, Hitler a primit o condamnare la numai cinci ani de închisoare. Va fi eliberat mult mai rapid, executând doar treisprezece luni din pedeapsă. Dacă ar fi stat doar treizeci de centimetri mai încolo în timpul puciului şi ar fi fost împuşcat sau dacă ar fi primit o sentinţă mai serioasă sau dacă ar fi executat toţi cei cinci ani de condamnare, fără îndoială omenirea ar fi fost mai norocoasă. Ultima luare de cuvânt a lui Hitler în procesul său l-a făcut faimos în întreaga Germanie. Una dintre numeroasele scrisori adulatoare pe care le-a primit în închisoare a fost trimisă de un tânăr doctorand din Heidelberg, pe nume Joseph Goebbels. Până şi gardienii din închisoare îl salutau cu ,,Heil Hitler” şi, în parte prin intermediul lucrării *Mein Kampf*, a avut din plin timpul necesar dezvoltării ulterioare a cultului personalităţii sale, deşi nu şi-a expus niciodată amănunţit ideile. Mai era cale lungă până la instalarea în final a lui Hitler în fotoliul de cancelar al Germaniei, în 1933, capabil să desfiinţeze statul

de drept şi să-şi construiască regimul de teroare expansionistă. Drumul până acolo depindea de o nouă criză economică mondială care urma să pună stavilă total revenirii lente şi sigure a Germaniei după război la o economie sănătoasă, dar şi de proasta conducere a celorlalte ţări, precum şi de o serie de greşeli dezastruoase comise de politicienii nemţi rivali.

În ce-l priveşte, Hitler învăţase o lecţie dură: pentru a acapara puterea, nu putea coopta pur şi simplu armata germană, indiferent cât de înverşunaţi şi de plini de resentimente ar fi fost mulţi dintre ofiţerii acesteia. Trebuia să o câştige pe plan politic.

În multe privinţe, această cale era mai potrivită cu talentele sale. Până în 1924 îşi alcătuise arsenalul bazat pe intimidarea prin uniformă, susţinerea din culise a oamenilor de afaceri şi retorica provocatoare până la extrem, care-l va duce nouă ani mai târziu la putere în Berlin. Cultul conducătorului era din ce în ce mai pregnant. În interiorul partidului, care fusese interzis, dar pe care l-a putut reînfiinţa în 1925, instaurase principiul conducerii de către un singur om, nestingherită de democraţie sau votanţi, pe care o va impune mai târziu întregii Germanii. Stilul său de lucru haotic, care-i forţa pe toţi cei care-i erau în preajmă să intuiască ceea ce şi-ar dori, Hitler având astfel posibilitatea de a se distanţa de orice greşeală, devenea de asemenea familiar. Mai presus de toate, ideologia era clară: un singur duşman mondial, poporul evreu, era cauza tuturor nenorocirilor prin care trecuse Germania. Aceştia trebuiau stârpiţi.

La momentul puciului de la München, Hitler decisese de asemenea că Germania nu se putea limita la recâştigarea vechilor teritorii până la graniţele imperiale şi la unirea cu Austria, nici la simpla răzbunare împotriva Franţei. Germania avea nevoie de mai mult pământ. Acesta se afla doar în est, inclusiv în Rusia care, fiind pe atunci sub control evreiesc era, în consecinţă, o civilizaţie inferioară. În *Mein Kampf* scrie că: ,,Noul Reich trebuie să pornească din

nou în marşul Cavalerilor Teutoni din vechime, pentru a obţine prin sabie germană pământ pentru plugul german”. [282] Mai târziu, Hitler va scrie: ,,Graniţele statale sunt trasate de om şi schimbate de om.” Naţiunea germană este ,,îngrădită într-o regiune imposibilă”, iar o răfuială cu Franţa este utilă ,,doar dacă asigură acoperirea necesară pentru o extindere a spaţiului vital al poporului nostru în Europa”. [283] Nu ar fi putut exista avertismente mai clare în privinţa atacurilor îndreptate împotriva Poloniei, Ucrainei şi chiar Rusiei. Totul era scris, negru pe alb, din ziua în care a fost publicată prima ediţie a lucrării *Mein Kampf*.

Pentru germanii anilor ’20, trauma ajungerii în pragul inaniţiei din ultima parte a Marelui Război era o amintire de dată recentă. Marina Militară Regală Britanică impusese o blocadă asupra Germaniei, care-i adusese pe locuitorii din clasa de mijloc în situaţia să mănânce cartofi cruzi – încercarea Germaniei de a înfometa la rândul ei Marea Britanie prin intermediul ofensivei submarinelor fusese, după cum am văzut, un eşec la care s-a ajuns după o cursă strânsă. Deşi Germania fusese învinsă pe Frontul de Vest, triumfase în est împotriva imperiului Rus. În decursul Marelui Război, nemţii îşi cârmuiseră propriul miniimperiu în Polonia, Ucraina şi Bielorusia. În ochii lui Hitler, pentru a împiedica repetarea înfometării Germaniei, trebuia să mai ocupe o dată bogatele pământuri agricole de la est. Un istoric de dată recentă specializat în crimele în masă din ,,ţinuturile însângerate” ale Europei Centrale se exprimă astfel: ,,Adevărata politică agricolă a naziştilor a fost crearea unui imperiu cu frontiera la est... prin confiscarea terenurilor fertile ale ţăranilor polonezi şi sovietici – care trebuiau să fie înfometaţi, asimilaţi, deportaţi sau înrobiţi. În loc să importe grâne din est, Germania urma să-şi exporte acolo fermierii.” [284]

Şi credulitatea face parte din tiparele repetitive ale istoriei umanităţii. Dacă nu ar fi preferat atât de mulţi oameni care se credeau atotştiutori – de la Stalin şi până la guvernul britanic, de la ambasadorii americani şi până la oamenii de stat francezi – să creadă că Hitler nu are cu adevărat

intenţii expansioniste, ar fi putut fi evitate unele dintre cele mai mari dezastre ale secolului XX. Pare că există o profundă dorinţă de a privi spre duşmanii noştri crezând că ne uităm într-o oglindă – să credem că, în străfundul fiinţei, suntem cu toţii la fel – astfel că ne abatem de la realitatea rareori întâlnită a răului făţiş, afirmat cu francheţe. În acest caz aveam încă de la început toate indiciile a ceea ce va să urmeze, tipărite clar pe hârtie, fără echivoc. Orice s-ar spune despre Hitler, nimeni nu-l poate acuza că nu ne-a dat avertismente clare, cinstite.

HITLER ŞI NOI, CEILALŢI

Toate cărţile de joc căzuseră prost. Rafturi întregi de bibliotecă sunt pline cu rapoarte meticuloase privind politicile germane în anii care au urmat scurtei întemniţări a lui Hitler, când acesta a reuşit să reclădească rapid Partidul Nazist şi să-l aducă prin alegeri la putere în 1933. Dacă Germania ar fi avut o politică de centru mai puternică şi capabilă să se împotrivească loviturilor date de stânga comunistă şi de dreapta fascistă, alta ar fi fost situaţia. În cazul în care constituţia germană nu ar fi pus deja puterea efectivă în mâinile unui cancelar care putea în mod legitim ignora Parlamentul german, Reichstag-ul, ascensiunea lui Hitler ar fi fost mult mai dificilă. Dacă restul puterilor europene ar fi acţionat pedepsind primele lui acte de agresiune în Renania, *Anschluss*-ul Austriei şi cucerirea teritoriilor ceheşti unde se vorbea limba germană, împotriva iniţiatorului puciului de la berărie ar fi existat un puci cu multă vreme înaintea anului fatal 1939. Au existat generali care doreau să treacă la acţiune şi aşteptau doar un semnal; dar politicienii Regatului Marii Britanii şi ai Franţei nu au corespuns aşteptărilor.

Este greşit să privim venirea la putere a naziştilor ca pe un fenomen pur german, sau chiar ca pe un eşec pur european. Există o viziune americană conform căreia în 1941–1942 Statele Unite au fost nevoite să intervină din nou ca să salveze Europa, a doua oară, de un rău major care nu avea nimic de-a face cu Lumea Nouă. Povestea

este mult mai complexă. Evoluţia lui Hitler nu ar fi fost posibilă fără un eşec al conducerilor din toată lumea, inclusiv a Statelor Unite. În anii 1920 şi 1930 lumea era deja interconectată în mod inextricabil. Primul Război Mondial lăsase în urmă o Europă şi un Orient Mijlociu foarte dezbinate. Aceasta a fost greşeala preşedintelui american Woodrow Wilson, precum şi a liderilor britanic şi francez, Lloyd George şi Clemenceau. Nefuncţionala Ligă a Naţiunilor, în parte concepută de americani, apoi abandonată de aceştia, a fost lăsată să ezite şi să flecărească în timpul perioadei izolaţioniste a Americii. Europa a fost lăsată să facă singură faţă consecinţelor alcătuirii statale de tip american – o Iugoslavie din petice, o Polonie exagerat de mare, minorităţile germane din Cehoslovacia şi Gdansk. Impresia că au suferit o nedreptate, resimţită în Germania şi Austria, nu a fost evocată de naziști. Erau scufundaţi în nedreptate. Înotau în ea.

Chiar şi aşa, Germania ar fi putut evita extremismul politic şi şi-ar fi întărit democraţia la sfârşitul anilor ’20 şi ulterior dacă nu ar fi existat Marele Crah Bancar din 1929, care s-a produs mai întâi în economia de consum a impetuoasei Americi. Crahul ar fi putut fi urmat de măsuri de rectificare la nivel local, numai că slaba conducere a democraţiilor, inclusiv sub Ramsay MacDonald în Marea Britanie şi sub preşedintele Herbert Hoover în Statele Unite, a dus lumea spre o criză economică şi un şomaj în masă generalizate. Toate acestea au ridicat enorm prestigiul dictaturii ca alternativă ce duce la creştere economică: tarifele vamale protecţioniste şi îngheţarea afacerilor mondiale păreau să îngenuncheze democraţia capitalistă. Societatea tânjea după un bărbat puternic şi patriot care să preia frâiele puterii şi să pună capăt regulilor normale ale pieţei, iar sentimentul nu se rezuma la München.

În orice caz, multe state europene avuseseră doar o experienţă scurtă în ce priveşte politica democratică. După un secol de monarhie autoritară, dictatură, lovituri de stat, rebeliuni şi restauraţii, Spania căzuse sub influenţa unui

nou dictator, Primo de Rivera, înaintea declarării celei de-A Doua Republici în 1931 – acesta era guvernul de stânga care urma să fie la rândul său răsturnat în urma războiului civil de după revolta militară a generalului Francisco Franco. Cu fervoarea religioasă şi economia agrară, pe de o parte, şi oraşele industriale şi naţiunea republicană pe de alta, Spania fusese dezbinată cu mult timp înainte de revolta lui Franco. Italia era o nouă naţiune, care abia începuse să înveţe cultura democraţiei, când fostul ziarist cu orientare de stânga Benito Mussolini acapara puterea în 1922 printr-o lovitură cutezătoare, mai târziu transformată în miticul ,,marş asupra Romei". La fel ca Spania, Italia fusese dezbinată de războiul industrial din ce în ce mai intens. Polonia avea la activ doar cinci ani de regim parlamentar în perioada dintre victoria asupra ruşilor bolşevici, în 1919–1921, şi acapararea puterii de către generalul Jozef Pilsudski în 1926. La fel ca în Germania, antisemitismul şi naţionalismul vor fi curente puternice în politica poloneză în perioada din preajma Marelui Crah Bancar.

Ţările Europei Centrale, care se iviseră în urma trasării graniţelor în 1919, pe seama învinsului Imperiu Austro-Ungar, constituiau un spaţiu instabil. Monarhi dictatoriali conduceau în Iugoslavia şi Albania, dictatorii generalul Metaxas în Grecia şi Kimon Gheorghiev în Bulgaria, regimul amiralului Miklos Horthy în Ungaria, în Portugalia era o conducere militară, iar în România, o formă de autoritarism monarhic. În consecinţă, deşi Germania a devenit exemplul cel mai extrem de fascism european, regimul dictatorial era o modă, nu o invenţie germană. Deoarece în vestul Europei urma să triumfe în final democraţia, este uşor să uităm că, din perspectivă interbelică, democraţiile păreau a reprezenta o excepţie bizară.

Relaţia dintre democraţie şi prosperitate părea mult mai puţin evidentă decât era în realitate. Italia, nu Germania, fusese studiul de caz. Acolo, corporatismul cu care se lăuda Mussolini, care implica recuperarea pământului prin asanarea mlaştinilor, acordarea subsidiilor pentru creşterea

producţiei de cereale şi, în cele din urmă, preluarea şi fuziunea băncilor şi firmelor industriale, păreau să aibă succes. Este adevărat, Il Duce se comporta urât în afara ţării, dar, în fond, dorinţa sa de a crea un soi de imperiu african care să furnizeze Italiei materii prime şi mână de lucru ieftină nu era diferită de aspiraţiile şi realizările altor ţări europene. S-a dovedit că fascismul nu a ajutat prea mult economia italiană. În deceniul dintre Marele Crah Bancar şi începutul celui de-Al Doilea Război Mondial economia avea o creştere egală cu jumătate din cea de dinainte de cele două războaie şi aproape jumătate dintre italieni munceau la câmp. De fapt rata totală a investiţiilor a scăzut sub conducerea lui Mussolini de dinainte de război. Nimic din toate acestea nu erau însă evidente la acea vreme pentru observatorii din străinătate.

Hitler considera economia un domeniu arid şi de importanţă secundară. Stilul lui haotic de a conduce Germania îl făceau incapabil, mai mult sau mai puţin, de a concepe o planificare economică. Unul dintre biografii săi afirmă fără menajamente: ,,Revenirea economică extraordinară care a alcătuit rapid o componentă esenţială a mitului Führerului nu era creaţia lui Hitler.” [285] Fascinat de maşini, Hitler a ordonat ca enorme detaşamente de muncitori, plătiţi foarte prost şi organizaţi în tabere de factură militară, să construiască noile autostrăzi, precum şi să lucreze la alte proiecte de canalizare şi din silvicultură. Şomajul a scăzut brusc de la aproximativ şase milioane, la începutul ocupării postului de cancelar de către Hitler, la niveluri neglijabile, în 1938–1939. Excluderea femeilor din cifrele de şomaj, despre care naziştii erau de părere că ar trebui să stea acasă şi să aibă grijă de familie, precum şi a evreilor, înfrumuseţa statisticile. O altă parte a tabloului datelor statistice o reprezenta interzicerea grevelor şi a sindicatelor independente.

Totuşi, uriaşele proiecte din sectorul public şi proiectul de anvergură şi mai mare al reînarmării au permis reîncadrarea în câmpul muncii a multora dintre cei care înainte erau şomeri. Sub conducerea lui Hjalmar Schacht,

directorul băncii centrale şi ministrul economiei, naziştii au pus în practică o variantă semimilitarizată a economiei keynesiene, păstrând preţurile la un nivel scăzut şi acumulând deficite guvernamentale uriaşe către sfârşitul anilor ’30, când investiţiile militare erau în frunte, depăşind cu mult cheltuielile obişnuite în industrie. Avea loc un sprint nesustenabil în direcţia războiului. Importurile fuseseră limitate la materiile prime esenţiale şi alimente; tot ce putea fi înlocuit sau schimbat pe teritoriul Germaniei se făcea într-adevăr doar pe plan local. Goebbels vorbea despre ,,sume fantastice” cheltuite pe armament, pe când Hitler făcea în mod repetat apel la ideea că ,,banii” – prin care înţelegea economia – erau fără noimă în comparaţie cu nevoia de pregătire militară. ,,Economia” nu exista cu adevărat în gândirea nazistă ca entitate separată de conceptul de naţiune înarmată şi pregătită.

Germania avea însă o infrastructură ştiinţifică şi industrială extraordinară, care supravieţuise înfrângerii din 1918, şi o reţea puternică de lideri de firme care fuseseră lăsaţi de Hitler să se dezvolte, în schimbul susţinerii oferite naziştilor. Va dura multă vreme până când expulzarea evreilor şi impunerea ideologiei naziste să mutileze ingeniozitatea germană şi înzestrarea industrială. Chiar şi în ultimele etape ale războiului, în pofida lipsei de energie şi de materii prime, marile carteluri germane produceau în continuare arme noi, de o calitate remarcabilă.

Totuşi deficitele enorme şi planificarea pe termen scurt a unei economii de război au avut propria poveste. Pe când plănuia să invadeze Polonia, Hitler se folosea de o perioadă de avânt a economiei germane, de natură nesustenabilă, stimulată în vederea pregătirii pentru război, ca raţiune pentru *necesitatea* unui război. Adevărata natură a acestei mize nu era înţeleasă pe scară largă la acea vreme. Miracolul economic al lui Hitler a fost trâmbiţat în ţară şi în străinătate. În America, până şi Franklin Delano Roosevelt, cu programul său de lucrări publice ,,New Deal”, părea să pună mai greu pe picioare economia Statelor Unite.

Democraţiile aveau să-şi recâştige însă încrederea în forţele proprii. Înainte ca reînarmarea să devină prioritară, creşterea economică se relansase atât în Marea Britanie, sub conducerea lui Stanley Baldwin, cât şi în Statele Unite, la cârma lui Roosevelt. Cea mai mare diferenţă politică dintre statele care se luptau cu recesiunea în perioada interbelică şi statele care se confruntă cu ea în prezent, după criza bancară din 2008, este că, la prima criză, părea că există alternativă eficientă la democraţia capitalistă. Mussolini, care în prezent pare un bufon, era considerat pe scară largă geniul de la Roma. La celălalt capăt al spectrului, necunoaşterea adevăratei stări de fapt din Uniunea Sovietică ajuta propaganda lui Stalin să amăgească vestul Europei, care credea că şi acesta face un salt de succes către o economie industrială puternică şi triumfătoare.

KATHARINE ŞI MARGARET

În vara lui 1921 în New York, în timp ce Adolf Hitler bătea câmpii în berăriile din München, două femei trecute de 40 de ani stăteau şi discutau între ele. Una era o agitatoare roşcovană, provenită dintr-o stirpe irlandeză din nordul New Yorkului, aparţinând clasei muncitoare. Cealaltă era o fiică elegantă a aristocraţiei industriale a Americii, care petrecea o mare parte din timp îngrijindu-şi soţul schizofrenic în locul lor de refugiu din California. Margaret Sanger şi Katharine Dexter McCormick erau două genuri foarte diferite de americance, care împreună urmau să facă până în ultima parte a secolului mai mult decât orice politician din Statele Unite sau Europa pentru a schimba vieţile femeilor. Cauza lor era, incontestabil, una politică. Consta în ideea de a le acorda femeilor controlul asupra propriei fertilităţi sau, pentru a o spune mai pe şleau, de a le ajuta să nu mai aibă copiii pe care nu şi-i doreau, fără a se priva de viaţa sexuală pe care şi-o doreau.

Margaret Sanger este o eroină a mişcării feministe, dar o femeie de care nu te puteai apropia sufleteşte prea uşor. Era o fiinţă căreia îi plăcea să atragă atenţia publicului,

adesea lipsită de loialitate şi un martor care nu prezintă încredere. Până şi biograful ei extrem de înţelegător recunoaşte: ,,În amintirile ei, Margaret nu era întotdeauna total sinceră în legătură cu propria-i viaţa.” [286] A atacat-o sălbatic pe Marie Stopes, pioniera britanică în domeniul măsurilor contraceptive, doar pentru că era o rivală a ei, şi-a părăsit primul soţ şi (pentru o vreme) copiii, cu o indiferenţă şocantă. Mai târziu urma să fie atacată pentru opinii rasiste şi care sprijină eugenia. Nu există însă niciun motiv să credem că militanţii curajoşi trebuie să fie neapărat consecvenţi sau oameni cu care e uşor să te înţelegi; adeseori lucrurile stau tocmai pe dos.

Hotărârea lui Sanger de a le asigura femeilor controlul asupra reproducerii lor avea rădăcini adânci în experienţele de viaţă pe care le avuse ea în tinereţe. Tatăl ei era un irlandez liber-cugetător radical, dar un patriarh feroce al familiei care locuia într-un orăşel din statul New York. Mama ei, o catolică evlavioasă, avusese nu mai puţin de optsprezece sarcini în douăzeci de ani şi murise la cincizeci de ani de cancer de col uterin. Margaret avea pregătirea de infirmieră şi vedea tinerele femei din clasa muncitoare murind în urma avorturilor improvizate provocate în cartierele sărace din Manhattan, unde oamenii locuiau câte şate sau opt într-o cameră. Ea îşi petrecuse anii de dinaintea Primul Război Mondial cu un grup de anarhişti şi socialişti, ajutând la organizarea grevelor, discutând despre revoluţie, despre moralitatea asasinatului şi plăcerea sexuală. Totuşi, încetul cu încetul, ea şi-a îndreptat atenţia asupra problemei mai simple şi mai practice a ajutorării femeilor care căutau disperate soluţii anticoncepţionale. Când lumea a intrat în război în 1914, Sanger a lansat pe piaţă o revistă, intitulată *The Woman Rebel (Femeia rebelă)*, care susţinea un concept pentru care ea inventase o nouă expresie, anume ,,măsuri contraceptive”. Ea a intrat însă imediat în conflict cu un alt curent puternic din spaţiul public american – puritanismul.

Anthony Comstock era inspector de poştă şi fost soldat, cu mustaţă şi favoriţi, şi întemeiase Societatea Pentru

Suprimarea Viciului din New York. El se făIea cu faptul că ordonase distrugerea a cincisprezece tone de cărţi şi patru milioane de fotografii, precum şi pentru că arestase mii de oameni. Comstock găsea vicii pretutindeni. Avea un instinct extraordinar, care-l ajuta în acest scop. Descoperea viciul în manualele de medicină, în afişarea unor manechine din ceară în vitrinele atelierelor de croitorie, în cărţi poştale, în romanele şi piesele lui George Bernard Shaw.

Cea mai mare realizare a sa a fost adoptarea în Statele Unite a Legii federale Comstock din 1873, care interzicea trimiterea prin poştă a materialelor obscene sau libidinoase. Printre acestea se numărau obiecte folosite în scopuri contraceptive şi orice informaţii referitoare la acest subiect. Citând exact legea, orice articol sau obiect ,,pentru prevenirea concepţiei sau destinat avortului ilegal" îl va face pe expeditor pasibil de o amendă mare sau va atrage asupra acestuia pedeapsa cu închisoarea şi munca silnică pentru o perioadă între şase luni şi cinci ani. Comstock atrăsese în capcană medici, determinându-i să dea sfaturi contraceptive, trimiţându-le mai întâi scrisori cu poveşti vrednice de milă, ca şi cum ar fi provenit de la femei disperate, iar apoi urmărindu-i pe toţi medicii suficient de miloşi pentru a răspunde scrisorii, adesea obţinând pentru ei sentinţe care însumau mulţi ani de temniţă.

Între timp, Sanger dorea să publice o carte în care să ofere metode de contracepţie alternative. În 1914, Comstock şi legea lui au vânat-o. Temându-se să nu fie închisă, Sanger s-a refugiat sub o identitate falsă în Marea Britanie. Acolo l-a întâlnit pe susţinătorul cauzei libertăţii sexuale Havelock Ellis şi a avut o scurtă relaţie cu H.G. Wells, aventură obligatorie pentru femeile de stânga din Marea Britanie în acea perioadă. Cel mai important rezultat al exilului ei european a fost însă o vizită în 1915 la o clinică olandeză de ginecologie dedicată contracepţiei.

Din cele mai vechi dovezi scrise pe care le deţinem, ştim că femeile au încercat tot felul de dispozitive şi tehnici pentru a evita să rămână însărcinate, de la tampoane din puf

înmuiate în miere, folosite în Egiptul antic, până la frunze de ceai ude, bucăţi de hârtie impregnate în ulei, bureţi înmuiaţi în oţet, supozitoare cu glicerină făcute în casă şi prezervative făcute din tot felul de materiale, de la frunze şi toval până la intestine de oaie. (Despre unele dintre remediile de peste mări, cum ar fi excrementele de crocodil, s-a dovedit că au o justificare ştiinţifică, întrucât crocodilii mănâncă o buruiană ce conţine un medicament care este cvasicontraceptiv.) Inventarea latexului şi a noilor tipuri de cauciuc au dus la producerea de prezervative mai bune, şi de asemenea căpăcele de col uterin şi diafragme pentru femei. Abia când Sanger a ajuns în Olanda şi i-au fost arătate prospectele tehnice cu sfaturi pentru utilizarea lor, precum şi cele mai moderne diafragme, ea şi-a dat seama de toate posibilităţile. Acesta a fost motivul fundamental al întâlnirii ei cu Katharine McCormick.

Sanger s-a întors în Statele Unite şi a început să publice sfaturi contraceptive, deschizând în Brooklyn în 1916 prima clinică de specialitate, unde se oferea ajutor pe tema contracepţiei. Ea a intrat din nou rapid în conflict cu legea, iar în 1917 a fost trimisă pentru treizeci de zile într-o casă de corecţie. Curentul de opinie însă se schimba încetul cu încetul şi, profitând de apariţiile la tribunal pentru a-şi promova cauza, Sanger devenea o eroină pentru susţinătoarele drepturilor femeilor americane. Folosindu-se de o portiţă a legii, care permitea contracepţia la sfatul medicului, ea a reuşit să publice prospecte şi cărţi pe această temă. Până la începutul anilor ’20, înfiinţase o organizaţie care se ocupa cu strângerea de fonduri şi militarea în favoarea drepturilor femeii, o clinică unde se recomandau măsuri contraceptive pentru toate femeile şi ţinea prelegeri pe întregul teritoriu al Statelor Unite şi chiar în Japonia şi China. Pentru clinică avea însă nevoie efectiv de contraceptive. Avea nevoie de diafragme, care nu erau uşor de procurat pe cale legală în Statele Unite. Astfel a ajuns la McCormick.

Lumea lui Katharine Dexter McCormick fusese foarte diferită de cea a lui Sanger. Făcea parte din aristocraţia

Statelor Unite. Provenea dintr-o familie mândră şi bogată, care sosise în America în anii 1640, jucase un rol însemnat în revolta împotriva Coroanei Britanice şi ai cărei membri deveniseră pionieri în statul Michigan, unde oraşul Dexter a fost denumit după ei. Către sfârşitul secolului al XIX-lea făceau parte din elita extrem de bogată a oraşului Chicago, înrudindu-se cu alte familii cu nume faimoase, cum ar fi Pullman, Kellogg şi Otis. Tatăl lui Katharine, un avocat filantrop, murise când ea era foarte tânără, iar mama ei avea opinii progresiste, susţinând inclusiv dreptul de vot al femeilor.

Dovedind multă hotărâre, Katharine absolvise prestigioasa universitate politehnică Massachusetts Institute of Technology, fiind una dintre primele femei care au obţinut o diplomă în fizică la această prestigioasă unitate de învăţământ. A devenit sufragetă înflăcărată şi s-a căsătorit cu un alt tânăr bogat cu opinii radicale, descendentul moştenitor al imperiului industrial McCormick, ale cărui maşini agricole ajutaseră la deschiderea Vestului Mijlociu pentru a fi cultivat de fermieri. Din păcate, soţul ei, Stanley, s-a îmbolnăvit în scurt timp de schizofrenie şi urma să-şi petreacă restul vieţii sub îngrijire medicală practic permanentă. Ea s-a aruncat într-o viaţă dublă, pe de o parte supraveghind tratamentul lui psihiatric şi pe de alta militând pentru dreptul de vot al femeilor. Astfel a auzit de Sanger.

Statele Unite au acceptat relativ târziu egalitatea femeilor cu bărbaţii în ce priveşte dreptul de vot. Înainte de Primul Război Mondial, doar câteva ţări făcuseră un asemenea pas radical, anume finlandezii, norvegienii şi australienii. State individuale din componenţa Statelor Unite, cum ar fi Oregon, Washington şi California, le acordaseră de asemenea femeilor dreptul de vot. Abia după război şi după perioada imediat următoare acestuia s-a produs acest val al schimbării în ţări cum ar fi Marea Britanie, Germania, Austria, cea mai mare parte a Europei de Est şi Rusia, Noua

Zeelandă şi Olanda. Bătălia purtată în Statele Unite a fost dură şi îndelungată, dar, la fel ca în Marea Britanie, a scos la iveală o nouă generaţie de militante feministe (sufragete) care învăţaseră să vorbească în public, să se organizeze cu succes şi să submineze şedinţele oponenţilor lor. Mai devreme în această carte am văzut cum poate produce războiul schimbarea – de la sistemele politice până la şi noile tehnologii. La această listă se poate adăuga transformarea în planul drepturilor civile ale femeilor.

Nevoia ca femeile să participe prin muncă la efortul de război le-a schimbat cu certitudine statutul în America, unde Katharine a devenit preşedinta comitetului de femei al Consiliului Naţional al Apărării, care se ocupa de trimiterea proviziilor prin Crucea Roşie, bunăstarea copiilor, urmărirea respectării drepturilor femeilor în fabrici şi multe altele. Până în 1920, când Congresul Statelor Unite a aprobat al Nouăsprezecelea Amendament al Constituţiei, care impunea dreptul de vot al femeilor pe tot teritoriul ţării, Katharine a căutat noi provocări. În anul următor, când a primit de la Sanger un ,,fluturaş", prin care aceasta anunţa organizarea primei Conferinţe Americane pentru Controlul Natalităţii la Hotelul Plaza din New York, i-a răspuns şi i-a propus să se întâlnească. Erau două femei cu personalitate puternică şi totuşi s-au împăcat de minune. [287]

Katharine McCormick avea bani, relaţii şi influenţă. Margaret Sanger avea nevoie de toate acestea, dar şi de mijloace contraceptive pentru Oficiul de Studii Clinice. În autobiografia ei în care, după cum se ştie, nu ne putem încrede în totalitate, descrie ziua în care a deschis clinica, luată imediat cu asalt de femei: ,,Coada era până la jumătatea străzii şi ele stăteau la rând, cu broboade, fără pălării, cu mâinile lor roşii strângând mânuţele mai mici ale copiilor lor. Au venit una după alta, toată ziua, în număr din ce în ce mai mare... evreice şi creştine, protestante şi romano-catolice deopotrivă s-au confesat în faţa noastră." Una dintre ele îi spusese că născuse cincisprezece copii, dintre care mai trăiau doar şase: avea treizeci şi şapte de ani, dar părea de cincizeci. Alta i-a spus lui Sanger: ,,Dacă

nu mă ajuţi, la noapte sparg un pahar, iau un ciob şi-l înghit!”

Prin ajutor, femeile înţelegeau contraceptive, nu sfaturi, dar la această etapă contraceptivele erau în continuare dificil de procurat. Comstock nu mai era demult, dar atitudinea politică americană rămânea în continuare puritană: vânzarea alcoolului a fost interzisă începând din 1920 şi până în 1933 – primul şi cel mai mare eşec în războiul drogurilor. ,,Perioada prohibiţiei” îi ajuta însă pe susţinătorii măsurilor anticoncepţionale, deoarece contrabandiştii erau dispuşi să aducă diafragme împreună cu băutură, chiar dacă numai în cantităţi mici. Unde erau diafragmele? În Europa.

Astfel, într-o zi a anului 1922, doamna McCormick a plecat la cumpărături. S-a îmbarcat pe un transatlantic, pornind într-o călătorie de patru luni, ducând cu sine trei cufere mari şi cinci geamantane, aparent intenţionând să cumpere de zor şi în cantităţi mari cele mai la modă haine din Europa. Familia ei deţinea un castel în Elveţia, care se înălţa lângă lacul Geneva. Castelul fusese un punct de întâlnire renumit al intelectualilor din Epoca Luminilor. Dându-se drept doctor, Katharine a comandat cu această ocazie diafragme în cantitaţi mari de la fabricanţii francezi şi italieni, care să fie trimise la castel, între timp achiziţionând o mulţime de rochii şi vestoane. Apoi, a angajat elveţience localnice, care să coasă în căptuşeala hainelor diafragme, hainele fiind ulterior împachetate etanş în bagajul ei, care cuprindea acum opt cufere. Apoi a trecut marfa de contrabandă cu tupeu peste graniţa franceză şi americană, livrând-o cu camionul la clinica lui Sanger.

Dacă lucrurile s-ar fi rezumat la atât, tot ar fi fost o contribuţie semnificativă la mişcarea în favoarea măsurilor anticoncepţionale, pe care McCormick continua să o finanţeze din umbră, deşi în scurt timp Sanger s-a căsătorit cu un bărbat bogat, un baron al petrolului, iar din acest moment banii nu au mai reprezentat pentru ea o problemă. Lucrurile nu s-au oprit însă aici.

În 1947, Stanley McCormick a murit. Nimeni nu şi-ar fi putut dori o soţie mai bună: Katharine îl îngrijise cu devotament, neprecupeţind banii familiei pentru grădinari, servitori, doctori şi muzicieni care să-i facă viaţa de autotortură puţin mai uşoară. Dată fiind convingerea că nebunia era ereditară, probabil boala lui contribuise la decizia lui Katharine de a nu avea copii; fapt care i-a accentuat probabil interesul pentru contracepţie. Acum el murise, familia lui dorea să deţină controlul asupra unei părţi a uriaşei averi, dar Katharine a rămas în continuare bogată până peste poate. Ce ar fi putut face cu banii? I-a scris lui Sanger. Ambele femei erau de-acum septuagenare; dar faptul că au reluat acum legătura va avea o însemnătate mai mare decât prima lor întâlnire.

Pe 27 octombrie 1950, Sanger a răspuns scrisorii primite de la McCormick, în care o anunţa pe Margaret că-i oferă ajutor financiar: ,,Sunt de părere că pentru următorii douăzeci şi cinci de ani de acum încolo lumea şi aproape întreaga noastră civilizaţie va depinde de contraceptive sigure, simple şi ieftine, care ar trebui folosite în mahalalele lovite de sărăcie, în jungle şi în rândurile majorităţii oamenilor ignoranţi.” Ideea eugeniei, care apare în cuprinsul scrisorii, nu era o simplă scăpare. Ea a continuat, adăugând: ,,Acum şi de îndată ar trebui să fie posibilă la scară naţională sterilizarea pentru persoanele care suferă de anumite tipuri de degenerescenţe, care acum sunt încurajate să se înmulţească, şi ar dispărea în timp, dacă guvernul nu le-ar alimenta.” [288] McCormick şi alţii i-ar mai fi tăiat din avânt, dar pentru ambele femei esenţa problemei era descoperirea mult-aşteptatei soluţii ,,simple, ieftine, sigure”.

La câteva luni de la primirea scrisorii lui Margaret, Katharine McCormick a organizat o cină la New York, la care urma să participe un om de ştiinţă şi cercetător din Massachusetts, care arăta izbitor de asemănător cu Einstein, dar care era de fapt un expert de talie mondială în ovulele mamiferelor. Dacă ar fi existat cineva care ar fi putut găsi rapid soluţia miraculoasă, acesta era Gregory

Pincus. Cât de mult ar costa cercetările? 25 000 $, aprecia el. În realitate, McCormick urma să cheltuiască aproape 2 milioane de dolari. În curând, atât Sanger, cât şi McCormick, aceste formidabile doamne vârstnice, îi dădeau târcoale lui Pincus, aflat în laboratorul lui din Massachusetts.

Pincus nu lucra singur. Un ginecolog pe nume John Rock studiase progesteronul, un hormon-cheie în cadrul fecundării, care ajută la asigurarea faptului că organismul nu produce sarcini multiple. Cercetări similare făceau în paralel alţi doi oameni de ştiinţă, un tânăr evreu refugiat din Viena, pe nume Carl Djerassi, şi Frank Colton. Niciunul dintre ei nu avea în minte inventarea unei pilule contraceptive; hormonii sintetici erau noua invenţie extraordinară a momentului şi se bucurau de mare interes din partea companiilor producătoare de medicamente. Totuşi, în timp ce lucra în Mexic, Djerassi a sintetizat un medicament mult mai puternic decât progesteronul natural şi care putea fi administrat pe cale orală. Era iniţial destinat combaterii menstruaţiei foarte abundente, dar urma să fie cheia succesului pentru ceea ce în curând se va numi pur şi simplu ,,pilula”.

Pincus era deja faimos, chiar notoriu, fiind cel care fertilizase ovule de iepure într-o eprubetă, câştigându-şi astfel etichetarea drept ,,dr. Frankenstein” dată de ziare şi făcând vâlvă în comunitatea oamenilor de ştiinţă. Înainte de război, Universitatea Harvard i-a refuzat ocuparea unui post – credea Pincus, pentru că era ,,evreu, lăudăros, publicase prea timpuriu şi vorbea prea mult”. [289] A început să lucreze la noul său proiect, iar apoi, în 1952, a dat peste unul dintre cei care studiaseră progesteronul, dar tot nu în scopul împiedicării sarcinii, ci de această dată pentru a ajuta femeile care nu puteau face copii. Deşi era un catolic fervent, acest om a fost de acord să lucreze cu Pincus, ajutându-l să facă progrese până la descoperirea unui medicament administrat pe cale orală, pe care Colton şi Djerassi aveau să-l rafineze. Multe obstacole au trebuit depăşite pe parcurs, dar, după un test clinic încununat de

succes, Pincus a anunţat rezultatul obţinut la o conferinţă care a avut loc în Tokyo în 1953. Nimeni nu i-a acordat însă importanţă.

Lupta pe plan comercial pentru testarea şi producerea unui produs vandabil a durat ani întregi, dar pilula a fost în fine inaugurată pe 11 mai 1960, în calitate de metodă contraceptivă. Puţine inovaţii au avut un impact atât de mare asupra unui număr atât de însemnat de oameni. În ce măsură era mai eficientă decât alte metode contraceptive? Un studiu detaliat din 1961 a dus la concluzia că rata rateurilor în cazul folosirii prezervativelor era ridicată, 28%; în cazul diafragmelor era şi mai ridicată, ajungând la aproximativ 34%, iar al supozitoarelor vaginale, 42%. În cazul pilulei, rata eşecurilor era sub 2%. [290] Femeile au ,,votat" cu DA: în primul an de la lansarea pe piaţă, patru sute de mii de americance au luat pilula. Până în 1965, s-a estimat că un sfert dintre femeile căsătorite din Statele Unite, cu vârste care nu depăşeau patruzeci şi cinci de ani, luau pilula; până în 1984 estimările la nivel mondial erau de până la optzeci de milioane de femei. [291] Este important să ne amintim că ştiinţa modernă înseamnă colaborare, rezultate împărtăşite şi descoperiri surprinzătoare, nu un geniu solitar, care sare în pielea goală din baie strigând: ,,M-am prins!"

Şi aceasta este o poveste care se referă la capitalism. Dacă tatăl săracului Stanley McCormick nu ar fi făcut avere producând combine de recoltat cereale, Katharine nu ar fi dispus de banii necesari pentru a merge în Europa şi a importa prin contrabandă diafragme în America sau de a-l finanţa pe Pincus în cercetările sale privind pilula miraculoasă. Dacă firmele producătoare de medicamente din Statele Unite nu ar fi fost atât de doritoare de profit, ar fi luptat mai puţin pentru dezvoltarea hormonilor sintetici. Dacă America nu ar fi devenit o economie de consum bogată, ale cărei femei îşi doreau mai multă libertate şi se bucurau deja de efectul eliberator al noilor aparate

electrocasnice, adoptarea noii pilule ar fi fost mai lentă. Date fiind progresele rapide în domeniul biochimiei la acea vreme, lucrurile ar fi dus totuşi în final la acelaşi rezultat, dar în alte vremuri, când moralitatea creştină ar fi fost mai puţin influentă în viaţa americanilor. De exemplu, în anii ’30, sau chiar în prezent, pilula nu ar fi putut fi brevetată atât de uşor.

Desigur, dacă nu ar fi existat aceste două septuagenare hotărâte, lucrurile nu s-ar fi desfăşurat atunci. Una dintre ele fusese la început anarhistă cu vederi politice radicale, spera în prăbuşirea capitalismului american; cealaltă era căsătorită cu capitalismul american. Pilula avea nevoie de amândouă, de agitatorul politic care contesta gândirea convenţională şi de susţinătoarea pe plan financiar, hotărâtă şi tăcută. Acest parteneriat inedit explică într-o oarecare măsură puterea subiacentă a culturii americane, radicalismul şi energia ei.

Pilula era, din punct de vedere moral, controversată. Va fi probabil de-a pururi controversată. Mulţi oameni habotnici, în special de religie romano-catolică, se opun orice-ar fi contracepţiei, pe când alţii o învinovăţesc pentru declinul radical al moralităţii sexuale tradiţionale în anii ’60 şi ulterior. Pilula poate avea efecte secundare grave; la care se adaugă faptul că multe femei s-au supărat fiindcă au fost depuse mult mai puţine eforturi pentru descoperirea unui contraceptiv oral destinat bărbaţilor, care i-ar împiedica pe aceştia să fecundeze ovule. Orice s-ar spune, aceasta era o tehnologie cu caracter democratic, pe care oamenii au aprobat-o cumpărând-o. Datorită ei, femeile au reuşit pentru prima dată să separe într-o manieră simplă şi fiabilă plăcerea sexuală de probabilitatea unei sarcini. A devenit posibilă o altă relaţie între trup, ca zonă a plăcerii şi desfătării, şi reproducere – lucru despre care tânăra Sanger şi prietenii ei anarhişti discutaseră cu aproape şaizeci de ani în urmă. Argumentul că piaţa poate fi atât destabilizatoare pentru unii, cât şi eliberatoare pentru ceilalţi şi atât cu caracter revoluţionar, cât şi creată ca

urmare a acţiunilor de stat nu este probabil nicăieri mai bine demonstrat decât în cazul pilulei.

UN RĂZBOI AL IMPERIILOR

Primul Război Mondial fusese un război tribal european, în care au fost atrase şi alte continente, precum şi oameni care aparţineau în principal imperiilor Europei. Canadienii, australienii, neo-zeelandezii, indienii şi sud-africanii au răspuns apelului Imperiului Britanic. Încercarea Germaniei de a organiza rapid jihadul împotriva britanicilor în Orientul Mijlociu a ajutat la atragerea în conflict a Imperiului Otoman, care era în curs de destrămare, şi a arabilor. America a intrat de asemenea în război, după cum am văzut, deoarece propria ei securitate părea ameninţată atât de submarinele germane, cât şi de intrigile mexicanilor. Dominaţia ţărilor Europei era încă atât de puternică pe plan mondial încât în momentul în care au intrat în conflict, s-a dat alarma aproape pe toată planeta.

Al Doilea Război Mondial a respectat acelaşi tipar – unii istorici l-au descris ca fiind a doua jumătate a unui singur conflict. Şi acesta a început în Europa şi a atras apoi o mare parte a globului. În acest caz era însă o diferenţă-cheie. Victoria timpurie a nemţilor pe continentul european a umilit puterile europene încă neatacate, le-a şubrezit imperiile şi a răspândit războiul în Asia. A dat unui nou imperiu, cel japonez, ocazia să smulgă vechile colonii din jurul Pacificului; însemna de asemenea că japonezii, aflaţi deja în război cu China, erau obligaţi să intre în conflict cu America. Primele victorii ale nemţilor aveau şi un alt efect: l-au convins pe Hitler că este într-adevăr un geniu militar şi l-au încurajat să continue să-şi înfăptuiască visul iniţial, şi anume cel de a invada Uniunea Sovietică. Aceasta a avut efectul pervers de a determina Statele Unite şi vechile puteri imperiale europene, mai presus de toate Marea Britanie, să se alieze cu cel mai crunt duşman politic al lor.

Astfel, deşi Al Doilea Război Mondial este uneori considerat ultimul mare război ideologic, o bătălie pentru ,,salvarea

democraţiei”, faptul supărător este că a fost câştigat parţial de regimul totalitarist al lui Stalin şi că nu ar fi putut fi câştigat fără aportul acestuia.

Ar fi mai corect să îl privim ca fiind ultimul mare război imperial. Japonia încerca să clădească un imperiu în China şi Manciuria, precum şi pe rămăşiţele Imperiilor Britanic şi Olandez din Extremul Orient (şi spera să anexeze India Britanică). Planul Germaniei era să creeze un imperiu german în ceea ce fusese Europa Centrală şi vestul Rusiei. Până şi Stalin, care ataca în mod constant ,,imperialismul”, se prinsese în joc. După ce abandonase ideea revoluţiei mondiale pentru ,,socialismul într-o singură ţară”, Stalin actualizase atitudinea imperială tradiţională a Rusiei. Am văzut cum pe vremea lui Ivan cel Groaznic Rusia înghiţise Kazanul şi începuse să devoreze Siberia. A urmat invadarea şi cucerirea regiunii munţilor Caucaz şi stabilirea hegemoniei ruse asupra Ucrainei, Georgiei, Ceceniei şi Mongoliei. Ruşii priveau Finlanda, statele baltice şi o mare parte din Polonia ca ,,aparţinându-i” de asemenea în mod natural; Al Doilea Război Mondial a început pe când ruşii se aflau deja în luptă cu finlandezii. Viziunea lui Stalin asupra Uniunii Republicilor Sovietice Socialiste trăda dorinţa ca Rusia să preia controlul pe cale militară asupra unei părţi cât mai mare posibil din această suprafaţă vastă. Era pregătit să dea în ultimă instanţă ordine în vederea migraţiei în masă a unor întregi populaţii, pentru a slăbi dizidenţa. Minorităţile naţionale aveau un statut inferior, abia deghizat de un văl folcloric al armoniei; mai târziu s-a spus că în URSS ,,minorităţile dansează”.

În cele din urmă, intrarea forţată în război a Statelor Unite după atacul de la Pearl Harbor din 7 decembrie 1941 a dus la situaţia în care America a dominat jumătate din lume prin intermediul unui imperiu virtual, nu al corpurilor de gardă şi al guvernatorilor, ci al puterii armelor nucleare, al războaielor purtate prin terţi, al mărfurilor şi finanţelor. Americanii au ajuns în final să fie o prezenţă militară permanentă, care se întindea din Japonia până în vestul Europei. Extrem de implicaţi în politicile din America de

Sud, americanii aveau flote mari, care au înlocuit rapid Marina Regală Britanică în rolul de gardieni ai influenţei occidentale. În continuare extrem de ostil faţă de ,,vechile imperii" ale Europei, succesul american în război va fi urmat de o proliferare dramatică a afacerilor americane şi de apariţia dolarului ca monedă de cea mai mare importanţă în lume. Toate acestea erau veşti bune pentru cei care respirau liber sub scutul Statelor Unite, salvaţi de viziunea comunisto-imperială. Ceilalţi le-au considerat însă momentul pierderii inocenţei, când republica americană s-a transformat în imperiul american.

De la început, era clar că ideologia va ocupa locul al doilea, după interesul propriu naţional. Pactul dintre nazişti şi sovietici, din august 1939, a pecetluit soarta Poloniei, care a fost invadată şi împărţită chiar în următoarea lună. Începând de atunci şi până la sfârşitul lui 1941, pentru o perioadă de aproape doi ani şi jumătate, Statele Unite au reuşit să evite intrarea în război. Totuşi, pentru aproape doi ani, până la invadarea surprinzătoare (pentru Stalin) a URSS prin Operaţiunea Barbarossa în iunie 1941, sovieticii şi naziştii aveau o colaborare incomodă. După cum ne reaminteşte istoricul militar Max Hastings, această colaborare le-a permis armatelor lui Hitler să beneficieze de un ajutor material uriaş din partea Uniunii Sovietice: ,,Trenuri cu provizii au continuat să se îndrepte spre vest până ,,în clipa" invaziei; Forţele Aeriene Germane – Luftwaffe – erau în mare măsură alimentate de petrolul sovietic; submarinele din Marina Militară – *Kriegsmarine* – aveau acces la avantajele oferite de porturile ruseşti." [292]

Prin urmare, din 1939 până în 1941 războiul s-a purtat pe o suprafaţă relativ restrânsă. Era în principal un duel între vechii duşmani din Marele Război, britanicii şi francezii pe de o parte şi germanii pe de alta; dar de această dată francezii fuseseră făcuţi praf. Dacă Hitler ar fi fost capabil să invadeze în 1940 Marea Britanie sau dacă ar fi găsit o altă cale de a-i forţa pe britanici să ceară pace, războiul s-ar fi încheiat aici.

Dacă lucrurile s-ar fi desfăşurat astfel, în prezent am fi mai puţin dominaţi de America, iar Rusia sovietică ar fi rămas în esenţă între vechile ei graniţe. Nu toată Europa ar fi ajuns sub controlul direct al Germaniei. Generalul Franco al Spaniei refuzase o alianţă militară de mare anvergură cu Hitler, ceea ce, dat fiind ajutorul pe care-l primise în timpul Războiului Civil din Spania, părea o atitudine precaută care friza ingratitudinea. Italia lui Mussolini era aliată cu Germania, dar nu era o copie identică a acesteia. Suedia, Elveţia şi Irlanda rămăseseră neutre. Grecia, România, Ungaria şi Iugoslavia ar fi rămas neatinse de lupte. Ar fi murit la fel de mulţi evrei? Ar fi rămas oraşe precum Londra, Hamburg, Dresda şi Coventry intacte? În afara Europei, dacă britanicii ar fi cerut pacea, acest fapt ar fi dus probabil la rapida prăbuşire a Imperiului Britanic. Churchill era de această părere. India putea foarte bine să ajungă sub control japonez. Cu atitudinea lor izolaţionistă, Statele Unite nu ar fi inventat probabil atât de rapid bomba atomică, deoarece pentru realizarea acesteia s-ar fi bazat pe oamenii de ştiinţă britanici şi pe emigranţi evrei, precum şi pe efortul industrial uriaş necesar pentru a-i învinge pe oamenii de ştiinţă ai lui Hitler.

Asemenea gânduri aparţin însă romancierilor care fac speculaţii, însă, deoarece liderul britanic a refuzat să ceară pace, Marea Britanie s-a apărat cu succes de invazia nemţilor şi pentru că gândirea lui Hitler, modul în care construise Germania nazistă şi, în ultimă instanţă, personalitatea sa au făcut ca atacarea Uniunii Sovietice să fie inevitabilă. Universal său retoric se baza pe conflictul între germanism şi bolşevismul evreu, iar oferta sa către poporul german era un nou mare imperiu, care-i va face bogaţi şi protejaţi, iar acesta putea fi obţinut doar în urma prăbuşirii Uniunii Sovietice. Ar fi fost mai bine pentru el să-l umilească mai întâi pe Churchill învingându-l, dar în final tot ar fi trebuit să se îndrepte împotriva Moscovei. Citind *Mein Kampf*, se putea vedea deja la orizont Operaţiunea Barbarossa.

Faptul că britanicii au înfrânt Luftwaffe la sfârşitul verii şi în toamna lui 1940, poveste arthuriană sau shakespeariană, devenită aproape mitică pentru britanicii din epoca modernă, a însemnat mai mult decât simpla rezistenţă în faţa invaziei. A însemnat că, la intrarea în război, Statele Unite puteau reprezenta o adevărată ameninţare şi pentru Germania, nu doar pentru Japonia. Roosevelt evitase războiul şi recursese la subterfugii, încercând să susţină Marea Britanie trimiţându-i ajutoare şi distrugătoare vechi, în timp ce liniştea opinia publică americană, încă ostilă războiului. Deşi mulţi americani au fost impresionaţi de veştile despre bravii londonezi în timpul Blitzkrieg-ului, ideea de a plonja într-un nou război mondial pentru a salva Imperiul Britanic nu se bucura de popularitate în rândurile lor.

În orice caz, Germania nu era cel mai vădit inamic. Războiul pornit de Japonia împotriva Chinei făcuse din militarişti de la Tokyo cele mai nesuferite personaje în ochii celor de la Washington. Japonia încercase să atace din scurt Siberia, dar fusese respinsă de către ruşi. Înaltul comandament al Japoniei era de părere acum că embargoul petrolier american impunea îndreptarea Japoniei spre sud, cu scopul de a crea prin cuceriri un imperiu suficient de mare în Pacific pentru a-i asigura protecţia împotriva Statelor Unite. Ideea că Japonia ar fi putut cuceri efectiv Statele Unite, care erau de mărimea unui continent, a fost desigur întotdeauna absurdă, dar conducătorii ţării credeau în continuare că succese militare suficient de dramatice i-ar fi intimidat pe cei de la Washington şi i-ar fi făcut să-şi dorească o pace grabnică. La fel ca majoritatea observatorilor, şi Tokyo pornea de la presupunerea că Hitler urma să obţină victoria în Europa.

În consecinţă, e logic să presupunem că un atac de tipul celui de la Pearl Harbor era inevitabil. Succesul devastator al asaltului bombardierelor torpiloare asupra flotei Statelor Unite din Pacific, care a dus la scufundarea a patru cuirasate şi a multor altor vase, era, la nivel tehnic şi operaţional, o lovitură militară genială. Cu siguranţă i-a

ţinut pe americani în porturi, în timp ce armatele japoneze străbăteau în voie sud-estul Asiei. Pe de altă parte, era de asemenea o dovadă de prostie strategică. A arătat cât de puţin înţelegeau America politicienii şi şefii armatei de la Tokyo. Au adus războiul mondial în Pacific şi au făcut înfrângerea finală a Japoniei inevitabilă. În plus, deoarece Marea Britanie rezista în continuare, era mai departe legată de Statele Unite prin ancora de salvare întinsă peste Atlantic şi era susţinută în continuare de formidabilele resurse ale imperiului ei, toate acestea au făcut plauzibilă intrarea Statelor Unite în război împotriva lui Hitler, fapt care nu era cert în ziua de dinaintea atacului dat de avioanele de război japoneze.

Unii lideri au înţeles instantaneu acest lucru. Churchill i-a telefonat lui Roosevelt pentru a-i confirma atacul. Preşedintele Statelor Unite i-a spus că ,,acum suntem cu toţii în aceeaşi barcă", iar Churchill a înregistrat mai târziu reacţia sa emoţională viscerală: ,,Ştim, în sfârşit, că vom învinge." Interesant este faptul că Hitler a interpretat total greşit evenimentul, încântat fiind de faptul că Japonia era acum categoric de partea Germaniei: ,,Nu putem pierde în niciun caz războiul. Acum avem un aliat care nu a fost cucerit de 3 000 de ani încoace." [293] În ce-i priveşte pe americani, intrarea lor în război nu a făcut altceva decât să confirme convingerea lui Hitler că Germania se confrunta cu pericolul unui complot evreiesc mondial.

Istoria celui de-Al Doilea Război Mondial este, desigur, istoria bătăliilor, liderilor şi strategiilor acestora, avioanelor, tancurilor şi armatelor. Poate fi relatată prin enumerarea mai multor locuri cu renume, care vor continua să stârnească discuţii pentru multă vreme de acum încolo: Varşovia, Dunkerque, El Alamein, Stalingrad, Kursk, Singapore, Midway, Okinawa, Nagasaki. Cuprinde ,,bătălii" care în vremurile de demult ar fi reprezentat războaie întregi: Bătălia Angliei, Bătălia Atlanticului, Bătălia Pacificului. Primele generaţii de istorici şi memorialişti postbelici au pus accentul pe rolul titanic al unor lideri precum Churchill, Hitler, Roosevelt, Eisenhower, Rommel,

Tojo şi Jukov şi s-au concentrat puternic asupra armamentului folosit, a avioanelor de vânătoare şi bombardierelor, a cuirasatelor şi tancurilor, rachetelor şi radarului. Aceştia au fost urmaţi de istorici care au pus accentul mai mult asupra măcelăririi civililor şi distrugerii oraşelor, precum şi asupra erorilor de gândire.

Învăţămintele trase în urma acestui conflict care a ucis aproximativ şapte milioane de oameni (mai mult de două treimi dintre ei fiind civili, iar restul soldaţi) au fost diverse. Pentru ruşi, care au avut cele mai însemnate pierderi atât din numărul total de victime, cât şi ca raport procentual din populaţia Uniunii Sovietice, acesta este Marele Război Patriotic. La acea vreme părea răzbunarea lui Stalin (în pofida şovăielilor sale de la începutul războiului) şi a Armatei Roşii, a cărei victorie asupra răului suprem, nazismul, îi implica şi pe alţi câţiva. Pentru americani, era Războiul pentru Salvarea Democraţiei, care instaura morala şi hegemonia fizică a statului lor. Pentru evrei (şi mulţi ne-evrei) era Shoah, sau Holocaustul, eşecul etic suprem al civilizaţiei europene, a cărui consecinţă a fost apariţia statului modern Israel. Pentru mulţi arabi a fost războiul care i-a convins pe europeni să le fure pământul şi să-l dea evreilor, făcându-i pe arabi să plătească pentru vina europenilor. Pentru nemţi a fost consecinţa perioadei lor de nebunie, iar pentru britanici momentul lor de ,,rezistenţă solitară", care face să fie trecute cu vederea oricare dintre episoadele mai dubioase din vremea imperiului sau situaţiile militare diametral opuse.

Şi aşa mai departe. Majoritatea oamenilor au învăţat lecţii simple, aşa cum avem nevoie cei mai mulţi dintre noi. Totuşi, pe măsură ce trece timpul şi privim lucrurile într-o altă lumină, multe dintre primele lecţii sunt revizuite. Enorma listă a ,,ruşilor" morţi în luptă a inclus un număr mare de victime din Ucraina, Polonia şi a unor victime care nu erau de etnie rusă; iar mulţi dintre aceştia au fost ucişi chiar de ruşi. Determinarea postbelică stalinistă cu care a fost minimalizată oroarea extraordinară a ceea ce s-a întâmplat cu comunitatea evreiască europeană – ,,Nu-i

separaţi pe cei dispăruţi” – a redus un adevăr cumplit la o autosuficienţă patriotică. Mai mult, foametea şi deportările în masă provocate în mod deliberat în interiorul URSS înainte de 1939 a devastat teritorii întinse, care au fost ulterior mai vulnerabile la jaful făcut de nemţi.

Hitler intenţiona pur şi simplu să depopuleze zone vaste, situate între Marea Neagră şi Marea Baltică, pentru coloniştii germani, dar modul în care a tratat Stalin aceeaşi zonă, un ,,grânar” devastat pentru a alimenta oraşe sovietice, i-a pavat lui Hitler drumul. Un studiu excelent de dată recentă, intitulat *Bloodlands* şi scris de Timothy Snyder, începe simplu: ,,În mijlocul Europei, în mijlocul secolului XX, regimurile nazist şi sovietic au ucis aproximativ paisprezece milioane de oameni. Locul unde au murit aceste victime, pământurile însângerate, se întind din centrul Poloniei până în vestul Rusiei, Ucraina, Belarus şi Statele Baltice.” Aceştia au murit între 1933 şi 1945 şi, deşi aproximativ jumătate dintre soldaţii care au murit în Al Doilea Război Mondial au pierit în acelaşi spaţiu, ,,niciuna dintre cele paisprezece milioane de victime nu a fost soldat combatant. Majoritatea erau femei, copii şi vârstnici; niciunul nu era înarmat; mulţi fuseseră deposedaţi de proprietăţi, inclusiv de haine.” Dintre cele paisprezece milioane de oameni, aproximativ două treimi au fost ucişi de nazişti, iar o treime au fost supuşi purificării etnice staliniste.

Luaţi în calcul de asemenea îndelungata perioadă în care Uniunea Sovietică şi Germania nazistă au conlucrat, împărţindu-şi Polonia şi provocând izbucnirea războiului, şi uriaşul ajutor material dat Armatei Roşii de britanici şi americani în urma invaziei începute de Hitler şi atunci povestea Marelui Război Patriotic va deveni mai complexă. Cel mai mare eşec moral al Germaniei naziste antebelice a fost nu prăbuşirea democraţiei, ci campania de dezumanizare a evreilor, de pervertire a gândirii şi denaturare a empatiei într-o manieră atât de drastică a poporului german, încât cetăţenii evrei au devenit foarte uşor de ucis. Dacă studiaţi însă campania dusă de Lenin, iar

apoi de Stalin pentru a reduce fermierii mai prosperi, kulacii, la statutul de detestabili inamici ai poporului, nu se observă similitudinea situaţiilor?

Kulacii, la fel ca evreii, au fost descrişi drept fiinţe grosolane, înfumurate, ridicole. La fel ca soldaţii germani, comisarii bolşevici au considerat că este foarte uşor să ucidă kulaci şi să-i incite pe alţii să li se alăture. Totul a început de la ura bolşevicilor faţă de ţărănimea ignorantă. Prin accentul pus asupra unui ,,război nemilos" destinat să ,,distrugă" inamicul şi asupra celebrării terorii, limbajul lui Lenin şi al apropiaţilor săi nu era foarte diferit de tonul lui Hitler de la aceeaşi vreme. Până la începutul anilor '30 sub conducerea lui Stalin, ura faţă de kulaci fusese răspândită prin afişe şi campanii. Comportamentul Brigăzilor Roşii care pustiau regiunile rurale în căutarea grânelor şi a celor care le depozitau se aseamănă teribil cu comportamentul ulterior al soldaţilor germani: ,,Ei vor urina în butoaiele cu murături, le vor ordona ţăranilor înfometaţi să boxeze unul cu altul pentru distracţia soldaţilor, îi vor sili să meargă în patru labe şi să latre sau îi vor forţa să îngenuncheze în noroi şi să se milogească." [294] Au apărut apoi violurile în masă şi inaniţia. Canibalismul era răspândit pe scară largă. Aceleaşi umilinţe la care au fost supuşi evreii şi dezumanizarea lor ritualică de către nemţi vor fi exercitate de aceştia la sosirea în Rusia, un deceniu mai târziu.

Evreii din Germania erau relativ puţini până în 1939, iar vasta lor majoritate nu a murit în Germania, ci în teritoriile ocupate de la est. Deşi aveau să moară şase milioane de evrei, ,,planul de înfometare" al lui Hitler pentru acea regiune urmărea uciderea altor treizeci până la patruzeci de milioane de ne-evrei prin înfometare, pentru a elibera terenul în vederea ocupării lui de către invadatori. Înainte de Shoah, ruşii uciseseră o mare parte din inteligheţia şi conducerea profesionistă a Poloniei, precum şi mulţi dintre ţăranii mai luminaţi şi mai ambiţioşi din Ucraina.

După începerea războiului, atât armata rusă cât şi cea germană, conduse cu o uimitoare ferocitate, au practicat violurile în masă şi uciderea civililor din teritoriile inamice, precum şi uciderea prizonierilor de război. În decursul primei faze a Operaţiunii Barbarossa, numărul prizonierilor de război sovietici ucişi este egal cu cel al prizonierilor de război britanici şi americani ucişi pe parcursul întregului război. [295] Ruşii le vor plăti nemţilor cu aceeaşi monedă, prin violuri şi crime în masă comise pe drumul spre Berlin. Violenţele nu s-au limitat doar cele îndreptate de o naţiune împotriva alteia. Se bănuieşte că pentru laşitate sau dezertare au fost ucişi de propriii lor ofiţeri aproximativ trei sute de mii de soldaţi; mai mulţi decât totalul soldaţilor britanici ucişi în Al Doilea Război Mondial. [296]

Marele Război Patriotic a fost de asemenea un triumf al voinţei umane, observabil în cursul perioadelor eroice ale asedierii Leningradului şi Stalingradului, precum şi al suferinţelor la care au răbdat cu stoicism milioane de soldaţi. În final, Rusia lui Stalin avea mai multe fabrici de armament situate în extremitatea estică a ţării, în afara teritoriului ocupat de nemţi, capabile să scoată pe bandă rulantă mult mai mult echipament de luptă, mai mulţi bărbaţi şi mai mult pământ. Armata Roşie a fost mai numeroasă decât forţele armate germane, pe care le-a copleşit cu blindate şi avioane. ,,Marele Război Patriotic” i-a lăsat însă de asemenea învingătorului drept moştenire o societate posomorâtă, temătoare, nedezvoltată şi fundamental pesimistă. Sovieticii vor încheia războiul conducând propriul lor imperiu european înrobit şi ameninţând cu anihilarea nucleară mondială, dar incapabili să construiască o societate decentă.

Experienţa americană a războiului a fost mult mai uşoară. Războiul a produs pe plan intern o explozie industrială enormă, care a crescut standardul de viaţă şi a pus Statele Unite pe drumul clar către dominarea pieţei mondiale, eră care ia sfârşit abia acum. Au murit mult mai puţini americani, atât în cifre absolute, cât şi în procente: aproximativ 417 000 în total, faţă de 5,7 milioane de victime

sovietice, respectiv 2,5% din populaţia Statelor Unite de la nivelul anului 1939, în comparaţie cu aproximativ 25% în cazul URSS (sau al Japoniei). Hastings arată că 17 000 de americani şi-au pierduit membrele în luptă, dar 100 000 au suferit amputări ca urmare a accidentelor industriale în ţară. [297] Statele Unite au luptat din ce în ce mai bine, din ce în ce mai tenace şi beneficiind de progrese tehnologice extraordinare, dar au luptat în ţările altor popoare. Acest război care nu a ajuns cu adevărat la civilii americani a rămas în memoria americanilor datorită simplităţii sale morale, ca fiind ,,războiul în scopul binelui". Totuşi America nu ar fi învins în războiul binelui fără aliatul ei, Rusia Sovietică, nici fără supravieţuirea unei alte anateme a politicienilor americani, Imperiul Britanic.

Războiul Americii a fost dominat de trei evenimente. Primul a fost înfrângerea nemiloasă a japonezilor în Pacific, cea mai hotărâtoare fiind bătălia de la Midway din iunie 1942, când flotele şi forţele aeriene americane au început să distrugă pe mare poziţiile cucerite de baionetele şi infanteria japoneză pe uscat. Aceasta s-a încheiat cu lansarea bombei atomice şi ocuparea Japoniei. Al doilea, la care au participat şi forţele britanice, a fost înfrângerea lentă şi sângeroasă repurtată de convoaiele şi avioanele cu rază lungă de acţiune împotriva submarinelor germane din Atlantic, permiţând astfel întărirea Marii Britanii şi aprovizionarea URSS-ului. Acestea au dus la rândul lor la al treilea mare eveniment, invadarea din 1944 a Franţei de către forţele reunite ale Statelor Unite, Marii Britanii şi Canadei. Până atunci, americanii transformaseră o mare parte din sudul Angliei într-o enormă tabără militară americană, în timp ce bombardierele britanice şi americane anihilau oraşele germane. America va încheia războiul nepătată de crime de război, optimistă în privinţa viitorului democraţiei şi mai puternică decât oricând.

Pe teritoriul Statelor Unite cetăţenii japonezi erau închişi în lagăre, dar pentru mulţi viaţa şi-a continuat cursul aproape normal. Datorată cerinţelor militare, pe plan intern a avut loc o explozie industrială care şi-a pus pecetea asupra

expansiunii guvernului federal prin intermediul noului curs (New Deal) al lui Roosevelt şi asupra unei vaste expansiuni a birocraţiei de la Washington. Femeile americane au fost recrutate pentru a lucra în fabrici, oferindu-li-se ocaziile şi încrederea în forţele proprii de care nu ar fi avut parte în vreme de pace.

Experienţa britanică a războiului a fost profund ambiguă. Niciun britanic serios nu putea rata mesajul conţinut de o serie de înfrângeri timpurii. Anglia şi Franţa intraseră în război pornind de la iluzia că ar putea veni cumva, nimeni nu ştia cum, în ajutorul Poloniei. După o facinaţie tăcută la început, britanicii au fost umiliţi în Norvegia, iar apoi înfrânţi pe scară largă de Blitzkriegul german prin Franţa. Bătălia Angliei a salvat insulele de pericolul invaziei, iar Blitzul lansat de Luftwaffe asupra oraşelor britanice a generat un enorm val de solidaritate şi bravadă. Toate aceste evenimente nu puteau însă face uitate slabele rezultate obţinute de armata britanică în Grecia şi iniţial în Africa de Nord, nici umilinţa suferită în urma avansării japonezilor aproape până la graniţele Indiei, după cedarea insulei Singapore. Înfrângerea armatelor germane la El Alamein şi bombardarea din ce în ce mai sălbatică a Germaniei de către forţele aeriene britanice, care au suferit pierderi grele, precum şi invadarea cu succes a Siciliei, iar apoi a Italiei au început să le refacă britanicilor încrederea în forţele proprii.

A fost însă evident, imediat după Ziua Z, că puterea britanicilor era în curs de diminuare. În Extremul Orient, înfrângerea armatelor europene de către japonezi nu va fi uitată niciodată, iar India va ieşi din componenţa imperiului aproape imediat după încheierea războiului. Pe atunci Marea Britanie era practic falită, înglodat în datorii faţă de Statele Unite pentru echipamentul cu care luptase în război şi chiar şi pentru alimentele primite. La fel ca în cazul Franţei şi Olandei învinse, autoritatea britanică asupra altor părţi ale lumii era fatalmente slăbită. Franţa urma să îşi piardă imperiul din Indo-China şi din Africa de Nord; dar pentru Franţa, umilinţa acelei capitulări avea un aspect

pozitiv. Încă de la Revoluţia Franceză, Franţa se zbătuse între istoria ei monarhică şi mai recenta personalitate republicană seculară. După căderea statului nazist, care era clientul Franţei conservatoare cu Cartierul General la Vichy, această dispută a luat practic sfârşit.

CONTOPIREA NAŢIUNILOR

Europa a dat lumii statutul de naţiune modernă. Acesta a fost un cadou îndoielnic. Am văzut cum au progresat europenii de la organizarea în teritorii conduse de familii la dezvoltarea unei conştiinţe de sine mai puternice, ca grupuri separate pe criterii de limbă, profund coerente şi rivale. Monarhiile au lăsat loc printr-un proces lent şi dureros democraţiilor reprezentative; pentru noile naţiuni au fost inventate trecuturi mitice, împreună cu drapele cu dungi, clădiri ale parlamentului de forma unui tort de nuntă şi sisteme legislative cu caracter unitar. Acest mod de organizare a fost exportat mai întâi în America de Nord. Apoi a fost preluat de America de Sud şi de Japonia. În Africa, liniile de frontieră coloniale din secolul al XIX-lea s-au transformat în graniţe naţionale în secolul XX, pe măsură ce societăţile tribale s-au reorganizat, devenind state libere. În Orientul Mijlociu, europenii au smuls state-naţiuni din organismul în descompunere al Imperiului Otoman. Deşi în lume existau mulţi oameni care nu se considerau ca aparţinând vreunei naţiuni, sistemul european era atât de progresist încât a devenit imposibil să ne imaginăm că s-ar putea reveni la o stare de fapt anterioară. S-a închegat o lume a identităţilor şi a paşapoartelor naţionale, aparent foarte logică, prin înfiinţarea Organizaţiei Naţiunilor Unite în San Francisco, în 1945.

Însă tocmai la acel moment, când europenii ar fi putut celebra dominaţia mondială a invenţiei lor politice locale, această viitoare lume a drapelelor, graniţelor, constituţiilor şi preşedinţilor a început în schimb să reîncerce contopirea statelor-naţiuni. Motivul acestui demers era evident: naţionalismul tocmai sfâşiase Europa în bucăţi.

În special, după patru războaie moderne între francezi şi nemţi – cel Napoleonian, cel Franco-prusac şi cele două Războaie Mondiale – aceste ţări trebuiau să ajungă la o nouă înţelegere. Într-o Germanie acum divizată, naţionalismul practic dispăruse. Sub conducerea lui Charles de Gaulle, Franţa era reconstruită din punct de vedere politic: puterea personală a preşedinţilor francezi va fi mai mare decât a politicienilor din orice altă parte a Europei moderne. Franţa s-a descotorosit în curând de autocratul şi exaltatul De Gaulle, dar clasa politică mereu formidabilă a Franţei va descoperi în embrionul Uniunii Europene un nou scop naţional. Republica Federală Germania a devenit aliatul-cheie al Franţei.

Devotată unor politici financiare extrem de dure, care să garanteze imposibilitatea revenirii la inflaţia din anii Republicii de la Weimar, lipsindu-i o armată proprie şi cu o hotărâre nestrămutată de a renaşte din cenuşa lui 1945, nemţii din Republica Federală Germania, având acum capitala în micuţul oraş Bonn, au scris o poveste de succes pentru care noţiunea de ,,miracol economic" este o descriere palidă. Alte ţări europene mai mici, cum ar fi Belgia, Olanda şi Luxemburg, au format o uniune vamală, lucru pe care l-au făcut şi Franţa şi Italia. Toţi erau beneficiarii uriaşului pachet de ajutorare postbelic din partea Americii, Planul Marshall, care a revărsat alimente şi lucruri de primă necesitate pentru industrie pe continentul devastat, sau mai degrabă în zona aflată la vestul ,,Cortinei de Fier". Motivele care stau la baza acţiunilor Statelor Unite includeau nevoia de a stopa răspândirea comunismului şi de a conserva loialitatea Europei Occidentale, dar Planul Marshall era în acelaşi timp un program de o mare generozitate şi înţelepciune, care i-a permis Europei să-şi revină remarcabil de rapid după război.

Primul pas crucial antinaţional l-a constituit formarea Comunităţii Europene a Cărbunelui şi Oţelului în 1952 care, deşi cuprindea Belgia, Italia, Luxemburg şi Olanda, era în principal un mod de a integra industria grea a Franţei şi Germaniei Federale atât de puternic încât acestea pur şi

simplu să nu se mai războiască. Acest pas a fost urmat de alăturarea aceloraşi şase state membre într-o uniune comercială, intitulată Comunitatea Economică Europeană (Piaţa Comună), în 1958. Condusă de o comisie care cuprinde funcţionari de stat din statele membre, organizând cu regularitate discuţii la cel mai înalt nivel între liderii acestor state şi incluzând mai târziu un parlament, CEE a evoluat în etape, a devenit actualmente Uniune Europeană, care cuprinde douăzeci şi şapte de state. Orientarea a fost întotdeauna spre supranaţionalism, o presiune persistentă, uşoară, exercitată de sus în jos asupra independenţei naţionale. S-a trâmbiţat că Uniunea Europeană aduce o mai mare eficienţă comercială şi, în consecinţă, prosperitate, iar când Uniunea Sovietică s-a prăbuşit, statele din estul Europei s-au grăbit să adere la uniune privind-o ca girantul pieţei libere şi îmbogăţirii. Scopul real al UE era însă cel de a contopi naţiunile, desfiinţând posturile vamale naţionale, utilizând nu o armată, ci legi armonizate, standarde comune şi în final o monedă unică, euro, scop vizat încă din 1969, dar neatins până în 2002.

Toate acestea demersuri aveau un substrat profund politic, dar nu era vorba despre politica pe care europenii o cunoscuseră până atunci. Era în mod deliberat alternativa fără haz a anilor interbelici plini de viaţă ai Europei, cu guvernele socialiste trecătoare, fronturile comuniste finanţate de soviete şi strania strălucire a fascismului. ,,Europa” – cu propriul ei steag, propria stemă, ajutoare şi politici externe şi bancă centrală – nu e nici ţară, nici imperiu. Dacă o considerăm o singură economie, este cea mai mare din lume, depăşind cu puţin Statele Unite, dar nu are forţe militare şi niciun lider adevărat – niciun preşedinte vizibil în politica externă. Bogată, agitată, vegetariană, temută doar de naţionalişti, UE este de asemenea suficient de admirată pentru a fi copiată, într-o formă mai diluată, de locuitorii din America de Sud şi din Africa. Totuşi nu a reuşit să-şi convingă propriii oameni că este cu adevărat democractică. Şi nici nu este. O democraţie a depins întotdeauna de simţul apartenenţei

reale, era fundamentată în principal pe limba şi istoria comună; statele-naţiune ale Europei se bucură în continuare de prea multă susţinere locală pentru ca locuitorii acestora să se considere mai întâi de toate europeni, şi abia în al doilea rând francezi sau greci sau englezi. Criza economică a lovit statele membre, care folosesc moneda euro, în perioada 2010–2012, scoţând la iveală în mod dramatic tensiunile interne.

Politica a continuat, desigur, în statele europene. Nemţii de stânga din Republica Federală Germania au abandonat marxismul pentru o democraţie socială moderată, care a devenit de asemena populară în Scandinavia. În unele ţări, în special în Franţa şi Italia, comuniştii susţinuţi de la Moscova au luptat serios să ajungă la putere, dar au fost daţi la o parte de partidele capitaliste, în general social-democrate sau catolice. În Italia, comuniştii au rupt mai târziu legăturile cu Moscova şi şi-au dezvoltat forma proprie de ,,eurocomunism", dar nu au învins niciodată partidele de centru susţinute de americani, care, deşi sunt corupte, au oferit ţării creştere economică şi populaţiei vremuri bune. Spania lui Franco şi Portugalia de după dictatura lui Salazar şi Caetano au reuşit să-şi lepede identităţile cvasifasciste şi să îmbrăţişeze principalele curente politice. În Marea Britanie, un guvern socialist i-a îndepărtat de la putere pe conservatorii lui Churchill şi a continuat crearea unui stat al bunăstării mai eficient decât înainte; dar a pierdut puterea în 1951, după care Marea Britanie a avut parte de asemenea de o perioadă îndelungată de guverne de centru-dreapta. Franţa, Marea Britanie, Belgia şi Portugalia au cheltuit multă energie politică luptându-se cu problemele decolonizării – adesea o goană care abia dacă a meritat efortul.

Războiul, care a început într-o Europă dominată de dictatori şi s-a transformat într-un război al imperiilor, a avut drept urmare o Europă a comitetelor, care a reuşit să depăşească etapa cu stângăcie, fără eroi politici şi fără imperiu. Criticii britanici ai proiectului unificării europene, referindu-se la capitala sa politică, Bruxelles, vorbeau despre ,,imperiul

belgian”, dar aceasta era cel puţin în parte o glumă. Dacă ar fi fost un imperiu, era unul ale cărui colonii intraseră voluntar, chiar cu entuziasm, sub umbrela sa, şi al cărui impact asupra restului lumii era minimal. Influenţa mondială a fost în orice caz un capitol la care europenii din perioada postbelică au suferit un regres. Din punct de vedere cultural şi în ce priveşte atitudinile ei vizavi de afaceri, Europa a devenit un discipol al Statelor Unite. În alte condiţii, Statele Unite s-ar fi ridicat de asemenea categoric pentru a domina Europa, dar războiul accelerase lucrurile în mod dramatic. America îşi dezvoltase un aparat de stat grandios, mai întâi ca reacţie la Marele Crah Bancar, iar apoi, în decursul războiului, primise un rol mondial pe care cu numai şapte ani în urmă mulţi americani l-ar fi privit cu neîncredere şi alarmaţi. Aceasta era însă consecinţa inevitabilă a noii arme a Americii.

ORAŞUL-FANTOMĂ

În auditoriul unui mic oraş construit în grabă pentru aproximativ şase mii de oameni în podişul deşertic din New Mexico, un bărbat înalt, greoi, care avea puţin peste patruzeci de ani, îşi croia drum prin mulţime. Era după-amiaza zilei de 6 august 1945. Bărbatul a urcat pe scenă, după care s-a întors şi a privit în jos. S-a oprit. Apoi şi-a ridicat mâinile împreunate deasupra capului, în stilul tradiţional prin care boxerii marchează victoria, cu o lovitură de pumn în aer. S-au ridicat ovaţii răzleţe. I-a spus mulţimii că e mândru de ceea ce au realizat împreună. Mai târziu, oamenii s-au dispersat pentru a serba succesul; dar unii nu prea aveau chef de petrecere. Doar se învârteau de colo colo şi discutau despre ceea ce realizaseră.

Bărbatul era Robert Oppenheimer. Oraşul era Los Alamos. Mulţimea era alcătuită din oamenii, savanţii, soldaţii şi ajutoarele care realizaseră prima bombă atomică din lume. Succesul obţinut cu câteva ore mai devreme era moartea prin incinerare, iradiere şi dărâmăturile rămase în urma morţii a şaptezeci de mii de civili japonezi din oraşul Hiroshima. Lista completă a victimelor va creşte rapid până

la aproximativ două sute de mii din cauza înmulţirii cazurilor de cancer şi altor efecte rezultate în urma lansării bombei.

Oppenheimer, directorul ,,Proiectului Manhattan", care produsese bomba, era un eclectic cultivat: un exemplu perfect de întreţesere a istoriei europene şi americane din secolul XX. Făcea parte dintre primii oponenţi ai fascismului, care ajunsese chiar să dea bani comuniştilor pentru a ajuta cauza antifascistă în Războiul Civil din Spania. Mai târziu urma să fie acuzat că este membru plătit al Partidului Comunist, lucru pe care l-a negat. Ura lui era îndreptată foarte clar împotriva lui Hitler. Adresându-se mulţimii în acea zi la Los Alamos, a spus că îi părea rău doar de faptul că America nu realizase bomba destul de devreme pentru a o folosi împotriva nemţilor. (Hitler se sinucisese cu trei luni în urmă, pe 30 aprilie, iar capitularea Germaniei fusese semnată pe 9 mai.) Echipa lui Oppenheimer era plină de europeni, refugiaţi din Europa nazistă sau pur şi simplu savanţi dedicaţi profund ideii că democraţiile, nu dictaturile, vor fi primele care vor avea ,,bomba".

J. Robert Oppenheimer era evreu german, cel puţin ca origini, deşi bogata sa familie din New York nu era interesată de tradiţiile şi religia iudaice. A crescut într-o familie hiperintelectualistă, liberală, care deţinea tablouri de Van Gogh, Renoir şi Picasso pe pereţi, iubea muzica lui Beethoven, învăţa latina şi greaca şi călătorea în Europa. Erau membri ai Societăţii Culturale Etice, o organizaţie evreiască seculară, care punea accentul pe lucrul bine făcut şi pe umanitarism. În tinereţe, atras de domeniul fizicii, Oppenheimer îl va idolatriza pe tânărul fizician Niels Bohr, apoi va merge să studieze fizica şi matematica la Cambridge. În Europa va lua legătura cu câteva dintre cele mai extraordinare minţi din domeniul fizicii teoretice, în cea mai extraordinară perioadă a acesteia: danezul Bohr, englezul Paul Dirac, neamţul Werner Heisenberg, austriacul Wolfgang Pauli, italianul Enrico Fermi şi evreul-neamţ Max Born. Va studia la Göttingen, din Saxonia, şi la Zürich.

Totuşi Oppenheimer era de asemenea profund american, iar povestea sa este un exemplu ilustrativ al mutării puterii din Europa în Statele Unite. Agreând în mod deosebit zonele rurale din New Mexico şi California, la mijlocul anilor ’30 se stabilise la Berkeley, California, şi preda la California Institute of Technology. Deşi locuia pe coasta de vest a Statelor Unite, e cert că nu era desprins de evenimentele din Europa. Refugiaţi evrei din Germania, socialişti şi comunişti promoscoviţi făceau parte din societatea în care se învârtea. Dezbateri referitoare la natura stalinismului, de la măsurile care puteau fi luate în privinţa lui Hitler, la eşecul democraţiilor şi până la intervenţia în războiul din Spania izbucneau pe terasele care se ridicau deasupra grădinilor din San Francisco şi continuau în timpul curselor de cai. Marele Crah Bancar, urmat de New Deal-ul lui Roosevelt îi radicalizase pe mulţi locuitori ai Californiei, iar Oppenheimer nu făcea notă discordantă, cochetând cu gândirea comunistă şi cu diferitele organizaţii de faţadă. Citea lucrarea propagandistă semnată de Sidney şi Beatrice Webb, privind gloria vieţii sub conducerea lui Stalin, intitulată *Soviet Communism: A New Civilisation?*

Aceasta era latura politică a lumii lui Oppenheimer, care-l va băga în bucluc după război, când teama Statelor Unite privind infiltraţii ,,roşii” era la cote maxime. Era însă doar o parte a vieţii sale, categoric mai neînsemnată decât cea care l-a transformat în conducătorul Proiectului Manhattan. Un pasionat intelectual, care ,,înfuleca” informaţii din multe domenii, Oppenheimer lucra la orice, de la pozitron la stelele neutronice şi la găurile negre. A obţinut rezultate remarcabile în mecanica cuantică şi în colapsul gravitaţional şi avusese ghinionul să rateze un Premiu Nobel.

Cu mult înainte de război, în urma cercetării structurii atomilor, devenise clar că era posibil, cel puţin teoretic, ca în urma fisiunii nucleare şi producerii unei reacţii nucleare în lanţ să se elibereze cantităţi enorme de energie – o explozie uriaşă. Albert Einstein semnase o scrisoare adresată lui Roosevelt, avertizându-l în privinţa pericolului

reprezentat de o asemenea armă nouă. Propunea ca preşedintele Americii să ordone stocarea uraniului (cea mai probabilă materie primă pentru o asemenea bombă, datorită structurii sale atomice specifice) şi să urgenteze cercetările. După ce doi savanţi emigranţi germani din Birmingham au obţinut rezultate matematice, dovedind că ar fi posibilă producerea reacţiei dacă s-ar folosi o cantitate de uraniu sau plutoniu suficient de mică pentru a fi transportată într-un avion, Statele Unite au început să ia ideea în serios.

Proiectul secret care avea să fie primul de realizare a unei bombe atomice a fost aprobat de Roosevelt în octombrie 1941 şi accelerat după atacul de la Pearl Harbor din decembrie. În vara lui 1942 o echipă care-l cuprindea pe Oppenheimer trăgea concluzia că o bombă bazată pe fisiunea nucleară putea fi construită. Desfăşurarea unui asemenea fenomen era încă prea puţin cunoscută; la un moment dat exista o îngrijorare reală în privinţa faptului că o asemenea bombă ar putea aprinde atmosfera Pământului, în compoziţia căreia intră hidrogenul, punând capăt întregii vieţi de pe planetă. Deşi proiectul era sub controlul ferm al armatei Statelor Unite, charismaticul Oppenheimer a fost desemnat în final să se ocupe de latura ştiinţifică şi cea tehnică a proiectului. A fost o alegere inspirată. El a propus ca loc de realizare a proiectului Los Alamos, o parte îndepărtată şi frumoasă din New Mexico, pe care o ştia bine pentru că se plimbase şi călărise în acea zonă. Minereul de uraniu era adus din Congoul belgian, iar oamenii de ştiinţă care lucrau la acest proiect erau adunaţi de pe tot teritoriul Statelor Unite şi din Marea Britanie.

Agenţii de informaţii ai Statelor Unite erau extrem de îngrijoraţi în privinţa presupuselor simpatii comuniste ale lui Oppenheimer, temeri care nu au fost nicidecum domolite când acesta a propus ca Statele Unite să împărtăşească informaţiile dobândite cu Stalin. Nu era însă nicio îndoială că Oppenheimer şi cea mai mare parte a echipei sale erau obsedaţi de importanţa de a lucra rapid şi se temeau cu adevărat că nemţii, sub conducerea vechiului prieten al lui

Oppenheimer, Heisenberg, ar putea realiza primii bomba. Sumele enorme de bani, infrastructura, testele, disputele dintre savanţii aflaţi în concurenţă au produs acel val de creativitate pe care şi-l dorea Oppenheimer. Devenise din ce în ce mai clar că Germania nazistă este incapabilă să răspundă cu o armă nucleară utilizabilă. Avându-l alături pe Bohr – danezul fugise prin Suedia în Anglia chiar de sub nasul Gestapoului – Oppenheimer susţinea că bomba americană trebuie folosită neapărat. Ar putea pune capăt tuturor războaielor, dar în acest scop trebuie văzut în toată lumea efectul ei. [298]

Pentru că Germania era pe punctul să se prăbuşească, ţinta ar fi trebuit să fie Japonia. Unii savanţi, cum ar fi maghiarul Leo Szilard, primul care studiase în anii ’30 temeinic reacţiile nucleare în lanţ, s-au opus frenetic folosirii bombei împotriva civililor japonezi, afirmând că ar declanşa o cursă mortală a înarmării cu Rusia. Roosevelt murise recent, iar noul preşedinte, Harry Truman, a ignorat punctul de vedere al acestuia. E posibil ca Truman şi echipa sa să fi dorit ca bomba să fie utilizată înainte ca Japonia să aibă ocazia să ceară pace, eventual folosindu-l pe Stalin ca intermediar. URSS abia intra în colimator ca nou inamic mondial al Americii şi ar fi fost convenabil ca Stalin să vadă de ce sunt capabile Statele Unite.

Oppenheimer a fost de acord cu Truman în această privinţă şi a participat la discuţii detaliate referitoare la ,,colosalul” impact vizual al bombei, necesitatea ca aceasta să ucidă un număr foarte mare de persoane şi înălţimea exactă la care ar trebui să aibă loc explozia pentru ca impactul să fie maxim. Nu trebuia detonată prea sus în aer, sau prin nori, în ploaie sau ceaţă, ,,pentru că ţinta nu va suferi la fel de multe pagube”. [299] Aceste cuvinte trebuie comparate cu faimoasa reacţie a lui Oppenheimer la detonarea cu succes a bombei de probă în locul din deşert care poartă denumirea codificată de ,,Trinity”, pe 16 iulie 1945. Mult mai târziu, el a spus că şi-a amintit cuvintele lui Vishnu din textul epic sanscrit *Bhagavad-Gita* (pe care-l studiase): ,,Sunt prefăcut în Moarte, distrugătorul lumilor.”

Alţii contestă că ar fi rostit într-adevăr aceste cuvinte atunci, deşi chiar înainte de atacul asupra Hiroshimei a spus, gândindu-se la victime: ,,Bieţii micuţi, bieţii micuţi.” [300]

Oppenheimer a fost prins într-una dintre cele mai mari capcane morale cu care s-a confruntat vreodată un om de ştiinţă. Pe de o parte, era foarte conştient de uriaşa putere a armei pe care era însărcinat să o producă. Urma să fie o forţă a binelui, dacă ar fi pus capăt războiului convenţional. În calitate de admirator al sovietelor, era însă foarte conştient că acestea vor lupta să obţină bomba cât mai rapid posibil şi că politicile viitoare ale erei nucleare erau imprevizibile. Acest om caritabil, extrem de cultivat, cu o latură spirituală deosebită, îşi dăruise toată fiinţa unei maşini destinate să ardă de vii sute de mii de oameni inocenţi. El crease primul o bombă nucleară pentru că exista cumplita posibilitate ca Hitler să aibă în curând propria sa ,,armă supremă” şi să învingă democraţiile; dar acum, singurul motiv pentru care fusese creată era că pur şi simplu trebuia utilizată.

Mai presus de orice, Oppenheimer dorea să ştie dacă bomba funcţionează. Ca orice fizician teoretician, îşi trăise viaţa intelectuală pe un plan al incitantei abstracţiuni, care doar rareori se intersecta cu lumea reală. Dacă nu ar fi fost războiul mondial şi dacă nu ar fi existat puterea industrială şi financiară a Statelor Unite, cine ar fi cheltuit banii şi ar fi depus efortul încercând să testeze o asemenea teorie? Acum avea o ocazie extrem de rară de a vedea dacă el şi restul comunităţii sale de fizicieni dăduseră lovitura. Argumentele, precum şi limbajul cu două înţelesuri pe care l-a folosit lasă impresia că nu dorea să dezbată consecinţele cu aceeaşi hotărâre cu care îşi susţinea ideile ştiinţifice. Este posibil ca o vie curiozitate să fi învins orice scrupul politic; ambele sunt componente la fel de pregnante ale spiritului uman.

În prezent, Hiroshima, locul unde a fost detonată prima bombă nucleară, este un oraş regional modern şi viu, cu

grădini de ceai minunate, magazine universale curate şi o reputaţie extraordinară în ce priveşte moluştele comestibile. Copii îmbrăcaţi imaculat învaţă şi se joacă la şcoala primară, în apropierea centrului oraşului unde, în 1945, toţi copiii – cu excepţia unuia – şi toţi profesorii au murit arşi, împreună cu majoritatea restului populaţiei. Hiroshima pur şi simplu a dispărut. Un oraş aglomerat, de modă veche, cu clădiri în stil european, numeroase râuri şi poduri şi aglomerări de case, s-a transformat într-un spaţiu plat, carbonizat. Doar câteva fărâme de clădiri au rămas în picioare şi câţiva copaci negri, loviţi de explozie. A urmat Nagasaki; iar capitularea japonezilor, întârziată de dezbateri feroce în cabinet, a venit aproape imediat după aceea.

Oppenheimer a devenit o celebritate în Statele Unite, deşi avertizase că va sosi o vreme când oamenii vor blestema numele Los Alamos şi Hiroshima. În faţa Societăţii de Filosofie Americane a afirmat că realizase ,,o armă cumplită... un lucru care, după toate standardele din lumea în care am crescut, este nefast”. [301] S-a întrebat dacă ştiinţa era în realitate bună pentru omenire. În prezent, pe durata unei vieţi de om de-atunci, de teama ameninţării războiului nuclear, cele mai mari ţări din lume nu au mai intrat în război una cu cealaltă. Pentru că Pakistanul, India, Coreea de Nord, Israelul şi în curând probabil Iranul posedă cu toţii arme nucleare, pericolul unui viitor conflict nuclear mai degrabă a crescut, nu a scăzut. Îngrijorarea lui Oppenheimer, precum şi a sa ,,cea mai teribilă arma” au devenit universale.

GANDHI ŞI IMPERIUL

În 1930, se spunea că există trei oameni care obţinuseră instantaneu recunoaşterea pe plan mondial, nu doar pentru ei, ci şi pentru cauza pe care o apărau. [302] Unul era Charlie Chaplin. Altul era Adolf Hitler. Al treilea era un ,,scandalagiu” de şaizeci de ani, îmbrăcat într-o fâşie de pânză rugoasă. Pe 12 martie la ora şase dimineaţa, a pornit la drum luând cu el aşternuturi de pat rulate şi o traistă

purtată pe umăr, un caier cu care torcea noaptea, jurnalul său, un ceas şi o cană. Însoţit de şaptezeci şi cinci de susţinători, pornea într-o călătorie de 386 de kilometri prin satele din vestul Indiei şi urma să ajungă pe ţărmul oceanului douăzeci şi cinci de zile mai târziu. Acolo, îşi propusese pur şi simplu să strângă sare şi să se lase arestat.

Mohandas Gandhi a făcut exact ce şi-a propus. Urmat de ziarişti şi echipe de filmare din întreaga lume, a făcut câţiva paşi, s-a aplecat, a luat sare cu lopata... şi a fost arestat. Fotografiile erau perfecte. Crease o imagine simbolică, în care era cu sarea în mână, cu întinderea de sare în spatele său, imagine extrem de uşor de recunoscut. Imaginea avea la bază o şmecherie. Fotografiile fuseseră făcute cu mai multe zile după sosirea sa pe coastă, într-un loc bine ales pentru efectul său fotogenic. Gandhi a obţinut însă atenţia mondială dorită. Cel mai important exponent al unui nou mod de a face politică sfida cel mai mare imperiu din lume şi câştiga pe cale paşnică.

La fel cum procedaseră înainte şi mogulii, autorităţile britanice puseseră o taxă pe sarea indiană, chiar dacă nu foarte mare. Gandhi s-a gândit cum să împiedice autorităţile britanice din India să facă acest lucru şi a încercat, în mai multe moduri. Lansase un îndemn la prohibiţie împotriva vânzării de alcool. Chemase oamenii să boicoteze învăţământul. Îi susţinuse sus şi tare pe muncitorii grevişti. Avusese succese de natură morală, dar niciun fel de reuşită pe plan politic. Sarea era, în orice caz, o ţintă aleasă în mod inspirat. Toţi oamenii mâncau sare. (Ei bine, toţi, exceptându-l pe Gandhi, care în realitate încerca să o excludă din dietă, ca fiind nesănătoasă.) Impozitul pe sare aducea puţine venituri guvernului britanic, dar era disproporţionat de mare în cazul celor mai săraci. Gandhi afirma că în afară de apă era singurul lucru prin impozitarea căruia ,,statul poate ajunge să adune taxe până şi de la milioanele de oameni înfometaţi, de la cei bolnavi, mutilaţi sau complet neajutoraţi. Taxa constituie în

consecinţă cel mai inuman impozit pe cap de locuitor pe care o poate ticlui mintea umană.” [303]

Strângând singur sare şi refuzând să plătească impozitul pentru aceasta îi provoca pe britanici să-l acuze şi să-l închidă – pe el, Ghandi, un om vârstnic, politicos şi scheletic – şi să se facă de râs. Lucru pe care britanicii l-au făcut ,,cum se cuvine”. Pentru a pune însă presiune maximă asupra britanicilor, Gandhi avea nevoie ca situaţia să fie cunoscută în întreaga lume. Statele Unite erau deosebit de influente. Pentru americani, revolta împotriva taxei pe sare a evocat instantaneu o paralelă istorică, şi anume cea cu propria lor revoltă împotriva taxei britanice pe ceai. Isprava era tipică pentru Gandhi: părea o manevră simplă, iar el însuşi arăta aproape ca un bufon şi totuşi era o acţiune foarte bine gândită, atent şi la rece.

Gandhi era deja privit de milioane de oameni din toată lumea ca un sfânt în viaţă. Fusese poreclit ,,Mahatma Gandhi”, adică ,,Gandhi cu suflet mare”, de către Rabindranath Tagore, poetul indian care câştigase Premiului Nobel pentru Literatură. Era renumit pentru stilul său de viaţă ascetic şi pentru moralismul său teribil de intransigent. ,,Dacă am nevoie de o singură cămaşă pentru a-mi acoperi goliciunea, dar folosesc două, sunt vinovat de faptul că fur o cămaşă de la altul... Dacă îmi sunt suficiente cinci banane ca să pot continua să merg, mâncând-o pe a şasea săvârşesc o formă de furt.” [304]

Cu opt ani înainte, când fusese judecat pentru campania sa de atunci, care instiga la nesupunere civilă, judecătorul britanic care l-a condamnat îi mărturisea: ,,Faci parte dintr-o altă categorie de oameni decât toţi cei pe care m-am încumetat să-i judec sau pe care e posibil să-i judec vreodată... chiar şi cei care au alte opinii politice decât ale tale te privesc ca pe un om cu idealuri înalte şi cu o viaţă nobilă, chiar ca a unui sfânt. Este datoria mea să te judec în calitate de om supus legii.”

Trucul lui Gandhi a fost ca o mişcare de arte marţiale, în care un combatant se foloseşte de slăbiciunea lui aparentă

pentru a înfrânge un adversar care pare mai puternic. Îşi pusese la punct teoria privind *satyagraha*, sau ,,fermitatea în adevăr", mai întâi în Africa de Sud, când susţinea drepturile muncitorilor indieni (nu ale negrilor africani). În practică aceasta cuprindea campanii de necooperare, sau nesupunere civilă, şi o grevă a foamei agresivă, care ,,să-l facă pe adversar să gândească şi să înţeleagă". Gandhi încerca întotdeauna să fie extrem de politicos şi să zâmbească în timp ce conducea proteste şi vorbea cu admiraţie despre multe aspecte ale vieţii britanice, fapt care nu făcea altceva decât să complice situaţia britanicilor, care nu mai ştiau cum să se comporte cu el. A provocat prin acţiunile sale întemniţarea lui şi şi-a îndemnat adepţii să gândească în acelaşi spirit, pe baza aşramurilor sale.

Această formă de şantaj moral, când e ridicată la nivel de politică mondială, poate avea un impact remarcabil. Gandhi i-a inspirat pe luptătorii pentru dreptate din întreaga lume, inclusiv pe luptătorii pentru drepturile civile de sub conducerea lui Martin Luther King din Statele Unite în anii '60, pe muncitorii polonezi ai sindicatului ,,Solidaritatea" care lucrau în 1980 în şantierul naval Gdansk şi care se confruntau cu regimul comunist de acolo; precum şi pe rebelii antisovietici de dată recentă, din Ungaria şi Cehoslovacia, şi pe protestatarii care l-au dat jos de la putere pe Hosni Mubarak în Egipt. Forţa oamenilor obişnuiţi, bine organizaţi şi pacifişti, care se confruntau cu puterea şi, pentru a-şi susţine cauza, atrăgeau atenţia comunităţii mondiale fusese una dintre puţinele idei politice convingătoare şi aclamate ale secolelor XX şi XXI.

În viaţa sa casnică, înclinaţia lui Gandhi pentru confruntări în tribunal lua forme mai puţin atrăgătoare. Pentru a exercita un control de fier asupra celor aflaţi în jurul său se folosea de zelul său de a face greva foamei sau de a se priva pe sine de ceva. Dacă avea o ceartă cu soţia, intra în greva foamei. Dacă doi oameni dormeau împreună în ashram, intra în greva foamei. Dacă fiul său îl dezamăgea, intra în greva foamei. Cu cât plângeau mai mulţi oameni în jurul lui şi-l implorau să se răzgândească, cu atât era mai

fericit. Şi, deşi şantajul moral era o tactică politică ale cărei avantaje erau de netăgăduit, nu ar fi trebuit să devină un mod de viaţă. Combinată cu bizara determinare a lui Gandhi de a dormi cu tinere femei alături fără a le atinge, pentru a dovedi că poate rezista imboldului sexual, la care se adaugă entuziasmul său aproape maniacal pentru clisme, toate acestea ne reamintesc că sfinţii trebuie mai degrabă admiraţi de la distanţă, decât să trăieşti alături de ei.

Totuşi autoritatea morală a lui Gandhi a smuls din toropeală întreaga Indie. Deşi pentru o perioadă scurtă, a fost capabil să-i unească pe susţinătorii musulmani şi hinduşi şi să-i reunească pe paria şi pe alţi indieni aparţinând unor caste inferioare în aceeaşi mişcare, alături de oameni de afaceri instruiţi şi avocaţi indieni cu pregătire britanică. Încă de pe la început a înţeles puterea imaginii, precum şi a veşmintelor unui om. Când era tânăr student în drept la Londra, purta un costum din trei piese şi papion. În calitate de avocat radical în India, se îmbrăca în haine englezeşti oficiale, dar purta pe cap turban. Luptând pentru muncitorii ucenici, se îmbrăca în aceeaşi tunică de bumbac purtată de aceştia. În timpul campaniilor îndreptate împotriva hainelor scumpe, produse de britanici, a ales să poarte doar îmbrăcăminte indiană din pânză aspră. Când reputaţia sa pe plan mondial a crescut, a insistat să fie fotografiat înveşmântat doar într-o bucată de pânză care-i acoperea şalele, pentru realizarea căreia torsese singur bumbacul.

Gandhi s-a transformat într-o marcă. Charlie Chaplin, cu bastonul şi pantalonii său lăbărţaţi, şi Hitler, cu cascheta sa militară şi mustaţa, se aflau amândoi la lumi distanţă faţă de Gandhi. Totuşi, într-o lume a fotografiilor, toţi trei şi-au dat seama cât de important este să fie recunoscuţi şi s-au ocupat de acest aspect.

Gandhi, care ridicase la luptă un subcontinent, avusese şi noroc în alegerea adversarului. Problema cu britanicii era că aceştia doreau să fie plăcuţi şi admiraţi, dar şi să exercite puterea; iar Gandhi îi cunoştea foarte bine. Printre

cei care l-au influenţat se numărau gânditori britanici precum Ruskin şi Edward Carpenter, radicala fostă vânzătoare de chibrituri şi spiritistă Annie Besant şi sufragetele britanice. Scria foarte bine în limba engleză şi, dacă nu ar fi cunoscut această limbă, nu ar fi putut avea succes atât în acţiunile sale de atragere a celor două categorii de susţinători indieni, cât şi în scopul câştigării unui public internaţional.

Mai presus de toate, britanicii erau sensibili, cel puţin din când în când, la genul de şantaj practicat de Gandhi. Puteau fi făcuţi să se simtă jenaţi. Reprimau şi închideau opozanţii, dar nu le plăcea acest lucru. În ce-l priveşte pe Hitler, pur şi simplu nu putea înţelege acest mod de a privi lucrurile. (Gandhi l-a înţeles total greşit pe Hitler, considerându-l asemănător britanicilor. Hitler nu e atât de rău pe cât e descris, spunea el, şi le propunea evreilor nemţi să insiste să rămână în Germania şi pur şi simplu să-i provoace pe nazişti să-i împuşte şi să-i întemniţeze – de unde se vede că Gandhi nu reuşise să prindă ideea.) În ce-l priveşte, Hitler îi spusese viceregelui britanic înainte de război: ,,Tot ce ai de făcut e să-l împuşti pe Gandhi... vei fi surprins să observi cât de repede vor dispărea problemele.” [305]

O luptă între Gandhi şi Hitler ar fi fost mult mai scurtă decât între Gandhi şi Imperiul Britanic. În situaţia dată însă, aproape din momentul ocupării Indiei de către britanici, aceştia visaseră să fie buni cârmuitori. După primele decenii de jaf în folosul propriu al funcţionarilor de stat ai Companiei Indiilor de Est, Westminsterul a luptat să creeze un sistem de guvernare care urma să fie considerat corect şi, pe termen lung, bun pentru întregul subcontinent. În consecinţă, istoria britanicilor în India fusese una a ezitării, cuceritorii oscilând între represiune şi reformă.

Povestea începuse în anii 1750 cu Robert Clive, un funcţionar durduliu, care s-a transformat în mod misterios într-un geniu militar, învingându-i pe francezi şi armatele

locale şi instaurând dominaţia Companiei Indiilor de Est, sub conducerea tronului mogul. Când s-a întors însă în ţara natală, a fost acuzat pentru acumularea unei averi personale prea mari, iar ulterior s-a sinucis, la vârsta de patruzeci şi nouă de ani. După acesta, a sosit Warren Hastings, care a ocupat postul de guvernator-general şi care în paisprezece ani a creat un sistem administrativ mai eficient. Drept recompensă a fost pus sub acuzare într-un proces politic spectaculos, care s-a întins pe durata a şapte ani la Westminster, tot pentru corupţie. A fost achitat, dar a părăsit scena ca un om învins. În timpul acelui proces unul dintre acuzatorii săi, filozoful şi omul politic irlandez Edmund Burke, s-a plâns că până atunci britanicii pur şi simplu luaseră tot ce puteau din India, iar comportamentul lor nu fusese mai bun decât al urangutanilor sau tigrilor: ,,Anglia nu a construit [în India] biserici, spitale, palate, şcoli; Anglia nu a construit poduri, nici şosele, nu a săpat canale pentru navigaţie, nu a săpat gropi pentru rezervoare de apă în pământ.” [306]

Următorii administratori ai Indiei au pus la inimă criticile sale aspre. Pe lângă interzicerea unora dintre tradiţiile hinduse mai crude, cum ar fi *suttee*, când văduvele îşi dovedeau devotamentul (sau devotamentul era dovedit pentru ele de către rude) arzând de vii pe ruguri funerare, au construit oraşe şi au introdus legi pe stil britanic; împreună cu o armată în care regimentele indiene erau formate în spirit britanic şi se aflau sub comandă britanică. A fost promovată educaţia englezească, iar administratori precum istoricul Thomas Babington Macaulay priveau în perspectivă spre o eventuală autoguvernare a Indiei. India era în continuare alcătuită ,,din petice”, pe care unii dintre britanicii nou-veniţi au înţeles-o cu dificultate. Alţii urmau să studieze cu admiraţie culturile străvechi, pe care le îngenunchează atât de uşor. Totuşi este imposibil să cucereşti o altă cultură şi să o tratezi în continuare cu consideraţie; cel puţin nu pe termen lung.

Colonialismul urma să aducă beneficii Indiei, inclusiv redescoperirea arheologică a culturilor hinduse uitate cu

totul în perioada în care India fusese condusă de musulmani, care sosiseră, în fond, printr-un alt invadator străin de odinioară, mogulii. După cum înţelesese însă foarte bine Gandhi, colonialismul corupe ambele tabere. Brutalizează puterea colonizatoare, făcând-o incapabilă să respecte propriile idealuri înalte şi umileşte poporul colonizat, făcând dificil pentru acesta să respecte atât regulile colonizatorilor, cât şi pe cele proprii. Epoca inocenţei imperiale relative a Indiei britanice s-a încheiat în 1857 prin ceea ce copiilor britanici le-a fost prezentat ca fiind răzvrătirea indiană, şi ceea ce copiii indieni numesc răscoala naţională (a sipailor), sau Primul Război de Eliberare. Acesta a fost sângeros şi disperat. A pornit cu zvonuri privind faptul că se folosea grăsime de vită şi de porc pentru a gresa cartuşele soldaţilor (hinduşi şi musulmani), dar s-a transformat curând într-o revoltă mai generală, îndreptată împotriva conducerii britanice. Pe hârtie, britanicii au fost norocoşi să reziste, dat fiind numărul lor infim. Mulţi indieni, de la prinţi până la regimente întregi de soldaţi, au stat deoparte, în timp ce rebelii erau dezbinaţi şi prost conduşi. După masacre şi asedii eroice, răsculaţii au primit pedepse abominabile, mulţi fiind spulberaţi în bucăţi de tunurile britanice. Măreţele monumente mogule au fost jefuite şi vandalizate.

India devenise acum dominion britanic în toată puterea cuvântului şi mai multe generaţii de profesionişti extrem de dedicaţi şi inteligenţi au fost trimişi pe mare pentru a conduce administraţia civilă indiană. Aceasta a rămas în memoria colectivă ca fiind una dintre cel mai puţin corupte şi mai eficiente birocraţii din istoria omenirii.

Băieţi care au învăţat în noile şcoli publice din Anglia şi care au studiat intens literatura clasică şi spiritul fair-play-ului au venit în India ca perceptori şi să facă dreptate mai multor zeci de mii de oameni, de pe un teritoriu vast, a căror limbă necunoscută se luptau să o înveţe. La apogeu, aventura britanico-indiană i-a adus subcontinentului indian nu numai biserici şi canale, ci aproape treizeci de mii de mile de cale ferată şi o singură limbă comună – engleza a înlocuit

persana, care nu fusese niciodată înţeleasă pe scară largă în sudul regiunii de importanţă vitală a mogulilor. A adus un sistem de drept jurisprudenţial. Britanicii, care au dominat India o perioadă mai îndelungată decât mogulii, nu au lăsat în urma lor vreun Taj Mahal, dar au lăsat oraşe moderne supraaglomerate şi o capitală magnifică, pe nume New Delhi. Conducerea britanică a supravegheat creşterea populaţiei, care până în 1901 era pe locul doi după cea a Chinei, precum şi conturarea din ce în ce mai clară a unei conştiinţe politice, chiar dacă membrii clasei de mijloc nu erau foarte numeroşi. [307] Britanicii le-au mai lăsat jocul de cricket.

Funcţionarii de stat cu instruire tradiţionalistă nu au reuşit însă să elimine prin administrarea exercitată nedreptatea fundamentală a imperialismului. Uneori faptul că aceştia nu au înţeles India, la care se adaugă dogmatismul evanghelicismului creştin şi liberalismul moralist, i-au făcut intolerabili. Mulţi susţineau că indienii erau prin natura lor indolenţi, şmecheri, lipsiţi de loialitate, superstiţioşi şi, în general, nu făceau nici cât o ceapă degerată. Aceasta însemna că, la fel ca în Irlanda, în vreme de foamete conducătorii britanici se dădeau rapid la o parte, acuzând victimele pentru nenorocirea care se abătuse asupra lor. Astfel au pierit milioane de oameni. Chiar şi în anii în care nu era foamete, economia Indiei era incapabilă de o creştere corespunzătoare. Mai întâi, ceea ce exporta India se vindea în Marea Britanie la preţuri mici; în al doilea rând, industriile Indiei erau expuse şi lipsite de protecţie în faţa concurenţei apărute în urma revoluţiei industriale britanice, la care era imposibil să facă faţă; mai târziu, când companiile indiene au început să se dezvolte, au fost împiedicate prin aplicarea unor tarife şi prin diferite reglementări.

Mai presus de toate, costul administrării şi protejării Imperiului Britanic în India era suportat chiar de indieni – salariile, pansiile, datoriile, dobânzile şi aventurile militare ale britanicilor reprezentau un sfert din taxele strânse din India. [308] (Mai târziu, când măreţia Regatul Unit al Marii

Britanii şi al Irlandei de Nord a intrat în declin şi economia ei lupta să supravieţuiască, mulţi britanici au ajuns să creadă nu numai că ei civilizaseră India, ci că mai şi plătiseră în acest scop. Nu este deloc adevărat. Chiar şi imperiile care se consideră cu înalte concepţii morale, arareori jefuiesc ţările lor de baştină pentru a le ajuta pe cele cucerite.) Dacă India nu ar fi luptat în Primul Război Mondial şi nu şi-ar fi cheltuit capitalul pentru a achiziţiona motoare cu abur britanice şi produse confecţionate, ci şi-ar fi reinvestit averea în vederea propriei dezvoltări, nu ar fi depăşit de multă vreme China? E imposibil să dăm un răspuns la această întrebare. Totuşi plângerile de natură economică, la care se adaugă umilirea din ce în ce mai puternică a indienilor educaţi, care nu aveau niciun cuvânt de spus în privinţa conducerii propriei ţări, au dus în final la inevitabila revoltă.

Britanicii au făcut lent şi cu prudenţă reforme politice, de la introducerea alegerilor indirecte în consiliile legislative începând din 1892, până la creşterea numărului membrilor aleşi în 1910, şi o promisiune vagă a ceea ce suna a conducere internă, făcută în timpul Primului Război Mondial, când două milioane de indieni s-au înrolat voluntari. Niciuna dintre aceste măsuri nu a potolit însă agitaţia populaţiei şi nici nu a pus capăt ocazionalelor atacuri cu bombă, la care britanicii răspundeau cu represalii sălbatice. Cel mai hulit moment al conducerii britanice târzii în India a fost ,,Masacrul Amritsar” din aprilie 1919, când generalul Reginald Dyer le-a ordonat trupelor sale să tragă foc continuu şi fără avertisment prealabil asupra unei mulţimi adunate în oraşul Punjab. În mulţime erau şi protestatari, dar şi săteni care sărbătoreau un festival de primăvară. Soldaţii, având ţinte uşoare, au tras 1 650 gloanţe şi au ucis între 379 şi 530 persoane (cifrele sunt controversate), rănind grav peste 1 200 de bărbaţi, femei şi copii. Dyer, care a afirmat că se răzbunase în urma unei revolte anterioare, când muriseră cinci europeni, i-a forţat pe indieni să se târască pe burtă până în locul unde fusese atacat un misionar. I s-a luat comanda trupelor, dar nu a regretat nimic din ce făcuse şi, la revenirea în patrie,

ziarele conservatoare l-au tratat ca pe un erou al Imperiului Britanic. [309]

Dacă Dyer reprezintă apogeul brutalităţii britanicilor în India, spre deosebire de el, au existat oameni precum Allan Octavian Hume care, în calitate de funcţionar superior de stat, luase în mod ,,infam" apărarea indienilor şi care, după pensionare, a înfiinţat partidul politic Indian National Congress, în 1885. Iniţial organizaţie de susţinere a ideii de autoguvernare, sub conducere indiană se va transforma în forţa politică principală care a condus campania pentru independenţă.

După Amritsar, opinia indiană s-a radicalizat. Motilal Nehru, un avocat moderat, extrem de favorabil britanicilor, care fusese activ în Congress şi-şi trimisese fiul, Jawaharlal, să studieze la Harrow şi Cambridge, şi-a luat pălăriile Eden, costisitoarele costume şi cravate londoneze, rochiile soţiei şi tot restul şi le-a ars pe rug. A aruncat mobila britanică şi s-a îmbrăcat în bumbac, în stilul lui Gandhi. Fiul său urma să fie continuatorul său şi să anunţe independenţa Indiei în 1947, să devină întâiul prim-ministru al Indiei, pentru cea mai îndelungată perioadă, şi singurul om care va rivaliza cu Gandhi în istoria modernă a ţării. Într-un fel, traiectoria sa a fost trasată de Amritsar, momentul în care reforma britanică şi îmblânzirea opiniei publice indiene fuseseră spulberate de focurile de armă.

După momentul Amritsar, campaniile de necooperare ale lui Gandhi, precum şi grevele, atacurile şi violentele lupte de stradă au făcut India din ce în ce mai greu de guvernat de către britanici. Autoritatea mondială a lui Gandhi a crescut în aşa măsură încât, spre oroarea lui Winston Churchill, acesta conducea discuţiile cu viceregii succesori. Când, în 1931, a sosit la Londra pentru discuţii la masa rotundă privind viitorul Indiei, a fost invitat la Palatul Buckingham de regele George al V-lea şi a fost asaltat de mulţimile de muncitori. Totuşi Gandhi nu reuşea să-i împace nici pe politicienii musulmani, nici pe naţionaliştii

hinduşi, mai extremişti, din ţară. Planurile de reformă ale britanicilor erau reale şi substanţiale. După alegeri, provinciile indiene erau conduse de politicieni din Congress, iar funcţionarii de stat britanici primeau ordine de la ei. Totuşi, datorită opoziţiei prinţilor, care se temeau – pe bună dreptate – că-şi vor pierde autoritatea în statele lor semiautonome, şi din cauza manevrelor politice dubioase de la Londra, planurile pentru un nou regim, dominat de indieni, cu sediul în New Delhi, nu s-au materializat.

În decursul celui de-Al Doilea Război Mondial, când India era ameninţată de Japonia, o parte dintre naţionaliştii indieni au trecut de partea inamicului. Congress-ul avea o politică de necooperare cu autorităţile britanice. Nehru era internat, iar Gandhi era închis, deşi amândoi au fost eliberaţi mai târziu. Din când în când autorităţile britanice luptau pentru a păstra controlul. Politicianul britanic laburist Stafford Cripps a fost trimis să negocieze condiţii de autoguvernare postbelică a Indiei, dar acestea au fost considerate insuficient de democratice şi au fost respinse, atât de Gandhi, cât şi de Nehru. Gandhi dorea ca Regatul Unit al Marii Britanii şi al Irlandei de Nord să câştige războiul, dar a rămas cu convingerea bizară că nonviolenţa era o cale mai bună de a învinge nazismul. În timpul Bătăliei Angliei a propus ca britanicii să-i invite pe Hitler şi pe Mussolini să invadeze Anglia: ,,Lăsaţi-i să vă ocupe minunata insulă, cu numeroasele voastre minunate clădiri. Le veţi preda pe toate, dar nu le veţi preda nici sufletele, nici minţile voastre.” Ideea a fost respinsă politicos în favoarea bateriilor antiaeriene şi a avioanelor Spitfire. [310]

Pe la mijlocul războiului devenise clar că India urmă să devină independentă, pe o cale sau alta. Pierderea prestigiului britanicilor după asaltul japonez, la care se adaugă falimentul ei după şase ani de lupte, a dus la situaţia în care mai trebuia convenit doar în privinţa detaliilor separării. În urma victoriei în alegeri a Partidului Laburist în 1945, lordul Mountbatten, înrudit cu familia regală britanică, a fost trimis pentru a încheia ultimele pregătiri, conform unui program foarte strict stabilit la

Londra. În orice caz, în pofida tuturor eforturilor lui Gandhi, pe parcursul anilor în care Congress-ul condusese lupta de independenţă se adâncise sciziunea dintre musulmani şi hinduşi.

Făcut de ocară de liderii hinduşi, dificilul avocat Mohammad Ali Jinnah şi-a condus Liga Musulmană într-o altă direcţie, susţinând înfiinţarea propriului stat în zona din nord-vest a ţării, care cuprindea provinciile Punjab şi Bengal. Pornind de la acronimul obţinut prin alăturarea primei litere a numelui fiecărei provincii în care majoritatea era musulmană, ţinutul se va numi Pakistan. Nu va exista niciun stat care să succeadă Indiei Britanice în forma integrală a acesteia. Gandhi a susţinut puternic unitatea ţării. Când au început măcelurile brutale în interiorul comunităţii, acesta a pornit într-un nou marş, pregătindu-se de greva foamei şi pledând pentru înţelegere între hinduişti şi musulmani, care ar fi trebuit să se considere fraţi. Odată trasată linia de demarcaţie între India şi Pakistan (urmată de includerea îndepărtatului Bangladesh din est), a început o uriaşă migraţie a populaţiei, în ambele direcţii, în funcţie de apartenenţa religioasă, însoţită de masacre nebuneşti.

Suspiciunea şi aversiunea reciproce, datând încă din perioada mogulilor şi pe care britanicii nu au reuşit sau nu au dorit să le aplaneze în decursul a două secole, izbucniseră din nou acum. În special în Punjab, musulmanii, hinduiştii şi militanţii sikh şi-au declarat reciproc un război în care se pare că au murit un milion de oameni, ciopârţiţi, împuşcaţi, omorâţi în bătaie cu bâta, arşi sau decedaţi pur şi simplu din cauza lipsei de alimente şi apă. Aproximativ zece milioane de locuitori s-au mutat la nord, respectiv la sud de noua graniţă, cel mai mare asemenea exod forţat din istorie, chiar mai mare decât cel din Germania şi Rusia, care avusese loc cu câţiva ani înainte. A fost o încheiere înfiorătoare a campaniei pacifiste a lui Gandhi, care durase o viaţă de om. Acesta era cumplit de mâhnit şi a început o nouă grevă a foamei ca protest faţă de violenţă, refuzând să sărbătorească ziua independenţei Indiei. Hinduiştii

extremişti îl considerau de-acum trădător. La data de 30 ianuarie 1948, unul dintre ei l-a asasinat.

Jucând rolul principal în drama care a pus capăt stăpânirii britanice în India şi creând un nou model de protest la adresa nedreptăţii, Gandhi poate fi considerat unul dintre cei mai de succes politicieni ai secolului XX. Totuşi ţara care a rezultat în urma eforturilor lui a fost total diferită faţă de viziunea iniţială a lui Gandhi în ce o priveşte. Adept de o viaţă al lui Tolstoi şi al conceptului său de viaţă simplă de ţăran, Gandhi vedea cu ochii minţii o Indie spiritualizată, care va întoarce spatele căilor ferate, fabricilor şi marilor oraşe şi va reveni la viaţa independentă de la ţară. Era un conservator radical, o variantă paşnică a acelor comunişti care doreau să respingă integral civilizaţia occidentală. Mulţi dintre prietenii săi englezi erau de asemenea idealişti vegetarieni şi iubitori ai traiului rural, care abia aşteptau ca omenirea să revină la cătune, livezi şi pluguri cu boi. Şi Gandhi îşi dorea desigur o Indie unică, a musulmanilor, creştinilor şi hinduşilor care ar fi trebuit să trăiască împreună în armonie.

În schimb a urmat dezbinarea, au sosit capitalismul, urbanizarea şi au apărut două state ostile reciproc, care se sfădesc până şi în prezent pentru regiunea Kaşmir şi care deţin amândouă arme nucleare. Pantomima urii militariste, pusă în scenă în ceremonii care au loc la graniţa dintre cele două state, este cu totul diferită faţă de visul lui Gandhi. India este în prezent una dintre cele mai puternice economii ale lumii, cu oraşe agitate, fabrici, precum şi o clasă de mijloc educată şi o democraţie care, în pofida corupţiei, asasinatelor ocazionale şi reînvierii extremismului hinduist, a avut mai mult succes decât majoritatea statelor postcoloniale. Cu o populaţie de 1,2 miliarde de locuitori şi cu un PIB aproximativ egal cu dublul celui al Regatului Unit al Marii Britanii şi al Irlandei de Nord, India este una dintre ţările care ar putea domina secolul următor. Nu este însă, în niciun caz, ţara pe care şi-o dorise Gandhi cel cu Suflet Mare.

UN RĂZBOI RECE CU ACCENTE TROPICALE

Pentru multe ţări şi mulţi oameni curajoşi, Războiul Rece nu a fost deloc rece. Era suficient de cald în Coreea şi în Vietnam, în Angola şi în Somalia, la graniţele Chinei, în pologurile din America Latină şi în Orientul Mijlociu. Pentru rebelii din Ungaria, Cehoslovacia, Polonia şi Afganistan, era o luptă mortală contracronometru. A pus temelia politicilor funeste din Orientul Mijlociu postbelic, unde aliata Americii, Israelul, lupta cu arabii susţinuţi de ruşi, iar iranienii se luptau cu irakienii. La început părea că este lupta dintre două modele de civilizaţie, două conduceri, două capitale, dar s-a răspândit atât de departe în lung şi-n lat pe mapamond, încât în perioada de patruzeci de ani care a urmat Razboiului Mondial abia dacă a existat vreun locşor de pe pământ neafectat de război. Deoarece drama principală a blufului şi escaladării nucleare, un joc de poker cu întreaga planetă, se juca între grupuri mici de oameni aflaţi în birouri din Statele Unite şi URSS, este uşor să trecem cu vederea faptul că sângele era vărsat de fapt aproape oriunde altundeva.

Totul începuse ca o competiţie între doi aliaţi de dată recentă, care nu prea înţelegeau ce fac. Cât de mari erau oare pretenţiile lor teritoriale? Era vorba despre un conflict existenţial care privea viitorul omenirii, iar dacă aşa era, până unde va merge fiecare dintre tabere pentru a învinge? Din cauza acestei confuzii, cei cincisprezece ani începând din 1948 şi până în 1963 au reprezentat cea mai periculoasă etapă a Războiului Rece. După aceea, deşi Războiul din Vietnam al Americii, sângeros şi penibil pentru Statele Unite, abia urma să înceapă, impasul militar fundamental subiacent ,,balanţei terorii” era înţeles foarte bine atât la Washington, cât şi la Moscova şi se făceau primii paşi prudenţi în direcţia semnării unor tratate în privinţa armelor nucleare. După primele explozii ale bombelor termonucleare, lansate de Statele Unite în 1952, de URRS nouă luni mai târziu, iar apoi din nou, dar de această dată într-o formă mult mai letală, de către americani în 1954, era evident că războiul dintre cele două

puteri ar fi pus probabil capăt rasei umane. În consecinţă, confruntarea acestor două superputeri trebuia să aibă loc prin reprezentanţi, precum şi în domeniul cu evoluţie mai lentă dar, în ultimă instanţă, decisivă al economiei.

Acest tipar a devenit vizibil încă dinainte ca URSS să aibă măcar capacitatea de a lansa atacuri nucleare împotriva inamicilor ei capitalişti. Planul Marshall, prin care americanii au finanţat reconstrucţia postbelică a Europei Occidentale, începuse în 1947 cu ajutorarea Greciei, unde comuniştii şi monarhiştii purtau un război civil, şi pentru Turcia, ameninţată de Stalin care-şi dorea baze sovietice pentru o flotă în Mediterana. Implicarea Statelor Unite în Europa s-a accentuat foarte mult, trecând dincolo de simpla ajutorare, când Agenţia Centrală de Informaţii, autorizată din nou să se lanseze într-o gamă largă de acţiuni subversive, de sabotaj şi propagandă, a intervenit în alegerile din 1948 în Italia pentru a împiedica o victorie a comuniştilor acolo. În acelaşi an, oamenii lui Stalin s-au arătat şi mai hotărâţi să întărească dominaţia URSS în teritoriile câştigate în 1945, autorizând un puci violent împotriva democraţilor cehoslovaci.

Ambele tabere formau alianţe din ce în ce mai mari una împotriva celeilalte. În aprilie 1949, Organizaţia Tratatului Atlanticului de Nord (NATO) a oficializat protecţia militară asigurată de Statele Unite pentru Europa Occidentală, provocând o uriaşă uşurare pentru europenii care îşi concentraseră atenţia asupra retoricii agresive şi a diviziilor de tancuri de la estul a ceea ce Churchill numea ,,Cortina de Fier”. Întrucât dimensiunea totală a forţelor Armatei Roşii era uriaşă, nu ar fi fost necesară o reacţie imediată din partea URSS. Totuşi în 1955 a urmat semnarea Pactului de la Varşovia. Însă niciuna dintre cele două tabere nu era gata să pornească o acţiune militară împotriva celeilalte. Această ezitare se datora mai puţin sentimentelor restante dintre doi aliaţi pe vreme de război, ci mai degrabă fricii de bomba atomică a Statelor Unite şi de posibila extincţie din partea rusă – URSS pierduse aproximativ de nouăzeci de ori mai mulţi oameni decât Statele Unite – la care se adăuga o

scurtă perioadă de optimism la Washington datorită faptului că o nouă Organizaţie a Naţiunilor Unite ar fi putut reduce războiul doar la un subiect studiat de istorici.

Primul mare test al acestei prudenţe de ambele părţi a venit odată cu tentativa lui Stalin de a provoca o schimbare în Germania divizată. Acesta a încercat să stranguleze mica enclavă a Berlinului de Vest, aflată adânc în ,,Republica Democrată Germană" comunistă, instaurând o blocadă a tuturor proviziilor. Scopul său era probabil redeschiderea subiectului împărţirii Germaniei şi eventual crearea unui stat tampon neutru, deşi Stalin a rămas cu ciudata convingere că într-un final nemţii vor alege să se alăture taberei comuniste. Planul nu a funcţionat însă, mulţumită unui ajutor aerian masiv şi susţinut, asigurat de americani vreme îndelungată. Astfel, cei care pe vremuri fuseseră aliaţi au fost pe punctul de a intra într-un conflict deschis, dar URSS s-a retras în primăvara lui 1949, iar Berlinul de Vest a continuat să fie un magnet al valorilor democratice deschis pentru afaceri, unde se refugiau un număr jenant de nemţi din est.

Adevărata luptă a început în partea opusă a lumii. Europa era salvată de această dată şi nu se transformase în linie a frontului şi zonă de maxim pericol. La sfârşitul războiului din Coreea însă, forţele Armatei Roşii erau în nord, iar forţele Statelor Unite, în parte din cauza ofensivei antijaponeze, în sud. Deşi ambele superputeri şi-au retras trupele şi au convenit asupra împărţirii peninsulei în jumătate, de la nord la sud, în sud a rămas un regim de dreapta şi în nord un guvern comunist agresiv, condus de Kim Ir-sen. În 1950 acesta l-a convins pe Stalin că ar putea ocupa întreaga ţară foarte rapid. Aproape a reuşit şi doar debarcarea forţelor Statelor Unite în spatele frontului comunist a întors sorţii războiului.

Însă Mao, la a cărui poveste vom ajunge mai târziu, a intervenit şi trei sute de mii de ,,voluntari" chinezi au trecut graniţa şi i-au împins pe americani înapoi, forţându-i la o retragere umilitoare. Luptând sub drapelul Statelor Unite,

cu care nu erau familiarizate, trupele reunite ale Statelor Unite, ale Marii Britanii şi ale Australiei au respins în final forţele maoiste. Washingtonul ar fi putut, desigur, folosi bombe atomice, dar a ales să nu o facă şi a trebuit în schimb să suporte o perioadă sângeroasă şi prelungită de război al tranşeelor. De ce? Abia dacă exista ameninţarea unor represalii sovietice rapide. Ştim că piloţii ruşi erau prezenţi deasupra Coreei; de un an ruşii aveau bomba atomică (datorită spionilor pe care-i aveau în Occident), deşi nu erau încă în măsură să riposteze eficient într-un schimb de bombardamente nucleare. Mai degrabă Statele Unite nu-şi doreau să stabilească un precedent; bomba nu trebuia folosită în mod nechibzuit sau doar pentru a egaliza scorul într-un conflict care oricum nu punea în pericol viitorul Americii. Dacă *ar fi fost* să o folosească, ruşii ar fi făcut-o într-un final şi ei. Astfel, Războiul din Coreea, destul de sângeros, s-a încheiat într-un punct mort, într-o situaţie foarte asemănătoare cu cea în care a început, prin instaurarea a două regimuri care aveau să devină caricaturile sponsorilor lor – unul stalinist, aspru şi violent, iar celălalt eminamente capitalist.

Din acest moment, Statele Unite şi URSS au intrat într-o cursă nebună a înarmării, care implica nu doar focoase nucleare, ci şi submarine, rachete balistice intercontinentale, sateliţi, avioane-spion şi hangare ascunse. Pe de altă parte, ambele superputeri erau în paralel într-o căutare frenetică de aliaţi din toată lumea pe care să-i susţină şi ţări pe care să le aducă de partea lor, instigând şi susţinând războaie şi dictaturi pe întregul teritoriu al Africii, Asiei şi Americii de Sud. Statele Unite au intervenit agresiv în America de Sud şi în America Latină, l-au susţinut pe şahul Iranului şi partea sudică a fostei Indochine franceze, numită în prezent Vietnam, încercând de asemenea – în mare parte fără succes – să curteze ţările arabe. URSS s-a concentrat asupra ţărilor sale satelit europene şi asupra a două relaţii din ce în ce mai complicate. Cea mai importantă era cu aliatul ei comunist impetuos, China; iar cealaltă era cu ţara comunistă cea mai progresistă şi cu gândirea cea mai independentă din

Europa, Iugoslavia lui Iosip Broz Tito, care se eliberase singură de naziști, fără ajutor sovietic şi care considera că nu are nevoie să se ploconească în faţa Moscovei. Ambele ţări au devenit parte a unei mişcări mai ample, care a arătat că, în pofida aparenţei de dominaţie a unor superputeri care erau prezente pe tot globul şi reprezentau o ameninţare mondială, nici Statele Unite, nici URSS nu erau atât de puternice pe cât se părea. Ţările ale căror lideri aveau suficientă încredere în sine puteau ,,fenta" cu succes Ursul şi Vulturul; chiar asmuţindu-i unul împotriva celuilalt. În Indonezia, în 1955, Iugoslavia şi China au fost printre ţările care s-au întâlnit pentru a forma Grupul Ţărilor Nealiniate. Mai era şi India, de-acum o ţară socialistă, dar care aparţinea în continuare Commonwealth-ului britanic, hotărâtă să aibă relaţii bune cu Rusia, dar şi cu Occidentul; şi Egiptul, al cărui lider naţionalist Nasser va umili în curând vechile puteri imperiale, Franţa şi Marea Britanie, dar va refuza ajutorul american în favoarea celui rusesc. Când Franţa a părăsit structurile militare de conducere ale NATO în 1966, recunoscând China maoistă, şi ea a rămas mai degrabă ca un fel de putere nealiniată decât o parte integrantă din blocul occidental.

În Africa a început o lungă şi adesea tragică luptă pentru păstrarea loialităţii fostelor colonii. Vor păstra aceste noi republici legături strânse cu fostele lor ţări colonizatoare europene sau se vor declara republici populare şi-i vor trimite pe cei mai buni şi mai străluciţi exponenţi ai lor să studieze marxism-leninismul la Moscova?

Printre grupările anticoloniale de pe întregul continent, africaniştii luptau cu marxiştii, în timp ce guvernele occidentale au ales să închidă ochii la despotismul monopartinic, corupţie şi, chiar mai rău, să considere că dictatorul local poate fi un nemernic câtă vreme este nemernicul ,,nostru". Această atitudine a permis venirea la putere a unor dictatori precum Idi Amin în Uganda, Mobutu Sese Seko în Zair (fostul Congo belgian) Hastings Banda în Malawi şi Daniel arap Moi în Kenya. De partea sovietică, monstruosul Mengistu Haile Mariam al Etiopiei şi marxiştii

ciudaţi şi incompetenţi ai Mişcării Populare pentru Eliberarea Angolei (MPLA) şi ai partidului Frelimo în Mozambic erau susţinuţi de Moscova, fără mare entuziasm, pur şi simplu pentru că Războiul Rece trebuia purtat peste tot, pentru fiecare bucată de sol pârjolit de soare şi fiecare copil înfometat şi ameţit. În Angola, Statele Unite susţineau o forţă naţionalistă de gherilă rivală, Unita, dar, după cum a afirmat tăios observatorul african Richard Dowden: ,,Era greu să-ţi dai seama ce oferea Angola Uniunii Sovietice, exceptând datorii mari şi un loc însorit pe timpul iernii pentru generalii ruşi.” [311]

Viteza decolonizării, care a propulsat la putere în toată Africa grupuri şi indivizi care nu avuseseră timpul sau susţinerea necesară pentru a se pregăti în acest scop, face de asemenea parte din povestea Războiului Rece. Nu era un fenomen strict legat de guvernele europene, de la Lisabona până la Bruxelles şi de la Londra la Paris, care fugeau pentru că nu mai aveau voinţa să-şi păstreze vechile colonii luptând cu mişcările de eliberare a negrilor. Toate acestea se datorau de asemenea faptului că, punând accent asupra ameninţării comuniste, guvernele europene nu mai puteau susţine războaie împotriva reprezentanţilor sovietici şi preferau să cadă cât mai repede la învoială cu noii conducători ,,pro-occidentali”, în speranţa că va continua comerţul, în timp ce politica noii ţări va ocupa locul al doilea.

Confruntarea est–vest a permis apartheidului din Africa de Sud să păstreze atât Marea Britanie, cât şi Statele Unite pentru vreme îndelungată ca ,,prieteni neutri” nemulţumiţi, doar datorită atitudinii sale vehement anticomuniste. Războiul Rece i-a permis lui Robert Mugabe, distrugătorul statului Zimbabwe, să primească lecţii de marxism, deşi acesta mai întâi îl înlăturase pe rivalul său profund promoscovit Joshua Nkomo. Adunând la un loc tristele poveşti ale proastei guvernări, corupţiei, rasismului, torturii şi risipei din Africa secolului XX, multe dintre nenumăratele milioane de vieţi ale africanilor distruse în această perioadă

trebuie de asemenea adăugate la costul real al Războiului Rece.

Până la mijlocul anilor ’50, ambele tabere aveau conduceri noi, care se străduiau să găsească modalităţi de a ţine în echilibru balanţa terorii. În Statele Unite, Harry Truman, un preşedinte rece şi calculat care, cu toate acestea, fusese puternic influenţat de idealismul lui Roosevelt, a fost înlocuit de vechiul comandant al armatei lui Roosevelt, ,,Ike” Eisenhower. Pentru început, cel puţin, avea un punct de vedere mai agresiv în privinţa posibilei utilizări a armelor nucleare. După Eisenhower, în 1961, urma să vină la putere un tânăr democrat, John F. Kennedy, care folosea retorica înflăcărată despre destinul Americii în lume, în calitate de campion al popoarelor libere, şi care va fi angrenat aproape imediat într-o confruntare cu Moscova.

Ambii preşedinţi s-au confruntat cu Nikita Hruşciov, un nou lider sovietic, ca un broscoi, un adevărat muncitor care se ridicase pe vremea lui Stalin şi care acţiona cu impetuozitate (şi o doză de asprime personală). La începutul stăpânirii lui Hruşciov, URSS era încă în urma Occidentului în ce privea rachetele, dar începuse să reducă din handicap. Lansarea în spaţiu a primei rachete balistice intercontinentale ruseşti, precum şi lansarea pe orbita Pământului a rachetei sale Sputnik, în 1957, au reprezentat un şoc puternic pentru politicienii occidentali. Hruşciov credea că metodele sovietice folosite în ştiinţă şi economie ar putea face Rusia să depăşească Statele Unite; între timp, îşi dorea ca în ţară să domnească o atmosferă mai puţin înecată în teroare, denunţând crimele şi cultul personalităţii lui Stalin într-un discurs secret în faţa Congresului Partidului Comunist conducător, deşi acest discurs nu a rămas multă vreme secret.

Totuşi, oricine a avut impresia că o atmosferă ceva mai liberală presupunea slăbirea îndârjirii cu care îşi păstra Moscova propriii sateliţi ,,socialişti”, a avut parte de o ,,trezire” brutală în 1956, când tancurile sovietice au

înăbuşit Revoluţia Maghiară, în care au murit aproape douăzeci de mii de oameni.

În 1962, Hruşciov şi Kennedy au adus lumea mai aproape de marasmul nuclear decât oricând înainte sau de atunci încolo, până în zilele noastre. Motivul îl reprezenta Cuba, unde americanii au încercat şi au eşuat răsturnarea guvernului revoluţionar marxist aflat sub conducerea lui Fidel Castro, printr-o invazie insuficient de bine organizată în Golful Porcilor. Hruşciov credea că transportarea şi instalarea unor rachete ruseşti pe insulă ar fi o metodă bună de a-şi proteja noul aliat din Caraibe şi de a ameninţa SUA, care aveau de asemenea rachete cu rază medie de acţiune îndreptate spre URSS, amplasate în principal în Turcia. Aceasta a fost o perioadă extrem de ,,fierbinte" a Războiului Rece; ruşii testaseră o bombă mai puternică, îl trimiseseră pe Iuri Gagarin în înalturi, acesta devenind primul om care a ajuns în spaţiu, în timp ce aliaţii lor est-germani izolaseră Berlinul de Vest prin notoriul Zid al Berlinului, care avea scopul să oprească fluxul de transfugi. (Populaţia Republicii Democrate Germane scăzuse cu două milioane de cetăţeni.)

Toate acestea arătau că tabăra comunistă era mai bine înarmată ca oricând şi mai hotărâtă. Determinarea era destul de reală, dar în realitate URSS era în continuare mult în urma americanilor în ce priveşte performanţele rachetelor; în Cuba, Hruşciov spera să apere prestigiul sovietic şi să-i încurajeze pe revoluţionarii din America Latină. Kennedy îşi dorea să obţină acelaşi efect, dar pentru ţara lui. Avertizase Rusia că în cazul în care vapoarele lor de aprovizionare, care transportă noi rachete până în Cuba, depăşesc o anumită coordonată, le va ataca. De asemenea a insistat ca bazele existente să fie demolate. Dacă ar fi torpilat vapoarele ruseşti, americanii ar fi pornit un război de mare anvergură. După ultimatumul lui Kennedy, lumea întreagă şi-a ţinut respiraţia.

Hruşciov s-a retras la ţanc, iar bazele de rachete au fost demontate, ceea ce părea a fi o victorie uriaşă pentru

preşedintele american. Chiar aşa şi era, dar opozantul său de la Kremlin obţinuse foarte mult din ceea ce-şi dorise, în special îndepărtarea rachetelor americane din Turcia şi acceptarea faptului că regimul lui Castro trebuie să rămână la putere în continuare. A fost instalat un ,,fir roşu", care să facă legătura între Statele Unite şi liderii sovietici. Aveau să mai urmeze şi alte momente pe muchie de cuţit. Printre acestea se numără izbucnirea luptelor din 1969 între trupele chineze şi ruse la graniţa dintre aceste două state, precum şi cel mai sângeros şi mai dureros eşec al Statelor Unite din timpul Războiului Rece, războiul care avea drept scop învingerea comunismului în Vietnam. Conflictul s-a extins în Laos şi Cambodgia, a durat din 1965 până în 1975 şi a demonstrat că bombardamentul aerian nu distruge forţele de gherilă.

După criza cubaneză însă, atât Washingtonul, cât şi Moscova au fost de acord că trebuie să dea înapoi în faţa unei situaţii în care un mic calcul greşit putea pune capăt vieţii pe Pământ. Tratatul privind Interzicerea Totală a Testelor Nucleare a fost urmat de un Tratat de Neproliferare a Armelor Nucleare, în 1968, iar apoi de primele discuţii strategice privind armamentul, sau SALT 1, în 1972, limitând numărul rachetelor balistice. Un alt tratat, care a interzis apărarea împotriva rachetelor nucleare, a arătat că doctrina ,,distrugerii asigurate de ambele părţi", sau MAD, la care sperase Oppenheimer în momentele sale mai puţin înverşunate, a devenit politică oficială. Perioada de coexistenţă consimţită, numită ,,détente" (de destindere), sosise, în decursul căreia ambele orânduiri au încercat să trăiască una alături de cealaltă, într-o lume dezbinată. La momentul în care părea o stază nesfârşită, Războiul Rece s-a transformat în fine într-o ,,Pace Îngheţată" sau, pentru a schimba metafora, a fost o situaţie similară celei în care doi luptători de wrestling, de categorie grea, ajunseseră într-o încleştare epuizată, îmbrăţişându-se unul pe celălalt, incapabili să se elibereze din strânsoare sau să-şi învingă adversarul.

Deşi aparent mai sigură decât etapa anterioară, a competiţiei agresive, ,,Pacea Îngheţată” s-a dovedit a fi de asemenea o iluzie, dar mai degrabă datorită celor întâmplate în interiorul celor două tabere decât celor petrecute între ele. Niciun sistem politic nu poate fi totalmente static. În spatele Cortinei de Fier, deşi sistemul sovietic era egalul NATO ca armament, desigur, cu cheltuieli mult mai mari, economia sovietică nu reuşea să genereze acea creştere a avuţiei care i-ar fi convins pe oameni că aceasta era o societate cu adevărat mai bună şi că represiunea politică şi viaţa lor complet mohorâtă meritau sacrificiul. Hruşciov fusese blamat atât pentru Cuba, cât şi pentru eşecurile din ţară şi plătise preţul prin înlăturarea lui de la putere în 1964; dar noul regim gerontocrat, condus de Leonid Brejnev, se sprijinea pe o societate care începea să stagneze în mod vizibil. Reprimarea revoluţiei cehoslovace din 1968, care fusese salutată primind denumirea de ,,Primăvara de la Praga”, a arătat lumii de câtă popularitate se bucura în realitate comunismul printre propriii lui presupuşi adepţi.

Totuşi mai întâi în Occident noul spirit al revoltei şi răzvrătirii împotriva vechilor lideri clătina regimurile din temelii. Sângerosul război purtat de America în Vietnam, care necesita recrutarea unui nou val de tineri în armată, a provocat proteste din ce în ce mai puternice în Statele Unite. Atât democratul Lyndon B. Johnson, cât şi republicanul Richard Nixon au luptat să afle un mod de a armoniza strategia lor militară cu revendicările unei naţiuni mai tinere, cu o mărime disproporţionată, datorită copiilor rezultaţi în urma exploziei demografice, consecinţă a creşterii natalităţii în perioada postbelică. Un istoric care a studiat Războiul Rece, John Lewis Gaddis, arată că în consecinţă numărul înscrierilor la facultăţiile şi universităţile din Statele Unite s-a triplat în perioada cuprinsă între 1955 şi 1970: ,,Ceea ce guvernele au omis să anticipeze a fost că mai mulţi tineri plus mai multă instruire, combinate cu un Război Rece ajuns în impas, reprezintă reţeta pentru insurecţie... aşa ceva nu se mai văzuse: o revoluţie care transcende nivelul unei naţii,

îndreptată împotriva instituţiilor, indiferent de ideologia lor.” [312]

Protestele la adresa Războiului din Vietnam au zguduit Berlinul, Parisul şi Londra, dar în Statele Unite a fost afectat cel mai puternic prestigiul politic al celor care purtau Războiul Rece. Aproximativ la această vreme, din ce în ce mai multe dovezi incriminatoare ajungeau în spaţiul public privind operaţiunile sub acoperire ale CIA în Guatemala şi în Chile, unde a răsturnat de la putere un guvern de stânga rezultat în urma unor alegeri libere. Şeful acestui guvern, Salvador Allende, împreună cu alte câteva mii de oameni au murit şi mulţi au suferit torturi cumplite. Toate acestea păreau să se datoreze în totalitate superiorităţii morale a democraţiilor. Tinerii americani radicali i-au adoptat ca personalităţi iconice şi eroi pe inamicii cu care luptau liderii lor: Castro, Che Guevara, Ho Şi Min şi Mao, şi un curent de stânga a străbătut campusurile universitare. Acest radicalism nu a izbucnit nicăieri cu scopul de a schimba conducerea occidentală, nici măcar în Franţa, unde ,,evenimentele” din 1968 au fost cel mai spectaculoase. A arătat însă că ,,détente” nu însemna stabilitate.

În final, tabăra care avea să se prăbuşească, mult mai rapid şi mai dramatic decât se aşteptau analiştii occidentali, era cea sovietică. Sub conducerea lui Nixon, înainte ca înregistrările ilegale şi minciunile sale să-l ducă la pierderea preşedinţiei, Statele Unite puseseră capăt vechii duşmănii cu China lui Mao, fapt care s-a adăugat la paranoia şi senzaţia celor de la Moscova că se strânge cercul în jurul lor. O conducere din ce în ce mai îmbătrânită, dovezi din ce în ce mai clare ale falimentului economic şi din ce în ce mai jenante ale belşugului occidental au stârnit nemulţumiri în rândul populaţiei. Aprobarea de către Rusia a unei Declaraţii Mondiale a Drepturilor Omului i-a încurajat pe dizidenţii din ţară, care au răspândit în toată lumea veşti despre represiunile şi brutalitatea sistemului sovietic; scrierile lui Alexandr Soljeniţîn au exercitat în acest sens o influenţă deosebită. În Polonia, muncitorii din şantierul

naval Gdansk protestau, iar alegerea în 1978 a unui polonez, Karol Wojtyła, drept papa Ioan Paul al II-lea a fost urmată de scene de entuziasm în masă când acesta şi-a vizitat patria, spre oroarea cârmuitorilor atei ai acesteia. Când URSS a invadat în anul următor Afganistanul, pentru a proteja un conducător marxist clientelar, ruşii s-au încurcat într-un război sângeros, costisitor. Statele Unite au reacţionat inteligent, susţinând gherilele islamiste; sau, cel puţin la acea vreme, acesta părea un pas inteligent.

Căderea Uniunii Sovietice nu a fost provocată de arme, ci de costul lor, sau mai degrabă de costul rachetelor. Un nou preşedinte al Statelor Unite, fostul actor cu personalitate optimistă şi aparent un om destul de simplu, Ronald Reagan, a ordonat crearea unui sistem de securitate împotriva rachetelor ruseşti, ,,iniţiativa sa de apărare strategică" care, întrucât implica urmărirea sateliţilor şi din respect pentru un film care se bucura de mare popularitate, a fost poreclit de îndată ,,Războiul Stelelor". URSS şi NATO s-au angajat într-o nouă competiţie pe plan nuclear începând din 1977, când noile rachete ruseşti SS20 ameninţau Europa Occidentală, iar Statele Unite au răspuns creând baze acolo pentru propriile lor rachete Pershing şi Cruise. Pentru ruşi, încercarea de a egala această nouă propunere de sistem american a fost din punct de vedere economic falimentară, adică imposibilă. Retorica din ce în ce mai dispreţuitoare şi rapace a lui Reagan privind ,,imperiul malefic" a arătat că Statele Unite au un lider care nu se mai teme de ameninţarea rusească. Mulţi au considerat atitudinea lui prostească, dar aceasta a coincis cu succesiunea unor lideri jenant de vârstnici, care mai aveau puţin de trăit, ai imperiului sovietic, mai întâi Iuri Andropov, bolnav în fază terminală, care a condus Rusia din 1982 până la începutul lui 1984, apoi Constantin Cernenko, care din start abia părea că mai e viu.

Aveau să vină momente periculoase, când sistemul sovietic se clătina. Odată cu venirea la putere a lui Mihail Gorbaciov, URSS avea în fine un lider cu vigoarea şi încrederea în sine necesare discutării subiectului dezarmării

corecte cu Reagan. Cele trei întâlniri-cheie ale celor doi, în perioada 1986–1987, au pus bazele unei relaţii cu totul noi; până şi prim-ministrul foarte combativ al Regatului Unit al Marii Britanii şi al Irlandei de Nord, Margaret Thatcher, s-a îmblânzit, considerându-l pe Gorbaciov ,,un om cu care pot colabora". Pe plan intern însă, Gorbaciov părea să nu aibă niciun plan startegic. Ştia că lucrurile trebuie să se schimbe şi că sistemul sovietic era condamnat, dar pe undeva în sufletul lui spera ca un grup de comunişti tineri şi moderaţi să poată păstra puterea în timp ce vastele teritorii ale Rusiei deveneau din ce în ce mai deschise din punct de vedere politic şi din ce în ce mai liberale din punct de vedere economic. Politicile sale bazate pe transparenţă şi reformă (*glasnost* şi *perestroika*) s-au abătut de la direcţia de alunecare spre economia de piaţă şi capitalism, cam la fel cum s-a întâmplat cu alternativa îmbrăţişată de Partidul Comunist Chinez pe atunci. Gorbaciov intenţiona să se eschiveze de la confruntarea globală, poate chiar să pună capăt Războiului Rece. Ceea ce-şi dorea pentru URSS era mai puţin clar.

Spectaculosul an de cumpănă 1989 a oferit răspunsul. Începând din Ungaria, care a refuzat să-şi păstreze în bună stare Cortina de Fier cu Austria, locuitorii Europei de Est pur şi simplu au ieşit de sub influenţa URSS, iar Gorbaciov nu a luat niciun fel de măsuri pentru a le opri. În Polonia, unde sindicatul independent Solidaritatea, condus de fostul muncitor în şantierul naval Gdansk, Lech Walesa, a deschis drumul altora, aveau acum loc alegeri pentru Camera Deputaţilor, prin care a venit la putere sindicatul Solidaritatea. Locuitorii din Republica Democrată Germană au început să ,,voteze" cu roţile automobilelor, împachetându-şi catrafusele în micuţele lor maşini Trabant de forma unei cutii şi trecând prin Ungaria în Austria, spre libertate. După mai multe zile de confuzie în Berlinul de Est, fără niciun sprijin din partea Moscovei pentru a pune capăt fenomenului, Zidul Berlinului a căzut, iar nemţii extatici au început să-l treacă, iar apoi să danseze pe el, după care să-l dărâme. Comuniştii din Bulgaria s-au dat bătuţi şi au anunţat alegeri libere; în Praga, demonstraţii de amploare

au distrus moralul comuniştilor cehi şi o ,,revoluţie de catifea” l-a înscăunat pe fostul dizident şi dramaturg Vaclav Havel în fotoliul de preşedinte. În România, unul dintre cele mai crude şi mai înverşunate regimuri-satelit ale sovieticilor, lucrurile nu s-au desfăşurat şi încheiat la fel de paşnic. Dictatorul acesteia, Nicolae Ceauşescu, a ordonat armatei să tragă în mulţime, dar nu a reuşit să înăbuşe revoluţia; el şi soţia sa au fost prinşi rapid, judecaţi şi împuşcaţi.

În anul următor, Germania s-a reunificat, iar URSS a început să se prăbuşească în momentul în care statele baltice şi-au declarat independenţa. Gorbaciov a fost victima unei lovituri de stat a adepţilor ultragiaţi ai unei politici de mână forte, dar aceştia au descoperit că prăbuşirea pe care el o prevăzuse (prin înţeleapta sa abţinere de la acţiune) era imposibil de împiedicat şi nu se putea reveni la starea de fapt anterioară. Armata nu i-ar fi susţinut şi astfel a apărut un nou lider, măscăriciul alcoolic Boris Elţîn, care i-a înfruntat public pe complotişti, urcat pe un tanc în faţa clădirii Parlamentului rus. În consecinţă, Elţîn a dizolvat Uniunea Sovietică, în timp ce ţări întinse, cum ar fi Ucraina, îşi anunţau independenţa sub privirile lui binevoitoare.

Războiul Rece a luat sfârşit deoarece filosofia guvernării şi economiei în forma practicată de URSS, marxismul, se dovedise fără sorţi de izbândă. URSS avea – Rusia avea – resurse naturale enorme, inclusiv petrol, gaze naturale, cherestea şi suprafeţe mari de teren agricol, de o calitate excepţională. Deşi pornise mai târziu, cândva păruse un candidat excelent la industrializarea cu succes, de o manieră care ar fi îmbunătăţit foarte mult calitatea vieţii materiale a locuitorilor ei care, după standardele mondiale, erau bine educaţi. Sistemul întreprinderilor de stat monopoliste, condus de la centru şi prins în plasa fricii, corupţiei şi lenei, creat de conducerea comunistă, a adus cu sine risipa, lipsurile, cinismul şi deznădejdea.

În cele din urmă, erau prea puţine lucruri care să cimenteze loialitatea poporului în afară de amintirea eroismului manifestat în Marele Război Patriotic, pe care tinerii ruşi l-au considerat mai puţin impresionant decât fusese pentru părinţii lor. Eliberate de acelaşi sistem, statele est-europene, care nu au pierdut timpul şi au depus cereri de aderare la Uniunea Europeană, au arătat că după câteva generaţii de represiune, iniţiativa şi energia pot renaşte remarcabil de repede.

Rusia va avea o soarta mai rea. Ea nu se bucurase nicicând de o cultură democratică, trecând aproape imediat de la autocraţia ţaristă la dictatura marxistă. În timp ce consultanţii occidentali s-au grăbit să susţină, contra unor onorarii însemnate, rapida privatizare a întreprinderilor şi terapia de şoc a pieţei libere, precum şi să recomande crearea unor noi partide, Rusia a trecut printr-o perioadă cumplită marcată de fluctuaţia preţurilor, şomaj şi jefuire a activelor unor mari societăţi comerciale de către o nouă clasă de „oligarhi”, dintre care unii nu erau prin nimic mai buni decât baronii jefuitori. În timp ce vechea elită comunistă şi-a schimbat imaginea şi s-a întors sub chipul unor naţionalişti renăscuţi, pregătiţi să facă afaceri cu noua pătură de superbogaţi fuduli din Moscova (şi proaspăt redenumitul Sankt Petersburg), cetăţenii ruşi de rând s-au trezit cu ce e mai rău din ambele lumi: politica autocrată, represivă, cinică alături de o idee de capitalism contorsionată, în cea mai sălbatică formă a sa. Cine a pierdut Războiul Rece? Ei.

DENG ŞI FIUL – RENAŞTEREA CHINEZĂ

Statele au fost adesea prea mari, iar alteori prea mici. Povestea Chinei în secolul al XIX-lea şi în prima jumătate a secolului XX este cel mai clar exemplu în această privinţă. Unui occidental îi poate părea un talmeş-balmeş nesfârşit de războaie, rebeliuni, lovituri de stat şi prăbuşiri. În ultimul deceniu al dinastiei imperiale Qing au existat încercări de modernizare a Chinei, inclusiv introducerea căilor ferate, telegrafului şi vapoarelor cu abur, precum şi înfiinţarea

unor constituţii moderne şi a unor parlamente aparent moderne la prăbuşirea dinastiei, cu puţin înaintea izbucnirii Primului Război Mondial. Istoria modernă a Chinei prezintă o serie de reformatori impozanţi, care încercau să tragă după ei un vast imperiu de ţărani şi moşieri în epoca urbană industrială a omenirii. Obiectivul părea însă că le depăşeşte puterile. Ţara era prea mare, părţile constituente prea disparate şi cu o legătură prea slabă între ele.

Printre cei care se luptau să facă această schimbare se numără câteva personalităţi foarte impresionante, care meritau să fie mai bine cunoscute în prezent. Una dintre acestea era Li Hongzhang, marele revoluţionar al Chinei imperiale din perioada târzie, care i-a dezvoltat industria şi a complotat pentru a o readuce la independenţă şi putere reală. Altul a fost Yuan Shikai, fiul unui fermier dârz, care a urcat pe scara ierarhică prin intermediul armatei, devenind cunoscut pentru că a instaurat un rege şi a fost preşedinte al Republicii Chineze. Apoi, desigur, există cele mai cunoscute figuri, cum ar fi Sun Zhongshan, pe vremuri colaborator şi rival al lui Yuan, precum şi un alt fiu de fermier, considerat în general ca fiind fondatorul naţionalismului chinez modern. În fine, mai este Jiang Jieshi, liderul Kuomintangului Naţionalist, reformator al limbii chineze şi al sistemelor chineze bancar, de învăţământ, de comunicaţii; dar în acelaşi timp corupt şi în cele din urmă un dictator militar ineficient. Fiecare dintre aceştia au fost lideri la fel de puternici şi de ambiţioşi pentru ţara lor precum Roosevelt, Churchill sau Mussolini.

Problema este însă că toţi aceştia au fost depăşiţi şi învinşi de anvergura sarcinii pe care şi-o asumaseră şi de ,,haita de lupi inamici", care dădeau târcoale Chinei. Li Hongzhang a murit înfrânt în 1901, după ce negociase un tratat de pace umilitor şi falimentar cu Rusia, Franţa, Marea Britanie şi Japonia, în pragul izbucnirii Revoltei Boxerilor şi capturării Beijingului. Yuan Shikai a devenit din ce în ce mai dictatorial şi s-a autodeclarat împărat în 1912, în timp ce ţara era din nou umilită de Japonia. Forţat să fugă, a părăsit China care era ruptă în bucăţi sub conducerea căpeteniilor

războiului aflaţi în concurenţă. Sun Zhongshan, a cărui reputaţie rămâne în prezent extraordinară, atât în China, cât şi în Taiwan, a devenit cu toate acestea un lider din ce în ce mai dictatorial şi extrem de militarist; a murit de cancer în 1925, în timp ce China era în continuare devastată de căpeteniile războiului şi de guvernul său Kuomintang care controla doar zona sudică a ţării. În pofida alianţelor semnate cu comuniştii din Rusia, precum şi cu Statele Unite, Jiang Jieshi nu a fost capabil niciodată să guverneze eficient China continentală – tot într-o perioadă de catastrofă militară datorată japonezilor şi în timp ce insurgenţa comuniştilor chinezi devenise de neoprit.

Niciunul dintre aceste regimuri nu reuşise să impună într-o manieră eficientă autoritatea centrală. Astfel nu a rezultat o Chină a satelor şi oraşelor liniştite, cu autoguvernare armonioasă, eliberate de Beijingul arogant, ci o Chină a anarhiei, fricii, terorii şi insecurităţii. În vastele teritorii rurale din interiorul ţării, milioane de chinezi au continuat să planteze şi să mănânce orez, să-şi îngrijească animalele, să venereze tradiţia, să bârfească, să se sfădească, să trăiască şi să moară fără să ştie prea multe despre cel mai apropiat oraş mare şi fără să le pese de politica naţională. Acelaşi lucru s-ar putea spune despre ţăranii de pretutindeni în prima jumătate a secolului XX, din Corsica şi până în Islanda, Turcia sau Chile.

Incapacitatea de a construi un unic sistem monetar, de impozitare sau de comunicaţii modern eficient sau o putere militară a lăsat populaţia Chinei la cheremul moşierilor locali şi a bandiţilor, a invadatorilor străini, extremiştilor religioşi; şi dispunând de o susţinere redusă şi uneori chiar inexistentă la izbucnirea foametei sau în timpul incursiunilor de devastare ale căpeteniilor războiului. Numărul victimelor din ultimii ani ai dinastiei Qing precum şi din cei patruzeci de ani de guvernare republicană, necomunistă a Chinei este imposibil de estimat cu exactitate, dar se bănuieşte că aceste cifre sunt extrem de ridicate. În unul dintre puţinele sate care au supravieţuit anihilării obiceiurilor şi tradiţiilor de către Gărzile Roşii ale

lui Mao, mai există un turn de pază utilizat de săteni pentru a scruta împrejurimile, în căutare de bandiţi. A fost construit în 1918.

Niciuna dintre acestea nu era o noutate pentru chinezi. Răscoala Taipingilor din 1850–1864, pornită de zeloţi pseudocreştini, care au cucerit o mare parte din sudul şi centrul Chinei, a avut drept urmare, conform estimărilor, aproximativ douăzeci de milioane de morţi, transformând-o într-una dintre cele mai catastrofice episoade din istoria lumii. Revolta Boxerilor, din 1898–1901, a fost un dezastru militar care a arătat lumii cât de slabă era China sub dinastia Qing. Cucerirea Manciuriei de către japonezi şi invaziile japoneze din nordul şi de la ţărmurile Chinei au avut drept urmare mai multe masacre succesive, printre care se numără Violul din Nanjing, din 1938, când au fost ucişi aproximativ 200 000 civili şi până la 80 000 femei au fost violate, acesta fiind unul dintre cele mai renumite. Numărul chinezilor morţi în luptele haotice ale celui de-Al Doilea Război Mondial a fost estimat la aproximativ douăzeci de milioane, depăşind de departe orice alt stat, exceptând Uniunea Sovietică.

Printre aceste apogee ale statisticilor sunt nenumărate alte rebeliuni locale pornite de societăţi religioase şi secrete, generali musulmani şi căpetenii ale războiului locali; adăugaţi la acestea deceniile în care noţiunea unei singure Chine era numai de factură culturală şi lingvistică (şi numai de aceste două naturi), în loc să fie politică. Relatările direct de la sursă privind perioadele în care foametea ducea la canibalism, satele unde nu mai existau copii şi animale şi seria cumplitelor fotografii vechi care prezintă decapitările nefericiţilor rebeli sau trupelor guvernamentale capturate, indiferent dacă răzbunarea a luat forma incendierii templelor şi a centrelor zdrobite ale oraşelor, adaugă şi mai multe detalii respingătoare, asupra cărora majoritatea cititorilor ar prefera să nu se oprească.

Astfel, în timpul stăpânirii lui Mao Zedong şi a Partidului său Comunist Chinez, după 1949 s-a produs cea mai mare

catastrofă umană a secolului XX, care nu poate fi înţeleasă fără a reaminti ce a fost mai înainte. Chinezii care tânjeau după unitate şi ordine nu reprezintă o lozincă politică obscură. Cu cât era mai mare populaţia, cu cât era terenul mai întins şi relieful mai variat, cu atât erau mai greu de impus ordinea şi unitatea. De pe vremea când manciurienii răsturnaseră dinastia Ming în 1644, cârmuitorii Chinei nu numai că aveau un teritoriu enorm în inima ţării la care să se gândească, cu întinsul ţărm al Chinei, ci şi teritorii vaste la nord şi est, care erau ocupate de mongoli, tibetani şi musulmani. Monedele, limbile, mlaştinile şi munţii au creat o împărţire internă a teritoriului cu care până şi în cazul unei ţări cu dimensiune modestă conducerea s-ar fi luptat cu greu să o ţină sub control.

Deşi Japonia a ajuns şi ea la un final incomod, după ce înfruntase fără succes puterea în ascensiune a Statelor Unite, progresele ei rapide la sfârşitul secolului al XIX-lea şi la începutul secolului XX sub împăraţii Meiji au arătat ce poate realiza o naţiune relativ mică dar unită, cu o autoritate centrală puternică. La fel ca japonezii, şi chinezii au încercat să importe tehnicile militare occidentale pentru a construi sau cumpăra noi cuirasate, să-şi modernizeze aparatul birocratic şi să-şi emancipeze sistemul de învăţământ. Totuşi liderii chinezi, indiferent dacă erau susţinători ai imperiului sau republicani, pur şi simplu nu aveau influenţa sau autoritatea necesară pentru a pune lucrurile în mişcare. Rând pe rând au fost umiliţi de lideri străini, care au reuşit să facă acest lucru.

Această stare de fapt a produs o nerăbdare frenetică printre intelectualii chinezi, în special în rândurile celor de stânga, care s-a manifestat în final prin regimul lui Mao, cu directivele lui pline de tertipuri, destinate unei industrializări periculoase. Conducătorii Chinei nu au fost niciodată în contact cu poporul. Chinezii au fost şi sunt în continuare prea mulţi la număr şi împrăştiaţi pe un teritoriu prea mare. Atât împăraţii, cât şi marxiştii, după ce s-au izolat în spatele zidurilor înalte ale Beijingului, au fost nevoiţi să muncească din greu ca să vadă consecinţele

politicilor lor asupra Chinei profunde. În 1901 împărăteasa văduvă Cixi, o femeie extraordinară care a deţinut puterea pentru aproximativ cincizeci de ani, a ajuns faţă în faţă cu China reală pe când fugea din Beijingul care era pe cale de a fi invadat de armatele din vest. Cum o mai ducea poporul ei? A descoperit victime ale foametei care mâncaseră tot: câini, pisici, frunze şi scoarţă de copac, iar acum se mâncau între ei. [313] Diferenţa era că atunci când Mao a văzut în fine urmările perioadelor de secetă, mult mai răspândite decât cea care ucisese aproximativ două milioane de oameni pe vremea lui Cixi, a fost încântat.

Există paralele clare între China lui Mao şi istoria incipientă a Uniunii Sovietice, chiar şi pentru faptul că un centru slab conducea o suprafaţă vastă şi divizată. La fel ca Stalin, Mao a venit la putere înarmat cu o doctrină, marxism-leninismul, care promisese raiul pe pământ, unde nu exista împărţirea pe clase, după ce sunt ucişi inamicii burghezi. Aceasta era o armă filosofică, fără o plasă de siguranţă morală.

În anii ’20, Moscova încerca să instige la revoluţie mondială şi vedea în haosul din China un teritoriu foarte promiţător. Kuomintangul naţionalist (care a fost la putere între 1927 şi 1945) era suficient de stângist în retorica sa şi cu o susţinere suficient de mare pentru a fi partenerul favorit al ruşilor; astfel pentru mulţi ani încă micuţului Partid Comunist Chinez i s-a ordonat să coopereze cu naţionaliştii şi să se infiltreze printre aceştia. Liderii Kuomintangului au mers la Moscova pentru a asculta şi a învăţa. Când însă Jiang Jieshi a devenit de dreapta spre sfârşitul anilor ’20 şi a început să-i vâneze pe comunişti, aceştia au fost forţaţi să se retragă către nord-vest, în regiunea sălbatică din apropierea graniţei cu Rusia. Kuomintangul i-a împins tot mai departe până când, în 1934, o armată comunistă importantă a fost împresurată şi adusă în pragul anihilării.

Retragerea disperată pe un teren neprimitor, pentru a se uni cu alte forţe comuniste, a devenit cunoscută sub denumirea de ,,Marşul cel Lung”. În realitate a avut loc o

serie de marşuri, o retragere în faţa armatei naţionaliste. Cel mai mare impact al marşului a fost să-l ridice pe Mao, care căzuse în dizgraţie, la putere, devenind *de facto* liderul Chinei comuniste. Acest marş a fost folosit de atunci drept unul dintre miturile fundamentale maoiste, o poveste a ascunzişurilor din ţinuturile deluroase, a traversărilor eroice ale râurilor şi a luptelor disperate în munţi, ale cărei detalii au fost probabil ascunse definitiv sub o avalanşă de afişe, filme şi iluzii. Muzeul Naţional al Chinei din piaţa Tian'anmen din Beijing, situat vizavi de mausoleul lui Mao, are în centrul său o cameră cu tablouri epice, care înfăţişează Marşul cel Lung. Cel puţin ca realizare, unele dintre ele sunt chiar reuşite.

Stalin era cu ochii pe Mao încă de la început, când acesta era un conducător de gherilă comunist din Shanghai, dar vreme îndelungată şi-a ascuns intenţiile. Nu numai că l-a plătit pe Chiang Kai-Shek, ci l-a ţinut pe fiul lui Chiang la Moscova, ca ostatic. Când Chiang a fost răpit de un rival, iar Mao îşi dorea uciderea lui Chiang, Stalin a intervenit ca să-l salveze. După ce japonezii au atacat China în 1937, Stalin era foarte interesat ca diferendele dintre comunişti şi naţionalişti să fie uitate, iar aceştia să se alieze împotriva invadatorilor. Pe de altă parte, Mao, care juca la rece un joc foarte crud, nu s-a implicat. Dispunând de o armată mai mică şi mai slab instruită decât rivalii săi şi conducând prin teroare şi epurare, Mao şi-a clădit atent poziţia, întărindu-şi baza din nord-vestul Chinei, în timp ce invadatorii se luptau cu naţionaliştii de-a lungul liniei de coastă şi în câmpiile Chinei.

Deşi aproape distruse în perioada imediat următoare celui de-Al Doilea Război Mondial, armatele comuniste chineze supravieţuiseră pentru a câştiga susţinerea lui Stalin. Implicarea lor în luptele antijaponeze s-a produs cu întârziere; Mao avusese tot timpul intenţia să-l elimine pe Chiang Kai-shek, însă abia după ce acesta va fi fost suficient de slăbit de luptele cu japonezii. Acum, sute de avioane, tancuri şi piese de artilerie, sute de mii de mitraliere şi puşti, toate capturate din dotarea japonezilor şi

nemţilor, i-au fost dăruite lui Mao de către ruşi. Instruirea militară, realizată, în parte, de foşti soldaţi din armata japoneză, a venit ,,la pachet", la fel ca trupele coreene şi soldaţii chinezi care luptaseră de partea japonezilor în Manciuria. Ruşii au ajutat de asemenea la repararea căilor ferate şi a podurilor din China.

În schimb, Mao a trimis în Rusia alimente. Ca un sinistru ecou al deciziei lui Stalin din anii '30 de a exporta cereale în Occident pentru a cumpăra uzine, contribuind astfel la cumplita serie de perioade de foamete care au măturat Rusia, schimbul făcut de Mao, alimente contra industrie, a declanşat foametea în propriile teritorii. Când s-au alăturat forţelor lui Chiang în 1947–1948, iar războiul s-a generalizat, comuniştii aveau datorii uriaşe faţă de ruşi, fapt care nu a fost recunoscut public de Mao niciodată. [314] În final naţionaliştii au fost înfrânţi datorită conducerii militare slabe, corupţiei pe scară largă şi epuizării unei mişcări care dusese deja o luptă îndelungată, de zece ani, cu japonezii. Oamenii lui Mao au folosit tacticile terorii, inclusiv înfometarea deliberată a populaţiei oraşului Changchun, unde se bănuie că au murit aproximativ trei sute de mii de oameni, pentru a forţa oraşul să se predea. Jiang Jieshi s-a retras pe insula Taiwan, unde succesorii săi au continuat, cel puţin teoretic, să se considere guvernul legitim al întregii Chine.

Proclamarea Republicii Populare Chineze de către Mao Zedong la data de 1 octombrie 1949 l-a transformat în conducătorul a aproximativ 550 milioane de oameni. În timp ce Occidentul făcea paşi uriaşi pe drumul recuperării în urma războiului, iar Europa şi America debordau de bogăţie materială şi o libertate personală încă nemaivăzută în lume până atunci, chinezii îndurau teroarea şi foamea. Această situaţie nu a dus la un nou cataclism, ci mai degrabă la o tendinţă spre compromis, care în cele din urmă a creat gigantul economic care este China de astăzi. Răspunsul la întrebarea: ,,De ce s-au petrecut lucrurile astfel?" este o poveste tragică şi complicată, cu străluciri de eroism.

Principalul responsabil care a scăpat China de Maoism a fost urmaşul miniatural curajos al lui Mao, Deng Xiaoping. Luând în calcul impactul ţării pe care a creat-o, Deng are toate şansele să fie considerat cea mai influentă fiinţă umană a ultimei părţi a secolului XX. Înainte să discutăm în ce direcţie a dus acesta China şi cum a făcut marea schimbare, trebuie să înţelegem în ce situaţie se afla China atunci când el a preluat puterea.

Confiscările de teren şi epurările politice ale lui Mao, de la începutul anilor ’50, au dus la uciderea a până la trei milioane de oameni. Mulţi au fost aduşi în situaţia să se sinucidă; în oraşul Shanghai atât de mulţi s-au aruncat de pe acoperişurile clădirilor înalte încât au fost porecliţi la nivel local ,,paraşute”. [315] Acesta era însă doar începutul. Doi autori, Jung Chang şi Jon Halliday, susţin prin argumente că sistemul de închisori şi lagăre înfiinţat de Mao, unde se muncea până la moarte, care imita sistemul de gulaguri sovietice, a ucis peste douăzeci şi şapte de milioane de oameni. Spre deosebire de Uniunea Sovietică însă, ucigaşilor aflaţi în solda lui Mao le plăcea teroarea de a fi văzuţi şi auziţi. Multe dintre execuţii se desfăşurau în public, în faţa mulţimilor care erau forţate de jandarmi să privească: efectul psihologic al lui Mao asupra chinezilor a fost cu siguranţă mai mare chiar decât al lui Stalin asupra sufletului rusesc.

Marea ambiţie a lui Mao era să facă din China o superputere mondială, cu adevărat *unica* superputere mondială. În acest scop, trebuia să transforme o naţie de ţărani fermieri într-un gigant industrial. Intenţiona să realizeze acest lucru în numai câţiva ani, luând cantităţi din ce în ce mai mari de alimente de la ţărani şi dându-le la schimb pentru cunoştinţe sovietice privitoare la utilizarea şi aplicarea de tehnici industriale şi creând sisteme grandioase de irigaţii şi industriale. Niciuna din acestea nu era originală şi acestea erau împrumutate de la Stalin. Până în anii ’50, Stalin avea bomba atomică, precum şi statutul de împărat sovietic şi învingător în războiul mondial. Mao a

decis că pentru a-l depăşi pe Stalin, trebuie să-l copieze pe scară mai largă şi cu viteză şi mai ameţitoare.

Rezultatele au fost cu certitudine pe o scară mai largă. Aşa-numitul Mare Salt Înainte, care parţial a creat şi parţial a coincis cu patru ani de foamete, din 1958 până în 1961, a ucis aproximativ treizeci şi opt de milioane de chinezi, cel mai mare sacrificiu din istorie. Mao nu a arătat nicio milă şi nici măcar prea mult interes. Ştia cu certitudine ce se petrece, deoarece până şi slugarnicii funcţionari de stat ai partidului îi raportau ce se întâmplă. Pământul aflat în proprietatea ţăranilor a fost colectivizat, pentru ca statul să poată păstra mai mult din hrană. I-a luat în râs pe ţărani în mod repetat, înfierându-i ca fiind lacomi şi leneşi, şi a propus să li se taie şi mai mult raţiile. A spus că, în fond, cadavrele lor vor fi utile pentru fertilizarea pământului.

Oamenilor li s-a cerut să topească tot metalul pe care-l aveau pentru a construi şi apoi alimenta minicuptoare în propriile curţi. Canale, diguri şi rezervoare uriaşe au fost construite fără nicio planificare, iar calitatea lor era atât de proastă încât multe s-au prăbuşit mai târziu, producând dezastre de mediu şi numeroase victime. Una dintre ideile nebuneşti ale lui Mao a fost să reducă risipa de cereale, ucigând toate vrăbiile din China. Acest rezultat urma să fie obţinut determinând întreaga populaţie să facă atât de mult zgomot încât păsările să nu mai poată ateriza pe sol şi să moară de epuizare în zbor. Sistemul a fost suficient de eficient încât să provoace atacarea recoltei de către unul dintre paraziţii cu care se hrăneau vrăbiile.

Aceste spasme de activitate frenetică în masă aveau loc la comandă, deoarece Mao avea de fiecare dată în vedere transformarea Chinei într-o ţară atotputernică. Mai întâi, spunea el, China urma să controleze Pacificul, cu ajutorul unei flote militare noi şi uriaşe, iar apoi, într-un final, întreaga lume. Avea ambiţii la nivel planetar. Mao vorbea despre înfiinţarea unui ,,comitet de control al Pământului” care să aibă un plan maoist unic şi unitar pentru întreaga umanitate; ce ar fi implicat toate acestea pentru chinezi era

irelevant. Chang şi Halliday îl citează când spunea la Moscova, în 1957, că este pregătit să sacrifice trei sute de milioane de chinezi, cifră care la acea vreme reprezenta aproape jumătate din populaţie, pentru victoria revoluţiei mondiale. Graba cu care i-a ajutat pe nord-coreeni în războiul împotriva Occidentului, aruncând în luptă zeci de mii de soldaţi chinezi, precum şi entuziasmul său pentru utilizarea armelor nucleare arată că nu glumea.

Luna mai a anului 1968 a fost o perioadă a turbulenţelor. În întregul Occident revoluţia hippy, vremea ,,păcii şi iubirii", epoca ,,flower power", erau puse sub semnul întrebării de revoltele studenţeşti. În Beijing locuia Deng Pufang, în vârstă de douăzeci şi cinci de ani, un student strălucit al facultăţii de fizică. Viaţa lui fusese cu adevărat binecuvântată, ceea ce era ceva neobişnuit. Fiind fiul mai mare al unuia dintre liderii Chinei comuniste, crescuse în zona frumoasă şi exclusivistă Zhongnanhai din central capitalei, situată în proximitatea Oraşului Interzis. Acolo trăiau Mao Zedong şi ceilalţi comunişti din eşaloanele de vârf, în ceea ce a fost descris ca fiind ,,o lume de poveste ascunsă, cu lacuri, parcuri şi palate unde se plimba Marco Polo şi unde Kublai Han şi-a construit domul plăcerilor; unde împăraţi şi împărătese, concubine şi eunuci îşi petreceau timpul liber". [316]

Deng Pufang era însă într-o stare groaznică. Fusese bătut la sânge de autodeclaratele ,,Gărzi Roşii". Tatăl său fusese denunţat că ,,luase calea capitalismului", iar copiii lui fuseseră deja obligaţi să-l denunţe public. Tânărul zăcea într-o baltă de sânge pe podeaua de beton a unui fost dormitor al universităţii, care fusese golit în totalitate şi era situat la etajul patru. Fereastra fusese smulsă. Lui Deng Pufang i se spusese că nu va părăsi încăperea viu – singura lui cale era pe fereastră.

A spus că în disperare a sărit pe geam. Nu era ceva neobişnuit. Una dintre tacticile folosite de Gărzile Roşii era aceea de ,,a-l sinucide", expresie folosită pentru a masca în

mod dibaci acţiunea de a-ţi lua singur viaţa şi cea de a fi ucis. Oricum ar fi fost, tânărul a fost descoperit schilodit pe pavajul din curte, cu coloana frântă. Ar fi putut fi vindecat, dacă ar fi primit îngrijiri medicale, dar când a fost dus la spital de către trecători, i s-a refuzat internarea, fiul unuia care luase calea capitalismului nu avea dreptul la îngrijiri medicale. Deng Pufang a fost lăsat să se descurce cum poate şi a fost întins pe o podea umedă, împreună cu alţi pacienţi schilodiţi. În mod uimitor, a supravieţuit. Rămânând paraplegic, a învăţat să împletească coşuri din sârmă pentru a câştiga bani de mâncare. Timp de un an, părinţii lui nu au ştiut ce i se întâmplase.

Tatăl său era Deng Xiaoping, un om aspru care condusese armatele comuniste la victoria finală asupra naţionaliştilor în 1948–1949 şi fusese unul dintre camarazii lui Mao în Marşul cel Lung. Într-adevăr, Deng fusese favoritul său – Mao îl numea ,,micul om”. Ca şi Mao, Deng provenea dintr-o familie relativ înstărită de fermieri dintr-un colţişor îndepărtat al Chinei rurale şi fusese crescut într-o casă mare, cu acoperiş de stuf, situată la mai mulţi kilometri distanţă de cel mai apropiat drum. China începutului de secol XX era, după cum am văzut, un loc complicat şi periculos din punct de vedere politic. Tatăl lui Deng era un reformator politic respectat şi era de asemenea aliat cu dictatorul militar local, situaţie care, atunci şi acolo, nu era în totalitate paradoxală. Fiul său inteligent, despre care prietenii săi de joacă îşi amintesc că era deosebit de bun la tumbe, a fost trimis în cel mai apropiat oraş, pentru a învăţa cu un profesor radical, care-i pregătea pe elevi să călătorească în străinătate, urmând un program de învăţământ chino–francez.

În 1920, Deng a luat vaporul cu destinaţia Franţa, unde banii de studii s-au terminat rapid. La Paris a muncit în fabricile lui Schneider şi Renault şi în restaurante, hrănindu-se cu croasante şi lapte. Intrând în contact cu alţi muncitori emigranţi săraci, a început să adune ideile revoluţionare care circulau în Europa la acea vreme, iar în 1925 a devenit comunist, întâlnindu-l pe Ciu Enlai, care urma să devină mai

târziu numărul doi după Mao şi care era de asemenea la Paris. După o vizită la Moscova, Deng a revenit în China în calitate de revoluţionar în toată puterea cuvântului şi a fost aruncat în scurt timp în lumea clandestină a politicii şi revoltei de gherilă din Shanghai. După aceasta s-a alăturat forţelor combatante ale lui Mao în timpul Marşului cel Lung. După victoria lui Mao s-a dovedit un adept loial şi crud, mai întâi în Sichuan, provincial sa natală, iar după 1952 în Beijing, ca membru al clicii conducătoare.

Deng a susţinut epurările criminale ale ,,politicienilor de dreapta" şi absurdităţile Marelui Salt Înainte. Începea să fie cunoscut ca băiatul minune al lui Mao, iar până în 1955 a devenit membru al biroului politic (politburo) aflat la conducere şi al patrulea dintre cei mai puternici bărbaţi în China. Prin urmare, Deng nu era liberal. Erau însă vremuri disperate. Pe vremea când Revoluţia Culturală era în plină desfăşurare, politicile pe care le adoptase îl transformaseră deja pe Mao în cel mai mare ucigaş din istoria lumii. Până la începutul anilor '60, distrugerea economică şi umană provocată de Marele Salt Înainte era atât de masivă încât până şi apropiaţii lui Mao şi-au dat seama că lucrurile trebuiau să se schimbe. La o conferinţă uriaşă organizată în 1962, la care au luat parte şapte mii de delegaţi ai Partidului Comunist, politicile prin care se confiscaseră alimente şi alte produse strict necesare pentru a le da la export, precum şi cheltuirea tuturor fondurilor pentru fabrici şi armament au fost reduse drastic – în totală contradicţie cu principiile lui Mao.

Ţăranilor li s-a permis să reînceapă să-şi lucreze pământul. Foametea a început să se diminueze. În noua atmosferă liberală Deng, unul dintre promotorii schimbării politice, a citat un ţăran zicând că, dacă pisica e neagră sau e albă, atâta timp cât prinde şoareci, e o pisică bună. Acestei expresii de pragmatism economic îi rezistase şi i-o reproşase Mao de multă vreme. Se pare că Deng spusese că alegerea între capitalism şi marxism e mai puţin important decât creşterea. Schimbarea care a adus o frânare în politică i-a fost impusă în realitate lui Mao de

către cei aflaţi în jurul său – Ciu Enlai, preşedintele chinez Liu Shaoqi şi, desigur, Deng. Maoismul părea să bată în retragere.

Revoluţia Culturală, lansată în 1966, a fost răspunsul lui Mao. Deşi a fost declanşată de o problemă aparent minoră, o piesă istorică pusă în scenă în Shanghai, pe care Mao a considerat-o un atac satiric la adresa sa, a fost menită să ridice în picioare societatea chineză. Nu era pentru prima dată când Mao urma să folosească distrugerea creatoare pentru a-şi întări poziţia în faţa duşmanilor. Patru susţinători extremişti ai săi, inclusiv cumplita lui soţie, Jiang Qing, fostă actriţă din Shanghai, au condus atacul împotriva tuturor formelor de autoritate subordonate preşedintelui Mao. Tinerii – şcolari, studenţi, muncitori în fabrică –, toţi cei care aveau o slujbă umilă sau ocupau un post simplu de funcţionar puteau fi recrutaţi în rândurile ,,Gărzilor Roşii". Incitaţi de afişe violente şi scabros de insultătoare, organizaţi singuri în detaşamente, purtând brasarde roşii distinctive, distrugeau săli de clasă şi birouri, îi terorizau pe profesori şi pe birocraţi şi, într-o orgie a violenţei, adesea se întorceau unul împotriva altuia.

Scriitori, artişti şi uneori oameni care pur şi simplu purtau ochelari erau prinşi, li se reteza părul şi erau denunţaţi de mulţimile care urlau. Bărbaţilor şi femeilor vârstnice li se puneau pălărioare de bebeluş, la gât li se atârnau plăcuţe de lemn, iar apoi erau bătuţi, uneori până cădeau morţi. Mulţi se sinucideau. Copiii îşi denunţau părinţii; studenţii îşi denunţau profesorii. În prima fază, aproximativ jumătate de milion de oameni au fost socotiţi morţi, dar unii scriitori afirmă că numărul total al celor decedaţi în deceniul în care s-a dezvăluţuit Revoluţia Culturală, din 1966 până în 1976, se ridică la trei milioane, număr dedus în urma uciderilor deliberate, adesea comise în public, nu ca urmare a efectelor foametei şi a politicilor care duseseră la fiasco. Un studiu estimează pierderi umane mult mai mari, în jur de douăzeci de milioane.

Grupul celor Patru a declarat că va birui cele ,,Patru Lucruri Vechi”. Acestea erau ,,Vechea Gândire, Vechea Cultură, Vechile Convenţii, Vechile Obiceiuri”. În practică, aceasta însemna că orice sau oricine avea o legătură cu tradiţia chineză trebuia distrus – temple, practici religioase de tot felul, căsătorii şi festivaluri tradiţionale, cărţi de neînlocuit, tablouri, sculpturi şi clădiri străvechi, toate au fost distruse. Entuziasmul vorace manifestat în prezent pentru cumpărarea obiectelor de artă chineză antice la casele de licitaţii din Occident se datorează în parte raritătţii obiectelor de artă chinezeşti rămase după Revoluţia Culturală. Nici măcar cei mai extremişti dintre revoluţionarii francezi, care încercau să desfiinţeze calendarul şi religia vechiului regim, nici măcar leniniştii moscoviţi nu au încercat să traseze o linie atât de adâncă între trecut şi prezent.

Aceasta a fost furtuna care s-a dezlănţuit asupra familiei lui Deng Xiaoping şi a preşedintelui Liu Shaoqi. Mao, detaşându-se de aceste evenimente şi retrăgându-se pe o proprietate situată departe de Beijing, le-a cerut Gărzilor Roşii să ,,bombardeze centrul oraşului”. La petrecerea organizată cu ocazia împlinirii vârstei de şaptezeci şi trei de ani, a toastat: ,,Pentru războiul civil total la nivelul întregii naţii”. În consecinţă, cartierul păturii conducătoate privilegiate, Zhongnanhai, a fost în curând înconjurat de o tabără vastă de rebeli echipaţi cu megafoane şi pancarte cu lozinci protestatare. La 1 ianuarie 1967 oamenii care interceptaseră discuţiile telefonice ale liderilor comunişti, declarându-se de-acum ,,echipă de luptă”, au pătrus în incintă şi l-au denunţat pe Liu şi pe Deng. Ei erau urmaţi de membrii de partid care alcătuiau ,,Regimentul Steagul Roşu”. A început un joc pervers de-a şoarecele şi pisica, prin umilirea publică a liderilor ce au fost forţaţi să adopte ,,poziţia avionului”, cu braţele în sus, în spatele capului, precum şi numeroase şedinţe de ,,autocritică”. Liu s-a dovedit a fi greu de înfrânt: când a fost bătut cumplit, copiii lui mici au fost aduşi în încăpere pentru a-i vedea pe preşedinte şi pe soţia sa suferind. În vârstă de şaptezeci de ani, bolnav de diabet şi pneumonie, a îndurat trei ani de

agonie şi umilinţe, refuzând să se supună lui Mao până la moarte.

Poate datorită faptului că fusese foarte apropiat de Mao în anii Marşului cel Lung, Deng nu a fost tratat chiar la fel de rău. Mao a anunţat că acesta ,,nu ar trebui doborât dintr-o singură lovitură". După ce a fost arestat, Deng şi-a pierdut însă toate funcţiile. În octombrie 1969, împreună cu soţia sa, au fost exilaţi din Beijing şi trimişi spre sud în Jianxi unde, fără ca ei să ştie, zăcea fiul lor în continuare, fără să fie tratat, într-o celulă de beton. Acolo au dus o viaţă simplă, au tăiat lemne ca să se încălzească, au cultivat legume ca să se hrănească şi erau duşi la muncă într-o fabrică de reparat tractoare. Deng era după câte se pare în continuare un bun muncitor, era iubit de colegi şi-şi petrecea o mare parte din timp plimbându-se pentru a rămâne în formă şi citind foarte mult.

El şi soţia sa erau disperaţi să fie din nou alături de fiul lor, Pufang, care li s-a alăturat în cele din urmă în vara lui 1971, fiind în continuare într-o stare mizerabilă. Deng, care nu fusese foarte activ în rolul de tată în anii lungi pe care-i petrecuse ca soldat şi lider, îşi masa acum fiul zilnic, încercând să readucă la viaţă cât de cât picioarele acestuia, şi-l întorcea în pat din două în două ore pe altă poziţie, ca să nu facă escare.

În Beijing, Revoluţia Culturală înainta spre haos. La fel cum violenţa revoluţionară din Franţa a ajuns să-şi ghilotineze majoritatea liderilor şi la fel cum vechii bolşevici ai Rusiei au sfârşit cu un glonţ în ceafă, la fel au început să cadă rând pe rând liderii chinezi. Lin Biao, care fusese desemnat succesorul lui Mao, a complotat să dea o lovitură de stat, care a fost însă descoperită. Împreună cu familia sa a murit într-un misterios accident de avion. Lui Deng, care fusese un inamic al lui Lin, i s-a permis să revină la Beijing şi încetul cu încetul a fost reabilitat. Acesta a refuzat însă să-şi facă o autocritică foarte convingătoare, pretinzând că e surd şi la şedinţele de partid presărându-şi cu sarcasme autocritica.

Mao a decis că atitudinea corectă faţă de Revoluţia Culturală (şi faţă de Marele Salt Înainte) era că a fost ,,70% pozitivă, 30% negativă". În pofida presiunilor Grupului celor Patru, Deng a implorat să i se permită să nu fie total de acord. De-acum Mao era foarte bolnav, suferind de o boală extrem de rară, care afecta neuronii. Zhou Enlai, foarte iubit în China, a murit înaintea lui, în ianuarie 1976. Zhou, vechiul camarad al lui Deng, îl protejase în această perioadă de dizgraţie şi probabil i-a salvat viaţa. Acum, Grupul celor Patru îl ataca din nou pe Deng ca fiind inamicul lor numărul unu. Şi în moarte, Zhou l-a protejat din nou; acum a făcut cea mai remarcabilă faptă a sa deoarece, după ce a murit, Zhou a pus capăt Revoluţiei Culturale şi a îngropat maoismul.

Lucrurile s-au petrecut astfel: Grupul celor Patru nu dorea ca Zhou să fie jelit prea mult. El fusese maleabil, dar era un moderat, nu era unul dintre ei. Populaţia Chinei părea să aibă cu totul alte sentimente. În Shanghai şi în Sichuan erau deja semne de rebeliune împotriva Revoluţiei Culturale, accesul în Sichuan fiind interzis vizitatorilor străini. În Nanjing au avut loc marşuri în memoria lui Zhou Enlai, iar în Wuhu au fost lipite afişe care denunţau Grupul celor Patru ca ,,intriganţi de doi bani, care răspândesc zvonuri", numind-o pe Jiang Qing ,,şarpe veninos, femeie diabolică"! Cel mai extraordinar eveniment a avut loc în acel an în Piaţa Tian'anmen din inima Beijingului, enormul spaţiu creat în oraşul vechi la comanda lui Mao şi scena masacrului din 1989.

În luna aprilie se organiza un vechi festival chinez pentru sufletele celor dispăruţi. În urma apariţiei comunismului în China această sărbătoare îşi schimbase specificul, fiind transformată într-un moment de comemorare a martirilor revoluţiei. Poate că oficial Zhou fusese ,,uitat", dar elevii de la şcoala primară Cow Lane nu s-au eschivat, ci au sosit în piaţă şi au depus o coroană pentru el. Aceasta a fost îndepărtată rapid, dar elevii de la un gimnaziu le-au urmat exemplul. Apoi muncitorii din fabrici, funcţionarii, elevii de la alte şcoli şi studenţii de la alte universităţi, chiar şi

soldaţi. Aceste coroane nu au mai fost îndepărtate. Pe multe dintre ele au apărut sloganuri, denunţând Grupul celor Patru în termenii cei mai grosolani. Despre Jiang Qing unul dintre sloganuri era:

„Trebuie să fii nebună

Să vrei să fii împărătească

Uite o oglindă în care să te priveşti

Şi să vezi cu adevărat cine eşti!” [317]

Grupul continua într-adevăr să privească, cu oroare crescândă. În ziua festivalului, pe 5 aprilie, s-a estimat că au fost aproximativ două milioane de oameni în piaţă – cel mai mare protest de la venirea comuniştilor la putere, în 1949. Urma acesta să fie începutul unei răscoale generale? Mulţimea şi pancardele au fost îndepărtate, iar Grupul a continuat să vorbească emfatic împotriva lui Deng, ajungând chiar să ,,răspundă” unui cutremur, care ucisese un sfert de million de locuitori, cerându-i oraşului lovit Tangshan – ca şi când locuitorii acestui ar fi fost de vină pentru ceea ce se întâmplase – să se salveze intensificându-şi atacul împotriva ,,liniei revizioniste contrarevoluţionare” [318] a lui Deng Xiaoping.

Mulţimea din Piaţa Tian’anmen a demonstrat însă că anarhia Revoluţiei Culturale intoxicase China, iar după moartea lui Mao în septembrie 1976 Grupul a fost arestat în scurt timp, în cursul a ceea ce a fost de fapt o lovitură de stat a moderaţilor. Jiang Qing, care a afişat un dispreţ uluitor la tribunal, în final s-a sinucis.

Deng era în continuare oficial în dizgraţie, dar până în anul următor a fost reabilitat din nou şi era pe cale de a prelua puterea. L-a scos din scenă pe Hua Guofeng, succesorul ales de Mao, şi a încurajat criticile la adresa Revoluţiei Culturale prin ,,Primăvara de la Beijing”, din 1976. Deng nu a fost nicicând un liberal. Recentele proteste şi masacrul din Piaţa Tian’anmen au arătat cât poate fi de nemilos când

a fost prins la mijloc între studenţii care cereau drepturi civile şi maoiştii stângişti ameninţători, rămaşi în continuare în partid. A deschis însă China influenţelor din exteriorul ţării, a desfiinţat politicile extreme, care aduseseră atâta suferinţă, şi şi-a pus ţara pe direcţia imitării economiilor ,,Tigrilor Asiei", care o înconjurau.

Probabil facem prea puţin caz de genul său de curaj, curajul supravieţuitorului care scrâşneşte din dinţi, bărbatul care merge în continuare cu capul plecat înjosindu-se, dar fiind mereu atent la lucrurile pe care le consideră esenţiale. Victoria lui e victoria broaştei-ţestoase. Deng a creat China modernă pornind de la ruinele maoismului, aşteptând să treacă dramele şi dezastrele până când a sosit timpul lui, fără să renunţe vreodată, fără să capituleze, dar evitând mereu acea ultimă confruntare letală. China care există în prezent, China lui Deng, rămâne în anumite privinţe un loc rece şi prozaic. În pofida tuturor superlativelor care pot descrie creşterea sa, puterea sa industrială, vastele sale oraşe şi consumerismul său năvalnic, este în continuare un stat unde cei mai săraci muncitori sunt trataţi foarte rău, unde copiii pot fi puşi la pământ de şoferi care-i mai calcă o dată cu maşina în marşarier pentru a se asigura că nu sunt nevoiţi să plătească îngrijirea medicală în spital şi unde amabilitatea străinilor este mai rar întâlnită ca oriunde altundeva.

Povestea noastră are însă şi o coda. Deng Pufang, fiul care a fost aruncat pe fereastră şi schilodit, care era pe cale să moară şi a fost îngrijit mai târziu cu atâta dragoste în exil de către tatăl său, a supravieţuit. Acesta a devenit un susţinător pasionat al cauzelor umanitare, înfiinţând în China Fondul pentru Asistenţa Socială a Invalizilor. A fost printre organizatorii Olimpiadei de la Beijing din 2008, care a fost un succes triumfător. În prezent o personalitate respectată, în cărucior cu rotile, şi un lider de cu totul alt tip, aduce un mesaj din cele mai întunecate vremuri ale anilor 1960. Tatăl a condus China către prosperitate; în China de azi, a miracolului economic şi creşterii ameţitoare,

mesajul de bunătate şi preocupare al fiului va conta la fel de mult.

JIHADUL

Dacă în anii ’70 li s-ar fi spus liderilor americani că vor câştiga Războiul Rece pentru a descoperi că următoarea mare problemă transoceanică va fi reprezentată de războaiele religioase, probabil ar fi avut un râs nervos şi neîncrezător. Probabil că unii dintre dumneavoastră aţi ghicit că fac referire la Israel. După ce naziştii au ucis şase milioane de evrei, sprijinul Statelor Unite pentru înfiinţarea unei patrii a evreilor în Palestina a fost decisiv – dar a reprezentat de asemenea o provocare. Faptul că arabii musulmani deposedaţi după 1948, precum şi susţinătorii lor din Orientul Mijlociu, s-au simţit jigniţi nu a reuşit să oprească dezvoltarea unui stat evreiesc puternic, un fel de stat-fortăreaţă cu susţinere americană. La aceasta se adaugă faptul că Occidentul, bazându-se pe petrolul care provine din Orientul Mijlociu şi, prin urmare, pe regimuri nedemocratice, dar prooccidentale, i-a făcut pe americani să fie urâţi de mulţi musulmani. În timpul îndelungatei lupte cu sovieticii, toate acestea abia păreau să mai conteze. Lumea islamică era slabă din punct de vedere militar şi economic – şi aşa este în continuare. Ori de câte ori a fost atacat Israelul, acesta şi-a respins cu uşurinţă duşmanii. Deturnările teroriste erau de anvergura unei împunsături de ac. Nu-i aşa?

Privind retrospectiv, primul indiciu clar a venit devreme, în ianuarie 1979 în Iran, când o lovitură împotriva represivului şah Muhammad Reza Pahlavi, susţinut de Occident, a deschis drum unei revoluţii islamice. Americanii erau umiliţi. În curând a devenit clar că după atâta timp în care s-au concentrat asupra ameninţării sovietice, guvernele occidentale s-au dovedit de o incapacitate uluitoare de a face faţă islamismului renăscut. În conflictul de opt ani între cei doi rivali, care a început în 1980 şi a făcut aproximativ un milion de victime, Statele Unite şi cu aliaţii ei au decis că, punându-le în balanţă, preferă dictatura sordidă a lui

Saddam Hussein din Irak ayatollahului Khomeini al Iranului. Dictonul ,,duşmanul duşmanului meu e prietenul meu" arareori a fost contrazis atât de flagrant. La doi ani după terminarea războiului său cu Iranul şi înglodat în datorii, Saddam invadează micul stat Kuweit care deţine mari rezerve de petrol. Trupele americane, britanice şi de alte naţionalităţi au fost forţate să intre în război pentru a-l da din nou afară, dar, respectând în mod naiv rezoluţiile ONU, nu l-au urmărit până în capitala sa, Bagdad, ca să-l îndepărteze de la putere.

La acest motiv de jenă s-au adăugat greşelile occidentale din Afganistan. După cum am văzut, Statele Unite au răspuns invaziei ruse din 1978–1979 în Afganistan, susţinând grupurile islamiste extremiste, inclusiv din Arabia Saudită, în campania lor de gherilă îndreptată împotriva armatei ruse, pe durata unui deceniu. Procedând astfel, America a instigat şi a alimentat curentul islamist militant de mare amploare, reprezentat de talibanii extrem de represivi din Afganistan şi de jihadiştii organizaţiei al Qaeda aflaţi în toată lumea. Această organizaţie teroristă a fost înfiinţată în 1988 şi condusă de Osama bin Laden, fiul unui magnat, din Arabia Saudită, în domeniul construcţiilor, mânat de o ură acerbă împotriva occidentalilor. Bin Laden dorea ca guvernul saudit să-şi folosească trupele de gherilă împotriva invaziei irakienilor în Kuweit şi era furios că o ţară musulmană a preferat ajutorul infidelilor americani. Bin Laden s-a mutat în Sudan, iar apoi în Afganistan, nefăcând niciun secret din speranţele sale de a porni o campanie generală antiamericană.

Părea că Washingtonul nu poate să ia în serios o ameninţare reprezentată de inamici cu motivaţie religioasă. Era o atitudine foarte ciudată din moment ce susţinerea oferită de Statele Unite Israelului era în sine o cauză religioasă, promovată cu pasiune nu doar de evreii americani, ci şi de mulţi creştini evanghelici americani. Dispreţului pentru materialismul american, arătat de radicalii musulmani, i s-a răspuns cu dispreţul creştin pentru islamul retrograd. Între timp, războaiele de la

graniţa Israelului au adus America în situaţia de a-şi faci duşmani peste tot în Iran, Irak, Siria şi Egipt. Unul dintre obiectivele lui bin Laden prin care a reuşit să-i atragă pe extremiştii musulmani era eliberarea Palestinei şi distrugerea statului evreiesc Israel, aceasta fiind de asemenea ambiţia Iranului. În mintea islamiştilor, Statele Unite şi Israelul erau legate inextricabil, pe când Occidentul era fundamental ostil musulmanilor. O parte din dovezile acestui fapt au ieşit la lumină în urma separării Iugoslaviei în state mai mici, inclusiv Bosnia şi Herţegovina predominant musulmană, care insistau asupra diferenţelor străvechi dintre ele. Astfel s-a ajuns la scene oribile, care le-a reamintit multor americani şi europeni de genocidul nazist.

Expresia de pe chipul preşedintelui George W. Bush când i s-a spus de atacurile lansate de al Qaeda asupra ,,turnurilor gemene" ale World Trade Center din New York pe 11 septembrie 2001 a fost o imagine definitorie: puterea supremă a lumii aflând că, în fond, povestea nu s-a încheiat. Atacurile teroriste din New York şi Washington, care au ucis aproape trei mii de oameni acolo, dar şi în Virginia şi Pennsylvania, fuseseră puse la cale şi îndeplinite meticulos. Au provocat un val de revoltă patriotică şi sfidare în Statele Unite. O campanie militară rapidă a Statelor Unite şi a aliaţilor ei în Afganistan, unde îşi aveau baza bin Laden şi organizaţia sa, a răsturnat regimul taliban care-i adăpostea. Astfel a început un război îndelungat, care încă nu s-a încheiat, în care Occidentul şi aliaţii săi locali au încercat şi nu au reuşit să supună rezistenţa afgană şi să creeze un stat democratic. Corupţia şi lipsa de popularitate a regimului de la Kabul, precum şi abilitatea luptătorilor talibani de a se retrage dincolo de graniţa cu Pakistanul, au făcut ca războiul să fie imposibil de câştigat de către americani şi europeni, chiar dacă în final bin Laden a fost descoperit în Pakistan şi ucis în 2011.

Importantă a fost de asemenea decizia preşedintelui Bush şi a aliaţilor săi conduşi de premierul Regatului Unit al Marii Britanii şi al Irlandei de Nord, Tony Blair, să invadeze Irakul

care nu respectase rezoluţiile ONU în privinţa dezarmării. Blair s-a confruntat cu proteste pacifiste puternice în rândurile populaţiei, pe când aliaţi precum Franţa au protestat puternic faţă de invazie. Mai târziu a devenit clar că Saddam Hussein nu deţinea armele de distrugere în masă pe care Bush şi Blair afirmaseră că le are şi că e posibil ca Saddam să fi calculat greşit când a decis că va fi mai în siguranţă dacă inamicii lui vor crede că are armele pe care de fapt nu le avea. În orice caz, în martie 2003 a fost lansat un bombardament uriaş asupra Baghdadului, care a dus la o victorie militară rapidă asupra armatei lui Saddam. Saddam, care cândva fusese prietenul cel mai bun dintre opţiunile proaste pentru conducerea de la Washington, a fost în cele din urmă găsit şi spânzurat. Arareori a dus însă succesul pe câmpul de luptă la o perioadă postbelică atât de dificilă. Tulburările sociale răspândite pe o arie largă, urmate de un oribil război civil, au determinat trupele americane, britanice şi de alte naţionalităţi să rămână în Irak în număr mare până în 2011. Abuzurile groaznice asupra prizonerilor, incapacitatea Coaliţiei de a pune capăt violenţelor pe considerente religioase şi o criză haotică a refugiaţilor au subminat foarte mult autoritatea morală pretinsă de forţele occidentale la începutul conflictului. Numărul estimat de pierderi de vieţi în rândul civililor irakieni variază mult, de la peste 600 000 la aproximativ 150 000.

Războaiele din Afganistan şi din Irak au fost succese pe câmpul de luptă, dar eşecuri din punct de vedere strategic. Acestea au reamintit lumii că nici măcar cea mai evidentă superputere dominantă nu poate să facă totul după bunul plac şi că invadarea culturii (şi a ţării) altora, pentru a le impune democraţia, e o idee riscantă. A mers în cazul Republicii Federale Germane şi Japoniei după Al Doilea Război Mondial, dar în aceste cazuri e vorba despre ţări care avuseseră cât de cât anterior o experienţă democratică şi fuseseră devastate din punct de vedere militar după conflictul global. Aceste ţări erau de asemenea mai degrabă preocupte de ameninţarea hegemoniei sovietice decât de a celei americane. Îndeobşte,

experienţele din Afganistan şi din Irak au pus sub semnul întrebării ideea că întreaga lume converge spre un singur sistem politico-economic – sau ar putea-o face.

În loc ca povestea să ajungă la final, s-au aflat mai multe amănunte despre războaiele dintre culturi sau despre ciocnirile ,,civilizaţiilor", inclusiv religiilor. În diferite părţi din Occident, unde comunitatea musulmană este numeroasă, cum ar fi Anglia, Olanda şi Franţa, s-a observat atingerea unui nou prag al suspiciunii. În părţi ale lumii musulmane, cum ar fi Irakul Pakistanul şi Egiptul (chiar şi după răsturnarea de la putere a dictatorului Mubarak) unde există populaţii creştine, aceste minorităţi se simt mai ameninţate. Întrucât Statele Unite au deschis un centru de detenţie mare şi secret pentru suspecţii de terorism, la Guantanamo Bay în Cuba, unde practică tortura şi unde au introdus măsuri de securitate mai sălbatice, a devenit clar cât de mult a afectat ,,războiul terorii" societăţile deschise – precum şi cele mai înalte idealuri ale lor. Dilemele care privesc abordarea criticilor islamişti periculoşi au readus Occidentul la probleme ridicate dar niciodată rezolvate, încă din vremea procesului lui Socrate din Atena antică.

RISIPA

Dacă Occidentul ar fi reuşit măcar să domine din punct de vedere economic, tot ar fi fost ceva. Totuşi, până în 2009, Republica Populară Chineză a contribuit cu mai mult de jumătate la creşterea economică mondială. China de azi nu face nimic nou. Realizează trecerea de la sat la oraş, la manufacturi elementare şi, mai departe, la manufacturi mai sofisticate, parcurs urmat anterior în Marea Britanie şi în estul Statelor Unite, în decursul primei revoluţii industriale, precum şi în Japonia, Coreea şi Taiwan, după Al Doilea Război Mondial. Condiţiile groaznice de muncă din fabrici, faptul că avantajaţii de la oraş savurează din plin prosperitatea materială, precum şi o anumită nepăsare manifestată în ce priveşte poluarea, în paralel cu dorinţa ţării de a creşte indiferent de costuri, ei bine, am mai văzut toate aceste fenomene înainte. Sunt compromisuri cu care

suntem familiarizaţi. Doar trei lucruri diferă în acest caz. Mai întâi, China este condusă de bărbaţi care se autointitulează comunişti. În al doilea rând, China este foarte mare. În al treilea rând, lucrurile se petrec cu o viteză ameţitoare.

Se estimează că în anul 2025 în China vor exista 219 oraşe cu peste un milion de locuitori, în comparaţie cu 35 în întreaga Europă. [319] Creşterea Chinei a afectat aproape întregul mapamond. China se îmbuibă cu minerale şi terenuri în Africa, Mongolia, America Latină şi Australia. Datorită preţului redus al mâinii de lucru în China, Occidentul a primit o avalanşă uriaşă de produse ieftine, ceea ce contribuie la punerea pe butuci a firmelor de aici. În consecinţă, China are un portofoliu uriaş de exporturi cu care, după cum evidenţiază scriitorul Jonathan Fenby, ,,ar putea achiziţiona întreaga Italie sau acoperi întreaga datorie a Portugaliei, Irlandei, Greciei şi Spaniei din 2011, plus valoarea firmelor Google, Apple, IBM şi Microsoft, la care se adaugă toate proprietăţile imobiliare din Manhattan şi Washington DC, plus cele mai valoroase 50 de francize sportive din lume". [320]

În 2010, China a avut un excedent comercial faţă de Statele Unite egal cu 273 miliarde de dolari. În istorie nu a existat niciodată o situaţie importantă în care o putere economică subiacentă să nu sufere o mutaţie similară, devenind o mare putere în plan politic şi, în general, militar. Ţările pot deţine în prealabil pentru o vreme dominaţia datorită unei armate exagerate şi avansate din punct de vedere tehnic, după ce avantajul ei economic a intrat pe pantă descendentă. Regatul Unit al Marii Britanii şi al Irlandei de Nord a trecut prin acest proces la începutul secolului XX. America trece acum prin această etapă. Costurile acesteia sunt însă ridicate: energia şi avuţia care puteau fi folosite pentru întărirea unei economii sunt cheltuite pe angajamente externe. Economia americană este în continuare de patru ori mai mare decât a Chinei, dar ratele de creştere ale Chinei recuperează din handicap într-un ritm impresionant. Studii recente au arătat că în 2020 China

ar putea depăşi Statele Unite, iar 30 de ani mai târziu ar putea avea o economie dublă ca dimensiune faţă de cea a Statelor Unite. [321]

Prin urmare, puterea Chinei va aduce o schimbare enormă în lume. Liderii chinezi pretind în continuare suveranitatea asupra Taiwanului, precum şi asupra unor mici insule din Marea Chinei de Sud, şi refuză să recunoască protestele din ţară sau din Tibet privind abuzurile la adresa drepturilor omului. Dimensiunea din ce în ce mai mare a flotei militare chinezeşti a produs un val de nelinişte în regiune, din Australia şi Filipine până în Vietnam şi în India. Conducătorii comunişti ai Chinei, care în prezent nu mai alcătuiesc un front la fel de unit ca odinioară, se confruntă cu cele mai mari probleme pe plan intern, fiind nevoiţi să asigure o creştere ridicată şi constantă pentru a păstra mulţumită o populaţie mai hotărâtă şi alcătuită din consumatori mai pretenţioşi, care contestă cenzura oficială. Conducerea Chinei se confruntă de asemenea cu probleme de poluare ce constituie un pericol şi cu dificultăţile diversificării economiei ei. China îşi proclamă intenţiile pacifiste. Puterea economică aduce însă putere politică. Întotdeauna s-a întâmplat astfel. Şi pe măsură ce fondurile chineze pătrund mai adânc în viaţa firmelor occidentale, americanii şi europenii conştientizează într-un mod neplăcut cât de puţin ştiu despre graniţa la care se opreşte conducerea chineză şi încep afacerile chinezilor.

China este de asemenea un factor-cheie al marelui dezechilibru capitalist care a urmat Războiului Rece. Occidentul s-a relaxat. Produce prea puţin şi cheltuieşte prea mult, proces sprijinit intens de subevaluarea deliberată a yuanului chinezesc în propria ţară. Fragilitatea din prezent a capitalismului occidental s-a manifestat mai întâi printr-o criză bancară în 2008, care în esenţă nu e foarte diferită de cea din 1929. Apoi, la fel ca la criza din 1930, bancherii au folosit moduri noi şi mai absconse de a împrumuta bani mai mulţi, inclusiv celor care achiziţionau case şi care mizau pe preţurile în creştere pentru a-şi putea achita datoriile. S-au folosit algoritmi complecşi pentru a

evalua riscurile, ceea ce înseamnă că doar un număr foarte restrâns de oameni, chiar şi la băncile importante, înţelegeau ceea ce făceau. Situaţia s-ar fi perpetuat pentru multă vreme atâta timp cât creşterea era constantă, dar în pofida faptului că produsele electronice aduceau venituri noi şi însemnate, explozia de bunăstare nu reflecta o putere economică subiacentă. America achiziţiona bunuri ieftine din China şi trăia, practic, pe credit chinezesc.

Când s-a spart bula imobiliară în Statele Unite în 2007, multe bănci au descoperit că stau pe active cum ar fi obligaţiuni garantate cu creanţe (OGC) care nu valorau nici pe departe cât estimarea lor. Câteva firme mari s-au închis şi un val de falimente a măturat Statele Unite şi Europa, conducând la acţiuni de salvare costisitoare pentru bănci din Regatul Marii Britanii, Irlanda şi Statele Unite. Doar acţiunea rapidă a celor mai importante guverne a împiedicat o recesiune gravă şi generalizată, deşi Occidentul a plonjat într-o perioadă de creştere redusă sau stagnare, iar liderii politici şi-au pierdut mult din autoritate.

Aşa ar fi trebuit să procedeze; deoarece la baza crizei era o lipsă de pricepere politică. În Statele Unite şi în ţările europene, în special în Regatul Unit al Marii Britanii şi al Irlandei de Nord, magnaţii unei lumi financiare destabilizate i-au intimidat pe toţi ceilalţi. Vechile măsuri de siguranţă care separau activitatea bancară tradiţională de formele de investiţie bancară mai riscantă dispăruseră. Cuvintele de ordine în privinţa reglementărilor erau ,,lipsite de constrângeri”. Bancherii primeau salarii şi bonusuri astronomice, fără prea multe comentarii. Politicienii păreau mulţumiţi să încaseze impozitele oferite de un sector financiar agresiv, sumele le cheltuiau pe lucrurile dorite de electorat şi nu puneau prea multe întrebări. Între timp, economile occidentale se vădeau dezechilibrate. Se producea mult mai puţin.

Atât guvernele, cât şi persoanele private au învăţat să acumuleze rapid datorii, să cumpere acum şi să achite mai târziu. Politica economică a dispărut practic din dezbaterile

politice. Astfel, odată ce vremurile de bunăstare economică s-au încheiat, a venit o perioadă a socotelilor şi suferinţei. În Statele Unite, în rândul republicanilor, aceasta a dus la un reviriment al retoricii agresive împotriva statului pieţei libere. În Europa, ţări întregi erau gata să se prăbuşească în faliment şi să părăsească zona euro. Au avut loc revolte de stradă în Atena, Londra şi Madrid; au fost proteste pe Wall Street. Niciuna dintre acestea nu aducea a victorie a Occidentului.

Astfel triumful în Războiul Rece, care făcuse Washingtonul să ţopăie de fericire datorită noii lumi ,,unipolare" (concept care nu există nici măcar în geometrie, darmite în politică), a fost urmat de o ,,mahmureală politică" usturătoare. Dominaţia economică a Occidentului a fost înlocuită de dominaţia Chinei. Forma rafinată a capitalismului de pe Wall Street suferea o cădere nervoasă. Departe de a fi lipsite de noi inamici, Statele Unite şi aliaţii ei se confruntau în toată lumea cu adepţii unei străvechi religii care părea să respingă întregul proiect de modernitate în forma în care s-a dezvoltat aceasta în secolul XX, dar care nu puteau fi distruşi pe câmpul de luptă.

Era vreunul dintre aceste fenomene surprinzătoare? Capitalismul financiar a evoluat întotdeauna de la o bulă de aer la un crah, succesiune care s-a repetat. Oriunde pe glob se adună companii sau indivizi bogaţi pentru a purta discuţii secrete, neguvernate de o reglementare corespunzătoare, aceştia vor conspira împotriva publicului. Adam Smith ne-a spus acest lucru. Eşecurile trebuiau identificate în interiorul aceleiaşi structuri democratice prin reprezentanţi, care ar fi trebuit să fie atuul Occidentului: politicieni care au cheltuit prea mulţi bani pe campanii care aveau ca obiectiv luarea unor măsuri cu adevărat dure asupra bancherilor şi prea mult timp preocupându-se în legătură cu geopolitica în loc să aibă grijă de sănătatea propriilor lor economii. Votanţii lor îşi doreau produse ieftine şi credite obţinute cu uşurinţă, şi era confortabil pentru politicieni să le dea ceea ce-şi doreau. În cele din urmă, filosofia capitalismului de piaţă modern, deşi net

superioară socialismului de stat, a fost mărginită şi nu a fost la înalţimea sa istorică. A pus consumerismul pe un piedestal în timp ce subestima instinctele umane pe termen lung, cum ar fi cruciadele spirituale, tribalismul şi teama. Acestea însă nu dispăruseră de pe glob.

MAŞINA CARE GÂNDEŞTE [322]

Pe 11 mai 1997, în New York a avut loc un eveniment care merită amintit multă vreme în viitor. Un individ care era foarte îndreptăţit să pretindă titlul de cel mai inteligent om din lume era învins de un calculator. Garry Kasparov este considerat de mulţi ca fiind cel mai mare jucător de şah al tuturor timpurilor, un mare maestru atât de bun încât aparţine unei categorii alcătuite dintr-un singur individ. Am fi indolenţi să spunem că Garry Kasparov juca precum o maşină. Avea o memorie uluitoare şi era un strateg genial, dar era în acelaşi timp un om curajos şi emotiv. Un evreu armean gânditor, combativ, care crescuse în lumea extrem de solicitantă a şahului sovietic, a devenit jucătorul numărul unu al lumii la vârsta de numai douăzeci şi doi de ani şi a păstrat titlul pentru cea mai mare parte din următoarele două decenii, până la retragerea sa, în 2005.

Kasparov învinsese mai înainte maşinile. În Hamburg, în 1985, a jucat simultan meciuri împotriva a treizeci şi două de programe de şah, învingându-le pe toate. Patru ani mai târziu, la un meci care a avut loc în New York, IBM l-a provocat să joace cu calculatorul ,,Deep Thought" (gândire profundă). Kasparov avertizase că dacă va pierde, va fi ,,neplăcut" pentru rasa umană. Dorea să fie ,,omul care a salvat mândria umană". A câştigat meciul în două ore şi jumătate. Şapte ani mai târziu, echipa de la IBM avea o nouă maşină, ,,Deep Blue" (albastru-închis). În Philadelphia, în 1996 Kasparov a pierdut o partidă în faţa ei, dar a revenit, câştigând meciul. Apoi a sosit mult-trâmbiţata revanşă. Într-un bloc-turn din Manhattan, Equitable Center, mass-media din întreaga lume privea ceea ce ambele tabere afirmau că va fi epica bătălie între creierul uman şi noua putere a calculatorului. Afişe lipite peste tot în oraş îl

arătau pe Kasparov privind intens la o distanţă medie, imagine însoţită de textul: ,,Cum faci un calculator să clipească?" Titlul de pe coperta revistei *Newsweek* cu litere îngroşate era: ,,Ultima redută a creierului".

Erau toate acestea doar o simplă hiperbolă? Nu tocmai. De când s-a răspândit şahul, care-şi are originile în India în anii 500, mai întâi pe teritoriul Persiei şi în întrega lume musulmană, iar apoi în Europa, a fost recunoscut ca fiind un joc special, care testează la maximum memoria şi capacitatea de planificare umană. Este comparat adesea, şi în mod natural, cu matematica; creierele care sunt bune la şah sunt de asemenea bune la matematică. Totuşi necesită şi un tip de gândire genială, care nu poate fi redusă la reguli. Şahul este un test de logică sever, dar a avut întotdeauna o mistică pe care niciun joc de cărţi şi nici alte jocuri de societate, nici măcar rivalul chinez al şahului, Go, nu o posedă.

Feng-Hsiung Hsu, unul dintre oamenii de ştiinţă care au construit Deep Blue, spune că încă din anii 1940 teoreticienii din domeniul calculatoarelor au visat la un calculator care poate juca şah. Unul dintre pionierii Inteligenţei Artificiale a afirmat în anii 1950: ,,Dacă s-ar putea realiza o maşină care să joace cu succes şah, înseamnă că probabil am pătruns în esenţa efortului intelectual uman". [323] Kasparov a fost de acord cu afirmaţia, dar era hotărât să arate că un calculator poate juca doar ca un calculator şi că la un nivel foarte important calculatorul era ,,prost", deoarece nu emană energie creatoare.

Prima partidă părea să confirme încrederea lui Kasparov – a câştigat-o cu uşurinţă. A doua partidă a fost punctul de cotitură. Pentru cei care nu joacă şah, importanţa sa poate fi greu de înţeles; dar *era* important. Kasparov a decis să sacrifice un pion în favoarea obţinerii unei poziţii mai bune mai târziu. Programele de şah pe calculator sunt proiectate să obţină avantajul pe termen scurt şi de aceea Deep Blue trebuia să-i ceară partenerului său inuman să ia pionul lui Kasparov. Garry a presupus că programul de şah va lua

pionul. Calculatoarele nu joacă şah în funcţie de intuiţie, ci asociind un scor sau un număr tuturor mutărilor posibile, iar apoi acordând scoruri tuturor mutărilor posibile ale oponentului, după care asociază scoruri următoarelor sale mutări posibile ş.a.m.d.

Uşor? Numărul de combinaţii posibile de mutări dintr-un joc de şah este mai mare decât numărul atomilor din univers. Pentru a anticipa doar câteva mutări e necesară o putere de calcul imensă; jucătorii de şah umani folosesc în schimb intuirea tiparelor repetitive şi psihologia. Acum însă, Deep Blue se comporta ca un (foarte bun) jucător uman. După o perioadă denumită de creatorii săi ,,modul panică", cutia de metal cât un frigider a refuzat să ia pionul lui Kasparov. A făcut în schimb o altă mişcare tactică pe termen lung. Calculatorul nu juca precum o maşină.

Kasparov părea să fi fost năucit de aparenta intuiţie a calculatorului. La scurt timp după aceea, a cedat partida şi s-a retras cu demnitate, înclinând capul. În realitate, calculatorul făcuse o greşeală la o mutare ulterioară, iar Kasparov ar mai fi avut o şansă de a câştiga în loc să se declare înfrânt – lucru care l-a şocat când i-a fost comunicat mai târziu. El a susţinut apoi că, pe această bază, nu a pierdut cu adevărat. La partidele următoare a făcut de trei ori remiză şi a pierdut ultima partidă, jucând atât de rău, încât întâlnirea abia a mai putut fi considerată concurs.

La conferinţa de presă de după meci, Kasparov a fost întrebat dacă echipa de la IBM trişase – dacă avusese loc vreo ,,intervenţie umană pe parcursul acestui joc". El a răspuns că îi reaminteşte de golul pe care fotbalistul argentinian Maradona l-a dat împotriva Angliei în 1986, când a trimis mingea în poartă cu mâna şi nu a fost prins de arbitru, iar apoi a afirmat: ,,A fost mâna lui Dumnezeu". Echipa oamenilor de ştiinţă de la IBM, aliniată alături de el pe podium, era furioasă în urma defăimării. Din punctul lor de vedere, mulţi ani de muncă grea fuseseră denigraţi de un om care nu ştie să piardă. Controversele legate de acest episod nu vor dispărea niciodată. Kasparov a solicitat în

mod repetat să primească în formă tipărită codul sursă al programului, material pe care nu l-a primit niciodată, deoarece echipa de la IBM era de părere că i-ar da un avantaj incorect, inclusiv la orice întâlnire viitoare. După încheierea meciului, Deep Blue a fost dezasamblat şi depozitat; de atunci încoace nu a mai fost folosit niciodată.

Mai e un aspect al acestui gen de concurs. Era într-adevăr vorba de o concurenţă între om şi maşină? Kasparov suferea de epuizare, îngrijorare, furie şi suspiciune, de care calculatorul, care folosea o putere de calcul mult mai mare decât întâlnise până atunci Kasparov, nu era afectat. În această privinţă, lupta era între om şi maşină. Omul era egocentric. Calculatorul, nu. Totuşi Deep Blue era în sine creaţia minţilor umane, care i-au descris strădaniile în partidele de şah cu o grijă paternă. Feng-Hsiung Hsu a scris că acest concurs era de fapt ,,între oameni aflaţi în roluri diferite: omul ca performer şi omul ca realizator de instrumente... Deep Blue nu este inteligent. Este doar un instrument bine făcut, care prezintă un comportament inteligent într-un domeniu limitat". Deşi Kasparov a pierdut meciul, a adăugat cu o mişcare de felină că numai el avea cu adevărat inteligenţă: ,,Deep Blue nu ar fi fost capabil să vină cu acuzaţiile imaginative ale creatorilor săi". [324]

Mai târziu Kasparov aproape că a consimţit: Deep Blue a fost o realizare extraordinară, spunea el, dar a fost ,,o realizare *umană* a membrilor echipei de la IBM... Deep Blue era inteligent doar în măsura în care este inteligent ceasul dvs. deşteptător programabil. Nu că faptul că am pierdut în faţa unui ceas deşteptător de 10 milioane de dolari m-ar face să mă simt mai bine." [325] Împreună cu programatorii, nu mai puţin de şase mari maeştri ai şahului au lucrat la programe: Kasparov accepta nu doar provocarea corporaţiei (iar IBM a câştigat enorm din publicitate, câştigând aprecierile pe care le pierduse în faţa copiilor-minune din Silicon Valley), ci şi a unei cantităţi însemnate de pregătire şi cunoştinţe umane acumulate.

Acestea fiind spuse, posibilitatea ca maşinile să egaleze şi să depăşească inteligenţa umană în multe domenii este evident reală şi are loc în prezent peste tot împrejurul nostru. Întreţeserea a miliarde de vieţi imaginative ale oamenilor prin intermediul Internetului este cel mai clar mod prin care tehnologia ne-a transformat recent existenţa; dar Inteligenţa Artificială sau, pe scurt IA, se poate dovedi în curând mult mai importantă. Progrese uriaşe în demersurile oamenilor de a face maşinile să ,,vadă" (una dintre cele mai dificile probleme) şi de a răspunde la limbajul natural uman au loc chiar acum. Noi idei strălucite privind modul în care creierul uman biochimic procesează informaţia şi modul în care poate fi imitat de ultimele generaţii de calculatoare sunt subiecte care prezintă un viu interes în universităţi şi laboratoare. Astfel privirea uluită a lui Kasparov când Deep Blue a făcut mutarea crucială ar trebui reţinută ca un moment deosebit în istoria omenirii.

Visul în care maşinile sunt capabile să egaleze inteligenţa umană este străvechi, dar a devenit un subiect ştiinţific serios abia în anii 1950, mulţumită progreselor în informatică şi, într-o mai mică măsură, în ce priveşte înţelegerea creierului uman. Alan Turing, strălucitul om de ştiinţă şi pionier în domeniul calculatoarelor, care a fost esenţial pentru echipa britanică din Bletchley Park (care pe timp de război a spart codurile secrete germane), era fascinat de acest subiect. Lucrase înainte de război la o teorie a calculatoarelor; în 1936 a propus ceea ce a devenit cunoscută sub denumirea de ,,maşina Turing", care citea simboluri de pe o bandă lungă, pentru a efectua calcule matematice. La acea vreme, cartelele perforate şi tuburile electronice cu vid erau culmea tehnologiei disponibile, dar războiul are tendinţa de a accelera invenţiile, iar maşinile ,,Colossus" de la Bletchley Park, folosite pentru a sparge codurile naziştilor, sunt în general considerate ca fiind primele computere adevărate din lume, în sensul de a fi programabile şi digitale, precum şi electrice.

În 1950, Turing a propus renumitul său ,,test Turing”. Acesta afirma că dacă un judecător ar purta o conversaţie cu un om şi cu un calculator (identitatea fiecăruia dintre aceştia fiind mascată prin intermediul unei tastaturi) şi nu şi-ar da seama care e om şi care maşină, atunci calculatorul a trecut testul. El a afirmat că acesta era răspunsul inteligent, măsurabil, la întrebarea privind faptul că maşinile ar putea ajunge vreodată să gândească sau să aibă o conştiinţă. Nu a mai apucat să vadă progresele care aveau să urmeze. Turing era homosexual, iar în 1952 a fost condamnat pentru ,,indecenţă crasă” cu un alt bărbat şi obligat să accepte să fie castrat chimic ca parte a pedepsei, precum şi să-şi piardă dreptul de a mai lucra la proiecte guvernamentale. A murit în urma otrăvirii cu cianură, probabil un act de sinucidere, în 1954.

Doi ani mai târziu a avut loc o conferinţă la Colegiul Dartmouth, New Hampshire, unde Marvin Minsky, unul dintre părinţii IA, şi John McCarthy, omul de ştiinţă care a consacrat termenul de ,,informatică”, au purtat discuţii pe tema limbajului natural, programării calculatoarelor şi logicii matematice. A fost un moment revoluţionar pentru noua disciplină. Pe atunci, optimismul oamenilor ca Minsky şi McCarthy depăşeau cu mult ceea ce era posibil la acel moment. Inspirându-se din lucrările unor scriitori de literatură ştiinţifico-fantastică, precum Arthur C. Clarke, în anii 1950 şi 1960 s-a anticipat apariţia inteligenţei artificiale cel târziu în anii 1970 sau 1980. Turing s-a concentrat de asemenea asupra şahului, considerându-l un bun sistem de testare al IA datorită logicii sale şi tiparelor complexe; în 1958, doi oameni de ştiinţă importanţi de la Universitatea Carnegie Mellon din Pittsburgh au prezis că până în 1968 un calculator digital va fi campion mondial la şah. [326] Tot ce împiedica un calculator să fie campion la şah erau limitările puterii de calcul – încetineala fizică a maşinilor existente pe atunci.

Ei aduceau însă îmbunătăţiri. După ce tranzistoarele au înlocuit vechile tuburi cu vid, problema consta în ambalarea şi alimentarea unui număr suficient de mare din acestea.

Tranzistoarele sunt dispositive semiconductoare simple, care fac schimb de semnale electronice, prin urmare fiind componente esenţiale ale calculatoarelor digitale. Asemenea calculatoare din prima generaţie foloseau fire de cupru şi erau relativ lente. Mulţi oameni au lucrat pentru a rezolva problema, dar cel acreditat în general ca autor al acestui progres este un angajat de la Texas Instruments, pe nume Jack Kilby. În 1958, el inventat circuitul integrat gravând toate modelele de circuit pe fragmente de germaniu, un semimetal pe bază de carbon, şi le-a legat cu fire subţiri de aur la un oscilator şi amplificator. Siliciul se va dovedi în curând mai funcţional, dar apăruse ,,cipul", alcătuit în esenţă din bucăţi de nisip ars în cuptor, feliat, gravat prin fotolitografie şi cu ajutorul gazelor reactive, pentru a le transforma în comutatoare electrice. În 1965, Gordon Moore, unul dintre cofondatorii companiei Intel Corporation, spunea că omenirea va fi acum martora repetatelor dublări anuale ale numărului de tranzistori care pot fi integraţi într-un circuit şi, deşi această predicţie explozivă exponenţială a fost criticată pe scară largă, s-a dovedit în mare măsură corectă. Până la sfârşitul anilor ’70, microprocesoare întregi erau puse pe un singur cip. Pentru echipa IBM acest lucru era esenţial pentru maşina lor care juca şah, care a fost construită pornind de la o placă de circuite cu şase mii de tranzistoare.

La ce ne putem aştepta în continuare? Entuziaştii bat monedă puternic pe ideea de accelerare sau creştere exponenţială – noţiune prin care progresul tehnologic se obţine prin înmulţirea cu o constantă, nu prin adunarea unei constante (ca în cazul creşterii liniare). Diferenţa este între o linie care urcă foarte lent şi una care porneşte lent, după care o ia abrupt în sus, transformându-se într-o linie ,,de decolare" aproape verticală. Un grafic al creşterii populaţiei lumii în intervalul de timp descris în această carte ar arăta la fel. Legea lui Moore privind puterea de calcul este similară. Într-o exprimare mai generală şi mai neştiinţifică, o mare parte a formei subiacente a poveştii relatate aici ilustrează o creştere exponenţială – milenii de vânătoare, urmate de viteza relativă a revoluţiei agricole,

apoi de galopul din ce în ce mai rapid al progresului de la târguri, la oraşe, imperii şi tehnologie industrială.

Omul de ştiinţă şi scriitorul Ray Kurzweil a consacrat termenul de ,,Particularitate” – evidenţiat, la fel ca Dumnezeu, cu o majusculă – pe care îl defineşte ca fiind timpul în care ritmul schimbărilor este atât de rapid şi de profund încât viaţa oamenilor este transformată. Ideea provine de la un matematician şi scriitor de cărţi ştiinţifico-fantastice pe nume Vernor Vinge, care a afirmat cu emfază că anul 2030 va fiind momentul în care ,,superinteligenţa calculatoarelor” va da naştere Particularităţii, ducând la o epocă în care marile reţele de calculatoare ar putea să sufere o trezire, sub forma unei inteligenţe supraumane. Limbajul folosit se aseamăna cu cel religios şi ar putea iniţia o nouă religie sau cult. Kurzweil proclamă ,,un eveniment transformator, care se întrevede în prima jumătate a secolului XXI”. La fel ca o gaură neagră care schimbă tiparele materiei şi energiei, ,,această iminentă Particularitate din viitorul nostru transformă din ce în ce mai mult fiecare instituţie şi aspect al existenţei umane, de la sexualitate la spiritualitate".

Cultura populară a prins foarte rapid posibilităţile negative ale acestui fenomen pentru libertatea umană. Dacă Shakespeare a scris piesele sale istorice ca un avertisment privind viitorul, adresat publicului din vremea dinastiei Tudor, realizatorii de la Hollywood ai filmelor *The Terminator*, *Blade Runner*, *Matrix* şi ai multor altor filme avertizează publicul lor din secolul XXI asupra urmărilor posibile ale creşterii exponenţiale a inteligenţei calculatoarelor. Fuziunea dintre om şi ceea ce este construit de mâna omului se traduce prin faptul că oamenii îşi pot depăşi corpurile lor fragile biologice, nu doar în termeni de lungime a vieţii, cât şi în privinţa capacităţii lor de gândire. ,,Gândirea noastră”, spune Kurzweil, ,,este extrem de lentă: legăturile noastre neuronale elementare sunt de câteva milioane de ori mai lente decât viteza circuitelor electronice contemporane. Aceasta face lăţimea noastră de bandă fiziologică extrem de limitată în

comparaţie cu creşterea exponenţială a bazei de cunoştinţe umane generale... Particularitatea ne va permite să transcendem aceste restricţii ale corpurilor şi creierelor noastre biologice”. [327]

Există o mulţime de sceptici, care susţin că roboţii vor continua să fie instrumente utile pentru omenire, poate în curând conducându-ne maşinile şi trenurile, curăţându-ne locuinţele, precum roboţii care înlocuiesc în prezent muncitorii din fabrici sau cercetătorii; dar nu vor ajunge să aibă conştiinţă sau să pună în pericol controlul omului asupra planetei. Jack Schwartz, matematician american, a susţinut viguros că, spre deosebire de creiere, calculatoarele nu pot lua ,,informaţii relativ dezorganizate” şi folosi structuri organizate interne pentru a genera acţiuni şi a gândi în lumea reală. De asemenea avertizează că dacă IA devine realitate, ,,întrucât cvasi-monopolul pe care-l deţine omul asupra tuturor formelor mai înalte de inteligenţă a fost unul dintre lucrurile cele mai elementare ale existenţei umane pe parcursul istoriei trecute a acestei planete, asemenea progrese ar crea evident o nouă economie, o nouă sociologie şi o nouă istorie”. [328]

Deşi oamenii de ştiinţă dezbat cu aprindere semnificaţia ,,conştiinţei” – este aceasta mai mult decât un ansamblu de reţele neuronale foarte integrate şi sofisticate care prelucrează informaţii? – propusa Particularitate atinge profunzimile autocunoaşterii umane. Tehnologiile nu sunt niciodată neutre ca efecte şi nici previzibile. Primele telefoane au fost propuse ca dispozitive care să fie folosite pentru a asculta de la domiciliu concerte de muzică clasică, pe când primii entuziaşti ai Internetului l-au văzut mai degrabă ca pe o bibliotecă academică internaţională decât un loc pentru socializare, politică sau pornografie. Unii oameni de ştiinţă încep să-şi îndrepte atenţia asupra întrebării: inteligenţa artificială sau inteligenţa maşinilor poate fi programată pentru a fi înţeleaptă, pentru a învăţa, pentru a se autoreproduce?

Tema-cheie care stă la baza acestei cărţi de istorie universală a fost dezacordul dintre creşterea abilităţii tehnice a omenirii de a modela lumea (în care IA urmează cultivării morcovilor mai cărnoşi, inventării prafului de puşcă şi a motoarelor cu abur) şi lipsa dezvoltării capacităţii politice a omenirii de a se guverna cu succes. Buna guvernare duce în general la progres tehnic, întrucât libertatea cuvântului, o lege fiabilă a patentelor, posibilitatea de a face profit şi garantarea securităţii îi încurajează în general pe inventatori. Reciproca nu este neapărat adevărată: progresul ştiinţific nu produce politică de valoare. Proasta guvernare, indiferent că se traduce prin opresiune şi un entuziasm nepăsător pentru consum în prezent, lipsa gândirii îndreptate către generaţiile viitoare, sau pur şi simplu prin corupţie, este mai răspândită; iar fructele tehnologice ale bunei guvernări tind să ajungă pe mâini nepotrivite.

Garry Kasparov a jucat, a gândit şi a pierdut acea partidă din 1997, fiind o fiinţă umană înflăcărată, cu puncte slabe. Feng-Hsiung Hsu avea dreptate: Kasparov nu a pierdut în faţa unei maşini, ci în faţa unor oameni care au construit o maşină, la fel de umani ca şi el şi la fel de pasionaţi ca şi el. Mai târziu aceştia au demontat calculatorul pe care l-au creat cu scopul unic de a-l învinge pe Kasparov şi l-au pus deoparte. La fel ca armele nucleare sau Internetul, cele mai mari progrese tehnologice nu pot fi demontate cu uşurinţă şi puse deoparte. Ele sunt aduse în periculoasa şi nesigura arenă a politicii. În consecinţă, ne pare bine să constatăm că, după ce s-a retras din lumea şahului, Kasparov s-a dedicat susţinerii cauzei reformelor politice din patria sa, Rusia, unde a devenit un critic vehement şi evident neînfricat al conducerii autoritare a preşedintelui Putin.

UN BÂLCI PLIN DE OAMENI

La sfârşitul anilor 1300 un funcţionar din Anglia rurală, William Langland, a avut o viziune a unei lumi suprapopulate sau, după cum a formulat chiar el în poemul creştin *Piers Plowman*, ,,un bâlci plin de oameni”. Nu şi-ar fi

putut imagina cât de aglomerat va deveni câmpul. Pe vremea sa probabil populaţia lumii era dublă faţă de cea de pe vremea când se născuse Iisus Hristos. Începând din 1950, populaţia a crescut cu o viteză până la o mie de ori mai mare decât viteza cu care a crescut după inventarea agriculturii şi de zece mii de ori mai mare decât cea de dinainte de aceasta. Acum populaţia lumii măsoară aproximativ şapte miliarde, sau de şapte ori mai mult decât pe timpul revoluţiei industriale.

Aceasta este o realizare umană extraordinară. Cei care afirmă că există pur şi simplu prea mulţi oameni, prea multe experienţe de viaţă individuale, ar trebui să-şi imagineze ce înseamnă dispariţia mai multor miliarde de fiinţe umane (printre care se numără arareori ei sau familiile lor) – o viziune de genocid care depăşeşte acţiunile oricăruia dintre conducătorii maniaci descrişi în această carte. Creşterea uriaşă a populaţiei din ultimul secol şi în continuarea acestuia, este o problemă provocată de succes – de succesul vaccinării şi programelor de epurare a apelor, precum şi a ,,revoluţiei verzi" din agricultură. Fără ultima dintre acestea, care implică mecanizare, noi varietăţi de culturi, irigaţie şi folosirea îngrăşămintelor (după 1940), s-a estimat că omenirea ar fi avut nevoie de un plus de teren agricol de dimensiunea Americii de Nord pentru a se hrăni. Pentru a pune altfel problema, vreo două miliarde de oameni trăiesc datorită inventării îngrăşămintelor folosite în agricultură. Totuşi majoritatea observatorilor sunt de părere că atât de multe miliarde de oameni sunt prea multe pentru ca planeta să-i hrănească pe termen nelimitat; avem nevoie de prea multă apă, consumăm prea multă energie bazată pe cărbune şi acaparăm prea mult teren pentru a ne hrăni, încât biosfera să facă faţă.

De departe cea mai cunoscută problemă este cea a schimbării climei ca urmare a unei creşteri puternice a cantităţii de bioxid de carbon din atmosferă. Schimbarea climei se datorează în principal arderii combustibililor minerali, gazul rezultat, care produce efectul de seră,

împiedicând planeta să se răcească atât de eficient pe cât este necesar, fapt care determină creşterea temperaturilor pe Terra. Nu se ştie cât de mult şi exact cu ce efect. Una dintre consecinţe poate fi înmulţirea fenomenelor meteorologice repetitive ,,sălbatice" sau imprevizibile. Privind posibile proiecţii, observăm că aceasta este fie mai degrabă o problemă exagerată în prezent, dar care poate fi rezolvată prin adoptarea unor moduri ecologice de producere a energiei, fie este o catastrofă iminentă, care ar putea face din acest secol ultimul al omului pe Pământ. Consensul ştiinţific însă înclină spre capătul alarmant al spectrului de consecinţe posibile. Un alt vizionar englez, savantul James Lovelock, pionierul unui mod de gândire care priveşte Pământul ca pe o entitate vie (aceasta a fost întotdeauna o metaforă), li se adresează multora care sunt îngroziţi de posibilele efecte. Spre deosebire de Langland, Lovelock vorbeşte despre planeta care suferă de o ,,febră adusă de o calamitate a oamenilor". [329]

Schimbarea climei este doar cel mai discutat dintre efectele creşterii spectaculoase a populaţiei Pământului. Deşi planeta este înconjurată de apă, o parte relativ redusă din aceasta este apă dulce şi disponibilă oamenilor ca atare pentru a o folosi în vederea cultivării hranei, pentru băut şi în industrie. În prezent în multe părţi ale lumii e o penurie de apă, în special în Asia şi Africa, în timp ce din ce în ce mai mulţi oameni iau apa din râuri care nu devin mai mari – sau care, datorită construcţiei unor baraje enorme, au devenit chiar mai mici.

Calitatea solului este o altă problemă care se întrevede. Solul este locul unde cele 128 de kilometri de crustă din rocă întâlneşte atmosfera, unde geologia întâlneşte biologia. Este un strat atât extrem de subţire, cât şi extrem de preţios. Istoricul J.R. McNeill îl descrie foarte frumos: ,,Constă din particule minerale, materie organică, gaze şi un roi de micuţe fiinţe vii. Este o piele subţire, arareori mai adâncă decât înălţimea şoldului, şi de obicei mult mai puţin. Solul se formează în secole sau milenii. În cele din urmă totul ajunge în mare, prin eroziune. În

intervalul dintre formare şi eroziune, este esenţial pentru supravieţuirea umană”. [330] După descoperirile lui Haber şi ale altora (menţionaţi mai devreme) din multe părţi ale lumii, degradarea solurilor a atins un prag de la care nici măcar utilizarea intensă a îngrăşămintelor nu îmbunătăţeşte recoltele. În Africa, producţia de alimente pe cap de locuitor a scăzut începând din 1960; în China, aproximativ o treime din terenul arabil a fost abandonat datorită eroziunii.

Apoi mai sunt problemele defrişării şi dispariţiei speciilor. Oamenii au distrus întotdeauna pădurile, atât pentru că doreau lemnul (o problemă a grecilor antici, a populaţiei Nazca şi a japonezilor, după cum am văzut), cât şi pentru că doreau să crească suprafaţa terenurilor pentru agricultură şi păşunat. Nordul Europei a fost cândva acoperit de copaci. Defrişarea din secolul XX a fost însă deosebit de dramatică, distrugând probabil jumătate din totalul rămas; şi s-a concentrat asupra zonelor tropicale, în special asupra pădurilor tropicale ale fluviilor Amazon şi Orinoco din America de Sud, precum şi în Africa de Vest şi în Indonezia. Importanţa pădurilor pentru conservarea sănătăţii atmosferei şi pentru a face faţă excesului de bioxid de carbon este acum bine înţeleasă, dar în aceste păduri tropicale există un procent foarte ridicat de specii de plante, insecte şi animale în pericol de dispariţie, care probabil deţin la rândul lor multe secrete utile pentru supravieţuirea omului. Dacă, aşa cum prezic mulţi savanţi, aproximativ 30 la sută din speciile existente în prezent vor dispărea în secolul următor, atunci acesta va fi un eveniment cu reverberaţii la scară planetară, o altă greşeală a ,,maimuţei inteligente”.

Două ultime probleme trebuie adăugate la această mai degrabă tristă litanie. Pescuitul excesiv şi creşterea acidităţii oceanelor produc un dezastru de mediu care ar fi cu certitudine subiectul unui scandal mondial dacă am fi capabili să vedem clar ce se întâmplă sub apă; şi este un dezastru care afectează o sursă de alimente importantă. Adăugaţi la acestea poluarea atmosferică din metropolele

care au ajuns să fie aşezările umane din ce în ce mai dominante (peste o jumătate dintre noi locuiesc în prezent în oraşe), fenomen care a provocat un număr mare de pierderi de vieţi, deşi în general la vârstnici şi la cei mai slabi. McNeill estimează că în secolul XX numărul total al deceselor datorate poluării apei este de până la patruzeci de milioane de oameni în întreaga lume, echivalentul pierderilor însumate în ambele războaie mondiale, sau o cifră aproximativ egală cu pierderile datorate epidemiei de gripă din 1918–1919.

La fel ca alte probleme, aceasta a fost o ,,reuşită a eşecului", în acest caz determinată de apariţia automobilelor, ivirea transportului aerian şi adoptarea unui stil de viaţă mai prosper din punct de vedere material; mulţi dintre cei mai afectaţi de poluare migrând de la sat sau din târguri mici la oraş, pregătiţi să trăiască în cartiere sărace, favele sau mahalale cu case mizere pur şi simplu pentru a avea şansa de a beneficia de avantajele mai mari ale vieţii urbane. Pe întregul glob, mutarea de la sat la oraş (care a fost cea mai dramatică în China şi India) este unică migraţie de cea mai mare anvergură din istoria lumii.

La finalizarea acestei istorii universale am fost foarte tentat să găsesc un alt subiect în afara ,,mediului înconjurător". Avertismentele privind o catastrofă globală ne înconjoară din toate direcţiile, alimentându-ne latura sumbră a imaginaţiei. Totuşi creşterea de patru ori a populaţiei mondiale în ultimul secol este cu siguranţă cea mai importantă ştire. Noile probleme pe care le ridică nu pot fi strecurate printre alte ştiri sau clasate. Sunt dovada finală a uneia dintre temele majore ale acestei cărţi, extraordinara inteligenţă de factură tehnică a umanităţii. Este maximul curbei care a pornit de la descoperirea focului şi cioplirea topoarelor de piatră din paleolitic, a trecut prin etapa alegerii ierburilor comestibile şi domesticirii animalelor, a avansat la motoarele cu abur şi la vaccinuri, după care a trecut mai departe.

Ne confruntăm de asemenea cu a doua temă clară, care este îndelungata întârziere a progreselor inteligenţei noastre politice şi sociale. Doar obţinând rezultate mai bune pe acest plan putem evita reuşitele eşecurilor.

Totuşi nu toate veştile sunt proaste. Să revenim la Steven Pinker, care în *The Better Angels of Our Nature* a evidenţiat faptul că în prezent este mult mai puţin probabil să avem parte de o moarte violentă decât în orice epocă anterioară. Pretutindeni, societăţile timpurii aveau rate mai mari de omoruri decât cele mai recente. Unii au criticat argumentele sale în privinţa mortalităţii în cadrul societăţilor de vânători-culegători (despre care am scris mai devreme în această carte), dar dovezile sale statistice începând din Evul Mediu până acum au fost în general acceptate. Reducerea mortalităţii se datorează în parte faptului că pe măsură ce statele au devenit mai mari ca dimensiune şi mai mici la număr, între ele războaiele au devenit mai puţine. Acest fenomen reflectă în parte instaurarea legii şi ordinii, în special la oraş. În parte, reflectă şi mişcările cu scop umanitar ale timpurilor moderne, de la campaniile Iluminismului împotriva sclaviei şi torturii şi până la intoleranţa din ce în ce mai mare faţă de violenţa domestică din prezent. Pe măsură ce ajungem să cunoaştem mai multe despre vieţile celorlalţi şi ajungem să trăim în societăţi mai aglomerate şi mai bine gestionate, se pare că devenim mai puţin violenţi şi mai amabili.

Sau, pe scurt, civilizaţia funcţionează.

Oricine a citit cât de cât atent relatările privind viaţa la oraş în secolele anterioare, sau a observat frecvenţa crimelor şi atacurilor în multe opere pe care în prezent le numim ,,clasice ale literaturii”, va sesiza pertinenţa acestei afirmaţii. Democraţia pe stil occidental nu s-a răspândit după cum anticipau optimiştii post-1989, dar cea mai mare parte a lumii este mai ordonată, mai strunită şi reglemenată decât oricând înainte. (Fumătorii, aventurierii şi nu numai ei spun adesea că este o ordine exagerată.) Dacă pornim de la premisa că sarcina principală a

conducerii este să protejeze vieţile cetăţenilor, atunci cu siguranţă politica a făcut progrese de-a dreptul impresionante.

Putem adăuga la acestea câteva succese notabile la scară globală în domeniul dezarmării, în ce priveşte aducerea criminalilor de război în faţa justiţiei şi în rezolvarea anumitor probleme, cum ar fi scoaterea în afara legii a gazelor din clasa clorofluorocarbon (CFC) (care subţiază stratul de ozon). Prin acordurile internaţionale de la sfârşitul anilor 1970 până în 1995 acestea au fost reduse cu 80 la sută şi în ţările importante s-a renunţat total la ele. Organizaţia Naţiunilor Unite acţionează lent, e infatuată şi adesea enervantă, dar a sa Declaraţie Universală a Drepturilor Omului reprezintă în continuare un standard elementar la care aderă cea mai mare parte a lumii, cel puţin din punct de vedere teoretic; şi puţini ar dori să o vadă dispărând. În timp ce ţările individuale concurează pentru resursele de apă, se sfădesc pe tema defrişării, calotelor de gheaţă şi oceanelor, şi se luptă să treacă la forme de energie mai ecologice, acordurile internaţionale devin politicile esenţiale ale noului secol. Unele nu sunt încununate de succes, cum ar fi summitul ONU din 2009 de la Copenhaga pe tema schimbărilor climaterice. Unele sisteme supranaţionale, cum ar fi Uniunea Europeană, nu au reuşit să realizeze unirea într-o cultură democratică. Facem parte însă dintr-o mare familie umană mult mai interconectată şi interdependentă ca oricând, de pe vremea migraţiei omului din Africa şi până în prezent.

Avem de asemenea cel puţin câteva dintre aptitudinile necesare pentru a rezolva problemele provocate de succesele noastre. Încălzirea globală este o preocupare majoră, dar probabil nu este cauza pieirii noastre. Acest lucru poate fi verificat. Lovelock nu este singurul gânditor ecologist de frunte care consideră energia nucleară campioana vitală a reducerii emisiilor de carbon. Rămâne de văzut dacă moda curentă a fermelor eoliene va fi considerată o absurditate trecătoare, dar există o gamă din ce în ce mai mare de alternative la cărbune şi petrol.

Energia solară este foarte promiţătoare. Fuziunea nucleară, deşi nu este încă o tehnologie lucrativă, are de asemenea un potenţial extraordinar. La fel de îndepărtate în viitor, deşi cu siguranţă imaginabile, sunt tehnologiile cunoscute sub denumirea colectivă de ,,geo-inginerie", inclusiv amplasarea de aerosoli sau umbre reflectate în spaţiu, pentru răcirea planetei. Acestea ar necesita noi acorduri internaţionale majore, întrucât ţări diferite vor fi afectate în mod diferit. Istoria sugerează ca, dispunând de atâtea resurse şi având atâtea minţi axate pe forme alternative de energie, progresele majore vor apărea. Orice extraterestru care ne-ar ţine sub observaţie de la distanţă şi ar paria pe ingeniozitatea umană până acum nu va fi pierdut prea mulţi bani.

Mai există un motiv pentru care optimismul trebuie să fie moderat: ori de câte ori societăţile au devenit mai bogate şi educaţia femeilor a devenit mai bună, natalitatea s-a redus. În societăţile agricole, unde puterea de muncă însemna bogăţie, dar mortalitatea infantilă era ridicată – adică, în cea mai mare parte a istoriei noastre sociale – lucrul inteligent de făcut era să ai cât mai mulţi copii posibil. Totuşi suntem fiinţe care învaţă rapid; şi în timp ce mortalitatea infantilă s-a redus, contracepţia a devenit disponibilă pe scară largă şi femeile au început să aibă mai multe oportunităţi, acel ,,instinct" a fost înlocuit rapid de opusul său. Astfel extrem de rapida creştere care a dus la un număr record al populaţiei mondiale şi care va mai dura probabil încă patruzeci de ani pur şi simplu datorită faptului că în prezent sunt în viaţă foarte mulţi oameni tineri se va reduce uşor după aceea.

Totuşi în asta constă problema. Populaţia existentă în prezent creşte acolo unde nu ar trebui. Când citim despre foametea din Etiopia, e bine să ştim că populaţia Etiopiei a crescut de la aproximativ cinci milioane la începutul secolului XX la aproximativ optzeci de milioane în prezent, şi se estimează dublarea ei pe la mijlocul acestui secol – cam pe când se aşteaptă ca populaţia Africii să fi crescut cu încă un miliard. Probabilitatea reducerii populaţiilor umane

din motive care nu sunt benigne, ci datorită războiului, bolilor şi foametei rămâne ridicată. Ţările cu cele mai tinere populaţii – zeci de milioane de bărbaţi tineri, mulţi dintre ei şomeri – sunt ţările cele mai expuse pericolului de a avea un viitor violent.

Adevărul este că pentru a face faţă ,,reuşitei eşecului" va trebui să folosim tot ce putem aduna: remedii ştiinţifice şi tehnice, acorduri internaţionale *şi* schimbări ale propriului comportament şi ale propriilor aşteptări. Martin Rees, Astronomul Regal al Marii Britanii, este de părere că umanitatea se va găsi acum în situaţia de a înfrunta vâltorile suprapopulării pentru două generaţii de acum înainte, o ciocnire care aduce succes deplin sau eşec total şi în decursul căreia avem 50% şanse de a supravieţui. Pe de altă parte, el a pledat, de asemenea, în prelegerea sa din 2010 ţinută în cadrul seriei de Conferinţe Reith pentru BBC, pentru ideea că discuţia referitoare la un optim al populaţiei mondiale este lipsit de sens deoarece

> „nu ne putem imagina cu certitudine care vor fi nevoile ce ţin de stilurile de viaţă, dieta, tiparele călătoriilor şi energia oamenilor după 2050. Planeta nu ar putea hrăni nicidecum o cifră apropiată populaţiei actuale dacă toţi ar trăi ca americanii în prezent... [dar] peste zece miliarde ar putea duce vieţi sustenabile, având o calitate ridicată a vieţii, dacă ar adopta cu toţii o dietă vegetariană, ar călători mai puţin, dar ar interacţiona prin super-internet şi prin intermediul realităţii virtuale."

Această previziune poate fi improbabilă şi neispititoare, dar părinţii care trăiesc acum în Occident reprezintă prima generaţie care se îngrijorează din cauza faptului că urmaşii lor vor trăi vieţi mai neîndestulate, chiar dacă mai puţin

risipitoare decât au ei. O populaţie a lumii aproximativ egală ca dimensiune cu populaţia mondială actuală, sau mai mare, este plauzibilă; şi o gamă largă de corecţii ştiinţifice, cum ar fi cele menţionate pentru abordarea problemei încălzirii globale şi a alimentelor modificate genetic, ar ajuta planeta să facă faţă. Nu e plauzibilă ideea că o populaţie mai numeroasă va avea parte de noi libertăţi în ce priveşte utilizarea automobilelor, călătoriilor aeriene şi transportului aerian al alimentelor de pe tot globul, de care se bucură majoritatea dintre noi.

Făcând însă abstracţie de precedentul sumbru al anilor interbelici, democraţiile nu au fost nevoite să facă faţă niciunei perioade în care calitatea vieţii materiale să devină semnificativ mai redusă. Sistemele lor bazate pe partide, cicluri electorale şi retorică politică sunt atât de fixate pe ideea de a asigura vremuri mai bune în viitor încât este greu să ne imaginăm alternativa. Există alte moduri de a trăi o viaţă utilă şi fericită, după cum au demonstrat oamenii pe parcursul istoriei. O mai mare concentrare asupra vieţii de familie şi a celei comunitare, asupra vieţii spirituale, educaţiei şi artelor – moduri în care am trăit în perioadele de acalmie – fac toate parte din povestea umanităţii. Din nefericire, dorinţa noastră de a crede în promisiunile demagogilor şi a da frâu liber lăcomiei noastre, potenţialului nostru de furie şi violenţă fac de asemenea parte din povestea umanităţii. *Homo sapiens* se traduce uneori prin ,,om inteligent”. Suntem maimuţe inteligente, maimuţe foarte inteligente, deşi ne aflăm într-un moment de nelinişte. O traducere mai bună ar fi însă ,,om înţelept”. Până acolo, însă, mai avem puţin de mers.

Bibliografie selectivă

ISTORII UNIVERSALE

Dinstre istoriile universale pe care le-am citit, două care au autori britanici s-au dovedit excepţionale: uriaşa şi magistrala *History of the World* de J.M. Roberts, publicată de editura Penguin – am folosit ediţia din 2007 – şi *The Times Complete History of the World* de Richard Overy, a cărei primă ediţie a fost publicată în 1978. *Civilisations* de Felipe Fernandez-Armesto (Pan Books, 2000) este o sursă de inspiraţie la fel de vie ca întotdeauna. *A History of the World in 100 Objects* de Neil MacGregor (Allen Lane, 2010) m-a însoţit pe tot parcursul scrierii acestui volum, până la ultimele etape ale proiectului, fiindu-mi un extraordinar exemplu care te învaţă cum să scrii cu umor şi erudiţie, abordând un domeniu vest. Istoricul american William Hardy McNeill, a cărui *World History* am folosit-o sub forma ediţiei din 1998 publicată de Oxford University Press, este un titan al istorisirii istoriei mondiale. Recomand cu căldură *The Human Web* la care acesta este coautor împreună cu J.R. McNeill (W.W. Norton, 2003). John R. NcNeill este de asemenea autorul unei superbe istorii a mediului în care trăieşte umanitatea în secolul XX, *Something New Under the Sun*, din seria Global Century din 2001. Pentru o imagine de ansamblu, recomand cu căldură *Big History* de Cynthia Stokes Brown (W.W. Norton & co, 2007).

Aproape toată lumea, indiferent dacă este sau nu de acord cu afirmaţiile lui, a fost influenţată de lucrarea lui Jared Diamond, ale cărui *Guns, Germs and Steel*, *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed* şi *The Third Chimpanzee* reprezintă amândouă lectură obligatorie. Dintre recenţii analişti ai marilor evenimente istorice, Ian Morris cu lucrarea sa *Why the West Rules – For Now* (Profile, 2010) este de asemenea important. Am fost de asemenea puternic influenţat de *The Better Angels of Our Nature* de Steven Pinker (Allen Lane, 2011) şi de *Atrocitology* a lui Matthew White (Canongate, 2011). Printre alte cărţi cu caracter general pe care le recomand se numără *Why Nations Fail* de Daron Acemoglu şi James A. Robinson,

(Profile, 2012), precum şi *The Origins of Political Order* de Francis Fukuyama (Profile, 2011).

CĂRŢI CONSULTATE ŞI CITATE

Nu urmează o listă completă de cărţi citite integral sau parţial în vederea scrierii acestui volum – altele se află în cadrul notelor – dar această listă le cuprinde pe cele pe care le-am considerat deosebit de utile. Într-un proiect de această anvergură este probabil inevitabil ca multe lucrări germinale şi grandioase să fi fost ignorate sau uitate: dacă vreunii dintre autorii acestora se întâmplă să fie critici, atunci îmi pare deosebit de rău.

Absell, Bernard, *The Pill* (Random House, 1995)

Adams, Jad, *Gandhi: Naked Ambition* (Quercus, 2010)

Adshead, S.A.M., „Dragon and Eagle”, în *Journal of South-East Asian History*, vol. 2, octombrie, 1961

Alexander, Caroline, *The War That Killed Achilles* (Viking, 2009)

Allen, Arthur, *Vaccine* (W.W. Norton, 2007)

Applebaum, Anne, *Gulag: A History* (Random House, 2003)

Appleby, Joyce, *The Relentless Revolution: A History of Capitalism* (W.W. Norton, 2011)

Armstrong, Karen, *The First Christian: St Paul’s Impact on Christianity* (Pan Books, 1984)
––– *The Great Transformation* (Atlantic Books, 2006)
––– *The Bible: The Biography* (Atlantic Books, 2007)

Axworthy, Michael, *Iran: Empire of the Mind* (Penguin, 2008)

Bagnall, Nigel, *The Punic Wars* (Pimlico, 1990)

Bainton, Roland H., *Here I Stand: A Life of Martin Luther* (Pierce & Smith, 1950)

Bartlett, Rosamund, *Tolstoy: A Russian Life* (Profile, 2010)

Beeching, Jack, *The Chinese Opium Wars* (Harvest, 1975)

Beevor, Anthony, *Berlin: The Downfall 1945* (Viking, 2002)

Benecke, Gerhard, *Society and Politics in Germany, 1500–1750* (Routledge & Kegan Paul, 1974)

Bernstein, William J., *A Splendid Exchange* (Grove Press, New York, 2008)

Bickers, Robert, *The Scramble for China* (Allen Lane, 2011)

Bierbrier, Morris, *The Tomb-Builders of the Pharaohs* (The American University in Cairo Press, 1992)

Bird, Kai şi Sherwin, Martin J., *American Prometheus – the Triumph and Tragedy of J. Robert Oppenheimer* (Alfred Knopf/Atlantic Books, ediţie broşată, 2009)

Blackburn, Robin, *The American Crucible* (Verso, 2011)

Brands, H.W., *American Colossus* (Random House, 2010)

Buchan, James, *Adam Smith and the Pursuit of Perfect Liberty* (Profile, 2006)

Bullock, Alan, *Hitler: A Study in Tyranny* (Hamlyn, 1952)

Cantor, Norman, *The Sacred Chain: A History of the Jews* (HarperCollins, 1995)

Cartledge, Paul, *The Spartans* (Macmillan, 2009)

Chami, Felix şi Msemwa, Paul, „A New Look at Culture and Trade on the Azanian Coast”, în *Current Anthropology*, vol. 38, nr. 4

Chang, Jung şi Halliday, Jon, *Mao: The Unknown Story* (Jonathan Cape, 2005)

Chase, Allan, *Magic Shots* (W. Morrow, New York, 1983)

Chin, Annping, *Confucius: A Life of Thought and Politics* (Yale, 2008)

Clark, Christopher, *Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia* (Penguin, 2006)

Clark, Ronald W., *Lenin: The Man behind the Mask* (Faber and Faber, 1998)

Clements, Jonathan, *The Vikings* (Robinson, 2005)

Crevier, Daniel, *AI: The Tumultuous Search for Artificial Intelligence* (Basic Books, 1993)

Cunliffe, Barry, *The Ancient Celts* (Oxford University Press, 1997)

Dash, Mike, *Tulipomania* (Gollancz, 1999)

Davies, J.K., *Democracy and Classical Greece* (Fontana, 1978)

Davies, Norman, *Europe: A History* (Oxford University Press, 1996)

Davis, Robert C., „Counting Slaves on the Barbary Coast”, în *Past and Present*, vol. 172, august, 2001
––– *Christian Slaves, Muslim Masters* (Palgrave Macmillan, 2003)

Diamond, Jared, *The Third Chimpanzee* (Hutchinson, 1991)
––– *Guns, Germs and Steel* (W.W. Norton, 1997)
––– *Collapse: How Societies Choose to Fail or Survive* (Penguin, 2005)

Dowden, Richard, *Africa: Altered States, Ordinary Miracles* (Portobello Books, 2008)

Duggan, Christopher, *The Force of Destiny: A History of Italy since 1796* (Allen Lane, 2007)

Dunn, Charles J., *Everyday Life in Traditional Japan* (Tuttle Publishing, 1969)

Evans, Richard, *Deng Xiaoping and the Making of Modern China* (Hamish Hamilton, 1993)

Fage, J.D., *A History of West Africa* (Cambridge University Press, 1969)

Fara, Patricia, *Science: A Four-Thousand-Year History* (Oxford University Press, 2009)

Farrington, Antony (ed.), *The English Factory in Japan* (British Library, 1991)

Fenby, Jonathan, *The Penguin History of Modern China* (2009)
––– *Tiger Head, Snake Tails* (Simon and Schuster, 2012)

Fergusson, Niall, *The Cash Nexus: Money and Power in the Modern World* (Allen Lane, 2001)
––– *The War of the World* (Penguin, 2006)
––– *The Ascent of Money* (Penguin, 2008)

Ferling, John, *Independence: The Struggle to Set America Free* (Bloomsbury, 2011)

Fields, Armond, *Katharine Dexter McCormick* (Praeger, 2003)

Figes, Orlando, *A People's Tragedy* (Cape, 1996)
––– *Natasha's Dance: A Cultural History of Russia* (Allen Lane, 2002)

Flannery, Tim, *Here on Earth* (Text Publishing Company, 2010)

Flood, Charles Bracelen, *Hitler: The Path to Power* (Hamish Hamilton, 1989)

Fong, Wen (ed.), *The Great Bronze Age of China* (Thames & Hudson, 1980)

Forbes, R.J. şi Dijksterhuis, E.J., *A History of Science and Technology* (Penguin, 1963)

Freeman, Charles, *A New History of Early Christianity* (Yale University Press, 2009)

Freeze, Gregory L., *Russia: A History* (Oxford University Press, 1997)

Fussel, Stephan, *Gutenberg and the Impact of Printing*, traducere în limba engleză de Douglas Martin (Ashgate, 2005)

Gaddis, John Lewis, *The Cold War* (Penguin, 2011)

Gandhi, Mohandas, *The Story of My Experiments with Truth* (Penguin, 2002)

Gascoigne, Bamber, *The Dynasties of China* (Robinson, 2003)

Gatrell, Vic, *The Hanging Tree* (Oxford University Press, 1994)

Gay, Peter, *The Enlightenment: An Interpretation*: 2: *The Science of Freedom* (Weidenfeld & Nicolson, 1970)

Genovese, Eugene D., *The Political Economy of Slavery* (New York, 1965)

Gere, Cathy, *Knossos and the Prophets of Modernism* (University of Chicago Press, 2009)

Gernet, Jacques, *A History of Chinese Civilisation* (Cambridge University Press, 1992)

Gershevitch, Ilya (ed.), *The Cambridge History of Iran*, vol. 2 (Cambridge University Press, 1985)

Gilmour, David, *The Pursuit of Italy* (Penguin, 2011)

Goldgar, Anne, *Tulipmania* (University of Chicago Press, 2007)

Goodwin, A.J.H., „The Medieval Empire of Ghana”, în *South African Archaeological Bulletin*, vol. 12, nr. 47

Gordon, Andrew, *A Modern History of Japan* (Oxford University Press, 2009)

Gott, Richard, *Britain’s Empire: Resistance, Repression and Revolt* (Verso, 2011)

Gray, Madeline, *Margaret Sanger: A Biography of the Champion of Birth Control* (Richard Marek, 1979)

Grossman, Vasily, *Everything Flows* (Vintage Classics, 2011)

Groves, C.P., „The Advantages and Disadvantages of being Domesticated”, în *Perspectives in Human Biology* (1999)

Guha, Ramachandra, *India after Gandhi* (Macmillan, 2007)

Hager, Thomas, *The Alchemy of Air* (Harmony Books, 2008)

Hall, John Whitney (ed.), *The Cambridge History of Japan*, vol. 4 (Cambridge University Press, 1991)

Hanes III, W. Travis şi Sanello, Frank, *The Opium Wars* (Sourcebooks, 2002)

Hastings, Max, *All Hell Let Loose: The World at War 1939–45* (HarperPress, 2007)

Heilbron, J.L., *Galileo* (Oxford University Press, 2010)

Henneberg, M., „Decrease of Human Skull Size in the Holocene”, în *Human Biology,* nr. 60

Herman, Arthur, *The Scottish Enlightenment* (Fourth Estate, 2001)

Herodotus, *The Histories* (Penguin, 1954)

Herrin, Judith, *Byzantium* (Allen Lane, 2007)

Hill, Christopher, *The Century of Revolution, 1602–1715* (Edinburgh University Press, 1961)

Hill, John, *The Peoples of the West* (2004), traducere în limba engleză din *Weilüe* de Yu Huan: vezi Washington.edu/silkroad/texts

Hitler, Adolf, *Mein Kampf* (Hutchinson, 1969)

Hochschild, Adam, *King Leopold's Ghost* (Macmillan, 1999)

Hodder, Ian, *Catalhoyuk: The Leopard's Tale* (Thames & Hudson, 2006)

Holland, Tom, *In the Shadow of the Sword* (Little, Brown, 2012)

Holmes, Richard, *The Age of Wonder* (HarperPress, 2008)

Hopkins, J.F.P. (ed. şi tr.), *Corpus of Early Arabic Sources for West African History* (Cambridge University Press, 1981)

Hosking, Geoffrey, *Russia and the Russians* (Allen Lane, 2001)

Hsu, Feng-Hsiung, *Behind Deep Blue* (Princeton University Press, 2002)

Hughes, Bettany, *Helen of Troy* (Cape, 2005)

Humble, Richard, *Marco Polo* (Weidenfeld & Nicolson, 1975)

Jacques, Martin, *When China Rules the World*, ediţia a doua (Penguin, 2012)

James, C.L.R., *The Black Jacobins* (Vintage Books, 1989)

Jardine, Lisa, *Going Dutch* (HarperPress, 2008)

Jensen, Lionel M., „The Genesis of Kongzi in Ancient Narrative", în *On Sacred Grounds... the Formation of the Cult of Confucius*, redactor Thomas A. Wilson, Harvard East Asian Monographs 217,, 2002

Jiahua, Zhou, „Gunpowder and Firearms”, în *Ancient China’s Technology and Science* (Academia Chineză de Ştiinţe, Foreign Language Press, 2009)

Jones, Terry şi Ereira, Alan, *Barbarians* (BBC Books, 2006)

Jutte, Robert, *Contraception: A History* (Polity, 2008)

Katz, Esther (ed.), *The Selected Papers of Margaret Sanger* vol. 3 (Illinois Press, 2010)

Keay, John, *India Discovered* (HarperCollins, 2001)
––– *India: A History* (HarperCollins, 2002)
––– *China: A History* (HarperPress, 2008)

Keeley, Lawrence H., *War before Civilization* (Oxford University Press, 1990)

Kemp, Martin, *Christ to Coke* (Oxford University Press, 2011)

Kemp, Martin, şi Roberts, Jane, *Leonardo da Vinci* (South Bank Publications/Hayward Gallery, 1989)

Keneally, Thomas, *Australians: Origins to Eureka* (Allen & Unwin, 2010)

Kennedy, Hugh, *The Great Arab Conquests* (Weidenfeld & Nicolson, 2007)

Kershaw, Ian, *Hitler 1889–1936: Hubris* (Allen Lane, 1998)
––– *Hitler 1936–1945: Nemesis* (Allen Lane, 2000)

Kurzweil, Ray, *The Singularity Is Near* (Duckworth, 2009)

Landes, David, *The Wealth and Poverty of Nations* (Harvard, 1998)

Lane Fox, Robin, *The Classical World* (Allen Lane, 2005)

Lapping, Brian, *End of Empire* (Granada, 1985)

LeBlanc, Steven A. şi Register, Katherine, *Constant Battles: Why We Fight* (St Martin’s Griffin/Macmillan, 2004)

Leick, Gwendolyn, *Mesopotamia: The Invention of the City* (Penguin, 2001)

Levtzion, Nehemia, *Ancient Ghana and Mali* (Holmes & Meier, 1980)

Lewis-Smith, David şi Pearce, David, *Inside the Neolithic Mind* (Thames & Hudson, 2005)

Ling, Trevor, *The Buddha* (Temple Smith, 1973)

Lord, John, *Capital and Steam Power* (Londra, 1923)

Lovelock, James, *The Revenge of Gaia* (Penguin, 2006)

Lyons, Jonathan, *The House of Wisdom* (Bloomsbury, 2010)

MacCulloch, Diarmaid, *Reformation* (Allen Lane, 2003)
––– *A History of Christianity* (Allen Lane, 2009)

MacFarquhar, Roderick şi Schoenhals, Michael, *Mao's Last Revolution* (Harvard University Press, 2006)

McPherson, James M., *Drawn with the Sword: Reflections on the American Civil War* (Oxford University Press, 1996)

Man, Charles C., *1493: How the Collision of Europe and the Americas Gave Rise to the Modern World* (Granta, 2011)

Man, John, *Genghis Khan: Life, Death, and Resurrection* (Bantam, 2004)
––– *The Terracotta Army* (Bantam, 2007)

Mansel, Philip, *Constantinople* (John Murray, 1995)

Mason, R.H.P. şi Caiger, J.G., *A History of Japan* (Tuttle Publishing, 1997)

Miles, Richard, *Ancient Worlds: The Search for the Origins of Western Civilisation* (HarperCollins, 2010)

Mitgang, Herbert, *Abraham Lincoln: A Press Portrait* (Quadrangle, 1971)

Mokyr, Joel, *The Enlightened Economy: Britain and the Industrial Revolution 1700–1850* (Yale University Press, 2009)

Mosley, Michael, *The Incas and Their Ancestors: The Archaeology of Peru* (Thames & Hudson, 1992)

Neal, Larry, *The Rise of Financial Capitalism* (Cambridge University Press, 1990)

Nilsson, Nils J., *The Quest for Artificial Intelligence* (Stanford University Press, 2010)

Norwich, John Julius, *A History of Venice* (Penguin, 1983)
––– *Byzantium: The Early Centuries* (Viking, 1988)
––– *Byzantium: The Apogee* (Viking, 1991)
––– *Byzantium: Decline and Fall* (Viking, 1995)
––– *The Popes: A History* (Chatto, 2011)

Oliver, Roland (ed.), *The Cambridge History of Africa*, vol. 3 (Cambridge University Press, 1977)

Oppenheimer, Stephen, *Out of Eden* (Constable, 2003)

Ostrowski, Donald, „The Growth of Muscovy", în Maureen Perrie (redactor), *The Cambridge History of Russia*, vol. 1 (Cambridge University Press, 2006)

Pagel, Mark, *Wired for Culture: Origins of the Human Social Mind* (Allen Lane, 2012)

Pasley, Malcolm, *Germany: A Companion Guide to Social Studies* (Methuen, 1972)

Pearson, Roger, *Voltaire Almighty* (Bloomsbury, 2007)

Perrie, Maureen (ed.), *The Cambridge History of Russia*, vol. 1 (Cambridge University Press, 2006)

Powell, Barry P., *Writing: Theory and History of the Technology of Civilisation* (Wiley–Blackwell, 2012)

Ravina, Mark, *The Last Samurai: The Life and Battles of Saigo Takamori* (John Wiley, 2004)

Reader, John, *Africa: A Biography of the Continent* (Penguin, 1997)

Rediker, Marcus, *The Slave Ship* (John Murray, 2007)

Reston, James Jr, *Galileo: A Life* (Cassell, 1994)

Reynolds, David, *America, Empire of Liberty* (Allen Lane, 2009)

Rhodes, Neil (ed.), *King James VI and I: Selected Writings* (Ashgate, 2003)

Roberts, Andrew, *A History of the English-Speaking Peoples Since 1900* (Weidenfeld & Nicolson, 2006)

Roberts, J.A.G., *A History of China*, ediţia a doua (Palgrave Macmillan, 2006)

Robinson, J. Armitage, *The Passion of St Perpetua* (Cambridge University Press, 1891)

Robisheaux, Thomas, *Rural Society and the Search for Order in Early Modern Germany* (Duke University Press, 1989)

Rodger, N.A.M., *The Command of the Ocean* (Allen Lane, 2004)

Rubin, Patricia Lee şi Wright, Alison, *Renaissance Florence: The Art of the 1470s* (National Gallery Publications, 1999)

Sacks, Jonathan, *The Great Partnership: God, Science and the Search for Meaning* (Hodder & Stoughton, 2011)

Sale, Kirkpatrick, *The Conquest of Paradise* (Hodder & Stoughton, 1991)

Salisbury, Harrison E., *The New Emperors: China in the Era of Mao and Deng* (Little, Brown, 1992)

Sand, Shlomo, *The Invention of the Jewish People* (Verso, 2009)

Sandburg, Carl, *Abraham Lincoln: The War Years*, vol. IV (Harcourt, Brace, New York, 1939)

Schama, Simon, *The Embarrassment of Riches* (Knopf, 1987)
––– *Citizens* (Viking, 1989)

Scheidel, Walter (ed.), *Rome and China: Comparative Perspectives* (Stanford/Oxford University Press, 2009)

Schwartz, Benjamin, *The World of Thought in Ancient China* (Belknap Press, 1985)

Sealey, Raphael, *A History of the Greek City States, 700–338 B.C.* (University of California Press, 1976)

Sebag Montefiore, Simon, *Stalin: The Court of the Red Tsar* (Weidenfeld & Nicolson, 2003)
––– *Jerusalem* (Weidenfeld & Nicolson, 2011)

Semionov, Iuri, *The Conquest of Siberia*, traducere în limbe engleză de E.W. Dickes (George Routledge & Sons, 1944)

Silverman, David P. (redactor), *Ancient Egypt* (Duncan Baird, 2003)

Silverman, Helaine and Donald Proulx, *The Nasca* (Wiley–Blackwell, 2002)

Smith, Keith, „Bennelong among His People", în *Aboriginal History*, 33

Smith, Mark S., *The Early History of God: Yahweh and the Other Deities in Ancient Israel* (HarperCollins, 2002)

Snyder, Timothy, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* (The Bodley Head, 2010)

Stone, I.F., *The Trial of Socrates* (Cape, 1988)

Stringer, Chris, *The Origin of Our Species* (Allen Lane, 2011)

Takaki, Ronald, *A Different Mirror* (Little, Brown, 1993)

Tench, Watkin, *A Complete Account of the Settlement at Port Jackson* (publicat pe Internet prin Proiectul Gutenberg)

Thapar, Romila, *The Penguin History of Early India* (Penguin, 2002)

Thomas, Hugh, *Rivers of Gold* (Weidenfeld & Nicolson, 2003)

Tuchman, Barbara, *The Zimmermann Telegram* (Viking Press, 1958)

Turnbull, Stephen, *Samurai: The World of the Warrior* (Osprey Publishing, 2003)

Uglow, Jenny, *The Lunar Men* (Faber and Faber, 2002)

Vasari, Giorgio, *Lives of the Artists* (Penguin, 1965)

Waley, Arthur (tr.), *The Analects of Confucius* (Allen & Unwin, 1938)

Watson, Peter, *The Great Divide* (Weidenfeld & Nicolson, 2012)

Watson, Steven, *The Reign of George III* (Oxford University Press, 1960)

Wells, Spencer, *Pandora's Seed: The Unforeseen Cost of Civilization* (Allen Lane, 2010)

Williams, Glyndwr (ed.), *Captain Cook's Voyages* (The Folio Society, 1997)

Wilson, A.N., *Tolstoy* (Hamish Hamilton, 1988)

Wilson, James, *The Earth Shall Weep* (Grove Press, New York, 1998)

Wood, Alan, *Russia's Frozen Frontier* (Bloomsbury Academic, 2011)

Wood, Frances, *Did Marco Polo go to China?* (Secker & Warburg, 1995)

Wood, Michael, *In Search of the Trojan War* (BBC Books, 2005)

Woods, David, „On the Death of the Empress Fausta”, în *Greece & Rome*, vol. xlv

Wright, Esmond, *An Empire for Liberty* (Blackwell, 1995)

Note

1 - Termen general pentru o perioadă de istorie culturală cu focarul în zona Mediteranei, conţinând civilizaţiile angrenate ale Greciei Antice şi Romei Antice. Începe în mod convenţional cu poemele lui Homer (secolele VIII–VII î.Hr.) şi se încheie cu disoluţia culturii clasice la sfârşitul Antichităţii târzii (300–600 d.Hr.) şi Evul Mediu Timpuriu (600–1000 d.Hr.) (n. tr.).

2 - David Gilmour, *The Pursuit of Italy* (Allen Lane, 2011), pag. 33.

3 - Niall Fergusson, *Civilization* (Allen Lane, 2010), pag. 43.

4 - J.R. McNeill şi William H. McNeill, *The Human Web* (W.W. Norton, 2003), pag. 4.

5 - McNeill şi McNeill, *op. cit.,* p. 7.

6 - Ed. Polirom, 2010, traducere de Laurenţiu Checicheş (n. tr.).

7 - Tim Flannery, *Here on Earth* (Text Publishing Company, 2010), cap. 4.

8 - Stephen Oppenheimer, *Out of Eden*, pag. 343–346.

9 - Mark Pagel, *Wired for Culture: Origins of the Human Social Mind* (Allen Lane, 2012), pag. 216–217.

10 - Chris Stringer, *The Origin of Our Species* (Allen Lane, 2011), pag. 245.

11 - Brian Fagan, *Cro-Magnon* (Bloomsbury Press, 2010).

12 - Stringer, *op. cit.,* pag. 242.

13 - Cynthia Stokes Brown, *Big History* (W.W. Norton & Company, 2007), pag. 52.

14 - Flannery, *op. cit.,* citându-l pe C.P. Groves, *Perspectives in Human Biology* (1999), „The Advantages and Disadvantages of being Domesticated" şi M. Henneberg, „Decrease of Human Skull Size in the Holocene", în *Human Biology,* nr. 60, pag. 395–405.

15 - Teoria lui Steven Mithen, citată în Brian Fagan, *op. cit.*

16 - Vezi, de exemplu, Lawrence H. Keeley, *War before Civilization* (Oxford University Press, 1990).

17 - Steven A. LeBlanc şi Katherine Register, *Constant Battles: Why We Fight* (St Martin's Griffin/Macmillan, 2004).

18 - Vezi Jared Diamond, *Guns, Germs and Steel* (W.W. Norton, 1997), cap. 5 şi Spencer Wells, *Pandora's Seed: The Unforeseen Cost of Civilization* (Allen Lane, 2010).

19 - Diamond, *op. cit.,* pag. 139.

20 - Spencer Wells, *op. cit.,* pag. 37–41.

21 - Ian Hodder, *Catalhoyuk: The Leopard's Tale* (Thames & Hudson, 2006).

22 - Rodney Castleden, *Stonehenge People* (Routledge, 1987).

23 - Castleden, *op. cit.*

24 - Denumirea *sâmbătă* provine în română din ebraicul „sabbath"/„ziua de repaus săptămânal". *Duminică* din română provine din latinescul „dies dominica", Ziua Domnului (n. tr.).

25 - Gwendolyn Leick, *Mesopotamia: The Invention of the City* (Penguin Books, 2001), pag. 163.

26 - Leick, *op. cit.,* pag. 59.

27 - Ian Morris, *Why the West Rules – For Now* (Profile Books, 2010), pag. 206.

28 - J.A.G. Roberts, *A History of China*, ediţia a II-a (Palgrave Macmillan, 2006), pag. 3.

29 - Wen Fong (ed.), *The Great Bronze Age of China* (Thames & Hudson, 1980), pag. 70.

30 - David P. Silverman (ed.), *Ancient Egypt* (Duncan Baird, 2003).

31 - Vezi Dr William Murnane în David Silverman, *op. cit.*

32 - Cea mai bună carte despre Deir el-Medina este a lui Morris Bierbrier, *The Tomb-Builders of the Pharaohs* (American University în Cairo Press/British Museum, 1982).

33 - Cathy Gere, *Knossos and the Prophets of Modernism* (University of Chicago Press, 2009), paginile introductive.

34 - Evelyn Waugh, *Labels* (1930), citată de Mary Beard în recenzia sa la Cathy Gere, *op. cit.,* publicată pe www.martinfrost.ws

35 - *Iliada*, Ed. Univers, 1985, traducere de George Murnu (n. tr.).

36 - Informaţiile mele de aici se bazează pe multe surse secundare, dintre care cele mai clare sunt Herodot şi Tucidide, dar şi Robin Lane Fox, *The Classical World* (Penguin, 2005), Raphael Sealey, *A History of the Greek City States, 700–338 B.C.* (University of California Press, 1976) şi J.K. Davies, *Democracy and Classical Greece* (Fontana 1978), la care se adaugă J.M. Roberts, *History of the World* (Penguin, 2007) şi William McNeill, *World History* (Oxford University Press, 1998).

37 - Caroline Alexander, *The War That Killed Achilles* (Faber, 2009), a influenţat mult această idee.

38 - Alexander, *op. cit.,* pag. 5.

39 - Vezi Michael Wood, *In Search of the Trojan War* (BBC Books, 2005), pag. 182.

40 - Alexander, *op. cit.,* p. 13.

41 - Jonathan Sacks, *The Great Partnership: God, Science and the Search for Meaning* (Hodder & Stoughton, 2011), cap. 4, 7.

42 - Vezi Mark S. Smith, *The Early History of God: Yahweh and the Other Deities in Ancient Israel* (HarperCollins, 2002), cap. 1.

43 - Karen Armstrong, *The Bible: The Biography* (Atlantic Books, 2007), pag. 24.

44 - Vezi Simon Sebag Montefiore, *Jerusalem* (Weidenfeld & Nicolson, 2011), pag. 40–46.

45 - Vezi Ilya Gershevitch, *The Cambridge History of Iran*, vol. 2 (1985), cap. 7, pag. 392 şi urm.

46 - Toate citatele lui Herodot în original sunt traduse după ediţia în limba engleză publicată la Penguin, în traducerea lui Aubrey de Sélincourt, în 1954.

47 - Robin Lane Fox, *The Classical World* (Allen Lane, 2005), pag. 61.

48 - J.K. Davies, *Democracy and Classical Greece* (Fontana, 1978), pag. 88.

49 - Ramachandra Guha, *India after Gandhi* (Macmillan, 2007), pag. 115–116.

50 - Povestea este relatată în John Keay, *India Discovered* (HarperCollins, 2001), cap. 1.

51 - John Keay, *India: A History* (HarperCollins, 2002), pag. 24 şi urm.

52 - Keay, *India, op. cit.,* pag. 35.

53 - Vezi Romila Thapar, *The Penguin History of Early India* (Penguin Press, 2002), cap. 5 şi Trevor Ling, *The Buddha* (Temple Smith, 1973), pp. 66 şi urm.

54 - Keay, *India,* p. 64.

55 - Vezi Jacques Gernet, *A History of Chinese Civilisation* (Cambridge University Press, 1992), pag. 41 şi urm.

56 - John Keay, *China: A History* (HarperPress, 2008), pag. 53.

57 - Karen Armstrong, *The Great Transformation* (Atlantic Books, 2006), pag. 35.

58 - Benjamin Schwartz, *The World of Thought in Ancient China* (Belknap Press, 1985), pag. 56.

59 - Lionel M. Jensen, „The Genesis of Kongzi in Ancient Narrative”, în *On Sacred Grounds... the Formation of the Cult of Confucius*, ed. Thomas A. Wilson, Harvard East Asian Monographs, 217 (2002).

60 - Annping Chin, *Confucius: A Life of Thought and Politics* (Yale, 2008).

61 - Arthur Waley (tr.), *The Analects of Confucius* (Allen & Unwin, 1938). [Pentru ediţia română vezi *Analecte*, Ed. Humanitas, 1996, trad. de Florentina Vişan (n. tr.).]

62 - Armstrong, *The Great Transformation*, *op. cit.,* pag. 206.

63 - Platon, *Opere complete*, vol. I, Ed. Humanitas, 2001 (n. tr.).

64 - Platon, *Opere*, vol. IV, Ed. Ştiinţifică şi enciclopedică, 1983 (n. tr.).

65 - Plato, *Phaedo*, în traducerea din 1892 a lui Benjamin Jowett, republicare extrem de utilă realizată de Sphere Books în 1970.

66 - I.F. Stone, *The Trial of Socrates* (Cape, 1988), pag. 66.

67 - Stone, *op. cit.,* p. 146.

68 - William H. McNeill, *A World History* (Oxford University Press, 1998), pag. 148.

69 - Vezi Robin Lane Fox, *Alexander the Great* (2006).

70 - Arrian, *Anabasis Alexandri* („Viaţa lui Alexandru”), Cartea VII, partea 4.

71 - *Rome and China: Comparative Perspectives*, ed. Walter Scheidel (Stanford/Oxford University Press, 2009).

72 - Vezi S.A.M. Adshead, „Dragon and Eagle”, în *Journal of South-East Asian History*, vol. 2, octombrie 1961.

73 - John Hill, *The Peoples of the West* (2004), traducere după *Weilüe* de Yu Huan: vezi Washington.edu/silkroad/texts.

74 - Romila Thapar, *The Penguin History of Early India* (Penguin Books, 2002), pag. 321.

75 - Ramachandra Guha, *India after Gandhi* (Macmillan, 2007), pag. 378–379. Le sunt îndatorat de asemenea lui Toby şi

Saurabh Sinclair pentru ajutorul pe care mi l-au dat la formularea acestui pasaj.

76 - Sima Qian, citat în John Keay, *China: A History* (HarperPress, 2008), pag. 89, şi în diverse alte locuri.

77 - Vezi de exemplu punctele de vedere divergente ale lui Derk Bodde şi noile dovezi citate în John Man, *The Terracotta Army* (Bantam, 2007), pag. 118–119 şi John Keay, *China: A History*, pag. 75–76. Diferenţele sunt mai degrabă de nuanţă, nu factice.

78 - Diarmaid MacCulloch, *A History of Christianity* (Allen Lane, 2009), pag. 70–71.

79 - Norman Cantor, *The Sacred Chain: A History of the Jews* (HarperCollins, 1995), pag. 61.

80 - Shlomo Sand, *The Invention of the Jewish People* (Verso, 2009), pag. 166–169.

81 - Sand, *op. cit.,* pag. 151.

82 - Sunt îndatorat faţă de Mary Beard pentru că mi-a furnizat o parte din acestea, deşi nu este în niciun fel răspunzătoare pentru prejudecăţile mele religioase anti-romane!

83 - Robin Lane Fox, *The Classical World* (Allen Lane, 2005), pag. 306.

84 - Mary Beard descrie aceasta, în orice caz, ca ,,pură fantezie greacă”. [Pentru citat vezi Aristotel, *Politica*, Ed. Antet, 1996, trad. de El. Bezdechi (n. tr.).]

85 - Nigel Bagnall, *The Punic Wars* (Pimlico, 1990), cap. 1.

86 - Stat din Australia cu suprafaţă de 800 000 km2 (n. tr.).

87 - Vezi Barry Cunliffe, *The Ancient Celts* (Oxford University Press, 1997) şi Terry Jones şi Alan Ereira, *Barbarians* (BBC Books, 2006).

88 - Robin Lane Fox, *The Classical World*, *op. cit.,* pag. 379.

89 - Edward Gibbon, *Istoria declinului şi a prăbuşirii Imperiului Roman*, Ed. Minerva, 1976, trad. de Dan Hurmuzescu (n. tr.).

90 - Ian Morris, *Why the West Rules – For Now* (Profile Books, 2010), pag. 296–297.

91 - Morris, *op. cit.,* pag. 306.

92 - Karen Armstrong, *The First Christian: St Paul's Impact on Christianity* (Pan Books, 1984), pag. 45.

93 - Versetul 9: 3–5.

94 - Charles Freeman, *A New History of Early Christianity* (Yale, 2009), pag. 210.

95 - Pentru mai multe pe acest subiect, vezi Peter Watson, *The Great Divide* (Weidenfeld & Nicolson, 2012).

96 - *Ţipătul* (în norvegiană *Skrik*) este titlul a patru tablouri ale pictorului norvegian Edvard Munch (1863–1944) realizate între 1893 şi 1910 (n. tr.).

97 - Informaţiile mele provin de la Helaine Silverman şi Donald Proulx, *The Nasca* (Wiley-Blackwell, 2002) şi Michael Mosley, *The Incas and Their Ancestors: The Archaeology of Peru* (Thames & Hudson, 1992).

98 - Joe Nickell, *Unsolved Mysteries* (Kentucky University Press, 2005).

99 - Vezi lucrarea lui David Beresford-Jones de la McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge University.

100 - J. Armitage Robinson, *The Passion of St Perpetua* (Cambridge University Press, 1891) şi Freeman, *op. cit.,* pag. 205.

101 - David Woods, „On the Death of the Empress Fausta", în *Greece & Rome*, vol. xlv, pag. 70–83.

102 - Freeman, *op. cit.,* pag. 237, citându-l pe Eusebius.

103 - Tom Holland, *In the Shadow of the Sword* (Little, Brown, 2012), pag. 40–41.

104 - Vezi Hugh Kennedy, *The Great Arab Conquests* (Weidenfeld & Nicolson, 2007), pag. 56.

105 - John Julius Norwich, *The Popes: A History* (Chatto & Windus, 2011), cap. V.

106 - John Keay, *China: A History*, pag. 231.

107 - Ian Morris, *Why the West Rules – For Now* (Profile Books, 2010), pag. 337.

108 - Norman Davies, *Europe: A History* (Oxford University Press, 1996), pag. 222 şi urm.

109 - Ed. pentru Literatură Universală, Bucureşti, 1969 (n. tr.).

110 - Citat de Jonathan Lyons, *The House of Wisdom* (Bloomsbury, 2010), pag. 15.

111 - Lyons, *op. cit.,* cap. 3.

112 - Lyons, *op. cit.* Relatarea mea în privinţa lui al-Khwarizmi şi Averroes se bazează puternic pe această carte.

113 - Jonathan Clements, *The Vikings* (Robinson, 2005), pag. 103.

114 - Geoffrey Hosking, *Russia and the Russians* (Allen Lane, 2001), pag. 31.

115 - Clements, *op. cit.,* pag. 12–13.

116 - Jonathan Shepard în Maureen Perrie (ed.), *The Cambridge History of Russia*, vol. 1, pag. 54–56.

117 - Diarmaid MacCulloch, *A History of Christianity* (Allen Lane, 2009), pag. 507.

118 - A.J.H. Goodwin, „The Medieval Empire of Ghana”, în *The South African Archaeological Bulletin*, vol. 12, nr. 47, pag. 108–112.

119 - Nehemia Levtzion, *Ancient Ghana and Mali* (Holmes & Meier, 1980), pag. 125–126.

120 - Vezi Felix Chami şi Paul Msemwa, „A New Look at Culture and Trade on the Azanian Coast”, în *Current Anthropology*, vol. 38, nr. 4, pag. 673 şi urm.

121 - Al-Umari, citat în *Corpus of Early Arabic Sources for West African History*, editat şi tradus de J.F.P. Hopkins (Cambridge University Press, 1981), pag. 266–268.

122 - Ibn Battuta, citat în Hopkins (ed.), *Corpus*, pag. 283 şi urm.

123 - J.D. Fage, *A History of West Africa* (Cambridge University Press, 1969), pag. 24.

124 - Vezi de exemplu John Reader, *Africa: A Biography of the Continent* (Penguin, 1997), care mi-a oferit şi sursa de informaţii privind dificultatea cu care pot fi trezite cămilele.

125 - Ibn Khaldun, citat în Roland Oliver (ed.), *The Cambridge History of Africa*, vol. 3 (Cambridge University Press, 1977), pag. 379.

126 - Oliver (ed.), *The Cambridge History of Africa*, vol. 3, pag. 391.

127 - Felipe Fernandez-Armesto, *Civilisations* (Pan Books, 2000), pag. 98.

128 - Ivan Hrbek în Oliver (ed.), *The Cambridge History of Africa*, vol. 3, pag. 90.

129 - Charles Hercules Read, citat în Neil MacGregor, *A History of the World in 100 Objects* (Allen Lane, 2010), pag. 501.

130 - Vezi John Man, *Genghis Khan: Life, Death, and Resurrection* (Bantam, 2004), pag. 34.

131 - Man, *op. cit.,* pag. 15–17.

132 - John Keay, *China: A History*, pag. 357.

133 - Vezi Orlando Figes, *Natasha's Dance* (Penguin, 2002), cap. 6.

134 - Morris, *op. cit.,* pag. 392.

135 - Man, *op. cit.,* pag. 137.

136 - Richard Humble, *Marco Polo* (Weidenfeld & Nicolson, 1975), pag. 209.

137 - Frances Wood, *Did Marco Polo Go to China?* (Secker & Warburg, 1995).

138 - Bamber Gascoigne, *The Dynasties of China* (Robinson, 2003), pag. 128.

139 - William J. Bernstein, *A Splendid Exchange* (Grove Press, 2008), pag. 75.

140 - Wood, *op. cit.,* pag. 104.

141 - Wood, *op. cit.,* pag. 43.

142 - Vezi John Julius Norwich, *A History of Venice* (Penguin Books, 1983), pag. 215–216.

143 - Vezi Morris, *op. cit.,* pag. 396–398.

144 - Vezi Daron Acemoglu şi James A. Robinson, *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty* (Profile Books, 2012), pag. 100–110.

145 - Vezi John Julius Norwich, *Byzantium: The Decline and Fall* (Viking Books, 1995), pag. 171, şi Judith Herrin, *Byzantium* (Penguin Books, 2007), pag. 250.

146 - John Julius Norwich, *Byzantium: The Early Centuries* (Penguin Books, 1990), pag. 25.

147 - John Julius Norwich, *Byzantium: Decline and Fall* (Viking, 1995), pag. 182; citatul anterior este din Nicetas Choniates, în Norwich, *Decline and Fall*, pag. 179.

148 - Zhou Jiahua, „Gunpowder and Firearms", în *Ancient China's Technology and Science* (Chinese Academy of Sciences, Foreign Language Press, 2009), pag. 185–189.

149 - Vezi Judith Herrin, *Byzantium* (Allen Lane, 2007), pag. 142.

150 - Vezi Norwich, *Byzantium: The Apogee*, pag. 323, şi Norwich, *Byzantium: Decline and Fall*, pag. 420.

151 - Norwich, *Byzantium: Decline and Fall*, pag. 429.

152 - *The Notebooks of Leonardo da Vinci* (Oxford World Classics, 2008).

153 - Vezi David Gilmour, *The Pursuit of Italy* (Penguin, 2011), cap. 3.

154 - Pentru o explicaţie bună a acesteia, şi sistemul de atelier de lucru, vezi Patricia Lee Rubin şi Alison Wright, *Renaissance Florence: The Art of the 1470s* (National Gallery Publications, 1999).

155 - Giorgio Vasari, *Vieţile artiştilor* (Penguin, 1965), pag. 233.

156 - Vezi eseurile scrise de Martin Kemp şi Jane Roberts în *Leonardo da Vinci* (South Bank Publications/Hayward Gallery, 1989).

157 - James Wilson, *The Earth Shall Weep* (Grove Press, 1998), pag. 20, deduse din cifrele lui Russell Thornton.

158 - Wilson, *op. cit.,* pag. 21.

159 - Hugh Thomas, *Rivers of Gold* (Weidenfeld & Nicolson, 2003), pag. 63 şi notele despre Toscanelli.

160 - Thomas, *op. cit.,* pag. 124.

161 - Vezi Norman Cantor, *The Sacred Chain* (HarperCollins, 1995), pag. 190.

162 - Vezi capitolele introductive ale lui Daron Acemoglu şi James A. Robinson, *Why Nations Fail* (Profile, 2012), care urmează această argumentaţie, furnizând mai multe detalii.

163 - Ian Morris, *Why the West Rules – For Now* (Profile Books, 2010), pag. 460–463.

164 - David Landes, *The Wealth and Poverty of Nations* (Harvard, 1998), cap. 12.

165 - Gerhard Benecke, *Society and Politics in Germany, 1500–1750* (Routledge & Kegan Paul, 1974).

166 - Pentru Gutenberg, vezi Stephan Fussel, *Gutenberg and the Impact of Printing* (Ashgate, 2005), traducere în limba engleză Douglas Martin; pentru Luther şi tipărire, vezi Thomas Robisheaux, *Rural Society and the Search for Order in Early Modern Germany* (Duke University Press, 1989).

167 - Diarmaid MacCulloch, *Reformation* (Allen Lane, 2003), pag. 152.

168 - Malcolm Pasley, *Germany: A Companion Guide to Social Studies* (Methuen, 1972).

169 - MacCulloch, *Reformation*, pag. 160.

170 - Aceste cifre provin din Robert C. Davis, „Counting Slaves on the Barbary Coast”, în *Past and Present*, vol. 172, august 2001, şi din lucrarea sa intitulată *Christian Slaves, Muslim Masters* (Palgrave Macmillan, 2003).

171 - Citat în Donald Ostrowski, „The Growth of Muscovy”, în Maureen Perrie (ed.), *The Cambridge History of Russia*, vol. 1 (2006), pag. 227.

172 - Iuri Semionov, *The Conquest of Siberia*, tr. E.W. Dickes (George Routledge & Sons, 1944), pag. 11.

173 - R.G. Skrinnikov, citat în Alan Wood, *Russia's Frozen Frontier* (Bloomsbury Academic, 2011), pag. 28.

174 - Neil Rhodes (ed.) şi alţii, *King James VI and I: Selected Writings* (Ashgate, 2003).

175 - Antony Farrington (ed.), *The English Factory in Japan*, vol. 1 (British Library, 1991), pag. 296.

176 - vezi R.H.P. Mason şi J.G. Caiger, *A History of Japan* (Tuttle Publishing, 1997) şi John Whitney Hall (ed.), *The Cambridge History of Japan*, vol. 4 (1991).

177 - Morris, *op. cit.,* pag. 451.

178 - Citat în Farrington, *op. cit.,* pag. 75

179 - Larry Neal, *The Rise of Financial Capitalism* (Cambridge University Press, 1990), cap. 1.

180 - Pentru preţuri comparative, vezi Mike Dash, *Tulipomania* (Victor Gollancz, 1999), pag. 123, 183. În această secţiune m-am bazat foarte mult pe cartea sa şi pe cea a lui Anne Goldgar, *Tulipmania* (University of Chicago Press, 2007). Pentru o imagine de ansamblu a Republicii Independente a Provinciilor Unite la acea vreme, nicio carte nu a fost mai bună decât a lui Simon Schama, *The Embarrassment of Riches* (Knopf, 1987).

181 - Dash, *op. cit.,* pag. 134.

182 - James Reston Jr, *Galileo: A Life* (Cassell, 1994), pag. 69.

183 - Reston, *op. cit.,* pag. 74.

184 - J.L. Heilbron, *Galileo* (Oxford University Press, 2010), pag. 358.

185 - Citat în Lisa Jardine, *Going Dutch* (HarperPress, 2008), pag. 56–57.

186 - N.A.M. Rodger, *The Command of the Ocean* (Allen Lane, 2004), pag. 151.

187 - Vezi David Starkey, *Crown and Country* (HarperPress, 2010), pag. 394.

188 - Heilbron, *op. cit.,* pag. 258.

189 - John Keay, *India: A History,* pag. 251.

190 - Keay, *op. cit.,* pag. 322.

191 - Vezi Roger Pearson, *Voltaire Almighty* (Bloomsbury, 2007), cap. 13.

192 - Pearson, *op. cit.*

193 - Toate aceste istorisiri se pot găsi în Roger Pearson, *op. cit.* – o splendidă introducere în lumea lui Voltaire, precum şi în viaţa acestuia.

194 - Christopher Clark, *Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia* (Penguin Books, 2006), cap. 7; descrierea execuţiei lui Katte provine din aceeaşi sursă.

195 - Clark, *op. cit.,* cap. 8.

196 - John Ferling, *Independence: The Struggle to Set America Free* (Bloomsbury Press, 2011), cap. 2.

197 - Cifrele provin de la Economic History Association/ Jenny B. Wahl.

198 - Ronald Takaki, *A Different Mirror* (Little, Brown, 1993), pag. 31.

199 - Takaki, *op. cit.,* pag. 45.

200 - Takaki, *op. cit.,* pag. 45.

201 - Vezi Thomas Keneally, *Australians: Origins to Eureka* (Allen & Unwin, 2010), pag. 127.

202 - Jared Diamond, *Guns, Germs and Steel* (Vintage Books, 2005), pag. 155

203 - Watkin Tench, *A Complete Account of the Settlement at Port Jackson* (publicat pe Internet prin Proiectul Gutenberg).

204 - Keneally, *op. cit.,* pag. 18.

205 - *Captain Cook's Voyages*, ed. Glyndwr Williams (Folio Society, 1997), pag. 125.

206 - Vezi Richard Gott, *Britain's Empire: Resistance, Repression and Revolt* (Verso, 2011), pag. 84.

207 - Richard Holmes, *The Age of Wonder* (HarperPress, 2008), pag. 37.

208 - V. Gatrell, *The Hanging Tree* (Oxford University Press, 1994).

209 - Gott, *op. cit.,* pag. 85.

210 - Vezi Keith Smith, „Bennelong among His People", în *Aboriginal History*, 33, pag. 10.

211 - Tench, *op. cit.*

212 - C.L.R. James, *The Black Jacobins* (Vintage Books, 1989), cap. IV. Deşi aceasta a fost scrisă de marxistul caraibian în 1938 şi conţine idei în prezent sunt depăşite privind strălucirea lui Lenin şi a viitoarei revoluţii africane, rămâne relatarea esenţială şi superb documentată a revoltei din Haiti.

213 - Marcus Rediker, *The Slave Ship* (John Murray, 2007), pag. 5.

214 - Matthew White, *Atrocitology* (Canongate, 2011), pag. 161.

215 - James, *op. cit.,* pag. 140.

216 - James, *op. cit.,* pag. 197.

217 - Arthur Allen, *Vaccine* (W.W. Norton, 2007), pag. 36–49.

218 - Pentru aceste cifre şi altele, vezi Allan Chase, *Magic Shots* (W. Morrow, New York, 1983), pag. 42–49.

219 - Chase, *op. cit.*

220 - J.R. McNeill, *Something New Under the Sun: An Environmental History of the Twentieth-Century World* (W.W. Norton, 2000), cap. 3.

221 - McNeill, *op. cit.,* cap. 5.

222 - Între 1707 şi 1801 se numeşte Regatul Marii Britanii, între 1801 şi 1922 se numeşte Regatul Unit al Marii Britanii şi al Irlandei, iar ulterior dobândirii independenţei Irlandei, a fost înlocuit cu actuala denumire oficială, Regatul Unit al Marii Britanii şi al Irlandei de Nord. Pentru uşurinţa exprimării, pe perioada revoluţiei industriale vom folosi denumirea de Regatul Marii Britanii (n. tr.).

223 - Joyce Appleby, *The Relentless Revolution* (W.W. Norton, 2011), pag. 60.

224 - J. Steven Watson, *The Reign of George III* (Oxford University Press, 1960), pag. 33.

225 - Appleby, *op. cit.,* pag. 80–83 şi Joel Mokyr, *The Enlightened Economy: Britain and the Industrial Revolution 1700–1850* (Yale University Press, 2009), cap. 1.

226 - Mokyr, *op. cit.,* cap. 1.

227 - Christopher Hill, *The Century of Revolution, 1602–1715* (Edinburgh University Press, 1961), pag. 32; de asemenea citat în Appleby, pag. 40.

228 - Poreclă a prinţului Carol Edward Stuart, al doilea pretendent iacobit la tronul Angliei, Scoţiei şi Irlandei (n. tr.).

229 - Arthur Herman, *The Scottish Enlightenment* (Fourth Estate, 2001), pag. 142.

230 - John Lord, *Capital and Steam Power* (Londra, 1923), cap. IV.

231 - Vezi Herman, *op. cit.,* pag. 306.

232 - Joc de cuvinte în limba engleză, între ,,cannonade" – foc de artilerie – şi ,,Carron" – oraş din Scoţia unde a fost produs pentru prima dată acest tun (n. tr.).

233 - De Lord, *op. cit.*

234 - Vezi cartea strălucită a lui Jenny Uglow despre ei, *The Lunar Men* (Faber and Faber, 2002).

235 - Ansamblu de legi care reglementau condiţiile de muncă din uzinele britanice în secolul al XIX-lea (n. tr.).

236 - Răscoală pe scară largă a lucrătorilor din agricultură. A început cu distrugerea treierătoarelor în estul ţinutului Kent şi s-a întins în tot sudul Angliei şi în estul acesteia (n. tr.).

237 - Mokyr, *op. cit.,* cap. 7.

238 - Vezi Gregory L. Freeze, *Russia: A History* (Oxford University Press, 1997), pag. 201.

239 - Această poveste este relatată magistral în Orlando Figes, *Natasha's Dance* (Allen Lane, 2002), pag. 96 şi urm. Este un ghid indispensabil al acelor vremuri şi, spre deosebire de foarte multe cărţi despre istoria Rusiei, extrem de bine scris.

240 - Rosamund Bartlett, *Tolstoy: A Russian Life* (Profile Books, 2010), cap. 6.

241 - Figes, *op. cit.,* pag. 238.

242 - Vezi A.N. Wilson, *Tolstoy* (Hamish Hamilton, 1988), pag. 334.

243 - Carl Sandburg, *Abraham Lincoln: The War Years*, vol. IV (Harcourt, Brace, New York, 1939), pag. 176–177.

244 - Sandburg, *op. cit.,* vol. III, pag. 441.

245 - Herbert Mitgang, *Abraham Lincoln: A Press Portrait* (Quadrangle, 1971), pag. 476–478.

246 - Vezi James M. McPherson, *Drawn with the Sword: Reflections on the American Civil War* (Oxford University Press, 1996), partea a II-a, cap. 5.

247 - Esmond Wright, *An Empire for Liberty* (Blackwell, 1995), pag. 472–473.

248 - Wright, *op. cit.,* pag. 466.

249 - David Reynolds, *America: Empire of Liberty* (Allen Lane, 2009), cap. 6.

250 - Citat în McPherson, *op. cit.,* cap. 1.

251 - Eugene D. Genovese, *The Political Economy of Slavery* (New York, 1965), citat în McPherson, *op. cit.,* cap. 1.

252 - H.W. Brands, *American Colossus* (Random House, 2010), pag. 145–146.

253 - Denumire peiorativă în engleza americană pentru locuitorii de culoare (n. tr.).

254 - Samuraii purtau două săbii: una lungă (*katana*), una scurtă (*wakizashi*), care se numeau împreună *daisho* („marele ansamblu”) (n. tr.).

255 - Aceste detalii sunt preluate din Mark Ravina, *The Last Samurai: The Life and Battles of Saigo Takamori* (John Wiley, 2004), din primul şi din ultimul capitol.

256 - O excelentă relatare a istoriei samurailor se găseşte în Charles J. Dunn, *Everyday Life in Traditional Japan* (Tuttle Publishing, 1969), cap. 2.

257 - Aizawa Yashushi, citat de Andrew Gordon, *A Modern History of Japan* (Oxford University Press, 2009), pag. 20–21.

258 - Ravina, *op. cit.,* cap. 1.

259 - Ravina, *op. cit.,* pag. 196.

260 - Vezi Stephen Turnbull, *Samurai: The World of the Warrior* (Osprey Publishing, 2003), cap. 9.

261 - În 1581, pe teritoriul actual al Olandei, s-a constituit Republica Independentă a Provinciilor Unite, numite din 1609 în mod curent Olanda (n. tr.).

262 - „Ţară mică, oameni mici”, în lb. fr. în orig. (n. tr.).

263 - Adam Hochschild, *King Leopold’s Ghost* (Macmillan, 1999), pag. 233. Relatarea mea se bazează pe această carte şi pe cea a lui John Reader, *Africa: A Biography of the Continent* (Penguin Books, 1998).

264 - Relatările lui Lin şi etapele incipiente ale Primului Război al Opiului sunt preluate din W. Travis Hanes III şi Frank Sanello, *The Opium Wars* (Sourcebooks, 2002) şi Jack Beeching, *The Chinese Opium Wars* (Harvest/HBJ, 1975).

265 - Vezi John Keay, *China: A History* (HarperPress, 2009), pag. 446–449.

266 - Barbara Tuchman, *The Zimmermann Telegram* (Viking Press, 1958), pag. 107.

267 - Tuchman, *op. cit.,* pag. 108.

268 - Tuchman, *op. cit.,* pag. 183–187.

269 - Tuchman, *op. cit.,* pag. 200.

270 - Vezi Ronald W. Clark, *Lenin: The Man behind the Mask* (Faber and Faber, 1998), pag. 196–210.

271 - Vasily Grossman, *Everything Flows* (Vintage Classics, 2011), pag. 220.

272 - Steven Pinker, *The Better Angels of Our Nature* (Allen Lane, 2011), pag. 195.

273 - Vezi T. Hager, *The Alchemy of Air* (Harmony Books, 2008), citat de Andrew Charlton, *Man-Made World*, eseul său despre perioada imediat următoare summitului de la Copenhaga pe tema schimbărilor climatice, din 2010.

274 - Charles Bracelen Flood, *Hitler: The Path to Power* (Hamish Hamilton, 1989), pag. 589.

275 - Alan Bullock, *Hitler: A Study in Tyranny* (Hamlyn, 1952/1973), cap. 3.

276 - Adolf Hitler, *Mein Kampf*, traducere în limba engleză de Ralph Manheim (Pimlico, 1992), pag. 53–54.

277 - Hitler, *op. cit.,* pag. 620.

278 - Ian Kershaw, *Hitler* (Penguin, 2009, ediţie într-un volum), pag. 42.

279 - Martin Kemp, *Christ to Coke* (Oxford University Press, 2011), pag. 74.

280 - Kershaw, *op. cit.,* pag. 127–129.

281 - Bullock, *op. cit.,* cap. 3.

282 - Hitler, *Mein Kampf*, pag. 128.

283 - Hitler, *op. cit.,* pag. 596–597.

284 - Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* (The Bodley Head, 2010), pag. 19.

285 - Kershaw, *op. cit.,* pag. 270.

286 - Madeline Gray, *Margaret Sanger: A Biography of the Champion of Birth Control* (Richard Marek, New York, 1979), pag. 37.

287 - Vezi Armond Fields, *Katharine Dexter McCormick* (Praeger, 2003), cap. 20.

288 - *The Selected Papers of Margaret Sanger*, vol. 3, ed. Esther Katz (Illinois Press, 2010), pag. 265.

289 - Bernard Absell, *The Pill* (Random House 1995), pag. 121.

290 - Robert Jutte, *Contraception: A History* (Polity 2008), pag. 210.

291 - Absell, *op. cit.,* pag. 169.

292 - Max Hastings, *All Hell Let Loose* (HarperPress, 2011), pag. 143.

293 - Kershaw, *op. cit.,* pag. 656.

294 - Snyder, *op. cit.,* pag. 39.

295 - Snyder, *op. cit.,* pag. 182.

296 - Hastings, *op. cit.,* pag. 150.

297 - Hastings, *op. cit.,* pag. xviii.

298 - Kai Bird şi Martin J. Sherwin, *American Prometheus: The Triumph and Tragedy of J. Robert Oppenheimer* (Alfred Knopf/Atlantic Books, 2009), pag. 287–289. Mare parte din relatarea mea despre Oppenheimer este preluată din această excelentă biografie.

299 - Bird şi Sherwin, *op. cit.,* pag 296, 314.

300 - Bird şi Sherwin, *op. cit.,* pag. 314.

301 - Bird şi Sherwin, *op. cit.,* pag. 323.

302 - Jad Adams, *Gandhi: Naked Ambition* (Quercus, 2011), pag. 2.

303 - John Keay, *India: A History* (HarperPress, 2000), pag. 486.

304 - Adams, *op. cit.,* pag. 136.

305 - Adams, *op. cit.,* pag. 220–221.

306 - Vezi Brian Lapping, *End of Empire* (Granada, 1985), pag. 24 şi urm.

307 - VeziAndrew Roberts, *A History of the English-Speaking Peoples Since 1900* (Weidenfeld & Nicolson, 2006), pag. 12.

308 - Keay, *India: A History*, pag. 450–451.

309 - Keay, *op. cit.,* pag. 475–476.

310 - Adams, *op. cit.,* pag. 229.

311 - Richard Dowden, *Africa: Altered States, Ordinary Miracles* (Portobello Books, 2008), pag. 84.

312 - John Lewis Gaddis, *The Cold War* (Penguin, 2011), pag. 184.

313 - Vezi Jonathan Fenby, *The Penguin History of Modern China* (2009), pag. 92.

314 - Vezi Jung Chang şi Jon Halliday, *Mao: The Unknown Story* (Jonathan Cape, 2005).

315 - Vezi Jung Chang şi Halliday, *op. cit.,* pag. 342.

316 - Harrison E. Salisbury, *The New Emperors: China in the Era of Mao and Deng* (Little, Brown, 1992), pag. 3–4.

317 - Din Roderick MacFarquhar şi Michael Schoenhals, *Mao's Last Revolution* (Harvard University Press, 2006).

318 - Richard Evans, *Deng Xiaoping and the Making of Modern China* (Hamish Hamilton, 1993).

319 - Jonathan Fenby, *Tiger Head, Snake Tails* (Simon & Schuster, 2012), cap. 1.

320 - Fenby, *Tiger Head, Snake Tails*, cap. 1.

321 - Martin Jacques, *When China Rules the World*, a doua ediţie (Penguin Books, 2012), pag. 518.

322 - Această secţiune a fost propusă de unul dintre cercetătorii şi asistenţii de producţie de la BBC pentru *History of the World*, Chris O'Donnell, şi îi sunt profund îndatorat pentru aceasta.

323 - Feng-Hsiung Hsu, *Behind Deep Blue* (Princeton University Press, 2002), pag. 4.

324 - Feng-Hsiung Hsu, *op. cit.,* pag. ix–x.

325 - Garry Kasparov, *New York Review of Books*, 11 februarie 2010.

326 - Vezi Daniel Crevier, *AI: The Tumultuous Search for Artificial Intelligence* (Basic Books, 1993).

327 - Ray Kurzweil, *The Singularity Is Near* (Duckworth, 2009), cap. 1.

328 - Citat în Nils J. Nilsson, *The Quest for Artificial Intelligence* (Stanford University Press, 2010), versiunea Web, pag. 647.

329 - James Lovelock, *The Revenge of Gaia* (Penguin Books, 2006), pag. 3.

330 - J.R. McNeill, *Something New Under the Sun* (W.W. Norton, 2000), cap. 2.

Cuprins

- Despre autor
- Mulţumiri
- Introducere
- Partea I - Afară din arşiţă, spre ger
- Partea a II-a - Pledoarie pentru război
- Partea a III-a - Sabia şi cuvântul
- Partea a IV-a - Dincolo de creuzetul tulbure
- Partea a V-a - Detonarea lumii
- Partea a VI-a - Visuri de libertate
- Partea a VII-a - Capitalismul şi adversarii acestuia
- Partea a VIII-a - 1918 - 2012: Timpurile noastre
- Bibliografie selectivă
- Note